

ND° 13147
KOE° 13017

ΜΑΡΙΑΣ ΑΛ. ΜΑΜΑΣΟΥΛΑ

Φιλολόγου - Θεολόγου - Παιδαγωγού

28 MAI. 2002

**ΠΑΙΔΕΙΑ & ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΟΝ
ΑΓΙΟ ΚΟΣΜΑ ΤΟΝ ΑΙΤΩΛΟ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ 2001

Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, εικόνα άγνωστου ζωγράφου,
 που βρίσκεται στον Άγιο Νικόλαο της Ζίτσας και
 αντέγραψε ο Φώτης Κόντογλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βραχυγραφίες	7
Εισαγωγή	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κεφάλαιο Α΄

1.1. Προβλήματα του Έθνους που απασχόλησαν τον Κοσμά τον Αιτωλό	15
1.1.1. Η πνευματική κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού	15
Η Παιδεία & η Γλώσσα	
1.1.2. Η θρησκευτική κατάσταση & η ηθική εξαθλίωση	24
1.1.3. Οικονομικές πιέσεις & κοινωνικά προβλήματα των υποδούλων	33
1.1.4. Έλλειψη εθνικής συνειδήσεως & κοινωνικής ενότητας	41

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΙΔΕΙΑ

«Δράξασθε παιδείας»

(Π. Διαθήκη - Α. Κοραΐς)

Κεφάλαιο Α΄

2.1. Η Παιδεία του Κοσμά του Αιτωλού	50
2.1.1. Σχολεία που φοίτησε & διδάσκαλοι που παρακολούθησε	50
2.1.2. Η «θύραθεν παιδεία» του Κοσμά, μέσα από τις Διδαχές του	63
2.1.3. Η Πατερική Θεολογία στις Διδαχές του Πατροκοσμά	76

Κεφάλαιο Β΄

2.2. Ο Πατροκοσμάς Ψυχολόγος - Παιδαγωγός - Κοινωνιολόγος	100
2.2.1. Ψυχοπαιδαγωγικές Αρχές του Αγίου Κοσμά	100
(Φορείς αγωγής των Ελληνοπαίδων του 18 ^{ου} αιώνα)	
2.2.2. Ο Πατροκοσμάς ως Διδάσκαλος & Παιδαγωγός	115
(Παιδαγωγικές Αρχές & Μέθοδοι της διδασχής του)	
2.2.3. Η Κοινωνιολογική διάσταση των Διδαχών του Πατροκοσμά	143
(Κοινωνικές αρχές & αρετές)	

Κεφάλαιο Γ΄

2.3. Οι αγώνες του Πατροκοσμά για την Παιδεία του υποδούλου Έθνους	169
2.3.1. Η συμβολή του Αγίου στην ανάπτυξη της Ελληνικής Παιδείας	169
2.3.2. Η ιδανική Παιδεία για τον Πατροκοσμά	175
2.3.3. Αγώνες & αγωνίες για την Παιδεία	191
2.3.4. Ο Παιδαγωγός Κοσμάς & ο «μύθος» της Χειμάρρας	215
2.3.5. Ο απολογισμός του έργου του (Η Επιστολή στον αδελφό του Χρύσανθο)	224

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ**ΓΛΩΣΣΑ**

«Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία & Γλώσσα;»

(Διονύσιος Σολωμός)

Κεφάλαιο Α΄

3.1. Η Γλώσσα της εποχής του Πατροκοσμά	235
3.1.1. Η θέση της Εκκλησίας στο γλωσσικό θέμα (Από την Άλωση ως την εποχή του Πατροκοσμά)	235
3.1.2. Η Εκκλησιαστική ρητορεία από το 16 ^ο ως τον 18 ^ο αιώνα	248

Κεφάλαιο Β΄

3.2. Ο Πατροκοσμάς & οι Διδαχές του	258
3.2.1. Οι Διδαχές	258
3.2.2. Οι Διδαχές ως Εκκλησιαστικά Ρητορικά Κείμενα	275
3.2.3. Οι Διδαχές ως Λογοτεχνικά Κείμενα	291
3.2.4. Οι Διδαχές ως Λαϊκά Ρητορικά Κείμενα	308

Κεφάλαιο Γ΄

3.3. Η Γλώσσα του Πατροκοσμά	323
3.3.1. Η φ λώσσα που μιλούσε ο Κοσμάς	323
3.3.2. Η φ λώσσα των Επιστολών & Διδαχών του Αγίου	335

Κεφάλαιο Δ΄

3.4. Οι αγώνες του Αγίου για την Ελληνική Γλώσσα	365
3.4.1. Δίγλωσσοι, Βλαχόφωνοι & Αλβανόφωνοι	365
3.4.2. Το κήρυγμα του Πατροκοσμά για τη διάσωση της Ελληνικής Γλώσσας	377

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Βιογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού	387
--	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Στατιστικοί πίνακες χωριών και συνοικισμών του Ελληνισμού, που έχουν σχέση με τη δράση του Πατροκοσμά	410
--	-----

I. Περιοχές της Ηπείρου δίγλωσσες, που μιλούσαν την Ελληνική & την Αλβανική γλώσσα	414
II. Περιοχές του Ελληνισμού δίγλωσσες, που μιλούσαν την Ελληνική & τη Βλαχική γλώσσα	438
III. Περιοχές της Βορείου Ηπείρου, που μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα	447
IV. Περιοχές του Βόρειου Ελληνισμού ελληνόφωνες, που αντιμετώπιζαν προβλήματα (εξωμοσίες, αμάθεια) & ενισχύθηκαν από τον Πατροκοσμά	448
V. Νησιά του Ιονίου & του Αιγαίου, που επισκέφθηκε ο Πατροκοσμάς	453
VI. Περιοχές του Ελληνισμού, που περιόδευσε ο Πατροκοσμάς	455
 Βιβλιογραφία	 460

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Αόρ. (Αόριστος)
 Α.Δ.Ε.Ε. (Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος)
 Αρχ. (Αρχαίος -α -ο)
 Β.Β. (Βασική Βιβλιοθήκη)
 ΒΕΠΕΣ (Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων)
 Γλωσσογν. (Γλωσσογνωσία & Γλωσσογραφία ελληνική)
 Εκκλ. Ορολ. (Εκκλησιαστική Ορολογία)
 Εκ. Αλ. (Εκκλησιαστική Αλήθεια)
 Εκδ. (Εκδόσεις)
 Ελ. Δ. Γλ. (Ελληνική Διεθνής Γλώσσα)
 Επετ. Βυζαντ. Σπουδ. (Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών)
 Ε.Μ.Α. (Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου)
 Επετ. Φιλοσ. Αθην. (Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών)
 Ε.Η.Μ. (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών)
 Επίρ. (Επίρρημα)
 Εφημ. (Εφημερίδα)
 Η.Ε. (Ηπειρωτική Εστία)
 Η.Η. (Ηπειρωτικό Ημερολόγιο)
 Η.Χ. (Ηπειρωτικά Χρονικά)
 ΘΗΕ (Θρησκευτική & Ηθική Εγκυκλοπαιδεία)
 Ιστ. Ν.Ε.Λ. (Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας Κ. Θ. Δημαρά)
 Καταλ. (Κατάληξη)
 Κ.Χ. (Κεφαλληνιακά Χρονικά)
 Λαογρ. (Λαογραφία)
 Λεξ. (Λεξικό)
 Λεξ. Αρχ. (Λεξικογραφικόν Αρχείου)
 Λεξ. Δελτ. (Λεξικογραφικόν Δελτίον Ακαδημίας Αθηνών)
 Μεσν. (Μεσαιωνικό)
 Μετ. (Μετοχή)
 Μεταγ. (Μεταγενέστερος)
 Μ.Ι.Ε.Τ. (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης)
 M G (J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, series Graeca)
 Ν.Ε. (Νέα Εστία)
 Περ. (Περιοδικό)
 Προστ. (Προστακτική)
 π.η. (παλαιό ημερολόγιο)
 Ρουμ. Η. (Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο)
 Στ.Ε. (Στερεά Ελλάς)
 Τοπων. (Τοπώνυμο)

Εισαγωγή

Προβληματολογία και μεθοδολογία της εργασίας

Ο ισαπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός θεωρείται ως μια από τις σπουδαιότερες προδρομικές μορφές του νεοελληνικού διαφωτισμού. Οι Διδαχές και οι Επιστολές του υπήρξαν από τα προσφιλέστερα αναγνώσματα της τουρκοκρατίας και ρίζωσαν σαν ακήρατη και χυμώδης μαγιά, μαγιά αισθητικού κάλλους και σωστής και ολοκληρωμένης έκφρασης.

Ο κύριος χώρος της εργασίας μας είναι οι Διδαχές και οι Επιστολές του Κοσμά του Αιτωλού. Τα κείμενα αυτά μας παρέχουν το υλικό και ταυτόχρονα καθορίζουν τα όρια και τα πλαίσια μέσα στα οποία κινείται και αναπτύσσεται η εργασία μας. Θα αναπτυχθούν τα κύρια σημαίνοντα των Διδαχών και Επιστολών του Κοσμά του Αιτωλού, για να μπορέσουμε να συλλάβουμε το βαθύτερο νόημα των λόγων του Πατροκοσμά και τις παιδαγωγικές, φιλοσοφικές, ψυχολογικές και κοινωνιολογικές ιδέες, οι οποίες αλλού είναι έκτυπες και αλλού λανθάνουσες.

Θεωρούμε υποχρέωσή μας να αναφέρουμε από την αρχή ότι η εργασία μας θα κινηθεί, κατά κύριο λόγο, στα πλαίσια της **φιλολογικοϊστορικής μεθόδου**. Η παραδοσιακή φιλολογικοϊστορική μέθοδος συνίσταται στη συγκέντρωση, τον έλεγχο και την καταγραφή πληροφοριών, βιογραφικών και χρονολογικών, που συνδέονται με τη ζωή και το έργο των δημιουργών. Επιχειρεί, επίσης, να μελετήσει το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, για να κατανοήσει μέσα σ' αυτό το συγκεκριμένο έργο¹.

Έτσι, θα τοποθετήσουμε το έργο του Πατροκοσμά στο σύνολο των ιστορικών γεγονότων και της κοινωνικής ζωής και θα επιχειρήσουμε να βρούμε το αντικειμενικό νόημα, θεωρώντας τη σύνολη προσφορά του Πατροκοσμά ως αποτέλεσμα των ιστορικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων της εποχής του. Κυρίως θα επιμείνουμε στη συσχέτιση του έργου με τη ζωή και τις εμπειρίες του Πατροκοσμά, στα κοινωνικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα της εποχής του, στη σχέση ανάμεσα στις Διδαχές και Επιστολές και την κοινωνία, στις κοινωνικές πιέσεις που ανταποκρίθηκε ο Κοσμάς ο Αιτωλός και στους περιορισμούς και τις αντίθετες δυνάμεις εναντίων των οποίων αγωνίστηκε.

Κατά συνέπεια, η **σύγκριση** και η **ανάλυση** θα είναι κύρια, επίσης, εργαλεία που θα χρησιμοποιήσουμε για να εξετάσουμε τα ευρύτερα προβλήματα, με τα οποία ασχολείται ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Αυτό σημαίνει πως δε θα στηριχθούμε σε μια ενιαία μεθοδολογία,

---

1. Γιώργος Παγανός, *Η νεοελληνική πεζογραφία. Θεωρία και πράξη*, εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1983, σελ. 49.

γιατί οι στόχοι της εργασίας μας μας υποχρεώνουν να καταφύγουμε σε περισσότερες επιστήμες, όπως είναι η θεωρία της λογοτεχνίας, η παιδαγωγική, η ψυχολογία, η ιστορία, η κοινωνιολογία και η θεολογία. Με τη βοήθεια της **επαγωγικής μεθόδου** η έρευνά μας θα προχωρεί σε γενικότερες γνώσεις και με βάση αυτές θα επιχειρούμε να εξηγήσουμε, τελικά, και άλλα φαινόμενα, χωρίς όμως να γενικεύουμε.

Το **ερευνητικό αντικείμενο** της εργασίας αυτής, όπως δηλώνει και ο τίτλος της, είναι «η παιδεία και η γλώσσα στον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό». Η έρευνα και η προβληματολογία κινούνται γύρω από τους δύο αυτούς πόλους, αλλά και σε συσχετισμό με την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Αν σήμερα η γλώσσα και η παιδεία είναι βασικοί, πρωταρχικοί παράγοντες για να μην αλωθούμε και αλλοτριωθούμε ως φυλή, έθνος και λαός, εύκολα θα αντιληφθούμε τις πολύτιμες υπηρεσίες που πρόσφερε στο γένος μας ο Πατροκοσμάς. Όταν κάνουμε την απαραίτητη χρονική αναγωγή, όταν μεταφερθούμε στο κλίμα και στον καιρό που έζησε, έδρασε και μεγαλούργησε ο Κοσμάς ο Αιτωλός, θα διαπιστώσουμε την αξεπέραστη διάσταση και κλίμακα της ποιότητας και της μοναδικότητάς του.

Επειδή όμως οι δύο βασικοί άξονες της εργασίας μας συναρτώνται και με άλλες ειδικότερες παραμέτρους, θα αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού το σύνολο των ιδεών που διέδωσε ο Κοσμάς ο Αιτωλός, και των δράσεων και των πρωτοβουλιών που ανέλαβε, ώστε να αναδειχθεί η σύνολη προσφορά του στην παιδεία, στη γλώσσα και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και της πολιτιστικής ταυτότητας.

Οι σχετικές μελέτες που έγιναν έως τώρα, παρ' όλο που μερικές από αυτές αποτελούν αξιόλογες συμβολές, αναφορικά με τη σύνολη προσφορά του Αγίου, δεν καλύπτουν το σύνολο των ιδεών που προέβαλε ο Πατροκοσμάς και ελάχιστα ασχολούνται με τις δύο έννοιες παιδεία και γλώσσα, που στην εργασία μας αποτελούν αξονική θέση. Αναλυτικότερα, η εργασία του Φάνη Μιχαλόπουλου “Κοσμάς Αιτωλός ο Εθναπόστολος”¹ αναφέρεται στη ζωή και στη δράση του Πατροκοσμά και παραθέτει ενδιαφέρουσες απόψεις γύρω από τα επιμέρους προβλήματα των Διδαχών, οι οποίες όμως απόψεις είναι ατεκμηρίωτες². Η φιλολογική μελέτη του Ι. Μενούνου, “Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)”³ εστιάζει το ενδιαφέρον της στο πρόβλημα της γνησιότητας των κειμένων, στον

1. Φ. Μιχαλόπουλου, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Εθναπόστολος*, εκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968.

2. Βλέπε και Ι. Μενούνου, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, εκδ. “Τήνος”, Αθήνα 1979, σελ. 32.

3. Ι. Μενούνου, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, εκδ. “Τήνος”, Αθήνα 1979.

τρόπο καταγραφής των Διδαχών και ελάχιστα στη γλώσσα και θεματική των Διδαχών. Όπως άλλωστε σημειώνει ο ίδιος ο μελετητής δεν αποτελεί η εργασία του «κριτική έκδοση σύμφωνα με την κλασική φιλολογική μέθοδο, {...} αλλά θα ήθελε να αποτελέσει τη βάση για ιστορικές, θεολογικές, λαογραφικές, κοινωνιολογικές και άλλων ειδών μελέτες γύρω από το έργο του Κοσμά»¹. Η εργασία της Αρτεμης Κυριακού-Ξανθοπούλου “Ο Κοσμάς και οι Βενετοί”² αναφέρεται στη δράση του Κοσμά στα ενετοκρατούμενα μέρη, στις αντιδράσεις της Βενετίας και παραθέτει όλα τα έγγραφα της Βενετικής εξουσίας και των κατασκόπων τους, που αναφέρονται στη δράση, στις περιοδείες και στην προσωπικότητα του Κοσμά. Με τον Πατροκοσμά ασχολήθηκαν και εξέδωσαν Διδαχές του οι Σ. Παπακυριακού³, Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας⁴, Κ. Κώνστας⁵, Αυγουστίνος Καντιώτης⁶. Έγραψαν για τη ζωή, τη δράση και το μαρτύριό του ο Π. Πάσχος⁷ και ο Κ. Σαρδελής⁸. Όλοι αυτοί, όμως, περιορίστηκαν στην έκδοση των Διδαχών, αντιγράφοντας από χειρόγραφα ή από παλαιότερες εκδόσεις, χωρίς να προχωρήσουν στην έρευνα και λύση των προβλημάτων των Διδαχών και κυρίως, χωρίς να αναφερθούν συστηματικά και αναλυτικά στους δύο βασικούς άξονες, παιδεία και γλώσσα. Η εργασία του Μάρκου Γκιόλια, “Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του”⁹, «δεν είναι μόνο μια μονογραφία για τον Κοσμά Αιτωλό, αλλά και μια ιστορία της εποχής του, προπαντός της ελληνικής αγροτιάς του 18^{ου} αιώνα. Φιλοδοξία της είναι να δώσει, με αφετηρία τον Κοσμά, μια ευρύτερη κοινωνική

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, ό. π. σελ. 8.
  2. Αρτεμης Κυριακού-Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί (1777 - 1779), Τα τελευταία χρόνια της δράσης του και το πρόβλημα των Διδαχών*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1984.
  3. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, Ιερομάρτυρος και Ισαποστόλου*, εκδίδεται υπό Θεοφίλου Σιμοπούλου, Αρχιμανδρίτου, Αθήνα 1953.
  4. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία «Διδαχή» του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Β΄, εν Ιωαννίνους 1953, σελ. 779 - 788, επίσης Δημ. Σαλαμάγκας, Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς, (Η ζωή, το έργο, οι διδαχές και το μαρτύριο του Αγίου Κοσμά)*, εκδ. οίκος “Αστήρ” Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1955.
  5. Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησιαστικές Εκδόσεις Εθνικής Εκατοπεντηκονταετηρίδος, Αθήνα 1973, επίσης *Μια «Διδαχή» του Αγίου Κοσμά (Από Ηπειρωτικό κώδικα του 1814)*, “Ηπειρωτική Εστία” έτος ΙΒ΄, τεύχ. 136 - 137, (1963), σελ. 615 - 632.
  6. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. Αδελφότητας “Ο Σταυρός”, έκδ. ΙΗ΄, Αθήνα 1995.
  7. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. “Ακρίτας”, Αθήνα 1985.
  8. Κ. Σαρδελής, *Ο Προφήτης του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. οίκος “Αστήρ” Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1980.
  9. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. “Τυμφορηστός”, Αθήνα 1972.

ανάλυση του αγροτικού κόσμου στις συνθήκες της παρακμής του φεουδαλισμού και της διείσδυσης των αποικιοκρατικών δυνάμεων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα», όπως γράφει και ο ίδιος ο συγγραφέας¹. Άλλωστε οι ίδιοι οι καλοί μελετητές του Αγίου, ο Γ. Βαλέτας, ο Κ. Κώνστας, ο Π. Βασιλείου, ο Κ. Σαρδελής² επισημαίνουν την ανάγκη να γίνει μια ολοκληρωμένη εργασία, που να καλύπτει τη ζωή και κυρίως το έργο του Αγίου.

Έτσι τα θέματα ελευθερία και γλώσσα, παιδεία και γλώσσα στον Πατροκοσμά, δεν έχουν μελετηθεί ως την ώρα. Άλλωστε η ιστορική αλήθεια ούτε έτοιμη είναι, ούτε προκατασκευασμένη. Αναζητείται διαρκώς κατά το μέτρο της ικανότητάς μας και προκύπτει σαν καρπός αντικειμενικής και τεκμηριωμένης έρευνας. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι λείπει μια συνθετική εργασία που θα επιχειρούσε να δώσει με τον πιο ανάγλυφο τρόπο ολοκληρωμένη την εικόνα του Κοσμά του Αιτωλού και της συνολικής προσφοράς του, ιδιαίτερα στους δύο βασικούς τομείς που είναι η παιδεία και η γλώσσα.

Δυσκολίες εγείρονται πολλές, ιδιαίτερα στις προσπάθειές μας επιβεβαίωσης της πατρότητας και της αυθεντικότητας των κειμένων, αν σκεφθεί κανείς ότι ο Κοσμάς ο Αιτωλός δίδασκε, αλλά δεν έγραψε ο ίδιος τα κείμενά του. Δεν έχουμε δηλαδή αυτόγραφα κείμενα του ίδιου του Πατροκοσμά, αλλά καταγραφές (και αντιγραφές) από δεύτερο, τρίτο, τέταρτο κ.λ.π. χέρι. Είναι ένα θέμα που χρειάζεται έρευνα, προβληματισμό και συζήτηση, ιδιαίτερα όταν πρόκειται να μιλήσεις για τη γλώσσα και τη ρητορική των κειμένων του Κοσμά του Αιτωλού. Βέβαια με το πρόβλημα αυτό ασχολήθηκαν οι μελετητές που αναφέραμε παραπάνω, χωρίς όμως να προωθούν τη λύση του. Ο Φ. Μιχαλόπουλος, παρόλο που επανειλημμένα θίγει το θέμα, σε πολλά σημεία αντιφάσκει και παραδέχεται πως «το μνημείο αυτό της νεοελληνικής φιλολογίας (οι Διδαχές του Κοσμά) δεν εξετάστηκε ακόμη»³. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Γ. Βαλέτας, ο οποίος περιορίζεται σε ορισμένες υποδείξεις για τη λύση του προβλήματος. Με το θέμα αυτό ιδιαίτερα ασχολήθηκε ο Ι. Μενούνος στηριγμένος τόσο σε χειρόγραφα όσο και σε παλαιότερες εκδόσεις. Περιγράφει συνολικά τα χειρόγραφα που περιέχουν τις Διδαχές καθώς και τις εκδόσεις και μας δίνει μια γενική εικόνα προσπαθώντας να φθάσει όσο γίνεται πιο κοντά στο λόγο του Κοσμά, με βάση δύο κριτήρια τη γλώσσα και τη θεματική των Διδαχών. Είναι η πιο σοβαρή προσπάθεια που προωθεί τη λύση του προβλήματος της γνησιότητας των κειμένων.

Εμείς, χωρίς να αποτελεί αυτό το θέμα αξονική θέση στην εργασία μας και χωρίς να

-
1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. "Τυμφορηστός", Αθήνα 1972, σελ. 10.
  2. Βλέπε και Ι. Μενούνου, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, εκδ. "Τήνος", Αθήνα 1979, σελ. 34.
  3. Φ. Μιχαλόπουλου, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 29.

επιδιώκουμε υπεραπλούστευσή του, απ' όσα μελετήσαμε και ερευνήσαμε υποστηρίζουμε ότι εσωτερικά τεκμήρια, όπως είναι η ομοιομορφία του ύφους, οι μαρτυρίες τρίτων, αυτοπτών μαρτύρων, η έρευνα και η ερμηνεία εγγράφων, επιστολών, αφηγήσεων και βιογραφικών δηλώσεων, και η επιδέξια μελέτη των συνδεδειγμένων κρίσεων μας παρέχουν συμπεράσματα μεγάλου βαθμού βεβαιότητας, για τη γνησιότητα των Διδαχών, όπως θα δούμε στα αντίστοιχα κεφάλαια της εργασίας. Άλλωστε οι Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού λειτούργησαν ως άκουσμα, ως προφορικός λόγος στους ακροατές του και πρέπει να προσεγγίζονται με την αίσθηση ότι είναι προφορικοί λόγοι, ότι δημιουργήθηκαν για να ακούονται περισσότερο παρά να αναγινώσκονται. Ως γραπτά κείμενα λειτούργησαν αργότερα στους συγχρόνους και στους μεταγενεστέρους του.

Δυσκολίες επίσης εγείρονται και στο θέμα των πηγών και της υπάρχουσας βιβλιογραφίας λόγω της ιδιομορφίας του αντικειμένου, καθώς εμπλέκει την ευσέβεια των μελετητών απέναντι στον Άγιο Κοσμά. Όσον αφορά στις εκδόσεις των Διδαχών, οι σημαντικότερες απ' αυτές είναι:

Διδαχή του αγίου ιερομάρτυρος και ισαποστόλου Κοσμά του νέου του εξ Αιτωλίας εκφωνηθείσα εν τω της Περιβλέπτου Ναώ εν τη περιχώρω της πόλεως Ιωαννίνων κατά το έτος 1779. Εκδίδεται δαπάνη Νικολάου Πρεσβυτέρου του Αυλωνίτου, εν Κερκύρα, Τυπογραφείον "Η Ιονία" Σπυρίδωνος και Αρσενίου αδελφών Κάων 1863.

Διδαχή του ενδόξου ιερομάρτυρος και ισαποστόλου Κοσμά του νέου του εξ Αιτωλίας εκφωνηθείσα εν τω της Περιβλέπτου Ναώ της πόλεως Ιωαννίνων κατά το έτος 1779. Εκδίδεται δαπάνη Γεωργίου Α. Παραμυθιώτη και διανέμεται δωρεάν. Εν Κερκύρα Τυπογραφείον "Η Ιονία" Σπυρίδωνος και Αρσενίου αδελφών Κάων 1863.

Διδαχή του αγίου ιερομάρτυρος και ισαποστόλου Κοσμά του νέου του εξ Αιτωλίας εκφωνηθείσα εν τω της Περιβλέπτου Ναώ έξωθεν της πόλεως Ιωαννίνων κατά το έτος 1779. Εκδίδεται δαπάνη του πανοσισταίου ηγουμένου της ιεράς και σεβασμίας μονής Χαλκικής, Κυρίου Δαμιανού προς όφελον των ορθοδόξων χριστιανών. Εν Αθήναις, τύποις Γ. Καρυοφύλλη 1864.

Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου και ιεροκήρυκος Κοσμά του ιερομάρτυρος κηρυχθείσαι κατά το 1777 μετά της ακολουθίας και του βίου αυτού. Εκδίδεται επιμελεία Γεωργίου Αποστολιά, εν Πύργω (τυπογραφείον ο "Φώσκολος" Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω) 1897.

Του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Διδασκάλου και Ιεροκήρυκος Κοσμά του Αιτωλού του ιερομονάχου και ισαποστόλου, αι σωζόμεναι πέντε διδαχαί, κηρυχθείσαι υπό του ιδίου κατά το 1777 έτος (εκ της χειρογράφου βιβλιοθήκης ιερομονάχου Ευθυμίου Α-

γιορείτου του Κρητός), περιοδικό “Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη”, εκδ. οίκος Σωτ. Σχοινά εν Βόλω 1949 - 1951, έτος ιδ΄, ιε΄, ιστ΄.

Παπακυριακού Σωφρονίου, Κοσμά του Αιτωλού Διδαχαί, Επιστολαί και μαρτύριον, Αθήναι 1953.

Δουβουνιώτου Κ. Δ. Διδαχή του πατρός ημών Κοσμά, περ. Ιερός Σύνδεσμός, φύλ. 1/1/1915 και φυλ. 1/8/1915.

Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία), Ιωάννου Μενούνου, εκδ. “Τήνος”, Αθήνα 1979.

Γκιόλια Μάρκου, Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του, εκδ. “Τυμφρηστός”, Αθήνα 1972.

Κώνστα Κ. Σ. Μια «Διδαχή» του Αγίου Κοσμά (Από Ηπειρώτικο κώδικα του 1814), “Ηπειρωτική Εστία” έτος ΙΒ΄, τεύχ. 136 - 137, (1963), σελ. 615 - 632.

Φωτόπουλου Κ. και Σαλαμάγκα Δημητρίου, Η τελευταία «Διδαχή» του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Β΄, εν Ιωαννίνους 1953, σελ. 779 - 788.

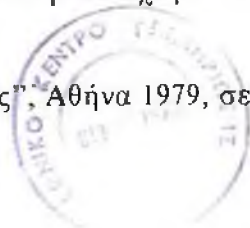
Εμείς στην εργασία μας, κατά κύριο λόγο, χρησιμοποιήσαμε την έκδοση των Διδαχών του Ι. Μενούνου, γιατί είναι η πληρέστερη και η πλέον έγκυρη φιλολογική έκδοση του έργου. Ανατρέξαμε επίσης στην έκδοση των Διδαχών του Πατροκοσμά από τον Γιώργο Αποστολιά, επειδή είναι μια από τις πιο παλιές εκδόσεις, που έγινε το 1897, λαβαίνοντας βέβαια υπόψη ότι επεμβαίνει στα κείμενα γλωσσικά και νοηματικά, κατά την κρίση του¹. Χρησιμοποιήσαμε κυρίως τα κείμενα των Επιστολών του Αγίου από τον Μ. Γκιόλια και τον Αυγ. Καντιώτη. Επίσης κύρια πηγή της εργασίας μας ήταν η πρώτη βιογραφία του Κοσμά του Αιτωλού από τον Νικόδημο τον Αγιορείτη ή κατ’ άλλους από τον Σάπφειρο Χριστοδουλίδη.

Από τη μελέτη των πηγών και της ειδικής και γενικής βιβλιογραφίας συνάγεται ότι ήταν εκτεταμένη και μακρά η λειτουργία των Διδαχών. Ήταν μεγάλο το ενδιαφέρον για τον Κοσμά ανάμεσα στον πολύ κόσμο, ο οποίος αποστήθιζε εκτενή αποσπάσματα από τους λόγους του. Πολλοί από τους αγωνιστές του Εικοσιένα ανέφεραν μέσα στις παραινέσεις τους για τη μάχη κατά του εχθρού, λόγια από τις Διδαχές του Κοσμά, ενώ οι υπόδουλοι Έλληνες μετουσίωσαν σε τραγούδι και προσευχή τον πόθο τους:

Βόηθα μας Αη Γιώργη και συ Άγιε Κοσμά
να πάρουμε την Πόλη και την Αγιά Σοφιά.

Όλα αυτά μαρτυρούν ότι οι Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού διαβάστηκαν αχόρταστα

1. Ι. Μενούνου, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, εκδ. “Τήνος”, Αθήνα 1979, σελ. 32.

από το λαό και έγιναν τα απόρθητα κρυφά σχολεία, κάτω από οποιαδήποτε σκοτεινή νύχτα δουλείας.

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί να δώσει απάντηση σε βασικά ερωτήματα που δεν έχουν ως τώρα απαντηθεί, καλύπτοντας έτσι κατά το σημαντικότερο μέρος του ένα κενό αναφορικά με το έργο, το σύνολο των ιδεών που προέβαλε ο “Άγιος των σκλάβων” και τις πολύτιμες υπηρεσίες που προσέφερε στο υπόδουλο γένος. **Καινούργιες πτυχές που αναδεικνύει η εργασία μας αυτή είναι:**

1. Η “θύραθεν” παιδεία και η πατερική θεολογία του Κοσμά, όπως αποδεικνύεται από τους λόγους και τις Διδαχές του και η πίστη του ότι η παιδεία είναι μονόδρομος για την απελευθέρωση.
2. Η παιδαγωγική, ψυχολογική και κοινωνιολογική διάσταση των λόγων του και ο γονιμοποιός επηρεασμός του Πατροκοσμά πάνω στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό.
3. Οι Διδαχές ως εκκλησιαστικά, ρητορικά και λογοτεχνικά κείμενα.
4. Η γλώσσα που μιλούσε ο Άγιος, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσε, ο αγώνας του και η αγωνία του για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στους ορεινούς πληθυσμούς.
5. Η επιλογή των ορεινών περιοχών ως χώρου δράσης του Αγίου, για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, όπως αποδεικνύεται από τους στατιστικούς πίνακες και τα γραφήματα, που αναφέρονται στους κατοίκους των περιοχών, στη γλώσσα που μιλούσαν, στο θρησκευμα που πίστευαν, στα χωριά και στους συνοικισμούς που πήγε και δίδαξε ο Πατροκοσμάς.

Υπογραμμίζουμε απ’ αρχής ορισμένους από τους άξονες της εργασίας μας:

Το Πρώτο Μέρος θα αναφέρεται στην κατάσταση και στα προβλήματα του υπόδουλου ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα, που έζησε και έγραψε ο Πατροκοσμάς. Η πνευματική και θρησκευτική κατάσταση των υποδούλων, η ηθική εξαθλίωση, οι οικονομικές πιέσεις και τα κοινωνικά προβλήματα των ραγιάδων, η έλλειψη εθνικής συνειδήσεως και κοινωνικής ενότητας τον απασχόλησαν πολύ. Ιδιαίτερα η έλλειψη παιδείας και η άγνοια της ελληνικής γλώσσας από ένα μεγάλο κομμάτι του βόρειου ελληνισμού, οι εξισλαμισμοί, οι ατομικές και ομαδικές εξωμοσίες, οι ύπουλες επεμβάσεις του Πάπα, ώθησαν τον Πατροκοσμά στο μεγάλο του έργο. Προσπάθησε να ξυπνήσει την εθνική συνείδηση στο λαό και να τον ετοιμάσει για το μεγάλο ξεσηκωμό του Γένους.

Το Δεύτερο Μέρος της εργασίας μας θα αναφέρεται στην παιδεία. Συγκεκριμένα στην παιδεία του ίδιου του Κοσμά, στα σχολεία που φοίτησε, στους δασκάλους που είχε και τις επιδράσεις που δέχθηκε απ’ αυτούς, στη “θύραθεν παιδεία” του και στις θεολογικές του γνώσεις. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί ο Πατροκοσμάς ως διδάσκαλος, παιδαγωγός, ψυχολόγος, κοινωνιολόγος. Μέσα από τις Διδαχές του πηγάζει η όλη του προσφορά. Τα

κείμενα των Διδαχών που έχουμε στη διάθεσή μας δίνουν και δείχνουν τις ψυχοπαιδαγωγικές του αρχές και μεθόδους της διδασκαλίας του, τις οποίες θα ζήλευαν οι σύγχρονοι παιδαγωγοί. Η κοινωνιολογική διάσταση των Διδαχών με τις κοινωνικές αρχές και αρετές, που συνιστά ο Άγιος στους συγχρόνους του, τον καθιερώνουν ως ένα μεγάλο και σοφό κοινωνιολόγο, που με τις αντιλήψεις και το έργο του επηρέασε την κοινωνία, το χώρο-χρόνο που έζησε. Στο ίδιο Μέρος θα αναφέρονται και οι αγώνες του Πατροκοσμά για την παιδεία, η συμβολή του στην ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας με όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που αναδεικνύουν το άτομο και το κάνουν ξεχωριστό Άνθρωπο, τα σχολεία που ίδρυσε, οι αγωνίες και οι θυσίες του για την παιδεία του υποδούλου Γένους.

Το Τρίτο Μέρος θα αναφέρεται στη γλώσσα. Ο Πατροκοσμάς έχοντας συνείδηση της αποστολής του στο υπόδουλο Γένος, αγωνίζονταν να πλατύνει το γλωσσικό αισθητήριο του λαού και γενικότερα την έκφρασή του, ανταμώνοντάς την με την πίστη στην Ορθοδοξία και την προσδοκία της ελευθερίας, του “ποθούμενου”, όπως τόνιζε ο Άγιος. Θα μας απασχολήσει πρώτα η θέση της Εκκλησίας στο γλωσσικό θέμα από την Άλωση της Πόλης ως την εποχή του Πατροκοσμά και η εκκλησιαστική ρητορεία από τον 16^ο ως τον 18^ο αιώνα. Θα αποδειχθεί ότι τα κείμενα των Διδαχών του Πατροκοσμά είναι κείμενα εκκλησιαστικά, ρητορικά, λογοτεχνικά. Ιδιαίτερα θα επιμείνουμε στη γλώσσα που μιλούσε ο Πατροκοσμάς, γλώσσα των Διδαχών και των Επιστολών του. Ο Πατροκοσμάς εκφραζόταν μεστά, εμπράγματα, εικονοπλαστικά, πειστικά, διαλογικά, λυτρωτικά μέσα από τη δημοτική μας γλώσσα. Ιδιαίτερα θα σταθούμε στην πεποίθηση του Κοσμά του Αιτωλού ότι η θύρα που άγει στη διατήρηση της ελληνικότητας ήταν η γλώσσα μας.

Θα ακολουθήσουν δύο παραρτήματα, το πρώτο θα είναι μια σύντομη βιογραφία του Αγίου Κοσμά και το δεύτερο στατιστικοί πίνακες χωριών και συνοικισμών του ελληνισμού, που έχουν σχέση με τη δράση του Πατροκοσμά. Περιοχές δίγλωσσες, βλαχόφωνες, αλβανόφωνες, περιοχές με εξωμοσίες, εξισλαμισμούς, αμάθεια ή με έντονη τη Δυτική επίδραση και προπαγάνδα, είναι οι τόποι, που ιδιαίτερα επισκέφθηκε και βοήθησε ο Κοσμάς. Με τους πίνακες αυτούς θα αποδειχθεί γιατί ο Πατροκοσμάς προτίμησε τις ορεινές περιοχές της Ηπείρου και Μακεδονίας.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Πατροκοσμάς είναι ο διδάχος του Γένους, που αγωνίστηκε για την παιδεία και τη γλώσσα του υπόδουλου ελληνισμού, δίδαξε με το λόγο και το παράδειγμά του, μίλησε για το “ποθούμενο”. Είναι ένα πνευματικό, ηθικό και εθνικό κεφάλαιο, γιατί προετοίμασε και υποστήριξε την Εθνεγερσία με το δικό του τρόπο. Είναι ένας ρήτορας με ρητορική τέχνη πηγαία, αληθινή, με «ανυπέρβλητη δύναμη και χάρη». Δημιούργησε, μίλησε αυθόρμητα με όλη τη θερμότητα της καρδιάς του στο ζωντανό υλικό, που κάθε φορά είχε μπροστά του. Γνώριζε ο Πατροκοσμάς ότι η καταξίωση του

γένους, η λύτρωσή του από τη σκλαβιά θα ωρίμαζε μέσα από την παιδεία του λαού και την καλλιέργεια της γλώσσας. Δίδαξε απλά για να τον καταλαβαίνουν, γιατί το ακροατήριό του ήταν άνθρωποι ολιγογράμματοι ή και εντελώς αναλφάβητοι, ώστε άλλο μέσο επικοινωνίας από την απλή, τη δημοτική γλώσσα δεν υπήρχε. Το ήθος του λόγου του, το ρήμα του είναι γεμάτο από στέρεα πράξη, από γεγονός, από ουσία. Η πυκνότητα του λόγου του, η αμεσότητα, η γοητεία, η ειλικρίνεια συντελούν στην εύνοια του ακροατηρίου, η φυσική ευλωπία, η τέχνη να αγγίζει την ψυχή του ακροατή καθιστούσαν το λόγο του επαγωγό και το μήνυμα πειστικό. Παράλληλα ο Πατροκοσμάς ήταν ο μεγάλος παιδαγωγός, δάσκαλος, ψυχολόγος και κοινωνικός αναμορφωτής.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Περιήγημη παλαιά χαλκογραφία τοῦ 1829, μετὸν Ἅγιο Κοσμά τὸν Αἰτωλὸ ἀπὸ κέντρο καὶ σκηνές ἀπὸ τὸν βίον του. Βοίσκεται στὴ μονὴ Φιλανθρωπινῶν (Σπαιοῦ) στὸ νηοὶ τῆς λίμνης Ἰωαννίνων.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1.1. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΠΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΑΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΝ ΑΙΤΩΛΟ

1.1.1. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ Η ΓΛΩΣΣΑ

Με την άλωση της Πόλης το 1453, αρχίζει για τον ελληνισμό μία περίοδος δουλείας, σκλαβιάς, ταπείνωσης. Ο ελληνισμός έζησε μέσα στις ασφυχτικές διαστάσεις που τον περιόριζε ο εχθρός. Οι λόγιοι και οι διδάσκαλοι είχαν καταφύγει στη Δύση και οι υπόδουλοι Έλληνες αναζητούσαν να βρουν δυνάμεις αυτοσυντήρησης και αντοχής. «Η Δύση edέχθη τους Έλληνας λαμπαδηδρόμους του πνεύματος των αιώνων, που δεν ήτο δυνατόν να κρατήσει πλέον η Ανατολή που εξέπεσε και εβαρβαροκρατήθη»¹. Ο πρώτος μετά την Άλωση πατριάρχης, ο Γεννάδιος, χρησιμοποιώντας την εύνοια και τα προνόμια του κατακτητή, ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη την Πατριαρχική σχολή. Οσοι έβγαιναν απ' αυτή και δε γινόταν κληρικοί, πήγαιναν στην Ιταλία και συνέχιζαν τις σπουδές τους, επιστρέφοντας δε συνήθως ως γιατροί ή δάσκαλοι, ζητούσαν ασφάλεια στο ράσο. Ο 16^{ος} αιώνας είναι ο μεσαίωνας του υπόδουλου ελληνισμού. «Αλλά ο παπάς κάτω από τα ράκη του ράσου του κρατεί το ψαλτήρι και πηγαίνει να μάθη τα παιδιά, που τον περιμένουν, να διαβάζουν. Ομιλεί ακόμη εις τα παιδιά και δια τους μεγάλους ανθρώπους που edόξασαν άλλοτε αυτόν τον τόπον. Διδάσκει την ολίγην ιστορίαν που γνωρίζει και αυτός. Το κρυφό σχολειό δεν είναι θρύλος. Το συντήρησε, παρά τας καταδιώξεις, παρά την αξιοθρήνητον έλλειψιν παντός μέσου, παρά την φοβεράν πίεσιν τόσων άμεσων αναγκών που θα ήτο φυσικόν να οδηγήσουν προς τον εξισλαμισμόν, ο βαθύτατος πόθος του τυραννουμένου έθνους να υπάρξη»².

Η δήωση, η καταστροφή, η αρπαγή, το ξεκλήρισμα, η ταλαιπωρία έφεραν τρομακτικές απώλειες και αφαιρέσεις, αλλά δεν εξόντωσαν την ψυχή του ελληνισμού. Το θαύμα

1. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, έκδ. ΣΤ΄, Αθήνα 1974, τόμος 1^{ος}, σελ. 20.

2. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό. π. τόμ. 1^{ος}, σελ. 21. Για το «κρυφό σχολειό» γράφει και ο Α. Βακαλόπουλος στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Α΄, τυπ. Εμμανουήλ Σφακιανάκη & Υιών, Θεσ/νίκη 1973, τόμ. Β΄, σελ. 251.

της αντοχής του ελληνισμού σφραγίστηκε από τις πρώτες ώρες της άλωσης και, κατά τη γνώμη μας, υπερβάλλει ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός¹, όταν γράφει: «Εν τοις μέρεσι της Αιτωλίας, της εμής αθλίας πατρίδος και επί πάσι σχεδόν τοις πέριξ εκείνης κλίμασιν εξέλιπε προ πολλών ήδη χρόνων άπαν καλόν, μεθ' ο η των πεζών γραμμάτων γνώσις, και ούτω συνέβη τους εκείσε πάντας αναλφαβήτους γενέσθαι και άγαν τρισβαρβάρους»².

Εξίσου υπερβολικές έως και ανακριβείς είναι οι απόψεις που διατυπώνουν ο Φάνης Μιχαλόπουλος και ο Παναγιώτης Φατσέας αναφορικά με την κατάσταση που επικρατούσε τότε. «Στα χωριά και την ύπαιθρο επικρατούσαν ακατανόμαστη βαρβαρότητα κι' αγραμματοσύνη... Η ληστεία και η αγριότητα των Γενιτσάρων δεν άφηνε τίποτε ν' ανθίσει στον τόπο. Ούτε παπά, ούτε καλόγερο έβλεπε κανείς στα χωριά όχι για να κηρύξει, αλλ' ούτε και για να εμφανιστεί, όπως τονώσει το φρόνημα. Ο λαός είχε μείνει μόνος και τραβούσε το δρόμο του, μη δείχνοντας κανείς ενδιαφέρον για την πορεία του. Τα τουρκικά αρχεία, που τυπώθηκαν τελευταία για την ύπαιθρο της Μακεδονίας, παρουσιάζουν τη ληστεία και την αυτοδικία απελπιστικές στις διάφορες επαρχίες»³, γράφει ο Μιχαλόπουλος. Και ο γεωγράφος Φατσέας αναφέρει: «Η Ασιατική βαρβαρότης εκάλυψε τας κατακτηθείσας χώρας. Ο,τι είχεν απομείνει από την Ελληνικήν παιδείαν κατεστράφη, τα δε γράμματα ελησμονήθησαν και η τέχνη παρήκμασε. Εις πολλές δε περιπτώσεις επήλθε μεταβολή και του χαρακτήρος ακόμη. Αι οδοί παρημελήθησαν και επήλθεν η των δασών καταστροφή και αποχέρσωσης της γης»⁴.

-
1. Ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός γεννήθηκε κατά το 1600 στο Μέγα Δένδρο της Αιτωλίας, σπούδασε κοντά στον Μελέτιο Συρίγο και στη συνέχεια διδάχτηκε φιλοσοφία από τον Κορνοδαλέα στην Αθήνα. Μετά τις σπουδές του ήλθε στο Καρπενήσι, όπου ίδρυσε Σχολή - από τις σημαντικότερες της εποχής - και διετέλεσε Σχολάρχης της 16 χρόνια. Γρήγορα όμως παράτησε τα εγκόσμια και πήγε και ασκήτεψε στη Γούβα, στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, όπου ίδρυσε και εκεί την ονομαστή Σχολή της Γούβας ή Σχολή των Βραγγιανών ή Ελληνομουσειό των Αγράφων. Με τις συγγραφές του και ιδίως με τις επιστολές του συνέχισε να νουθετεί και να διδάσκει αξιόλογες προσωπικότητες του καιρού του. Ευγένιος Γιαννούλης, *Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού»*, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, σειρά α', Αθήναι 1956, τόμος 43, σελ. 15 - 16.
  2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τυπογ. τέκνων Α. Κορομηλά, Αθήνα 1868, σελ. 329.
  3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδοση Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968, σελ. 17.
  4. Φατσέας Αντώνιος, φυσικομαθηματικός από τα Κύθηρα, καθηγητής της Γεωγραφίας στο ιεροσπουδαστήριο της Κέρκυρας, όπου γνωρίστηκε με το Σολωμό. Θερμός υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας και υποστηρικτής της ένωσης της Επτανήσου με την ελεύθερη Ελλάδα, με συγγραφικό έργο που είναι σχεδόν άγνωστο.

Εκτιμούμε πως οι απόψεις αυτές είναι υπερβολικές και ανακριβείς, διότι δεν εξέλιπε ο λαϊκός πολιτισμός, κύρια αμυντήρια δύναμη του έθνους. Με τα ακριτικά τραγούδια φρονηματίζεται ο υπόδουλος ελληνισμός, αποχτά δηλαδή την εθνική του αγωγή και θαυμάζει τις εκφραστικές δυνατότητες της γλώσσας του. Επίσης τα κλέφτικα τραγούδια ανεβάζουν το γένος μας σε μια κλασική σχεδόν άνθιση του ιστορικού έπους και οι Έλληνες χαίρονται τη γλώσσα τους για την εκφραστική και εικονοπλαστική της τόλμη. Εκτός από τα τραγούδια ο υπόδουλος ελληνισμός βρίσκει το φρονηματισμό του μέσα σε διηγήσεις και παραδόσεις. Στα Μηναιά και τα άλλα λειτουργικά βιβλία άφησαν οι πρόγονοι πολλές ενθυμήσεις και καθώς ήταν ευρηματική η φαντασία τους, τα έγραφαν με τρόπο αλληγορικό, όπως γινόταν στα τραγούδια. Την ελευθερία την εννοούσαν με τις λέξεις “ποθούμενο”, “καλό”, “Ελληνικό και Ρωμαϊκό”. Ακόμη στις παραστάσεις της λαϊκής τέχνης και τις αγιογραφίες οι Έλληνες αναζήτησαν σύμβολα και αλληγορίες, για να αποκτήσει ο λαός αγωγή της ιστορίας του.

Είναι επίσης γεγονός που ομολογείται από όλους τους ερευνητές της εθνικής μας ιστορίας ότι η Εκκλησία είχε γίνει το μεγάλο απόρθητο για τον κατακτητή οχυρό του ελληνισμού. Βέβαια στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους είχε παρουσιαστεί μια ανάσχεση στην παρουσία του ελληνισμού μέσα στη χριστιανική νοοτροπία. Καθώς μάλιστα το όνομα Έλληνας ταυτίστηκε με το όνομα εθνικός, οι χριστιανοί που ενεργούσαν κάτω από το φανατισμό, απέφευγαν να ζητήσουν βοήθεια πνευματική και επικουρίες για τον προβληματισμό τους από τα κείμενα της αρχαίας σκέψης. Αλλά αυτό, ως γνωστόν, άλλαξε από την εποχή του Κλήμεντα του Αλεξανδρέα, του Ωριγένη, του Αθανασίου και των Τριών Ιεραρχών. Όμως στα χρόνια της τουρκοκρατίας τη μεγαλύτερη ευθύνη της άμυνας την ανέλαβε η Ορθοδοξία. Απόκτησε τεράστιο μέγεθος, γιατί ταυτίστηκε με την ύπαρξη της Ελλάδας και του ελληνισμού. Γενικά ο λαός ζήτησε τρόπο να ισορροπήσει, να κρατήσει το δικό του μέγεθος και να μην αφομοιωθεί από τον Τούρκο.

Ωστόσο είναι πολλοί οι αιώνες της δουλείας και του κατατρεγμού των Ελλήνων και είχε αρχίσει να μεγαλώνει ο βαθμός της παρακμής της πνευματικής. Η σύγχρονη ιστορία της παιδαγωγικής δε φαίνεται να έχει συλλάβει στην έκταση και στην ποιότητα που χρειάζεται, τη μεγάλη άσκηση του έργου της αγωγής που συντελέστηκε στους χρόνους της τουρκοκρατίας στη χώρα μας. Συνήθως οι μεγάλες αλήθειες απλουστεύονται τόσο πολύ που στο τέλος λαιδορούνται. Έχουμε ολόκληρη συστάδα μεγάλων συγγραφέων στην εποχή της τουρκοκρατίας που αδιαφόρησαν για την καθαρεύουσα και είπαν τη σκέψη τους με απλά λόγια. Κατά κανόνα τα συγγράμματα των Ελλήνων διανοητών που έζησαν στα χρόνια της τουρκοκρατίας και που προέρχονταν από κληρικούς και γενικά

από ανθρώπους που τους έθρεψε η Ορθοδοξία, οργάνωσαν την άμυνα του ελληνισμού εναντίων των σκοτεινών δυνάμεων των Τούρκων που απεργάζονταν τον αφελληνισμό.

Αλλά δεν ήταν μόνο οι Τούρκοι υπεύθυνοι για την αμάθεια και απαίδευσία των ραγιάδων. Οι Βενετσιάνοι ήταν ακόμα πιο τυραννικοί και καταπιεστικοί στους τόπους που είχαν υπό την κατοχή τους. «Οι τέχνες και τα γράμματα δεν γνώρισαν καμιά άνθιση στη μακραιώνη διάρκεια της Βενετσιάνικης κατοχής. Η σημαία του Αγίου Μάρκου που κυμάτιζε στα κάστρα της Επτανήσου δεν υπήρξε σύμβολο προόδου, αλλά πνευματικής και ηθικής καταδυνάστευσης... Ο πολιτισμός και η παιδεία όχι μόνο προστασία δεν βρήκαν στους τόπους εκείνους, αλλά και σκληρά καταδιώχτηκαν από την καθολική εκκλησία. Η επίσημη ίδρυση και λειτουργία Σχολείων ποτέ δεν ήταν ελεύθερη»¹.

Αυτή ήταν η πνευματική κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού κατά τους χρόνους της Τουρκικής κατακτήσεως, ιδίως των πρώτων αιώνων. Γιατί τα πράγματα άρχισαν να καλυτερεύουν στα τέλη του 17^{ου} και κυρίως στον 18^ο αιώνα. Οι διαφωτιστές και διδάσκαλοι του ελληνικού Έθνους του 18^{ου} αιώνα, ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραής, αγωνίστηκαν ιδιαίτερα και ο καθένας με το δικό του τρόπο για την πνευματική αναγέννηση αυτού του τόπου. Η προσοχή τους συγκεντρώθηκε στην παιδεία, για τη διαφώτιση των συμπατριωτών τους και την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος. Ο Ρήγας δεν έπαψε να διακηρύττει: «Η Πατρίς πρέπει να κάμη σχολεία σε όλα τα χωριά, για τα αρσενικά και θηλυκά ελληνόπουλα. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη». Στο δε 22^ο άρθρο του Πολιτεύματος του Ρήγα αναφέρεται: «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα»². Και του Αδαμάντιου Κοραή το σύνθημα ήταν: «Κάμετε σχολεία» και «δράξασθε παιδείας». «Ο έρωτας της παιδείας», θα γράψει στο *Memoire* του αργότερα, «έχει διαδοθεί και έχει εξαπλωθεί με όλα τα συμπτώματα μιας νόσου μεταδοτικής»³. Αλλά εκείνος που ασχολήθηκε συστηματικά και έμπρακτα με την ίδρυση και τη λειτουργία Σχολείων, ήταν ο Κοσμάς ο Αιτωλός.

Υπάρχει όμως και η άλλη πλευρά του ελληνισμού, με τις σχολές, τα σχολεία και τα πνευματικά ιδρύματα που δεσπόζουν στις μεγάλες πόλεις. Αμέσως μετά την άλωση ιδρύθηκε η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και μέχρι τα μέσα περίπου

1. Μ. Γκιόλιας *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 205 - 206.

2. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953*, πρόλογος Αρχιεπισκόπου Αθηνών κ.κ. Σπυρίδωνος, εκδ. Π. Α. Κλεισιούνης, Αθήναι 1953, σελ. 77.

3. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 357 και 309.

του 18^{ου} αιώνα λειτούργησαν σ' όλη την Ελλάδα πενήντα δύο Ελληνικές Σχολές. Απόφοιτοι της Πατριαρχικής Σχολής κατείχαν τα μεγάλα εκκλησιαστικά αξιώματα, ήταν Μεγάλοι διερμηνείς της Υψηλής Πύλης, ηγεμόνες της Βλαχίας, διευθυντές της Μεγάλης του Γένους Σχολής, λαμπροί διδάσκαλοι του Γένους, όπως ο Ζυγομαλάς, ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Σέργιος Μακρραίος, ο Κωνσταντίνος Κούμας. Οι περισσότεροι από τους διδασκάλους και μαθητές των διαφόρων Σχολών, που ήκμασαν όλα τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ήταν κληρικοί και «άπαντες κατηνάλωσαν άπαντα τον ευσεβή βίον των, συγγράφοντες ή διδάσκοντες το Έθνος και ως επί το πλείστον εν πενία και δωρεάν»¹.

Οι Έλληνες συγγραφείς Αλέξανδρος Ελλάδιος και Ματθαίος Παρανίκας τονίζουν: «Ιερείς και μοναχοί, ως επί το πλείστον, επαίδευσαν την νεολαίαν παρά τοις Ναοίς, ή εν τοις οίκοις των. Βιβλία εις χρήσιν ήσαν τα Πινακίδια, ή πίνακες εκ χάρτου μικρού, διπλούμενοι πολλάκις και δέρματι τυλισσόμενοι, εν οίς εγράφοντο τα στοιχεία της Αλφαβήτου, αι συλλαβαί και λέξεις· ακολούθως η Οκτώηχος του Δαμασκηνού, το Ψαλτήριον, ο Απόστολος, τα Μηναία· βραδύτερον της αναγνώσεως ήρχιζεν η γραφή υπό την επιτηδειμνήν (δειγμή) και η λογαριθμητική· οι παίδες εκάθηντο οκλάξ περι το οίκημα, ο δε διδάσκαλος εδίδασκε... Δια της μεθόδου ταύτης, επικρατησάσης και μέχρις ημών εις τα κοινά σχολεία (κατώτερα), προ της εισαγωγής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, οι παίδες, μορφούμενοι, ελάμβανον τας αναγκαιοτάτας βιωφελείς γνώσεις, απέβαινον καλοί χριστιανοί και τίμιοι πολίται»².

Από τον 17^ο αιώνα, λόγω των οικονομικών συνθηκών και του φιλεκπαιδευτικού ζήλου, ορισμένα σχολεία εξελίσσονται σε αξιόλογες εστίες παιδείας και γραμμάτων. Ανάμεσα στα κέντρα αυτά, σημαντική θέση κατέχουν τα σχολεία των Αγράφων, Μοσχόπολης, Ιωαννίνων, Αθήνας, Χίου, Πάτμου, Αθωνιάδας, Κωνσταντινούπολης, Αδριανούπολης³.

Στην περιοχή της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, της γενέτειρας του Πατροκοσμά, αξιόλογοι δάσκαλοι, όπως ο Ευγένιος Γιαννούλης, ο Αναστάσιος Γόρδιος, ο Σέργιος Μακρραίος, ο Θεοφάνης, ο Παναγιώτης Παλαμάς, διδάσκουν σε Σχολεία και Ελληνομουσειά, στις σχολές των Αγράφων, στο Καρπενήσι και στα Βραγγιανά, στην Αγία Παρασκευή στη Γούβα, στο Μεσολόγγι, στο Αιτωλικό, που αναδεικνύονται στα τέλη του 17^{ου} και στο

1. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953*, ό. π. σελ. 80.

2. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953*, ό. π. σελ. 81.

3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 315.

18^ο αιώνα στις απομονωμένες και καθυστερημένες αυτές περιοχές¹. Ο Κ. Ν. Σάθας και ο Π. Αραβαντινός στα έργα τους αναφέρουν πλειάδα σοφών, λογίων και διδασκάλων της Αιτωλίας και Ακαρνανίας που αναδείχτηκαν και δίδαξαν όχι μόνο στις Σχολές της περιοχής, αλλά και πιο μακριά².

Οι Έλληνες, παρά τα ευοίωνα σημάδια που παρουσίαζε η παιδεία τους κατά το 18^ο αιώνα, περνούσαν μια κρίσιμη καμπή της ιστορίας τους. Οι αγροτικοί πληθυσμοί της υπαίθρου είχαν χάσει τον προσανατολισμό τους και είχαν ανάγκη από πνευματικούς ανθρώπους για να αναζωογονήσουν το θρησκευτικό συναίσθημα και να αφυπνίσουν την εθνική συνείδηση. Τώρα «είναι απόλυτη ανάγκη ενός νέου Προδρόμου, ο οποίος θα πλησιάσει πολύ τις λαϊκές μάζες - και σ' αυτές ακόμη τις απόμερες και απολίτιστες γωνιές, ιδίως στη Δυτική Ελλάδα - θα εισδύσει στα μύχια της ψυχής τους, θα ενθουσιάσει τα πλήθη και θα τα συγκινήσει βαθύτατα, ώστε να επιτύχει στον αγώνα του για το διαφωτισμό και την άμυνα του έθνους. Και το αίτημα αυτό της εποχής το διαισθάνεται, το συλλαμβάνει και το μετουσιώνει σε έργο στην κρίσιμη αυτή εποχή ο ενδεδειγμένος άνθρωπος, ο Κοσμάς ο Αιτωλός»³.

-
1. Κων/ντίνος Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, έκδ. Αθ. Παπασπύρου, Αθήναι 1915, σελ. 38, επίσης Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Α. Χαλκιάκου, Αθήναι 1936, τόμος Α', σελ. 268 - 279, Πάνος Βασιλείου, *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1960, σελ. 83 - 92, Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα, περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*, εκδ. Κορομηλά, Κωνσταντινούπολις 1867, σελ. 89 - 95.
  2. Κατά τον 18^ο αιώνα ως μαθητές του Ευγένιου Γιαννούλη, στις σχολές των Αγράφων, αναφέρονται ο Χριστόφορος Αιτωλός, ο Ιερόθεος Αιτωλός, ο Νικόλαος Αιτωλός, ο Αγάπιος Αιτωλός «ανήρ πεπαιδευμένος» κατά τον Π. Αραβαντινό, ο Ιωάννης ο Αιτωλός, οι Ακαρνάνες Σωφρόνιος, Γεράσιμος και Στέφανος, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. Τυμφορηστός, Αθήνα 1972, σελ. 55, ο μεγαλύτερος αδελφός του Κοσμά, ο Χρύσανθος ο Αιτωλός που είχε διαπρέψει ως διδάσκαλος στη σχολή των Βραγγιανών, στη συνέχεια σχολάρχης στο περίφημο Ελληνομουσείο του Ευγένιου Γιαννούλη και του Αναστάσιου Γόρδιου. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκδ. Κορομηλά, Αθήνα 1868, σελ. 603, 578, 617, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τόμος Γ', σελ. 277 - 278, Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας* σελ. 72.
  3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 364 - 365.

1.1.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΗΘΙΚΗ ΕΞΑΘΛΙΩΣΗ

Η Ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία υπήρξε πάντα για τον Ελληνικό λαό στοιχείο ενότητας και αναφοράς του στις δύσκολες στιγμές του Έθνους. Κατά τον Μακρυγιάννη η θρησκεία υπήρξε «πράγμα τζοβαϊρικό¹ πολυτίμητο»². Όμως σ' αυτούς τους δύσκολους καιρούς οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ατονούν, οι ελληνοχριστιανικές παραδόσεις δέχονται δυτικούς επηρεασμούς, η ουνία και ο προσηλυτισμός του Πάπα βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για να εισδύσουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ παράλληλα η θρησκοληψία, οι δεισιδαιμονίες και η άγνοια των αμόρφωτων λαϊκών μαζών υποβοηθούν αυτή την κατάσταση. Η ελληνική Εκκλησία είναι αδύναμη να επιβληθεί λόγω της ανίκανης ανώτερης ιεραρχίας της, που φροντίζει ως επί το πλείστον - υπάρχουν και οι εξαιρέσεις - για τον πλουτισμό και την εξαγορά των αξιωμάτων της.

Μέσα στη γενική παρακμή του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, ο χριστιανικός ελληνικός πληθυσμός είχε αλλοιωθεί πολύ. Η φοβέρα της σκλαβιάς έσκιαζε και τρομοκρατούσε τους ανθρώπους, αναγκάζοντάς τους να υποκύπτουν και να φέρονται ως ραγιάδες, που τους λείπει κάθε ίχνος ανδρισμού και αξιοπρέπειας. Ραγιάς, όπως γράφει ο Απόστολος Βακαλόπουλος, είναι «ο τύπος του ευτελούς, του χαμερπούς σκλάβου, που τρέμει εμπρός στον κατακτητή, που τον κολακεύει και είναι πρόθυμος να του φανεί χρήσιμος με κάθε τρόπο, αρκεί να του αποσπάσει την υψηλή του εύνοια»³. Μέσα σ' αυτό το κλίμα της σκλαβιάς «άνθισε το ψέμα, η υποκρισία, η δουλικότητα, η κολακεία κάθε ισχυρού, η ευτέλεια, η υποταγή, η ουτιδανότητα»⁴.

Στις πολιτείες και στα χωριά οι υπόδουλοι ζούσαν κάτω από άσχημες συνθήκες, με πολλών ειδών απαγορεύσεις που καταπίεζαν τη συνείδηση και το πνεύμα τους. Σε κάποιες περιοχές η ανάγνωση του Ευαγγελίου είχε σχεδόν απαγορευτεί και πολλές φορές οι χριστιανοί επικαλούνταν την προστασία του Σουλτάνου για να διαβάσουν το Ευαγγέλιο έστω και χαμηλόφωνα μέσα στα δωμάτια ή στα κελιά τους⁵. Η καμπάνα⁶ είχε απαγο-

1. Τζοβαϊρικό = πολύτιμο κόσμημα, χρυσαφικό, (τουρκική λέξη).

2. Γ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Εισαγωγή-σχόλια Σ. Ι. Ασδραχά, Αθήνα 1957, σελ. 432.

3. Απόσ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β' σελ. 43.

4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 117.

5. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 172.

6. Κ. Σ. Παπαδόπουλος, *Απαγόρευσεις κωδωνοκρουσίας και προνομιακή κατά τόπους χρήσις εκκλησιαστικών κωδώνων και σημάντρων επί τουρκοκρατίας*, Γ. Π. 42 (1959) σελ. 100 - 118.

ρευτεί και μόνο το “χειροσήμαντρο” θύμιζε στους υπόδουλους ότι είναι χριστιανοί. Σε πολλά μέρη προσκαλούνταν στην Εκκλησία με τους “κράκτες”¹. Ο Σουλτάνος Αχμέτ Γ΄ (1703 - 1730) «απαγόρευσε εις τους χριστιανούς να κατοικώσιν εντός των πόλεων». Το 1713 καταστράφηκαν πολλά χριστιανικά μοναστήρια και «εδημεύετο η περιουσία αυτών» με διαταγή του Μ. Βεζύρη Αλή. Τα έτη 1720 και 1723 μεγάλη πυρκαγιά απετέφρωσε το Πατριαρχείο, κατέστρεψε μεγάλο μέρος του Αρχείου του και ο Πατριάρχης Ιερεμίας Γ΄ (1716 - 1726) φυλακίστηκε με την κατηγορία ότι είχε αλληλογραφία με τον Μεγάλο Πέτρο. Σώθηκε, αφού πλήρωσε 50.000 γρόσια. Το 1730 οι Γενίτσαροι σε στάση τους κατά του Σουλτάνου μπήκαν στο Πατριαρχείο, λεηλάτησαν τον πατριαρχικό Ναό και καταπάτησαν τα Άγια λείψανα. Οι Τούρκοι προσπαθούσαν «ει δυνατόν να απαγορεύσουσι τοις χριστιανοίς και αυτό το αναπνέειν τον αέρα»².

Ο τρόμος έκανε διστακτικούς τους χριστιανούς να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, ακόμη και τον εκκλησιασμό, που σε μερικές περιπτώσεις ήταν αληθινή δοκιμασία. Στο γνωστό “Τραγούδι της Δροπολίτισσας”³ από τη Βόρειο Ήπειρο εξιστορείται όλος αυτός ο φόβος και η αγωνία των χριστιανών να εκκλησιαστούν. Οι υπόδουλοι ραγιάδες παρακαλούσαν την τολμηρή Δροπολίτισσα να προσευχηθεί και γι’ αυτούς, όταν θα πάει στην εκκλησιά. Φαίνεται στο τραγούδι ο τρόμος και η αγωνία μη τους

-
1. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1954, σελ. 141.
  2. Κων/νος Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας*, ό. π. σελ. 59, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 150.
  3. Μενέλαος Ζώτος, *Το Δημοτικό τραγούδι της Β. Ηπείρου*, έκδ. Ι. Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1978, σελ. 14.

Μωρή Δροπολίτισσα, μωρή καυμένη,
 αυτού που πας στην εκκλησιά, ζηλεμένη,
 βάνεις την τσούπρα σ’ ομπροστά,
 φορεί το φέσι της στραβά.
 Αυτού που πας στην εκκλησιά,
 για μας μετάνοια κάμε μια,
 να μη μας πάρουν η Τουρκιά,
 μας γράψουν στη γενιτσαριά.
 και μας παν εις τον κισλά*,
 ωσάν τ’ αρνιά την Πασχαλιά.

* Κισλάς, κισλάρ, κιζλάρ-αγάς και κισλάραγας (τουρκική λέξη) = αρχιευνούχος των σουλτανικών ανακτόρων.

στρατολογήσουν σαν γενιτσάρους και τους μαντρώσουν «ωσάν τ' αρνιά την Πασχαλιά».

Εξάλλου, είναι γνωστό ότι τους καλύτερους ναούς οι Τούρκοι τους μετέτρεψαν σε τζαμιά, ενώ κατά καιρούς απαγορεύτηκε η κτίση νέων εκκλησιών ή η επιδιόρθωση παλιών. Αν γινόταν κάποια μικρή επισκευή, μπορούσε να γίνει αφορμή να γκρεμιστεί όλος ο ναός, να μαστιγωθούν και να φυλακιστούν οι πολίτες, και να επιβαρυνθούν με μεγάλο χρηματικό πρόστιμο. Πολλές φορές η δαπάνη για την άδεια επισκευής ήταν πολύ μεγαλύτερη από την ίδια τη δαπάνη για την επισκευή. Το 1659 διατάχθηκε να γκρεμιστούν κάποιοι ναοί της Πόλης, επειδή επισκευάστηκαν μετά από πυρκαιά¹. Στη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774, υπήρξε ειδικό άρθρο που όριζε την εκ βάθρων ανέγερση ορθόδοξου εκκλησίας «εν Γαλατά, κατά το μέρος Μπέκογλου». Μέχρι τότε οι Οθωμανοί δεν είχαν ποτέ επιτρέψει στους ραγιάδες να κτίσουν εκκλησίες, εκτός εάν προϋπήρχαν τα ερείπια παλαιότερου ναού ή εφόσον αυτός «ακουμπούσε» πάνω στο βυζαντινό τείχος². Και αν για κάποιες εκκλησίες της Πόλης, «ευμενεία» των αρχών, δινόταν άδεια ανοικοδομήσεως μετά από σεισμούς ή μεγάλες πυρκαγιές, που κατέκαιγαν κατά καιρούς την Πόλη, ήταν ρητός ο όρος το έργο να ολοκληρωθεί σε σαράντα μέρες, με αποτέλεσμα τα κτίσματα να είναι απέριτα, φτωχικά, χωρίς το κάλλος των προηγούμενων ναών³.

Κακή συμπεριφορά, ξεπεσμός, εξαχρείωση, αμάθεια, φιλαργυρία, δωροδοκίες, διαφθορά, γενική ηθική κατάπτωση κληρικών όλων των βαθμίδων, δίνουν τη χειρότερη εικόνα και την κατάντια του κλήρου. Πολλοί κληρικοί, του ανώτερου και του κατώτερου κλήρου, δεν ήξεραν ούτε να διαβάζουν, άλλοι ήταν μέθυσοι, άλλοι ανήθικοι, άλλοι έκαναν πράξεις ακατανόμαστες για την ιδιότητά τους. «Το θρησκευτικόν των αίσθημα είχεν υποστή ποιάν τινα άμβλυσιν και εξασθένησεν ο εθνισμός»⁴. Η ηθική κατάπτωση ιδίως του ανώτερου κλήρου ήταν ένα μελανό σημείο του υπόδουλου Ελληνισμού. Η συναλλαγή των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και οφικίων ήταν μεγάλη. Οι Πατριάρχες εξαγόραζαν τη θέση τους και το τίμημα εξαγοράς όλο και ανέβαινε. Στη συνέχεια διέθεταν τις κενές επισκοπικές θέσεις στον μεγαλύτερο πλειοδότη. «Η υπόθεση του χριστιανισμού δοκιμάζονταν από τη συμπεριφορά των κληρικών του. Ο Πατριάρχης και οι επίσκοποι εξαγόρα-

1. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 141 και 148.

2. Ακύλας Μήλας, *Η Περαιτινή Παναγία*, εφημερ. *Καθημερινή*, αφιέρωμα Κυριακής 16 Αυγούστου 1998, σελ. 13.

3. Ακύλας Μήλας, *Θεομητορικοί ναοί*, εφημερ. *Καθημερινή*, ό. π. σελ. 5

4. Geor. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας*, μετάφραση Μ. Γαρίδης, σελ. 173 και 198.

ζαν τα αξιώματά τους και ξανάπαιρναν τα χρήματα πουλώντας εκκλησιαστικές θέσεις και προνόμια. Οι παπάδες εξαγόραζαν τις χειροτονίες και τις άδειες γάμου. Οι λαϊκοί πλήρωναν τους επισκόπους τους για γάμους, διαζύγια, βαπτίση, άφεση αμαρτιών με κάθε είδους παροχές. Οι καλόγεροι, που περιφέρονταν στη χώρα ή που ζούσαν στις πόλεις, ήταν συχνά άνθρωποι με αμφίβολο χαρακτήρα ή βαθιά μπλεγμένοι σε πολιτικές και εκκλησιαστικές μηχανορραφίες είτε για λογαριασμό τους είτε σαν πράκτορες άλλων»¹.

Η αξιοθρήνητη κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική επικράτεια ευνοεί το ρεύμα προς την εξωμοσία. Η θρησκευτική αποστασία από την Ορθόδοξη πίστη και παράδοση, είτε λόγω άγνοιας, είτε λόγω αδυναμίας και προσηλυτισμού, ήταν ένα σύνθημα φαινόμενο της εποχής. Οι εξισλαμισμοί, με βιαιότητες, καταπιέσεις, βασανισμούς, μαρτύρια, είχαν ως αποτέλεσμα την εξωμοσία όχι μόνο λαϊκών, αλλά και κληρικών, μεμονωμένων ατόμων, αλλά και ομάδων, οι οποίες, μη έχοντας ερείσματα πνευματικά προτιμούσαν την εύκολη λύση των ποικίλων προβλημάτων τους με την άρνηση της πίστης τους. Πολλές φορές παρακαλούσαν τους δυνάστες να τους δεχθούν, ελπίζοντας στη βελτίωση των όρων διαβίωσης και συνδιαβίωσης με τους κατακτητές και υπολογίζοντας στην απαλλαγή τους από τα πολυειδή βάσανά τους². Εξάλλου η Υψηλή Πύλη απένειμε τα ανώτατα αξιώματα³ κατά κανόνα σε μουσουλμάνους πρώην χριστιανούς, με αποτέλεσμα πολλοί να προσέλθουν στη μουσουλμανική θρησκεία εκουσίως.

Ο Α. Βακαλόπουλος⁴ γράφει: «Ο τελευταίος αυτός αργός, αλλά σταθερός τρόπος του εξισλαμισμού και του εκτουρκισμού ήταν ίσως ο πιο επικίνδυνος. Η ακατάπαυστη αυτή κατά μάζες ή κατ' άτομα διαρροή των κατοίκων της Μ. Ασίας, όπως και των άλλων χωρών

-
1. Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, εκδ. Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιο 1950, σελ. 13.
  2. Ι. Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Μηνιαία εικονογραφημένη επιθεώρηση Στερεά Ελλάς, τεύχος 251, Μάιος 1990.
  3. « Εκ των πέντε μεγάλων βεζυρών του Μωάμεθ Β', 4 υπήρξαν χριστιανοί...Επί Σουλεϊμάν του μεγαλοπρεπούς, εν τη ακμή της δυνάμεως και της δόξης του οσμανικού κράτους, εκ των 9 μεγάλων βεζυρών οι 8 είχαν γεννηθή χριστιανοί...Αλλά παρεκτός των μεγάλων βεζυρών, οι πλείστοι των επιφανεστάτων στρατηγών και άλλων ανωτάτων του κράτους λειτουργών, υπήρξαν αλλότριτοι της τουρκικής φυλής...Ολοι σχεδόν οι επί Σουλεϊμάν Α' και Σελήμ Β' διαπρέψαντες επί πολεμική αρετή άνδρες, ήσαν χριστιανοί το γένος... εκ δε των ναάρχων ο Σαλή πασάς και ο περιβόητος Βαρβαρόσσας υπήρξαν Έλληνες την καταγωγήν». Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 8ος, σελ. 139 - 140.
  4. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 87.

της Βαλκανικής, προς τις τάξεις του Ισλάμ εκτουρκίζει βαθμιαία ολόκληρες περιοχές». Ήταν μια πολύ δύσκολη εποχή για τον ελληνισμό, «που το ιερώτατο σώμα της Ορθοδοξίας μας έσταξε δάκρυ και αχνό αίμα, τόσο από το μαρτύριο, όσο κι από την άρνηση της πίστης... Έτσι για τους δύστυχους ραγιάδες δεν έμειναν παρά δύο δρόμοι: Να γίνουν Μάρτυρες ή αρνητές. Αυτές οι σελίδες είναι από τις πιο τραγικές, τις πιο πονεμένες της ιστορίας μας»¹.

«Η ένταση των εξισλαμισμών στις ελληνικές ηπειρωτικές χώρες κατά τον 18^ο αιώνα ήταν η αιτία, που έκανε κυρίως τον Κοσμά τον Αιτωλό να επιχειρήσει τις αλλεπάλληλες περιοδείες του στην ελληνική ύπαιθρο, ιδίως προς τις δυτικές χώρες της Ηπείρου και Μακεδονίας, και τον Νικόδημο Αγιορείτη να συλλέξει τις πιο γνωστές και δραματικές βιογραφίες των νεομαρτύρων και με το "Νέον Μαρτυρολόγιο" να τις παρουσιάσει στους χριστιανούς σαν ένα ζωντανό παράδειγμα για υπομονή και εγκαρδίωση»². Και είναι πολλοί οι νεομάρτυρες στα δύσκολα αυτά χρόνια, και ιδίως αυτοί που είχαν εξωμόσει και θέλησαν να πλύνουν με το αίμα τους και να σφραγίσουν με το θάνατό τους, την άρνησή τους. Και βιάζονταν προς το μαρτύριο χαρούμενοι, έχοντας τη σταθερότητα και τη χαρά και την πίστη των πρώτων μαρτύρων του Χριστιανισμού, όντας αντάξιό τους.

Όμως δυστυχώς, υπήρξαν και εκείνοι που οι ποικίλες πιέσεις του κατακτητή τους οδήγησαν στην εξωμοσία. Πολλά τα αίτια που συνετέλεσαν στον εξισλαμισμό των χριστιανών. Οι συνθήκες ζωής ήταν πολύ δύσκολες για τους πτωχούς ραγιάδες, που δε μπορούσαν να πληρώσουν τους υπέρογκους γι' αυτούς φόρους, που οι Τούρκοι επίτηδες τους έβαζαν, διαφοροποιώντας τους από τους μουσουλμάνους. «Ο πόθος της απαλλαγής από αφορήτων καταπιέσεων, προκάλεσεν αθρόας αλλαξοπιστίας»³. Ο αριθμός των εξισλαμισθέντων ήταν τόσο μεγάλος, που η Πύλη άρχισε να ανησυχεί μήπως, αν εξακολουθήσει αυτή η κατάσταση, εκλείψουν οι περισσότεροι των φορολογουμένων, και γι' αυτό άρχισαν να είναι πιο επιεικείς προς τους χριστιανούς. Κατά το τέλος του 17^{ου} αιώνα υπολογίζεται πως ένα εκατομμύριο από τους μουσουλμάνους στην Ευρώπη κατάγονταν από χριστιανούς γονείς που είχαν αρνηθεί τη θρησκεία τους⁴.

Το πιο οδυνηρό σ' αυτή τη περίπτωση είναι οι ομαδικοί εξισλαμισμοί. «Οι εγκαταλελειμμένοι εις την τύχη των και βαρέως στενάζοντες ραγιάδες από πρακτικούς καθαρά

1. Περιοδικό *Μεταμόρφωσις*, τεύχος 5^ο, Ιούνιος 1996, έκδοση Ιεραποστολικού, Φιλανθρωπικού και Μορφωτικού Συλλόγου, Γσουκαλάδες Παραβόλας Αγρινίου.

2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 102.

3. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος 8^{ος}, σελ. 141.

4. Geog. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, ό. π. σελ. 160.

λόγους - δια να σώσουν την τιμήν των και την περιουσίαν των ή με την ελπίδα της καλύτερευσεως της μοίρας των ή ακόμη και δια να επιτύχουν σπουδαίας και κερδοφόρους θέσεις - ευκόλως ηλλαξοπίστουν»¹. Τον 18^ο αιώνα οι ομαδικοί εξισλαμισμοί απειλούσαν την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι «στα 1740, το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων της περιφέρειας του Μπερατιού είχε εξωμόσει ομαδικά. Στα 1759 μια ολόκληρη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας τούρκεψε την ημέρα του Πάσχα με επικεφαλής το Μητροπολίτη Μογλενών. Στα 1760, τριανταέξι χωριά του Πωγωνιού αλλαξοπίστησαν ομαδικά. Εξαιτίας των εξισλαμίσεων οι Έλληνες στα μέσα του 17^{ου} αιώνα είχαν κατεβεί σε 1.200.000»². Στην Ήπειρο και την Αλβανία οι ομαδικές αλλαξοπιστίες ήταν αναρίθμητες. Από το Μαργαρίτι, την περιοχή των Φιλιατών και την επαρχία του Δελβίνου, πολλά χωριά αλλαξοπίστησαν και ο χριστιανισμός σε άλλα σβήστηκε παντελώς και σε άλλα περιορίστηκε και ελαττώθηκε³. Σε μισό εκατομμύριο υπολογίζουν τους χριστιανούς της Β. Ηπείρου που ασπάστηκαν τότε το Κοράνι. Μια παροιμία δείχνει καλά τη σύγχυση που επικρατούσε: «-Τούρκος είσαι Μουσταφά; -Τούρκος, μα την Παναγιά!»⁴. Ομαδικοί εξισλαμισμοί εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών έγιναν, εκτός την Ήπειρο και τη Μακεδονία, στη Μ. Ασία, στη Θράκη, στη Θεσσαλία, στη Στερεά, στα νησιά. Σε πολλά μέρη, όπως στην Αιτωλοακαρνανία, «Έλληνες Χριστιανοί γαιοκτήμονες, αρνήθηκαν την πίστη τους και τον εθνισμό τους, για να κρατήσουν την περιουσία τους»⁵.

1. Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 30 - 31.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 108, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, εκδ. Βάνια, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 328, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τυπογρ. Βλαστού, Αθήναι 1856, τόμος Β', σελ. 71 - 73.

3. «Από του 1620 μέχρι του 1650 ο χριστιανικός πληθυσμός μέρους τινός της Αλβανίας εξέπεσεν από 350.000 εις 50.000, ώστε ο Βίτσης, ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Αντιβάρεως, έλεγεν ότι κίνδυνος υπάρχει μήπως εντός 10 ετών όλοι οι Αλβανοί γίνωσι μουσουλμάνοι. Εν έτει 1625 ο ιταλός περιηγητής Μοντεαλβάνος εβεβαίον ότι «ο μεν έχει τον αδελφόν αυτού Τούρκον, ο δε τον υιόν, ο δε τον πατέρα ή άλλον συγγενή». Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος 8^{ος}, σελ. 141.

4. Χρ. Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των Θεών*, Αθήνα 1976, σελ. 149, επίσης Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 245 - 246.

5. Χαράλ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Ορθοδόξου τύπου», Αθήνα 1993, σελ. 39. «Τέτοιος εξωμότης ήταν ο Αδάμ, που οι χριστιανοί τον έλεγαν κατόπιν Δέμο (Δαίμονα) ειρωνικά. Τσιφλίκι είχε τη σημερινή Ντέμη. Τέτοιος Έλλην εξωμότης ήτο και ο Μουσταφάς, που οι χριστιανοί τον ονόμασαν κατόπιν Μουσταφούλη και είχε το σημερινό χωριό Μουσταφούλι. Εξωμότης επίσης ήτο και ο Χασάν Αγάς, που είχε τσιφλίκι τη σημερινή Χασάναγα».

Η ιστορία των εξισλαμισμών συνδέεται με το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού. Αρκετοί Έλληνες, σε διάφορες περιοχές, όπως του Πόντου, διατήρησαν κρυφά τη θρησκεία τους, την ελληνική γλώσσα, τα ήθη και έθιμά τους, τα χριστιανικά τους ονόματα, τα Μυστήρια της Εκκλησίας, ζώντας εξωτερικά ως Τούρκοι και μουσουλμάνοι, έχοντας πολλές φορές και ανώτατα αξιώματα στην τουρκική ηγεσία, γιατί δεν τολμούσαν να ομολογήσουν την πίστη τους στο Χριστό. «Ο κρυπτοχριστιανισμός ήταν μια κατάσταση τρομερής ανάγκης, η οποία έδινε στους καταπιεσμένους χριστιανούς κάποια ανακούφιση»¹.

Οι αλλαξοπιστίες προσβάλλουν, δυστυχώς, και τις τάξεις του κλήρου. Οι πρώην ιερείς γίνονταν χοτζάδες, οι Μητροπολίτες μουφτήδες και οι μοναχοί δερβίσηδες, που για προσωπικά κυρίως αίτια, όπως προστριβές με τους ανωτέρους τους, πετούν το ράσο και το καλυμμαύκι τους, για να φορέσουν το τουρμπάνι. «Παπάδες και καλόγεροι αλλαξοπιστούσαν κατά τον πιο επαίσχυντο τρόπο. Δεν πρόκειται για σπάνιες εξαιρέσεις ατόμων, αλλά για ένα συνεχές ρεύμα αποστασίας, που διαρκούσε από τα πρώτα ως τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας»². Κάτω από φοβερές πιέσεις, καταναγκασμούς, φόρους, αδυναμία ψυχική, έλλειψη πνευματικής άμυνας, συνοικισμοί και χωριά ολόκληρα με επικεφαλής κληρικούς άλλαζαν την πίστη τους. «Αφημένοι στον εαυτό τους οι ραγιάδες, λησμονημένοι απ' όλους, άρχισαν να υποτάσσονται στο πεπρωμένο. Φαινόταν σ' αυτούς απόφαση αμετάκλητη της τύχης, πως έπρεπε να κύψουν σ' ένα δεσπότη, τον οποίον ο Θεός έδωκεν οριστικά στον κόσμο!»³. Η κατάπτωση του κλήρου πνευματική και ηθική, «σήμαινε κλονισμό της πνευματικής ηγεσίας, της δυνάμεως, που επωμίστηκε στην τουρκοκρατία τη διάσωση του Έθνους»⁴.

Αλλά υπήρχε και ένας άλλος εχθρός, πολύ πιο ύπουλος και αδίστακτος. Και αυτός ήταν ο Πάπας, ο ψευδοπροφήτης και ψευδοανθρωπιστής της Δύσεως, που ήταν χειρότερος από τον Τούρκο. «Η ιδεολογική επίθεση του καθολικισμού εναντίον του ορθόδοξου ελληνικού κόσμου ξεκίνησε από τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας και συνεχίστηκε

1. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 101, επίσης Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 144.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 105, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 49, 173 και εισήγηση του Στέργιου Σάκκου για τα 200 χρόνια από το θάνατο του Αγίου, στην έκδοση του Σταυρού, *Στον Μεγάλο Ιεραπόστολο*, σελ. 23.

3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 26.

4. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Απόστολος της ενότητας του Έθνους*, Αθήνα 1980, σελ. 10.

και μετά την εποχή του Κοσμά»¹. Οι Φράγκοι ιδεολόγοι, αφενός μεν καταπίεζαν με κάθε τρόπο τον ελληνικό λαό για να υποταχθεί στον Πάπα, αφετέρου δε τον συκοφαντούσαν και τον διέσυραν ως άθεο. Ο Πάπας Παύλος στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με εγκύκλιό του προς τους Βενετσιάνους της Πελοποννήσου έγραφε: «Δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι οι Έλληνες δεν έχουν πίστιν... Οθεν δέον να μεταχειριζώμεθα αυτούς ως άγρια θηρία, να τους αποσπώμεν τους οδόντας και τους όνυχας, να μη παύσωμεν ταπεινούντες αυτούς και ιδίως να τους εμποδίζωμεν την περί των όπλων άσκησιν. Ουδέν δε άλλο να παρέχωμεν εις αυτούς ή ξύλον και άρτον, άρτον και ξύλον. Η φιλανθρωπία και η συμπάθεια έστωσαν δι' αισιωτέρας περιστάσεις»².

Η θέση των ραγιαδών ανάμεσα στο Φράγκο και στον Τούρκο περιγράφεται παραστατικά από το λόγιο των Αγράφων, Αναστάσιο Γόρδιο: «Λόγιασε πως ευρισκόμεθα ωσάν να ήμασθε ανάμεσα εις δύο μεγάλας συγγεφιάς. Από το μέρος της μεσημβρίας και της Ανατολής να είναι ένα μεγάλο σύγνεφον, μαύρον και σκοτεινόν, η παντελής ασέβεια του Μωάμεθ... Από δε το μέρος της Δύσεως να είναι άλλο μεγάλο σύγνεφον σκοτεινόν και αυτό και ζοφώδες... Αύτη εστίν η των Λατίνων δοκούσα και ονομαζομένη χριστιανισύνη...»³. Ο διπλός κίνδυνος και απειλή ήταν γνωστά από πολύ παλιά, από την εποχή του Βυζαντίου, που η καχυποψία νάρκωσε και ατόνησε την έγκαιρη ανησυχία των Βυζαντινών κατά του άγνωστου τότε τουρκισμού, που γιγαντώθηκε απότομα. «Η δυτική πίεση προκάλεσε φυγή προς την Ανατολή και υποδούλωση. Και η βαρβαρότητα της Τουρκοκρατίας προκάλεσε φυγή προς τη Δύση. Έγινε κατά του γένους μας διπλό παιδομάζωμα»⁴.

Οι ραγιαδες πολλές φορές βάσισαν τις ελπίδες τους στον Πάπα και είδαν με κάποια ανοχή τους απεσταλμένους του, αλλά ποτέ δεν απαρνήθηκαν την πίστη των πατέρων τους. Η προπαγάνδα των Καθολικών προς προσηλυτισμό του λαού με αθέμιτα μέσα, είχε κατορθώσει να εισχωρήσει σε ορισμένα χωριά ιδίως της Ηπείρου, αλλά αντέδρασαν δυναμικά αρχιερείς, κλήρος και λαός της περιοχής. Χαρακτηριστικό και αρκετά πληροφοριακό είναι ένα “Αφοροχάρτι”, μια εγκύκλιος του Μητροπολίτη Ιωαννίνων Καλλίνικου, που κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1662 και απευθυνόταν στους κατοίκους της περιοχής της Χειμάρρας: «Επειδή, τέκνα μου, πολλοί είναι οι της Αγίας Πίστεώς μας εχθροί,

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 168.

2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 182, σημ. 1.

3. Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, (περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους)* 1453 - 1821, Αθήνα 1869, σελ. 440 - 441.

4. Λάζ. Τσακiriδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός (Ανάμεσα στον Τούρκο και στο Φράγκο)*, εκδ. “Τέρτιος”, Κατερίνη 1990, σελ. 26.

...στελλόμενοι υπό του Πάπα εις αφανισμόν και φθοράν της πίστεώς μας και Εκκλησίας μας με πληρωμές χοντρές... ει τις παρακούση και παραβάτης φανή...τον έχομεν αφωρισμένον και κατηραμένον παρά Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος και ασυγχώρητον...»¹.

Παρ' όλες τις δυσκολίες όμως και τους καταναγκασμούς των Τούρκων, τις απειλές του Πάπα και την αχαρακτήριστη συμπεριφορά των θρησκευτικών ηγετών τους, οι Έλληνες έμειναν πιστοί στην Ορθοδοξία και το Χριστιανισμό τους, προκαλώντας έτσι τον Αγγλο Λουθηριανό Πρόξενο Ricaut, στη Σμύρνη, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, να γράψει: «Η πίεσις υφ' ην ούτοι (οι Έλληνες) ζώσιν, αι καταφρονήσεις ας υφίστανται, οι πειρασμοί εις ους είναι εκτεθειμένοι, το ό,τι κερδαίνουσιν εάν εξισλαμισθώσι, το ό,τι υποφέρουσι μη εξισλαμιζόμενοι, πάντα ταύτα... είναι επιβεβαιώσεις της θεότητας του Ευαγγελίου, ούτω λαμπρά όσον και τα θαύματα των πρώτων αιώνων της Εκκλησίας. Διατηρούσι την πίστιν αυτών μετ' ευσταθείας, αξίας του ημετέρου θαυμασμού...»².

-
1. Βασ. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές (1887 - 1964)*, πρόλογος και επιμέλεια Λ. Βρανούσης, Αθήνα 1966, σελ. 158, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 146.
  2. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 148, επίσης Κωνίνος Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας (1453 - 1953)*, με πρόλογο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Σπυρίδωνος, σελ. 56.

1.1.3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΙΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΥΛΩΝ

Τα δεινά και οι δυσκολίες των ελληνικών πληθυσμών όλα τα χρόνια της δουλείας ήταν τόσο πολλά, ώστε να αλλοιώσουν το ελληνικό στοιχείο, τουλάχιστον εξωτερικά. «Οι οικονομικές και φορολογικές καταπιέσεις, οι δημεύσεις περιουσιών, οι καταπατήσεις κτημάτων, οι απανωτοί εξολοθρευτικοί πόλεμοι, οι ηθικοί καταναγκασμοί, οι ομαδικές βιαιότητες και οι ληστρικές επιδρομές σε βάρος των χωρικών, ύφαιναν μια από τις συγκλονιστικότερες καμπές του νεοελληνικού ιστορικού βίου. Αλλάζε συθέμελα όχι μόνο η κοινωνική συγκρότηση, αλλά και όλη η ζωή των ραγιαδων»¹. Είχαν αλλάξει οι συνήθειες, η ενδυμασία, ο τρόπος ζωής, είχαν αλλοιωθεί τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις, όλος γενικά ο νεοελληνικός χαρακτήρας.

Οι Έλληνες, που κατοικούσαν στις πόλεις και ιδίως στην ύπαιθρο, είχαν μείνει με **καθόλου ή ελάχιστη έκταση γης**, για να καλλιεργήσουν. Πολλά κτήματα είχαν περιέλθει στην κυριότητα του Σουλτάνου ή του δημοσίου, αρκετό μέρος δόθηκε στους αξιωματούχους και τους στρατιώτες, ενώ δημεύτηκε η γη στους τόπους όπου οι κάτοικοι έφεραν αντίσταση στον κατακτητή. Και σε όσους απέμεινε ένα μικρό ή μεγάλο κομμάτι γης για να καλλιεργήσουν, έπρεπε να πληρώνουν μεγάλους φόρους στον Τούρκο Αφέντη². Ο κατακτητής δεν αρκείται «εις το νόμιμον 1/3», αλλά επιβάλλει τους χωρικούς «εις πολυειδείς καταναγκασμούς, τους οποίους ουδείς έχει την τόλμην και το θάρρος να αποφύγε»³, γιατί η προσφυγή στη δικαιοσύνη για τις πιέσεις αυτές δεν εύρισκε ανάλογη προστασία από τα δικαστήρια. Όπως γράφει ο Αυστριακός πρόξενος στα Γιάννενα Zwiedinek το 1868 στη διπλωματική του έκθεση, «ο κάθε Τούρκος εδώ πέρα πιστεύει, πως αυτός είναι πλασμένος μόνον να διατάσσει, ο δε χριστιανός μόνον να υπακούει και να τον υπηρετεί»⁴. Ο χριστιανός ήταν άπιστος (“κιάφιρ”), “κύων” (γκιαούρ), ον ταπεινόν, κατώτερον του ανθρώπου μουσουλμάνου, ανεκτός στο μουσουλμανικό κράτος σαν δούλος, ραγιάς «επί πληρωμή φόρων»⁵.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 115.

2. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό. π. τόμος 1^{ος}, σελ. 16.

3. Ευριπίδης Σούρλας, *Η Ηπειρος επί Τουρκοκρατίας*, διπλωματική έκθεση εκ του Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας (Βιέννης), το πρώτον δημοσιευμένη στα Ηπειρωτικά Χρονικά, έτος 12^ο, Ιωάννινα 1937, σελ. 137.

4. Ευριπίδης Σούρλας, *Η Ηπειρος επί Τουρκοκρατίας*, Ηπειρωτ. Χρονικά, έτος 12^ο, 1937, σ. 145.

5. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 140.

Οι φόροι, που πλήρωναν οι δύστυχοι ραγιάδες ήταν πολλοί, ανάλογα με τους τόπους, τα πρόσωπα, τις περιστάσεις και τις εποχές. Το δικαίωμα του Σουλτάνου να επιβάλλει φόρους πήγαζε από τη βούληση του ηγεμόνα. Οι χριστιανοί πλήρωναν τον έγγειο φόρο για τη γη που κατείχαν, έναν αναλογικό φόρο ανάλογα με την απόδοση της γης, τον προσωπικό φόρο, το χαράτζι, και άλλους φόρους, όπως για τα ανήλικα άρρενα παιδιά τους, για τη μισθοδοσία του στρατού, τη συντήρηση των ταχυδρομείων, την επισκευή φρουριών, την αμοιβή των διοικητικών υπαλλήλων, για τη συντήρηση ή ανανέωση του τοπάρχη και για πολλά ακόμη πράγματα, που έπρεπε να τα απολαύσουν μόνο πληρώνοντας, όπως, για να τρώγουν χοιρινό κρέας, έπρεπε να πληρώνουν πρόσθετο κεφαλικό φόρο².

Οι γεωργοί έπρεπε να δίνουν στον Τούρκο αφέντη το 1/10 για το κτήμα που καλλιεργούσαν, τα 3/10 των καρπών ελεύθερα «παντός βάρους και ανεξόδως διαμετακομιζόμενα εις τας εθνικάς σιταποθήκας ή τας των ιδιοκτημόνων». Έμεναν λοιπόν στους αθλίους γεωργούς τα 6/10 για την αμοιβή των κόπων τους, από τα οποία έπρεπε να δώσουν τον ετήσιο μισθό στον αγροφύλακα και να φροντίσουν για όλα τα έξοδα και βάρη. Επίσης κάθε οικογένεια εκτός των βασιλικών φορολογιών, «υπεχρεούτο ίνα προσφέρη τω ιδιοκτήτη εν πρόβατον ετησίως και αριθμόν τινα ορνίθων και ωών και ποσότητα τινα βουτύρου. Προς τούτοις υπεχρεούτο καλλιεργείν αγρόν τινα», την επικαρπία του οποίου έπαιρνε «ανεξοδον» ο ιδιοκτήτης³. Η επιδείνωση της φορολογίας, που κάποιες φορές είναι πραγματικά αλματώδης και αποδιοργανώνει την παραγωγή, έχει σχέση με τις εξεγέρσεις των αγροτικών ιδίως πληθυσμών⁴.

Ο πιο βαρύς και ασήκωτος φόρος του υπόδουλου Ελληνισμού, ο φόρος αίματος, η πιο ελεεινή σελίδα όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας, ήταν το **παιδομάζωμα**. Γινόταν στην αρχή κάθε πέντε χρόνια, αργότερα όμως κάθε τέσσερα, τρία, δύο και κάθε χρόνο, ανάλογα με τις πολεμικές ανάγκες. Ο τρόπος στρατολογίας παραλλάσσει από εποχή σε εποχή. «Κατ' αρχάς 1000 τουλάχιστον τον αριθμόν ήσαν οι χριστιανόπαιδες οίτινες κατ' έτος αρπαζόμενοι δια παντός τρόπου είτε εξ υπηκόων,

-
1. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 25 - 26, επίσης Μ. Γκιόλιας *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 106 - 107, Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 140.
  2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τυπ. Σ. Βλαστού, Αθήναι 1856, τόμος Α', σελ. 241.
  3. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρεία Ιστορικών εκδόσεων, Αθήνα 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 155.

είτε εκ πολεμίων, εξισλαμίζοντο δια της βίας, ίνα ανατραφώσιν ως γενίτσαροι... Έτι δε βραδύτερον καθιερώθη η τακτική των χριστιανοπαίδων στρατολογία, εν ταις υποτεταγμέναις χώραις... Ο φόρος ούτος του αίματος επεβάλλετο ιδίως εις τας ευρωπαϊκάς του κράτους επαρχίας, την Αλβανίαν, την Ελλάδα και μετέπειτα την Ουγγαρίαν... Οι ευφύεστεροι των χριστιανοπαίδων δεν κατετάσσοντο εις τον στρατόν, αλλά, εκπαιδευόμενοι επί το ισλαμικώτερον, προήγοντο εις τα ανώτατα αξιώματα. Και ως γενίτσαροι λοιπόν και ως ανάτατοι δημόσιοι λειτουργοί, οι χριστιανόπαιδες κατήντησαν οι αληθείς του κράτους κύριοι, ως εκ τούτου δε εκίνησαν τον φθόνον των εκ γενετής μουσουλμάνων»¹. Οι Τούρκοι είχαν τέτοια επιθυμία τα παιδιά τους να καταλάβουν τις ανώτερες θέσεις του κράτους, που πίστευαν ότι τους ανήκαν, «ώστε κατήντησαν να δανείζωσι τα τέκνα αυτών εις τους ημετέρους, ίνα τοιουτοτρόπως περιληφθώσιν εις τους γενιτσάρους»².

Από τα παιδιά του παιδομαζώματος, όσα έδειχναν ικανότητες τόσο πνευματικές όσο και στρατιωτικές, τα διάλεγαν, τους έδιναν καλύτερη μόρφωση και τα προόριζαν για τα ανώτατα διοικητικά αξιώματα. Ο φόρος αυτός του αίματος εξουθένωσε τον Ελληνισμό. Οι Τούρκοι διάλεγαν τα πιο όμορφα, τα πιο έξυπνα, τα πιο ρωμαλέα παιδιά, παιδιά ιερέων και ευγενών οικογενειών. Εξαιρούνταν τα μοναχοπαιδια, τα ορφανά, τα κοντά, τα ψηλά, τα αρραβωνιασμένα ή παντρεμένα³, τα άρρωστα και καχεκτικά. Από τους πολύτεκνους έπαιρναν μόνο ένα παιδί και από τα δύο αδέρφια, το ένα. Όμως δεν τηρούνταν πάντα οι διατάξεις του νόμου κατά γράμμα. Αν και προβλέπονταν αυστηρές ποινές και θάνατος ακόμα, οι εντεταλμένοι για την στρατολογία υπάλληλοι καταπίεζαν, απειλούσαν, εκβίαζαν τους ραγιάδες για να πάρουν χρήματα. Δε λογάριαζαν καν τους νόμους και έπαιρναν όποιους ήθελαν ή όποιους δεν είχαν να πληρώσουν και ας ανήκαν στις εξαιρέσεις. Πολλοί θυσιάζαν όλη τους την περιουσία για να μη δουν τα παιδιά τους να σέρνονται στην

1. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος 8^{ος}, σελ. 135 - 137.

2. Στα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης πολλοί Τούρκοι στην καταγωγή δεν πήραν μεγάλες και σημαντικές θέσεις στην Τουρκική διοίκηση, μόνο και μόνο επειδή γεννήθηκαν Τούρκοι και δε θα μπορούσαν να αφοσιωθούν όσο έπρεπε στα συμφέροντα του Σουλτάνου, όσο ένας νεαρός άπιστος που σώθηκε από την απώλεια. Ο Οσμάν πασάς δε διορίστηκε μεγάλος βεζύρης στα 1582, ενώ παιδιά του παιδομαζώματος ήταν ο Μαχμούτ πασάς, λόγιος και ποιητής, ο Αλή πασάς, μεγάλος βεζύρης του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και πολλοί άλλοι. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας* σελ. 68, σημ. 1.

3. Για να αποφύγουν πολλοί γονείς τον τρομερό φόβο του παιδομαζώματος, φρόντιζαν να αρραβωνιάζουν και να παντρεύουν τα παιδιά τους πολύ μικρά, σε ηλικία 8, 9 και 10 χρονών. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 2^{ος}, σελ. 52.

πικρή σκλαβιά. Για τους φτωχούς η δοκιμασία ήταν φοβερή και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αποφύγουν το μεγάλο κακό. Ο Πετσάλης - Διομήδης στους "Μαυρόλुकους" περιγράφει με ρεαλισμό το τι έκαναν οι δύστυχοι ραγιάδες, για να σώσουν τα παιδιά τους: «Σ' άλλα σπίτια κλαίγανε την ανημπόρια τους να σωθούν. Σ' άλλα πάλι η οργή κι' η μάνητα τύφλωνε και τρέλαινε τους γονέους. Ο ένας πολέμαγε να κρύψει κάπου το παιδί του, μην του το πάρει ο αράπης. Ο άλλος το παραμόρφωνε, του' κοβε το' να του το αυτί, του' βγαζε το' να του το μάτι, του' σπανε το' να του το πόδι, για να το δουν οι Τούρκοι και να σιχαθούνε»¹. Σε πολλά μέρη, όπως στην Ήπειρο, την πρώτη Κυριακή μετά την αρπαγή των παιδιών τελούνταν μνημόσυνα υπέρ αυτών, σα να είχαν πεθάνει².

Ο Πατροκοσμάς δεν έζησε μόνο ως νωπή ιστορική μνήμη το παιδομάζωμα, αλλά και ως μία αδυσώπητη πραγματικότητα της εποχής του, αφού η στρατολογία μικρών παιδιών των χριστιανών για τις τάξεις των *acem oğlan* και *ic oğlan* εξακολούθησε να ισχύει ως την οριστική κατάργηση του γενιτσαρικού θεσμού, το 1826³.

Το παιδομάζωμα στήριζε το όλο οικοδόμημα της σουλτανικής εξουσίας και αποτελούσε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πολιτικής και στρατιωτικής της διοικήσεως. «Αυτός ο μοναδικός στο είδος του φόρος πληρωνόταν από την ελληνική φυλή σαν ένα είδος δεκάτης επί των γεννήσεων αρσενικών παιδιών και προοριζόταν για τη δόξα και τη στερέωση του Μωαμεθανισμού»⁴. Τα παιδιά του παιδομαζώματος ήταν η κυρίαρχη τάξη ακόμη και ανάμεσα στους Τούρκους. «Η ανθρωπότητα ποτέ δε γνώρισε παρόμοιο παράδειγμα τόσο σοφών συνδυασμών χρησιμοποιημένων για τόσο κακούς σκοπούς και εξαιρεωμένων από τέτοια συστηματική παρανομία», θα γράψει ο Finley⁴.

Το παιδομάζωμα δημιούργησε τον κίνδυνο του εκτουρκισμού και της ερήμωσης της ελληνικής υπαίθρου κυρίως, γιατί υπήρχαν για τους χριστιανούς κατοίκους της τρεις λύσεις, για να το αποφύγουν: Να εξισλαμιστούν ή να προσποιηθούν ότι εξισλαμίζονται ή να φύγουν με την κινητή τους περιουσία στις πλησιέστερες κτήσεις των χριστιανι-

1. Θ. Διομήδης Πετσάλης *Οι Μαυρόλुकοι*, ό. π. τόμος 1^{ος}, σελ. 115.

2. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 141.

3. *Acem oğlan* και *ic oğlan* ήταν παιδιά που στρατολογούσαν σε πολύ μικρή ηλικία 6 - 10 χρόνων. Τα εκπαίδευαν, τους μάθαιναν την Τουρκική, τα μούσαν στη θρησκεία τους και τα προόριζαν για γενιτσαρούς. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β', σελ. 59, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 102.

4. Geor. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, μετάφραση Μ. Γαρίδης, Πρόλογος - Επιμέλεια Τ. Βουρνάς, εκδ. Τολίδης, Αθήνα χχ σελ. 65 και 69.

κών κρατών¹. Οι αποδημίες των φτωχών κατοίκων της Ανατολής συνεχίζονται σ' όλα τα χρόνια της τουρκικής κατακτήσεως. Κάποιες συνοικίες και χωριά ολόκληρα ερημώνονται, αφού είναι έντονο το φαινόμενο της φυγής προς καλύτερα εδάφη και προς αστικά κέντρα².

Μεγάλη μάστιγα για τον υπόδουλο Ελληνισμό ήταν η ληστεία στα ηπειρωτικά μέρη και η πειρατεία στα νησιά και τα παράλια. Οι ληστρικές επιδρομές και οι λεηλασίες διαφόρων «Αλβανιτικών στιφών διευθυνομένων σποραδικώς υπό ληστάρχων»³, που χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο απανθρωπιάς εναντίον των αόπλων χριστιανών, ήταν ένα σύνθημα φαινόμενο. «Μέσα από τη μουσουλμανική θρησκευτική τους ιδιότητα εκτρέπονται σε μισθοφορικές - ληστρικές λειτουργίες με καταστρεπτικές συνέπειες για τους χριστιανικούς πληθυσμούς, κυρίως στην εικοσαετία του 1760 - 1780»⁴. Η ληστεία βασίλευε απ' άκρου σ' άκρον της χώρας. Χωριά και πόλεις υπέφεραν από τις αρπαγές των καρπών και των ζώων τους, τις πυρπολήσεις των κατοικιών τους, τις συνεχείς καταδιώξεις εκ μέρους των συμμοριών. Στα δάση, στους δημόσιους δρόμους κατοικούν και κάνουν συνεχείς εξορμήσεις οι «κισσιτισίδες», οι «χαϊλαλίδες», οι «τσιπνίδες», οι «λιάπιδες»⁵, και πολλά άλλα βαρβαρικά φύλα ληστών, που έχουν γίνει ο φόβος και ο τρόμος κάθε διερχομένου⁶.

Οι Έλληνες, ιδίως των νησιών μεγάλων και μικρών και των παραλίων, αντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα από τους πειρατές. Οι Τούρκοι από τη μια μεριά και οι Βενετοί από την άλλη, με τους πειρατές, που συχνά συμπράττουν μαζί τους, λαφυραγωγούν, κακοποιούν, αρπάζουν άνδρες και όμορφες γυναίκες για το δουλεμπόριο, υποχρεώνουν τους νησιώτες να πληρώνουν φόρους και στους μεν και στους δε, εκτός από την υποχρέωσή

1. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 2^{ος}, σελ. 59 - 60.

2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 4^{ος}, σελ. 103.

3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 253.

4. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος ΙΑ', σελ. 156.

5. Διάφορες συμμορίες ληστών που τρομοκρατούσαν τον ανυπεράσπιστο αγροτικό πληθυσμό. Οι Κισσιτισίδες ή Κιρτζαλήδες ήταν Τούρκοι άτακτοι πολεμιστές, που όταν απολύονταν από το στρατό λήστευαν, βασάνιζαν τους φιλήσυχους κατοίκους, απήγαγαν γυναικόπαιδα. (Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε. έκδ. Β', Αθήναι, τόμος 14^{ος}, σελ. 459.) Οι Λιάπηδες ήταν Αλβανοί, που κατοικούσαν τη χώρα κατά την αριστερή όχθη του Αώου ποταμού και έκαναν συχνά επιδρομές και ληστρικές επιθέσεις. Λιαπ είναι Αλβανική λέξη με περιφρονητική σημασία. (Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Β', σελ. 97.)

6. Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Κων/πόλεως & η Επανάστασις του 1821*, Αθήναι 1950, σελ. 4.

τους να συντηρούν ένα αριθμό γαλερών με δικούς τους άνδρες για τον Τουρκικό στόλο, όπως τα νησιά Άνδρος, Σάμος, Εύβοια, Μυτιλήνη, Χίος και πολλά άλλα¹. Οι κάτοικοι των νησιών, βρισκόμενοι σε απόγνωση, τρομοκρατημένοι κατέφευγαν στα βουνά για να κρυφτούν ή έστελναν αντιπροσωπείες για να «καλοπιάσουν» τους Τούρκους εισπράκτορες των φόρων ή τους πειρατές. Με το πρόσχημα του ελευθερωτή και του ομόθησκου οι Φράγκοι και οι Βενετοί έγιναν πιο ωμοί κατακτητές και δυνάστες. Οι μακροχρόνιοι πόλεμοι, ανταγωνιστικοί και κατακτητικοί, της αποικιοκρατίας με τη φεουδαλική οθωμανική αυτοκρατορία, είχαν ρημάξει και ερημώσει τα νησιά και τα ελληνικά παράλια, που υπήρξαν το θέατρο της σωματεμπορίας και δουλεμπορίας. Κάτω από τις δύο αυτές μύλο-πετρες οι Έλληνες ραγιάδες ήρθαν σε μεγάλη απόγνωση και είχε συντριφτεί κάθε αντοχή τους².

Η κατάσταση, που επικρατούσε στο Οθωμανικό κράτος γενικά και στους υποδούλους σ' αυτό λαούς ειδικότερα, ήταν αθλία. **Επιδημίες, συμφορές, βιασμοί, φόνοι, ιδιωτική ζωή με καθημερινές καταπιέσεις και καταφρονήσεις.** Οι Έλληνες φονεύονται στην αγορά, γιατί ζητούν την τιμή των αγαθών προς πώληση, στα σπίτια τους, γιατί υπερασπίζονται την τιμή της γυναίκας και των παιδιών τους, στο δρόμο, γιατί από απροσεξία δεν τον παραχώρησαν στον Τούρκο, που συνάντησαν και δεν κατέβηκαν από το λιθόστρωτο του δρόμου στο παρακείμενο αυλάκι το γεμάτο ακαθαρσίες. Οι **επιδημίες** μαστίζουν τους ανθρώπους και δεν υπάρχει κανείς να φροντίσει για τη δημόσια υγεία. “Ο μεσαίωνας της πανώλης” δεν σταμάτησε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, όπως συνέβη με όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Οι φοβερές επιδημίες μεταδιδόταν πολύ εύκολα, ιδίως στα νησιά και στα λιμάνια. Η πανούκλα θέριζε, και πολλές φορές οι φτωχοί χριστιανοί έμεναν άταφοι, γιατί δεν είχαν να πληρώσουν τον υπέρογκο φόρο για την άδεια της ταφής³.

Αλλά μεγάλα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, που εξασθενούσαν τους υπόδουλους ραγιάδες, ήταν η **τοκογλυφία, η αισχροκέρδεια, το εμπόριο**, που ήταν ως επί το πλείστον στα χέρια των Εβραίων αλλά και των Φράγκων, και που συχνά, η πιο προσοδοφόρα μορφή του ήταν το **δουλεμπόριο**. Η τοκογλυφία αποτέλεσε ιδιαίτερη φροντίδα κυρίως του Εβραϊκού στοιχείου της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Εβραίοι ήταν αδίστακτοι, ασυνείδητοι, τοκογλύφοι ονομαστοί, που ρουφούσαν το αίμα των σκλαβωμένων

1. Αποσ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 119.

2. Μάρκ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 165 - 170.

3. Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Κων/πόλεως*, ό. π. σελ. 3 - 5, επίσης *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. σελ. 158.

υπηκόων της Πύλης και των ίδιων ακόμη των Τούρκων. «Η λέξη τσιφούτ, που σημαίνει τον ποταπό και φιλάργυρο, ήταν ένας βαρύς και περιφρονητικός χαρακτηρισμός των Τούρκων για τους Εβραίους τοκογλύφους και δουλεμπόρους»¹. Αυτοί είχαν την πιο πλεονεκτική θέση στις εμποροπανηγύρεις, που γινόταν συνήθως τις Κυριακές, και προκάλεσαν την αντίδραση όχι μόνο του Πατροκοσμά, αλλά και του λαού. Το κορύφωμα της αισχροκέρδειας των Εβραίων, η πιο κερδοφόρα επιχείρησή τους, ήταν το δουλεμπόριο. Κοπάδια οι σκλάβοι μεταφέρονταν από διάφορα μέρη της Ευρώπης και της Ανατολής, κάθε ηλικίας, από 3 - 55 χρόνων άνδρες και γυναίκες ιδίως, που τις έβαφαν προκλητικά και τις περιποιούνταν για να έχουν έτσι υψηλότερη τιμή στην αγορά². Ο σκλάβος μπορούσε να εξαγοραστεί αντί πλούσιων λίτρων ή να πουληθεί στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, για να δουλεύει στον αφέντη του ή να ικανοποιεί τις σαρκικές ορέξεις των μουσουλμάνων ιδιοκτητών του.

Τη χρηματολατρεία και αισχροκέρδειά των Εβραίων στηλίτευε ο Άγιος Κοσμάς σε όλες τις περιοδείες και ομιλίες του, προσπαθώντας να απομακρύνει τους απλοϊκούς ραγιαδες από την επιρροή τους και να τους προφυλάξει : **«Τον παλαιόν καιρόν οι Εβραίοι εθανάτωσαν όλους τους προφήτας, όλους τους δικαίους διδασκάλους, χιλιάδες φορές άφησαν τον Χριστόν και επροσκύνησαν τον διάβολον και τόσον, οπού έκαμαν ένα μοσχάρι και το επροσκυνούσαν δια Θεόν³, καθώς το έχουν έως την σήμερον»⁴**. Η Διδαχή του Αγίου, οι αγώνες του για τη μετακίνηση των εμποροπανηγύρεων από την Κυριακή στο Σάββατο, οι υλικές ζημιές στα κέρδη των Εβραίων είχαν ως συνέπεια την απώλεια της ίδιας της ζωής του, τον μαρτυρικό θάνατό του με τα γρόσια, που πλήρωσαν οι Εβραίοι στον Κουρτ πασά για να τον θανατώσει. «Έστειλαν οι Εβραίοι πολ-

1. Μάρκ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 15.

2. Barth. Georgieviz, *De Turcarum moribus*, σελ. 85 - 86, Pierre Belon, *Les observations plusieurs singularites et choses memorables trouvees en Grèce, Asie, Indee. Egypte*, σελ. 88β. (Για τις τιμές των σκλάβων), Robert de Dreux, *Voyage en Tyrquie et en Grèce*, Paris 1925, έκδοση H. Pernot. σελ. 54 - 57.

3. Όταν ο Μωσής βρισκόταν στο όρος Σινά για να πάρει τις εντολές από το Θεό, οι Εβραίοι κατασκεύασαν ένα χρυσό μοσχάρι και το προσκυνούσαν για Θεό. Αυτό προκάλεσε την οργή του Μωϋσή, που «κατέκαυσεν αυτό εν πυρί και έσπειρεν αυτόν επί το ύδωρ και επότισεν αυτό τους υιούς Ισραήλ». *Παλαιά Διαθήκη*, έκδοση Αδελφ. Θεολόγων η «Ζωή», μετάφραση Ι. Κολιτσάρας, τόμος Α', Έξοδος κεφ. Αβ', στίχ. 20.

4. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδ. Αδελφότητα «Σταυρός», έκδ. ΙΖ', Αθήναι 1995, Δ' Διδαχή, σελ. 195.

λά πουγγία εις τον πασσάν, δια να τον εβγάλη από την ζωήν, όστις συμβουλευθείς τον χόντζαν του, απεφάσισεν δια μέσου αυτού να τον θανατώση», θα γράψει ο βιογράφος του¹.

Τα δεινά του υπόδουλου Ελληνισμού ήταν αναρίθμητα. Ο Τούρκος και ο Βενετός κατακτητής θέλησαν να αποδυναμώσουν το ελληνικό στοιχείο, να του στερήσουν κάθε δικαίωμα, να του κάμψουν το ηθικό. Η κοινωνική και ιδεολογική καταπίεση του κατακτητή πάνω στον κατακτημένο είναι ένα σύνηθες φαινόμενο, ένας καθοριστικός “νόμος” της ιστορίας. Κάτω από το σκληρό και βάνουσο αυτό “νόμο” πραγματοποιήθηκε η κοινωνική, οικονομική, φυλετική και εθνολογική αιμορραγία του Ελληνισμού. Η βοήθεια ωστόσο του Πατροκοσμά στο υπόδουλο γένος και την αγροτική Ελλάδα του 18^{ου} αιώνα υπήρξε ένα αναμφισβήτητο γεγονός. Απώτατος στόχος και σκοπός του η πνευματική και ηθική ανακούφιση των σκλάβων. Η παράδοση, αντλημένη από τη Γραφή και την ελληνική πραγματικότητα και ιστορία, ήταν η πνοή της ιδεολογίας του, που μετάγγιζε πολιτιστικές αξίες από το “χθες” στο “σήμερα” και συνέβαλε στην τόνωση της εθνικής συνειδήσεως και κοινωνικής ενότητας, που είχαν επικίνδυνα διασαλευτεί στους χαλεπούς χρόνους της δουλείας.

---

1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, έκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, έκδ. Γ΄, Θεσ/νίκη 1996, σελ. 739, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αγρινίου 1996, σελ. 23.

1.1.4. ΕΛΛΕΙΨΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Με την υποδούλωση του Ελληνισμού στους Τούρκους το 1453, το αποπνικτικό σκοτάδι της τουρκικής κυριαρχίας και των δεινών, ανάγκασε το Έθνος να αναζητήσει την ενότητά του στη φροντίδα και την προστασία της Εκκλησίας. Ο λαός από την αρχή συσπειρώθηκε κοντά της και η Ορθοδοξία έγινε το σημείο αναφοράς του και το ασάλευτο θεμέλιο της υπάρξεως του Έθνους. Μπροστά στο μεγάλο κίνδυνο του Τούρκου κατακτητή αναπτύχθηκε ενότητα πίστεως και φρονήματος, εθνική συνείδηση, ενότητα του λαού και ενιαία οργάνωσή του, κάτω από τη σκέπη και προστασία της ενοποιητικής Εκκλησίας. Με τη διατήρηση δε της ακεραιότητας της Εκκλησίας μέσα στην Ορθοδοξία, διατηρήθηκε και η ακεραιότητα του ίδιου του λαού, ιδίως στους κρίσιμους αιώνες 16^ο και 17^ο. Η Εκκλησία είχε διασώσει το Έθνος στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς και μέσα στους κόλπους της «αναπτύχθηκε ένα δυνατό ελληνικό συναίσθημα, ένα συναίσθημα ότι ανάμεσα στους περιούσιους λαούς του Θεού οι “Έλληνες” κατείχαν την τιμητική θέση»¹. Αν η Εκκλησία δεν είχε αναπτύξει μια τόσο έντονη δραστηριότητα και δεν έπαιζε αυτόν τον ενοποιητικό ρόλο, το ελληνικό στοιχείο θα είχε περιοριστεί και η ελληνική εθνική συνείδηση θα είχε αμαυρωθεί.

Με την είσοδο όμως του 18^{ου} αιώνα αρχίζει να απειλείται η εθνική ενότητα του Ελληνισμού και από την Ανατολή, αλλά και από τη Δύση. Τους χρόνους αυτούς «συντελείται η συνάντηση του Ελληνισμού με το Δυτικό Διαφωτισμό, που εισβάλλει στη ζωή του Έθνους μέσω της ελληνικής διασποράς. Ο διαφωτισμός μετεκένωσε στην εθνική μας συνείδηση και στοιχεία καταλυτικά της ουσίας της, όπως τη θρησκευτική αδιαφορία ή μια αλλοιωμένη θρησκευτικότητα, ολότελα ξένη προς την ουσία της Παραδόσεώς μας, που είναι η Ορθοδοξία του Βυζαντίου, των Αγίων Πατέρων»². Η Δυτική Αναγέννηση αρχίζει να γίνεται αισθητή τον 15^ο αιώνα, τότε που η Δύση δέχτηκε τους λογίους του Βυζαντίου και άρχισε να εντρυφά στον πλούτο των Αρχαίων Ελληνικών συγγραμμάτων, που σήμαινε μια βαθιά μεταβολή οικουμενική, πολιτική, κοινωνική στη δομή του συλλογικού σώματος της Δυτικής κοινωνίας. Βασικές αφετηρίες είναι το ξάνοιγμα του εμπορίου και η εξάπλωση των ευρωπαϊκών δραστηριοτήτων σ' ολόκληρη την οικουμένη, η τυπογραφία,

1. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, μετάφραση Α. Ξανθοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989, σελ. 26.

2. Γ. Μεταλλινός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Απόστολος της ενότητος του Έθνους*, Αθήνα 1980. σελ. 9.

που βοηθά στην ευρύτατη διάδοση των βιβλίων και συγγραμμάτων της παλαιότερης γραμματείας, η στροφή προς το ιδανικό του Αρχαίου κόσμου¹. Η γνώση της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας γίνεται το «ιδανικό όριο του μορφωμένου Ιταλού, του μορφωμένου Γάλλου»². Κατά τον 17^ο και κυρίως τον 18^ο αιώνα άρχισαν να παρακμάζουν η Βενετία και η Γένοβα, να υποχωρεί η Ρωσική επέκταση στη Μαύρη Θάλασσα, να παραχωρούνται προνόμια στους Τούρκους υπηκόους, και το εμπόριο της Τουρκικής αυτοκρατορίας, που διευρυνόταν με το πέρασμα του χρόνου, να συγκεντρώνεται όλο και πιο πολύ στα χέρια των Ελλήνων. Οι Έλληνες ναυτικοί κατάφεραν, εκμεταλλευόμενοι τις περιστάσεις, να διασχίζουν τη Μεσόγειο, να αποκτήσουν μεγάλα και πολλά πλοία, να δώσουν δουλειά σε πολλούς ομοεθνείς τους, που επάνδρωσαν αυτά τα πλοία. Αλλά και το εμπόριο της ξηράς είχε την ίδια ακμή, αφού τα ελληνικά προϊόντα έφθαναν με τους χερσαίους δρόμους στην Ευρώπη και στη μακρινή Ρωσία.

Οι δυτικές ιδέες έφθαναν στην Ελλάδα ακολουθώντας τους ίδιους δρόμους με το εμπόριο. Έλληνες έμποροι και φοιτητές από πλούσιες ελληνικές οικογένειες, που σπούδαζαν στις ελληνικές παροικίες της Δύσης, έφερναν τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στους υπόδουλους συμπατριώτες τους. «Οι ιδέες αυτές, που διακρίνονται για τον ωφελμιστικό τους χαρακτήρα κυρίως, ταίριαζαν γρήγορα στους Έλληνες, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από το πρακτικό τους πνεύμα, αλλά και από την τάση τους να θεωρητικολογούν»³. Η γνωσιολογία τώρα έχει το προβάδισμα και όχι η μεταφυσική. «Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αδυνατίζουν, ενώ παράλληλα επικρατεί τάση για εγκόσμια ευδαιμονία. Το κέντρο βάρους από την αγιότητα μετατίθεται στην κοσμική σοφία και περαιτέρω στην επίγεια απόλαυση. Θεοποιείται η επιστήμη και υποτιμάται η θρησκεία. Ένας κληρικός, ο Ευγένιος Βούλγαρις (1716 - 1806), θα είναι από τους πρώτους μεταλαμπαδευτές των νέων ιδεών, ιδιαίτερα στο χώρο της επιστήμης»⁴. Ο υλισμός συνετέλεσε στην πολυποίκιλη κρίση της ελληνικής κοινωνίας, στην αδυναμία αντιστάσεων και στην αποδυνάμωση του ανθρώπου, επομένως και του Γένους. Ο αστισμός κερδίζει συνεχώς έδαφος στην κοινωνική ζωή της Δύσης και οι νέες πολιτικές ιδέες περνούν σιγά - σιγά στον ελληνικό χώρο.

-
1. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε. Αθήνα 1977, σελ. 25 -26.
  2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η Ίκαρος, Αθήνα 1987. σελ. 46.
  3. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, μετάφραση Α. Ξανθοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989, σελ. 38.
  4. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Απόστολος της ενότητας του Έθνους*, Αθήνα 1980, σελ. 9 - 10.

Όλος αυτός ο συγχρωτισμός των υποδούλων Ελλήνων με το δυτικό πνεύμα, η συχνή επαφή Ορθοδόξων και Καθολικών, οι σπουδές πολλών ελληνοπαίδων στη Δύση, η μεταφορά των δυτικών ιδεών και συνηθειών με οποιοδήποτε τρόπο στον ελληνικό χώρο, το φιλοπερίεργο του Έλληνα και ο ανθρώπινος μιμητισμός, συνετέλεσαν στην πνευματική αναμόρφωση και στον Ελληνικό Διαφωτισμό αφ' ενός και στην εισροή στοιχείων ξένων, καταλυτικών της εθνικής συνειδήσεως και συνέχειας του Ελληνισμού, αφ' ετέρου. Έτσι η ραγδαία εξάπλωση του δυτικού Ουμανισμού, της φυσιοκρατίας, των "άθεων γραμμάτων", της αστοκρατίας, των ιδεών γενικά του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ήταν φυσικό να επηρεάσουν και να επιδράσουν ποικιλοτρόπως στην ελληνική κοινωνία με τους πατροπαράδοτους θεσμούς της. Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού λειτούργησε, ως ωστικό κύμα αντίδρασης στο ύφος και το ήθος του Έλληνα. «Η εθνική συνείδηση διχάζεται σε μια ανεπιφύλακτα φιλοδυτική τάση και σε μια παραδοσιακή, έντονα συντηρητική και αντιδραστική»¹, που αγωνίζεται να διαφυλάξει τον ορθόδοξο στοχασμό, το εθνικό φρόνημα, την κοινοβιακή παράδοση, όλα εκείνα τα στοιχεία, που απαρτίζουν το εθνικό, ελληνικό πνεύμα, που θα συντελέσει στην ενότητα του λαού και που θα τον διαφυλάξει στους δύσκολους αυτούς καιρούς.

Η απαιδευσία και η αμάθεια του αγροτικού πληθυσμού, ο αφελληνισμός με την εξάλειψη της ελληνικής γλώσσας από την ξενογλωσσία και τη διγλωσσία, η άμβλυνση της θρησκευτικής Πίστεως και Παραδόσεως, μπορούν πολύ εύκολα να δημιουργήσουν προβλήματα εθνικής υπάρξεως σ' ένα λαό. Στον ελληνικό χώρο, στα χρόνια της τουρκικής δουλείας, η ελληνική γλώσσα, όπως προαναφέραμε, δέχτηκε πολλούς επηρεασμούς από τους Τούρκους, τους Ιταλούς, τους Σλάβους, τους Αλβανούς, που προσπαθούσε ο καθένας να επιβληθεί και να υπερισχύσει σ' ένα λαό υπόδουλο, καταδικασμένο από τον αγροίκο και απαίδευτο κατακτητή να ζει απαίδευτος, μη έχοντας επίγνωση της ιστορίας του και του πολιτισμού του. «Ο στενός σύνδεσμος στοχασμού και συνειδήσεως εθνικής με τη γλώσσα είναι γνωστός, αν και όχι απόλυτος»². Υπάρχει κίνδυνος, λησμονώντας ή παραποιώντας την εθνική του γλώσσα ένας λαός, να αλλοιωθεί η εθνικότητά του. Γι' αυτό και ο Πατροκοσμάς επέκρινε όσους Έλληνες δε μιλούσαν Ελληνικά, αλλά Βλάχικα (σλαβομακεδονικά) ή Αρβανίτικα και τους επέβαλε την ομιλία της Ελληνικής γλώσσας.

Ο λογιотаτισμός των Φαναριωτών, που ήταν η άρχουσα τάξη του υπόδουλου ελληνισμού και κατείχε αξιόλογες θέσεις στην τουρκική διοίκηση, η απομάκρυνσή τους από τις

1. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 10.

2. Ι. Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδικό Στερεά Ελλάς, τεύχος 251, Μάιος 1990, σελ. 30.

ανάγκες των καταπιεσμένων συμπατριωτών τους, η εμμονή τους στη λόγια γλώσσα, που την έγραφαν και τη δίδασκαν, ήταν ένας άλλος λόγος της έλλειψης εθνικής συνείδησης του Ελληνισμού. Κύριος σκοπός των λογίων ήταν να διδάξουν στα παιδιά την αρχαία ελληνική γλώσσα. Το χάσμα όμως ανάμεσα στη γραφόμενη και ομιλούμενη γλώσσα έχει διευρυνθεί με το πέρασμα των χρόνων. Η στάση των λογίων απέναντι της γλώσσας του λαού, της δημοτικής, είναι δυσμενής, οπότε και το χάσμα μεταξύ λογίων και λαού είναι μέγα.

Και η καθημερινή ζωή και εμφάνιση του ελληνικού λαού δείχνει την απομάκρυνσή του από τις παραδόσεις του Έθνους. Οι χριστιανοί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ντύνονταν γενικά, όπως και οι Τούρκοι. «Οι περισσότεροι Έλληνες φορούσαν ένα μαύρο ή κόκκινο σκούφο, που μόλις έφθανε ως τα αυτιά και που τον περιτριγύριζαν με το γνωστό χρωματιστό τουρμπάνι, κι ένα γιλέκι ανοιχτό εμπρός, απλές περισκελίδες (ποτούρια, όπως λέγονταν ως τα τελευταία χρόνια) και από πάνω μια μακριά μαύρη ρόμπα». Δεν είχαν δικαίωμα να ντύνονται πολυτελώς και ήταν υποχρεωμένοι να φορούν πάντα πένθιμα ενδύματα¹. Παρατηρούνταν βέβαια και διαφορές ως προς τη φορεσιά ανάλογα με την κοινωνική τάξη και περιοχή. Για να ξεχωρίζουν οι Έλληνες από τους Τούρκους ο Πατροκοσμάς συμβούλευε τους άνδρες να βγάλουν τις μακριές φούντες και τα φέσια και τις γυναίκες να φορούν λευκή μαντήλα (μπόλια), στο κεφάλι. Αυτή τη μαντήλα οι Ηπειρώτισσες τη διατηρούν μέχρι σήμερα στην εθνική τους ενδυμασία².

Η έλλειψη ομαδικού εθνικού χαρακτήρα φαίνεται καθαρά και στα σώματα των κλεφτών³, που συστήθηκαν πολύ νωρίς λόγω της κοινωνικής καταπίεσεως και εκμεταλλεύσεως των Τούρκων. Ήταν ομάδες παρανόμων, που είχαν καταφύγει στα βουνά και στα δάση, ένα κίνημα ένοπλης ανταρσίας, μακριά από τη στρατιωτική παρουσία του κατακτητή, που για να ζήσουν κατέφευγαν στη ληστεία, όχι μόνο των κατακτητών, αλλά και των ντόπιων, γαιοκτημόνων και κοτζαμπάσηδων, και των φτωχών αγροτών πολλές φορές.

-
1. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο διοικητής της Κων/πολης Κελαίλη Κεζ τιμώρησε αυστηρά κάποιους χριστιανούς που τόλμησαν να φορέσουν χρωματιστά ενδύματα. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 148.
  2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 2, ό. π. σελ. 41, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 142 και 148, Χαράλ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 84.
  3. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμος Α', σελ. 36, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος Β', σελ. 321 - 329, Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, ό. π. σελ. 41, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 146 - 147.

Οι Τούρκοι συχνά χρησιμοποίησαν τους απόβλητους του νόμου ως αρματολούς, φρουρούς σε φυλάκια των συνόρων ή σε μεθοριακά περάσματα, δερβένια, ή για την προστασία των χωριών από τους κλέφτες. Συχνά γίνονταν μάχες ανάμεσα στους αρματολούς και τους κλέφτες, αλλά και η μετάπτωση από το θεσμό του αρματολού στην κατάσταση του κλέφτη, καθώς και το αντίθετο, ήταν ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο.

Συχνά οι κλέφτες και οι αρματολοί ήταν άνθρωποι με μεγάλη περιουσία, που την αποκτούσαν αρπάζοντας και λαφυραγωγώντας Τούρκους και Έλληνες. «Ο Έλληνας κλέφτης Στουρνάρης είχε στον έλεγχό του 120 χωριά με 70 οικογένειες το καθένα κατά μέσον όρο. Ο ίδιος είχε 8000 ζώα και η οικογένειά του στο σύνολό της 500.000, που τα νοίκιαζε σε βοσκούς με αντάλλαγμα την καταβολή του μισθώματος σε είδος. Έπαιρνε και άλλα ενοίκια από κλήρους καλλιεργήσιμης γης. Συνολικά διατηρούσε 400 παλικάρια στις διαταγές του. Ο Στουρνάρης και οι όμοιοί του ήταν μικρογραφίες του Αλή πασά. Ήταν, δηλαδή, άνθρωποι που είχαν τη δυνατότητα να εδραιώσουν με τον καιρό την εδαφική τους ανεξαρτησία σε μέρη όπου τα φερμάνια του σουλτάνου ίσχυαν μόνο σε αραιά και άτακτα χρονικά διαστήματα»¹. Αυτές οι καταστάσεις δείχνουν ότι - αν και υπήρχαν αξιοσημείωτες εξαιρέσεις - οι κλέφτες δεν είχαν αποκτήσει συνείδηση ενός ελληνικού εθνικού κράτους και η πάλη τους με το δυνάστη δεν είχε στην αρχή ομαδικό εθνικό χαρακτήρα, αλλά είχε τη μορφή προσωπικής ανταπόδοσης και τιμωρίας και την απόκτηση αγαθών υλικών εις βάρος ομοεθνών και κατακτητών. Δεν είχαν τη συνείδηση ότι αγωνίζονταν για την ελευθερία ενός ολόκληρου έθνους, αλλά για την εξασφάλιση της δικής τους προσωπικής ελευθερίας. «Οι άνθρωποι ούτοι - γράφει ο Παπαρρηγόπουλος - οι πλείονες τουλάχιστον εξ αυτών, δεν είχαν συνείδησιν της εθνικής και πολιτικής ανεξαρτησίας»². Από τους κοινούς ληστές τους ξεχώριζε το άσπονδο μίσος για τους κατακτητές και κοτζαμπάσηδες, η συμπάθεια προς τους κατατρεγμένους ραγιάδες, η απλοϊκή πίστη τους προς το Θεό και την Εκκλησία, που παρά το ότι μερικές φορές δείχθηκαν σκληροί σε μοναστήρια που δεν τήρησαν φιλική στάση απέναντί τους, προσεύχονταν στα μικρά εξωκλήσια και καλούσαν παπάδες να ευλογήσουν τα όπλα τους³.

Τέλος, η διείσδυση του αποικιοκρατικού εμπορίου στην οικονομία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στη δομή του φεουδαλισμού στην Ελλάδα. Το φεουδαλικό σύστημα είχε ξεκινήσει από το Βυζάντιο, αλλά τώρα πήρε τη χειρότερη

1. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, ό. π. σελ. 42.

2. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος Ε', σελ. 144 επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 148.

3. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, ό. π. σελ. 42.

μορφή του. Οι χριστιανοί δουλοπάροικοι εργαζόταν εξουθενωτικά στα τσιφλίκια που μεγάλωναν αφάνταστα. «Τα μικρά νοικοκυριά διαλύονται και παρακμάζουν. Η μεγάλη μάζα των αγροτών αποξενώθηκε πιο πολύ από την ιδιοκτησία της γης. Οι μικροϊδιοκτήτες χάνουν τα κτήματά τους και γίνονται κολλήγοι και μεροκαματιάρηδες. Η δίψα των φεουδαρχών για το χρήμα πολλαπλασίασε τα οικονομικά βάρη, τις απαιτήσεις για φόρους και πρόσθετη εργασία»¹. Και το πιο σημαντικό είναι ότι στη θέση του αδίστακτου φεουδάρχη συχνά βρισκόταν ο ομόθησκος και ομοεθνής, ο Έλληνας κοτζάμπασης, ο τύραννος, ο αρνητής. **Οι κοτζαμπάσηδες**, τάξη με ξεχωριστά κοινωνικά συμφέροντα, μιμούνταν τους Τούρκους στο ντύσιμο, στους τρόπους, στη σκληρότητα, άλλαζαν τα ονόματά τους και ακόμα αλλαξοπιστούσαν, για να μη χάσουν τις τεράστιες περιουσίες τους. Οι ραγιάδες **κολλήγοι** ζούσαν και δούλευαν ως υποζύγια. Πολλές φορές βασανίζονταν και τιμωρούνταν χωρίς οίκτο από τους αδίστακτους και ανελέητους αφεντάδες τους. Οι ραβδισμοί στα πέλματα με το σύστημα του “φάλαγγα”, το άρπαγμα των περιουσιών, οι φυλακίσεις, η κακοποίηση με αλυσίδες και το δέσιμο σε κούτσουρα, ήταν από τις πιο συνηθισμένες τιμωρίες. Ακόμα και κληρικούς οι κοτζαμπάσηδες είχαν λιθοβολήσει και δολοφονήσει αγριότατα. Ο Μακρυγιάννης διηγείται ένα φρικιαστικό περιστατικό τιμωρίας φτωχού ραγιά από άπληστο γαιοκτήμονα, που είδε με τα ίδια του τα μάτια, και καταλήγει: «Τότε σιχάθηκα το Ρωμαίικο»². Ο Άγιος Κοσμάς είχε ο ίδιος γευθεί την αγριότητα των Μπαρλαίων, κοτζαμπάσηδων της Μακρυνείας Μεσολογγίου, που του επιτέθηκαν, γιατί καθυστέρησε τους χωρικούς με τα κηρύγματά του από τις δουλειές τους. Ευτυχώς ο Άγιος τους ξέφυγε, το έβαλε στα πόδια και μόλις σώθηκε από τα άγρια σκυλιά των Μπαρλαίων, που τα έβαλαν να τον κατασπαράξουν³. Εχθροί του Αγίου ήταν πάντοτε οι αδίστακτοι και ραδιούργοι μεγαλογαιοκτήμονες, γιατί τους ήλεγχε για τις αυθαιρεσίες τους.

Ο Πατροκοσμάς, ο κοντακιανός εκείνος χαρισματικός ιερομόναχος, κατέβαλε ανεπανάληπτη φροντίδα και προσπάθεια για να βοηθήσει το Έθνος να βρει το δρόμο του, να ξαναβρεί την εθνική του ταυτότητα, να σωθεί από τον αδηφάγο κατακτητή. Γι' αυτό αγωνίστηκε για την ίδρυση Σχολείων, για την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, για να ξεχωρίσουν οι Έλληνες για το τι είναι δικό τους και τι όχι, να ενώσουν όλες τους τις δυνάμεις

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 35.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 42, επίσης Γ. Μακρυγιάννης *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή - σχόλια Γ. Βλαχογιάννη, Αθήναι 1907.

3. Χαρ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 40, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 43.

ως Έθνος, να αναζωπυρώσουν την αυτοσυνειδησία τους, να βρουν την εσωτερική τους ελευθερία, για να μπορέσουν να σταθούν στα πόδια τους και να αγωνιστούν και για την πολιτική τους ελευθερία. Προσπάθησε, και το πέτυχε, να ξυπνήσει την εθνική συνείδηση σ' ένα λαό, που είχε χάσει τον προσρισμό του και να πλάσει ανθρώπους για την επανάσταση και την αναγέννηση του Έθνους.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΙΔΕΙΑ

«Δράξασθε παιδείας»

(Παλαιά Διαθήκη - Αδαμάντιος Κοραΐς)

**Εικόνα του Αγίου Κοσμά, που βρίσκεται στον Ιερό Ναό
Κοιμήσεως της Θεοτόκου στους Ταξιάρχες Αιτωλοακαρνανίας,
ιστορημένη στα Καλύβια του Αγίου Όρους το 1910.**

(Δωρεά στρατηγού Καζανά)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

2.1. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ

2.1.1. ΣΧΟΛΕΙΑ ΠΟΥ ΦΟΙΤΗΣΕ & ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΠΟΥ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΕ

Ενα θέμα που ιδιαίτερα απασχολεί τους μελετητές της προσωπικότητας του Αγίου των σκλάβων είναι, ποια ακριβώς ήταν η παιδεία του, σε ποια Σχολεία φοίτησε, ποιους δασκάλους παρακολούθησε. Θα προσεγγίσουμε το θέμα, αναφερόμενοι στις Σχολές, στους δασκάλους και στα μαθήματα που διδάσκονταν απ' τον καθένα χωριστά, αφού πρώτα παρακολουθήσουμε τους κύκλους γνώσεων, που προσφέρονταν στα σχολεία της εποχής εκείνης.

Οι κύκλοι σπουδών και γνώσεων στα Σχολεία του 18^{ου} αιώνα περιλαμβάνουν τον πρώτο κύκλο, τον κατώτερο, που παρέχει τη στοιχειώδη μόρφωση και είναι το Σχολείο των κοινών και ιερών γραμμάτων. Ο μαθητής πρέπει να μάθει ανάγνωση, γραφή και αριθμητική, χωρίς να υπάρχει πρόβλεψη για την προσφορά άλλης γνώσης. Η φοίτηση σ' αυτά εκτείνεται από 1 - 5 χρόνια, ανάλογα με την ικανότητα του μαθητή, αλλά φυσικά και του δασκάλου. Ο πρωτόπειρος μαθητής ασχολείται με κείμενα θρησκευτικά, Οκτώηχο, Ψαλτήρι, Τριώδιο, Πράξεις και Επιστολές των Αποστόλων και άλλα Λειτουργικά βιβλία, «υπό την επιτηδειγμήν του διδασκάλου»¹. Ο δεύτερος κύκλος, ο μέσος, παρέχει την ελληνοπαιδεία, δηλαδή την τεχνολογία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, Γραμματική, Σύνταξη, Κείμενα και είναι το λεγόμενο Ελληνικό Σχολείο, που η φοίτηση σ' αυτό είναι 5 έως και 8 χρόνια. Ο τρίτος κύκλος, ο ανώτερος, παρέχει τη μελέτη της Φιλοσοφίας και των Επιστημών και διαρκεί έως 2 χρόνια. Εδώ οι μαθητές ασχολούνται με τη Ρητορική, τη Λογική, τη Φιλοσοφία. Ο πρώτος κύκλος συνήθως είναι ανεξάρτητος, ενώ ο δεύτερος είναι συνδεδεμένος με τον τρίτο, του οποίου αποτελεί προπαρασκευαστικό τμήμα. Σε πολλές περιπτώσεις συνυπάρχουν και οι τρεις μαζί, κάτω από την ίδια στέγη. Ο τύπος της Σχολής που περιλαμβάνει το μέσο και ανώτερο κύκλο σπουδών, παρουσιάζει μεγάλη

1. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τύποις Α. Χαλκιοπούλου, Αθήνα 1936, τόμ. Α΄, σελ. LXXXI.

ποικιλία ονομασιών. Αποκαλείται Φροντιστήριο, Παιδαγωγείο, Μουσείο, Ελληνομουσείο, Λύκειο, Παγγενές, Ακαδημία, Κολλέγιο, Γυμνάσιο, Σχολή. Η ποικιλία των ονομασιών δεν οφείλεται σε διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενο της διδασκαλίας, που προσφέρει κάθε Σχολή. Απλά ο ονοματοθέτης είτε χρησιμοποιεί παλιότερο υπάρχοντα όρο είτε εισάγει νέο, που είναι άλλοτε απόδοση ή μεταγλώττιση ξένου ευρωπαϊκού και άλλοτε δικό του εφεύρημα, για να πρωτοτυπήσει και να επιβληθεί¹.

Τα πρώτα γράμματα, τα κοινά ή ιερά, ο Κώνστας τα έμαθε στα μέρη της Αιτωλίας, όπως γράφουν όλοι οι ιστορικοί και βιογράφοι του. Συγκεκριμένα, σε κάποιο από τα πολλά μοναστήρια της περιοχής², στο νάρθηκα κάποιας εκκλησίας, κοντά σε δασκάλους κληρικούς, έμαθε γραφή, ανάγνωση, αριθμητική, απομνημόνευσε ψαλμούς και ύμνους εκκλησιαστικούς.

Πρώτος βιογράφος του Αγίου Κοσμά είναι, κατ' άλλους, ο μαθητής του Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, που έγραψε ό,τι έζησε κοντά στο δάσκαλό του και δημοσίευσε τη βιογραφία του στη Βενετία το 1814, ενώ κατ' άλλους είναι ο Άγιος και λόγιος μοναχός Νικοδήμος ο Αγιορείτης, σχεδόν σύγχρονος του Κοσμά, που 20 χρόνια μετά το μαρτυρικό θάνατο του Αγίου, το 1799, δημοσίευσε ανώνυμα στη Βενετία το "Νέον Μαρτυρολόγιον". Κατά τη δεύτερη άποψη, ο Σάπφειρος Χριστοδουλίδης αναδημοσίευσε τη βιογραφία του Αγίου από το Νέον Μαρτυρολόγιον του Νικοδήμου το 1814 στη Βενετία. Η πρώτη βιογραφία του Αγίου έχει τον ακόλουθο τίτλο³: «Κατά το ρησθ' έτος Αυγούστου δ'

-
1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. Αθήνα 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 306, 323.
  2. Ονομαστά μοναστήρια κοντά στο Μέγα Δένδρο ήταν, της Αγίας Παρασκευής στη Μάνδρα, του Τιμίου Προδρόμου στη Δερβέκιστα, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καταφύγιο, των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Μυρτιά, της Παναγίας του Βλοχού, της Παναγίας της Φωτιού.
  3. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, περ. «Κεφαλληνιακά Χρονικά», έκδ. Εταιρ. Κεφαλληνιακών Ιστορ. Ερευνών, τόμος Δ', Αργοστόλι 1982, σελ. 22. Ο πλήρης τίτλος του έργου του Νικοδήμου είναι: «Νέον Μαρτυρολόγιον, ήτοι Μαρτύρια των νεοφανών μαρτύρων των μετά την άλωση της Κων/πόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων. Συναχθέντα εκ διαφόρων συγγραφέων, και μετ' επιμελείας ότι πλείστης διορθωθέντα. Και συν Θεώ, νυν πρώτον τύποις εκδοθέντα, δια συνδρομής φιλοχρίστων και φιλομαρτύρων χριστιανών, των εν Ευρώπη πραγματευομένων. Εις κοινήν των Ορθόδοξων ωφέλειαν. Ενετίησιν ρησθ'. 1799. Παρά Νικολάω Γλυκείω τω εξ Ιωαννίνων. Con licenza de' Superiori». Β' έκδοση έγινε στην Αθήνα το 1856 και Γ' το 1961. Το έργο εκδόθηκε ανώνυμα στη Βενετία το 1799, είναι όμως έργο του μοναχού Αγίου Νικοδήμου Αγιορείτη (1749 - 1809). Περιοδ. *Θεολογία*, τόμος 37 (1966), 38 (1967) σε συνέχειες.

(αντί κδ') εμαρτύρησεν εν τη Αλβανία ο άγιος ιερομάρτυς και ισαπόστολος Κοσμάς».

Κατά τον πρώτο του λοιπόν βιογράφο, που είναι και ο πιο αξιόπιστος, ο Κώνστας, «όταν ήτον χρόνων είκοσιν, ίσως και επέκεινα, άρχισε να διδάσκεται τα γραμματικά υποκάτω εις τον ιεροδιάκονον Ανανίαν τον καλούμενον Δερβισάνον»¹. Δεν αναφέρεται πόσα χρόνια έμεινε στη Λομποτινά² που ήταν διδάσκαλος ο Ανανίας, ούτε αν δίδασκε ο ίδιος ως «υποδιδάσκαλος», ούτε ότι από εκεί πήγε στα Βραγγιανά, παρά μόνο ότι «μετέβη» εις το Άγιο Ορος³, όταν ιδρύθηκε η Αθωνιάδα το 1749.

Κατά τη γνώμη άλλων μεταγενέστερων μελετητών του Αγίου⁴, οκταετής την ηλικία, το 1722, βρίσκεται στη Συγδίτσα της Παρνασσίδας, κοντά στον ιεροδιδάσκαλο Γεράσιμο Λύτσικα, όπου διδάσκεται τα γράμματα επί δεκαετία, έως το 1732. Εδώ ίσως διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα και ο αδελφός του ο Χρύσανθος, όπως αναφέρει ο Β. Σφυρόερας⁵. Στη Σεγδίτσα ή Συγδίτσα ή Σιγδίτζα της Παρνασσίδας ο ιστορικός Τρύφων Ευαγγελίδης⁶ αναφέρει, πως λειτουργούσε Σχολείο από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, με διδασκάλους τον Ηλία και Γεράσιμο Λύτσικα. Το 1732 ο Κώνστας επανέρχεται στην ιδιαίτερη πατρίδα του και μετά δύο χρόνια, το 1734, προσκαλείται στη Σχολή της Λομποτινάς της Μεγάλης Ναυπακτίας, όπου διδάσκαλος ήταν ο Ηπειρώτης Ανανίας Δερβισάνος, μαθητής και αυτός του Γερασίμου Λύτσικα. Διορίζεται από την κοινότητα της Λομποτινάς «ο εικοσαέτης ήδη λόγιος και σφριγών νεανίας Κώνστας ως υποδιδάσκαλος», ενώ συγχρόνως διδά-

-
1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, έκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, έκδ. Γ', Θεσ/νίκη 1996, σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αγρινίου 1996, σελ. 13.
  2. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. σελ. 291.
  3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
  4. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, επίσης Krause Wilhelm, «*Kosmas der Aiolier und seine Prophezeiungen*», *Mitteilungen des Osterreichischer Staatsarchivs* 111 (1950), 407.
  5. Βασ. Σφυρόερας, *Χρύσανθος ο Αιτωλός*, Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου, τόμος 6^{ος}, (1956), σελ. 131. Την πληροφορία του ο Β. Σφυρόερας την αντλεί από τον Χρυσ. Τσίτερ, *Τρεις μεγάλοι διδάσκαλοι του Γένους, Αναστάσιος Γόρδιος, Χρύσανθος Αιτωλός, Φραγίσκος. Κόκκος*, Αθήνα 1934, σελ. 23, και ο Τσίτερ την αντλεί από τον Ζερλέντη, *Δύο διδάσκαλοι του Γένους, Αντώνιος Βυζάντιος και Χρύσανθος ο Αιτωλός*, περ. «Πλάτων», τόμος 7 (1885), περί Χρυσάνθου σελ. 297 - 303.
  6. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. σελ. 285 - 286, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος 1714 - 1779*, εκδ. «Θεσσαλίας», Βόλος 1912, σελ. 6.

σκεται τα «γραμματικά». Την άποψη αυτή αναφέρουν ο Σάθας, ο οποίος σημειώνει ότι την άκουσε «εξ επιτοπίων παραδόσεων»¹, ο Σ. Βουτυράς, ο Σ. Παπακυριακού και πολλοί μετέπειτα ασχολούμενοι με τη βιογραφία του¹.

Διχάζονται οι γνώμες για το αν ο Κοσμάς φοίτησε στη “Σχολή των Αγράφων”, στο Ελληνομουσείο των Βραγγιανών ή Βρανιανών, που λειτουργούσε στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, στη Γούβα. Ο Π. Βασιλείου² αναφέρει, ότι ο Κοσμάς στα Βρανιανά πρέπει να πήγε γύρω στα 1737 - 1738 για να συμπληρώσει τις σπουδές του, όταν αναδείχθηκε Σχολάρχης εκεί ο αδελφός του Χρύσανθος, τον οποίο είχε διδάσκαλο όπως διδάσκαλός του ήταν και ο ιστοριογράφος Θεοφάνης ο εκ Φουρνάς³, μαθητής του Ευγενίου Γιαννούλη. Ο Ματθαίος Παρανίκας και ο Τρύφων Ευαγγελίδης αναφέρουν το Χρύσανθο και τον Κοσμά ως μαθητές στη Σχολή. Κατά τον Παρανίκα, ο Κοσμάς «πιθανώς» φοίτησε και στη σχολή των Βρανιανών, όπου φοίτησε και ο αδελφός του Χρύσανθος, χωρίς να φαίνεται ότι ο Χρύσανθος ήταν διδάσκαλος, «Οντως δε εκ του φυτωρίου τούτου (των Αγράφων) εσμός λογίων κατά το μάλλον ή ήττον μορφωμένων εξήλθε... και δη πλην άλλων... και Χρύσανθος ο Αιτωλός πιθανώς και Κοσμάς ο ιερομάρτυς...»⁴. Ο Τρύφων Ευαγγελίδης⁵ γράφει ότι ο Χρύσανθος και ο Κοσμάς είχαν διδάσκαλο τον Θεοφάνη, που διαδέχθηκε τον Αναστάσιο Γόρδιο στην Αγία Παρασκευή της Γούβας. Ενώ ο Κ. Ζησιού⁶ αναφερόμενος σε άξια λόγου Σχολεία της Στερεάς επισημαίνει «και εν τη παρά τα Μεγάλα Βρανιανά μονή της Αγίας Παρασκευής, ένθα υπό Αναστάσιον τον Γόρδιον εμαθή-

-
1. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, Σ. Βουτυράς, *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας*, Κων/πολις 1881, σελ. 733, Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον*, σελ. 21, Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, σελ. 613, Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησ. Εκδόσεις Εθνικής Εκατοπεντηκονταετηρίδος, Αθήναι 1973, σελ. 42, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 58, Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιο 1950, σελ. 28, Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, σελ. 19, Γ. Σακκάς *Εθνικές Μορφές*, εκδ. «Νίκη», Αθήνα 1971, σελ. 10, Krause Wilhelm «Kosmas der Ätoler und se Prophezeiungen», *Mitteilungen des Osterreichischer Staatserchivs*. III (1950), 407.
  2. Π. Ι. Βασιλείου, *Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1960, σελ. 88.
  3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 60.
  4. Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό. π. σελ. 92.
  5. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. σελ. 276.
  6. Κων/νος Ζησιού, *Διδάσκαλοι του Γένους*, ό. π. σελ. 38.

τευσαν Σέργιος ο Μακραίος και Κοσμάς ο Αιτωλός». Αυτό όμως είναι ανακριβές, αφού ο Γόρδιος είχε πεθάνει το 1729 και δεν τον συνάντησε ποτέ ο Κοσμάς στα Βραγγιανά.

Ο Β. Σφυρόερας¹ αναφερόμενος στη μόρφωση και στις σπουδές του μεγαλύτερου αδελφού του Κοσμά, Χρυσάνθου, παραθέτει το αυτόγραφο σημείωμα² του Μητροπολίτου Παροναζίας Νεοφύτου Λαχοβάρη (1780 - 1811), συγχρόνου του Χρυσάνθου και στενά συνδεδεμένου μαζί του, το οποίο βρίσκεται στον υπ' αριθμό 117 κώδικα της Βιβλιοθήκης της Βουλής³, και ανατρέπει τη γνώμη του Π. Βασιλείου. Ο Χρυσάνθος δε φαίνεται να πήγε ως διδάσκαλος στα Βραγγιανά, άρα δεν είχε ποτέ μαθητή τον αδελφό του. Επομένως ο Άγιος Κοσμάς αν πήγε στη Σχολή της Αγίας Παρασκευής στα Βραγγιανά, διδασκάλους είχε τον Θεοφάνη, που διαδέχθηκε τον Αναστάσιο Γόρδιο στη Σχολή μέχρι το 1750, και άλλους μαθητές του Αναστασίου Γόρδιου και Θεοφάνη.

Πολλά τα ενδιαφέροντα του Κοσμά στο περιβάλλον των Βραγγιανών. Εκτός των θεολογικών μαθημάτων πήρε και κάποιες ιατρικές γνώσεις πρακτικής ιατρικής, επιδέσεις

-
1. Β. Σφυρόερας, *Χρυσάνθος ο Αιτωλός*, ό. π. τόμος 6^{ος}, σελ. 130 - 133.
  2. Το σημείωμα γράφηκε κατά τον Μάρτιο του 1802 και αναφέρει τα εξής: «Ο παρά του σοφωτάτου Αναστασίου Γορδίου ιερομονάχου του εξ Αγράφων συγγραφεύς βίος του αιιδίμου διδασκάλου Ευγενίου ιερομονάχου Ιαννουλίου του εκ χωρίου Μέγα Δένδρου εις Απόκουρον, ευρέθη εν τη βιβλιοθήκη ην αφιέρωσεν εις την Σχολήν των Ελληνικών μαθημάτων, εν τη νήσω Νάξω, δια ψυχικήν αυτού σωτηρίαν, ο σοφολογιώτατος εν διδασκάλοις κύριος Χρυσάνθος Αποκουρίτης εκ του αυτού χωρίου Μέγα Δένδρου, αυτάδελφος του αιιδίμου και ισαποστόλου ιερομόναχου Κοσμά. Ο αυτός Χρυσάνθος εμαθήτευσεν το πρότερον εις Ιωάννινα παρά τω διδασκάλω Μπαλάνω. Ύστερον απήλθεν εις Βασιλεύουσαν και εμαθήτευσεν εις τον Δωρόθεον τον εκ Μυτιλήνης, και τέλος τη αδεία του αυτού διδασκάλου Δωροθέου απήλθεν εις Κέρκυραν χάριν των φιλοσοφικών μαθημάτων παρά τω σοφωτάτω Νικηφόρω τω Θεοτόκη. Τέλος επιστρέψας εις Βασιλεύουσαν πρώτον μεν έγινε διδάσκαλος του μακαρίτου μέγα διερμηνευτού της κραταιάς βασιλείας Νικολάου Σούτζου, και εδίδασκεν τον υιόν του αυτού Νικολάου Γεώργιον. Επί δε της πρώτης Πατριαρχείας του αιιδίμου κυρ Σαμουήλ, έγινε διδάσκαλος των ελληνικών μαθημάτων της εν Κωνσταντινουπόλει κοινής Σχολής, εν έτει δε απογ' δια τας καιρικές αταξίας και φόβους των τότε πολέμων, λάθρα φυγών από Βασιλεύουσαν, ήλθεν εις Ναξίαν και ήρχισε πρώτον να διδάσκη την γραμματικήν τέχνην, ύστερον δε τη προτροπή του διερμηνευτού του βασιλικού στόλου... εσύστησεν ελληνικόν σχολείον εις την Ναξίαν, σπουδή μεν Νικολάου Μαυρομάτη, δαπάνη δε των ευσεβών χριστιανών, τη προτροπή δε του μακαρίτου αυθέντου, ους Κύριος κατατάξει εν χώρα των δικαίων». Β. Σφυρόερας, *Χρυσάνθος ο Αιτωλός*, Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου, Ν. Ε. τόμος 6^{ος}, (1956), σελ. 132 - 133.
  3. Σπ. Λάμπρου, *Κώδικες της βιβλιοθήκης της Βουλής*, τόμος 5 (1908), σελ. 104 - 105.

τραυμάτων, παρασκευή αλοιφών, επικολλήσεις εμπλάστρων, βεντούζες, δίαιτες κ.λ.π. από μαθητές του ιατρού Αναστάσιου Γόρδιου και του Νικολάου Βελισδονίτη¹. Ο Φάνης Μιχαλόπουλος γράφει: «Στην πατρίδα εκεί των ψευτογιατρών, των Γκραβαριτών, η γιατρική διδάσκονταν, σύμφωνα με παμπάλαια μέθοδο, πρακτικά. Οπωσδήποτε η γνώση της πρακτικής γιατρικής ήταν γνώριμη στον Κώνστα και πολλές φορές γιάτρευε πολλούς, που πέρασαν για θαύματα»². Τις πρακτικές γνώσεις της Ιατρικής ο Κοσμάς τις χρησιμοποίησε και ο ίδιος, τις δίδαξε και σε άλλους. Επίσης στη Σχολή των Βραγγιανών συμπλήρωσε τις γνώσεις του στα Γραμματικά και Θεολογικά μαθήματα, στην Αριθμητική και Γεωμετρία. Πόσα χρόνια φοίτησε στη Σχολή των Αγράφων ο Κοσμάς, κατά τους πιστεύοντας ότι πήγε εκεί, δεν είναι γνωστό, απλά υπολογίζεται, ότι μπορεί να βρισκόταν εκεί έως ότου πήγε «με άλλους ειδικούς του συμμαθητάς ουκ ολίγους»³ στο Άγιο Όρος, στην Αθωνιάδα.

Η πιο έγκυρη άποψη, κατά τη γνώμη μας, είναι αυτή που στηρίζεται στον λόγιο Νικόδημο Αγιορείτη, που ήταν οπωσδήποτε γνωστός του Αγίου Κοσμά, αφού ήταν σύγχρονός του και μοναχός στο Άγιο Όρος, όπου θα γινόταν λόγος για τον μεγάλο ιεραπόστολο και διδάχο του Γένους, για τις περιοδείες του, την προσφορά του, το μαρτύριό του. Ο Νικόδημος ήταν μαθητής του Χρύσανθου, του αδελφού του Κοσμά στη Σχολή του Αγίου Γεωργίου στη Νάξο και δεν ήταν δυνατόν να αγνοεί, αν υπήρχαν, προηγούμενες και μετέπειτα του Ανανία, σπουδές του Κοσμά, εκτός τις σπουδές στην Αθωνιάδα. Ο Νικόδημος⁴, μεγάλος νεοπατερικός, πολυγραφότατος συγγραφέας, φιλόλογος και ερευνητής, δόθηκε στη μελέτη των Γραφών και των χειρογράφων, και στην αξιοποίηση των θησαυρών αυτών με μεταφράσεις και διασκευές. Επομένως, είναι η πιο έγκυρη πηγή μαζί με τις Διδαχές του Αγίου και τα κατασκοπευτικά έγγραφα της Βενετίας. Ότι αναφέρεται από μετέπειτα μελετητές και ερευνητές του Αγίου, δεν επιβεβαιώνεται από έγκυρες πηγές, απλά κάποια λάθη αντιγράφηκαν και διαιωνίζονται, όπως αναφέρει και ο Κ. Σαρδελής⁵.

Σταθμός στην πνευματική άνοδο του Ελληνισμού, ιδίως της Μακεδονίας, αποτέλεσε

-
1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 61.
  2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας, Αθήνα 1968, σελ. 14.
  3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
  4. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδ. Έργων Περάνθη, Αθήνα χχ τόμος 2, σελ. 48.
  5. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. οίκος «Αστήρ», Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1980, σελ. 124.

η ίδρυση της Αθωνιάδας Ακαδημίας στα 1749, με τις ενέργειες και την πρωτοβουλία του Πατριάρχη Κυρίλλου Ε΄ και του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, καθώς και τη συμβολή του ηγουμένου της μονής Βατοπεδίου, Μελετίου του Βατοπεδινού, «στην κορυφή ενός λόφου, Β.Α. της μονής Βατοπεδίου, σε θέση μαγευτική, τόπο ιδανικό για μόνωση και μελέτη»¹, Σχολείο, «οίον δυστυχούσι Γραικοίς ουδέπω εφάνη» κατά τον Σέργιο τον Μακραίο. Η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εξέδωσε σιγίλλιο, με το οποίο κανονίζονταν τα της Σχολής. Κατά το σιγίλλιο η Σχολή έπρεπε να είναι «φροντιστήριον ελληνικών μαθημάτων, παιδείας τε και διδασκαλίας παντοδαπής εν ταις λογικαίς, φιλοσοφικαίς τε και θεολογικαίς επιστήμαις»². Στη Σχολή γινόταν δεκτοί, όχι μόνο μοναχοί του Αγίου Όρους, αλλά και άλλων μοναστηριών και λαϊκοί. Περιελάμβανε δύο κύκλους σπουδών, τα «Ελληνικά μαθήματα» και τις Λογικές, Φιλοσοφικές και Θεολογικές Επιστήμες, δηλαδή τη μέση βαθμίδα και την ανώτερη. Η μέση βαθμίδα προσδιορίζονταν και ως “κατά γραμματικούς κυκλοπαιδεία”, που οπωσδήποτε περιελάμβανε τη γλωσσική διδασκαλία. Οι δύο βαθμίδες είχαν συνολικά 9 τάξεις, στις 4 κατώτερες τάξεις διδάσκονταν τα “Ελληνικά μαθήματα”, ενώ στις 5 ανώτερες στοιχεία των προαναφερθέντων Επιστημών³. Στα 1753 διορίστηκε σχολάρχης, ο διάσημος Κερκυραίος δάσκαλος Ευγένιος Βούλγαρης, «ως σοφώτατος φιλόλογος και πρώτος πάντων των εν φιλοσοφία», που για πέντε και μισό χρόνια πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες όχι μόνο στον Αγιορείτικο μοναχισμό, αλλά σ’ ολόκληρο το δούλο Γένος, αφού οι μαθητές⁴ της σχολής από 7 ανέβηκαν

1. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354 - 1833*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 333.
2. Αλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, περιοδ. Νέα Εστία, Χριστούγ. 1963, τόμος 74^{ος}, τεύχος 875, σελ. 89, επίσης *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1962, λήμμα Άθως, σελ. 933.
3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό. π. σελ. 334, επίσης Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, εκδ. οίκος Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1990, σελ. 116, Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 61, Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τύποις Χαλκιοπούλου, Αθήνα 1936, τόμος Α΄, σελ. 91 - 92.
4. Ο Ματθαίος Παρανίκας αναφέρει 150 μαθητές, σύμφωνα με επιστολή του Σεργίου Μακραίου, που μαθήτευσε στον Άθω, προς τον Λιτσάς και Αγράφων Νεκτάριον: «Τα της σχολής αεί επί τα πρόσω χωρεί συρρεόντων μαθητών, επί δε επέκεινα του τρεις πεντάκις αριθμού (150)», ενώ ο Fallmerayer, *Fragment aus Orient*, σελ. 134, αναφέρει περί τους 200. 150 μαθητές αναφέρει και ο Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. τόμος Α, σελ. 91. Ο ίδιος ο Βούλγαρης στην Απολογία του προς τον πατριάρχη Κύριλλο αναφέρει ότι «το σχολείον το εύρον με 20 μαθητάς και το επλήθυνα σχεδόν εις 200», Αλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας* Ν.Ε. 1963, ό. π. σελ. 95.

στους 200, και πολλοί απ' αυτούς αναδείχτηκαν σπουδαίοι πνευματικοί ηγέτες του ελληνισμού, μεταξύ των οποίων και ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Κατά τον Κ. Μ. Κούμα «απ' όλα τα μέρη συνωθούντο μαθηταί ν' ακούσωσι τον δεύτερον Πλάτωνα»¹.

Στην Αθωνιάδα ο Βούλγαρης δίδαξε μέχρι το 1759 και η εποχή της διδασκαλίας του χαρακτηρίστηκε ως η περίοδος ακμής της Σχολής. Ανέλαβε τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας, των Μαθηματικών, της Φυσικής και της Θεολογίας. Συνεργάτες του για τη διδασκαλία των Ελληνικών και των Εγκυκλίων μαθημάτων ήταν ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης² και ο Παναγιώτης Παλαμάς³.

Στην εσωτερική οργάνωση της Σχολής, ο Βούλγαρης ακολουθεί το σχήμα των Σχολών της εποχής: Κατατάσσει τους μαθητές ανάλογα με την παιδεία τους σε δύο κατηγορίες, «κλάσεις». Την κατώτερη, των Γραμματικών μαθημάτων, και την ανώτερη, των Φιλοσοφικών. Λόγω των πολλών μαθητών, χωρίζει την κατηγορία των Γραμματικών σε δύο επί μέρους κύκλους, έναν για τους αρχάριους και έναν για τους προχωρημένους. Η κατηγορία των Φιλοσοφικών μαθημάτων ήταν ενιαία. Στον κύκλο των Φιλοσοφικών μαθημάτων στην Αθωνιάδα, όπως και στα Γιάννενα και στην Κοζάνη και στην Κωνσταντινούπολη αργότερα, περιλαμβανόταν η Λογική, η Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και η Μεταφυσική, ενώ στα Μαθηματικά περιλαμβανόταν η Αριθμητική και η Γεωμετρία, η Φυσική, η Κοσμογραφία. Παράλληλα δίδασκε και τα Λατινικά. Πρέπει να τονιστεί, ότι για πρώτη φορά εφαρμοζόταν ένα τόσο πλήρες πρόγραμμα σε Σχολή του υπόδουλου Ελληνισμού⁴.

Ο Βούλγαρης, στο χώρο της Φιλοσοφίας «παραμερίζει τα αριστοτελικά κείμενα και εισάγει σε πρώτο στάδιο μεταφρασμένα ή επιτεμημένα ξένα χρηστικά και διαδεδομένα έργα: τη *Λογική* του Γάλλου J. B. Duhamel, το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη γνώση* του Άγ-

-
1. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων, από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, Βιέννη 1832, τόμος 12. σελ. 562.
  2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήναι 1868, σελ. 510. Όταν θα έλθει ο Βούλγαρης στη Αθωνιάδα ο Νεόφυτος θα τον βοηθά στη διδασκαλία των γραμματικών. Ματθ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα*, τυπογραφείο Α. Κορομηλιά, Κων/πολις 1867, σελ. 49, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354 - 1833*, ό. π. σελ. 334, Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν.Ε. 1963, ό. π. σελ. 90.
  3. Κατά τον Κ. Σάθα ο Παναγιώτης Παλαμάς ήταν «καθηγητής των Ελληνικών εις την Αθωνιάδα σχολήν» και μετά την αποχώρησή του από την Αθωνιάδα, σχολάρχης της σχολής Μεσολογγίου. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 573.
  4. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν.Ε. 1963, ό. π. σελ. 96.

γλου J. Locke, τη *Λογική* του Γάλλου E. Purchot, την *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* του Ολλανδού G. I. Graavesand και τη *Μεταφυσική* του Ιταλού A. Genovesi. Παράλληλα, σε ένα δεύτερο στάδιο, χρησιμοποιώντας εκτεταμένη βιβλιογραφία, συντάσσει προσωπικά έργα για τους βασικούς κλάδους της φιλοσοφίας, τα οποία όμως είδαν το φως της δημοσιότητας πολύ αργότερα, όταν είχε αποχωρήσει πια από την εκπαίδευση και από την Ελλάδα.

Το έργο όμως που τον αντιπροσώπευε και σταδιοδρόμησε σταθερά μέσα στην εκπαίδευση ήταν η *Λογική* του (1766). Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε πως ο Βούλγαρης, συντονίζοντας και παλαιότερες ή σύγχρονες του διαθέσεις, οργανώνει το χώρο της Φιλοσοφίας στους τρεις τομείς του, Λογική, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και Μεταφυσική, με βάση μια γενικότερη ενημέρωση στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία, μέσα σ' ένα καθολικότερο πνεύμα εγκυκλοπαιδισμού, στα πλαίσια του φιλοσοφικού εκλεκτισμού.

Ο δεύτερος κύκλος είναι οι Θετικές επιστήμες και τα Μαθηματικά. Κι εδώ ακολουθεί την ίδια μέθοδο: Μεταφράζει τα Στοιχεία Αριθμητικής του Γερμανού Chr. Wolff και τα Στοιχεία της Γεωμετρίας του Γάλλου Taquet, και από τη Φυσική το έργο του Γερμανού J. Fr. Wuckerer. Παράλληλα συντάσσει και τα προσωπικά του έργα¹. Κατά τον Κ. Μ. Κούμα «εκεί (στην Αθωνιάδα) συνετάχθησαν και εδιδάχθησαν τα συγγράμματά του εκείνα, τα οποία έκαναν εποχήν εις την παιδείαν του Γένους, η Λογική, η Μεταφυσική, η Γεωμετρία του Τακουετίου, το περί συστήματος του παντός κ.λ.π.»².

Κατά την μαρτυρία του Νικόδημου Αγιορείτη, ο Κώνστας «μετέβη εις εκείνο το σχολείον του Βατοπεδίου με άλλους ειδικούς του συμμαθητάς, ουκ ολίγους»³. Ο Σάθας και ο Ζησίου επίσης, αναφέρουν ότι «φλεγόμενος υπό έρωτος μαθήσεως, μετέβη μετ' άλλων Αιτωλών εις το Αγιώνυμον Όρος»⁴, για να συνεχίσει στην Αθωνιάδα ανώτερες σπουδές, «προς κτήσιν μεν παιδείας υψηλής»⁵.

Τι μαθήματα όμως παρακολουθεί ο Κώνστας στην Αθωνιάδα; Αν πήγε στο Άγιο Όρος το 1749, που άνοιξε η Σχολή, και μάλλον τότε πήγε, πρέπει να παρακολούθησε τα μαθή-

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 326.

2. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων, από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, ό. π. τόμος 12^{ος}, σελ. 562.

3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.

4. Ν. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, επίσης Κ. Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, ό. π. σελ. 84.

5. Κ. Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, ό. π. σελ. 84.

ματα από την αρχή, ανεξάρτητα από το τι ήξερε ως τότε, αναφέρει ο Κ. Σαρδελής¹. Επομένως, παρακολουθεί και τις εννέα τάξεις της Αθωνιάδας, αφού είναι γνωστό ότι φεύγει από τη Σχολή το 1759, μετά την αναχώρηση του Βούλγαρη, «αναχωρησάντων των διδασκάλων... και ο καλός Κώνστας αναχωρήσας εκείθεν...»², κατά τον βιογράφο του. Κατά τους πιστεύοντας ότι παρακολούθησε μαθήματα και στη Σιγδίτσα και στα Βραγγιανά, στην Αθωνιάδα παρακολουθεί τα μαθήματα του ανωτέρου κύκλου, γιατί τα εγκύκλια τα είχε «κιόλας περατώσει στα σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας του, δηλαδή στα Μοναστήρια, στην Παρνασσίδα, στη Λομποτινά, στα Βραγγιανά»³. Δυστυχώς, λόγω του αδόξου τέλους της Αθωνιάδας Σχολής από τις φιλοδοξίες και τους φανατισμούς των υπευθύνων και από την καταστροφή και το κάψιμο όλων των σχετικών αρχείων, δεν έχουμε άμεσες πηγές για τη ζωή και τη μαθητεία του Κοσμά εκεί. Από την εσωτερική όμως οργάνωση της Σχολής και την κατάταξη των μαθητών που έκανε ο Βούλγαρης, αλλά και από τη μαρτυρία του πρώτου βιογράφου του για τους δασκάλους που είχε, καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα.

Ο Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης, πριν έλθει στο Όρος ο δάσκαλός του Ευγένιος Βούλγαρης, δίδασκε «εις τινας των νέων μοναχών τα γραμματικά»⁴. Αναλαμβάνει επίσημα τη διδασκαλία των Γραμματικών στην Αθωνιάδα την 1^η Δεκεμβρίου 1749 για ένα χρόνο⁵. Επομένως, είχε μαθητή τον Κοσμά, πριν ακόμα έλθει ο Βούλγαρης και γι' αυτό εξάλλου αναφέρεται ως διδάσκαλος του μεγάλου ιεραποστόλου.

Με τον ερχομό του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα ο Κώνστας πιθανόν ξεκίνησε από το τμήμα των προχωρημένων. Στο τμήμα αυτό που χωρίζονταν σε δύο, στο μεν πρώτο ασχολούνταν οι μαθητές με την «κατά τα είδη θεματογραφίαν», ενώ στο δεύτερο γυμνάζονταν στην ακρίβεια της σύνταξης, κατά τον Θεόδωρο Γαζή⁶. Ο Κώνστας, λόγω της διδασκαλίας των Γραμματικών «υπό κάτω εις τον ιεροδιάκονον Ανανίαν» στη Λομποτινά και τη

1. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους*, εκδ. οίκος «Αστήρ» Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1980, σελ. 121.

2. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.

3. Κ. Σαρδελής, *Συναξάρι του Γένους*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Κολλάρου, έκδ. Α', Αθήνα 1969, σελ. 159.

4. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 510.

5. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν. Ε. 1963, ό. π. σελ. 96.

6. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν. Ε. 1963, ό. π. σελ. 96.

συνέχιση υπό τον Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη, ασφαλώς θα κατετάγη από το σοφό Ευγένιο, στο δεύτερο τμήμα των προχωρημένων και εκεί θα είχε διδάσκαλο τον Μεσολογγίτη Παναγιώτη Παλαμά στα “Γραμματικά”¹. Το πιο πιθανό λοιπόν είναι να είχε διδάσκαλο στα Γραμματικά, όταν πρωτοπήγε στην Αθωνιάδα το 1749, τον Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη, και τον Παναγιώτη Παλαμά αργότερα, όταν παρακολουθούσε τον κατώτερο κύκλο των μαθημάτων, ενώ τον Ευγένιο Βούλγαρη στα Φιλοσοφικά και Θεωρητικά, όταν παρακολούθησε τον ανώτερο κύκλο.

Έχουν λεχθεί πολλά για τη σχέση του λαϊκού ακόμα Κώνστα με το μεγάλο δάσκαλο Ευγένιο Βούλγαρη. Ο Χριστόφορος Περραιβός γράφει: «Ο Άγιος Κοσμάς ων εκ φύσεως φιλομαθής... υπήγεν εις το Άγιον Όρος, όπου αφωσιώθη εις την μάθησιν των γραμμάτων. Κατ’ αυτήν την εποχήν εσχολάρχει εις το Άγιον Όρος και ο σοφός Ευγένιος ο Κερκυραίος, του οποίου ακροατής εχρημάτισε και ο Κοσμάς. Κατά την αυτήν δ’ εποχήν ομάς μαθητών του Ευγενίου, συμπεριλαμβανομένου και του Κοσμά, βλέπουσα την πολλήν αμάθειαν του Έθνους των και τον εξ αυτής επαπειλούμενον κίνδυνον εις τε την ορθοδοξίαν και τον εθνικισμόν, συνεφώνησεν ομοθυμαδόν και εν ονόματι της Αγίας Τριάδος να βοηθήσει το έθνος δια της μαθήσεως των γραμμάτων... Μέλος της ανωτέρω ομάδος υπήρχε και ο περί ου ο λόγος ιεροκήρυξ Άγιος Κοσμάς, όστις υπεσχέθη εις τους συνεταίρους του να γίνει ιεροκήρυξ εις όλην την Ελλάδα»².

Από τα γραφόμενα του Περραιβού είχε επηρεαστεί ο Φάνης Μιχαλόπουλος και έγραψε ότι ο Βούλγαρης «μυστικώτατα πρώτος κυκλοφόρησε τη μεγάλη ιδέα στους μαθητάς... Ένας από τους πρώτους που μνήθηκαν στα σχέδια του Βούλγαρη κι’ ορκίστηκαν τον όρκο της Μεγάλης Ιδέας, ήταν και ο Κώνστας»³. Και ο Κώστας Σαρδελής: «Στην Αθωνιάδα ο Ευγένιος Βούλγαρης θα τον μνήσει (τον Κοσμά), όπως και άλλους μαθητές στα σχέδιά του της πνευματικής αναγέννησης του σκλαβωμένου Γένους και την πολιτική του αποκατάσταση»⁴. Οι απόψεις αυτές όμως δεν έχουν αποδειχθεί ιστορικά. Ο Βούλγαρης, δεν ασχολήθηκε ποτέ με συνομοσίες και μυστικές ομάδες, απ’ ό,τι είναι γνωστό. Ήταν εριστικός, με φιλελεύθερες ιδέες, αγαπούσε το Έθνος και αγωνιζόταν για την πνευματική του αποκατάσταση και αναγέννηση. Οι σχέσεις του με το φιλομαθή Κώνστα ήταν σχέ-

1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.

2. Χρισ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σελ. 15 - 16.

3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς Αιτωλός ο Έθναπόστολος*, ό. π. σελ. 32 - 33.

4. Κ. Σαρδελής, *Το Συναξάρι του Γένους*, ό. π. σελ. 159.

σεις δασκάλου προς μαθητή. Ίσως τον ξεχώρισε, τον επιβράβευσε, τον συμβούλευσε, μίλησε μαζί του «για την αμάθεια του Γένους και την αναχαίτιση των ραγιαδών από τους εξισλαμισμούς με την παιδεία και τη μόρφωση»¹, του μετέδωσε τον ενθουσιασμό του για τα γράμματα και την καλλιέργεια του υπόδουλου ελληνισμού.

Τον Ευγένιο Βούλγαρη στην Αθωνιάδα «αντικατέστησε ο Μετσοβίτης λόγιος Νικόλαος Τζερτζούλης, που μόλις είχε επιστρέψει από την Ευρώπη, και δίδασκε Μαθηματικά στην Πατριαρχική Ακαδημία»², γράφει ο ιστορικός Α. Βακαλόπουλος. Το όνομα του Τζερτζούλη συνδέεται στο Άγιο Όρος με τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό, ο οποίος φέρεται από πολλούς ως μαθητής του Τζερτζούλη. Ο πρώτος βιογράφος του Αγίου γράφει: «Μετά δε τούτα παρέλαβε και την Λογικήν από τον διδάσκαλον Νικόλαον Τζαρτζούλιον τον εκ Μετζόβου, όστις εκεί εσχολάρχησε μετά τον σοφώτατον Ευγένιον»³. Και ο Κ. Σάθας τα ίδια περίπου αναφέρει: «Διακούσας ύστερα τα φιλοσοφικά υπό τον Νικόλαον Ζερτζούλην»⁴. Όπως αναφέρει και η Αγγελική Χατζημιχάλη στο άρθρο της «Οι εν τω Ελληνομουσείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», δημοσιευμένο στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* του 1940, ο Φάνης Μιχαλόπουλος θεωρεί άπιθano να υπήρξε ο Τζερτζούλης εις το Άγιον Όρος διδάσκαλος του Κοσμά, αφού, όταν ανέλαβε Σχολάρχης στον Άθω το 1759, ο Κώνστας είχε φύγει από την Αθωνιάδα και είχε καρεί μοναχός. Πράγματι, όπως αποδεικνύεται, ο Τζερτζούλης διηύθυνε την Αθωνιάδα κατά το σχολικό έτος 1759 - 1760. Θα γνωρίστηκε μαζί του αργότερα «στις περιοδείες του, στην περιφέρεια του Μαλακασίου, στα Ζαγοροχώρια, στ' Άγραφα, στη Θεσσαλία, όπου πιθανόν από το 1760 ή 1761 ο Τζερτζούλης αλληλοδιαδόχως διέτριβεν»⁵. Αν και ο Κοσμάς δεν υπήρξε μαθητής του φλογερού πατριώτη Τζερτζούλη, οπωσδήποτε επηρεάστηκε απ' αυτόν και οι φιλοσοφικές και φιλολογικές του γνώσεις διεύρυναν τους ορίζοντες του μέλλοντος καθοδηγητού των σκλάβων. «Και είναι φυσικόν ο μοναχός να επεζήτησε την γνωριμίαν και διδασκαλίαν του πολυμαθούς και πολυπείρου Σχολάρχου, του τε νεωτεριστού, αλλ' ουδέποτε αποκρηρύξαντος τους καθιερωμένους τύπους, τον παλαιόν τρόπον της εκπαιδεύσεως, τας παραδόσεις της Αρχαίας και Βυζαντινής φιλολογίας, του οραματιζομένου και πιστεύοντος

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 64.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 334.

3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.

4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 488.

5. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Οι εν τω Ελληνομουσείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, Η. Χ. 1940, σελ. 111.

επί των ημερών του Ανάστασιν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας»¹.

Οι γνώσεις του Κοσμά θα ολοκληρωθούν αργότερα με τα μαθήματα Ρητορικής, που θα πάρει από τον αδελφό του Χρύσανθο στην Πόλη, «όστις και τον έδειξε και μερικήν τινά τέχνην Ρητορικήν, δια να ομιλή τάχα με κάποιαν μέθοδον»².

-
1. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Οι εν τω Ελληνομουσείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, ό. π. σελ. 114.
  2. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 732, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και σκευολογία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 14.

2.1.2. Η «ΘΥΡΑΘΕΝ» ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ

Για τη “θύραθεν” μόρφωση του Πατροκοσμά, υπάρχουν στις Διδαχές του φράσεις και νοήματα, που μαρτυρούν τις επιδράσεις, που δέχτηκε από το διδάσκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη, την Αρχαιοελληνική γραμματεία, τη φιλοσοφία και τις θεωρίες και ιδέες των Προσωκρατικών φιλοσόφων και του Σωκράτη. Και ο ίδιος φαίνεται ότι μελέτησε στις μοναδικές βιβλιοθήκες των μοναστηριών κάθε τι που θα του ήταν χρήσιμο στην εθναποστολή του. Σχετικά με τη μόρφωσή του ο ίδιος ο Κοσμάς λέει: **«Και εγώ από το σχολείον έμαθα τα εικοσιτέσσερα γράμματα¹, έμαθα και πεντέξι ελληνικά, και έμαθα πολλών λογίων γράμματα, εβραϊκά, τουρκικά, φράγκικα και από όλα τα έθνη και πολλά τα εδιάβασα»²**. Και σε άλλη Διδαχή του αναφέρει: **«Εγώ, αδελφοί μου, επαιδεύτηκα εις την σπουδήν σαράνια και πενήνια χρόνους, εδιάβασα πολλά και διάφορα βιβλία και περί Εβραίων και περί Ελλήνων και περί άλλων ασεβών³ και αιρετικών, πρέυνησα τα βάθη της σοφίας»⁴**.

Στις Διδαχές φαίνεται η σπουδή της αρχαίας γνώσης και ο θαυμασμός του για τους Αρχαίους Έλληνες: **«Οι πρόγονοί μας οι Αρχαίοι Έλληνες ήκμασαν εις σοφία τόσο, που οι άλλοι λαοί μαθαίνουν ελληνικά, για να μπορούν να κατανοούν τα αρχαία ελληνικά συγγράμματα, διότι αποτελούν λαμπερά φανάρια για όλη την ανθρωπότητα»⁵**. Τα λόγια αυτά αποδεικνύουν το θαυμασμό του και την υπερηφάνεια για τα επιτεύγματα των Αρχαίων προγόνων, που και ο ίδιος σπούδασε και μελέτησε στην Αθωνική πολιτεία, ως μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη και ας κατηγορήθηκε ότι «οι διδαχές του περιείχαν περιφρονητικούς αναθεματισμούς για το ελληνικό όνομα»⁶. Δεν ήταν δυνατόν να περιφρο

-
1. Με τα «εικοσιτέσσερα γράμματα» προφανώς εννοεί τα πρώτα γράμματα, τα κοινά ή ιερά, ενώ με τα «πεντέξι ελληνικά» τις εγκύκλιες σπουδές.
  2. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδ. «Ο Σταυρός» ΙΗ', Αθήναι 1995, Διδ. Η', σελ. 284.
  3. «Ασεβείς» ο Πατροκοσμάς αποκαλεί συγκαλυμμένα και διακριτικά τους Τούρκους, οι οποίοι τον σεβόταν, παρακολουθούσαν τις διδαχές του και πολλές φορές συμμετείχαν στους εράνους που έκανε για την ίδρυση σχολείων.
  4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά Αιτωλού Διδαχές & βιογραφία*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, Διδαχ.Α2, σ. 175.
  5. Κ. Σαρδελής, *Ο Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και η Μακεδονία*, περ. Στερεά Ελλάς, (1970), σελ. 174, επίσης Κ. Σαρδελής, *Συναξάρι του Γένους*, εκδ. Βιβλιοπωλείο «της Εστίας», Ι. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1969, σελ. 152.
  6. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 77.

νεί και συγχρόνως να θαυμάζει και να αναλύει τις θεωρίες των Προσωκρατικών φιλοσόφων και του Πλάτωνα στους ακροατές του. Στην Αθωνιάδα ο Βούλγαρης δίδαξε μέχρι το 1759, όταν ο Κώνστας ήταν εκεί και είχε συνεργάτες για τη διδασκαλία των Ελληνικών και των Εγκυκλίων μαθημάτων τον Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη και τον Παναγιώτη Παλαμά, όπως αναλυτικά αναφέραμε. Επομένως ο Πατροκοσμάς ως σπουδαστής στην Αθωνιάδα «ετελείωσε τα Γραμματικά υπό κάτω εις τον Διδάσκαλον Παναγιώτην Παλαμάν», ως μαθητής του Βούλγαρη ασχολήθηκε με τη Φιλοσοφία, και στη συνέχεια «παρέλαβε και την Λογικήν από τον Διδάσκαλον Νικόλαον Τζαρτζούλιον... όστις εκεί εσχολάρχησε μετά τον σοφώτατον Ευγένιον»¹, αναφέρει ο βιογράφος του. «Σπουδάσας την θύραθεν σοφίαν παρά τοις τότε διαδοχικώς εκεί σχολαρχήσασιν»², θα γράψει ο Ν. Μυστακίδης. Ήταν γνώστης, λοιπόν, της “θύραθεν” παιδείας και αυτό διαφαίνεται στη διδαχή του.

Θα προσπαθήσουμε μέσα από τα απλά κείμενα των Διδαχών να αντλήσουμε τους θησαυρούς της Ελληνικής Φιλοσοφίας, που γνώριζε ο Άγιος και προσπαθούσε να μεταδώσει στους απλοϊκούς ακροατές του. Βέβαια, όταν ο Πατροκοσμάς δίδασκε δεν αναφερόταν σε φιλοσοφίες και δε χρησιμοποιούσε ρητορικά σχήματα, μιλούσε απλά, κατανοητά, τα λόγια του όμως πρόδιδαν τις γνώσεις του και τις σπουδές του. Αυτό φαίνεται πολύ καλά σε μια ανέκδοτη επιστολή, ενός Κεφαλλονίτη ακροατή του Κοσμά, προς τον Αρχιεπίσκοπο των Ιονίων νήσων Σωφρόνιο Κουτούβαλη, ο οποίος συμπεριφέρθηκε εχθρικά στον ιεροκήρυκα, όταν πήγε να διδάξει στη Ζάκυνθο, και τον εκδίωξε³. Η επιστολή βρίσκεται στη βιβλιοθήκη Ιακωβάτων στο Λιξούρι και τη δημοσιεύει ο Γ. Γ. Αλισανδράτος⁴. Εκεί ο άγνωστος επιστολογράφος, μεταξύ άλλων, γράφει: «Ήκουσα ετέραν διδαχήν, εις την οποίαν έκαμε επίδειξιν πως δεν είναι άμοιρος της Φυσικής Επιστήμης: ανέφερε του κόσμου την κτίσιν κατ' εκείνην την τάξιν οπού περιγράφεται εις την Γένεσιν, εφάνέρωσε

-
1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
  2. Νικ. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «*Νεολόγος*» Κων/πολις 27/9 - 9/10 1895, αριθμός 7897 - 98, σελ. 3.
  3. Ο ιστορικός της Κεφαλλονιάς Ηλίας Τσιτσέλης στα *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τύποις Παρασκευά Λεωνή. Αθήναι 1904, τόμος Α', σελ. 271, γράφει ότι ο Επίσκοπος Σωφρόνιος Κουτούβαλης (1759 - 1780), όχι μόνο «δυσμενώς εδέξατο» τον ιεροκήρυκα στη Ζάκυνθο, όταν πήγε για να κηρύξει, αλλά «και αιρετικόν εχαράκτήρισε μετά τινων των εκεί θεολογούντων».
  4. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*. *Ανέκδοτη επιστολή ενός ακροατή του*, «Κεφαλληνιακά Χρονικά», έκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1982, τόμος 4 (1980-1982)

τα διάφορα συστήματα των φιλοσόφων, ωμίλησε επάνω εις την φύσιν των συστατικών των ουρανών και επάνω εις τον αριθμόν των πλανητών και απλανών αστέρων»¹.

Η Διδαχή, που άκουσε στην Κεφαλλονιά ο ανώνυμος επιστολογράφος, είναι εκείνη που αναφέρεται στη χρονική περίοδο από τη Δημιουργία του κόσμου ως την έξωση των πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο, όπου γίνεται λόγος για την υλική δημιουργία και που ο Άγιος την επαναλάμβανε, κάθε φορά που πήγαινε σε νέο τόπο. Συγκεκριμένα για τη γη, την κίνησή της γύρω από τον ήλιο και τον ουρανό, ο Άγιος λέει: **«Έχομεν κρέος να αγαπούμεν τον Θεόν μας, διατί μας εκάρισε τόσην γην μεγάλην, ευρύχωρον εδώ πρόσκαιρα να κατοικούμεν, τόσες χιλιάδες μυριάδες χόρτα, φυτά, βρύσες, ποταμούς, πηγάδια, θάλασσα, ψάρια, αέρα, ημέρα, νύκτα, φωτιά, ουρανό, άστρα, ήλιον, φεγγάρι»²**. Ο Πλάτων στον “Τίμαιο” αναφέρει ότι το καλύτερο δημιούργημα του Θεού είναι το έμψυχο σύμπαν. «Ο κόσμος είναι πλασμένος σύμφωνα με την ιδέα του ωραίου και τέλειου όντος, του Θεού. Αφού ο κόσμος είναι αισθητός, δεν μπορεί να είναι αιώνιος, αλλά έχει δημιουργηθεί από το Θεό. Ο κόσμος έρχεται από το σχέδιο του Θεού του δημιουργού, ως ένας δεύτερος θεός»³. Και σε άλλο σημείο της Διδαχής αναφέρει για τη σφαιρικότητα και την κίνηση της γης: **«Είναι δε ο κόσμος ετούτος ωσάν το αυγό. Και καθώς είναι ο κρόκος εις την μέσση του αυγού, έτσι είναι και η γη προσταγμένη από τον Θεόν και στέκει χωρίς να εγγίζει σε κανένα μέρος. Και καθώς είναι το ασπράδι ολοιτρόγυρα από τον κρόκον, έτσι είναι και ο αέρας ολοιτρόγυρα από την γην. Και καθώς είναι το τσόφλιον ολοιτρόγυρα, έτσι είναι και ο ουρανός ολοιτρόγυρα από την γην. Ο ήλιος, το φεγγάρι και τα άστρα είναι κολλημένα εις τον ουρανό και ο ουρανός γυρίζει μαζί με τον ήλιον. Η γη είναι στρογγυλή και όπου πηγαίνει ο ήλιος εκεί γίνεται ημέρα. Η νύκτα δεν είναι κανένα πράγμα παρά ο ίσκιος της γης. Τώρα εδώ έχομεν θράδυ, μα δεν έχει όλος ο κόσμος θράδυ»⁴**. Και στη Διδαχή Α2 αναφέρει περίπου τα ίδια: **«Και καθώς το τσόφλιον κλείει μέσα και το ασπράδι και τον κρόκον, έτσι είναι και ο ουρανός, τα περικλείει όλα. Ο ήλιος γυρίζει και γίνεται ημέρα και όπου δε λάμπει ο ήλιος είναι νύκτα, κρατεί τον ίσκιον η γη. Τώρα εδώ ημείς έχομεν ημέραν και αλλού είναι νύκτα. Κατά το γύρισμα του ήλιου ακο-**

1. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο*, ό. π. σελ. 61.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 121.

3. Πλάτων, «Τίμαιος», (34 α - d).

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 128 - 129.

λουθεί και η ημέρα και η νύκτα και εις όλην την γην κατοικούν άνθρωποι και τέλος της γης ποτέ δεν ευρίσκουν, διατί είναι στρογγυλή και εις ένα στρογγυλό πράγμα άκρον ποτέ δεν ευρίσκεις»¹. Τα λόγια του κήρυκα αποδεικνύουν τη σχέση του με την επιστήμη και τις επιστημονικές θεωρίες περί σχήματος της γης, που προσπαθεί να τις μεταδώσει απλά στους αγράμματους ακροατές του. Η γη έχει σχήμα σφαιρικό, ελλειψοειδές, και κινείται στο διάστημα, όπως γνωρίζουμε και όπως και οι αρχαίοι φιλόσοφοι διακήρυξαν. «Σχήμα έχειν σφαιροειδές αναγκαίον αυτήν», είπε ο Αριστοτέλης και «την γην είναι μετέωρον», διακήρυξε ο Εμπεδοκλής. Και ο Πλάτων στον “Τίμαιο” πάλι γράφει ότι «ο Θεός έπλασε τον κόσμο σφαιροειδή, διότι το όμοιο είναι καλύτερο του ανομοίου και μόνο η σφαίρα είναι όμοια παντού. Περιστρέφεται δε, διότι η κυκλική κίνηση είναι η τελειότερη»². Στη Διδαχή του ο Πατροκοσμάς για τη γη και τον ουρανό, διατυπώνει τις ίδιες θεωρίες των αρχαίων φιλοσόφων και της νεώτερης αστρολογίας με απλοϊκό τρόπο. Σαν αυγό παρουσιάζει το σύμπαν, σαν τον κρόκο του αυγού στη μέση τη γη και γύρω της τον αέρα, την ατμόσφαιρα, που την περιβάλλει. Μια απλή εικόνα, καθημερινή, συνηθισμένη, την εικόνα του αυγού χρησιμοποιεί για να διδάξει επιστημονικές αλήθειες και θεωρίες.

Ο Πατροκοσμάς συχνά προέτρεπε τους ανθρώπους να ευχαριστούν το Θεό για όλα τα αγαθά που τους χάρισε, «έχομεν χρέος να αγαπούμεν τον Θεόν μας», γιατί Αυτός είναι η αρχή και το τέλος της δημιουργίας, η βασική αιτία και αρχή της ζωής. Οτι ο Θεός είναι η βασική αρχή της ζωής, είναι το “πιστεύω” της Πλατωνικής και Αριστοτελικής φιλοσοφίας. Ο Θεός για τον Πλάτωνα δεν είναι ένα αφηρημένο, είναι το «έμψυχον ζών». Και ο Αριστοτέλης στο έργο του “Μετά τα Φυσικά” γράφει: «Η ζωή είναι ενέργεια του νου, ο Θεός είναι αυτή καθαυτή η ενέργεια. Και η αυτεξούσια ενέργεια του Θεού είναι η άριστη και αιδίου ζωή. Λέμε λοιπόν ότι ο Θεός είναι ένα ζών, αιδίου, άριστον, ώστε ζωή και αιώνας συνεχής και αδιάκοπος ανήκουν στο Θεό’ διότι αυτός είναι ο Θεός»³. Η κυριότερη απόδειξη περί Θεού είναι η Πρώτη Αιτία. Πρέπει να υπάρχει κάτι που δημι-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159 - 160.

2. Πλάτων«Τίμαιος»(33 α), «... διό και σφαιροειδές, εκ μέσου πάντη προς τας τελευτάς ίσον απέχον, κυκλοτερές αυτό επρνεύσατο πάντων τελεώτατον ονοιότατόν τε αυτό εαυτώ σχημάτων, νομίσας μυρίω κάλλιον όμοιον ανομοίου».

3. Αριστοτέλης, «Μετά τα Φυσικά» 1072 (b 30 - 35). «Και ζωή δε γ’ υπάρχει η γαρ νου ενέργεια ζωή, εκείνος δε η ενέργεια’ ενέργεια Δε η καθ’ αυτήν εκείνου ζωή άριστη και αιδίου. Φαμέν δε τον Θεόν είναι ζών αιδίου άριστον, ώστε ζωή και αιώνας συνεχής και αιδίου υπάρχει τω Θεώ’ τούτο γαρ ο Θεός».

ουργεί την κίνηση (το κινούν) και αυτό το κάτι πρέπει το ίδιο να είναι ακίνητο, και πρέπει να είναι άφθαρτο, ουσία και ενέργεια¹.

Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Πατροκοσμά για την ηλικία του σύμπαντος: **«Από τον καιρόν όπου έκαμεν ο Θεός τον κόσμον, είναι επά χιλιάδες και διακόσιοι ογδοήντα οκτώ χρόνοι»²**. Και σε άλλη Διδαχή: **«Λοιπόν αφόντας εκτίσθη ειούτος ο κόσμος είναι χρόνοι επά χιλιάδες και διακόσιοι ενενήντα»³**. Οι αστρονόμοι και οι γεωλόγοι σήμερα πιστεύουν ότι η ηλικία της γης ανέρχεται σε δύο έως τρία δισεκατομμύρια έτη και η ηλικία του ηλίου είναι τουλάχιστον χίλιες φορές μεγαλύτερη από την ηλικία της γης. Ως προς τον καθορισμό της γεωλογικής περιόδου, κατά την οποία φάνηκαν τα πρώτα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, υπήρξαν πολλές οι θεωρίες των ειδικών επιστημόνων και για τον καθορισμό της ανθρώπινης ηλικίας υπάρχουν ακόμη πιο πολλές. Οι επιστήμονες, βέβαια, προσπάθησαν να δώσουν κάποιους αριθμούς. «Ο Δανός αρχαιολόγος Sophus Muller περιορίζει τον από της Παλαιολιθικής εποχής χρόνον, μέχρι Χριστού γεννήσεως εις 10.000 έτη», ενώ κατά τον Arcelin «περίοδος 7000 μέχρις 9000 ετών είναι ήδη γενικώς παραδεδεγμένη δια την μεταπαγετώδη περιόδον μέχρι των ημερών μας»⁴. Οι επιστημονικές αυτές θεωρίες ήταν γνωστές κατά τους χρόνους του Πατροκοσμά, στην Αθωνιάδα δε ο Άγιος, οπωσδήποτε θα διδάχτηκε την Κοσμογραφία και τις θεωρίες περί της ηλικίας του ανθρώπου, που αναφέρει στις Διδαχές του, οι οποίες βλέπουμε να προσεγγίζουν τους αριθμούς, που έδωσαν οι επιστήμονες του προηγούμενου αιώνα. Το **«επά χιλιάδες και διακόσιοι ογδοήντα οκτώ χρόνοι»** του Πατροκοσμά είναι πολύ κοντά στο «7000 μέχρις 9000 ετών» του Arcelin.

Ο λόγος του Πατροκοσμά, ότι ο Θεός έπλασε τον Αδάμ, αφού **«επύρε από την γην κώμα και νερό και φωτιά και αέρα και εζύμωσε και τα τέσσερα μαζί»⁵**, θυμίζει τις θεωρίες των Ιώνων Υλοζωιστών φιλοσόφων για τη δημιουργία του κόσμου από τα τέσσερα φυσικά στοιχεία. Αυτό δηλώνει ότι γνώριζε καλά τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους

-
1. «Εστί τε ό ου κινούμενον κινεί, αίδιον και ουσία και ενέργεια ούσα», Αριστοτέλης, «Μετά τα Φυσικά» (1072 a 29 - 30).
  2. Γεώργιος Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις Πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος κηρυχθείσαι κατά το 1777, εν Πύργω 1897*, (Τυπογραφείον ο «Φώσκολος» Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω), σελ. 16.
  3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 159.
  4. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται*, έκδ. «Σωτήρ», Αθήνα 1971, τόμος Γ', σελ. 208.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.

και τις θεωρίες τους για την προέλευση του κόσμου και τα συστατικά υλικά στοιχεία, απ' όπου δημιουργήθηκε. Οι Ίωνες φιλόσοφοι πίστευαν ότι η ύλη έχει μέσα της ζωή και συμπεριφέρεται ως ζωντανό στοιχείο, θεωρούσαν δε αρχή της ζωής ένα από τα τέσσερα υλικά στοιχεία. Έτσι ο Θαλής ως πρωταρχικό δομικό υλικό του κόσμου θεώρησε το νερό, ο Αναξίμανδρος την αδιαμόρφωτη μάζα, που την ονόμασε Απειρο και αποτέλεσε τη μάζα της γης, ο Αναξίμενης θεώρησε ως πρωταρχικό στοιχείο τον αέρα, ως ύλη και ενέργεια μαζί, και ο Ηράκλειτος με τη θεωρία της φωτιάς δίδαξε ότι ο κόσμος είναι «πυρ αείζων». Και η Πλατωνική κοσμογονία αναφέρει τα τέσσερα στοιχεία, “πυρ, αήρ, ύδωρ, γη”, που το καθένα απ' αυτά αντιπροσωπεύεται από έναν αριθμό και βρίσκονται σε συνεχή αναλογία. Ο Θεός χρησιμοποίησε όλα τα στοιχεία για να φτιάξει τον κόσμο και συνεπώς είναι τέλειος. «Τα περί την των σωμάτων φύσιν απάντων των ζώων πυρ και ύδωρ και πνεύμα καθορώμεν που και γην...»¹. Τα τέσσερα αυτά δομικά υλικά του κόσμου χρησιμοποιεί ο Θεός, κατά τον Πατροκοσμά, για να δημιουργήσει τον Αδάμ.

Σε πολλά σημεία των Διδαχών υπάρχουν διάσπαρτες οι θεωρίες των Ιώνων και άλλων φιλοσόφων που ακολούθησαν, για τη δημιουργία του ανθρώπου: **«Καθώς ζυμώνομεν ημείς αλεύρι και νερό και κάνωμεν ένα ψωμί, έτσι ο Θεός επίρε κόμα, λάσπη και τα ezύμωσε και τα έκαμε έναν άνδρα και ενεφύσισε και του έδωκεν ψυχίν αγγελικήν, αθάνατον»**². Σ' αυτά τα λόγια του Αγίου διαφαίνεται η αντεπανάσταση των Πυθαγορείων και Ελεατών στις υλοζωιστικές θεωρίες των Ιώνων, οι οποίοι προσπάθησαν να μειώσουν την κοσμογνωσία του υλοζωισμού, υποτάσσοντας το φυσικό κόσμο σε μια υπερβατική πραγματικότητα και προβάλλοντας μεταφυσικές δοξασίες, που είχαν σχέση με την ψυχή. Έτσι η υλοζωιστική ουσία χωρίστηκε σε σώμα και ψυχή. Ο άνθρωπος, επομένως, είναι ψυχοσωματική ύπαρξη, σύνθετη και αποτελείται από το σώμα και την ψυχή, που κατοικεί στο σώμα. Το σώμα είναι από τη γη, χοϊκό, αλλά είναι το κατοικητήριο της ψυχής, που είναι η πνοή του Θεού στον άνθρωπο. Στο “Φίληβο” ο Πλάτων αναφέρει, ότι «το σώμα και η ψυχή του ανθρώπου είναι ένας μικρόκοσμος απέναντι στον μακρόκομο του σύμπαντος»³.

Η ιδιαίτερη θέση του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία του προσπορίζει μια υψηλή αξία. «Ο άνθρωπος αποτελεί κέντρο μόνιμου και αδιάπτωτου ενδιαφέροντος, πάθος και αγω

1. Πλάτων, «Φίληβος» (29 a - b), Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1957, σελ. 66.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 211.

3. Πλάτων, «Φίληβος» (29 a - c), ό. π. σελ. 66 - 69.

νία, οδύνη και χαρά. Στις φιλοσοφίες που παρήγαγε ο Ελληνισμός από τον Πλάτωνα ως τον Αριστοτέλη μέχρι τον Πλωτίνο, παρά τις έντονες διαφοροποιήσεις, το σταθερό κέντρο είναι ο άνθρωπος, η αναλλοίωτη προτεραιότητα είναι ο άνθρωπος»¹. Ξεχωρίζει μέσα στο ζωικό κόσμο, γιατί είναι προικισμένος με το νου και την αθάνατη ψυχή. «Ο δε άνθρωπος όπλα έχων φύεται φρονήσει και αρετή... ώσπερ γαρ και τελεωθείς βέλτιστον των ζώων άνθρωπος εστιν»². Ο Αριστοτέλης πίστευε, ότι ο άνθρωπος μετέχει του θείου, που είναι αθάνατο. Στον άνθρωπο απόκειται ν' αυξήσει το θεϊκό στοιχείο, που είναι στη φύση του και τούτο αποτελεί την ύψιστη αρετή.

Ο άνθρωπος είναι η κορωνίδα της δημιουργίας και διαφέρει από τα άλογα ζώα, γι' αυτό ο Θεός **«μας έκαμε με το κεφάλι επάνω και μας έβαλε τον νουν εις το επάνω μέρος να στοκαζώμεθα πάντοτε τα ουράνια και αυτά να ποθούμεν και όχι τα γήινα και φθαρτά πράγματα του κόσμου»**³, δίδασκε ο Πατροκοσμάς τονίζοντας την υψηλή καταγωγή του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» του τα ίδια είχε πει για την ιδιαίτερη θέση του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία, ξεχωρίζοντας το λόγο, το νου, την αρετή του: «Λόγον δε μόνον άνθρωπος έχει των ζώων... τούτο γαρ προς τα άλλα ζώα τοις ανθρώποις ίδιον, το μόνον αγαθού και κακού και δικαίου και αδίκου και των άλλων αίσθησιν έχειν»⁴. Και ο Άγιος συχνά στις Διδαχές θυμίζει στους ακροατές του την ιδιαίτερη εύνοια του Θεού στον άνθρωπο, που τον ξεχώρισε από το ζωικό βασίλειο: **«Λέγει ο Θεός τον Αδάμ και την Εύαν: Εγώ να οπού σας έκαμα ανθρώπους και δεν σας έκαμα ζώα, σας έκαμα λαμπροτέρους και από τον ήλιον»**⁵. Και άλλες φορές, θέλοντας να επιπλήξει για την άσχημη συμπεριφορά των ακροατών του, **«πρώγω ωσάν το ζώον, πίνω κρασί και μεθώ και γίνομαι ωσάν το γουρούνι»**⁶ ή για τα ζωώδη ένστικτα, που άφηναν να τους κυριεύουν, τους θύμιζε, ότι είναι ανώτεροι από τα ζώα και δεν πρέπει να φέρονται κατώτερα απ' αυτά: **«Δεν βλέπετε τα ζώα οπού σμίγουν έως να εγκαστριωθή το θηλυκόν**

1. Δημ. Τρακατέλλης, *Ορθοδοξία και Ελληνισμός. Επιστημάνσεις εν όψει του 21^{ου} αιώνα*, άρθρο στο «Ορθοδοξία - Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία», εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Αγιο Όρος 1995, Α', τόμος, σελ. 195.

2. Αριστοτέλης, *«Πολιτικά Α'»*, (1253 a), Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, έκδ. «Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός», Αθήνα χχ.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159.

4. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Α'*, (1253 a), ό. π.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 134.

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 162.

και ωσαν γεννήσιον ετίτες ματασιμίουν; Και εμείς οι άνθρωποι δεν το ντρεπόμαστε να είμαστε χειρότεροι και από τα ζώα;»¹. Και σε άλλη Διδαχή, «...διάγεσθε ωσαν τέκνα και θυγατέρες του Χριστού μας και όχι σαν τα άλογα ζώα»². Στο λόγο του Αγίου διακρίνεται η υπεροχή του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία και σε σχέση με τα ζώα, όπως και στο λόγο του Αριστοτέλη που συγκρίνει, ξεχωρίζει και δίνει στον άνθρωπο, το τελειότερο δημιούργημα, τη θέση που του ανήκει.

Τι είναι άνθρωπος, τούτο δεν μπορούμε να το μάθουμε από τη φυσιολογία, που καταγίνεται με την ανάλυση των σωματικών λειτουργιών, λέει ο Πλάτων στο “Φαίδωνα”. Πρέπει να υπάρχει αρχή γνωστική, όπου ν’ αναφέρονται όλα, και αυτή είναι η ψυχή. «Πρέπει και εμείς να στοχασθούμεν τι είναι το σώμα και τι είναι η ψυχή», λέει ο Άγιος Κοσμάς: «Το σώμα είναι κώμα, λάσπη και αύριον θε ναν το φάνε τα σκουληκία και ανάγκη είναι η ψυχή να καίρεται πάντοτε εις τον Παράδεισον ανίσως και κάρη καλά ή να καίεται πάντοτε εις την Κόλασιν ανίσως και κάρη κακά. Τούτο το σώμα οπού βλέπομεν, αδελφοί μου, δεν είναι άνθρωπος, αλλά είναι ωσαν ένα φόρεμα της ψυχής. Η ψυχή είναι άνθρωπος, η ψυχή είναι οπού βλέπει, ακούει, ομιλεί, πιάνει, περιπατεί, μανθάνει γράμματα, τέχνες, επιστήμες, η ψυχή είναι οπού δίνει ζωή εις το σώμα και δεν τ’ αφήνει να βρωμίση και, καθώς έβγη η ψυχή, βλέπειτε φανερά και ευθύς βρωμά και σκουληκιάζει το σώμα, διατί δεν είναι άνθρωπος. Το κορμί έχει τα μάτια του, μα δεν βλέπει, έχει τα αυτιά του, μα δεν ακούει, έχει το στόμα του, μα δεν ομιλεί, έχει τα χέρια του, μα δεν πιάνει, έχει τα ποδάρια του, μα δεν περιπατεί. Ίσια είναι η πέτρα, ίσια και το σώμα χωρίς ψυχήν»³. Σε άλλη Διδαχή τονίζει την ενέργεια του Θεού που πήρε και ζύμωσε τα τέσσερα υλικά στοιχεία και «έπλασεν έναν άνδραν» και στη συνέχεια του έδωσε την προή Του, την αθάνατη ψυχή, «του εμφύσησε την ψυχήν, ζώσαν και αθάνατον»⁴, ή σε άλλη Διδαχή «ψυχήν αγγελικήν, αθάνατον»⁵.

Προσωκρατικοί φιλόσοφοι είχαν νοήσει την ψυχή ως αυτοκινούμενη δύναμη, ο Πλάτων αντιτάσσει τη θεωρία περί ψυχής, και προπαντός την αθανασία της ψυχής. Ο,τι κινείται αφ’ εαυτού του και ες αεί, τούτο είναι οπωσδήποτε αθάνατο. Ζωή και κίνηση

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 197.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 157.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 130 - 131.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 211.

είναι τα δύο κύρια γνωρίσματα της ψυχής. Στο “Φαίδωνα” η ψυχή αποδείχθηκε ως αρχή της ζωής, ως «αυτό το της ζωής είδος», Και τούτο, δηλαδή το αρχέτυπο της ζωής, είναι αθάνατο, όπως ο Θεός. Για τούτο και ό,τι κυριέψει η ψυχή, πάντοτε σ’ αυτό φέρνει ζωή: «Η ψυχή ό,τι αν αυτή κατάσχη, αεί ήκει επ’ εκείνο φέρουσα ζωήν»¹. Ο Σωκράτης στο “Φαίδρο” θα πει: «Πάσα ψυχή αθάνατος, το γαρ αεικίνητον αθάνατον»², και στην “Πολιτεία”, «ότι μεν τοίνυν αθάνατον ψυχή, και ο άρτι λόγος και οι άλλοι αναγκάσειαν αν»³ συνεχίζοντας ότι «συγγενής ούσα τω τε θείω και αθανάτω και τω αεί όντι»³. Ο Αριστοτέλης θα συμπληρώσει την Πλατωνική θεωρία, «Ουθενί άλλω ή ψυχή ζώμεν»⁴. Στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη «η ψυχή είναι εκείνη που καθιστά το σώμα ένα πράγμα, με ενότητα σκοπού και με τα χαρακτηριστικά εκείνα που συνδυάζουμε με τη λέξη “οργανισμός”. Ο σκοπός ενός ματιού είναι να βλέπει, αλλά δεν μπορεί να δει όταν αποχωριστεί από το σώμα. Στην πραγματικότητα, η ψυχή είναι που βλέπεω»⁵. Η ψυχή κινεί το σώμα και συλλαμβάνει τα αισθητά αντικείμενα.

Συνέχεια των θεωριών περί της αθανάτου ψυχής και του θνητού σώματος είναι οι θεωρίες περί φυλακής του σώματος και περί θανάτου, διάσπαρτες στην Αρχαία Γραμματεία. Κατά την Ορφική φιλοσοφία, η ψυχή είναι ουσία φυλακισμένη μέσα στο σώμα και πρέπει να ελευθερωθεί. Και στην Πλατωνική σύλληψη της ψυχής υπάρχει η αντινομία σώματος και ψυχής. Το βάρος του σώματος εναντιώνεται στην τάση της ψυχής να ομοιωθεί με τη θεότητα. «Φυγή από τούτο τον κόσμο είναι για το φιλόσοφο η ομοίωση με το Θεό»⁶. Στο “Φαίδρο” ο Πλάτων μιλάει για τα φτερά που έχασε η ψυχή, καθώς έπεσε στη γη και ενώθηκε με το σώμα, αλλά τα ξαναβρίσκει καθώς δέχεται το φως της ομορφιάς. Μέσα στο σώμα τώρα ελευθερώνεται. Τούτο σημαίνει, ότι η ομοίωση γίνεται με ακατάπαυστη πάλη.

Ο Άγιος Κοσμάς στη Διδαχή του αναπτύσσει τις ίδιες θεωρίες με το δικό του τρόπο:

-
1. Πλάτων, «Φαίδων» (105 d, 106 d).
  2. Πλάτων, «Φαίδρος» (245 c).
  3. Πλάτων, «Πολιτεία» (522 b) και (522 e), Αρχαίοι Έλλ. Συγγραφείς, Μετάφ. Ι. Γρυπάρη, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1954, σελ. 754.
  4. Αριστοτέλης, «Μεγάλα Ηθικά Α΄» (1184 b, 22), εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993, σελ. 68.
  5. Bertrand Russel, *Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης*, μετάφρ. Αιμ. Χουρμούζιος, εκδ. Ι. Δ. Αρσενίδη, Αθήνα χχ, σελ. 294.
  6. «Διό και πειράσθαι χρη ενθένδε εκείσε φεύγειν ότι τάχιστα. Φυγή δε ομοίωσις θεώ κατά το δυνατόν. Ομοίωσις δε δίκαιον και όσιον μετά φρονήσεως γενέσθαι», Πλάτων, «Θεαίτητος», (176 b - c), Εισαγωγή - Μετάφρασις Β. Τατάκης, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1955, σελ. 118.

«Ούτος ο κόσμος, αδελφοί μου, είναι ωσάν φυλακή. Πότε πρέπει να χαίρεται ο άνθρωπος; Όταν εμβαίνει εις την φυλακίν ή όταν ελευθερώνεται από την φυλακίν; Με φαίνεται όταν εμβαίνη μάλιστα εις την φυλακίν, ετότε πρέπει να κλαίη και να λυπάται και όταν εβγαίνη από την φυλακίν, ετότε πρέπει να χαίρεται και να ευφραίνεται... Φυσικόν είναι ο άνθρωπος να γεννηθή και να αποθάνη. Και έτσι, αδελφοί μου, να μη λυπάσθε δια τους αποθαμένους σας»¹.

Τα λόγια του Πατροκοσμά θυμίζουν τις ιδέες τις οποίες αναπτύσσει ο Σωκράτης στον Πλατωνικό “Φαίδωνα”, που θεωρεί το σώμα δεσμοκτήριο της ψυχής, «εκλυομένην ώσπερ εκ δεσμών εκ του σώματος»² και δίνει προτεραιότητα στην αθάνατη ψυχή, αφού θεωρεί το θάνατο όχι απώλεια του βίου, αλλά ύψιστη τελείωση αυτού. «Είναι βασική αρχή της Πλατωνικής φιλοσοφίας να χωρίζει το σώμα από την ψυχή όχι μόνο μέσα στον άνθρωπο, αλλά και μέσα σ’ όλον τον κόσμο. Ο χωρισμός μάλιστα αυτός εντείνεται τόσο στο “Φαίδωνα”, ώστε σκοπός της ζωής είναι η μελέτη του θανάτου»³. Η ψυχή είναι ομοιότατη με το θείο και αθάνατο, το σώμα πάλι είναι ομοιότατο με το θνητό και ανόητο και πολύμορφο και διαλυτό. Ο αρχαίος φιλόσοφος μιλάει για τις αρετές της ψυχής και συγκρίνει το φθαρτό σώμα που διαλύεται, με την άφθαρτη και αθάνατη ψυχή: «Τω μεν θείω και αθανάτω και νοητώ και μονοειδεί και αδιαλύτω και αεί ωσαύτως κατά ταυτά έχοντι εαυτώ ομοιότατον είναι ψυχήν, τω δε ανθρωπίνω και θνητώ και πολυειδεί και ανοήτω και διαλυτώ και μηδέποτε κατά ταυτά έχοντι εαυτώ ομοιότατον αυ είναι σώμα»⁴. Και ο Άγιος Κοσμάς, φαίνεται ότι κατείχει πολύ καλά την Πλατωνική θεωρία, λέγοντας: «**Αυτή η ψυχή είναι και λέγεται άνθρωπος καθολικός... Ειούτο το κορμί οπού φαίνεται είναι φόρεμα της ψυχής, αυτή το κρατά γερόν και ζωντανόν, διατί βλέπομεν φανερά, όταν έβγη αυτή η ψυχή από το κορμί, εκείνο πλέον δεν αξίζει τίποτε, νεκρώνεται, βρωμά, σέπεται, σκουληκιάζει και γίνεται ό,τι ήταν πρώτα, κώμα, λάσπη, βρώμα και δυσωδία**»⁵. Τα ίδια νοήματα, οι ίδιες ιδέες και θεωρίες περί ψυχής και σώματος στον Πλάτωνα και στον Πατροκοσμά, που λέγοντας «**Καθολικό άνθρωπο**», εννοεί ολόκληρο τον ψυχοσωματικό κόσμο του ανθρώπου.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 235.

2. Πλάτων, «*Φαίδων*» Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, τυπογρ. Π. Σακελλαρίου, Αθήναι 1898, (67d), σελ. 149.

3. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος Εισαγωγή*, έκδ. γ. Βασιλείου Γ’, Αθήναι 1971, σ. 279.

4. Πλάτων, «*Φαίδων*» Εισαγωγή, σχόλια, Γ. Μιστριώτου, ό. π. (80b), σελ. 202.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163 - 164.

Ο Σωκράτης στον Πλατωνικό “Φαίδωνα” λέει: «Θάνατος λύσις και χωρισμός ψυχής από σώματος»¹, και προσπαθεί να αποδείξει ότι ο θάνατος δεν είναι απόλυτος φθορά, αλλά μόνο μεταβολή καταστάσεως. Όπως το πυρ είναι αχώριστο της θερμότητας, έτσι και η ψυχή είναι αχώριστη της ζωής και, αφού είναι η αιτία της ζωής, αποκλείει το εναντίον αυτής, δηλαδή το θάνατο. Ο δε άνθρωπος αγωνιζόμενος για την καθαρότητα της ψυχής, μετά θάνατον θα εξακολουθεί να ζει κοντά στο Θείο: «ο δε κεκαθαρμένος τε και τετελεσμένος εκείσε αφικόμενος μετά θεών οικήσεν»². Η ψυχή υπάρχει και μετά το θάνατο του σώματος. Η ζωή και ο θάνατος είναι «εναντία», συνεπώς το ένα γεννιέται από το άλλο. Γι’ αυτό ο Πατροκοσμάς συμπληρώνει: «**Ωσάν γεννηθώμεν, πρέπει να κλαίωμεν, ειδέ όιαν αποθάνωμεν, τότε να χαιρώμεσθεν**»³. Τις Σωκρατικές ιδέες για το θάνατο και την άλλη ζωή, απλά διατυπωμένες, συναντάμε και σε άλλα σημεία των Διδαχών: «**Εμείς εδώ, χριστιανοί μου, δεν έχομεν παιρίδα. Ειούτη η γη δεν είναι εδική μας...**»⁴ και σε άλλο σημείο «**καλύτερος διδάσκαλος δεν είναι άλλος από το θάνατο. Ο ύπνος τι είναι; Μικρός θάνατος. Και ο θάνατος τι είναι; Μεγάλος ύπνος**»⁵. Τα λόγια του για το μεγάλο μυστήριο του θανάτου και τη μελέτη του θανάτου, που απασχολεί κάθε φιλοσοφούντα άνθρωπο, θυμίζουν τα λόγια του Σωκράτη λίγο πριν το θανάτό του, στη φυλακή: «Τούτο δε ουδέν άλλο εστίν ή ορθώς φιλοσοφούσα και τω όντι τεθάναι μελετώσα ραδίως ή ου τούτ’ αν είη μελέτη θανάτου;»⁶ και «οι ορθώς φιλοσοφούντες αποθνήσκουν μελετώσιν»⁷.

Ο Άγιος Κοσμάς, προσπαθεί να δώσει στους αγράμματους ραγιαδες τη σωστή διάσταση του θανάτου και να τους απαλλάξει από τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες, που τους τυραννούσαν: «**Και όσες γυναίκες φορείτε λερωμένα δια τους αποθαμένους σας, να τα βγάλετε, διότι βλάπτετε και τον εαυτό σας και τους αποθαμένους. Φυσικόν είναι ο άνθρωπος να γεννηθή και να αποθάνη. Όταν γεννώμεθα τότε πρέπει να κλαίωμεν, και όιαν αποθνήσκωμεν να χαιρώμεθα. Και μάλιστα να μη κλαίετε δια τα μικρά παιδιά, οπού είναι ωσάν άγγελοι μέσα εις τον Παράδεισον**»⁸. Ο Πλάτων στο “Φαίδω-

1. Πλάτων *«Φαίδων»* Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (67 ε), σελ. 149.

2. Πλάτων *«Φαίδων»* Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (69 ε), σελ. 155.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 235.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 143 - 144.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 236.

6. Πλάτων *«Φαίδων»* Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (81 α), σελ. 206.

7. Πλάτων *«Φαίδων»* Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (67d), σελ. 149.

8. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 235.

να” το λέει καθαρά: «Αναγκαίον τας των τεθνεώτων ψυχάς είναι που, όθεν δη páλιν γίνεσθαι»¹. Οι ψυχές των νεκρών κάπου θα πρέπει να υπάρχουν και επανέρχονται στη γη, όταν έλθει ο καιρός. Ο Άγιος συμπληρώνει τον θεολογικά ελλειπή λόγο των αρχαίων φιλοσόφων, γιατί στον Χριστιανισμό δεν υπάρχει το άγνωστο “πού” της αρχαίας θρησκείας, αλλά ο Παράδεισος, ο “τόπος χλοερός”, ο τόπος της αναπαύσεως των ψυχών κοντά στο Θεό.

Ο Πατροκοσμάς διδάσκει απλά τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού για την Ανάσταση του Κυρίου Ιησού και τη δική μας, χρησιμοποιώντας την εικόνα του σιταριού: **«Καθώς ηδυήθη ο Κύριος και μας ανέστησεν από την κοιλίαν της μηρός μας, έτσι δύναται να μας αναστήση και από την κοιλίαν της γης. Η κοιλία της μηρός μας και ο τάφος τι διαφέρει; ...Και καθώς το σιτάρι οπού πίπτει εις την γην ανίσως και δεν βρέχη να σαπηθή να γίνη ωσάν κυλός δεν φυτρώνει, έτσι και ημείς οπού αποθνήσκομεν και θαπόμεθα εις την γην. Ανίσως και δεν εθάπτειτο πρώτον εις τον τάφον ο Χριστός μας δεν μας επότιζε την ζωήν την αιώνιον και την ανάστασιν»**². Ο Άγιος με την εικόνα του σάπιου σιταριού, δίνει παραστατικά τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού για το θάνατο και την άλλη ζωή. Ο Πατροκοσμάς στο ακροατήριό του και ο Απόστολος Παύλος στους Κορινθίους τα ίδια λένε: «Ό σπείρεις, ου ζωοποιείται, εάν μη αποθάνη» και «ό σπείρεις, ου το σώμα το γενησόμενον σπείρεις, αλλά γυμνόν κόκκον ή τύχοι σίτου ή τινος των λοιπών»³. Και ο Πλάτων στο “Φαίδωνα” επιβεβαιώνει, ότι ο θάνατος πρέπει να δημιουργεί τη ζωή, όπως ακριβώς η ζωή δημιουργεί το θάνατο.

Σημαντικό απόκτημα για τις επιστημονικές γνώσεις του Πατροκοσμά είναι η ανωτέρω αναφερθείσα επιστολή, που δημοσιεύει ο Αλισανδράτος. Ο άγνωστος, θερμός υποστηρικτής και ακροατής του Αγίου, γράφοντας στον Αρχιεπίσκοπο Κουτούβαλη, αναφέρει: «Αγκαλά και ο ρηθείς κήρυκας δεν εφανερώθη τόσον υστερημένος από επιστημονικάς ειδήσεις. Ηκουσα με προσοχήν τέσσαρες διδαχές του. Βαρβαρισμόν δεν εσημείωσα, τον τρόπον του λέγειν καθαρώς, επαίνεσα»⁴. Όπως φαίνεται ο άγνωστος επιστολογράφος ήταν εγγράμματος και συνέλαβε του απλοϊκού ιεροκήρυκα τις επιστημονικές γνώσεις και το σκοπό: «Εδικός του σκοπός είναι να ωφελήση τους αμαθείς...» Γι’ αυτό «η ομιλία οπού

1. Πλάτων *«Φαίδων»* Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (72 a), σελ. 166.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 236.

3. Καινή Διαθήκη, Κορινθίους Α΄, ιε΄, 36 - 37.

4. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο*, ό. π. σελ. 61.

είναι εύκολος και δεν είναι τεχνική, ευκόλως από τους αμαθείς ανθρώπους καταλαμβάνεται, και από τους άνδρας ακόμη οπου επιστημονικά έχουν ειδήσεις»¹.

Οι Διδαχές του Πατροκοσμά είναι διανθισμένες με τη “θύραθεν” παιδεία, τα «**πενιέξι ελληνικά**», όπως ο ίδιος λέει ότι έμαθε, φοιτώντας στην Αθωνιάδα, κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη. Οπωσδήποτε οι γνώσεις του ήταν πολλές και όχι μόνο αυτές που ο ίδιος αναφέρει ή φαίνονται στις Διδαχές και Επιστολές του. Απλά, δεν υπήρξε ανάγκη να τις χρησιμοποιήσει διδάσκοντας τον αγράμματο λαό της υπαίθρου, που στερούνταν της στοιχειώδους παιδείας. Η δική του αποστολή ήταν στον αγροίκο πληθυσμό των βουνών και στους άξεστους αγρότες της ελληνικής υπαίθρου, που έπρεπε να μάθουν τα λίγα απαραίτητα πρώτα γράμματα, για να μπορέσουν να επιζήσουν και γρήγορα να ελευθερωθούν. Η αρχαιοελληνική φιλοσοφία δεν ήταν μέσα στο πρόγραμμα του Πατροκοσμά, γιατί δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή από το ακροατήριό του. Όμως μέσα στα απλά του λόγια φαίνεται η σπουδή και η γνώση της Αρχαιοελληνικής Γραμματείας.

Έτσι ο Διαφωτιστής των αγράμματων ραγιαδών ανήκει, με τη δική του ρητορική, στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό, που επεδίωκε το φωτισμό των σκλάβων, και που θα οδηγούσε στην Επανάσταση και στην Ελευθερία. Στη “θύραθεν” παιδεία του Πατροκοσμά ανήκει και η σπουδή της Πατερικής Θεολογίας, η μελέτη των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, που έγραψαν και θεολόγησαν σε διάφορες εποχές του Χριστιανισμού. Οι θησαυροί των Πατερικών κειμένων έγιναν μελέτη και εντύπωμα του Αγίου το χρόνο της διαμονής του στο Άγιο Όρος, αλλά και στις κατ’ ιδίαν μελέτες του όλα τα χρόνια της ζωής του. Από κει αντλούσε γνώσεις και δυνάμεις για την ολοκλήρωση του έργου του.

---

1. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο*, ό. π. σελ. 58.

2.1.3. Η ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

Εντρυφώντας στις Διδαχές του Πατροκοσμά, παρατηρούμε ότι κατείχε την Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, τους Πατέρες, τα λειτουργικά βιβλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, είχε διαβάσει πολλά Συναξάρια Αγίων¹, και δεν του ήταν άγνωστες διάφορες φυλλάδες με λαϊκές παραδόσεις, που ήταν πολύ διαδεδομένες εκείνη την εποχή. Ιδιαίτερα εντρυφά στα Πατερικά κείμενα, απ' όπου αντλεί θησαυρούς για τον εαυτό του και για τους συνανθρώπους του. Τα κείμενα των Πατέρων είναι ακένωτη πηγή αντιμετώπισης των μεγάλων προβλημάτων. Η μελέτη των κειμένων αυτών και η ηθική των Πατέρων θωρακίζουν τον άνθρωπο με ηθικές αρχές και αξίες. Η σπουδή της εμπειρίας των Πατέρων είναι χρήσιμη για την ηθική προκοπή και την πνευματική συγκρότηση όλων.

Έννοιες, σκέψεις, παραδείγματα, συλλογισμοί, γενικά η θεολογία των Πατέρων είναι διάσπαρτη μέσα στις Διδαχές του Πατροκοσμά. Οι καιροί του ήταν δύσκολοι, με πρωτοφανή σύγχυση της πίστεως και του ορθού προσανατολισμού του υποδούλου Έθνους. Πνευματική ερημιά, ηθική ακαταστασία, βομβαρδισμός της Ορθοδόξου πίστεως από του κατακτητή και των ετεροδόξων τις επιρροές. Η προσφυγή στους Πατέρες ήταν η καλύτερη επιλογή του Αγίου. Η διαυγής σκέψη τους, ο ακριβής τους λόγος, οι άμεσες και διαχρονικές ιδέες τους, και το σπουδαιότερο, η ενασχόλησή τους με τον άνθρωπο και τα προβλήματά του, δυνάμωσαν τον Άγιο των σκλάβων και τον επηρέασαν βαθιά.

Η θεολογία του Αγίου είναι θεολογία Πατερική αφενός, όπως αρμόζει σ' έναν αγιορείτη μοναχό, απλή και κατανοητή για τους αγράμματους ραγιάδες αφετέρου, όπως το καλούσε η σύγχρονή του πραγματικότητα. Γνώριζε πολύ καλά τη Δογματική και Απολογητική της Ορθόδοξης πίστεώς μας, και την παρουσίαζε με το δικό του τρόπο στους ακροατές του. Έκανε "εκλαϊκευμένη θεολογία"², θα μπορούσαμε να πούμε, εκλαϊκευε τις θεολογικές έννοιες με τα παραδείγματα που χρησιμοποιούσε, αποβλέποντας στον εξανθρωπισμό των υπόδουλων ραγιάδων, με τα χριστιανικά και ανθρωπιστικά μηνύματα και νοήματα της χριστιανικής πίστεως.

-
1. Ο Κοσμάς εντρύφησε στα εκκλησιαστικά βιβλία από τότε που ήταν παιδί και μόνος του διάβαζε πολύ, αποκτώντας έτσι μια μόρφωση απλή που τον βοήθησε να εισδύσει στη λαϊκή ψυχή.
  2. Ι. Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Στερεά Ελλάς, Μάιος 1990, τεύχος 251, σελ. 25.

Η γνώση της Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, φαίνεται σε όλες τις Διδαχές του. Ο λόγος του χειμαρρώδης, χρησιμοποιεί χωρία, περιστατικά, διηγήσεις, παραδείγματα, που διανθίζονται από την Πατερική σκέψη. Η γνώση της Παλαιάς Διαθήκης φαίνεται στα χωρία που χρησιμοποιεί, όπως, όταν μιλάει για το λόγο του Θεού, «εις την αρχήν μου εφάνη βαρύς ο λόγος, ύστερα όμως μου εφάνη γλυκύτερος «υπέρ μέλι και κηρίον»¹ ή όταν αναφέρεται στην οργή του Θεού για τις παρεκτροπές των ανθρώπων, «φοβερόν το εμπεισείν εις χείρας Θεού ζώντος»², εδάφια που πήρε από τους Ψαλμούς και το Δευτερονόμιο. Πολλά τα παραδείγματα και οι αναφορές σε πρόσωπα και περιστατικά της Παλαιάς Διαθήκης, όπως η διήγηση για το Μωσής³, το Νώε⁴, τον Αβραάμ⁵, οι αναφορές του στον Προφήτη Ηλία⁶ και το Μανασσή, που δείχνουν τη βαθιά γνώση της Γραφής.

Πιο πολλά τα χωρία, τα παραδείγματα και οι διηγήσεις μέσα από την Καινή Διαθήκη. Άλλοτε τα χωρία μεταφέρονται ακριβώς, όπως υπάρχουν στη Γραφή: «Εν ταύταις ταις δυσίεν εντολαίς όλος ο νόμος και οι προφήται κρέμανται»⁷, «αυτη εστιν η εντολη η επι ινα αγαπατε αλληλους καθως ηγαπησα υμας»⁸, «ωσπερ δε αι ημεραι του Νωε ουτως εστι και η παρουσια του Υιου του ανθρωπου»⁹, και άλλοτε με απλά, δικά του λόγια μεταφράζει το χωρίο: «Διαβάζοντας το άγιον και ιερόν Ευαγγέλιον πύρα και άλλον λόγον οπου λέγει ο Χριστός μας πως χάρισμα σε έδωκα και εγω την χάριν μου, χάρισμα να την δίνης και εσύ εις τους αδελφούς σου, χάρισμα να διδάσκης, χάρισμα να συμβουλεύης, χάρισμα να εξομολογάς...»¹⁰. Στην Παραβολή του Σπορέως¹¹ αναφέρει πρώτα το κείμενο αυτούσιο από τη Γραφή και στη συνέχεια το μεταφράζει με

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 118.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 242.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209-210, Διδαχή Ε', σελ. 264-265.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 176, Διδαχή Ε', σελ. 268.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 234 και 283..

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 177.

7. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 154.

8. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 264.

9. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 269.

10. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ, σελ. 248-249.

11. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 118.

δικά του λόγια, για την πληρέστερη κατανόηση από τους ακροατές του.

Στις Διδαχές του, η γνώση της Παλαιάς Διαθήκης για τη Δημιουργία του κόσμου, αλλά και οι ερμηνείες και τα σχόλια των Πατέρων γι' αυτή, είναι εμφανής: «**Την πρώτην ημέραν επρόσταξεν ο Θεός ο πανάγαθος και έγινε το φως, έγινε και ένας ουρανός παραπάνω από αυτόν οπού φαίνεται. Την δεύτερην επρόσταξε και έγινε τούτος ο ουρανός οπού φαίνεται, η γη, τα νερά, ο αέρας, η μέρα και η νύκτα και έβαλε τα μισά τα νερά απάνου από την γην και τα μισά απουκάτου. Την τρίτην επρόσταξε και έγιναν τα χόρτια και τα φυτά. Την τετάρτην ο ήλιος, το φεγγάρι και τα άστρα. Την πέμπτην η θάλασσα, τα οψάρια και τα πετεινά του αέρος. Την Παρασκευήν επρόσταξε την γην και έκβαλε όλα τα ζώα**»¹. Τα λόγια της Διδαχής δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μετάφραση του σχετικού χωρίου της Γένεσεως: «Και είπεν ο Θεός· γενηθήτω φως· και εγένετο φως... γενηθήτω στερέωμα εν μέσω του ύδατος...»² κ.λ.π. Η ίδια Διδαχή θυμίζει την ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου «εις την Εξαήμερον», την οποία φαίνεται ότι γνώριζε καλά ο Πατροκοσμάς: «Πρώτη φωνή Θεού φωτός φύσιν εδημιούργησε, το σκότος ηφάνισσε, την κατήφειαν διέλυσε, τον κόσμον εφαιδρυνε...» και «ο δε Πατήρ του αληθινού φωτός, ο την ημέραν κοσμήσας τω ουρανίω φωτί, ο τη νύκτα φαιδρύνας ταις αυγαίς του πυρός...»³.

Στην ίδια Διδαχή μιλάει για τη δημιουργία του πρώτου ανθρώπινου ζεύγους, του Αδάμ και της Εύας: «**Άνδρας ή γυναίκα εις τον κόσμον δεν ήτον. Επήρεν ο πανάγαθος Θεός από την γην κόμα, και έπλασε ένα άνδρα ωσάν εμάς και ενεφύσπησε και τον εχάρισε ψυχήν αθάνατον. Και καθώς εμείς οι άνθρωποι βάνομεν αλεύρι και νερό και τα ζυμώνομεν και κάνομεν ένα ψωμί, ούτω και ο πανάγαθος Θεός εζύμωσε την λάσπην με το πνεύμα και έκαμε τον άνδρα**»⁴. Και συνεχίζει πιο κάτω: «Όταν έκαμεν ο Θεός τον άνδρα, γυναίκα εις τον κόσμον δεν ήτον. Έκβαλεν ο πανάγαθος Θεός μίαν πλευράν από τον άνδρα και έκαμε μίαν γυναίκα ωσάν τες γυναίκες οπού είναι την

-
1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 17.
  2. Π. Διαθήκη, *Γένεσις*, έκδ. «Ζωής», Αθήνα 1982, κεφ. Α' και Β', σελ. 23 - 28.
  3. Μ. Βασιλείος, *Ομιλίες εις την Εξαήμερον*, ΒΕΠ έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλ. της Ελλάδος, Αθήνα 1975, τόμος 51, (Μέρος Α') Ομιλία Β', *Περί του αόρατος ην η γη και ακατασκεύαστος*, σελ. 201 (22 - 23) και σελ. 204 (18 - 19).
  4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 17, επίσης Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 130 και 131.

σήμερον και του πιν έδωσε δια σύντροφον, δια παρνηγορίαν¹, θέτοντας έτσι τις ρίζες, την αρχή του ανθρωπίνου γένους, που είναι η οικογένεια. Η διήγηση της δημιουργίας του πρώτου ζεύγους των ανθρώπων στη Γένεση θεμελιώνει το θεσμό του γάμου: «Ου καλόν είναι τον άνθρωπον μόνον, ποιήσωμεν αυτό βοηθόν κατ' αυτόν»². Ο άνθρωπος δε θα μπορούσε να βρει άλλο βοηθό, παρά μόνο στο πρόσωπο εκείνης, που είναι «σαρξ εκ της σαρκός του». Για κείνον την έπλασε ο Θεός. Το χωρίο αυτό της Γραφής κρύβει την ανθρωπινή κοινωνική αποστολή και τη ρίζα του ανθρωπίνου γένους, που ξεκινά από το πρώτο ανδρόγυνο στη γη. Σε άλλη Διδαχή ο Πατροκοσμάς μιλάει πιο συγκεκριμένα για τη δημιουργία της γυναίκας: **«Βλέποντας ο Θεός οπού ο άνδρας στενοχωρείται μοναχός και θέλοντας να του κάμη και σύντροφον, τον αποκοίμισε και ευθύς επήρεν ένα του πλευρόν και έκαμε πιν γυναίκα και του πιν έδωκεν δια παρνηγορίαν του. Και εξυπνώνας ο άνδρας πιν είδε και είπε: Τούτο είναι κορμί από το κορμί μου, και πιν εκάρηκε κατά πολλά**³. Ο λόγος του Αγίου βασίζεται στην τελετή του Μυστηρίου του γάμου, όπου τονίζεται στη γυναίκα να είναι «ευφραινομένη τω ιδίω ανδρί, ότι ούτως ηυδόκησεν ο Θεός». Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τον άνδρα, άλλωστε αυτό θα πει συζυγική κοινότητα, ενιαία υπόσταση συζύγων «και έσονται οι δύο εις σάρκα μίαν και εν μια ψυχή». Μόνο έτσι κατορθώνεται η δημιουργία του ανδρόγυνου, που είναι οντολογική ένωση προσώπων, πνευματικός γάμος ψυχών. Ο γάμος είναι ένα ολοκληρωτικό δόσιμο ενός όντος σε ένα άλλο, έμμεση θεϊκή δωρεά αλληλοσυμπληρώσεως και πρέπει να δένεται από μια κοινή συνείδηση, από ένα κοινό “εμείς”.

Στις μέρες μας γίνεται πολύς λόγος για την κλωνοποίηση, που είναι σημαντικότερο επίτευγμα της επιστήμης, μια επαναστατική ανακάλυψη από τη σύγχρονη Βιογενετική. Χωρίς να είναι γνωστή η κλωνοποίηση με τη σημερινή έννοια στα χρόνια των Πατέρων και του Πατροκοσμά, παρατηρούμε στην Πατερική Ανθρωπολογία και στον Άγιο Κοσμά σχετικές απόψεις και έννοιες. «Τις γαρ είδεν από πλευράς τικτόμενον άνθρωπον; πότε δε πλευρά συνεισήνεγκε καρποφορίαν;» ρωτάει ο Χρυσόστομος⁴ και ο Άγιος Κοσμάς στις Διδαχές του διδάσκει: **«Έκβαλε ο πανάγαθος Θεός μίαν πλευράν από τον άνδρα και έκαμε μίαν γυναίκα ωσάν τες γυναίκες οπού είναι πιν σήμερον»** και πιο κάτω: **«ο αν-**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 131.

2. Παλαιά Διαθήκη, *Γένεσις*, κεφ. 2, στ. 18.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 164.

4. Ιωάννης Χρυσόστομος, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Α' ελληνική έκδ. Αθήναι 1996, (ανατύπωση της Α' εκδ. εν Παρισίοις 1859), τόμος 56, σελ. 547.

δρας, αδελφοί μου, εγέννησε γυναίκα από την πλευράν του χωρίς γυναίκα και πάλιν έμεινε γερός»¹. Η εκ της πλευράς του Αδάμ δημιουργία της Εύας από το Θεό υπήρξε αρχετυπικά πράξη κλωνοποίησης. Κατά τον Πατροκοσμά, που φαίνεται ότι είχε εντυπώσει στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ο Θεός το σώμα της Εύας δεν το έπλασε από άλλο σώμα, αλλά από το σώμα του Αδάμ για να μην υποτιμηθεί το πρώτο εκείνο φύραμα του Αδάμ, αλλά και ο Αδάμ έμεινε γερός και άφθορος και μετά την αφαίρεση της πλευράς.

Στις Διδαχές του Αγίου παρατηρούμε συλλογισμούς και σκέψεις, που συναντάμε και σε πολλά Πατερικά κείμενα, για την “πλευρά” του Αδάμ. Ο Άγιος Συμεών, ο Νέος Θεολόγος, προκειμένου να σημειώσει την πορεία, που προηγήθηκε της γεννήσεως του Χριστού, κάνει διάφορες σκέψεις: «Η Εύα προήλθε από την πλευρά του Αδάμ και έγινε αφορμή για να επέλθει η κατάρα στο ανθρώπινο γένος. Ο Χριστός γεννήθηκε από την Παναγία, τη νέα Εύα, έλαβε το ανθρώπινο σώμα από την πλευρά του Αδάμ και έτσι, σαν νέος Αδάμ, επανέδωσε την ευλογία στο ανθρώπινο γένος»². Από τη Γένεση, όσο και από τον Άγιο Συμεών μαθαίνουμε, ότι ο Θεός έλαβε μία εκ των πλευρών του Αδάμ και έπλασε τη γυναίκα, το δε κενό της πλευράς του Αδάμ αναπληρώθηκε από το Θεό με σάρκα. Αυτή ακριβώς τη σάρκα έλαβε ο Χριστός κατά τη σάρκωσή Του. Τα ίδια ακριβώς, αλλά με απλά λόγια διδάσκει και ο Άγιος Κοσμάς: **«Ο Θεός τον αποκοίμισε (τον Αδάμ) και ευθύς επήρε ένα του πλευρόν και έκαμε την γυναίκα και του την έδωκεν δια παρνηγορίαν του... Ο άνδρας φαίνεται να εγέννησε την γυναίκα και έμεινε πάλιν ο αυτός χωρίς να βλαπεί τίποτες. Λοιπόν από τότε έμεινεν εις χρέος η γυναίκα να πληρώσῃ εκείνο οπού εχρεωστούσεν εις τον άνδρα και από τόσες και τόσες χιλιάδες γυναίκες οπού εγεννήθησαν εις τον κόσμον δεν ευρέθη αξία καμμία άλλη, παρά η Κυρία Θεοτόκος Μαρία οπού δια την μεγάλη της καθαρότητα αξιώθη και εγέννησε τον Υιόν και Λόγον του Θεού, τον γλυκύτατόν μας Ιησούν Χριστόν, εκ Πνεύματος Αγίου, όντας και πρώτα παρθένος και ύστερα πάλιν παρθένος έμεινε και επλήρωσεν εκείνο το παλαιόν χρέος του πρώτου Αδάμ»³.** Ο Χριστός, ο Υιός του Θεού, «σαρκωθείς εκ Πνεύματος Αγίου και Μαρίας της Παρθένου», προσέλαβε τη σάρκα, δηλαδή την πλευρά του Αδάμ. «Ότι καθώς από την σποράν του Αδάμ η Εύα πρώτη εγέννησε και από εκείνην και δια μέσου εκείνης εγεννήθησαν όλοι οι άνθρωποι, τοιουτοτρόπως και η Θεοτόκος εδέ

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 131.

2. Συμεών, *«Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα»*, έκδ. Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβής ανατύπωση εκ της εν έτει 1886 εκδόσεως), Λόγος 45^{ος}, σελ. 222.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 165.

χθη αντί σποράς τον Λόγον του Θεού και Πατρός και συνέλαβε και εγέννησεν αυτόν μόνον οπού εγεννήθη Μονογενής από τον Πατέρα προ πάντων των αιώνων, και εσαρκώθη μονογενής πάλιν εις τας εσχάτους καιρούς από την Θεοτόκον»¹. Είναι φανερή η ομοιότητα των δύο κειμένων.

Ο Πατροκοσμάς τιμά ιδιαίτερα τη γυναίκα, ως εικόνα του Θεού, δημιούργημα του ίδιου, όπως και ο άνδρας, και τονίζει την ομοτιμία των δύο φύλων: **«Πλάσμα του Θεού είναι και εκείνη καθώς είσαι και εσύ, τόσον εσαυρώθηκε ο Θεός δια εσένα, ωσάν και δια εκείνην, πατέρα λέγεις και εσύ τον Θεόν, πατέρα τον λέγει και εκείνη...»**². Τα λόγια του δείχνουν ότι γνώριζε πολύ καλά τη διδασκαλία των Πατέρων. Ο Μέγας Βασίλειος γράφει για την ομοτιμία του άνδρα και της γυναίκας, που στηρίζεται στην ομοτιμία της δημιουργίας τους, στην ίδια τους φύση, στα προσόντα τους, στις ίδιες δραστηριότητες και κατά συνέπεια στην ίση αμοιβή τους. **«Μία γαρ αρετή ανδρός και γυναικός, επειδή και η κτίσις αμφοτέροις ομότιμος, ώστε και ο μισθός ο αυτός αμφοτέροις»**³. Η ομοτιμία άνδρα και γυναίκας συνεπάγεται την κατανόηση και την αγάπη αμφοτέρων.

Στην Παλαιά Διαθήκη η ατεκνία θεωρούνταν κατάρρα, τιμωρία, αντιτίθεται στην εντολή του Δημιουργού, που επιθυμεί τη γονιμότητα και τη ζωή, ενώ στην Καινή Διαθήκη ο Θεός ζητάει πνευματική τεκνογονία. Το θέμα αυτό αναφέρει πολύ συχνά ο μεγάλος παιδαγωγός και ψυχολόγος Πατροκοσμάς, θυμίζοντας τις απόψεις του Χρυσοστόμου για το ίδιο θέμα: **«Ανίσως και είναι κανένας εδώ από την ευγένειάν σας, οπού δεν κάμνει παιδιά, ας μη λυπάται, δεν το είπε δια εσένα ο Θεός, διατί δεν κάμνεις παιδιά να έχεις κατάρρα, διατί και εγώ δεν κάμνω παιδιά, μα ωσάν εγώ έχω κατάρρα, έχεις και συ»**⁴. Και σε άλλη Διδαχή του: **«Εσύ, αδελφέ μου, οπού λυπάσαι πως δεν κάνεις παιδιά, γογγύζεις πως έχεις κατάρρα; Δεν έχεις κατάρρα. Χιλιάδες μυριάδες άνδρες και γυναίκες εις τον κόσμον εφύλαξαν παρθενίαν και δεν έκαμαν παιδιά και αν έχης εσύ κατάρρα, την έχουν και εκείνοι, πν έχω και εγώ οπού είμαι καλόγερος. Και τι σε βλάπτει να γεννήσης όλους ετούτους τους ανθρώπους παιδιά πνευματικά;»**⁵, συμπληρώνοντας, **«εσύ οπού κάνεις τα παιδιά να κλαίης και να λυπάσαι, διατί, όσες**

1. Συμεών, *«Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα»*, ό. π. Λόγος 45^{ος}, σελ. 223.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 19.

3. Μ. Βασίλειος, *Ομιλίες εις τους Ψαλμούς*, Β.Ε.Π. έκδ. Αποσ. Διακονίας Εκκλ. Ελλάδος, Αθήναι 1975, τόμος 52, σελ. 14, (2 - 11).

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 184.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 212 - 213.

αμαρτίες κάνουν τα παιδιά σου αναφέρονται εις την ψυχὴν σου»¹. Και ο Χρυσόστομος για το ίδιο θέμα γράφει: «Κρείσσον γὰρ εἰς, ἢ χίλιοι καὶ ἀποθανεῖν ἀτεκνον, ἢ ἔχειν τέκνα ἀσεβή...»². Ὅσο για τὴν ἀσχημὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνδρῶν ἀπέναντι στις γυναῖκες τους, που δὲν κάνουν παιδιά ο Πατροκοσμᾶς λέει: **«Καὶ μὴν τὸ κάμνετε καθὼς τὸ ἔκαμεν ἓνας τρελλὸς καὶ ἀνόπιος, διατί δὲν ἔκαμεν ἡ γυναῖκα τοῦ παιδία, τὴν ἐχώρισε καὶ ἐπῆρε ἄλλην»**³, ἐνῶ ο ἱερός Χρυσόστομος μιλώντας για τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀβραάμ ἀπέναντι στὴν Σάρρα, που δὲν ἔκανε παιδιά, γράφει: «Οὔτε γὰρ, καθάπερ τινὲς τῶν ἀνοήτων, ἐδυσχέρανε πρὸς τὴν γαμετὴν δια τὴν ἀπαιδίαν, οὔτε τὸν περὶ αὐτῆς πόθον ἠλάττωσεν»⁴. Ἐξυμνώντας τὴ γυναῖκα καὶ τὸ θεῖο δῶρο τῆς μητρότητας, ο Πατροκοσμᾶς λέει: **«Ἐγεννήθη ὁ Κύριος, ἀδελφοί μου, ἀπὸ γυναῖκα δια νὰ εὐλογήσῃ τὴν γυναῖκα... Ἐγεννήθη ὁ Κύριος ἀπὸ ἀρραβωνιασμένην, δια νὰ εὐλογήσῃ τὸν γάμον»**⁵, ἐνῶ ο Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει: «Ἰησοῦς αὐτὸς ἐκ Παρθένου γεννώμενος, ἵνα καὶ γέννησιν τιμῆσιν»⁶.

Με ἀπλὰ λόγια, για νὰ καταλαβαίνουν οὐ ἀγράμματοι καὶ ἀπλοῖκοί ἀκροατές του, ὁ Ἅγιος τῶν σκλάβων, μιλάει για τὴ μεγάλη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο καὶ για τὸν **Παράδεισο**, τὸν κήπο τῆς Ἐδέμ, που φύτεψε για χάρη τοῦ ἀνθρώπου ὁ Θεός. Ἡ οἰκειότητα με τὸ Θεό, ἡ ἐλεύθερη χρῆση τῶν καρπῶν τοῦ κήπου, ἡ ἐξουσία ἐπάνω στα ζῶα, ἡ ἀρμονικὴ ἐνότητα τοῦ ἀρχέγονου ζεύγους, ἡ ἠθικὴ ἀθωότητα, ἡ ἀπουσία τοῦ θανάτου συνεπάγονται τὴν ιδεώδη εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τῆς πτώσεως, μέσα στὸν Παράδεισο: **«Ὁ Θεός ὕστερα ἔκαμε καὶ ἓναν Παράδεισον εὐμορφότατον κατὰ ἀνατολὰς γεμάτον ἀπὸ φυτὰ, δένδρα, λουλούδια καὶ κόρτια, ὅλον χαρὰ καὶ ευφροσύνη. Ἐκεῖ δὲν ἦταν οὔτε πείνα, οὔτε δίψα, οὔτε κρύο, οὔτε καύσις, οὔτε ἄλλο κανένα πρᾶγμα λυπηρὸν καὶ ἐναντίον. Καὶ τοὺς ἔβαλεν, τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐάν, ἐκεῖ μέσα νὰ κατοικοῦν καὶ νὰ χαίρωνται πάντοτε ὡσάν ἀγγελοὶ σπολίζοντάς τοὺς καὶ με τὰ ἐπὶ χάρισμα τῶν Ἁγίων Πνεύματος. Ἐπεπὰ τοὺς ἐπαράγγειλεν ἀπὸ ὅλα τὰ καλὰ τοῦ Παραδείσου νὰ φάγουν καὶ δια νὰ ἐγνωρίσουν ὅτι ἔχουν αὐθέντην Θεόν καὶ δια νὰ τοὺς δοκιμάσῃ, τοὺς εἶπε νὰ**

1. Ἰ. Μενούνος, *Κοσμὰ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Β2, σελ. 213.

2. Ἰωάννης Χρυσόστομος, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, ὁ. π. τόμος 56, σελ. 547.

3. Ἰ. Μενούνος, *Κοσμὰ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Β1, σελ. 185.

4. Β. Χαρόνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγικὴ ἀνθρωπολογία Ἰ. Χρυσοστόμου*, ὁ. π. τόμος Α', σελ. 702.

5. Ἰ. Μενούνος, *Κοσμὰ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Β1, σελ. 194.

6. Γρηγόριος Θεολόγος, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, ὁ. π. τόμος 35, σελ. 861.

φυλαχθούν από έναν μόνον καρπόν να μη φάγουν, διατί, εκείνην την ώραν οπού να φάγουν, θέλουν αποθάνουν»¹.

Συνεχίζει ο Πατροκοσμάς με πόνο για την πονηρία του διαβόλου, το διάλογο της Εύας με το σατανά, την παρακοή, την πτώση και των δύο, το διάλογο των πρωτοπλάστων με το Θεό και την υπερηφάνεια τους, την τιμωρία, την έξωση: **«Εκαταράσθη τον Αδάμ και την Εύαν και τους εξώρισεν από τον Παράδεισον και έζησαν εις ετούτον τον κόσμον εννιακοσίους τριάντα χρόνους με μαύρα και πικρά δάκρυα και έκαμαν τέκνα και θυγατέρας και τα τέκνα τους τέκνα και εγένισεν όλος ο κόσμος»**². Μιλάει για την Κόλαση, που πήγαν οι Πρωτόπλαστοι και τη δικαιοσύνη του Θεού: **«Απέθανεν ο Αδάμ και η Εύα, επήγαν εις την Κόλασιν και εκαίονταν και εφλογίζονταν πέντε ήμισυ χιλιάδες χρόνους δια μίαν αμαρτίαν μόνον. Αμή εμείς οπού κάνομεν τες πολλές, και μάάλιστα εγώ, τι έχομεν να πάθωμεν; Ο Θεός είναι εύσπλαγκτος, ναι, μα είναι και δίκαιος, έχει και ράβδον σιδηράν και καθώς επαίδευσεν τον Αδάμ και την Εύαν, έτσι παιδεύει και ημάς ανίσως και δεν κάνωμεν καλά»**². Ο διδακτισμός του Πατροκοσμά είναι μία από τις μεγαλύτερες αρετές του. Γνωρίζει ο Άγιος να διδάσκει τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού με λόγια απλά και απ' όλους κατανοητά.

Ιδιαίτερα μιλάει για τα **θεία χαρίσματα**, που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο και τον ξεχώρισε από τα ζώα: **«Λέγει ο Θεός τον Αδάμ και την Εύαν: Εγώ να οπού σας έκαμα ανθρώπους και δεν σας έκαμα ζώα, σας έκαμα λαμπροτέρους και από τον ήλιον, σας εσιόλιστα με τα επά χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, σας έβαλα μέσα εις τον Παράδεισον να χαίρεσθε από όλα τα καλά του Παραδείσου»**³. Ανάμεσα στα χαρίσματα που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο, ήταν η **«εντροπή»**. **«Εσιόλισεν ο πανάγαθος Θεός τον άνδρα και την γυναίκα με την εντροπήν και η εντροπή να τους φυλάγη από κάθε αμαρτίαν, μα περισσότερον την γυναίκα. Δια τούτο, χριστιανές μου και θυγατέρες του Χριστού μας, όσον ημπορείτε να είστε σκεπασμένες με την εντροπήν, να φαίνεστε ωσάν μάλαμα»**². Και σε άλλη Διδαχή μιλάει για την αξία, που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο : **«Σε έκαμε δια λόγου του και σε θέλει να σε βάλη εις τον Παράδεισον με τους άλλους αγγέλους να χαίρεσαι την δόξαν του. Δια τούτο και μας έκαμε με το κεφάλι επάνω και μας έβαλε τον νουν εις το επάνω μέρος να σιοκαζώμεθα πάντοτε**

1. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 165.

2. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 138.

3. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 134.

τα ουράνια και αυτά να ποθούν και όχι τα γήινα και φθαρτά πράγματα του κόσμου»¹. Ο άνθρωπος, δημιούργημα και εικόνα του Θεού, πρέπει να ανταποκρίνεται στην υψηλή αποστολή του και να είναι Άνθρωπος, με πνεύμα και αξίες, να στοχάζεται τα ουράνια, και τότε θα γίνει “θεός”, κατά τον ποιητή: «Άνθρωπε, εκείνο που αγαπάς, αυτό κι εσύ θα γίνεις’ θεός, αν το Θεό αγαπάς και γη, αν τη γη λατρεύεις». «Τελειούμενος άνθρωπος προς την των αγγέλων αξίαν ανάγεται. Ποίον δε δημιούργημα ίσον δύναται είναι τω κτίσαντι;» γράφει ο Μ. Βασίλειος². Μετά τη παρακοή οι πρωτόπλαστοι «**παρευθύς εγυμνώθησαν από τα επά χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος και απόκτησαν δύο, μωρίαν και δειλίαν (φόβον)**»³.

Οι Διδαχές του Αγίου, που αναφέρονται στον Παράδεισο και τους Πρωτοπλάστους θυμίζουν την ΣΤ’ ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου “Περί γενέσεως φωστήρων”⁵ στην “Εξαήμερο”. Συγκρίνοντας τα δύο κείμενα, βλέπουμε καθαρά ότι ο Πατροκοσμάς γνώριζε και μιμήθηκε το Μέγα Βασίλειο: «Ελάτε να σας ξεναγήσω στα θαυμάσια έργα της πιο μεγάλης πόλης που είναι η δημιουργία. Πιο συγκεκριμένα, ελάτε να σας οδηγήσω στον Παράδεισο, που είναι η αρχαία μας πατρίδα, από την οποίαν ο ανθρωποκτόνος δαίμονας απομάκρυνε τους πρωτοπλάστους, ξεγελώντας τους με υποσχέσεις. Εδώ θα δείτε την πρώτη δημιουργία του πρώτου ανθρώπου, όπως και το θάνατό του, που δεν άργησε να έρθει. Ένα θάνατο, που τον γέννησε η αμαρτία, η οποία είναι το πρώτο τέκνο του αρχεκάκου δαίμονα»⁴.

Οι Πατέρες και ο Κοσμάς μιλούν για τη διαφορά του ανθρώπου από τα ζώα: «Γη εστί των κτηνών η ψυχή. Μη νόμιζε πρεσβυτέραν είναι της του σώματος αυτών υποστάσεως μηδέ επιδιαμένουσιν μετά την της σαρκός διάλυσιν»⁵ και «τα κτήνη γήινα και προς γην

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159.

2. Μ. Βασίλειος, *Εις την Εξαήμερον, Ομιλία Θ’ (Περί χειρσαίων)*, ΒΕΠ ό.π. τ. 51, σ. 271, (25 - 26).

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 135.

4. Μ. Βασίλειος, *Ομιλίες εις την Εξαήμερον, ομιλία ΣΤ’ (Περί γενέσεως φωστήρων)*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 51, σελ. 233, (2 - 9): «Δεύρο δη ουν, όπως οι τους αήθεις των πόλεων της χειρός λαβόμενοι περιηγούνται, ούτω δη και αυτός επί τα κεκρυμμένα θαύματα υμάς της μεγάλης ταύτης πόλεως ξεναγήσω. Εν τη πόλει ταύτη, εν ή η αρχαία πατρίς ημών, ης μετανέστησεν ημάς ο ανθρωποκτόνος δαίμων, τοις εαυτού δελεάσμασιν ανδραποδίσας τον άνθρωπον. Ενταύθα κατόψει την πρώτην του ανθρώπου γέννησιν, και τον ευθύς ημάς επικαταλαβόντα θάνατον, ον εγέννησεν η αμαρτία, το πρωτότοκον έκγονον του αρχεκάκου δαίμονος».

5. Μ. Βασίλειος, *Εις την Εξαήμερον, Ομιλία Η’ (Περί πτηνών & ενύδρων)*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 51, σελ. 254 - 255, (2 - 3).

νενευκότα, αλλά το ουράνιον φυτόν ο άνθρωπος, όσον τω σχήματι της σωματικής διαπλάσεως τοσοούτον και τω αξιώματι της ψυχής διενήνοχε»¹.

Η αναφορά του στους Πατέρες της Εκκλησίας - «φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας»² και «δια τούτο ενομοθέτησαν οι άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας μας...»³ - η ερμηνεία θεολογικών όρων, η χρησιμοποίηση παραδειγμάτων, όπως εκείνοι, φανερώνουν ότι ο Κοσμάς γνώριζε καλά τους Πατέρες και τα έργα τους.

Και τους Νηπτικούς Πατέρες φαίνεται ότι είχε μελετήσει ο Πατροκοσμάς. Χρησιμοποιεί λέξεις, έννοιες και παραδείγματα, που θυμίζουν τα κείμενα και τη διδασκαλία τους κατά τους δύσκολους καιρούς της Ορθοδοξίας, τότε που οι αιρέσεις και η ανθρώπινη γνώση και σοφία προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν και να εννοήσουν με τα ανθρώπινα μέτρα τις Θείες ιδιότητες. Τα παραδείγματα των Νηπτικών, του Γρηγορίου Παλαμά (1296 - 1359), του Θεοφάνους Γ', επισκόπου Νικαίας (1315 - 1381) και άλλων⁴, χρησιμοποιεί για να δείξει απλά στο λαό τις μεγάλες, περί Θεού, αλήθειες, όπως το Ομοούσιον και τις Ενέργειες των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας. «Ο πανάγαθος και πολυελεος Θεός είναι ένας. Είναι δε Τριάς, Πατήρ, Υιός και Άγιον Πνεύμα, μία φύσις, μία δόξα, μία βασιλεία, ένας Θεός. Είναι δε ακατάληπτος Κύριος, ανερμίνευτος, απεριγράφτος, πανιοδύναμος, όλος φως, όλος χαρά, όλος ευσπλαγχνία, όλος ευεργεσία, όλος αγάπη. Δεν έχομεν κανένα παράδειγμα να παρομοιάσωμεν την Αγία Τριάδα. Μα για να λάβη παραμικράν βοήθειαν ο νους μας, φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας. Σιμά εις τα άλλα μας φέρουν και τον ήλιον. Ο ήλιος ηξεύρομεν όλοι πως είναι ένας, ένας είναι και ο Θεός. Και καθώς ο ήλιος φωτίζει ειούτον τον κόσμον τον αισθητόν, έτσι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, φωτίζει τον νοητόν. Είπαμεν, αδελφοί μου, πως ο ήλιος είναι ένας, μα είναι και τρία μαζί. Έχει ακίνες οπού έρχονται εις τα μάτια μας ωσάν γραμμές, ωσάν κλωστές, έχει και φως οπού εξαπλώνεται εις όλον τον κόσμον. Με τον ήλιον ομοιάζομεν τον Πατέρα, τον Θεόν μας, με τες ακίνες του ήλιου τον Υιόν του Θεού, τον Χριστόν μας, με το φως του ήλιου το Πανάγιον Πνεύμα»⁵. Η Διδαχή του Αγίου μας φέρνει κοντά στην περί

1. Μ. Βασίλειος, *Εις την Εξαήμερον, Ομιλία Θ' (Περί χερσαίων)*, ΒΕΠ ό.π. τόμος 51, σ. 265, (8).

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 9.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 119 και 129.

4. Χ. Σωτηρόπουλος, *Νηπτικοί και Πατέρες των Μέσων χρόνων*, Αθήναι 1992, σελ. 71 - 85, 413.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 119 - 120.

“Θαβωρείου Φωτός” διδασκαλία του Θεοφάνους, και στην περί Θείων Ιδιοτήτων, Φύσεως, Ουσίας και Ενεργείας του Θεού διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά¹. Ο δε Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος ονομάζει τον Τριαδικό Θεό «φως το ακρότατον και απρόσιτον και άρρητον, ούτε νω καταληπτόν, ούτε λόγω ρητόν... Τούτο εν νοητοίς, όπερ εν αισθητοίς ήλιος. Φως δε λέγω, το εν Πατρί και Υιώ και Αγίω Πνεύματι θεωρούμενον»². Και στο λόγο “Εις την καινήν Κυριακήν” γράφει: «Φως ην απρόσιτον και αδιάδοχον ο Θεός, ούτε αρξάμενον, ούτε παυσόμενον, ούτε μετρούμενον, αειλαμπές, τριλαμπές...»³. Και ο Άγιος Συμεών, ο Νέος Θεολόγος: «Ο Πατήρ φως εστιν, ο Υιός φως εστι, το Πνεύμα το Άγιον φως. Εν ταύτα φως απλούν, ασύνθετον, άχρονον, συναίδιον, ομότιμον και ομόδοξον»⁴.

Τα ονόματα του Θεού, που χρησιμοποιεί ο Πατροκοσμάς στην πιο πάνω Διδαχή, αλλά και σε πολλές άλλες, θυμίζουν το λόγο του Διονυσίου Αρεοπαγίτου “Περί θείων ονομάτων”: «Ο Θεός είναι η ζωή, το φως, η αλήθεια... και ως καλόν, και ως κάλλος, ως Θεόν θεών, ως Κύριον κυρίων, και ως αγάπη και ως αγαπητόν, ως νουν, ως Λόγον, ως γνώστην, ως σοφίαν»⁵. Και ο Άγιος Κοσμάς τα ίδια Θεία ονόματα χρησιμοποιεί: «Ο πανάγαθος και πολυέλεος Θεός, αδελφοί μου, έχει πολλά και διάφορα ονόματα, λέγεται και φως και ζωή και ανάστασις. Όμως το κύριο όνομα του Θεού μας είναι και λέγεται αγάπη»⁶. Σε άλλη Διδαχή του λέει: «είναι δε πάλιν ο Θεός μία φύσις, μία δόξα, μία βασιλεία, ένας Θεός. Είναι όλος φως, όλος χαρά, όλος ευσπλαχνία, όλος αγάπη»⁷ και αλλού συμπληρώνει: «Λέγεται και σοφία... λέγεται και γεωργός»⁸.

Οι θεολογικές Πατερικές γνώσεις του Αγίου Κοσμά φαίνονται μέσα στις Διδαχές του, όπως γράφει και ο Γ. Γ. Αλισανδράτος⁹: «Ο λόγος του είναι δόκιμος και καθαρός. Ύστερα στις ομιλίες του ο Κοσμάς έδειχνε πως έχει μελετήσει τους Πατέρες, κι ας μην τους

-
1. Χ. Σωτηρόπουλος, *Νηπτικοί και Πατέρες των Μέσων χρόνων*, ό. π. σελ. 71 - 85, 413 - 415.
  2. Γρηγ. Ναζιανζινός, *Λόγος Μ' Εις το Άγιον Βάπτισμα*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 60, σελ. 85, (25 - 30).
  3. Γρηγ. Ναζιανζινός, *Λόγος ΜΔ' Εις την καινήν Κυριακήν*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 60, σελ. 181 (1 - 3).
  4. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», *Θεολογικός Γ'*, εκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβής ανατύπωση εκ της εν έτει 1886 εκδ.) λόγος 62^{ος} σελ. 325.
  5. Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων*, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, Αθήνα 1988, ό. π. τόμος 3 (Α), σελ. 976, επίσης εκδ. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1987, τόμος Β', σελ. 28 και 78.
  6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 121.
  7. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 150.
  8. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 249.
  9. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σελ.

ανέφερε με τ' όνομά τους· ο ενήμερος ακροατής μπορούσε αυτό να το καταλάβει».

Και στην ανώνυμη επιστολή του ακροατή του Αγίου στην Κεφαλλονιά, που δημοσιεύει ο Γ. Γ. Αλισανδράτος αναφέρεται: «Αγκαλά και ο ρηθείς κήρυκας δεν εφανερώθη τόσον υστερημένος από επιστημονικάς ειδήσεις. Ήκουσα με προσοχήν, ως άνω είπα, τέσσαρας διδαχές του. Βαρβαρισμόν δεν εσημείωσα, τον τρόπον του λέγειν καθαρώς, επαίνεσα. Ο ιεροκήρυκας Κοσμάς κατά το προκείμενον επαράσταινε τες γνώμες των αγίων Πατέρων, δεν επρόφερε τα ονόματα όμως, κατά την κοινήν και υπερήφανον συνήθειαν. Οστις ήτον εν ολίγω μέτρω πεφωτισμένος εις τα των Πατέρων συγγράμματα, εξάνοιξε ευθύς πόσην αυτός είχε εις τα των αγίων Πατέρων μελέτην και ανάγνωσιν. Εθεώρησα εις τον λόγον παρ' αυτού γινόμενον επάνω εις την παραβολήν οπού είναι γεγραμμένη εις τον Ματθαίον, εις το δέκατο τρίτον κεφάλαιον, και εις τους άλλους δύο ευαγγελιστάς ακόμη, εις τον Λουκάν και Μάρκον, μίαν μάθησιν αξιέπαινον, επειδή και την αυτήν παραβολήν, αφού την εξήγησεν κατά τας ερμηνείας των Πατέρων, επρόσθεσε και σχόλια ειδικά του, τα οποία ελάμπρυνε με παραδείγματα προς το προκείμενον εύκολα, εις τρόπον οπού έδωσε ωφέλειαν και ευχαρίστησιν»¹. Εδώ ο άγνωστος επιστολογράφος αναφέρεται στη Δίδαχή, όπου ο Άγιος αναλύει την Παραβολή του Σπορέα², προσθέτοντας σχόλια δικά του κατά το Πατερικό πρότυπο: **«Μα το κεκρυμμένον νόημα οπού έχει μέσα τούτη η παραβολή δεν το εκαιαλάβετε και μου φαίνεται εύλογον, αδελφοί μου, να σας ειπώ από ένα παράδειγμα εις κάθε ένα, δια να καταλάβετε καλύτερα αυτήν την παραβολήν»**³. Στη συνέχεια της Δίδαχής ο Άγιος αναλύει με παραδείγματα τις τέσσερες περιπτώσεις “γης”, που έπεσε ο σπόρος, ο λόγος του Θεού. Τα παραδείγματα, που αναφέρει αναλύοντας την Παραβολή, θυμίζουν την ανάλυση των Ευαγγελικών και Αποστολικών περικοπών των Πατέρων, όταν εκφωνούσαν τα πύρινα κηρύγματά τους, χρησιμοποιώντας παραβολές και παραδείγματα από τη Γραφή και την καθημερινή ζωή. Ο μεγάλος του “Γένους μας λαοπαιδευτής”⁴ γνώριζε πολύ καλά τις τέτοιου είδους παρεμβάσεις, που έκαναν συχνά στους λόγους τους οι Πατέρες, ο Μ. Αθανάσιος, ο Μ. Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, απευθυνόμενοι στον απλό λαό. Εξάλλου ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος μιλάει για τη σημασία και αξία της μεταφοράς και

-
1. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σ. 61.
  2. Καινή Διαθήκη, έκδ. «Σωτήρ» ΙΕ', Αθήναι 1972, Ματθαίου ιγ', στίχοι 1 - 9, Λουκά η', στίχοι 4 - 8 και Μάρκου δ', στίχοι 1 - 9.
  3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ, σελ. 248 -262.
  4. Κ. Σαρδελής, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η ελληνική παιδεία*, περ. Στερεά Ελλάς 1988, τεύχ. 231, σελ. 2 - 3.

του παραδείγματος στη διδασκαλία και το κήρυγμα: «Εμφαντικώτερον γενέσθαι τον λόγον και μάλλον υπ' όσιν άγειν τα λεγόμενα... ώστε και γλυκαίνεσθαι την διήγησιν και μονιμωτέραν είναι των λεγομένων την μνήμην»¹.

Μιλώντας για τις Πατερικές γνώσεις του Αγίου Κοσμά, που διαφαίνονται μέσα από τις Διδαχές του, θα ήταν παράληψη, αν δεν αναφέραμε την επίδραση που είχε η πατερική σκέψη και ο αγιορείτικος μοναχισμός στη διδασκαλία του. Η θεολογία του είναι συνάντηση και κοινωνία με το Θεό, είναι προσευχή και φωτισμός του Πνεύματος, είναι παρησία και αρετή, είναι εμπειρία, που παρέλαβε ως πολύτιμη κληρονομιά από τους Πατέρες. Η επίδραση του αγιορείτικου μοναχισμού στις Διδαχές φαίνεται από την **Εκκλησιαστική, λατρευτική και Μυστηριακή ζωή**, όπως και από την **Αγιορείτικη ευχή**, που συχνά επαναλαμβάνεται στα κείμενα.

Ο Πατροκοσμάς, όπως και οι Πατέρες, βιώνει το μυστήριο του Λόγου του Θεού και του σώματός Του, της Εκκλησίας. Αυτό το πολύτιμο βίωμα το παραδίδει με τον απλό του τρόπο στους αμαθείς και άπειρους της εκκλησιαστικής ζωής, ραγιάδες. Μιλάει για τη λατρεία της Κυριακής, τις εκκλησιαστικές ακολουθίες, τη νηστεία, την προσευχή, τη σωστή προσέλευση στα Μυστήρια, θέλοντας να δώσει πρότυπα στους ακροατές του. Γνώριζε πολύ καλά, αλλά και έζησε ως μοναχός στο Όρος, ότι ο άνθρωπος θα σωθεί μόνο μέσα στην Εκκλησία με τον προσωπικό του αγώνα και το έλεος του Θεού.

Πρώτον η **αργία της Κυριακής** είναι το κύριο μέλημά του. Αυτή εξάλλου έγινε η αιτία του μαρτυρικού θανάτου του, επειδή κατόρθωσε να μεταφέρει τα πανηγύρια των Εβραίων από την Κυριακή² στο Σάββατο, για να μπορούν απερίσπαστοι οι χριστιανοί να τιμούν την ημέρα του Κυρίου. **«Επάνω εις έξι ημέρες τα έκαμεν όλα (ο Θεός), εις δε την εβδόμην ημέραν, ήγουν την Κυριακίν, πούχασεν δίδοντας και εις ημάς παράδειγμα ότι έξι ημέρας να εργαζόμεθα δια ετούτα τα κοσμικά και γήινα πράγματα και την αγίαν Κυριακίν να πουχάζωμεν και να απέχωμεν από αυτά και να εργαζόμεθα τα**

1. Βασ. Χαρώνης - Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, εκδ. οίκος Ελευθ. Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Αθήνα 1995, τόμος Γ', σελ. 627.

2. Στο Χρονικό του Βερατίου είναι καταχωρημένο το εξής κείμενο, που δημοσίευσε ο Ν. Βέης, Ακαδημαϊκός, διατηρώντας «την περί την γραφήν ιδιοτροπίαν του ιερέως και οικονόμου Κωνσταντίνου Οικονόμου ή Οικονομίδου»: «...τον παλαιόν καιρόν το παζάρι εγίνονταν Παρασκευή / σαβάτω και Κυριακή, ο ασκητής άγιος Κοσμάς έκοψε την κυριακήν να μη ανοίξουν εργαστήρια οι χριστιανοί / τη Κυριακή κ(αι) έτζι έγινεν εκόπηκε το παζάρι τη Κυ / ριακή, βλέποντες οι ντούρκοι φθόνω κ(αι) τη κακία κι: / νούμενοι είπαν του κούρτη, το παζάρι να γένη τη Κυριακή». Ν. Βέης, *Το Χρονικό του Βερατίου*, «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» 1955, σελ. 133.

ουράνια. Ἦγουν ἀπὸ ὅλον το ταχύ να πηγαίνωμεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, να ακούωμεν τὰ βιβλία τῶν Ἁγίων καὶ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, τι μὰς παραγγέλλει ὁ Χριστὸς μὰς να κάνωμεν, να στοχαζώμεθα τὸν θάνατον, τὴν Κόλασιν, τὸν Παράδεισον, ἀκόμη να στοχαζώμεθα τὴν ψυχὴν μὰς... καὶ να μὴν ἀργολογήωμεν, ἀλλὰ να φρονίζωμεν πὼς να στολίσωμεν τὴν ψυχὴν μὰς με ομιλίαις καλῆς, με ἴθι κρησιὰ... καὶ ὄχι να ξεφαινώωμεν καὶ να πολυτρώγωμεν καὶ να πολυπίνωμεν, να τραγουδοῦμε καὶ να χορεύωμεν καὶ να μεθούμεν καὶ να ξερνούμεν, μίτε να κάμωμεν πραγματεῖαις καὶ ἀλισβερίσια, διατὶ τὸ κέρδος ἐκεῖνο οπου γίνεται τὴν Κυριακὴν καὶ κάθε ἄλλην δεσποτικὴν εορτὴν, εἶναι ἀφορισμένον καὶ καταραμένον»¹.

Ἡ ἀργία τῆς Κυριακῆς καὶ ἡ σημασία τῆς ἡμέρας γιὰ τὸ Χριστιανὸ ἀπασχόλησε πολλοὺς Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς, ἐπ' ευκαιρία ἀναπτύξεως ἄλλων σχετικῶν θεμάτων. Ἡ ἐπίδραση τῶν πατερικῶν κειμένων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου γιὰ τὴν Κυριακὴ καὶ τὴ σημασία τῆς στὴ διδασκαλία τοῦ Πατροκοσμά, εἶναι ἀμεση. Ὁ Γρηγόριος ἀναφέρει: «Ὡσπερ ἡ πρώτη κτίσις τὴν ἀρχὴν ἀπὸ Κυριακῆς λαμβάνει, οὕτω καὶ ἡ δευτέρα πάλιν ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχηται»². Ἡ ἡμέρα αὐτὴ θεωρήθηκε ὁ τύπος τῆς αἰωνιότητος, ἡ ἡμέρα που ἐκφράζει τὴ μεταχρονικὴ κατάσταση, τὴν αἰώνια, τὴν ἀνέσπερη, ἀδιάδοχη ἡμέρα, ὅπως γράφει ὁ Μ. Βασίλειος: «Καὶ μίαν τοίνυν ἡ αὐτὴ καὶ οὐδὴ, ἡ καὶ ὁ ψαλμῶδός ἐν τισιν ἐπιγραφαῖς τῶν ψαλμῶν ἐπεμνήσθη, δι' αὐτῆς ἐμφανίζουσα, τὴν μετὰ τὸν χρόνον τούτον κατάστασιν, τὴν ἀπαυστον ἡμέραν, τὴν ἀνέσπερον, τὴν ἀδιάδοχον, τὸν ἀλήκτον ἐκεῖνο καὶ ἀγήρω αἰῶνα»³. Ὁ Πατροκοσμὰς τονίζοντας τὴν παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς Κυριακῆς, καλλιεργεῖ στους χριστιανοὺς τὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία, υπενθυμίζοντάς τους συχνὰ τὴ μέλλουσα ζωὴ καὶ ἐμποδίζοντάς τους να ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὰ γῆινα: «Πρέπει καὶ ἡμεῖς, ἀδελφοί μου, να χαιρῶμεσθεν καὶ να εὐφραίνῶμεσθεν πάντοτε, μα περισσότερο τὴν Κυριακὴν οπου εἶναι ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ μὰς. Διατὶ Κυριακὴν ἡμέραν ἐγίνε ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, Κυριακὴν ἡμέραν ἐγίνε ἡ Γέννησις καὶ ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ μὰς, Κυριακὴν ἡμέραν μέλλει να ἀναστήσῃ ὁ Κύριος ὅλον τὸν κόσμον. Πρέπει καὶ ἡμεῖς να ἐργαζώμεθα τες ἕξι ἡμέρες δια εἰούτα τὰ μάταια, τὰ γῆινα καὶ ψεύτικα πράγματα καὶ τὴν Κυριακὴν να σχολάζωμεν, να πηγαίνωμεν εἰς

1. Ἰ. Μενούνος, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α2, σελ. 160 - 161.

2. Γρηγόριος ἱερομόναχος, *Ὁ ἐκκλησιασμὸς, ἐν Ἐκκλησιαῖς εὐλογεῖτε τὸν Θεόν*, Ἱερὸν Κουτουμουσιακὸν Κελλίον Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Ἅγιον Ὀρος 1991, σελ. 103.

3. Μ. Βασίλειος, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. (1975), τόμος 52, σελ. 288, (7 - 19).

την Εκκλησίαν»¹.

Θέλει να συνδέσει τους υπόδουλους Έλληνες με τη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, όπου θα γνωρίσουν περισσότερο το Θεό, θα συνδεθούν μαζί Του και θα βρουν ανακούφιση και παρηγοριά. Γι' αυτό συχνά προτρέπει τους ιερείς να κάνουν ακολουθίες για τους Χριστιανούς. Ο ίδιος στην αρχή ή στο τέλος των Διδαχών του προτρέπει: **«Να συμμαζωχθήτε εις τες οκτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύσῃ εις τον Χριστόν...»**² ή **«Άγιοι ιερείς, μου κάνετε την χάριν να διαβάσωμεν ένα ευχέλαιον να χρισθούν οι χριστιανοί οι αδελφοί μας;»**³. Συχνά συνιστά την Παράκληση στην Παναγία και συμβουλεύει να μάθουν όλοι τον Ακάθιστο Ύμνο: **«Σας συμβουλεύω να μάθετε όλοι σας το “Άγγελος Πρωτοσιάτης”, άνδρες και γυναίκες, παιδιά και κορίτσια να το λέγετε εις την προσευχήν σας»**⁴. Άλλοτε διαβάσει ευχή για να ευλογήσει τους σταυρούς και τα κομποσχήνια, **«κομπολόγια»** τα αποκαλεί, άλλοτε διαβάσει την ευχή των Πέντε Άρτων, την ευχή της αρτοκλασίας, για να ευλογήσει το ψωμί, το σιτάρι και το νερό: **«Του Κυρίου δεηθώμεν. Κύριε ελέησον. Κύριε Ιησού Χριστέ» (και λέγει την ευχήν των Πέντε Άρτων)**⁵. Οι Προτεστάντες και οι Ευαγγελικοί ισχυρίζονται σήμερα, ότι ο Πατροκοσμιάς βάση της διδασκαλίας του είχε μόνο το κήρυγμα και τη διδασχή, θέλοντας έτσι να δικαιολογήσουν τις δικές τους κακοδοξίες, που στηρίζονται μόνο στο κήρυγμα του Ευαγγελίου και όχι στη λατρευτική και Μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας. Αν όμως διαβάσουν προσεκτικά τις Διδαχές του Αγίου θα δουν την εκκλησιαστική και λατρευτική συνείδηση του Αγίου, που αναφέρει και ο βιογράφος του: **«Είχε τεσεράκοντα ή πενήνηκοντα ιερείς, όπου τον ηκολούθουν κατόπιν, και όταν έμελλε να υπάγη από μίαν χώραν εις άλλην, επαράγγελε πρώτον εις τους χριστιανούς να εξομολογηθούν, να νηστεύσουν, και να κάνουν και αγρυπνίαν... Έπειτα έβαλλε τους ιερείς και εδιάβαζαν το Άγιον Ευχέλαιον, και εχρίοντο όλοι οι χριστιανοί, και εις το τέλος έκαμνε την διδασχήν»**⁶. Οι Διδαχές του Αγίου ήταν πάντα συνδεδεμένες με λατρευτικές ευκαιρίες της Εκκλησίας, όπως Εσπερινό, Παράκληση, Ευχέλαιο, ακολουθία του Ακαθίστου

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 237.
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 206.
  3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 245.
  4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 285.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 288.
  6. Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18.

Υμνου, Αγιασμό και Ευχές από το Ευχολόγιο της Εκκλησίας για όλες τις περιστάσεις.

Τα λόγια του Αγίου, «ανίσως είναι εδώ κανένας από λόγου σας οπού δαιμονίζεται και θέλει να μάθπ τα ιατρικά του, εύκολον είναι: εξομολόγησιν, νησιείαν και προσευχήν. Ας είναι δοξασμένος ο Θεός οπού μας εκάρισε τρία άρματα και μετ' εκείνα να τον πολεμούμεν. Όσον εξομολογάται ο άνθρωπος, νηστεύει και προσεύχεται συχνάκις, τόσον κατακαίεται και φεύγει ο Διάβολος»¹, δίνουν την πνευματική θέση του Χριστιανού απέναντι στις μεθοδίες του Διαβόλου, όπως ακριβώς και οι Νηπτικοί Πατέρες αναφέρουν. Γι' αυτό το λόγο ενθαρρύνει τους ακροατές του στον αγώνα κατά του Διαβόλου, με εφόδια πνευματικά, που θα τους τονώσουν. Ένα από αυτά είναι η νηστεία: «Πρέπει και ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί να νηστεύωμεν πάντοτε, μα περισσότερο την Τειράδην, διατί επουλήθηκε ο Κύριος και την Παρασκευή, διατί εσταυρώθη. Ομοίως έχομε χρέος να νηστεύωμεν και ιες άλλες Τεσσαρακοστές, καθώς εφώτισε το Άγιον Πνεύμα τους Αγίους Πατέρας της Εκκλησίας μας και μας έγγραφαν δια να νηστεύωμεν, να νεκρώνωμεν τα πάθη, να ταπεινώωμεν την σάρκα, το σώμα... Φυλάγετε αυτές ιες τέσσαρες Τεσσαρακοστές, χριστιανοί μου; Αν είστε χριστιανοί, πρέπει να ιες φυλάγετε, μάλιστα την Μεγάλην Σαρακοστή. Κρατείτε το τριήμερον εδώ, την Καθαράν Δευτέραν; Είναι καλόν και άγιον όποιος το κρατεί»².

Η νηστεία όταν συνδυάζεται με την προσευχή, είναι ο ιδανικότερος συνδυασμός για την καταπολέμηση του Διαβόλου και την προσέγγιση του Θεού. Είναι η πεμπτουσία της ορθόδοξης Θεολογίας, είναι επικοινωνία και ένωση με το Θεό και πρέπει να γίνει εσωτερική κατάσταση του ανθρώπου. Ως αγιορείτης καλόγερος συνιστά την Αγιορείτικη ευχή: «Μας έδωκε (ο Θεός) το στόμα μας να δοξάζωμεν τον Κύριό μας, να λέγωμεν το «Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ και Λόγε του Θεού ζώντος, δια της Θεοτόκου και πάντων Σου των Αγίων ελέησον και συγχώρησόν με τον αμαρτωλόν και ανάξιον δούλον Σου». Μέσα εις το «Κύριε Ιησού Χριστέ» θεωρείται η Αγία Τριάς, ο Θεός, η ένσαρκος οικονομία του Χριστού μας, η Δέσποινά μας η Θεοτόκος και πάντες οι Άγιοι»³. Εντύπωση κάνει η προσθήκη «δια της Θεοτόκου και πάντων Σου των Αγίων» στην αγιορείτικη ευχή, που κάνει ο Πατροκοσμάς. Αυτό δείχνει πόσο εκτιμούσε, αγαπούσε και προσευχόταν αδιαλείπτως στην Παναγία, την οποία θεωρούσε ως την πιο κατάλληλη μεσίτρια προς τον Υιόν της για όλο τον κόσμο: «Να έχετε ευλάβειαν εις όλους τους Α-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 127.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 233 - 234.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 273.

γίους της Εκκλησίας μας, ναι, μα περισσότερο να έχετε χίλιες φορές εις την Δέσποινά μας την Θεοτόκον Μαρίαν, διατί όλοι οι Άγιοι είναι δούλοι του Χριστού, αλλά η Δέσποινά μας η Θεοτόκος είναι κυρά και βασίλισσα του ουρανού και της γης και πάσης νοητής και αισθητής κτίσεως, να παρακαλή δια τας αμαρτίες μας. **Επήρε την Θεοτόκον και την έκαμε βασίλισσαν και επίμψε το γένος μας. Δια τούτο πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να τιμώνεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον με νηστείες, προσευχές, ελεημοσύνες και με καλά έργα»¹.**

Στην ίδια Διδαχή, μιλάει για το σημείο του σταυρού, που δεν πρέπει να λείπει από τη ζωή του Χριστιανού, και υπενθυμίζει τις ώρες της προσευχής μέσα στην ημέρα και στις καθημερινές ασχολίες του ανθρώπου, συμπληρώνοντας: «**Όθεν, αδελφοί μου, ή τρώτε ή πίνετε κρασί ή νερόν ή περιπατείτε ή δουλεύετε να μη σας λείπη αυτός ο λόγος (η ευχή Κύριε Ιησού Χριστέ...) από το σιόμα σας και ο σταυρός από το χέρι σας. Και αν ημπορείτε το ημερόνυκτο να κάμετε και πενήντα και εκατό κομποσκοίνια, καλόν και άγιον είναι έργον. Και να προσεύχεσθε πάντοτε την αυγίν και το βράδυ και μάλιστα το μεσόνυκτον όλον οπού είναι πouxία»². Η συνάντηση του ανθρώπου με το Θεό, του πλάσματος με το Δημιουργό, πρέπει να γίνεται καθημερινά, αλλά ταπεινά και αβίαστα.**

Μεγάλη η φροντίδα του Αγίου για την άξια συμμετοχή των Χριστιανών στα **Μυστήρια της Εξομολογήσεως και Θείας Κοινωνίας**. Ο αμαρτωλός άνθρωπος με την προσέλευσή του στα δύο Μυστήρια συγχωρείται, αλλοιώνεται, “θεούται”. Ο Πατροκοσμάς συμβουλεύει, νουθετεί, προτρέπει, για να πείσει και να δείξει τη μεγάλη σπουδαιότητα των Μυστηρίων αυτών στη ζωή κλήρου και λαού: «**Να εξομολογούμεσθην πασιρικά και καλά και να κοινωνώμεν τα Άχραντα Μυστήρια με φόβον και με τρόπον και με ευλάβειαν και τότε να μας φωτίσουν και να μας λαμπρύνουν. Ειδέ και ηγαίνομεν ανεξομολόγητοι, αδιόρθωτοι, μεμολυσμένοι με αμαρτίες ωσάν εμένα και αποτολμούμε και μεταλαμβάνομεν τα Άχραντα Μυστήρια, βάνομε φωτιά και καιόμεσθε»³.**

Συμβουλευοντας για την Εξομολόγηση και τον τρόπο, που πρέπει να γίνεται, λέει: «**Να ευρίσκετε πνευματικόν καλόν, γραμματισμένον, σοφόν, ενάρητον, ευλαβή να εξομολογάσθε. Και να εξομολογάσαι και να ειπής όλα σου τα αμαρτήματα. Να έχης ε-**

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 283 - 284.
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274.
  3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 228.

κατό αμαρτίες και ειπής τες ενενήντα εννέα εις τον πνευματικόν και μίαν να μην φανερώσης, όλες ασυγχώρητες μένουν. Και όταν κάνης την αμαρτίαν, τότε πρέπει να εντρέπεται, αλλά όταν εξομολογήσαι, να μην έχης καμμίαν εντροπήν... Και να συνηθίζετε τα παιδιά σας από μικρά, δια να συνηθίζουν εις τον καλόν δρόμον, να εξομολογούνται»¹. Τονίζει τη σπουδαιότητα του Μυστηρίου της Εξομολογήσεως και τη θεωρεί ως το πρώτιστο Μυστήριο για τη σωτηρία του ανθρώπου: «Ο ανεξομολόγητος άνθρωπος είναι όμοιος με έναν αβάπτιστον και είναι αδύνατον να σωθή. Και ανίσως ένας οπού απέθανεν ει μεν και επρόφιασεν και εξομολογήθη και ας δεν εκοινωνήσε, είναι ελπίδα εις αυτόν. Ειδέ και δεν εξομολογήθη, ας κοινωνήση όσες φορές θέλει, τίποτες δεν ωφελείται, μάλιστα βλάπεται, επειδή και κοινωνεί ανάξια και αλλοίμονον εις αυτόν. Πρώτον πρέπει να γίνεται η Εξομολόγησις, έπειτα η Αγία Κοινωνία»².

Η όλη λατρεία και ζωή είναι άρρηκτα ενωμένα με το Μεγάλο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Βιώθηκε πάντοτε ως το κέντρο της όλης πνευματικής ζωής και ως το Μυστήριο της ανύψωσης του ανθρώπου. Ο Πατροκοσμάς μιλάει διεξοδικά για το Μυστήριο της Θείας Κοινωνίας, την παράδοση του από τον Κύριο τη Μεγάλη Πέμπτη, την Κοινωνία των μαθητών, την αποχή του Ιούδα και την προετοιμασία που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι για να προσέλθουν στο Μυστήριο με καθαρότητα, συγχώρηση του συνανθρώπου, μετάνοια και Εξομολόγησις: «Ύστερα από την καθαράν εξομολόγησιν να συκοινωνάτε τα Άχραντα Μυστήρια» και «Πρώτον να πλύνωμεν και να καθαρίζωμεν το αγγείον και ύστερα να βάλωμεν το πολύτιμον πράγμα μέσα»².

Και οι Πατέρες συχνά αναφέρονται στα δύο μεγάλα Μυστήρια, που τα θεωρούν ως βάση της πνευματικής ζωής των χριστιανών. Ο Ιερός Χρυσόστομος αναφερόμενος στο Μυστήριο της Εξομολογήσεως τονίζει την αναγκαιότητα του Μυστηρίου για την απομάκρυνση της αμαρτίας, την άφεση των αμαρτιών και την παρρησία ενώπιον του Θεού. «Όταν γαρ εν τη παρούση ζωή δια της εξομολογήσεως απονίψασθαι τα πεπλημμελημένα δυνηθώμεν και την συγχώρησιν ευρέσθαι παρά του Δεσπότου, άπιμεν εκεί καθαροί των αμαρτημάτων και πολλήν ευρήσομεν την παρρησίαν ημίν δωρουμένην»³. Ο Γρηγόριος⁴ ο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 229 και 231.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.

3. Β. Χαρώνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, ό. π. τόμος Β', σ. 699.

4. Γρηγόριος Ναζιανζινός, *Λόγος Μ', Εις το Άγιον Βάπτισμα*, Β.Ε.Π. ό. π. τόμος 60, σελ. 85, (25).

Θεολόγος συμπληρώνει: «Ἐπειδὴ γὰρ τὸ μὲν μὴδὲν ἀμαρτεῖν ἐστὶ Θεοῦ καὶ τῆς πρώτης καὶ ἀσυνθέτου φύσεως». Καὶ γιὰ τὴν προσέλευση στὴ Θεία Ευχαριστία ὁ ἴδιος γράφει: «Μὴ μετὰ κηλίδος, μὴδὲ μετὰ πονηροῦ συνειδότος τῆ ἱερά ταῦτη προσιέναι τραπέζῃ... μὴδεῖς μένων ἀμαρτωλὸς προσίτω»¹.

Ἐνα ἄλλο θέμα που ἀπασχολεῖ τὸν Κοσμά, εἶναι τὸ **Μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος**, που εἶναι ἡ εἴσοδος τοῦ ἀνθρώπου στὴν Ἐκκλησία. Τὸ πρῶτο τοῦ μέλημα νὰ διδάξει στους ἀγράμματους ἱερεῖς τὴν ὀρθὴ τέλεση τοῦ Μυστηρίου: **«Καὶ νὰ βαπτίζει ἡ ἀγιωσύνη σας, ἅγιοι ἱερεῖς, τὰ παιδιὰ τῆς ἐνορίας σας μετὰ τὴν γνώμην καὶ σκοπὸν τῆς ἁγίας ἡμῶν ἀνατολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Νὰ τὰ βουτᾶτε μέσα εἰς τὴν κολυμβήθραν, νὰ ἔχετε μέσα πολὺ νερόν καὶ νὰ κάμνετε τρεῖς ἀναδύσεις λέγοντας τὰ ὀνόματα τῆς Ἁγίας Τριάδος»**². Τὰ λόγια αὐτὰ δείχνουν ὅτι γνώριζε τὶς Κατηχήσεις τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κύριλλου Ἱεροσολύμων καὶ τοὺς λόγους τοῦ Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου, γιὰ τὸ μεγάλο ἀξίωμα τοῦ χριστιανοῦ, τὸ ἅγιο Βάπτισμα³. «Βαπτίζονται οἱ ἄνθρωποι μέσα εἰς τὸ νερόν καὶ καταδύονται καὶ ἀναδύονται τρεῖς φορές, ὡς τύπον τῆς τριήμερου ταφῆς τοῦ Κυρίου, καὶ ἀφοῦ ἀποθάνουν εἰς ὅλον τὸν πονηρὸν τούτον κόσμον, εἰς τὴν τρίτην ἀνάδυσιν εὐρίσκονται πλέον ζωντανοί, ὡσάν ἀναστημένοι ἐκ νεκρῶν»⁴.

Ἐπιστὰ τὴν προσοχὴ σὲ λαϊκοὺς καὶ κληρικοὺς, μὴν πεθάνει κανένα παιδί ἀβάπτιστο, που τὸ θεωρεῖ μεγάλη ἀμαρτία τῶν μεγάλων καὶ υπευθύνων γιὰ τὴν ψυχὴ του, γονέων καὶ ἱερέων. Οἱ λόγοι τοῦ κατανοητοί ἀπ' ὅλους, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τοὺς πραγματοποιήσουν στὴν κατάλληλη περίσταση: **«Νὰ προσέχετε νὰ μὴ σας ἀποθάνῃ κανένα παιδίον ἀβάπτιστον, διατὶ εἶναι χειρότερη ἀμαρτία ἀπὸ ἑκατὸν φονικά καὶ ὅσον καὶ ἀν ἠμπορεῖτε νὰ θάνετε ἐπιμέλειαν, μάλιστα εσεῖς, ἀδελφοί μου ἱερεῖς, νὰ μὴν ἀμελήτε εἰς αὐτὸ ἔργον, διατὶ ἔχετε νὰ δώσετε ἀπολογία ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως διὰ τὴν ψυχὴν ἐκείνου τοῦ παιδίου»**⁵. Σὲ ἄλλη Διδαχὴ μιλάει γιὰ τὸ αεροβάπτισμα. Πολλὰ παιδιὰ ἀπὸ ἀρρώστιες καὶ κακουχίες πέθαιναν ἀμέσως μετὰ τὴ γέννησή τους. Ὅλοι ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν τι νὰ κάνουν σὲ μια τέτοια περίπτωση: **«Καὶ ἀν τύχη ἀνάγκη καὶ θέλη νὰ ἀποθάνῃ τὸ**

-
1. Β. Χαρόνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγικὴ ἀνθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, ὁ. π. τόμος Γ', σ. 126.
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Β2, σελ. 220 - 221.
  3. Π. Στάμος, *Τὸ Μέγα ἀξίωμα, ἸΒ' Κατηχήσεις*, Ἀθήνα 1959 καὶ Ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις*, ἐκδ. «Ἐτοιμασία», Ι. Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Καρέας, Ἀθήνα 1991.
  4. Συμεῶν, *«Συμεῶν τοῦ νέου θεολόγου τὰ εὐρισκόμενα»*, Λόγος Α', ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβῆς ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἐν ἔτει 1886 ἐκδ.) σελ. 30 - 31.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α2, σελ. 163.

παιδίον και δεν επρόφθασεν ο παπάς να το βαπίση, ας το βαπίση όποιος τύχη, ο πατέρας, η μητέρα, αδελφός, γείτονας και μάλιστα η μαρμή. Βάλε αρκετόν νερόν και λάδι και σταύρωσέ το και βάπτισέ το. Ειπέ: Βαπίζεται ο δούλος του Θεού εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, Αμήν. Και αν ζήση, το τελειώνει ο παπάς. Μα έτυχε και δεν έχεις νερό; Πάρε τρεις φούκιες χώμα και κύσε το εις το κεφάλι του και ειπέ καθώς και πρώτον. Έτυχε πάλιν και δεν έχεις και χώμα; Βάπτισέ το εις τον αγέρα και ειπέ ομοίως. Και μην το κάμνετε καθώς ένας τρελλός και ανόπιος άνθρωπος. Έλεγε πως γίνεται κουμπάρος και άφησε το παιδίον αβάπιστον και απέθανε δια να μην χωρισθή από την γυναίκα του. Εις την ανάγκην δεν γίνονται κουμπάροι και ο άνδρας, ωσάν θέλη, ματασιμίγει με την γυναίκα του, δεν έχουν κανένα εμπόδιον»¹. Συγκινητική η αγάπη και η φροντίδα για την πνευματική οικοδομή των πιστών, που η σκλαβιά, η αγραμματοσύνη και η έλλειψη μορφωμένων ιερέων, τους είχε αποξενώσει από τις λατρευτικές συνήθειες της Ορθοδόξου Πίστεως.

Όπως αναφέρει και ο βιογράφος του, ενδιαφέρεται να υπάρχουν κολυμπήθρες μεγάλες στις Εκκλησίες, για να τελείται σωστά το Μυστήριο του Βαπτίσματος. «Κατέπεισε τους πλουσίους και ηγόρασαν υπέρ τας τέσσαρας χιλιάδας κολυμβήθρας μεγάλας χαλκωματένιας, προς δώδεκα γρόσιαν τη κάθε μίαν, και τας αφιέρωσεν εις τας Εκκλησίας ίνα ευρίσκονται εκεί παντοτεινά προς μνημόσυνόν τους, δια να βαπτίζονται καθώς πρέπει τα παιδιά των χριστιανών»². Και με τη Διδαχή του συμβουλεύει και πείθει τους πιστούς «**δια την ψυχίν**» τους να κάνουν κολυμπήθρες, δίνοντας και τις διαστάσεις ακόμη για να γίνουν σωστά: «**Και να φτιάσετε κολυμβήθρες μεγάλες, έως οπού να βουτιάτε το παιδίον όλον μέσα... Όποιος θέλει να κάμη δια την ψυχίν του από την ευγένειά σας καμμίαν κολυμβήθρα, ας σκωθή απάνου να του ειπώ πως πρέπει να την κάμη και να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε, να λάβη μίαν συγχώρεσιν, οπού να έδινε χίλια πουγγιά δεν την εύρισκε. Άκου εσύ, παιδί μου, οπού θέλεις να τηνε κάμης την κολυμβήθρα να πης του μαστόρου να τηνε κάμη δύο απιθαμές βαθειά από μέσα και μίαν απιθαμήν κάτου πλατειά, να έχη δύο δάκτυλα πά το αποκάτου δια να στέκη. Να της κάμης δύο χερούλια δια να πιάνεται και ένα καπάκι αποπάνου δια να σκεπάζεται και να είναι όλα χαλκωματένια. Να την γανώσης και να**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 200 - 201.

2. Σάμφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, Πανεκδοτική, Αγρίνιο 1996, σελ.

πης του μαστόρου να γράψη το όνομά σου απάνου δια να μνημονεύεσαι»¹.

Η Δογματική της Ορθοδοξίας και η γραμμή των Πατέρων είναι διάσπαρτη στα απλά κείμενα των Διδαχών. Ο απάιδευτος Ελληνικός λαός έπρεπε να στερεωθεί στην Πίστη, στην Ορθοδοξία, να γνωρίζει τι κάνει και γιατί το κάνει. Όλη η διδασκαλία της Εκκλησίας είναι καταχωρημένη στις Διδαχές με “εκλαϊκευμένες” τις μεγάλες αλήθειες περί Θεού, Αγίας Τριάδας, Σαρκώσεως του Λόγου, Αειπαρθενίας της Θεοτόκου, Αναστάσεως, Αναλήψεως, Αντιχρίστου, Κρίσεως και Δευτέρας Παρουσίας, θέματα επαναφοράς του “σεσωσμένου” ανθρώπου στο “αρχαίο κάλλος”. Γνώστης της Παραδόσεως και της Εκκλησιαστικής τάξεως μιλάει με άνεση και πειστικότητα για εξωτερικά, αλλά πολύ σημαντικά θέματα, όπως για τις εικόνες και το σημείο του σταυρού.

Μετά τη φοβερή περίοδο της εικονομαχίας, με τα αρνητικά για την Εκκλησία γεγονότα, ακολούθησε η Αναστήλωση των Αγίων Εικόνων και η ορθή τοποθέτηση του θέματος από την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο Θεολόγος των Εικόνων στο έργο του “Προς τους διαβάλλοντας τας Αγίας Εικόνας”, γράφει: «Ου προσκυνώ τη ύλη, προσκυνώ δε τον της ύλης δημιουργόν, τον ύλην δι’ εμέ γενόμενον, και εν ύλη κατοικήσαι καταδεξάμενον, και δι’ ύλης την σωτηρίαν μου εργασάμενον... Προσκυνώ Χριστού εικόνη, ως σαρκωμένου Θεού... Η γαρ της εικόνας τιμή προς το πρωτότυπον διαβαίνει, φησίν ο θεός Βασίλειος»². Με το δικό του τρόπο ο Πατροκοσμάς τα ίδια λέγει στους ακροατές του, για την τιμή που πρέπει να αποδίδουν στο “πρωτότυπον” της εικόνας: **«Αν τύχη καμμίαν φοράν και σε φοβερίση κανένας ασεβής και σου ειπή:**

• **Διατί να προσκυνάς τα σανίδια;**

Και συ, να του ειπής,

• **διατί προσκυνάς το χαρτί και το μελάνι; Το φερμάνι οπού στέλλει ο βασιλεύς τι είναι; Χαρτί και μελάνι. Μα διατί το φιλείς και το βάνεις επάνω από το κεφάλι σου; Δια την αγάπην του βασιλέως. Έτσι και ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί, μνημορύντες να ανεβούμεν εις τον ουρανόν να προσκυνήσωμεν τον Θεόν μας, κάμνομεν τας αγίας εικόνας και προσκυνούμεν την μορφήν τους δια την αγάπην του Θεού μας και όχι πως προσκυνούμεν τα σανίδια, καθώς και εσείς δεν προσκυνάτε το χαρτί και το μελάνι»³.**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 201.

2. Στ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, Ιωάννης ο Δαμασκηνός*, Εκδοτική Εστία, Αθήνα 1986, σελ. 335 - 338.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε΄, σελ. 271.

Το άλλο μεγάλο θέμα, που αναπτύσσει σε όλες του τις Διδαχές, είναι για το τι συμβολίζει και πώς πρέπει να γίνεται το σημείο του σταυρού, η εξωτερική μορφή του μαρτυρίου στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς: «**Ακούσατε, αδελφοί μου, πώς πρέπει να γίνεται ο σταυρός και τι σημαίνει. Μας λέγει το άγιον Ευαγγέλιον πως η αγία Τριάς, ο Θεός, δοξάζεται εις τον ουρανόν περισσότερο από τους αγγέλους. Τι πρέπει να κάμης και συ; Σμίγεις τα τρία σου δάκτυλα με το δεξιόν το χέρι σου και μην ημπορώντας να ανεβής εις τον ουρανόν να προσκυνήσης, βάνεις το χέρι σου εις το κεφάλι σου, διατί το κεφάλι σου είναι στρογγυλό και φανερώνει τον ουρανόν και λέγεις με το στόμα: Καθώς εσείς οι άγγελοι δοξάζετε την Αγία Τριάδα εις τον ουρανόν έτσι και εγώ ως δούλος ανάξιος δοξάζω και προσκυνώ την Αγίαν Τριάδα. Και καθώς αυτά είναι τρία, είναι ξεχωριστά είναι και μαζί, έτσι είναι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, τρία πρόσωπα και ένας μόνο Θεός. Κατεβάζεις το χέρι σου από το κεφάλι σου και το βάνεις εις την κοιλίαν σου και λέγεις: Σε προσκυνώ και σε λατρεύω, Κύριέ μου, ότι κατεδέχθης και εσαρκώθης εις την κοιλίαν της Θεοτόκου δια τας αμαρτίας μας. Το βάζεις πάλιν εις τον δεξιόν σου ώμον και λέγεις: Σε παρακαλώ, Θεέ μου, να με συγχωρήσης και να με βάλης εις τα δεξιά σου με τους δικαίους. Βάνοντάς το πάλιν εις τον αριστερόν ώμον λέγεις: Σε παρακαλώ, Κύριέ μου, μη με βάλης εις τα αριστερά με τους αμαρτωλούς. Έπειτα κύπνους κάτω εις την γην: Σε δοξάζω, Θεέ μου, σε προσκυνώ και σε λατρεύω, ότι, καθώς εβάλληκες εις τον τάφον, έτσι θα βαλθώ και εγώ. Και όταν σηκώνεσαι ορθός, φανερώνεις την Ανάστασιν και λέγεις: Σε δοξάζω, Κύριέ μου, σε προσκυνώ και σε λατρεύω, πως ανασπίθηκες από τους νεκρούς δια να μας χαρίσης την ζωήν την Αιώνιον. Αυτό σημαίνει ο πανάγιος σταυρός»¹.**

Για να καταλάβουν οι πιστοί που τον παρακολουθούσαν την αξία του σταυρού και πως δεν έχουν να φοβηθούν τίποτε κάνοντάς τον, αναφέρει παραδείγματα, ένα θετικό και ένα αρνητικό «για να καταλάβετε την δύναμιν του σταυρού». Το θετικό αναφέρεται στον Άγιο Πατριάρχη Ιωακείμ, που με τη δύναμη του σταυρού μετακίνησε βουνό και δεν έπαθε τίποτε από το ισχυρό δηλητήριο του μάγου: «**Όποιος έχει πίσιν εις τον Χριστόν μας και να είναι καθαρός, κάμνοντας τον σταυρόν του δεν φοβάται να πάθη τίποιες, κανέναν κακόν. Ομοίως πάλιν όποιος έχει το χέρι του μολυσμένον με αμαρτίες όταν κάνει τον σταυρόν του, οι δαίμονες δεν φοβούνται. Θέλετε να ακούσετε και άλλο**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274.

δια τον σταυρόν πως δεν ενεργεί όταν είναι μολυσμένο το χέρι μας με αμαρτίες;»¹ Και ακολουθεί το παράδειγμα με τον παραβάτη Ιουλιανό, που ενώ έκανε επάνω στο φόβο του το σημείο του σταυρού, «οι δαίμονες δεν εφοβήθησαν και δεν έφυγαν, διατί ήταν μολυσμένος από τον φόνον οπού έκαμε»². Λόγια σοφά, διανθισμένα με κατάλληλα παραδείγματα, πείθουν, παρακινούν, προτρέπουν, δυναμώνουν την πίστη και την αγάπη στο Θεό. Το σημείο του σταυρού είναι το σημαντικότερο εφόδιο του Χριστιανού, γιατί ο Σταυρός του Κυρίου είναι ο όπλο κατά του Διαβόλου, ο θρίαμβος του Χριστιανισμού, το εφόδιο της ζωής. Τα λόγια του Πατροκοσμά συμπληρώνουν τον Ιερό Χρυσόστομο: «Ο γαρ σταυρός ανείλε την αμαρτίαν, καθάρσιον της οικουμένης εγένετο, καταλλαγή χρονίας έχθρας... Δια τούτο και επί οικίας και επί των τοίχων και επί των θυρίδων και επί του μετώπου και επί της διανοίας, μετά πολλής επιγράφομεν αυτόν της σπουδής»³. Ο Άγιος Συμεών για το Σταυρό του Κυρίου και το σημείο του σταυρού, γράφει: «Οι Χριστιανοί έχουν τον Σταυρόν καύχημα και δόξαν και δύναμιν. Οτι όλη μας η δύναμις είναι με την δύναμιν του σταυρωθέντος Χριστού... Οι Χριστιανοί, οπού πιστεύουν εις τον Χριστόν, σημειώνουν τον εαυτόν τους με το σημείον του Σταυρού, όχι απλώς και ως έτυχεν και με καταφρόνησιν, αλλά με κάθε προσοχήν και σύνεσιν και φόβον και τρόμον και με κάθε ευλάβειαν. Οτι ο τύπος του Σταυρού φανερώνει την καταλλαγήν και φιλίαν όπου κάμνει κάθε άνθρωπος με τον Θεόν»⁴. Οι Διδαχές του Πατροκοσμά και τα Πατερικά κείμενα έχουν πολλές ομοιότητες, δείγμα της σπουδής και γνώσεως των Πατέρων από τον Άγιο.

Τέλος, τα τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ψυχής, που συχνά αναφέρει ο Άγιος στις Διδαχές του, «ζώσαν, αγγελικίν, αθάνατον», αποδίδουν θαυμάσια τον ορισμό της ψυχής, που η αδελφή του Μ. Βασιλείου Μακρίνα δίνει στον αδελφό της Γρηγόριο Νύσσης, σε μια θεολογική και φιλοσοφική συζήτησή τους, αναφερόμενη στην ψυχή: «Ψυχή εστιν ουσία γενητή, ζώσα, νοερά, σώματι οργανικώ και αισθητικώ δύναμιν ζωτικήν και των αισθητών αντιληπτικήν δι' εαυτής ενείσα...»⁵. Ο άνθρωπος, επομένως, ψυχοσωματικό ον, διπλός, θα λέγαμε, από δύο φύσεις, από το υλικό σώμα και την άορατη και άυλη ψυχή του, είναι το πιο αγαπημένο δημιούργημα του Θεού. Οι απαίδευτοι ακροατές του

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 277.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 277 - 278.

3. Β. Χαράνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, τόμος Δ', σελ. 306.

4. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», *Λόγος Α'*, ό. π. σελ. 31.

5. Γρηγόριος Νύσσης, *Περί ψυχής και αναστάσεως, μετά της ίδιας αδελφής Μακρίνης διάλογος*, ΒΕΠ, έκδ. Αποστολικής Διακονίας Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1989, τόμος 68, (Μέρους Δ') στίχοι 13 - 16, σελ. 325.

Αγίου συνέλαβαν τι είναι άνθρωπος και πόσο ιδιαίτερη αξία έχει η αθάνατη ψυχή τους. Γι' αυτή την ψυχή πρέπει να δώσουν τα πάντα: **«Το κορμί σας ας το καύσουν, ας σας το πηγανίσουν, τα πράγματά σας ας σας τα πάρουν, μη σας μέλη, δώστε τα, δεν είναι εδικά σας. Ψυχή και Χριστός σας χρειάζεται. Ειούτα τα δύο όλος ο κόσμος να πέση, δεν ημπορεί να σας τα πάρη, έξω αν τύχη και τα δώσετε με το θέλημά σας. Αυτά τα δύο να τα φυλάγεις να μην τύχη και τα χάσεις»**¹.

Οι θεολογικές γνώσεις και η τοποθέτηση στα Δογματικά και Απολογητικά θέματα της πίστεως καθώς και η επίδραση των Πατέρων είναι εμφανής στη Διδαχή του Πατροκοσμά. Θα συμφωνήσουμε, και θα κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο, με τη γνώμη του άγνωστου επιστολογράφου προς τον Αρχιεπίσκοπο των Ιονίων Νήσων, που μεταξύ των άλλων γράφει: «Η διδασκαλία του προειρημένου κήρυκος είναι η ίδια οπού αναγινώσκομεν εις τα Θεία Ευαγγέλια και κατά διαδοχήν από τους Αποστόλους εις τον τετραμερήν εκηρύχθη κόσμον, εξηγήθη από τους Πατέρας της Ορθοδόξου Εκκλησίας, εστερεώθη με τα θεσπίσματα των Γενικών Συνόδων... Ημπορούσα εγώ με μύρια κείμενα Ευαγγελίων, Αποστόλων, Αγίων Πατέρων και Συνόδων να αποδείξω την αναλογίαν οπού έχει η ρηθείσα διδασκαλία με τα δόγματα της ιεράς Εκκλησίας»². Και τα λόγια αυτά τα γράφει ένας αυτήκοος μάρτυρας τεσσάρων Διδαχών του Αγίου, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Χριστιανικόν χρέος με ηνάγκασε να του γίνω ακροατής εις τέσσαρες εδικάς του διδαχάς»³.

Η παιδεία του Πατροκοσμά, η μόρφωσή του στα μοναστήρια της πατρίδας του, οι γνώσεις που πήρε στη Σχολή των Αγράφων και ιδίως στην Αθωνιάδα, οι επιστήμες που σπούδασε κοντά στο μεγάλο διδάσκαλο Ευγένιο Βούλγαρη και στους συνεργάτες του Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη, Παναγιώτη Παλαμά, Νικόλαο Τζερτζούλη, όπως και τα μαθήματα της Ρητορικής Τέχνης, που διδάχτηκε από τον αδελφό του Χρύσανθο, ήταν τα όπλα που τον βοήθησαν να πολεμήσει για τη μόρφωση των υποδοούλων Ελλήνων. Ήταν τα απαραίτητα εφόδια, που τα χειρίστηκε κατάλληλα για το διαφωτισμό και την αναγέννηση του Γένους. Οι αγώνες του για την παιδεία και τη γλώσσα των ομοεθνών του ήταν σκοπός και στόχος στην εικοσαετή του δράση, που επισφραγίστηκε με το μαρτύριό του. Ο Πατροκοσμάς ήταν ο Μεγάλος Διδάσκαλος του Γένους, ο σωστός Παιδαγωγός, ο βαθύς Ψυχολόγος και Ψυχογράφος, ο αναμορφωτής της ελληνικής Κοινωνίας.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 240.

2. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σελ. 56 - 57.

3. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σελ. 55.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

2.2. Ο ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ

ΨΥΧΟΛΟΓΟΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΣ

2.2.1. ΨΥΧΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΣΜΑ

(ΦΟΡΕΙΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ)

Η αγωγή είναι «ένα φαινόμενο, το οποίο ανήκει στα βασικά δεδομένα της ανθρώπινης υπάρξεως. Είναι μια εργασία, που υφίσταται από τότε που υπάρχουν άνθρωποι. Ένα γεγονός, που το συναντούμε παντού και πάντοτε στην ανθρώπινη ζωή. Βρίσκεται μέσα σ' αυτή κατά συνειδητό και ασυνείδητο τρόπο και συνίσταται από το σύνολο των προσωπικών και απροσώπων επιρροών και επιδράσεων, που διαπαιδαγωγούν τον άνθρωπο από τη γέννηση ως το θάνατό του»¹. Ο άνθρωπος, μοναδική και ανεπανάληπτη προσωπικότητα, δεν αναπτύσσεται ανεξάρτητα από το περιβάλλον στο οποίο ζει. Τόσο η οργανική όσο και η ψυχική του ανάπτυξη συντελούνται σ' ένα περιβάλλον φυσικό, γεωγραφικό και κοινωνικό-πολιτιστικό. «Η αγωγή προκύπτει μέσα από το σύνολο των διαπροσωπικών επιδράσεων και των περιβαλλοντικών επιρροών, ως αποτέλεσμα της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης ενδογενών και εξωγενών παραγόντων»². Στην Πλατωνική και Αριστοτελική φιλοσοφία, «σκοπός της αγωγής είναι να μετατρέψει τη γοητεία που ασκεί η προσωπικότητα του δασκάλου επάνω στην ψυχή του νέου, σε έρωτα προς τα αντικειμενικά αγαθά του πνεύματος»³. Το μέλλον του ανθρώπου προσδιορίζεται από την αγωγή και την παιδεία.

Αν ερευνήσουμε το φαινόμενο της αγωγής από ψυχολογική άποψη, θα δούμε ότι βασίζεται σε δύο λειτουργικούς μηχανισμούς. Ο ένας ενεργοποιείται στην αρχή της παιδευτικής διαδικασίας και βρίσκεται έξω από το "εγώ" του παιδαγωγούμενου και ο άλλος τελείται μέσα στο "είναι" του. Ο πρώτος περιλαμβάνει και ρυθμίζει το σύνολο των εκπεμπομένων, από το περιβάλλον προς το άτομο, ερεθισμάτων και ο δεύτερος συνίσταται στην περισυλλογή και διεργασία εκ μέρους του παιδαγωγούμενου των εκπεμπομένων

-
1. Ι. Ξυροτύρης, *Μάζα και αγωγή*, ανατύπωση από τα «Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης», Θεσ/νίκη 1950, σελ. 13.
  2. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 83.
  3. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος, Εισαγωγή*, εκδ. Γ. Βασιλείου, έκδ. γ', Αθήναι 1971, σελ. 87.

προς αυτόν ερεθισμάτων. Η παιδευτική διαδικασία ολοκληρώνεται με τις διάφορες μεταβολές, που επέρχονται στην προσωπικότητα του ατόμου που υπόκειται στην αγωγή, από τις προαναφερθείσες μορφωτικές διαδικασίες¹.

Οι πηγές, από τις οποίες εκπέμπονται προς τον άνθρωπο τα μορφωτικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, αποτελούν τους λεγόμενους παράγοντες ή φορείς αγωγής, που διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στους βασικούς ή πρωτεύοντες, που είναι το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον του ανθρώπου, ιδιαίτερα η οικογένεια, η κοινωνία, το Έθνος, η Εκκλησία, η θρησκευτική γενικά κοινότητα και στους έμμεσους ή δευτερεύοντες παράγοντες αγωγής, στα παιδευτικά περιβάλλοντα, που άμεσα ή έμμεσα επιδρούν θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, όπως είναι διάφορες οργανώσεις, διαλέξεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ο εργασιακός και επαγγελματικός χώρος.

Τους παράγοντες αγωγής φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά ο σοφός παιδαγωγός του Έθνους, ο Πατροκοσμάς. Το πρώτο περιβάλλον του ανθρώπου, το φυσικό και κοινωνικό-πολιτιστικό, επιδρά αποφασιστικά επάνω στο παιδί και συντελεί στη διαμόρφωση της όλης ψυχοφυσικής ιδιοσυστασίας του. Η γεωφυσική διαμόρφωση του χώρου εκπέμπει συνεχώς μηνύματα στον ανθρώπινο δέκτη, τον απλό άνθρωπο του βουνού, τον ταλαιπωρημένο από τις αντιξοότητες της ζωής και των φυσικών φαινομένων αγρότη. Σ' αυτόν τον άνθρωπο πίστεψε ιδιαίτερα ο Άγιος, γιατί ο χαρακτήρας του, το ήθος, η συμπεριφορά και τα ιδανικά του είχαν διαμορφωθεί μέσα στην ελευθερία και την ανεξαρτησία του ελεύθερου αέρα και των κορφών, που τον περιέβαλλαν. Σ' αυτούς τους ανθρώπους θέλησε να μιλήσει και αυτούς να διαπαιδαγωγήσει, γιατί απ' αυτούς περίμενε "το ποθούμενο", την ελευθερία. Και δεν έκανε λάθος.

Ο όρος κοινωνικοποίηση είναι σύγχρονος και σημαίνει όλες τις μεθοδευμένες και συστηματικές επιδράσεις της παλαιάς προς τη νέα γενιά, που αποσκοπούν στην ψυχική, πνευματική και ηθική εξέλιξη των παιδιών, με απώτερη επιδίωξη την προσαρμογή τους στις ανάγκες της κοινωνίας, ή τη διαδικασία εκείνη μέσω της οποίας το άτομο μαθαίνει τους τρόπους μιας κοινωνικής ομάδας ή μιας κοινωνίας, ώστε να είναι σε θέση να γίνει ενεργό μέλος της².

Ο Πατροκοσμάς γνωρίζοντας το σημαντικό ρόλο, που παίζει η οικογένεια σ' αυτή την κοινωνικοποίηση του παιδιού, αρχίζει το έργο του από κει. Η οικογένεια είναι «το πρω-

1. Γ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, εκδ. Λύχνος ΕΠΕ Γραφικές τέχνες, Αθήνα χχ σελ. 64.

2. Ι. Πυργιωτάκης, *Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης*, περ. Φιλολόγος, Δεκέμβρ. 1982, τόμος ΣΤ', τεύχ. 30, σελ. 269 -275.

τόπλασμα κάθε κοινωνικού οργανισμού. Μέσα σ' αυτή αναπτύσσεται το πιο ιερό και το πιο άγιο, το πιο βαθύ μυστήριο, το θαύμα της δημιουργίας. Λαός και έθνος κρατιούνται και αναπτύσσονται από τις γεννήτριες δυνάμεις της οικογένειας, που είναι το πιο ζωντανό και το πιο φυσικό κέντρο της αγωγής»¹. «Η μεν ουν εις πάσαν ημέραν συνεστηκυία κοινωνία κατά φύσιν οίκός εστι, η δ' εκ πλειόνων οικιών κόμη... η δ' εκ πλειόνων κωμών κοινωνία τέλειος πόλις», γράφει ο Αριστοτέλης στα "Πολιτικά"² του. Πιστεύοντας στην οικογένεια και στο ρόλο της για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας ελεύθερων και σωστά σκεπτομένων ανθρώπων, ο Άγιος Κοσμάς μιλάει με σεβασμό για τους ρόλους των μελών της. Κηρύττει την ισότητα της γυναίκας με τον άνδρα, της δίνει τη θέση που της πρέπει, δίπλα στον άνδρα, τον οποίο ελέγχει και θεωρεί υπεύθυνο για την επικρατούσα κατάσταση της κατωτερότητας της γυναίκας: **«Δεν την έχει ο Θεός την γυναίκα κατωτέραν από εσένα, δια τούτο την έκαμε από την μέσσην του ανδρός, δια να είναι ο άνδρας ωσάν βασιλεύς και η γυναίκα ωσάν βεζύρης, ήτοι ο άνδρας ωσάν η κεφαλή και η γυναίκα ωσάν το σώμα»**³. Κηρύττει την ιδιαίτερη αποστολή των φύλων στο κοινωνικό σώμα, θέλει τον άνδρα ως "βασιλιά" και τη γυναίκα ως "βεζύρη". Τα παιδιά μεγαλώνοντας σε μια οικογένεια, που υπάρχει αμοιβαίος σεβασμός ανάμεσα στους γονείς, διδάσκονται σωστά το ρόλο του άνδρα και της γυναίκας, του πατέρα και της μάνας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία.

Στο πλαίσιο της κοινωνικοποίησης του παιδιού μέσα στην οικογένεια εντάσσεται και η εκ μέρους των γονέων κυρίως, αλλά και άλλων προσώπων προσπάθεια ενεργοποίησης των μηχανισμών εκμάθησης των διαφόρων κοινωνικών ρόλων. Μέσα σε μια κατάλληλη παιδαγωγική ατμόσφαιρα, μεταδίδονται ασυνείδητα στο παιδί ορισμένες στάσεις ζωής, τρόποι συμπεριφοράς και αξίες, τις οποίες το παιδί με τη σειρά του υιοθετεί και αφομοιώνει. Η διδασκαλία και μετάδοση αυτών των στοιχείων πραγματώνεται κυρίως μέσω διαδικασιών γνωστικών και αντιληπτικών, όπως παρατήρηση, ταύτιση, μίμηση, αφομοίωση των γονεϊκών προτύπων. Γι' αυτό ο Πατροκοσμάς θέλει τους γονείς να είναι τα καλύτερα πρότυπα για το παιδί μέσα και έξω από το σπίτι: **«Ένα δένδρο, ωσάν το κόψης, ευθύς ξεραίνονται τα κλαριά, αμή ωσάν πούζης την ρίζαν, σέκονται δροσερά τα κλωνάρια. Ομοίως είστενε και οι γονείς ωσάν το δένδρο και όταν πούζεται ο πατέρας και η μητέρα, οπού είστενε η ρίζα των παιδιών, με νηστείες, προσευχές, ελεημοσύνες, με**

1. Ι. Ξυροτύρης, *Μάνα και αγωγή*, Θεσ/νίκη 1955, σελ. 11.

2. Αριστοτέλης *Πολιτικά Α* (1252 b 6 - 8).

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 134.

καλά έργα, φυλάγει ο Θεός τα παιδιά σας»¹. Και τονίζοντας το παράδειγμα των γονέων που είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για των παιδιών τους την άσχημη συμπεριφορά, συμπληρώνει: «Είναι μια μηλιά και κάνει ξυνά μίλα. Εμείς τώρα τι πρέπει να κατηγορήσωμεν, τη μηλιά ή τα μίλα; Τι μηλιά. Λοιπόν κάμνετε καλά εσείς οι γονείς, οπού είσιενε η μηλιά, να γίνονται και τα μίλα γλυκά»².****

Η διαμόρφωση του όλου ψυχολογικού κλίματος της οικογένειας επηρεάζει θετικά ή αρνητικά την όλη παιδευτική ατμόσφαιρα της οικογένειας. Στα πρώτα κυρίως χρόνια της ζωής του παιδιού, η διαδικασία μάθησης και κοινωνικοποίησής του, συντελείται μέσα στην ατμόσφαιρα της παιδαγωγικής σχέσης του με τους γονείς του. Οι ενισχύσεις των γονέων καθορίζουν σχεδόν αποκλειστικά τη μάθησή του, γιατί η επιθυμητή συμπεριφορά του παιδιού ενισχύεται θετικά με την εκδήλωση της αγάπης των γονέων, η ανεπιθύμητη ενισχύεται αρνητικά με την προσωρινή στέρηση αγάπης. Εξάλλου έχοντας ως πρότυπα συμπεριφοράς τους γονείς και ταυτιζόμενο με αυτούς, το παιδί οικειοποιείται ολόκληρο το σύστημα αξιών της οικογένειας. Η προσωπικότητα των γονέων με τις παιδαγωγικές τους αρχές που δρουν, ασυνείδητα ή ενσυνείδητα, η στάση τους απέναντι σε διάφορα καθημερινά θέματα, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και κοινωνικές αρχές επηρεάζουν την όλη εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού. Γι' αυτό υπεύθυνοι για τη θετική ή αρνητική συμπεριφορά των παιδιών τους, είναι οι γονείς: «**Όσες αμαρτίες κάμουν τα παιδιά σου αναφέρονται εις την ψυχίν σου»** και «**όσα παιδιά και αν κάμης, τόσα χρέγια χρεωσιάς. Και δεν ακούεις οπού λέγουν τα παιδιά σου: ανάθεμα τον πατέρα οπού σε έσηπνε; Εγώ αγροικώ πολλούς οπού το λέγουν»³. Και σε άλλη Διδαχή αναφέρει: «**Εκείνοι οπού έχουν παιδιά είναι σκλάβοι και κατά την ψυχίν και κατά το σώμα»⁴.****

Ο Πατροκοσμάς, ως άριστος παιδαγωγός και ψυχολόγος, βοηθά τον αδιαφώτιστο αγροτικό πληθυσμό στην απόκτηση ψυχοπαιδαγωγικών αρχών και γνώσεων. Σημαντικός ψυχολογικός παράγοντας, που βοηθά αποτελεσματικά στην υγιή ανάπτυξη του παιδιού, είναι η στάση των γονέων απέναντί του. Η στοργή και η αγάπη των γονέων προς το παιδί δεν πρέπει να είναι υπερβολική, που θα εκδηλώνεται ως υπερπροστασία, ούτε απορριπτική με ιδιαίτερη προτίμηση των γονέων στο ένα ή το άλλο φύλο, ιδίως του πατέρα στο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 188.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 188 - 189.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 157.

αγόρι και περιφρόνηση των κοριτσιών και της γυναίκας, που είχε την ατυχία να γεννήσει κορίτσι: **«Καθώς ο Ιωακείμ και η Άννα δεν επροτίμησαν το αρσενικόν από το θηλυκόν, έτσι και η ευγένειά σας να μην προτιμάτε τα αρσενικά παιδιά σας από τα θηλυκά, διατί όλα πλάσματα του Θεού είναι»**¹. Με αυτό το παράδειγμα του αγίου ζευγαριού προσπαθεί να βοηθήσει τους απαίδευτους αδελφούς του, που δημιουργούσαν προβλήματα στα σπίτια τους και στα παιδιά τους, έχοντας προτίμηση στα αρσενικά παιδιά.

Οι καλές σχέσεις του ανδρογύνου επηρεάζουν την κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και τους εξασφαλίζουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τα ιδανικά πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς. Στο σπίτι πρέπει να επικρατεί η αγάπη, η στοργή, η ηρεμία, που θα εξασφαλίσουν στο παιδί το κατάλληλο περιβάλλον για να αναπτυχθεί κανονικά. Η στάση του μεγάλου Διδάχου και Παιδαγωγού είναι απίστευτη και επαναστατική για έναν κληρικό. Η οικογένεια της “καθ’ ημάς Ανατολής” είναι ιερός θεσμός, το θεμέλιο της κοινωνίας και η συνέχεια της παραδόσεως του λαού μας. Τονίζει ιδιαίτερα το ρόλο της μάνας για την αγωγή των παιδιών. **«Καμιά άλλη σχέση αγωγής δεν είναι τόσο γόνιμη, δεν ασκεί τόσο βαθιά επίδραση, όσο η αγωγή των παιδιών από τη μάνα. Αυτή είναι η κατ’ εξοχήν παιδαγωγός»**². Η μάνα είναι το κέντρο της οικογενειακής εστίας, το πνεύμα της διαποτίζει τα έμψυχα και εμψυχώνει τα άψυχα. Είναι ο προστάτης του Έθνους, ο φύλακας των αξιών και των αγαθών του πολιτισμού. Αυτή διατηρεί την παράδοση, την εξευγενίζει, την αυξάνει και την παραδίδει από γενιά σε γενιά. Η μάνα **«δίνει τη συνέχεια στο ρεύμα της ζωής, στο αίμα και στην κληρονομία των προγόνων, στα ήθη και στα έθιμα, σε όλα τα αγαθά του πολιτισμού»**³. Όλα αυτά ανασταίνονται από γενιά σε γενιά, γίνονται το πεπρωμένο του λαού. Από το στόμα της δέχεται το παιδί όλο το θησαυρό των πνευματικών και ψυχικών αξιών. Και οι δύο γονείς, ιδιαίτερα η μάνα, θα εμφυτεύσει στο παιδί αξίες πνευματικές και ανώτερες, που θα του διαμορφώσουν μια προσωπικότητα θρησκευτική και ηθική. Αυτή θα οδηγήσει το παιδί στην εκκλησία, θα το κατηχήσει στη θρησκεία των πατέρων του και στη θρησκευτική ζωή του τόπου του.

Η θερμή και εγκάρδια ατμόσφαιρα που δημιουργεί η μητέρα στο σπίτι, αποτελεί την πιο ευνοϊκή προϋπόθεση για την καλλιέργεια των ηθικών και πνευματικών αξιών στο παιδί: **«Πάλιν εσύ, γυναίκα, έχεις περισσότερο χρέος από τον άνδρα να ανατρέφεις τα παιδιά σου και να τα νουθειάς εις τα καλά έργα. Όταν το παιδί σου σηκώνεται**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 186.

2. Ι. Ξυροτύρης, *Μάνα και αγωγή*, ό. π. σελ. 7.

3. Ι. Ξυροτύρης, *Μάνα και αγωγή*, ό. π. σελ. 35.

το ταχύ από τον ύπνον και ευθύς σου γυρεύη ψωμί, εσύ μη του δώσης, αλλά έπαρέ το και πήγαινέ το εις την εικόνα του Χριστού και ειπέ του: Εγώ, παιδί μου, ψωμί δεν έχω, ο Χριστός μας έχει. Έλα, κάμε τον σταυρόν σου να τον προσκυνήσωμεν και να τον παρακαλέσωμεν να μας δώση. Και έτσι συνηθίζει το παιδί από μικρόν εις το καλόν¹. Είναι το “έθος” του Αριστοτέλη, που πίστευε ότι οι διανοητικές αρετές προέρχονται από τη διδασκαλία, οι ηθικές αρετές από τη συνήθεια “έθος”. Έργο της μάνας είναι να καλλιεργεί στο παιδί καλές συνήθειες. Έτσι το παιδί θα βρίσκει ευχαρίστηση εκτελώντας καλές πράξεις². «Ούτ’ άρα φύσει ούτε παρά φύσιν εγγίνονται αι αρεταί, αλλά πεφυκόσι μεν ημίν δέξασθαι αυτάς, τελειουμένοις δε δια του έθους»³. Το παιδί θα συνηθίσει από μικρό στην ευγνωμοσύνη και ευχαριστία για τα αγαθά του Θεού, στην αναγνώριση του κόπου των γονέων του, γενικά στην απόκτηση αρετών, που θα καλλιεργηθούν από τη μάνα με το “έθος”, τη συνήθεια. Σ’ αυτό το σημείο θυμούμαστε και τα λόγια του Άμλετ του Σαίξπηρ⁴, προς τη μητέρα του για το “δαίμονα των έξεων”, τη δύναμη της συνήθειας.

Η σχέση της μάνας και του παιδιού είναι η πιο στενή, που μπορεί να υπάρξει. Ίσως, επειδή δίνει το αίμα της ή γιατί θέτει σε κίνδυνο ακόμα και την ίδια τη ζωή της. Είναι ιδιαίτερη η ψυχική της σχέση με το παιδί, η προνομιακή επαφή της μ’ αυτό. Αυτός ο φυσικός και βιολογικός δεσμός της μάνας και του παιδιού προσφέρει τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις και είναι το πιο κατάλληλο έδαφος τόσο για την πνευματική ανάπτυξη του παιδιού, όσο και για την ψυχική αγωγή του. Αυτό το στενό δεσμό τον γνωρίζει ο Πατροκο-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 170.

2. Bertrand Russel, *Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης*, Μετάφρ. - Σημειώσεις Αιμ. Χουρμούζιος, εκδ. Ι. Αρσενίδη, Αθήνα χχ σελ. 306.

3. Αριστοτέλης *Ηθικά Νικομάχεια Β*, (1103 a, 23 - 25), εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993, τόμος 7ος, σελ. 102.

4. Σαίξπηρ, *Άμλετ*, κατά τη μετάφραση του Βασ. Ρώτα, Bertrand Russel, *Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης*, ό. π. σελ. 306.

«Πάρε, αν δεν έχεις, αρετή με το στανιό.

Το τέρας η συνήθεια που όλες τρώει τις αισθήσεις,

ο δαίμονας των έξεων, ειν’ άγγελος σε τούτο,

πως για να βγούνε κ’ οι καλές κι ωραίες πράξεις

όμοια τους δίνει φράκο ή μια στολή κατάλληλη

που τους καλόρχετα»

σμάς και μιλάει για την αγάπη της μάνας την τέλεια, που είναι το παν για των παιδιών της την ανάπτυξη και την ομαλή κοινωνική προσαρμογή: **«Η αγάπη, αδελφοί μου, έχει δύο ιδιώματα, ένα να δυναμώνη τον άνθρωπον εις τα καλά και άλλο να τον νεκρώνη εις τα κακά. Στοχασθήτε: Είναι μία μητέρα και έχει το παιδί της. Παίρνει ψωμί να φάγη, κλαίει το παιδί της. Ευθύς αλησμόνά το ψωμί δια να το παρηγορήσῃ. Από τι παρακινείται ἡ μητέρα; Από τὴν αγάπην οὐοῦ ἔχει εις το παιδί της. Νυστάζει ἡ μητέρα και θέλει να κοιμηθῆ. Κλαίει το παιδί της. Ευθύς αλησμόνά τον ὕπνον δια να το παρηγορήσῃ. Από τι παρακινείται; Από τὴν αγάπην. Είναι ἀρρωστη ἡ μητέρα, κλαίει το παιδί της. Ευθύς αλησμόνά τὴν ἀρρωσίαν δια να παρηγορήσῃ το παιδίτης. Από τι παρακινείται; Από τὴν αγάπην»**¹. Σε μια τέτοια ατμόσφαιρα μεγαλώνοντας το παιδί και ἔχοντας πρότυπο της μάνας τὴν αγάπη και τὴν στοργή, αναπτύσσεται συναισθηματικά και μαθαίνει τους σωστούς ρόλους και τρόπους, που θα το βοηθήσουν αργότερα στην κοινωνία και στη δική του οικογένεια.

Ο Άγιος τονίζοντας το ρόλο της μάνας μέσα στο σπίτι και γνωρίζοντας τα πολλαπλά της καθήκοντα στην οικογένεια, συμβουλεύει τους ἄνδρες να τις αγαποῦν και τους θυμίζει τα προβλήματα, που εκείνες αντιμετωπίζουν, συνήθως μόνες, για τὴν ανατροφή των παιδιών, τὴν τάξη και τὴν ζωὴ της οικογένειας: **«Οἱ ἄνδρες ὅσον ἠμπορεῖτε να ἔχετε τὴν αγάπην με τες γυναῖκες σας. Δεν βλέπετε πόσους πειρασμούς ἔχουν οἱ ευλογημένες με τα παιδιά τους, με το σπίτι, με το ένα, με το άλλο;»**² Η μάνα είναι ἡ καρδιά της οικογένειας, και συγχρόνως με τα πολλά καθήκοντά της είναι ο μεγαλύτερος και καλύτερος παιδαγωγός του παιδιού. Θέτει τα βασικά θεμέλια κάθε μελλοντικής αγωγῆς, ετοιμάζει το παιδί για τὴν ἀνθρώπινη ἀποστολή του. Η μάνα δίνεται στο παιδί και αυτό το δόσιμο δεν είναι υπολογισμός, ἀλλὰ ψυχική ἀνάγκη.

Η οικογενειακή αγωγή στο σύνολό της, το κλίμα που διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν στάση και συμπεριφορά των γονέων και ἀπὸ τὴν ηρεμία και γαλήνη του σπιτιού, εξαρτάται ἡ συναισθηματική και κοινωνική ωρίμανση των παιδιών, που στη δύσκολη ἐποχὴ του Πατροκοσμά, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ταχεία και ἀποτελεσματική ἐκμάθηση των ρόλων, που θα ἔκαναν αυτά τα παιδιά ἄξια, να πάρουν στα χέρια τους τα ἡνία που θα ὀδηγοῦσαν το Ἔθνος στην ἐλευθερία. Στους κόλπους αυτῶν των οικογενειῶν θα διαμορφωνόταν οἱ δυνατός προσωπικότητες, που θα ἔπαιρναν τα ὄπλα στο χέρι και θα ἔδωχαν τον ἀδηφάγο τύραννο και κατακτητὴ. Ἀπὸ αυτά τα παιδιά και ἀπὸ τις ἐμπειρίες, που θα ἀποκτήσουν στο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αἰτωλοῦ Διδαχές (και βιογραφία)*, ὁ. π. Διδαχὴ Ε', σελ. 265 - 266.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αἰτωλοῦ Διδαχές(και βιογραφία)*, ὁ. π. Διδαχὴ Ε', σελ. 282.

οικογενειακό περιβάλλον, θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό η μεταγενέστερη κοινωνική τους συμπεριφορά και η εν γένει στάση τους απέναντι σ' ένα σύνολο κοινωνικό, σ' ένα Γένος υπόδουλο, που θα ζητήσει από αυτά αγώνα και θυσίες για την ελευθερία του.

Μετά την οικογένεια, ο σημαντικότερος φορέας συστηματικής αγωγής και μορφώσεως, που έχει ως κύριο σκοπό την προπαρασκευή των νέων ανθρώπων για τη ζωή και την ομαλή ένταξή τους στην ευρύτερη κοινωνία, είναι το **Σχολείο**. Είναι ο κοινωνικός θεσμός, που ασκεί την απαιτούμενη αγωγή στα νέα άτομα με τρόπο συστηματικό και τη βοήθεια ψυχοπαιδαγωγικών μεθόδων, αναλυτικών προγραμμάτων, σχολικής νομοθεσίας, για να μπορέσει το παιδί να αναπτύξει την ατομικότητα και κοινωνικότητά του, να εξελιχθεί αρμονικά η όλη ψυχοσωματική του υπόσταση. Ο μεγάλος διδάσκαλος και παιδαγωγός Κοσμάς, γνώριζε πολύ καλά την επίδραση του Σχολείου και της Παιδείας στα σκλαβωμένα ελληνόπουλα, που έπρεπε να αποκτήσουν τη σωστή μόρφωση και να κοινωνικοποιηθούν στη δύσκολη κοινωνία που ζούσαν.

Ο Πατροκοσμάς υπήρξε απόστολος της γνήσιας Παιδείας, που απέβλεπε στην αναγέννηση του Έθνους, που ανταποκρινόταν στις άμεσες ανάγκες του δούλου Γένους. Με το σύστημα εργασίας και την οργάνωσή του, με το περιεχόμενο και τους στόχους της Παιδείας, με τη στενή σχέση και ανταλλαγή απόψεων δασκάλου και μαθητών, ιδιαιτέρως με τις απαραίτητες γνώσεις που το Σχολείο προσφέρει, το ελληνόπουλο του 18^{ου} αιώνα ανδρώνεται, ωριμάζει και ετοιμάζεται για τον ξεσηκωμό του Γένους.

Τα μορφωτικά αγαθά που έπρεπε να πάρει το σκλαβωμένο ελληνόπουλο στο Σχολείο ήταν αξίες και αρχές θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές, κοινωνικές. Το Σχολείο καλλιεργεί το ιδανικό της ελευθερίας. Για να σταθεί όμως η έννοια της ελευθερίας θα πρέπει παράλληλα να καλλιεργηθεί η έννοια της ευθύνης. Η ανάπτυξη αυτή του συναισθήματος της ευθύνης θα πρέπει να είναι από τις βασικότερες απαιτήσεις και πρωταρχικές προσπάθειες του Σχολείου. Το Σχολείο μεταβιβάζει τα πολιτιστικά στοιχεία στη νέα γενιά. Και η νέα γενιά των χρόνων του Πατροκοσμά είχε ανάγκη από την Παράδοση του Έθνους μας, που είναι δεμένη με την ύπαρξή μας, αλλά που οι δύσκολοι καιροί δεν την έκαναν γνωστή. Έπρεπε, λοιπόν, τα παιδιά να μάθουν την πίστη στο Θεό και τα πεπρωμένα της Φυλής, τον ενθουσιασμό και την εθνική υπερηφάνεια, για να αναπτρωθεί η πίστη και να ενισχυθεί το εθνικό φρόνημα, ώστε οι “νυν” μαθητές να γίνουν οι αυριανοί αγωνιστές, που θα ελευθερώσουν το Γένος και θα συνεχίσουν την παράδοσή του.

Το Σχολείο είναι που θα ανοίξει τον ορίζοντα του νου, θα καλλιεργήσει την ψυχή, θα ισχυροποιήσει τις αξίες και θα τις πραγματώσει. Πάσχιζε ο Άγιος, προκειμένου να πείσει τους αμόρφωτους ραγιάδες ότι ήταν **«καλύτερα να έχης εις την χώραν σου σχολείον ελληνικόν παρά να έχης βρέσες και ποταμούς, διατί η βρύσις ποτίζει το σώμα, το**

δε σχολεῖον ποτίζει την ψυχὴν»¹. Τόνιζε τις συνέπειες της αμάθειας σ' αυτούς και τα παιδιά τους: «**Δε βλέπετε πως αγρίεψε το Γένος μας από την αμάθειαν και εγινίκαμεν ὡσάν τα θηρία;**»². Στο Σχολεῖο θα μάθει ο νέος άνθρωπος ότι δεν είναι μόνος του, αλλά υπάρχουν και οι άλλοι, και ὅλοι μαζί θα αγωνιστούν για το καλό του συνόλου, της κοινότητας, του Ἔθνους. Γι' αυτό συνιστά στους γονεῖς, ὅπου βρεθεί να συστήσουν **«αυπερθέτως σχολεῖον ἑλληνικόν, δι' ου θα γνωρίσωσι τα τέκνα υμῶν, ὅσα υμεῖς αγνοεῖτε»**³.

Ο Πατροκοσμᾶς, ἔχοντας πιστέψει ο ἴδιος στο αγαθό της μορφώσεως, με την ἴδρυση των Σχολείων, που συμβουλεύει και επιτελεῖ, εμπιστεύεται στο δάσκαλο τα παιδιά, το μέλλον του Γένους. Ανάλογα με τις συνθήκες του κάθε τόπου, τις ανάγκες των μαθητῶν, τα διαφέροντά τους, ο δάσκαλος θα οργανώσει τα μαθήματα, θα κάνει τους κατάλληλους συσχετισμούς μεταξύ τους, θα προσεγγίσει και θα αξιοποιήσει το ενδιαφέρον των παιδιῶν. Οι δάσκαλοι του σκλαβωμένου Γένους, για να διδάξουν σωστά και αποτελεσματικά και να μεταδώσουν γόνιμα τα αγαθά της Παιδείας, πρέπει να πιστεύουν στο Θεό και να εἶναι διπλά φωτισμένοι με την πίστη και τα γράμματα.

«Χωρίς το σχολεῖον περιπατούμεν εἰς το σκότος»⁴, ἦταν το “πιστεύω” του Αγίου. Η συχνή επανάληψη των ἰδίων φράσεων και των ἰδίων νοημάτων στους διάφορους τόπους που πήγαινε, υποδηλώνουν την εμμονή του Πατροκοσμᾶ στη μεγάλη ἀνάγκη στροφῆς της προσοχῆς ὅλων προς το Σχολεῖο, για την εθνική και εκπολιτιστική διαδρομή της φυλῆς μας, ἰδιαίτερα σε κείνους τους δύσκολους καιρούς⁵. Γιατί το θέμα της Παιδείας του Ἔθνους ἦταν το πιο σημαντικό και το πιο καίριο, που θα ἔπρεπε να απασχολήσει ὅλους. Διαβεβαιώνει τους ακροατές με τη Διδαχὴ του, πως το σχολεῖο φωτίζει και βοηθά τον ἄνθρωπο, **«δια τούτο πρέπει να στερεώνειε σχολεῖα ἑλληνικά να φωτίζονται οἱ ἄνθρωποι. Διότι διαβάζοντας τα ἑλληνικά τα πύρα οπού λαμπρύνουν και φωτίζουν τον νουν του μαθητοῦ ἀνθρώπου και καθὼς φωτίζει ο ἥλιος την γη, ὅταν εἶναι ξαστεριά, και βλέπουν τα μάτια μακριά ἔτσι βλέπει και ο νους τα μέλλοντα. Απεικάζουν ὅλα τα καλά και τα κακά, φυλάγοντας ἀπὸ κάθε λογῆς κακόν και αμαρτίαν... Τα πάντα ἀπὸ**

1. I. Μενούνος, *Κοσμᾶ του Αἰτωλοῦ Διδαχές (και βιογραφία)*, ὁ. π. Διδαχὴ Α1, σελ. 142.

2. I. Μενούνος, *Κοσμᾶ του Αἰτωλοῦ Διδαχές (και βιογραφία)*, ὁ. π. Διδαχὴ Ε', σελ. 267.

3. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλοῦ*, α' ἔκδ. Αθήνα 1860, σελ. 48.

4. I. Μενούνος, *Κοσμᾶ του Αἰτωλοῦ Διδαχές (και βιογραφία)*, ὁ. π. Διδαχὴ Α1, σελ. 142.

5. Δ. Μασούρης, *Η Ἑλληνοχριστιανικὴ παιδεία στις Διδαχές του Κοσμᾶ του Αἰτωλοῦ*, περ. «Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή», Δεκέμβ. 1997, σελ. 308.

το σχολείον τα μαυθάνομεν»¹. Το σχολείο, για τον Άγιο της Παιδείας, ήταν το φυτώριο που θα καλλιεργούσε την εθνική συνείδηση των ελληνοπαίδων, θα τους μάθαινε την ιστορία τους και θα τους δημιουργούσε όλες τις προϋποθέσεις, για να αγωνιστούν και να επαναφέρουν στον τόπο τους το αγαθό της ελευθερίας που τους στέρησε ο κατακτητής τόσα χρόνια.

Βασικός παράγοντας αγωγής του ανθρώπου στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον είναι η **Εκκλησία**, “το μέγιστον διδασκαλείον και παιδευτήριον”, κατά τον Ιωάννη το Χρυσόστομο, που έχει ως αποστολή της την “εν Χριστώ” λύτρωση της ανθρώπινης ψυχής. Απευθύνει το λυτρωτικό της μήνυμα και διδάσκει τα αιωνίας αξίας θεία διδάγματα της σε όλους τους ανθρώπους, ιδιαίτερα στους νέους. Μέσα στο χώρο της όλης θρησκευτικής κοινότητας, η Εκκλησία ασκεί μεγάλη παιδευτική επίδραση στις ψυχές των πιστών με τη διδασκαλία της και τις λατρευτικές της ευκαιρίες. Μεταδίδει στα μέλη της αντιλήψεις και γνώσεις θρησκευτικού, ηθικού και κοινωνικού περιεχομένου και σε συνεργασία με το Σχολείο και την Οικογένεια, επιτυγχάνει τη μύησή τους στη θρησκευτική πίστη και ζωή. Με τη θρησκευτική και ηθική αγωγή επέρχεται η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος των μελών της κοινωνίας, η ωρίμανση του ψυχικού τους κόσμου και η μορφοποίηση και καλλιέργεια του χαρακτήρα τους. Ιδιαίτερα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, η συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου Ελληνισμού ήταν τεράστια. Ήταν ο μοναδικός φορέας της εθνικής μας Παραδόσεως και Παιδείας².

Την εποχή αυτή η Ορθοδοξία ανέλαβε τη μεγαλύτερη ευθύνη της άμυνας του Ελληνισμού. «Απόχτησε τεράστιο μέγεθος, γιατί ταυτίστηκε με την ύπαρξη της Ελλάδας και του Ελληνισμού. Όλα τα αξιολογικά φαινόμενα της πνευματικής ζωής, η θρησκεία, η ποίηση, η ζωγραφική, η αρχιτεκτονική, η μουσική ακόμα και όλες οι επιστήμες συγκεντρώνονται γύρω από την Ορθοδοξία. Είναι γεγονός ότι η Εκκλησία είχε γίνει το μεγάλο, απόρθητο για τον κατακτητή, οχυρό του Ελληνισμού. Μέσα στις εκκλησίες συντελέστηκε η συναίρεση της πατρίδας και της θρησκείας σε βαθμό που ο καλός χριστιανός να προϋποθέτει τον καλό Έλληνα»³.

Ο Άγιος Κοσμάς, απόστολος και κληρικός αυτής της Εκκλησίας, γνώριζε πολύ καλά τον παιδευτικό της ρόλο και πόσο επηρέαζε τους υποδούλους. Η Εκκλησία ήταν η μάνα,

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 409.

2. Γ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, ό. π. σελ. 102 - 103.

3. Χρ. Τζούλης, *Ηρωϊκός κόσμος, Δοκίμια*, τυπ. Ν. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 85 και 87.

η τροφός, το σχολείο, το δικαστήριο, η πολιτεία, τα πάντα, αφού οι εκπρόσωποί της φρόντιζαν για όλες τις ανάγκες και τα προβλήματα των ανθρώπων. Η λατρευτική ζωή της Εκκλησίας βοηθά στη σύσφιξη των δεσμών των μελών της κοινότητας και στην κοινωνικοποίησή τους και ο Άγιος αποβλέπει, όχι μόνο στο κήρυγμα και τη διδαχή, αλλά τονίζει και πραγματοποιεί λατρευτικές ευκαιρίες, που είναι η ουσία της Ορθοδοξίας αφενός και ευκαιρία ενότητας των μελών της κοινότητας αφετέρου. **«Να συμμαζωχθήτε εις τες οκτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύσῃ εις τον Χριστόν»**¹, συμβουλεύει ο Πατροκοσμάς και σε άλλη Διδαχή του προτρέπει τους χριστιανούς: **«Να μάθετε όλοι σας το «Άγγελος Πρωτοσιάτης», άνδρες και γυναίκες, παιδιά και κορίτσια να το λέγετε εις την προσευχίν σας»,** ενώ στο τέλος τελεί και την ακολουθία της αρτοκλασίας:

- **«Έχετε ψωμί, σιτάρι και νερό να παρακαλέσωμεν τον Χριστόν να τα ευλογήσῃ;**
- **Έχομεν.**
- **Του Κυρίου δεπθώμεν. Κύριε, ελέησον. Κύριε Ιησού Χριστέ (και λέγει την ευχίν των Πέντε Άρτων)»**².

Σε άλλη Διδαχή προτρέπει τους πιστούς: **«Να βάνητε τους ιερείς να λειτουργούν εις την εκκλησίαν κάθε ημέραν, δια να ευλογήται η χώρα σας και να συγκωρούνται τα αμαρπίματά σας»**³.

Αυτό το θείο καθίδρυμα, η Εκκλησία, που επιτελούσε τόσες λειτουργίες με τους εκπροσώπους της, έπρεπε να λειτουργεί άψογα και ανθρωπίνως. Γι' αυτό, πρώτιστο μέλημα του Αγίου είναι να βοηθήσει και να μορφώσει τους ιερείς, που θα αναμορφώσουν την κοινωνία. Βαθύς γνώστης της Ορθοδόξου Παραδόσεως και του παιδευτικού ρόλου του ιερέα, του δίνει γραμμές για να είναι ένα σωστό πρότυπο για τη μικρή κοινωνία του τόπου του, αφού η παρουσία του είναι καταλυτική για το ποίμνιό του: **«Και οι ιερείς πρέπει να μην πεισμώνουσι, να μη δέχωνται κατάκρισιν, να μη βάνουσι σκάνδαλα, να μη γίνωνται μάρτυρες εις κάθε πράγμα, γκοτσαμπάσπδες, να μη γίνωνται καπεταναραίοι, να μη γίνωνται χασάπδες, να μη γίνωνται πρματευτάδες, να μη γίνωνται κομυρικα ραίοι, διότι αυτοί παρακαλούν δια τας ψυχάς σας... να είναι ταπεινοί, φρόνιμοι, να**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 206.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 288.
 3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 411.

μην αφορίζουν, να μην οργίζονται, να μην καταρίζονται, να μην έχουν έχθραν, να μη μεθούσι, να είναι λαμπροί ωσάν ακίνες του ηλίου»¹.

Επίσης, βασικός παράγοντας αγωγής είναι το κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον, που ασκεί συνεχώς «παιδευτικές επιδράσεις στα άτομα, συνήθως ασυνείδητα και χωρίς σύστημα, αλλά αβίαστα και φυσικά»². Το άτομο με τη σειρά του ασκεί τις δικές του επιδράσεις στα άλλα άτομα και έτσι μέσα στην κοινωνία υπάρχει μια αλληλεπίδραση, μια τάση των ατόμων για κοινωνική προσαρμογή και μίμηση. Το παιδί μέσα στο κοινωνικό σύνολο, χάρη στην επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους μαθαίνει τη γλώσσα της, τα ήθη και έθιμά της, τους τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς της, τις αντιλήψεις, τις ιδέες, τις αξίες και τα ιδανικά της, την πολιτιστική πείρα των προηγούμενων γενεών. Από το πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο της κοινωνίας εξαρτάται η ποιότητα των παιδευτικών επιδράσεων, που ασκείται επάνω στα άτομα. Αυτό το γνωρίζει πολύ καλά ο Άγιος Κοσμάς, γι' αυτό προσπαθεί να μορφώσει το κοινωνικό σύνολο κατάλληλα, ώστε να γίνει ο καλύτερος δάσκαλος για τη νέα γενιά. Οι Διδαχές του αυτό το σκοπό έχουν. Συμβουλεύει, ελέγχει, επιτιμά όλα τα κοινωνικά σύνολα και τους κοινωνικούς φορείς.

Η κοινωνία ως πολιτεία παρουσιάζεται με ένα έργο διοικητικό, πολιτιστικό, μορφωτικό, που επιδρά ποικιλοτρόπως στα άτομα. Ο Πατροκοσμάς είχε πλήρη γνώση των ιδιαιτεροτήτων της σύγχρονης του κοινωνίας. Η πατρίδα υπόδουλη, ξένοι κατακτητές με απαιτήσεις, συμφέροντα, εκμετάλλευση, προπαγάνδα. Τα προνόμια και οι ελευθερίες είναι στη διάθεση του κατακτητή, εκείνος αποφασίζει για όλα και ο Άγιος πρέπει να κάνει το έργο του και να διδάξει το λαό με το λόγο του και το παράδειγμά του. Γι' αυτό, η συμπεριφορά του απέναντι στην έννομη τάξη της εποχής του ήταν μεθοδευμένη και προσεκτική, προκειμένου να συνεχίσει το έργο του. Όταν επρόκειτο για τους κατακτητές, ζητούσε την άδεια να διδάξει μέσω τρίτων. Απευθυνόμενος προς την τουρκική εξουσία στέλνει με ακολούθους του την ακόλουθη Επιστολή στον Κατή:

«Ενδοξότατε, σοφώτατε και πολυχρονεμένη αφέντη Κατή,

σε ασπάζομαι και παρακαλώ τον Άγιον Θεόν δια την σωματικήν και ψυχικήν σου υγείαν και ευτυχίαν.

Εγώ, αφέντη μου, ως χριστιανός και ανάξιος δούλος του Αγίου Θεού και ραγιάς του βασιλέως μου Σουλτάν Χαμίτ, προσιαζόμενος υπό Πατριαρχών και αρχιερέων μου, περιπατώ και διδάσκω τους χριστιανούς να φυλάγωσι τας εντολάς του

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 412.

2. Γ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, ό. π. σελ. 84.

Θεού και να πείθονται εις τας κατά Θεόν βασιλικάς προσιγάς. Πλησιάζοντας δε εδώ εις την επικράτειάν σου, μου εφάνη εύλογον να σας προσκυνίσω με το παρόν μου ταπεινό γράμμα, και αν ο ορισμός σας, να περιπατήσω την επικράτειάν σας. Προσμένω με τον ορισμόν σου.

Υγιαίνετε εν Κυρίω
αφοθ' (1779)

Δούλος ανάξιος
Κοσμάς Ιερομόναχος»¹.

Η στάση του Πατροκοσμά σ' αυτή την Επιστολή, είναι στάση ανάγκης και αναφοράς στην κοσμική εξουσία, τη στιγμή που δεν έρχεται σε σύγκρουση με το νόμο του Θεού. Κάνει εντύπωση η φρόνησή του, χρησιμοποιώντας λέξεις και φράσεις που “άρεσαν” στους Τούρκους, αλλά που γι' αυτόν είχαν διαφορετικό νόημα. “Δούλος” και “ραγιάς” για τους Τούρκους σήμαιναν υποταγή σ' αυτούς, για τον Άγιο Κοσμά η υποταγή αναφερόταν στο Μεγάλο Βασιλέα των Ουρανών, τον Κύριο των πάντων. Καιροί δύσκολοι, που έπρεπε να τα έχει φαινομενικά καλά με τον κατακτητή, για να κάνει ανεμπόδιστα το έργο του. Γνωρίζει τη φιλοχρηματία των κατακτητών, «**άσπρα δώσ' του και καβαλλίκευσέ τον από το κεφάλι...**»² και συγχρόνως τους περιφρονεί: «**...ήλθεν και ο αντίχριστος, τον οποίον έχομεν και εις το κεφάλι μας και δεν πρέπει να σας το ειπώ ότι τον ηξεύρετε...**»³.

Η συμπεριφορά του Πατροκοσμά απέναντι στους **άρχοντες της Πολιτείας** δείχνει αφ ενός σύνεση και διάκριση, ώστε να μπορεί να συνεχίσει απερίσπαστος τη Δίδαχή του, που ήταν το παν γι' αυτόν, αφετέρου έδινε παράδειγμα στο λαό να δέχεται αυτούς, που ο Θεός έβαλε προσωρινά στην εξουσία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα έκανε τα πάντα για να τους διώξει, όταν θα ερχόταν η κατάλληλη στιγμή. Συνιστά στο λαό νομιμοφροσύνη, όχι δουλικότητα. Εξάλλου αυτή η Πολιτεία, ήταν ένας βασικός παράγοντας αγωγής των ελληνοπαίδων, που έπρεπε να μάθουν να ζουν αρμονικά, εξωτερικά τουλάχιστον, με το βάρβαρο κατακτητή, ώσπου να έλθει η ώρα του ξεσηκωμού. Με αυτή τη στάση ο Άγιος εξασφάλιζε την άδεια και την ανοχή των κατακτητών, ώστε με τη Δίδαχή και τις λατρευτικές ευκαιρίες που δημιουργούσε, να μπορεί να επιδρά αποτελεσματικά και να επηρεάζει αφάνταστα την ελληνική συνείδηση των υποδούλων.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ, Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 429, επίσης Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, page 158.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Δίδαχ ή Ε', σελ. 270.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ, Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Δίδαχ ή ΣΤ', σελ 384.

Σημαντικός παράγοντας αγωγής των Ελλήνων της Τουρκοκρατίας κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, ήταν το κήρυγμα και η παρουσία του ίδιου του Πατροκοσμά στους τόπους που περιόδευε. Ήταν οι σταυροί, που έστηνε στο διάβα του, τα κομπολόγια και οι σταυροί, που μοίραζε στους χριστιανούς. Ήταν η επίδραση, που ασκούσε στις μάζες, που τον άκουγαν και τον ακολουθούσαν. Ήταν η απήχηση, που είχε ο λόγος του στις ψυχές, το επιβάλλον, που ασκούσε, ώστε παρευθύς να εκτελείται κάθε του εντολή, γιατί κυριολεκτικά μάγευε όχι μόνο Έλληνες αλλά και Τούρκους. Τόσο, που ο κατάσκοπος Μαμωνάς, όργανο των Βενετών, να γράφει κατάπληκτος: «Η προσταγή του είναι επιβλητική εις όλους και οιανδήποτε πρότασιν και αν κάμη εκτελείται παρευθύς, πράγματα δηλαδή που προκαλούν κατάπληξιν...»¹. Ήξερε να είναι Αρχηγός. Ο αρχηγός ξέρει να κάνει τους άλλους να πειθαρχούν και συνάμα να τον αγαπούν. «Ο πραγματικός αρχηγός δεν είναι εκείνος που τον επιβάλλουν, είναι αυτός που επιβάλλεται μόνος του. Για να οδηγήσεις τους άλλους πρέπει να τους προσφέρεις τον εαυτό σου, πρέπει να ξέσεις ν' αφοσιώ- νεσαι σ' αυτούς»². Ο Πατροκοσμάς, ο “κοντακιανός καλόγερος”, που χρησιμοποιούσε το “σκαμνί” και “εις αυτό αναβαίνοντας” δίδασκε τα πλήθη που, συναθροιζόταν να τον ακούσουν, δεν προσήλκυσε με το ανάστημα και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του, αλλά με την παρουσία του και την αποστολή του, προπαντός, γιατί ήξερε να «παίρνει στους ώμους του το βάρος των άλλων. Ο αρχηγός δεν προσδιορίζεται από τα εξωτερικά σημάδια, αλλά από την κυρίαρχη αποστολή του»³. Και μόνο η παρουσία του ήταν για τους ανθρώπους μια ώθηση να ξεπεράσουν τον εαυτό τους, τις δυσκολίες τους, τη στερημένη ζωή τους.

«Κοίταζε το λαό κατάματα, όλους κατάματα, έναν - έναν, κι' ύστερα άρχιζε το κήρυγμά του. Κι' ήταν φορές, έτσι καθώς μιλούσε κι' άπλωνε τα χέρια του, δεξόζερβα που ήταν ωσάν τον Εσταυρωμένον απάνω στο σταυρό του, κι' ήτανε μια τρομάρα για το λαό, ήτανε μια ψυχοταραχή ανείπωτη, ένα κάτι που τους έπιανε όλους από την καρδιά και τους έσφιγγε... Κι' από το ένα χωριό στο άλλο τον ακολουθούσε πολύς λαός, και μαζεύτηκε έτσι κόσμος αμέτρητος που έτρεχε πίσω του, διψώντας να τον ακούει και να τον βλέπει, άνδρες και γυναίκες και παιδιά... ήτανε κάτι αλλόκοτο, κάτι πρωτόφαντο αυτό

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά, έτος 15, Ιωάννινα 1940, σελ. 8 - 9, επίσης Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και οι Βενετοί (1777 - 1779)*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1984, σελ. 103.
  2. G. Courtois, *L' Art d' Être Chef*, Éditions Fleurus, Paris, Η Τέχνη του Αρχηγού, μετ. Γ. Σχίζας, εκδ. Κέντρου Τύπου δια την Νεότητα, έκδ. 2^η, Αθήναι 1957, σελ. 10.
  3. G. Courtois, *L' Art d' Être Chef*, ό. π. σελ. 10.

που γινότανε...»¹. Αυτό το “αλλόκοτο” και “πρωτόφαντο” ήταν η επίδραση του Πατροκοσμά, του σημαντικού παράγοντα αγωγής, που διαμόρφωνε τις συνειδήσεις του καιρού του και συντελούσε στην ανάπτυξη ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων.

Η μεγάλη επιρροή, που ασκούσε ο Πατροκοσμάς, και οι παιδευτικές του προσπάθειες, αποσκοπούσαν στην κοινωνικοποίηση των ελληνοπαίδων στα πολιτειακά δεδομένα της εποχής του. Η κοινωνική αγωγή που ασκούσε δεν απευθυνόταν μόνο στα παιδιά, αλλά και στους ενήλικες, οι οποίοι θα συνέχιζαν το έργο του και θα έπρεπε να ενεργοποιήσουν τις διάφορες ικανότητες των παιδιών τους. Ο Πατροκοσμάς, ο μεγάλος Παιδαγωγός και Διδάχος, γνώριζε βέβαια ότι η κοινωνικοποίηση των Ελληνοπαίδων της εποχής του δε θα συντελούνταν από τη μια μέρα στην άλλη. Είναι μια διαδικασία, που διαρκεί όσο και η ζωή. Αρχίζει με την εμφάνιση και καλλιέργεια των βασικών ιδιοτήτων του ανθρώπου, κυρίως την ανάπτυξη του συναισθηματικού και κοινωνικού στοιχείου, ακολουθεί η οικειοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των πολιτιστικών αξιών, και συνεχίζεται με την εκμάθηση νέων μορφών συμπεριφοράς και νέων ρόλων. Αυτή την οικειοποίηση πολιτιστικών, θρησκευτικών και εθνικών αξιών θέλει ο Πατροκοσμάς να βιώσουν τα Ελληνόπουλα, για να διαμορφώσουν ηθική και εθνική συνείδηση, να αποκτήσουν εθνική ταυτότητα, που θα έχει καθοριστική σημασία για τις προοπτικές του Έθνους και την παραπέρα εξέλιξή του. Αυτή τη “γέννηση” του νέου ατόμου, που ο Rene Konig χαρακτήρισε “πολιτιστική γέννηση”², επιδιώκει ο Άγιος για τα Ελληνόπουλα, την ελπίδα του δούλου Γένους, που καλούνται να το ελευθερώσουν, αλλά και για τους ενήλικες που τον άκουγαν και που θα συνέχιζαν το έργο του στις ψυχές και στη ζωή των παιδιών τους.

-
1. Θ. Πετσάλης - Διομήδης, *Οι Μαυρόλυκοι*, Το Χρονικό της Τουρκοκρατίας, εκδ. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σ^{ιας} Α.Ε. έκδ. Ζ', τόμος 3^{ος}, σελ. 78 - 79.
  2. Ι. Πυργιωτάκης, *Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης*, περιοδ. Φιλολόγος, Δεκέμβ. 1982, τόμος ΣΤ', τεύχος 30, σελ. 270 - 271.

2.2.9 ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ ΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ (ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΧΗΣ ΤΟΥ)

Η διδασκαλία είναι ένα έργο τέχνης και γι' αυτό πρέπει να διακρίνεται από ορισμένα γνωρίσματα, που χαρακτηρίζουν όλα τα καλλιτεχνήματα. Ορίζεται από μια σειρά κανόνων, νόμων δομής και αρχές συνθέσεως, που τη διαχωρίζουν από τα άτεχνα κατασκευάσματα. Ο καλός διδάσκαλος πρέπει να εφαρμόζει τους κανόνες και τα χαρακτηριστικά της έντεχνης διδασκαλίας.

Ο Άγιος των γραμμάτων της Τουρκοκρατίας, ο διδάσκαλος του Γένους και ο αναμορφωτής της Παιδείας του υπόδουλου Ελληνισμού, ως μαθητής του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα, φαίνεται ότι είχε ακούσει τις διδακτικές θεωρίες¹, που κυκλοφορούσαν στην εποχή του και γνώριζε πολύ καλά και εφήρμοζε στη διδασκαλία του κανόνες και μεθόδους και σχήματα, τα οποία έκαναν τη Διδαχή του ξεχωριστή, ή εφάρμοσε μεθόδους, που η Διδακτική αργότερα θα ανακαλύψει, θα ονομάσει και θα προτείνει². Επίσης η Διδαχή του Πατροκοσμά είχε σκοπούς και στόχους, γνώριζε τις μαθησιακές δυνατότητες των ακροατών του και προσπαθούσε να δώσει τα κατάλληλα ερεθίσματα για την κατανόηση και την ενημέρωση των διδασκομένων επάνω σε ποικίλα θέματα. Πριν προχωρήσουμε στις διδακτικές αρχές και μεθόδους του Πατροκοσμά, ας δούμε τους σκοπούς της διδασκαλίας και Διδαχής του, που δεν απευθυνόταν μόνο σε μικρούς μαθητές, αλλά, ως επί το πλείστον σε μεγάλους, ώριμους ανθρώπους.

Ο σκοπός της διδασκαλίας είναι παιδαγωγικός και ανθρωποπλαστικός, αποβλέπων στην ανίχνευση, ανάπτυξη και εμπέδωση των ψυχοσωματικών ικανοτήτων του διδασκομένου, προκειμένου να αναδειχθεί ώριμος, άρτιος, ελεύθερος, ικανός, χρηστός και χρήσι

-
1. Κάνοντας μια σύντομη θεώρηση του διδακτικού προβλήματος, παρατηρούμε, ότι απασχόλησε μεγάλους δασκάλους και παιδαγωγούς, που ο καθένας βοήθησε με το δικό του τρόπο στην εξέλιξη και βελτίωσή του. Οι Έρασμος, Rabelais, Bacon, Descartes, Montaigne, Κομένιος, Locke, Fenelon, Rousseau, Pestalozzi, Frobel, Herbart, διατύπωσαν τις διδακτικές τους θεωρίες και έθεσαν τις βάσεις της παιδαγωγικής ως επιστήμης.
  2. Κ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1972, επίσης Ν. Εξαρχόπουλος, *Γενική Διδακτική*, εκδ. οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήνα 1946, τόμοι Α' και Β', Αλέξ. Κοσμόπουλος, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 1985.

σιμος πολίτης της πατρίδας¹. Ο σκοπός εκφράζει το επιθυμητό αποτέλεσμα κάποιας διαδικασίας, την έκβαση κάποιας προσπάθειας. Χαρακτηριστικά κριτήρια καταλληλότητας ενός παιδαγωγικού σκοπού είναι η σαφήνεια του σκοπού και η δυνατότητα πραγματοποίησής του.

Ο σκοπός της διδασκαλίας του Πατροκοσμά ήταν συγκεκριμένος και σαφής, να συντελέσει στην τόνωση του εθνικού φρονήματος, στην ενεργοποίηση των ψυχικών ειδικά λειτουργιών των υποδούλων, στην εξασφάλιση της ενεργητικής ετοιμότητας απέναντι στη γνώση πάνω σε όλα τα θέματα, που μπορούσαν να τους απασχολήσουν και στις διάφορες προκλήσεις, που δημιουργούσε η φορτισμένη ατμόσφαιρα της εποχής. Ο σκοπός του είχε μακροπρόθεσμες επιδιώξεις και ήξερε τι ακριβώς ήθελε να πετύχει. Η διδασκαλία έπρεπε να συντελέσει στη μόρφωση και παιδεία του απαιδευτου ελληνικού λαού, που δεν είχε τη δυνατότητα να φοιτήσει σε Σχολές και Ελληνομουσεία, αλλά που θα μπορούσε εύκολα να πειστεί για την αναγκαιότητα των γραμμάτων και να συστήσει **«σχολείον ελληνικόν να μανθάνουν τα παιδιά γράμματα»**. Η διδασκαλία έπρεπε να συντελέσει στην ανάπτυξη και ολοκλήρωση μιας προσωπικότητας ελεύθερης, δυνατής, που θα τολμούσε να αντισταθεί στον **«αντίχριστο, τον οποίον έχουν εις το κεφάλι τους»**², τον Τούρκο κατακτητή, που αφάνισε το Έθνος των Ελλήνων, γκρέμισε την ελπίδα, συνετέλεσε στον ψυχικό χαλασμό, στην απενεργοποίηση, στη μείωση, στην έλλειψη της ηθικής αντοχής. **«Ο Άγιος των σκλάβων αυτό τον αφανισμό ήθελε να προλάβει, παλεύοντας για την αναζωογόνηση της ελπίδας, για το ριζοβόλημα του “ποθούμενου” στην καρδιά και την ψυχή των σκλάβων»**³.

Το Σχολείο δεν είναι αποκομμένο από τις κοινωνικές καταστάσεις, αλλά, αντίθετα, αποσκοπεί στη βελτίωση ή ανατροπή ορισμένων από αυτές, γι' αυτό και η διδασκαλία του Πατροκοσμά δέθηκε με τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, βοηθώντας τους διδασκομένους στην άσκηση δημιουργικών ρόλων. Στόχος βασικός και σκοπός του να σταματήσει τους εξισλαμισμούς, να μορφώσει τους απαιδευτους ραγιάδες, να τους “συστήσει” Σχολεία, να τους μάθει να μιλάνε την ελληνική γλώσσα, να τονώσει την ελπίδα, να αναπτερώσει το ηθικό, να ανυψώσει το θρησκευτικό και εθνικό συναίσθημα, να

1. Αλ. Κοσμόπουλος, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, ό. π. σελ. 31, επίσης Ευσ. Δημητρόπουλος, *Οι Παιδαγωγικοί σκοποί στο διδακτικό έργο*, περ. Φιλολόγος 1981, τόμος Ε', τεύχος 25, σελ. 433 - 434.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή ΣΤ', σελ. 384.

3. Χρ. Τζούλης, *Το «ποθούμενο» στις Διδαχές του Αγίου Κοσμά*, Θέρμο 1997, σελ. 12.

ξυπνήσει την εθνική συνείδηση, να δώσει εθνικό περιεχόμενο στους κλέφτικους αγώνες, με ένα λόγο να προετοιμάσει την επανάσταση στις καρδιές. «Ολόκληρο το Έθνος στη διδασκαλία του Αιτωλού βρίσκει τον καλύτερο εαυτό του»¹, γιατί είναι αυτός, που εμπνέει στους αρματολούς την ιδέα της απελευθέρωσης και της καρτερίας, στους κλέφτες το ιδανικό να πολεμήσουν τον κατακτητή, στους απλοϊκούς ξωμάχους “το ποθούμενο”, σε όλους την αναγέννηση αυτού του τόπου. «Και είναι βέβαιο πως αυτή η προεργασία που κάνει ο Κοσμάς γίνεται κατόπιν συνεργασίας και προεγκρίσεως του Πατριαρχείου, δηλαδή του κύκλου εκείνου των προφιλικών αναγεννητών, που προετοίμαζαν την επανάσταση»¹.

Ο ψυχισμός του ανθρώπου είναι ένα σύνολο, που διαφοροποιείται και εξελίσσεται ολικά και δυναμικά κάτω από την επίδραση διαφόρων ερεθισμάτων, εξωτερικών και εσωτερικών, πνευματικών και υλικών, βιολογικών και ψυχολογικών, ατομικών και κοινωνικών. Επομένως, η διδασκαλία μπορεί να επιδράσει δυναμικά όχι μόνο σε κάποιο μέρος του ψυχισμού του διδασκόμενου, αλλά πάνω σε όλη την προσωπικότητά του. Έχοντας υπόψη αυτή την ψυχοπαιδαγωγική αρχή ο Πατροκοσμάς “επέβαλλε” δυναμικά τη Διδαχή του στους ακροατές του, ώστε να επηρεάσει την όλη προσωπικότητά τους με την στήριξη όλων των ικανοτήτων τους και το “ξύπνημα” δυνάμεων εσωτερικών, συγκινησιακών. Ήθελε να “ξυπνήσει” κάθε περιοχή της προσωπικότητας του μαθητή, τη γνωστική, συναισθηματική, ψυχοκινητική και αντιληπτική. Ιδιαίτερα απευθύνεται στη συναισθηματική περιοχή, όπου το άτομο συνειδητοποιεί και κατόπιν αποδέχεται κάποιες αρχές, θέσεις, διαθέσεις, που θα στηρίξουν τις αξίες του και θα κατευθύνουν τη συμπεριφορά του. Η παιδεία έρχεται απέξω για όλους μας, κατά την παραβολή του σπηλαιίου και των δεσμοτών του Πλάτωνα στην “Πολιτεία”². Ο δρόμος από το σκοτάδι προς το φως,

-
1. Δώρος Πολίτης, *Οι Κοινωνικές ιδέες του Κοσμά του Αιτωλού*, εκδ. της Χριστιανοσοσιαλιστικής Βιβλιοθήκης του οργανισμού Νεοελληνικής αναγέννησης, Αθήνα χχ σελ 17.
  2. Στην παραβολή η κυριαρχούσα έννοια είναι το σκοτάδι, η απαιδευσία. Μέσα το σκοτάδι είναι ο φυλακισμένος, ο απαίδευτος άνθρωπος, έξω το φως. Η παιδεία είναι λύσις από των δεσμών και μεταστροφή προς το φως, «ψυχής περιαγωγή εκ νυκτερινής τινος ημέρας εις αληθινήν», (521 c). Όταν λύνεται ο φυλακισμένος μέσα στο σπήλαιο της «Πολιτείας», σηκώνεται, γυρίζει το κεφάλι του, κάνει τα πρώτα βήματα και κοιτάζει έξω προς το φως. Η κάθε μια απ’ αυτές τις ενέργειες είναι συνδεδεμένη με πόνους, «πάντα δε ταύτα ποιών αλγού», (515 c), διότι είναι τραχύς και ανηφορικός ο δρόμος της παιδείας για κάθε άνθρωπο. Πλάτωνος *Πολιτεία ή περί δικαίου Πολιτικός*, Βιβλίο Ζ’, (514 a - 521 c), εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, μετ. Ι. Γρυπάρη, Αθήναι 1954, σελ. 498 - 517.

όπως τον παριστάνει η εικόνα του σπηλαίου, συμβολίζει την ανάβαση του ανθρώπου από το πνευματικό σκοτάδι της αμάθειας προς το φως της παιδείας και γνώσεως. Αυτή την ανάβαση του υπόδουλου ραγιά προς το φως της Παιδείας έβαλε σκοπό της ζωής του ο Πατροκοσμάς. Επίσης γνώριζε ότι το πολύπλοκο και πολυδύναμο φαινόμενο της μάθησης υπάρχει μέσα στην ψυχή του ανθρώπου, «ενούσαν εκάστου δύναμιν εν τη ψυχή»¹ και είναι στοιχείο της καθημερινής του ζωής. Συντελείται δε σε μόνιμη και σταθερή βάση καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του, αρχίζοντας ασυνείδητα με τη γέννηση και συνεχίζοντας συνειδητά μέχρι το τέλος της ζωής, αφού κάθε άνθρωπος διδάσκει και διδάσκεται μέσα και έξω από την οικογένεια, το Σχολείο, την κοινωνία.

Η διδασκαλία θεωρείται ως **αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης διδασκάλου και διδασκομένου, αλλά και ερεθισμάτων του περιβάλλοντος**. Ο δάσκαλος επιδρά με την άσκηση του ρόλου του, με την έκφραση της προσωπικότητάς του και με τις ικανότητες, που διαθέτει. Ο Πατροκοσμάς, ο δάσκαλος ως άνθρωπος, ως πηγή της παιδείας είναι στην πρώτη γραμμή. Χαρακτηριστικό του η αγάπη προς το μαθητή και ακροατή, η αγάπη αυτή, που «ιδρύει ηθική σχέση μεταξύ διδασκάλου και μαθητή»². Ο ρόλος του διδασκάλου Πατροκοσμά ήταν πολλαπλός και διέθεται τη δύναμη, που του παρείχε το κύρος του. Γνώριζε την ψυχική ποιότητα του ακροατή και είχε τη δύναμη να προσαρμόζει το λόγο του. Η προσωπικότητά του ασκούσε μεγάλη επίδραση, «είναι πειστικώτατος εις τας ομιλίας του και ως εκ τούτου κατώρθωνε να προσελκύη πάντοτε ολόγυρά του πολλές χιλιάδας ατόμων»³, γράφει ο Γενικός Προβλεπτής των Βενετών Giacomo Nani προς τον Πρίγκηπα της Βενετίας και ο Σέργιος Μακραίος αναφέρει: «Συνέτρεχε πλήθος εκ των πόλεων και χωριών όπου αν η και επηκολούθουν αυτώ»⁴. Στις περιοδείες του τον ακολουθούσαν πλήθη, «υπελόγισα ότι ήσαν τουλάχιστον 6000 τα άτομα της ακολουθίας του»⁵ και «ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πανταχόθεν συρρέουν, ίνα τον ίδουν, είναι καταπληκτικός, ως επίσης και ο αριθμός των ακολουθούντων αυτόν εις την περιοδείαν ανά τας διαφόρους κοι-

1. Πλάτωνος *Πολιτεία ή περί δικαίου* «Πολιτικός», Βιβλίο Ζ', (518 c), ό. π. σελ. 508.

2. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος Εισαγωγή*, ό. π. σελ. 45.

3. Αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani προς το Δόγη της Βενετίας στις 19 Μαΐου 1779 (ν. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 11, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1984, σελ. 112.

4. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, εν Βενετία τύποις του Χρόνου 1872, τόμος Γ', σελ. 276.

5. Από το αντίγραφο της εκθέσεως του Δημ. Μαμωνά προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας στις 26 Απριλίου του 1779 (π. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.

νότητας»¹, αναφέρει ο κατάσκοπος Μαμωνάς. Στις πόλεις που έμπαινε δημιουργούσε ξεσηκωμό και προκαλούσε ενθουσιασμό, όπως στην Πάργα, κατά την μαρτυρία του Διοικητή της Benetto Pieri, που γράφει προς τον Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στην Κέρκυρα: «Άμα ως επλησίασεν εις το προάστειον, ήρχισαν να σημαίνουν όλοι οι κώδωνες των εκκλησιών των εκτός και εντός του Φρουρίου ευρισκομένων, και εξήλθον προς προϋπάντησίν του οι ιερείς συνοδευόμενοι από πλήθος λαού, ήτοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά»².

Είναι γνωστό στην Παιδαγωγική το διδακτικό τρίγωνο, που παρουσιάζει τους τρεις κύριους παράγοντες που συμμετέχουν στη διδασκαλία, καθώς και τη μεταξύ τους σχέση. Ο μαθητής είναι εκείνος που προσπαθεί να γνωρίσει και να κατακτήσει το μορφωτικό αγαθό, ενώ ο δάσκαλος μεσολαβεί και προσφέρει στο μαθητή την απαραίτητη βοήθεια, παραμερίζοντας τα διάφορα εμπόδια, για να οικειοποιηθεί ο μαθητής το αντικείμενο της διδασκαλίας.

Μια διδασκαλία για να λειτουργήσει και να πετύχει, προϋποθέτει τη σωστή σχέση διδάσκοντος και διδασκομένου, το να γνωρίζει ο διδάσκαλος τα ενδιαφέροντα, τις απαιτήσεις, τις ελλείψεις, γενικά τον ίδιο το μαθητή, όπως και ο μαθητής να γνωρίζει τις ικανότητες και τις απαιτήσεις του δασκάλου. Αυτό ακριβώς εφαρμόζει ο Πατροκοσμάς, θέλει να ξέρει τι λογιής ακροατές έχει: «**Πρέπον και εύλογον είναι, αδελφοί μου, ένας διδάσκαλος όταν θέλη να διδάξη να εξειάξη πρώτον τι ακροατής έχει, ομοίως και οι ακροαταί να εξειάζουν τι διδάσκαλος είναι. Κι εγώ, αδελφοί μου, οπού αξιώθηκα και εσιάθηκα εις αυτόν τον άγιον τόπον, τον αποστολικόν, δια την ευσπλαγχνίαν του Χριστού μας, εξείαξα πρώτον δια λόγου σας...**» και προσθέτει: «**πρέπει δε να ηξεύρετε και η ευγένειά σας δια λόγου μου...**»³. Ο Πατροκοσμάς, όπως και ο Ελβετός Παιδαγωγός Pestalozzi, «στηρίζει τη διαδικασία της αγωγής κατά κύριο λόγο στις σχέσεις δασκάλου - μαθητή, τις οποίες θεμελιώνει στην αγνή και ανιδιοτελή αγάπη»⁴.

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.
  2. Ο Διοικητής της Πάργας Benetto Pieri προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στις 30 Απριλίου 1779 (π. η.), ημέρα Τρίτη, Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 10, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 109.
  3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 6, επίσης Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 115.
  4. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 79.

Πέρα από το διδάσκοντα και τον διδασκόμενο στη λειτουργία της διδασκαλίας χρησιμοποιούνται πολυδιάστατες διαδικασίες, πληροφοριακές, συλλογιστικές, αξιολογικές, διαδικασίες επικοινωνίας, φιλοτίμησης, παροχής αξιών, ιδεών, ιδανικών. Τα μηνύματα που εκπέμπονται διαμορφώνουν συνειδήσεις, επηρεάζουν, κοινωνικοποιούν και γι' αυτό ο Άγιος μέσα από τις Διδαχές του περνάει όλα τα μηνύματα που θέλει να δώσει ως πομπός στους ακροατές του.

Πολλά έχουν λεχθεί για τις Διδαχές του Αγίου ότι δεν ακολουθούν ένα σχέδιο, δεν έχουν σκελετό, αλλά είναι συμβουλές και παραινέσεις διανθισμένες με παραδείγματα για να γίνουν πιο πειστικές. Ο Παπακυριακού μίλησε για το «ποικίλο περιεχόμενο» της κάθε Διδαχής και ότι οι Διδαχές δεν εμφανίζουν «ενότητα λόγου», παρά μόνο «εξαίρεσιν αποτελεί η Δευτέρα Διδαχή επί της Παραβολής του Σπορέως, ήτις εμφανίζει αυστηράν ενότητα και λογοτεχνικήν δεξιότητα» και παραθέτει στη συνέχεια το υστερόγραφο του Ηγουμένου της Μονής Χάλκης Δαμιανού, στην έκδοση Διδαχής Κοσμά του Αιτωλού: «Ο Μακάριος Κοσμάς εξεφώνησε πολλούς και διαφόρους λόγους σύμφωνα με τας περιστάσεις, εις όλα τα μέρη όσα περιήλθεν. Ουδέποτε όμως είχε προσχεδιασμένον ή γεγραμμένον λόγον ως έχων εν αυτώ την θείαν χάριν...»¹. Τη γνώμη αυτή υιοθέτησαν και άλλοι μεταγενέστεροι, αλλά δεν παύει να είναι μια ατομική γνώμη μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα².

Κατά τη γνώμη μας, η μεθοδική πορεία της διδασκαλίας του Πατροκοσμά έχει όλα τα χαρακτηριστικά της έντεχνης διδασκαλίας. Χαρακτηριστικά της διδασκαλίας του, όπως φαίνονται στις Διδαχές που διασώθηκαν, και με βάση τη μεθοδολογία της διδακτικής, ήταν η σαφήνεια, η ενότητα και αρμονία των ιδεών, η αναλογία και συμμετρία, οι λεπτομέρειες, η πρωτοτυπία³.

Πρώτο χαρακτηριστικό η σαφήνεια στη μορφή. Δεν είναι οι Διδαχές του μια απλή συσσώρευση γεγονότων και συμβουλών, όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως και υποστήριξαν πολλοί, αλλά υπάρχει κάποιο σχέδιο με αρχή, μέση, τέλος. Χωρίζει το μορφωτικό υλικό σε μέρη, του δίνει την κατάλληλη μορφή, το τοποθετεί από μεθοδολογική άποψη

-
1. Σωφρ. Παπακυριακού, *Κοσμά Αιτωλού. διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, Αθήναι χχ, σελ. 15.
  2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κ. Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ. 10 (1938), σελ. 713 - 714, επίσης Αυγ. Καντιώτης *Κοσμάς ο Αιτωλός (1714 - 1779)*, εκδ. «Σταυρός», έκδ. ΙΗ', Αθήναι 1995, σελ. 38.
  3. Κ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, ό. π. επίσης Ν. Εξαρχόπουλος, *Γενική Διδακτική*, τόμοι Α' και Β', ό. π. Αλ. Κοσμόπουλος, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, ό. π.

μέσα σ' ένα σχέδιο, σε μια πορεία. Μέσα στα κείμενα υπάρχουν φράσεις που υποδηλώνουν το σχέδιο, που ο Άγιος έχει στο νου του, όπως: «**Με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και μένα τον αμαρτωλόν και ήρθα εκθές εδώ εις την ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμεν και μερικά νοήματα...**» και συνεχίζει «**ώρα πάλιν... να κάμωμεν αρχήν να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν...**», και στο τέλος της ίδιας Διδαχής, «**ο λογισμός με λέγει: ...κάθισε και το βράδυ ναν τους ειπής και τα επίλοιπα**»¹. Αυτές οι φράσεις δείχνουν το σχέδιο του Πατροκοσμά, που για να ολοκληρώσει το βασικό κύκλο των θεμάτων του σ' ένα τόπο, έπρεπε να μιλήσει περισσότερες από μία φορές. «Εδίδασκεν αυτόν (το λαό) επί δυσί και τρισίν ημέραις», γράφει ο Περραιβός. Αν δεν είχε αυτή τη δυνατότητα, σε μια ή δύο ομιλίες περιελάμβανε ό,τι σημαντικότερο νόμιζε ότι ήταν απαραίτητο.

Από την προσεκτική μελέτη των Διδαχών του μπορούμε εύκολα να δούμε το πρόγραμμα, που ακολουθούσε ο Πατροκοσμάς. Η διδασκαλία γινόταν τις βραδινές και πρωινές ώρες, μετά τις εργασίες των ακροατών του ή πριν από αυτές. Οι μετακινήσεις του γινόταν την ημέρα, «**να ασκωθώ κομμάτι νύκτα να πηγαίνω εις άλλο μέρος**»², οπότε συνήθως έφθανε βράδυ σε κάποιο τόπο. Εκμεταλλευόμενος τον χρόνο του έκανε την πρώτη διδαχή το βράδυ, που συνήθως έπαιρνε πολλές ώρες και τέλειωνε και μετά τα μεσάνυχτα ακόμη, όπως υποδηλώνεται από τον κατάσκοπο Δ. Μαμωνά, που πήγε να τον παρακολουθήσει, όταν κήρυττε στο Μαύρο Μαντήλι, κοντά στην Πρέβεζα. «Την παρελθούσαν Πέμπτην, 18 τρέχοντος απεφάσισα να αναχωρήσω προς συνάντησιν του Καλογήρου... έφθασα εις το μέρος όπου ευρίσκετο, περί την 23^{ην} ώραν, την στιγμην ακριβώς που εκήρυττεν... Κατά την μίαν της νυκτός του έκαμα γνωστήν την άφιξίν μου...»³. Φαίνεται καθαρά ότι το κήρυγμα τέλειωσε «κατά την μίαν» και αμέσως μετά ο Μαμωνάς συνάντησε τον Πατροκοσμά. Στη συνέχεια αναφέρει ότι μίλησαν «επί τρία κατά συνέχειαν βράδυα πάρα πολύ, περιπατούντες μόνοι, εις απόστασιν από τον λαόν, που ανεπαύετο κατά τας νυχτερινάς εκείνας ώρας»³. «Ήρχισε την 20^{ην} ώρα να κάμη δημοσία λόγους...»⁴,

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 182, 183 και 206.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 244.

3. Από το αντίγραφο της εκθέσεως του Δημ. Μαμωνά προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας στις 26 Απριλίου του 1779 (π. η.) Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.

4. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 10, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 108 - 109.

αναφέρει και ο Διοικητής της Πάργας, όταν ο Άγιος πήγε εκεί.

Από τα λεγόμενα του Μαμωνά και του Διοικητή της Πάργας συμπεραίνουμε ότι πολλές φορές ο Άγιος μιλούσε μόνο τα βράδια, τρία συνεχόμενα για να ολοκληρώσει τη διδασκαλία του, ίσως γιατί οι άνθρωποι δούλευαν από πολύ πρωί, και τα βράδια κοιμούνταν στην ύπαιθρο, αφού ήταν από διάφορα γύρω χωριά και δεν ήταν δυνατόν να επιστρέψουν στα σπίτια τους το βράδυ. Ίσως προτιμούσε τα Σαββατοκύριακα «το εσπέρας του Σαββάτου προς την Κυριακήν...»¹, αλλά μάλλον αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό λόγω των μετακινήσεων και του χρόνου που εκμεταλλευόταν συνεχώς, για να διαφωτίσει, να διδάξει, να βοηθήσει όσο το δυνατόν περισσότερο κόσμο. Ο ίδιος δε στεκόταν ούτε στιγμή, ιδίως τα τελευταία χρόνια της ζωής του από το 1776 έως το 1779. Νύχτα και μέρα, χειμώνα και καλοκαίρι, από τόπο σε τόπο «ουκ έδωκεν ύπνον αυτού τοις οφθαλμοίς, ουδέ των πόνων ανάπαυσιν», όπως λέει η ακολουθία του².

Η πρώτη, λοιπόν, Διδαχή γινόταν το βράδυ και θέμα της ήταν η Αγία Τριάδα, η Δημιουργία των Αγγέλων και του υλικού κόσμου, η Δημιουργία των Πρωτοπλάστων, η παρακοή τους, η έξωσή τους από τον Παράδεισο και η τιμωρία τους εδώ στη γη και στον άλλο κόσμο. Το πρωί ακολουθούσε η δεύτερη Διδαχή με θέμα τη διήγηση για τη ζωή της Παναγίας, τη Γέννηση και τη ζωή του Χριστού φθάνοντας μέχρι τη Μεγάλη Πέμπτη με την προδοσία και αυτοκτονία του Ιούδα, του οποίου την ιστορία και τη ζωή διηγείται με κάθε λεπτομέρεια. Το επόμενο βράδυ θέμα της Διδαχής του ήταν η Ανάσταση του Χριστού, το έργο των Αποστόλων, η ίδρυση και εξάπλωση της Εκκλησίας, ο Αντίχριστος, η Δευτέρα Παρουσία. Με τις τρεις Διδαχές ολοκληρωνόταν η χριστιανική διδασκαλία, που άρχιζε από τη Δημιουργία και κατέληγε στη συντέλεια του κόσμου. Έτσι υπάρχει μια **ενότητα και αρμονία**, χαρακτηριστικό της έντεχνης διδασκαλίας, αφού διακρίνεται η κεντρική ιδέα και γύρω της περιστρέφονται σε μια λογική συσχέτιση και εξάρτηση οι υπόλοιπες ιδέες.

«Κάθε σημείο, στη διαδικασία της διδασκαλίας, πρέπει να αναπτύσσεται ανάλογα με τη σπουδαιότητά του»¹. Ο Πατροκοσμάς **αναπτύσσει τα σημεία εκείνα που θεωρεί σημαντικά** είτε αυτά αναφέρονται στη χριστιανική κατήχηση είτε σε συμβουλές πρακτικές, όπως η ίδρυση Σχολείου σ' ένα τόπο, οι συμβουλές προς τους γονείς για την καλύτερη

1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.

2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και Ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 31 - 44.

3. Νικ. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, εκδ. Φελέκη, Αθήναι 1981, σελ. 96.

αγωγή των παιδιών τους, η σπουδαιότητα των Μυστηρίων και άλλα. Το κάθε θέμα εμπιέχει ορισμένα στοιχεία, που είναι συνυφασμένα με την πρώτη του ύλη. Σε κάθε περίπτωση αναγκαία προϋπόθεση του “ύψους”, όπως αναφέρει ο Λογγίνος στο έργο του “Περί ύψους”, είναι η επιλογή των πιο σημαντικών από τα ουσιώδη αυτά χαρακτηριστικά και η συναρμογή του ενός με το άλλο σε ένα ενιαίο οργανικό σύνολο. «Το των εμφομένων εκλέγειν αεί τα καιριώτατα και ταύτα τη προς άλλαλα επισυνθέσει»¹. Κάποιες φορές φαίνεται ως να λησμόνησε το κύριο θέμα του, αναφερόμενος σε λεπτομέρειες και παραδείγματα, αλλά επανέρχεται και συνεχίζει, όταν έχει πεισθεί για την κατανόηση των λόγων του.

Εξάλλου ο καλός διδάσκαλος «είναι ανάγκη να επιδιώκει και την παρεμβολή χαρακτηριστικών λεπτομερειών, όχι μόνο για να κατανοηθούν καλύτερα τα καινούρια στοιχεία, αλλά και να διατηρείται αμείωτο πάντα το ενδιαφέρον των μαθητών»². Οι **χαρακτηριστικές λεπτομέρειες** διατηρούν ζωνή την προσοχή στα λεγόμενα του δασκάλου, για να μην κουράζονται από τη μονολογική μορφή διδασκαλίας³. Έτσι ο Πατροκοσμάς, ενώ μιλάει για την Παναγία, τους γονείς της και τη ζωή της, παρεμβάλλει τις απόψεις του για την ισότητα της γυναίκας με τον άνδρα, συμβουλεύει τους γονείς για την ατεκνία, για την αποφυγή βοτάνων και φυλακτών «για να κάνουν παιδιά αρσενικά», για την ονομαστική γιορτή των παιδιών, τον αρραβώνα και το γάμο, τις σχέσεις του ανδρογύνου και πολλά άλλα θέματα³, που διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον και την προσοχή των ακροατών του, ενώ συγχρόνως εμπεδώνουν τόσα καινούρια πράγματα. Η αγωγιμότητα των λόγων του Πατροκοσμά, η μέσω αυτού μετάδοση και μεταβίβαση σε πλήθος ανθρώπων του σωστικού του λόγου, είναι ένα σημαντικό επίτευγμα του μεγάλου διδασκάλου.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της διδασκαλίας του είναι η **πρωτοτυπία, η ελευθερία στις ενέργειες, η προσωπική σφραγίδα** στην πορεία της Διδαχής του, χαρακτηριστικό γνώρισμα της έντεχνης διδασκαλίας³. Κι άλλοι ασχολήθηκαν με τη Διδαχή στην εποχή του και πριν από αυτόν. Ο Φραγκίσκος Σκούφος, ο Ηλίας Μηνιάτης, ο Νεκτάριος Τέρπος, ο Δωρόθεος Βουλισμάς. Αλλά η Διδαχή του Πατροκοσμά είχε κάτι το ξεχωριστό, το πρωτότυπο, το γνήσιο, το αληθινό. Μιλούσε με το δικό του τρόπο, έλεγε πράγματα, που για πρώτη φορά οι άμοιροι ραγιάδες άκουγαν, ή πράγματα χλιοειπωμένα, αλλά που είχαν κάτι άλλο, δικό του, βγαλμένο μέσα από την ίδια την ψυχή του γι’ αυτούς. Πρώτη φορά

1. Διον. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, ερμηνευτική έκδοση Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990, (10), σελ. 90.

2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ 96 - 97.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 182 - 208.

άκουγαν άγαμο μοναχό να τους μιλάει με αγάπη και σεβασμό για τις σχέσεις των συζύγων, αλλά και πρώτη φορά συνάντησαν λόγιο κληρικό «αντί να διδάσκει κλεισμένος σε τέσσερες τοίχους επιβιώνοντας στις τυπωμένες σελίδες» να κάνει «σχολειό του ολάκερο τον ελληνικό χώρο, μαθητές του όλους τους αγράμματους, μέσο του την εθνική του λαλιά και σκοπό του την ίδια την πράξη»¹. Ήταν ο δάσκαλος δημιουργός, που με την ποίηση και παραστατικότητα του λόγου του, το βάθος, το ύψος και την ευγλωττία του δούλεψε για την αναβάπτιση του Γένους, την πνευματική του ανύψωση, την εθνική του ανάσταση.

Η σύγχρονη Διδακτική αναφέρεται σε μεθόδους διδασκαλίας και Διδακτικές αρχές, που έχουν απασχολήσει τους παιδαγωγούς από χρόνια και προσπαθεί με κάθε δυνατό τρόπο να τις εφαρμόσει στην εκπαίδευση. Οι Διδακτικές αρχές είναι βασικοί κανόνες, που εφαρμόζονται κατά τη διαδικασία της διδασκαλίας και αποσκοπούν στο να βοηθήσουν το μαθητή να οικειοποιηθεί κατά τον καλύτερο τρόπο τα μορφωτικά αγαθά. Μεγάλοι παιδαγωγοί και διδάσκαλοι βρήκαν και εφάρμοσαν οι ίδιοι Μεθόδους και Διδακτικές αρχές, ως μέσο μαθήσεως και ασκήσεως και έτσι γνωστές στη Διδακτική είναι σήμερα η διαλεκτική - μαιευτική, η συγκριτική, η επαγωγική και απαγωγική, η αναλυτική και συνθετική, η διερευνητική μέθοδος και άλλες².

Αν λάβουμε υπόψη τις σημερινές μεθόδους διδασκαλίας, έρχεται εύλογα το ερώτημα, ο Πατροκοσμάς ποια μέθοδο διδασκαλίας και ποιές διδακτικές αρχές ακολούθησε; Ποια ήταν η μέθοδος, που έκανε τους ακροατές να κρέμονται από τα χείλη του και να εκτελούν αμέσως τις εντολές του, πράγμα που εξέπληττε τους εχθρούς του; «Η προσταγή του είναι επιβλητική εις όλους και οιαδήποτε πρότασιν και αν κάμη εκτελείται παρευθύς. Πράγματα δηλαδή που προκαλούν κατάπληξιν»³, αναφέρει ο Μαμωνάς στον Προβλεπτή Λευκάδας Sebastiano Morosini, στις 26 Απριλίου 1779 (π. η.). Και ο Προβλεπτής Λευκάδας έγραφε στον ανώτερό του στην Κέρκυρα, τι του κατέθεσε ο Μαμωνάς: «Έχει αξιοθαύμαστον τρόπον όπως εισδύση εις την ψυχήν οιαυδήποτε και εις τοιούτον βαθμόν, ώστε δεν υπάρχει τι το οποίον να εκφράση ή να προτείνη ο ίδιος και το οποίον να μη γίνη αμέσως αποδεκτόν και μετά του επιβαλλομένου σεβασμού παρά της ολότητας, ήτις και εκτελεί

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδ. Έργων Περάνθη, Αθήνα χχ τόμος 2ος, σελ. 71.

2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ 96 - 97, επίσης Παν. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολικής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σελ. 31 - 51, Νικ. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, Αθήνα 1993, σελ. 92 - 162.

3. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 104.

με την πλέον επιφύλακην ακρίβειαν...»¹.

Οι Παιδαγωγοί σήμερα μιλούν για **παιδοκεντρική αρχή**², που σέβεται την ιδιαιτερότητα του παιδιού, αναγνωρίζει και διαφυλάττει τα δικαιώματά του, αντιμετωπίζει το μαθητή ως τον ουσιαστικότερο παράγοντα της διδακτικής διαδικασίας. Ο Πατροκοσμάς πρώτος αναγνώρισε την ιδιαιτερότητα του παιδιού, έλαβε σοβαρά υπόψη την όλη ψυχοσωματική του κατάσταση, τα ιδιαίτερα στοιχεία της ατομικότητάς του, τις κλίσεις και ικανότητές του. Γι' αυτό μίλησε με ενθουσιασμό για το παιδί, για τη μάθηση και την όλη εξέλιξή του. Στις Διδαχές κάνει ιδιαίτερο λόγο γι' αυτό, είναι το κέντρο της διδασκαλίας του: **«Από μικρόν παιδίον οπού έβρουνα αγαπούσα τα μικρά παιδιά και όταν βλέπω κανένα παιδίον με φαίνεται να ανοίξω την καρδίαν μου να το βάλω μέσα. Ανίως και θέλετε να με σκλαβώσετε, δεν ημπορείτε με άλλον τρόπον παρά αν θέλετε να μου χαρίσετε τα παιδιά σας. Εγώ να τα εύχωμαι, να παρακαλώ τον Θεόν να ζήσουν, να προκόψουν και η ευγένειά σας να τα θρέψετε, να τα έχωμε μαζί»**³. Πρέπει το παιδί να ζήσει σε μια αρμονική οικογένεια, να μάθει γράμματα, να γίνει σωστός άνθρωπος: **«Εσύ οπού κάνεις τα παιδιά, να τα παιδεύης τα παιδιά σου, να τα μαθαίνης τα γράμματα, εξόπως τα Ελληνικά»**⁴. Μιλάει με αγάπη για το παιδί **«το πωκό, το ξυπόλητο, το γυμνό, το πεινασμένο, το καιαφρονεμένο»**⁵ και προτρέπει να το περιβάλλουν με αγάπη και το έχουν **«καλύτερα»** από τα δικά τους. Έτσι το παιδί για τον Άγιο Κοσμά γίνεται το κέντρο της παιδαγωγικής και διδακτικής διαδικασίας, δεν είναι η “μικρογραφία” του ενήλικου, αλλά μια ιδιαίτερη και αυτόνομη δυναμική ύπαρξη, που εξελίσσεται και καταλαμβάνει την πρώτη και κυρίαρχη θέση στην κοινωνία. Το παιδί επί χιλιάδες χρόνια περνούσε ως άγνωστος, «η μεγάλη δημιουργική δύναμη του παιδιού ήταν κρυμμένη», όμως, **«όλα τα κάνει το παιδί με τη δύναμή του»**⁶, θα πει και θα γράψει η μεγάλη παιδαγωγός Μαρία Μοντεσσόρι.

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. ό. π. σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 98, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.
  2. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολικής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 155 - 157.
  3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 141.
  4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 213.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 187.
  6. Μαρία Μοντεσσόρι, *Ο δεκτικός νους*, μετάφ. Ζωή Χατζιδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σελ. 24.

Μια άλλη αρχή παιδαγωγική, που εφαρμόζει ο παιδαγωγός Κοσμάς, είναι η **αρχή της ολικότητας**¹. Η αρχή αυτή απαιτεί την προσφορά κάθε μορφωτικού αγαθού στη βάση ενός ενιαίου συνόλου, που έχει αρχή και τέλος και παρουσιάζει εσωτερική διάρθρωση. Με την αρχή αυτή ο δάσκαλος αφενός μεν εντάσσει το περιεχόμενο της διδακτικής ενότητας σ' ένα ενιαίο νοηματικό και ψυχολογικό πλαίσιο, αφετέρου δε συνδέει τη διδακτική ενότητα με προηγούμενες εμπειρίες και γνώσεις των μαθητών, έτσι ώστε οι τελευταίες γνώσεις να συνδέονται με τις προηγούμενες και να αποτελούν μια νέα ολότητα. Ο Πατροκοσμάς έχει ένα σκελετό, ένα σχέδιο των Διδαχών που θα κάνει σ' ένα τόπο, όπως αναφέραμε. Μέσα στα κείμενα υπάρχουν φράσεις, που υποδηλώνουν το σχέδιο, που ο Άγιος έχει στο νου του και τη σύνδεση που κάνει με τις προηγούμενες γνώσεις, που πρόσφερε στους ακροατές του, όπως: **«με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και μένα τον αμαρτωλόν και ήρθα εκθές εδώ εις την ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμεν και μερικά νοήματα της Αγίας μας Εκκλησίας και δύο λόγους σε συντομία. Και πρώτον είπαμε για τον Θεόν μας...»** και συνεχίζει για τους Αγγέλους, τον Παράδεισο, τον Αδάμ και την Εύα, την Παναγία, τα Μυστήρια. **«Έως αυτού αναφέραμε την ιστορία εις δύο λόγους και την αφήσαμε. Τώρα πάλιν... καθώς το Πνεύμα το Άγιον μας εφώτισε να κάνωμεν αρχίν, να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν...»**². Μετά τη γενική επισκόπηση, την ανακεφαλαίωση των προηγουμένων, την κατανόηση του κεντρικού νοήματος της διδακτικής του ενότητας και την επανασύνδεση των επιμέρους τμημάτων σ' ένα ενιαίο σύνολο, συνεχίζει με το νέο διδακτικό υλικό, που αναφέρεται στα καθήκοντα των Χριστιανών και των ιερέων, στην Κρίση, στη Δευτέρα Παρουσία.

Εντυφώντας στις Διδαχές του Πατροκοσμά, μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι μία από τις μεθόδους που χρησιμοποιεί είναι η **διαλεκτική - μαιευτική μέθοδος**, μιμούμενος έτσι το μεγάλο δάσκαλο Σωκράτη. Κατά τη διαλεκτική μέθοδο, «η γνώση εκπορεύεται από το ίδιο το πρόσωπο και όχι από εξωτερική πηγή. Ο δάσκαλος δεν δίνει γνώσεις, αλλά κεντά τη μνήμη του μαθητή, ερεθίζει τη γνώση που έχει μέχρι τώρα αποκτήσει ή δημιουργεί μια τέτοια κατάσταση, που ενθαρρύνει το μαθητή να βρει τις σχέσεις, που υπάρχουν ανάμεσα στις ιδέες. Εμπυχώνει, ενθαρρύνει, διευκολύνει, βοηθεί, παρακινεί»³.

Η μαιευτική μορφή διδασκαλίας έχει έναν ευρύτερο παιδαγωγικό και μορφωτικό χαρα

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 166.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 222 - 223.

3. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 126 - 127.

κτήρα και συνδέεται στενά με τη διδακτική αρχή της αυτενέργειας του μαθητή¹. Οι μαθητές θα αυτενεργήσουν για να βρουν την αλήθεια, με την καταβολή των πνευματικών τους δυνάμεων. Έργο του δασκάλου είναι να κατευθύνει για την αναζήτηση της αλήθειας, ώστε στο τέλος οι μαθητές να σχηματίσουν την εντύπωση ότι μόνοι τους έφθασαν στην αληθινή γνώση. Η αυτενέργεια αποτελεί ένα από τα πιο βασικά στοιχεία για την πνευματική καλλιέργεια και ανάπτυξη του ανθρώπου. Διαμορφώνει ελεύθερες προσωπικότητες, χαροποιεί και ικανοποιεί το άτομο, καλλιεργεί και αναπτύσσει την αυτοπεποίθησή του. Ο Πατροκοσμάς συχνά με τη μαιευτική μέθοδο, που χρησιμοποιεί στις Διδαχές του, δίνει την εντύπωση στους αγράμματους ραγιαδες ότι κατέχουν πολλά πράγματα, αφού με τον τρόπο του εκμαιεύει τις σωστές απαντήσεις τους και οι ίδιοι αυτενεργούν: **«Όταν θέλετε να ιατρεύσετε την ψυχήν σας, τέσσερα πράγματα σας χρειάζονται. Κάνομέ τε ένα παζάρι; Από τον καιρόν οπού εγεννηθήκετε έως τώρα όσα αμαρτήματα εκάμετε να τα πάρω όλα εις τον λαιμόν μου και η ευγένειά σας να μου πάρετε τέσσαρες τρίκες. Βαρύ να ασπκώσετε τέσσαρες τρίκες από αυτά τα γένεια και να σας πάρω εγώ όλα σας τα αμαρτήματα; Και τι να κάμω; Ωστόσο έχω μίαν καταβόθρα και τα ρίχνω όλα μέσα ωσάν κωνευπίρι. Ποία είναι η καταβόθρα; Είναι η ευσπλαχνία του Χριστού μας. Πρώτη τρίκα είναι όταν θέλετε να εξομολογήσθε το πρώτον θεμέλιον είναι αυτό οπού είπαμε, να συγχωράτε τον εχθρόν σας. Το κάμνετε; — Το κάμνομεν, Άγιε του Θεού. — Επύρετε την πρώτην τρίκα...»²**, και συνεχίζει ως το τέλος πείθοντας με το λόγο του και νομίζοντας οι μαθητές - ακροατές του ότι κάνουν όλα όσα ο σοφός διδάσκαλος τους υπαγορεύει: **«Με στερεάν γνώμην, με στερεάν απόφασιν καλύτερα να χύσης το αίμα σου, μα εις άλλην φοράν αμαρτίαν να μη κάμης. Το κάμνεις και αυτό; — Μάλιστα»³**. Έτσι σχηματίζουν την εντύπωση ότι μόνοι τους έφθασαν στην αληθινή και σωστή γνώση.

Η ερωτηματική μορφή διδασκαλίας⁴ βοηθά στην ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα στον διδάσκοντα και στους διδασκομένους, αναπτύσσεται ο αμοιβαίος σεβασμός και η εμπιστοσύνη και σύμφωνα με το ρωσικό ρητό «μαθαίνουμε μόνο για κείνο που συζητήσαμε», επιτυγχάνεται η μάθηση, αφού κυριαρχεί το κοινωνικό στοιχείο που είναι κρι

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 160 - 162, επίσης Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, έκδ. χχ Αθήνα 1993, σελ. 140.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 229.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 231.

4. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 131.

σιμο σημείο για τη μάθηση¹. Ο διάλογος αναπτύσσει την κοινωνική συνείδηση, ενισχύει την αυτοπεποίθηση, συμβάλλει ουσιαστικά στην κοινωνικοποίηση, βοηθάει στη διαμόρφωση ελεύθερης, ανεξάρτητης και δημοκρατικής συνείδησης. Οι ερωτήσεις, που απευθύνει ο Άγιος στους ακροατές του είναι σύντομες, σαφείς, διερευνητικές, μονοδιάστατες. Προσπαθεί να προβληματίσει και να ζωντανέψει τη συζήτηση, ή να πετύχει αυτό που θέλει, χωρίς να το επιβάλλει:

- **«Αλλά τώρα μου δίνετε την ευχήν σας να πηγαίνω και τα άλλα τα τελειώνετε η ευγένειά σας;**
- **Όχι, άγιε διδάσκαλε, σε παρακαλούμεν να καθίσης να μας τα τελειώσης, διότι δεν ηξεύρομεν να τα κάμωμεν.**
- **Καλά, χριστιανοί μου, δια την αγάπην του Χριστού μας και την ιδικήν σας θα καθίσω.**
- **Είναι πολλοί παπάδες εδώ; Κάμνετε τον κόπον, άγιοι ιερείς, να σπκωθήτε επάνω να ιδώ, είσθε πολλοί; Άγιοι ιερείς μου κάμνετε μίαν χάριν να διαβάσωμεν ένα άγιον ευκέλαιον, να χρισθούν οι χριστιανοί οι αδελφοί μας;**
- **Ορισμός σου, άγιε του Θεού.**
- **Έχω φλωρία πολλά να σας πληρώσω, μα δεν σας τα δίδω, θέλω χάρισμα, διότι με πληρωμήν δεν ενεργεί η χάρις του Θεού... χάρισμα να την δίδετε και σεις εις τους αδελφούς σας· το κάμνετε, άγιοι ιερείς;**
- **Μάλιστα, άγιε του Θεού.**
- **Παρακαλώ και εγώ τους χριστιανούς να σας συγκωρήσουν ή δεν έχετε αμαρτίας; Και σας φιλεύω αύριον από ένα βιβλίον, όχι δια πληρωμήν αλλά δια μίαν ευχήν.**
- **Ορισμός σου»².**

Και συνεχίζει τις ερωτήσεις για να γίνει στο τέλος το πρέπον, που θα βγει αβίαστα από τους ακροατές του. Ο έντονος διάλογος δίνει μια ιδιαίτερη κίνηση στο λόγο του, όπως φαίνεται πολύ ωραία στον παρακάτω διάλογο:

- **Θέλεις να καταλάβης, αδελφέ μου, το χρέος οπού έχεις εις τον Θεόν; Εσύ, αδελφέ μου, έχεις μίαν γυναίκα. Είσαι ευχαριστημένος να τη φιλήση άλλος σε ένα μήνα;**
- **Όχι.**

1. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 130.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 374.

- Σε ένα χρόνο;
- Όχι.
- Σε δέκα χρόνους;
- Όχι.
- Σε πενήντα χρόνους;
- Όχι.
- Σε εκατό χρόνους;
- Όχι»¹.

Στη μορφή αυτή του διαλόγου επιχειρείται, με μικρές και αλλεπάλληλες ερωτήσεις, να καθοδηγηθεί ο μαθητής - ακροατής στην απόκτηση των γνώσεων, στην επίτευξη του στόχου της διδασκαλίας, που βρίσκεται στη σκέψη του Αγίου και είναι άγνωστος στον ακροατή του. Οι ερωτήσεις αυτές συνήθως προδίνουν την απάντηση ή εν μέρει την περιέχουν και περιορίζουν στο ελάχιστο την αυτενέργεια και δραστηριότητα των ακροατών.

Με τον τρόπο αυτό, θέτοντας ερωτήσεις και διατηρώντας την έρευνα (questioner and sustainer of inquiry)² ενθαρρύνει και θέτει βάσεις στέρρες για την περαιτέρω ζωή των ακροατών του.

Συχνά ο Άγιος χρησιμοποιεί τη **διηγηματική μορφή διδασκαλίας**³, η οποία βρίσκεται στο πλαίσιο των μονολογικών μορφών διδασκαλίας. Η διηγηματική μορφή συμβάλλει στη διέγερση ισχυρών συναισθημάτων, γιατί ο δάσκαλος με τη διήγηση θα μιλήσει για προσωπικά βιώματα, για ιστορικά, ηθικά και κοινωνικά γεγονότα, θα δώσει μορφωτική ύλη από τις περιοχές του μεγαλείου, της πίστης και αυτοθυσίας της Ιστορίας και της Θρησκείας. «Η τέχνη της διηγήσεως εξαρτάται από τη φύση του διηγούμενου, από την αντιληπτική ικανότητα των ακροατών, από την ικανότητα και διάθεση του δασκάλου»⁴. Του Πατροκοσμά ο λόγος ήταν πηγαίος, είχε μια φυσική ευγλωττία, παραστατικότητα και πειθώ στη διήγηση. Ο λόγος του ο ρητορικός συχνά μεταμορφωνόταν σε ένα αφήγημα συναρπαστικό με τη ζωντάνια του, την περιγραφική του δύναμη, τις εικόνες, το διάλογο. Γνώριζε να συνεπαίρνει, να συγκινεί, να δημιουργεί ισχυρά βιώματα, να αναστατώνει

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 190.

2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 162, επίσης Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 134.

3. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 96.

4. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 340.

με τη θαυμάσια διήγησή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μεταξύ πολλών άλλων, η διήγηση με τον πραγματευτή: «Ένας πραγματευτής, ενομαζόμενος παραλογιστής, επραγματεύετο σαράνια - πενήνια χρόνους· ποτέ καμμίαν φοράν προκοπίν δεν έλαβε. Ύστερον ευρίσκει εις τον δρόμον ένα τορβά. Τον ανοίγει, ευρίσκει μέσα φλωρία κάλπικα, μαργαριάρια κάλπικα, ψεύτικα, και μέσα στην μέσση του τορβά ευρίσκει ένα διαμάντι. Παίρνει τον τορβά με τα άσπρα και πηγαίνει εις τον σαράφην να ιδή αν είναι καλά. Κοιάζοντάς τα του είπεν ότι είναι κάλπικα και μόνον το διαμάντι είναι καλό. Ο πραγματευτής δεν τον επέστευσε, μόνο τα παίρνει και φεύγει και πηγαίνει εις άλλον σαράφην και του λέγει και αυτός πως τα άσπρα είναι όλα ψεύτικα και κάλπικα, μόνον το διαμάντι είναι πολύτιμον πράγμα. Ελυπίθη ο πραγματευτής και παίρνει το διαμάντι εις το χέρι του και τον τορβά με τα άσπρα και πηγαίνει...» Η αφήγησή του απλή, λιτή, πυκνή και σύντομη. Η προσοχή των ακροατών του τεταμμένη, το ενδιαφέρον αμείωτο, παρακολουθούν με αγωνία τη συνέχεια: «Ήλθε καιρός να αποθάνη ο πραγματευτής, και κράζει όλους τους ιδικούς του και τους λέγει: εγώ παιδιά μου, έχω σαράνια - πενήνια χρόνους οπού εμπορευόμενον εις τον κόσμον... Ύστερον βρήκα ένα τορβά οπού είχε μέσα φλωρία... και μέσα στη μέσση του τορβά ευρήκα ένα διαμάντι, τον Χριστόν. Όμως μέλλω να αποθάνω, και δεν έχω να σας αφήσω άλλην κληρονομίαν παρά τούτο το διαμάντι... Ήλθε καιρός και απέθανε ο πραγματευτής, απέμεινε το διαμάντι εις τους ιδικούς του. Εκοίταξαν και αυτοί να εύρουν τόπον να το απιθώσουν, καθώς τους παρήγγειλεν ο πραγματευτής... ματαστρώνουν ένα άλλο πανί επάνω εις το άλλο, απιθώνουν το διαμάντι και τότε ευθύς εστάθη το διαμάντι. Τότε εκάρησαν πολύ και εδόξασαν το Θεό»¹.

Μια βοηθητική μέθοδος που εφαρμόζεται σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους είναι η συγκριτική² ή «συγκριτική μελέτη», όπως την ονομάζει ο Ι. Πυργιωτάκης³. Είναι παράθεση φαινομένων, καταστάσεων, προσώπων παραπλεύρως το ένα με το άλλο και η συνεξέτασή τους για υπάρχουσες αντιθέσεις, διαφορές, για να γίνουν συγκρίσεις, να ανακαλυφθούν σημεία συμφωνίας². Πολύ συχνά εφαρμόζεται από τον Πατροκοσμά η μέθοδος αυτή για να κινήσει το ενδιαφέρον των ακροατών του, να βρίσκονται σε εγρήγορση και να ανακαλύπτουν τις ομοιότητες ή διαφορές.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 291 - 294.

2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 99.

3. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, ό. π. σελ. 118.

Χαρακτηριστικά στη μέθοδο αυτή του Αγίου είναι τα παραδείγματα με το Μωϋσή και την Αγία Παρασκευή. Μιλώντας για τις αρετές του Μωϋσή, τονίζει το τι πρέπει να έχουν και οι ακροατές του για να του μοιάσουν: «Ο Μωϋσής, αδελφοί μου, από μικρόν παιδίον έλαβε δύο πράγματα εις την καρδίαν του, αγάπην εις τον Θεόν και εις τους αδελφούς του. Αυτές τες δύο αγάπες να έχετε... να χαίρεσθε με ταύτες τες δύο αγάπες πάντοτε. Σαράντα χρόνους εσπούδαζεν ο προφήτης Μωϋσής δια να μάθη τα γράμματα δια να καταλάβη που περιπατεί. Να σπουδάσετε και σεις, αδελφοί μου, να μανθάνετε γράμματα όσον ημπορείτε και, αν δεν εμάθετε οι πατέρες, να σπουδάσετε τα παιδιά σας... Σαράντα χρόνους επαρακαλιότουνε ο Μωϋσής δια να ξεσκλαβώση τους αδελφούς του τους Εβραίους από την Αίγυπτον. Πρέπει και εσύ, αδελφέ μου, να παρακαλής τον Θεόν, όσον ημπορείς, δια το καλόν του αδελφού σου... Σαράντα ημέρας και σαράντα νύκτες ενήστευσεν ο προφήτης Μωϋσής ωσάν οπού εκαθαρίσθηκε ψυχικά και σωματικά από πάσαν αμαρτίαν»¹. Και προσθέτει σε άλλη Διδαχή του: «Έτσι πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να νηστεύωμεν πάντοτε, μα περισσότερον την Τετράδη, διατί επουλήθηκε ο Χριστός μας, και την Παρασκευή διατί εσταυρώθη»². «Ακούσατε, αδελφοί μου, τι καλά οπού έκαμε ο Μωϋσής, να ιδίτε και ο πανάγαθος Θεός τι μεγάλον καλόν οπού του εκάρισε του προφήτου Μωϋσέως. Τον εχειροτόνησε βασιλέα και εβασίλευσε σαράντα χρόνους. Τον έκαμε και προφήτην... Έζησεν... εκατόν είκοσι οκτώ χρόνους και απέρασε και εδώ καλά και επήγε και εις τον Παράδεισον να χαίρειται πάντοτε. Έτσι πρέπει και εμείς, αδελφοί μου, να παιδευώμεσθην και εμείς, να πιστεύωμεν... να καθαριζώμεσθην από πάσαν αμαρτίαν ψυχικά και σωματικά, να γινώμεσθην ωσάν άγγελοι...»³. Η συνεξέταση Μωϋσή και ακροατών, η γεινίαση και ο άριστος συνδυασμός, που κάνει ο Πατροκοσμάς, χρησιμεύει ως κίνητρο για τη μίμηση του Μωϋσή σε όλους τους τομείς που αναφέρει, προσδιορίζοντας τις ομοιότητες μεταξύ τους. Το παράδειγμα είναι πολύ δυνατό, η σύγκριση άριστη, ενώ η μίμηση θα συντελεστεί μυστικά στις καρδιές των ακροατών.

Ο Πατροκοσμάς συχνά εφαρμόζει τη διδασκαλία με μορφή προσφοράς⁴, ή τη μέθοδο

-
1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 68.
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 266.
  3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 69.
  4. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 124 - 125.

της διαλέξεως ή παραδόσεως¹. Σύμφωνα με την μέθοδο αυτή, δίνεται μεγάλο βάρος για τη μάθηση στις προϋπάρχουσες γνώσεις του μαθητή ενώ συγχρόνως αποβλέπει στην απόκτηση βασικών γνώσεων. Στόχος της η πληροφόρηση των μαθητών για το τι πρέπει να γνωρίζουν και τι να κάνουν. Η πορεία της διδασκαλίας με τη μορφή της παράδοσης ενεργοποιεί τις σχετικές με το νέο, προϋπάρχουσες γνώσεις, εξασφαλίζει τη σύνδεση του νέου με το παλιό και με την εμπέδωση δημιουργεί ξεκάθαρες έννοιες. Η μορφή της παράδοσης είναι η πιο φυσική και εγγύτερη μορφή διδασκαλίας, γι' αυτό και ο Πατροκοσμάς τη χρησιμοποιεί πολύ. Όλοι γνώριζαν για τον Ένα, Πολυέλαιο και Πανάγαθο Θεό, αλλά για να προχωρήσει στις ιδιότητες του Θεού και για να τις καταλάβουν οι ακροατές του, θυμίζει πρώτα τα γνωστά και μετά δίνει τα καινούρια στοιχεία: **«Για να λάβη παραμικράν βοήθεια ο νους μας, φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας. Σιμά εις τα άλλα μας φέρουν και τον ήλιον. Ο Ήλιος ηξεύρομεν όλοι πως είναι ένας, ένας είναι και ο Θεός. Και καθώς ο ήλιος φωτίζει ετούτον τον κόσμον τον αισθητόν, έτσι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, φωτίζει τον νοητόν. Είπαμεν, αδελφοί μου, πως ο ήλιος είναι ένας, μα είναι και τρία μαζί: έχει ακτίνες οπού έρχονται εις τα μάτια μας ωσάν γραμμές, ωσάν κλώστες, έχει και φως οπού εξαπλώνεται εις όλον τον κόσμον. Με τον ήλιον ομοιάζομεν τον άναρχον Πατέρα, τον Θεόν μας, με τες ακτίνες του ηλίου τον Υιόν του Θεού, τον Χριστόν μας, με το φως του ηλίου το Πανάγιον Πνεύμα»². Η διδασκαλία είναι οργανωμένη λογικά, υπάρχει το πλαίσιο για τη σύνθεση των νέων πληροφοριών με τις παλιές, αφού θεωρεί προτιμότερο να οικοδομεί μια στέρεη βάση γνώσεων που είναι απαραίτητη για την κατάκτηση των νέων και να μην αγνοεί την υπάρχουσα υποδομή. Με τη μορφή αυτή διδασκαλίας ο παιδαγωγός κατευθύνει την προσοχή του μαθητή σε καίρια και κύρια σημεία. Ο Πατροκοσμάς κατευθύνει τους αγράμματους ακροατές του και τους καθιστά την προσοχή εκεί που θεωρεί αναγκαίο και σημαντικό: **«Ακόμη να προσέχετε καλά, χριστιανοί μου, να απέχεσθε από μαγικά βότανα, διατί βγαίνουν και περιτριγυρίζουν τον κόσμον πολλά τέκνα του Διαβόλου και πλανούν τους χριστιανούς, δια να πάρουν άσπρα και δίνουν κάτι φυλαχτά να κάνουν παιδιά και να λαμβάνουν την υγείαν τους και να βλέπουν την μοίραν τους, τι έχουν να τους ακολουθήσουν εις την ζωήν τους...»³.****

1. Κων. Πασσάκος *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν Ψυχολογίαν*, ό. π. Β' τόμος, σελ. 880.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχάί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9-10.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 168 - 169.

Με την (κάθετη μεταβίβαση ή μεταφορά μάθησης)¹ οι γνώσεις που κατέχει ο μαθητής διευκολύνουν την απόκτηση πιο σύνθετων γνώσεων στην ίδια περιοχή. Μεταβίβαση της μάθησης είναι η δυνατότητα εξεύρεσης τρόπων και μεθόδων για την αντιμετώπιση και επίλυση προβλημάτων, με βάση τις υπάρχουσες γνώσεις, εμπειρίες, ικανότητες και δεξιότητες. Επίσης είναι η κάθε είδους επίδραση προηγούμενης μάθησης σε νέες συνθήκες και καταστάσεις. Κύριο στοιχείο της μεταβίβασης ταυτόσημων ή όμοιων στοιχείων είναι ο βαθμός ομοιότητας. Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί, κατά τη σύγχρονη Διδακτική, τη μεταβίβαση ή μεταφορά μάθησης είτε ως μεταβίβαση ταυτόσημων ή όμοιων στοιχείων είτε ως κάθετη μεταβίβαση, που ερμηνεύει η συμπεριφοριστική Σχολή, είτε ως γενική ή οριζόντια μεταβίβαση, που εξηγεί η γνωστική Σχολή².

Η οριζόντια και η κάθετη μεταβίβαση δίνουν τη δυνατότητα στο άτομο να εφαρμόζει τις γνώσεις του και σε προβλήματα ή περιοχές στις οποίες δεν έχει ασκηθεί άμεσα. Πρόκειται για γενίκευση της μάθησης και εφαρμογή της σε περιστάσεις, που δεν είναι ακριβώς άσχετες με τις αρχικές, αλλά παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία και ομοιότητες. Ο Άγιος, μιλώντας για την παρακοή του Αδάμ και της Εύας και την τιμωρία τους από το Θεό, είναι εύκολο να βοηθήσει τον άνθρωπο να μάθει και να καταλάβει ότι, αν παρακούσει το Θεό, θα τιμωρηθεί: **«Καθώς επίδευσεν τον Αδάμ και την Εύαν, έτσι παιδεύει και ημάς ανίσως και δεν κάνωμεν καλά»**³. Αυτή είναι η οριζόντια μεταβίβαση (lateral transfer). Πέρα όμως από αυτό κάθε καινούρια γνώση του ατόμου το βοηθάει να προσεγγίσει και να κατακτήσει με ευκολία γνώσεις ανωτέρου επιπέδου: **«Ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί όταν πηγαίνωμεν εις την εκκλησίαν να στεκώμεσεν με ευλάβειαν, με φόβον και τρόμον δια να λάβωμεν συγχώρησιν των αμαρτιών μας. Και καθώς όταν μπαίνωμεν μέσα εις τον τάφον και αλψμονούμεν όλα τα κοσμικά, ομοίως και όταν μπαίνωμεν μέσα εις το σιασίδι, πρέπει να λησμονούμεν όλα τα κακά. Το σιασίδι τι είναι; Ένας τάφος ορθός. Και μας το εκάρισεν ο Θεός για διδάσκαλον, να μπαίνωμεν μέσα και να στοχαζώμαστε τες αμαρτίες μας, τον θάνατον, την Κόλασιν, τον Παράδεισον. Αν το κάμνετε έτσι, πολύ καλά το κάμνετε. Ειδέ και πηγαίνετε και στολίζετε και περιεργάζετε ένας τον άλλον και κάνετε κουβέντες και λακρινιτιά μέσα εις την εκκλησίαν, βάνετε φωτιά και καίετε»**⁴. Έτσι οι κατώτερες γνώσεις, ότι

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 47.

2. Αχιλ. Καψάλης, *Μάθηση και διδασκαλία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1986, σελ. 102 - 103.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 138.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 191 - 192.

στην εκκλησία οι χριστιανοί πρέπει να στέκονται με ευλάβεια, έχουν τη δυνατότητα μεταβίβασης σε μάθηση ανώτερης τάξης, ότι το στασίδι που καθόμαστε στην εκκλησία θυμίζει τον τάφο και μας βοηθάει να γίνουμε καλύτεροι στοχαζόμενοι το θάνατο και την αιωνία Κόλαση, αν δεν προσέξουμε και δεν μετανοήσουμε. Αυτή είναι η κάθετη μεταβίβαση (vertical transfer) και αναφέρεται στην επίδραση, που έχουν οι γνώσεις ενός επιπέδου στην απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων αμέσως ανώτερου επιπέδου.

Ο Πατροκοσμάς ως διδάσκαλος εφαρμόζει μεθόδους, που η Διδακτική ανακάλυψε αργότερα. Αυτό αποδεικνύει το ανήσυχο πνεύμα του, την επιθυμία του για τη γνώση «**ελληνικῶν γραμμάτων**» των ακροατῶν του, τις φιλοδοξίες του να μορφωθεί ο απάιδευτος Έλληνας. Μία ἄλλη μέθοδος είναι **η μάθηση με ανακάλυψη ἢ δημιουργική μάθηση**¹, κατά την οποία ο δάσκαλος θέτει προβλήματα, που ο μαθητής πρέπει να βρει τη λύση με τη βοήθειά του. Κύρια χαρακτηριστικά της η οργάνωση ατομικών και ομαδικών δραστηριοτήτων μάθησης, η παροχή ευκαιριῶν για ανακάλυψη γνώσεων, η κατανόηση των γνώσεων, η καλλιέργεια των διανοητικῶν ικανοτήτων του διδασκόμενου, μέθοδος κατάλληλη για διδακτικούς στόχους ανώτερης γνωστικῆς κατηγορίας. Ο δάσκαλος προσφέρει περιστατικά, παραδείγματα και προβλήματα, μέσω των οποίων οι μαθητές προσπαθούν να βρουν τις θεμελιώδεις αρχές και έννοιες που βρίσκονται πίσω τους, χωρίς να τις παίρνουν έτοιμες. Η ανακάλυψη δε εννοιῶν, κανόνων, γενικεύσεων μέσα από την **προσωπική εμπειρία του ίδιου** του Πατροκοσμά, οδηγεί στην καλύτερη κατανόηση των λεγομένων και στη μεταφορά τους και σε ἄλλες περιπτώσεις και καταστάσεις προσωπικές των ακροατῶν του. Όταν μιλάει για τη σπουδαιότητα των γραμμάτων που έμαθε και πόσο σημαντικό είναι να έχουν Σχολεῖο στον τόπο τους, τους δίνει την ευκαιρία και τη δυνατότητα να ιδρύσουν Σχολεῖο και να μάθουν γράμματα και εκείνοι και τα παιδιά τους, για να βοηθήσουν τον εαυτό τους και τους ἄλλους: **«Ανίσως και δεν πίτανε σχολεία, πού ήθελα εγώ να μάθω να σας διδάσκω; Εγώ, χριστιανοί μου, έφθειρα την ζωή μου εις την σπουδήν σαράντα πενήντα χρόνους, εγώ εδιάβασα και περί ιερῶν και περί ασεβῶν και περί αθέων και περί αιρετικῶν, τα βάθη της σοφίας ερεύνησα»**².

Η δημιουργική μάθηση είναι άσκηση για ενίσχυση της δημιουργικότητας, δηλαδή της πρωτότυπης και μοναδικῆς αντίδρασης του ανθρώπου για την αντιμετώπιση προβλημάτων και καταστάσεων που του παρουσιάζονται. Είναι μια νοητική ικανότητα που καλ-

1. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ὁ. π. σελ. 125 επίσης Κων. Πασσάκος, *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικὴν Ψυχολογίαν*, ὁ. π. Β' τόμος, σελ. 884.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλοῦ Διδαχές και βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α1, σελ. 142.

λιεργείται και αναπτύσσεται στα πλαίσια της επίδρασης, που ασκεί το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Ο Πατροκοσμάς εφαρμόζει την αρχή της δημιουργικότητας¹, που διασφαλίζει στο μαθητή ελευθερία, αυτοπεποίθηση, δυνατότητα αυτενέργειας, καλλιέργεια των δημιουργικών ικανοτήτων των ακροατών του. Στόχος του, να καταφέρει να κάνει τους ακροατές του να σκέπτονται ανεξάρτητα και αυτοδύναμα, τότε που αυτός δεν θα βρίσκεται κοντά τους. Γι' αυτό πολλές φορές υιοθετεί τη μέθοδο και αρχή της δημιουργικότητας, όπως ανακαλύπτουμε στις Διδαχές του.

Σκεπτόμενος πώς θα βοηθήσει το υπόδουλο Γένος εφαρμόζει και δύο άλλες παρεμφερείς παιδαγωγικές αρχές, την αρχή της εγγύτητας στη ζωή² και τη μέθοδο του Project³. Κατά τις μεθόδους αυτές καταβάλλεται προσπάθεια να ελαττωθεί στο ελάχιστο η απόσταση ανάμεσα στο σχολείο και στη ζωή. Οι μέθοδοι επιδιώκουν να φέρουν το μαθητή σε επαφή με τις προβληματικές καταστάσεις της ζωής και να μάθει να τις αντιμετωπίζει μόνος του. Ο αγώνας για την επιβίωση, για το καθημερινό “ψωμί”, οι πνευματικές και υλικές ανάγκες του ανθρώπου, οι πολυειδείς πνευματικές, ηθικές, ανθρωπιστικές, αισθητικές, κοινωνικές κ.λ.π. αξίες της ζωής, ιδιαίτερα η αξία της ελευθερίας, ώθησαν τον Πατροκοσμά να προσαρμόσει τη Διδαχή του στις σύγχρονες ανάγκες και απαιτήσεις της ζωής των υποδούλων ραγιαδών. Πέρα από τα πνευματικά και θεολογικά θέματα, τον υπόδουλο Ελληνισμό τον ενδιέφερε η σύγχρονη ζωή και κατάσταση. Γι' αυτό συμβουλεύει τους γονείς, τους ιερείς, τα παιδιά, τις γυναίκες, τους προεστούς, όλους. Και επειδή το πιο “καυτό” θέμα κατ' αυτόν για την εποχή του ήταν το θέμα της Παιδείας, τους λέει: «**Ωσάν έχετε τον τρόπον, όποιος παπάς ή κοσμικός θέλει να μάθη γράμματα ελληνικά, ας σπκωθεί απάνω να μου το ειπή να τον ευλογήσω και εγώ να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε. Σας παρακαλώ, χριστιανοί μου, να ειπίε και δια εκείνους οπού ήλθαν να μάθουν γράμματα ελληνικά να τους χαρίζετε τα χρέγια και άλλα δουσίματα. Ανίσως πάλιν και δεν διαβάζουν, να τους τα ρίχνετε διπλά να τα πληρώνουν**»⁴.

Κάποιες φορές παρατηρούμε να καθορίζει ποιές έννοιες, ποιές διαδικασίες ή γεγονότα θα πρέπει να ανακαλύψουν οι ακροατές του. Χρησιμοποιεί άλλοτε την επαγωγική

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 49.

2. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 165, επίσης Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 119 - 120.

3. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 119 - 120.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 281.

και άλλοτε την απαγωγική μέθοδο. Προετοιμάζει τα μέσα, που θα τους κινητοποιήσουν τη σκέψη, επισημαίνει τα σημεία, που θα παρατηρήσουν και χρησιμοποιεί την επαγωγική προσέγγιση¹. Κατά την επαγωγική μέθοδο, γίνεται επεξεργασία των επιμέρους παραδειγμάτων και στη συνέχεια η εξαγωγή των διαφόρων συμπερασμάτων, κανόνων και νόμων με την αφαιρετική διαδικασία: «**Έχετε εδώ πρόβατα; Το γάλα της Κυριακής τι το κάνετε; Άκουσε, παιδί μου, να το σμίγεις όλο και να το κάνης επτά μερίδια, και τα έξι μερίδια κράτσε τα δια λόγου σου να κυβερνηθής και το άλλο μερίδιον της Κυριακής, αν θέλεις, δώσε το ελεημοσύνην εις τους πτωχούς ή εις την εκκλησίαν ή κατά το παρόν εγώ σε συμβουλεύω να το δώσης εις το σχολείον, δια να ευλογήση ο Θεός τα πρόβατά σου. Και αν τύχη ανάγκη και θέλεις να πουλήσης πράγματα φαγώσιμα την Κυριακήν εξ ανάγκης, εκείνο το κέρδος μη το σμίγεις εις την σακκούλαν σου, διατί την μαγαρίζεις, μόνον δώσε το ελεημοσύνην, δια να ευλογήση ο Θεός τα πράγματά σου**»². Οι ακούντες τον λόγο του μεγάλου διδασκάλου ανακάλυψαν τι έπρεπε να κάνουν. Να φυλάγουν την αργία της Κυριακής, να δίνουν το μερίδιο της Κυριακής στους πτωχούς, να συντελέσουν και με το δικό τους οβολό, το γάλα της Κυριακής, στην ίδρυση Σχολείου στον τόπο τους.

Στο παράδειγμα της Αγίας Παρασκευής ο Πατροκοσμάς παρουσιάζει μια σειρά χαρακτηριστικών της Αγίας για να καταλήξει με τη μέθοδο της επαγωγής στο γενικό συμπέρασμα, στο στολισμό των κοριτσιών: «**Η Αγία Παρασκευή ήτον δώδεκα χρονών κορίτσι από γένος ευγενικόν... Κάνει ένα πύργον υψηλόν και δυνατόν, έβαλε τα πράγματά της όλα μέσα, έβαφε τα μάτια της με μαυράδι, έβανε σκουλαρίκια εις τα αυτιά της, έβαφε το πρόσωπό της και τα χείλη της με κοκκινάδι, έβανε γερδάνια εις τον λαιμόν της, είχε και δακτυλίδια εις τα δάκτυλά της, είχε και ένα ζωνάρι μαλαματένιο εις την μέσην της, θάνει και ένα φόρεμα πολλά ωραιότατο και παπούτσια ως μίαν πιθαμίν από τα άλλα κορίτσια υψηλά. Με αυτά εστολιζότουνε η Αγία... Τώρα να ιδούμεν... ο υψηλός και δυνατός πύργος είναι ο ουρανός οπού εμοίρασεν όλα της τα πράγματα ελεημοσύνην και τα έστειλε με τους πτωχούς εις τον Παράδεισον. Με τι έβαφε τα μάτια της; ...εσηκωνότουν κάθε αυγή ενθυμώντας τες αμαρτίες των χριστιανών και έκλαιε βαρώνιας το πρόσωπό της και βρέχοντας με τα δάκρυα.**

1. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 111, επίσης Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 49 - 50.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 237 - 238.

Ποία είναι τα σκουλαρίκια; Είχε τα αυτιά της ανοικτά ... δια να ακούη το ιερόν και άγιον Ευαγγέλιον. Με τι έβαφε τα χείλη της; Όχι με κοκκινάδι, αλλά λέγοντας το «Κύριε Ιησού Χριστέ», με την αλήθειαν. Ποίον είναι το γερδάνι οπού είχεν εις τον λαιμόν της; Είναι από τιε νηστείες... Ποία είναι τα δακτυλίδια; Είναι από τες πολλές μετάνοιες οπού έκαμνε και έγινοντο κόμποι κόμποι τα δάκτυλά της. Ποίον είναι το ζωνάρι το μαλαρατένιο; Είναι η παρθενία οπού εφύλαγεν... Ποίον είναι το φόρεμα; Είναι η εντροπή... και ο φόβος του Θεού οπού την εσκεπάζε. Ποία είναι τα παπούτσια τα υψηλά; Είναι ο νους της οπού τον είχεν εις τον ουρανόν... Ανίσως και είναι κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται ωσάν την αγία Παρασκευήν, να στοχασθή τι έκαμεν η Αγία να κάμη και εκείνη δια να σωθή¹. Μ' αυτό τον τρόπο ο Άγιος παιδαγωγός βοηθά στη διατύπωση συμπερασμάτων και δημιουργεί ευκαιρίες για αξιοποίηση και εφαρμογή των γνώσεων.

Με την *απαγωγική προσέγγιση*², εκκινώντας από το γενικό και εφαρμόζοντάς το σε περιπτώσεις που το εκφράζουν, καταλήγει στο ειδικό και την εξαγωγή εγκύρων συμπερασμάτων. Η πορεία που ακολουθεί είναι συνθετική. Ξεκινώντας από το γενικό, την πίστη στο σταυρό και τη δύναμή του, αναφέρεται σε ειδικά θέματα που έχουν σχέση με το σταυρό, όπως «πως πρέπει να γίνεται ο σταυρός και τι σημαίνει... Σμίξεις τα τρία σου δάκτυλα με το δεξιόν το χέρι σου... και καθώς αυτά είναι τρία, είναι ξεχωριστά είναι και μαζί, έτσι είναι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, τρία πρόσωπα και ένας μόνο Θεός... θάνεις το χέρι σου εις το κεφάλι σου, διατί είναι στρογγυλό και φανερώνει τον ουρανόν... Κατεβάζεις το χέρι σου... και το θάνεις εις την κοιλίαν σου... ότι κατεδέχθη και εσαρκώθη εις την κοιλίαν της Θεοτόκου δια τας αμαρτίας μας. Το θάνεις πάλιν εις τον δεξιόν σου ώμον και λέγεις... να με συγχωρήσης και να με βάλης εις τα δεξιά σου με τους δικαίους. θάνοντάς το πάλιν εις τον αριστερόν ώμον λέγεις ...μη με βάλης εις τα αριστερά με τους αμαριωλούς. Έπενα κύποντας κάτω εις την γην: Σε δοξάζω, Θεέ μου, σε προσκυνώ και σε λατρεύω, ότι, καθώς εβάλληκες εις τον τάφον, έτσι θα βαλθώ και εγώ. Και όταν σηκώνεσαι ορθός, φανερώνεις την Ανάστασιν... Αυτό σημαίνει ο πανάγιος σταυρός»³. Και συνεχίζει, ανα-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 256 - 257.

2. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 111, επίσης Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 49 - 50.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274 - 275.

φέροντας παραδείγματα, ένα θετικό και ένα αρνητικό «για να καταλάβετε την δύναμιν του σαυρού». Το θετικό παράδειγμα αναφέρεται στην καθαρότητα και πίστη του Πατριάρχη Ιωακείμ στην Αλεξάνδρεια, που μετακίνησε το βουνό και σώθηκε από το δηλητήριο του Εβραίου, «**κάννοντας τον σαυρόν του**» και το αρνητικό στον παραβάτη Ιουλιανό που «**από τον φόβον του έκαμε τον σαυρόν του, μα οι δαίμονες δεν εφοβήθησαν και δεν έφυγαν, διατί ήτον μεμολυσμένος από τον φόνον οπού έκαμε...** Πρέπει και ημείς να είμεσθεν καθαροί από αμαρτίες και τότε να κάνωμεν τον σαυρόν μας να φεύγη ο διάβολος»¹. Η πορεία της διδασκαλίας του εδώ είναι συνθετική και χρησιμοποιεί τόσο την απαγωγική προσέγγιση, όσο και την προσφορά παραδειγμάτων θετικών και αρνητικών για να εξασφαλίσει την εμπέδωση και εφαρμογή των νέων γνώσεων.

Η γνώση και η μάθηση για τον Άγιο δεν είναι το τελικό αποτέλεσμα, αλλά να μάθει ο απλός λαός που τον παρακολουθούσε, να σκέπτεται, να προβληματίζεται, να αναπτύσσει δεξιότητες που θα του επιτρέπουν να αντιμετωπίζει τα ποικίλα προβλήματα της υπόδουλης ζωής του. Και το πιο σημαντικό, να ετοιμάζεται για να αντιμετωπίσει σε λίγο τον κατακτητή, που του στέρησε πατρίδα, θρησκεία, ελευθερία, παιδεία. Έτσι χρησιμοποιεί, κατά τη σύγχρονη Διδακτική, και μια άλλη μέθοδο διδασκαλίας που είναι η **διερευνητική ή η μάθηση με λύση προβλήματος**². Δίνει τις γνώσεις που οι μαθητές του θα μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν αργότερα, αντλώντας απ' αυτές για να ανταποκριθούν στα διάφορα προβλήματα που θα προκύψουν. Η λύση που θα βρουν οι μαθητές, δεν έχει την έννοια ότι ανακαλύπτουν κάτι το εντελώς νέο, αλλά το άτομο σκέπτεται ή ανακαλύπτει κάτι που είναι νέο γι' αυτό. Η μέθοδος στηρίζεται στη λογική σκέψη και το στοχασμό και διαφέρει ριζικά από την επαγωγική και απαγωγική μέθοδο διδασκαλίας.

Ακολουθώντας τη διερεύνηση ο Πατροκοσμάς είναι η αυθεντία που δίνει τις γνώσεις στο απαίδευτο ακροατήριό του, που συμμετέχει ενεργητικά, άλλοτε με τη **μέθοδο της παρουσιάσεως (expository sequense)**, άλλοτε με την **απλή διαλογική (orining sequense)** ή τη **διερευνητική μέθοδο (Inquiry Sequense)**³. Ο Άγιος παρουσιάζει το θέμα του ως εισηγητής (Introducer)⁴ με εισηγητικό υλικό ένα παράδειγμα από την Παλαιά ή Καινή Διαθήκη ή μια Παραβολή, όπως του Σπορέως⁵, την οποία αναλύει στη συνέχεια χρησιμοποιώντας διάφο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274 - 278.

2. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 111.

3. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 146 - 150.

4. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 161.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 248 - 262.

ρα παραδείγματα ή μια εικόνα, όπως την εικόνα του ηλίου με τις ακτίνες του¹ ή μια ερώτηση, «έχετε σχολείον οπού να διαβάζουν, να μανθάνουν γράμματα τα παιδιά σας;»² για να συνεχίσει τη διδασκαλία του. Αυτή η εισήγηση διεγείρει, προκαλεί, προβληματίζει.

Μια άλλη μέθοδο διδασκαλίας, που χρησιμοποιούσε ο Άγιος, ήταν η αρχή της εποπτείας³. Εποπτεία είναι η παρατήρηση από το μαθητή ενός αντικειμένου, ενός μοντέλου ή μιας απεικόνισης, με αντικειμενικό σκοπό την κατανόηση του νέου αντικειμένου διδασκαλίας που του προσφέρεται. Η αξία της εποπτείας κατανοήθηκε από τους αρχαίους χρόνους και ο Αριστοτέλης έλεγε: «ουδέν εν τω νω, ο μή πρότερον εν τη αισθήσει». Η αρχή της εποπτείας είχε ιδιαίτερη θέση στο έργο του Pestalozzi: «Κατάρα στις γνώσεις που προσφέρονται μόνο με λόγια»⁴, γράφει. Την ίδια γνώμη είχε και ο Πατροκοσμάς. Το καλύτερο εποπτικό μέσο, για να δείξει την αγάπη στο συνάνθρωπο ήταν ο ίδιος ο άνθρωπος με τα προβλήματά του:

- **Εδώ, χριστιανοί μου, πώς πηγαίνετε; Έχετε την αγάπην ανάμεσόν σας; Ανίσως και θέλετε να σωθήτε, κανένα άλλο πράγμα να μη ζηπίσετε εδώ εις τον κόσμον από την αγάπην. Είνε εδώ κανένας απ' την ευγένειά σας οπού να έχη αυπίν την αγάπην εις τους αδελφούς του; Ας σηκωθή επάνω να μου το ειπή, να τον ευχαθώ και εγώ, να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρήσωσι, να λάβη μιαν συγχώρησιν, οπού να έδινεν κιλιάδες φλωρία δεν την εύρισκεν.**
- **Εγώ, άγιε του Θεού, αγαπώ τον Θεόν και τους αδελφούς μου.**
- **Καλά, παιδί μου, έχε την ευχήν. Πώς σε λένουν το όνομά σου;**
- **Κώστα.**
- **Τι τέχνη κάμνεις;**
- **Πρόβατα φυλάγω.**
- **Το τυρί όταν το πωλής το ζυγιάζεις;**
- **Το ζυγιάζω.**
- **Εσύ, παιδί μου, έμαθες να ζυγιάζης το τυρί, και εγώ να ζυγιάζω την αγάπην. Το ζύγι ενιρέπεται τον αυθέντην του;**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 150 - 151.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

3. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σ. 157 - 160.

4. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, ό. π. σελ. 80.

- Όχι
- Τώρα να ζυγιάσω και εγώ την αγάπην σου, και αν είνε σωστή και δεν είνε ξύγι-κν, τότε να σε ευχηθώ και εγώ, να βάλω και όλους τους χριστιανούς να σε συγ-χωρήσωσι. Πως να σε καταλάβω, παιδί μου, πως αγαπάς τους αδελφούς σου; Εγώ τώρα εδώ οπού περιπατώ και διδάσκω εις τον κόσμο, λέγω πως τον κυρ-Κώστα τον αγαπώ ωσάν τα μάτια μου' μα εσύ δεν το πιστεύεις' θέλεις να με δοκιμάσης πρώτον, και τότε να με πιστεύσης. Εγώ έχω ψωμί να φάγω, εσύ δεν έχεις' ανίσως και σου δώσω κομμάτι και σε, οπού δεν έχεις, τότε φανερώνω πως σε αγαπώ. Α-μμή εγώ να φάγω όλο το ψωμί και συ να πεινάς, τι φανερώνω; Πως η αγάπη οπού έχω εις σε είνε ψεύτικη... Είσαι λυπημένος, απέθανεν η μήτηρ σου, ο πατήρ σου, ανίσως και έλθω να σε παρηγορήσω, τότε είνε αληθινή η αγάπη μου. Αμμή ανίσως συ κλαίης και θρηνής και εγώ τρώγω, πίνω και χορεύω, ψεύτικη είνε η αγάπη μου. Το αγαπάς εκείνο το φτωχό παιδί;
- Το αγαπώ.
- Αν το αγάπας, του έπαιρνες ένα υποκάμισο οπού είνε γυμνό, να παρακαλή και εκείνο δια την ψυχήν σου. Τότε είνε αληθινή η αγάπη, αμμή τώρα είνε ψεύτικη. Δεν είνε έισι χριστιανοί μου; Με ψεύτικην αγάπην δεν ηγαίνομεν εις τον παρά-δεισον. Τώρα σαν θέλεις να κάμης την αγάπην μάλαμα, πάρε και ένδυσε τα φτω-κά παιδιά, και τότε να βάλω να σε συχωρήσωσι. Το κάμνεις τούτο;
- Το κάμνω.
- Χριστιανοί μου, ο Κώστας εκατάλαβε, πως η αγάπη που είχεν έως τώρα ήτο ψεύ-τικη, και θέλει να την κάμη μάλαμα, να ένδυση τα πτωκά παιδιά. Επειδή και τον επαιδεύσαμεν. Σας παρακαλώ να ειπήτε δια τον κυρ-Κώστα τρεις φορές: Ο Θεός συχωρήσοι και ελεήσοι αυτόν».¹

Με τον τρόπο αυτό, χρησιμοποιώντας για εποπτικό παράδειγμα το πτωχό παιδί, ο Ά-γιος έπεισε τους ακροατές του να φθάσουν στην κατάκτηση και αφομοίωση της γνώσης της αληθινής αγάπης.

Συχνά χρησιμοποιεί την αρχή της επανάληψης², γνωρίζοντας και εφαρμόζοντας το «repetitio est mater studiorum» των Λατίνων. Κατά τη Διδακτική, η κατοχύρωση της μάθη-σης επιτυγχάνεται με την άσκηση και την επανάληψη των γνώσεων και δεξιοτήτων. Η

1. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Διδαχή Α', σελ. 113 - 114.

2. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 42.

άσκηση βοηθά στην ποιοτική βελτίωση της πνευματικής ικανότητας του ανθρώπου και του εξασφαλίζει, το απαραίτητο για τη ζωή, απόθεμα γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων, του εξασφαλίζει την ουσιαστική αφομοίωση των μορφωτικών αγαθών. Συνήθως άρχιζε τη Διδαχή του βράδυ, όπως αναφέραμε, και συνέχιζε την άλλη μέρα το πρωί. Στην αρχή επαναλάμβανε με συντομία ό,τι είχε διδάξει το βράδυ αφενός για την καλύτερη εμπέδωση των Διδαχών του, αφετέρου για την τυχόν απουσία μερικών ακροατών από την προηγούμενη συγκέντρωση: **«Με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και εμένα τον αμαρτωλόν και ήλθα εδώ χθές εις την ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμε μερικά νοήματα της αγίας μας Εκκλησίας και δυο λόγους σε συντομία. Και πρώτον είπαμε δια τον Θεόν μας...»**¹ και συνεχίζει περιληπτικά τη διδασκαλία περί αγγέλων και δαιμόνων, περί Αδάμ και Εύας και παρακοής, Ενανθρωπίσεως του Θεανθρώπου, Παναγίας και Μυστηρίων. Και πιο κάτω συνεχίζει: **«Τώρα πάλι ελπίζοντες εις την ευσπλαγκνίαν του Χριστού μας, καθώς το Πνεύμα το Άγιον μας εφώτισε να κάνωμεν αρχήν, να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν»**².

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι ο Πατροκοσμάς ακολούθησε στις Διδαχές του όλες τις σημερινές μορφές διδασκαλίας, προσδιορίζοντας κάθε φορά το είδος της μορφής ανάλογα με τις απαιτήσεις του ίδιου και των ακροατών του. Χρησιμοποίησε τη **μονολογική μορφή**, που ο ίδιος είναι το κύριο πρόσωπο και ο πομπός, που κατά τον Comenius³ η επίδραση του δασκάλου σ' αυτή τη μορφή διδασκαλίας είναι αντίστοιχη με αυτή που ασκεί ο ήλιος σ' όλο τον κόσμο, απλώνοντας τις ακτίνες του πάνω σ' όλους τους ανθρώπους. Ο Πατροκοσμάς ως διδάσκαλος απευθύνεται σε όλους και όλοι στρέφουν την προσοχή τους, τα μάτια τους και τα αυτιά τους σ' αυτόν και προσλαμβάνουν όλα όσα διδάσκει. Η μορφή αυτή της διδασκαλίας δεν αποκλείει την **ερωτηματική μορφή**, που στηρίζεται στην ερώτηση και προκύπτει κατά τη διάρκεια της Διδαχής. Με την ερώτηση επιχειρείται η προσχεδιασμένη και σκόπιμη καθοδήγηση των ακροατών του για την επίτευξη των στόχων της διδασκαλίας του, ενώ με το **διδακτικό διάλογο**, που υποκινείται από τον ίδιο τον Πατροκοσμά, διευκολύνεται η επικοινωνία και η ενεργητική ακρόαση. Ο Πατροκοσμάς με τη χρησιμοποίηση μεθόδων και Διδακτικών αρχών της σύγχρονης Παιδαγωγικής στις Διδαχές του αναδεικνύεται ως ο άριστος Παιδαγωγός και Διδάσκαλος του υποδούλου Γένους. Όπως αναφέρει και ο Gloeckel, οι διδακτικές αρχές του Διδασκάλου

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 222.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 223.

3. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 141.

Πατροκοσμά «αλληλοενισχύονται αλληλοεπιβεβαιώνονται, αλληλοκαλύπτονται και αλληλοσυμπληρώνονται, αλλά ταυτόχρονα οριοθετούνται μεταξύ τους και αλληλοπεριορίζονται»¹.

Ο Άγιος Κοσμάς, ο Διδάσκαλος και Παιδαγωγός του υποδούλου Γένους, βασικά ακολουθούσε την παιδαγωγική τακτική του Ιησού και των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι συχνά επαναλάμβαναν στις Διδαχές τους προτροπές και εκκλήσεις, για να ελκύσουν το ενδιαφέρον των ακροατών τους και για να τους δώσουν να καταλάβουν τι σπουδαιότητα έχουν τα λόγια που ακούνε. Η διδασκαλία του Αγίου των σκλάβων ήταν καθαρά βιβλική, γιατί αναφέρει ή υπαινίσσεται χωρία και παραδείγματα από την Αγία Γραφή, και πατερική, διότι οι ερμηνείες που δίνει σε διάφορα θέματα, συχνά στηρίζονται σε πατερικές μαρτυρίες, όπως έχουμε αναφέρει. Εκτός όμως από Διδάσκαλος και Παιδαγωγός ο Πατροκοσμάς υπήρξε και κοινωνικός αναμορφωτής.

---

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 154.

22.3. Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΧΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΣΜΑ (ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΕΣ)

Οι διαρκείς στερήσεις του Ελληνικού λαού, η δυστυχία και η αβεβαιότητα για την ύπαρξή του, η καταπίεση των δικαιωμάτων του, η στέρηση της στοιχειώδους ελευθερίας, το μίσος και η οργή εναντίον του κατακτητή, η ατελής ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών, η ανυπαρξία των νόμων ή η κακή και μεροληπτική εφαρμογή τους, η διεφθαρμένη διοίκηση, έκαναν τον Ελληνικό λαό μια κοινωνία με προβλήματα, μια μάζα, που έπρεπε να δαμαστεί και να βρει το δρόμο της. Ο Πατροκοσμάς ανέλαβε το βαρύ αυτό έργο. Θεωρείται πρωτοπόρος αναμορφωτής και “κοινωνιστής”, που με τη δράση και το λόγο του, προσπάθησε να αναμορφώσει αυτή την κοινωνία ζητώντας επίμονα την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δίκαιη κατανομή των βαρών, την ισότητα των δικαιωμάτων, την κοινωνική και κρατική πειθαρχία, την ορθή χρήση του πλούτου, τις κοινωνικές υποχρεώσεις των πολιτών, την περίθαλψη των πτωχών και ορφανών παιδιών, την ανύψωση της γυναίκας και την ισότητά της με τον άνδρα, τη χαρά της εργασίας και τη δίκαιη αμοιβή των κόπων των τίμιων εργατών. Το ηθικό και κοινωνικό περιεχόμενο του έργου του, ριζοσπαστικό και επαναστατικό για την εποχή του, τον ανυψώνει σε εθνικό και κοινωνικό αναμορφωτή από τους πολύ λίγους που εμφανίστηκαν ως σήμερα στον ελληνικό ορίζοντα και που η πατρίδα δεν αξιολόγησε ακόμη το μεγάλο του έργο¹.

Ένα οργανωμένο σύνολο για να ζήσει αρμονικά και να προοδεύσει χρειάζεται την αμοιβαία αγάπη, τον αλληλοσεβασμό και την αλληλοεκτίμηση των μελών του. Χωρίς αυτά είναι αδύνατο να υπάρξει ομόνοια, σύμπνοια και συνεργασία. Δύο βασικής σημασίας αξιώματα, που πρέπει να διέπουν το ιστορικό “γίγνεσθαι”, τον κόσμο, είναι για τον Άγιο Κοσμά η **Αγάπη και η Αυτοταπείνωση**. Σ’ αυτά στηρίζεται η όλη διδασκαλία του. Με την Αγάπη προς το Θεό και το συνάνθρωπο θα οδηγηθεί στη θυσία και δια της θυσίας στη Δικαιοσύνη. Με την Αυτοταπείνωση, που σημαίνει και προπαρασκευή του θανάτου, ο Άγιος θα οικοδομήσει πιο άνετα την Αδελφωσύνη, θα γράψει ο καθηγητής Δημήτριος Τσάκωνας².

Ο Πατροκοσμάς συνιστούσε την αγάπη, την αλληλεγγύη μεταξύ των χριστιανών, τη

1. Κ. Κώνστας, *Ένας πρωτοπόρος κοινωνιστής*, περ. Ν. Εστία, Αύγουστος 1956, τεύχος 699, σελ. 1121.

2. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Ηπειρωτική Εστία (1959), σελ. 120.

δικαιοσύνη. Η Κομφουκιστική ρήση «ο συ μισείς ειέρω μη ποιήσης», απαντάται πολύ συχνά στα κείμενα των Διδαχών. Είναι ο “χρυσός κανών” του Ευαγγελίου, που τον συναντάμε σε όλες τις θρησκείες. Ο Άγιος συμπληρώνει και επεξηγεί: «Οπού θέλει να ειπή: εκείνο που εσύ μισάς και δεν θέλεις να σου το κάμη άλλος, και μήτε εσύ να το κάμης εις άλλον, εκείνο πάλιν οπού θέλεις και αγαπάς να κάμη άλλος εις του λόγου σου, εκείνο κάμε και εσύ εις τον άλλον»¹. Η εφαρμογή του χρυσού κανόνα του Ευαγγελίου² είναι το κλειδί της αρμονικής συμβίωσης.

Ο Πατροκοσμάς είναι ο κήρυκας της αγάπης. «Η αγάπη και η ελπίδα της αγάπης δε διδάσκονται, αλλά ανήκουν στην κληρονομιά της ζωής. Η δύναμή της είναι η πιο μεγάλη πηγή ενέργειας στο σύμπαν... γιατί περισσότερο από ενέργεια είναι η ίδια η δημιουργία»³. Για τη μεγάλη αυτή δύναμη, που λέγεται αγάπη μιλάει ο Άγιος. Διδάσκει πρώτα την αγάπη προς το Θεό, γιατί απ’ αυτή πηγάζει η αγάπη προς τον αδελφό: «**Το κύριον όνομα του Θεού μας είναι και λέγεται Αγάπη. Πρέπει ημείς ανίσως και θέλωμεν να περάσωμεν και εδώ καλά, να πηγαίνωμεν και εις τον Παράδεισον, και να λέγωμεν το Θεόν μας και Πατέρα, πρέπει να έχωμεν δύο αγάπας, αγάπην εις τον Θεόν μας, και εις τους αδελφούς μας**»⁴. «**Και πρώτον πρέπει να αγαπούμεν τον Θεόν μας, διατί μας εκάρισε τόσα αγαθά, μίαν τόσον μεγάλην γην εδώ πρόσκαιρα δια να κατοικούμεν, τόσες χιλιάδες χόρτα, φυτά, βρύσες, ποτάμια, πηγάδια, θάλασσα οψάρια, φωτία, αέρα, ημέραν, νύκτα, ουρανόν, ήλιον, φεγγάρι, άστρα. Όλα αυτά δια ποίον, αδελφοί μου, ια έκαμε; Βέβαια δια ημάς. Τι μας εκρεωστόυσε; Τίποτες. Όλα μας ια έδωσε χάρισμα... Λοιπόν, αδελφοί μου, τέτοιον γλυκύτατον αυθέντην και δεσπότην, τέτοιον γλυκύτατον Θεόν και Πατέρα δεν πρέπει να τον αγαπούμεν τόσον πολύ οπού αν τύχη ανάγκη να χύνωμεν και το αίμα μας δια την αγάπην του καθώς και αυτός το έχυσε δια την αγάπην μας;**»⁵

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.

2. «Πάντα ουν όσα αν θέλητε ινα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτω και υμείς ποιείτε αυτοίς» Μαθ. κεφ. ζ’, στ. 12, και ο Απόστολος Παύλος στους Θεσσαλονικείς γράφει: «Οράτε μη τις κακόν αντί κακού τινι αποδώ’ αλλά πάντοτε το αγαθόν διώκετε και εις αλλήλους και εις πάντας», Θεσ/νικείς Α’, κεφ. ε’, στ. 15.

3. Μαρία Μοντεσσόρι, *Δεκτικός Νους*, μετφ. Ζωή Χατζιδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σελ. 312 και 313.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 121.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 152 και 153.

Η αγάπη προς το Θεό έχει ως επακόλουθο την αγάπη προς το συνάνθρωπο, αγάπη ολοκληρωτική, χωρίς όρια και περιορισμούς. Γιατί η αγάπη «δίνεται στον άνθρωπο σαν δώρο, πρέπει να φυλαχθεί σαν θησαυρός, να αναπτυχθεί και να μεγαλώσει όσο γίνεται περισσότερο»¹. «Και ημείς αν θέλωμεν να λέγωμεν τον Θεόν μας Πατέρα, πρέπει να έχωμεν δύο αγάπες, μίαν αγάπην εις τον Θεόν και άλλην αγάπην εις τους αδελφούς μας τους χριστιανούς. Φυσικόν μας είναι να έχωμεν αυτές τες δύο αγάπες, παρά φύσιν είναι να μην τις έχωμεν. Και καθώς ένα κελιδόνι χρειάζεται δύο πτέρυγες για να πετά, έτσι και ημείς χρειαζόμεθα αυτές τες δύο αγάπες, διότι χωρίς αυτές αδύνατον είναι να σωθούμεν»². Και σε άλλο σημείο της ίδιας Διδαχής λέει: «Χιλιάς χιλιάδες καλά να κάμνωμεν, αδελφοί μου, υποτείας, προσευχάς, ελεημοσύνας, και το αίμα μας να χύσωμεν δια τον Χριστόν μας, και δεν έχομεν αυτάς τας δύο αγάπας, αλλά έχομεν το μίσος και την έχθραν εις τους αδελφούς μας, όλα εκείνα τα καλά οπού εκάμαμεν είναι του διαβόλου και εις την Κόλασιν πηγαίνομεν»³. Είναι ο Ύμνος της Αγάπης του Αποστόλου Παύλου, «εάν ταις γλώσσαις των ανθρώπων λαλώ και των αγγέλων, αγάπην δε μη έχω, γέγονα χαλκός ηχών ή κύμβαλον αλαλάζον»⁴, με το χρώμα και τη γλώσσα του Πατροκοσμά. «Ανίσως και θέλωμεν να σωθούμεν να μη ζηπίσωμεν εδώ εις τον κόσμον κανένα άλλο πράγμα από την αγάπην»⁵.

Αλλά η αγάπη δεν είναι αυτοσκοπός στον Άγιο Κοσμά. «Δια της αγάπης θα εισχωρήση εις τον ηθικώς ανώτερον ταύτης αναβαθμόν, την θυσίαν»⁶. Ο Άγιος Κοσμάς αισθάνεται ότι δεν υπάρχει “εγώ” κάτω απ’ αυτό τον ουρανό που ζούμε, «γιατί μόλις το εγώ γυρέψει να ξεπεράσει το εμείς, αμέσως η Άτη, η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει»⁷, γι’ αυτό και την έννοια άνθρωπος την κατέστησε συνώνυμη με την έννοια αδελφός, που είναι σύμφωνη με την Κοινοβιακή Ορθοδοξία, που

1. Μαρία Μοντεσσόρι, *Δεκτικός Νους*, μετφ. Ζωή Χατζιδάκη, ό. π. σελ. 313.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 152.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 123.

4. «Και εάν έχω προφητείαν και ειδώ τα μυστήρια πάντα και πάσαν την γνώσιν, και εάν έχω πάσαν την πίστιν, ώστε όρη μεθιστάνειν, αγάπην δε μη έχω, ουδέν ειμί. Και εάν ψωμίσω πάντα τα υπάρχοντά μου, και εάν παραδώ το σώμα μου ίνα καυθήσομαι, αγάπην δε μη έχω, ουδέν ωφελούμαι...», Α΄ προς Κορινθίους, κεφ. ΙΓ΄, στ. 2 - 8.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε΄, σελ. 266.

6. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1959), σελ. 119.

7. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 35 - 36.

είναι ο εκφραστής της. Δείγμα της τέλει αγάπης είναι «να κύνετε και το αίμα σας δια την αγάπην του Θεού και του αδελφού σας...»¹. Η αγάπη για τον χριστιανό δεν είναι συναίσθημα, ούτε ένα απλό καθήκον, αλλά υπαρξιακή ανάγκη. Είναι υπέρβαση του θανάτου και εξασφάλιση της αληθινής ζωής. Απόσταγμα της αγάπης είναι η θυσία: «Πως να σε καταλάβω παιδί μου πως αγαπάς τους αδελφούς σου; Εγώ έχω ψωμί να φάγω, εσύ δεν έχεις. Ανίσως να σου δώσω κομμάτι και σε οπού δεν έχεις, τότε φανερώνω πως σε αγαπώ. Αμή εγώ να φάγω όλο το ψωμί και εσύ να πεινάς, τι φανερώνω; Πως η αγάπη οπού έχω εις σε είναι ψεύτικη. Με δαυλόν δεν γεμίζομεν το αμπάρι μας και με ψεύτικην αγάπην δεν πηγαίνομεν εις τον Παράδεισον...»². Την τέλεια αγάπη εννοούσε έτσι: «Η τελεία αγάπη είναι να πωλήσης όλα σου τα πράγματα και να τα δώσης ελεημοσύνην, και συ να πωληθής σκλάβος... Όχι! μην πωλήσαι συ, δώσε από τα μισά, δώσε από τα τρία ένα, δώσε από τα πέντε ένα... κάμε άλλο, μην κάμης ελεημοσύνην, μην πουληθής σκλάβος, ας ελθωμεν παρακάτω. Μην πάρης το ψωμί του αδελφού σου, μη πάρης το εξωφόρι του, μη τον κατατρέχης, μη τον τρώς με τη γλώσσα σου. Μήτε και αυτό το κάμνεις; Ας ελθουμε παρακάτου, κάμε άλλο: τον εύρηκες τον αδελφόν σου μέσα εις την λάσπην και δεν θέλεις να τον εβγάλης. Καλά, δεν θέλεις να του κάμης καλό, μη του κάμης κακόν, άφησέ τονε. Πως θέλομεν να σωθούμεν, αδελφοί μου; Το ένα μας φαίνεται βαρύ, το άλλο βαρύ. Που να πάμε παρακάτου, δεν έχομε να κατεβούμεν. Ο Θεός είναι εύσπλαγχος, ναι, μα είναι και δίκαιος, έχει και ράβδον σιδηράν»³. Αγάπη είναι αλληλοπεριχώρηση όλων των ανθρώπων. Τα πάθη, και κυρίως ο εγωισμός, που εμφανίζεται ως φιλαυτία, χωρίζουν και διασπούν τους ανθρώπους.

Η τελεία αγάπη, κατά τους Πατέρες, «θεόν ποιεί τον άνθρωπον». Η απουσία της όμως τον κατεβάζει και τον κάνει χειρότερο από τα ζώα. Η έχθρα αμαυρώνει όλα τα καλά. «**Φαρμάκι διαβολικόν**» την αποκαλεί ο Πατροκοσμάς και χρησιμοποιώντας το παράδειγμα με το προζύμι, δίνει στους ακροατές του να καταλάβουν πολύ καλά, πόσο μεγάλο κακό, καταστρεπτικό για τον άνθρωπο και την κοινωνία, είναι η έχθρα: «**Η κατηραμένη έχθρα, όσα και αν κάμωμεν καλά και αρετάς, ωςάν φαρμάκι διαβολικόν οπού είναι, όλα τα φαρμακώνει. Καθώς εις ένα σκαφίδι αλεύρι ολίγον προζύμι θάνομε και**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 264.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 125.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 265.

έχει τόση δύναμιν, οπού όλον το ζυμάρι το ξυνίζει, έτσι και η έχθρα όλα τα καλνά και τα αφανίζει και τα κάνει ουδέν»¹. Η αγάπη προς τους εχθρούς είναι η καρδιά της αγάπης.

Βασικό στοιχείο της διδασκαλίας του Αγίου Κοσμά είναι η ταπείνωση. Η Χριστιανική ηθική καταδικάζει την υπεροψία, που ο Αριστοτέλης θεωρεί αρετή, και επαινεί την ταπεινοφροσύνη, την οποία αυτός θεωρεί κακία. «Ο Χριστιανός χρειάζεται δύο πέρυγος δια να πειάξη, να υπάγη εις τον Παράδεισον, την ταπείνωσιν και την αγάπην...»², και σε άλλη Διδαχή του προσθέτει: «Πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να στοκαζώμεθα τι κακόν πράγμα είναι η υπερηφάνεια, εκρήμνισε τον διάβολον από την αγγελικόν δόξαν και έχει να καίεται εις την Κόλασιν πάντοτε, και πως η ταπείνωσις εβάσταξε τους αγγέλους εις τον Ουρανόν να καίρωνται πάντοτε εις εκείνν την δόξαν της Αγίας Τριάδος. Πρέπει ακόμη να στοκασθώμεν πως ο Πανάγαθος Θεός μισεί τον υπερήφανον και αγαπά τον ταπεινόν»³. Είναι η “ύβρις” της αρχαίας τραγωδίας, η αλαζονική συμπεριφορά του ανθρώπου, που οδηγούσε σε υπέρβαση του ηθικού και θεϊκού νόμου και επέφερε την τιμωρία, την “τίσιν”, την εκδίκηση εκ μέρους των θεών.

Την ταπείνωση δεν τη διδάσκει ο Άγιος μόνο με το λόγο του, αλλά και με την ίδια του τη ζωή, «όχι μόνον δεν είμαι άξιος εγώ να σας διδάξω, αλλά μήτε τα ποδάρια σας να φιλήσω, διατί ο κάθε ένας από λόγου σας είναι τιμιώτερος από όλον τον κόσμον»⁴, λόγια που δείχνουν το ταπεινό “πιστεύω” για τον εαυτό του. «Έφτασε η ταπείνωση να μετρήσει την ψυχή με τη θυσία και να ανεβάσει πάνω από την αυτοαξία της ζωής την αξία του πνευματικού της μέρους και των ιδανικών της»⁵.

Η ταπείνωση, η τέλεια αγάπη, η θυσία, το Μαρτύριο για την αγάπη του Θεού και των αδελφών του, ήταν του Αγίου Κοσμά το φρόνημα και ο σκοπός στη ζωή του. «Τον Χριστό μου παρακαλώ να με αξιώση να χύσω και το αίμα μου δια την αγάπην του, καθώς το έχυσε και εκείνος δια την αγάπην μου»⁶, έλεγε και ο λόγος του πραγματοποιήθηκε στο Κολικόντασι και σφράγισε το έργο του με τη ζωή του. Αυτό ακριβώς το κήρυγμα του Πατροκοσμά, που ασκούσε κριτική στους κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής του, τον

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 154.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 128.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 127.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 149.

5. Χρ. Τζούλης, *Ηρωϊκός κόσμος, Δοκίμια*, εκδ. τυπ. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 20.

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 116.

οδήγησε τελικά στο θάνατο. Γιατί, μονάχα το μαρτύριο καταξιώνει τον αληθινά ελεύθερο Άνθρωπο. Μονάχα αυτό ανοίγει τις πύλες της αιωνιότητας. Το Μαρτύριο του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού άνοιξε ένα παράθυρο αισιοδοξίας και ελπίδας και πίστης στον αδάμαστο ελληνικό λαό για ένα καλύτερο αύριο.

Το περιεχόμενο των Διδαχών του Αγίου είναι «ο ατέλειωτος και ο τραγικός αγώνας ενός ανθρώπου, που με όλα τα ένστικτα της φυλής του ριζωμένα βαθιά μέσα στα σπλάχνα του, αναζητά την ελευθερία, το δίκιο, την ανθρωπιά»¹. Ο Πατροκοσμάς είχε μια άλλη αίσθηση για τη δικαιοσύνη, «**μη πάρης το ψωμί του αδελφού σου, μη πάρης το εξωφόρι του, μη τον καιαιρέχης, μη τον τρώς με τη γλώσσα σου**»², δικαιοσύνη που ξεκινά από την αμοιβαιότητα και τον αλληλοσεβασμό, που είναι απόρροια του αυτοσεβασμού. «**Η Δικαιοσύνη** εις τον Αιτωλόν αποτελεί την κοινωνικήν εσχατολογία του Χριστιανισμού, συνίσταται δε εκ συναϊρέσεως της αγάπης προς την θυσίαν»³. Η Δικαιοσύνη στη συνείδηση του Αγίου εμπεριέχει ασκητικότητα, αφοσίωση στην ιδανική εσχατολογία της Χριστιανικής Θρησκείας. Η βασική σκέψη, πάνω στην οποία στηρίζει τη Δικαιοσύνη ο Άγιος Κοσμάς είναι ότι ο χριστιανισμός δεν συνδέεται με τα υλικά πράγματα, «**τα πράγματά σας ας τα πάρουν, μη σας μέλη, δώστε τα, δεν είναι εδικά σας. Ψυχή και Χριστός σας χρειάζεται**»⁴. Το υλικό στοιχείο εμποδίζει την πίστη, την τέλεια αγάπη και τη δικαιοσύνη. Το υλικό στοιχείο είναι το μέσο για την πραγμάτωση της αγάπης, που οδηγεί στη Δικαιοσύνη.

Ο Κοσμάς «υπήρξε όχι μόνο ο πρώτος, αλλά και ο ιδανικός εκφραστής του συνθήματος ισότης - αδελφότης - δικαιοσύνη, που ξεπήδησε από τη Γαλλική Επανάσταση»⁵. Κήρυττε ισότητα και αδελφότητα όλων, ανδρών και γυναικών, πλουσίων και πτωχών.

Μια μορφή κοινωνικής αδικίας, που στηλίτευσε ο Άγιος, ήταν οι φυλετικές διακρίσεις. Κήρυττε παναδελφοσύνη των ανθρώπων, υπερφυλετική, «που απέρρεε από τη ρωμαϊκή οικουμενικότητα του φρονήματός του, που θεμελιωνόταν όχι στο όμαιμο, αλλά στο ομόπιστο, στο ομόδοξο»⁶. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογός του με το γύφτο:

- «**Είναι κανένας γύφος εδώ; Εσύ από πού είσαι παιδί μου; Αποκρίσου.**

1. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Τκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 34.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 227.

3. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1959), σελ. 119.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 240.

5. Χρήστος Ρέπκας, *Βιογραφικά Κ. Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1980), σελ. 864.

6. Γ. Μεταλληνός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος 32, σελ. 248.

- Από τον Αδάμ και από την Εύαν, άγιοι του Θεού.
- Και σε καταδέχονται τούτοι οι ισελεπίδες δια αδελφόν;
- Μου λένε πως δεν πιάνεται η λειτουργία μου και με περιγελούν.
- Άκουε, παιδί μου, εσύ οπού είσαι γύπος, ωσάν είσαι βαπτισμένος εις το όνομα της Αγίας Τριάδος και φυλάγης τα προσιάγματα του Θεού, πηγαίνεις εις τον Παράδεισον και καίρεσαι πάντοτε, και εγώ οπού δεν είμαι γύπος, ωσάν δεν κάμω καλά, πηγαίνω εις την κόλασιν και καίομαι πάντοτε. Αλήθεια, με τούμπανα και με τζορνάδες δεν πηγαίνεις, διατί η πόρτα είναι στενή και δεν σε χωρεί και ωσάν θέλης χάλασ' τα.
- Τα χαλάω, άγιοι του Θεού.
- Καλά παιδί μου, κάμε καλά να σωθής και μην ακούης ό,τι σου λέγει ο κόσμος»¹.

Τονίζει στις Διδαχές του συνέχεια ότι «όλοι οι άνθρωποι από έναν πατέρα και μίαν μητέρα είμεσθεν, μόνον οι πίστες μας χωρίζουν»².

Ως απόστολος της αγάπης ο Άγιος δε μπορεί να δεχθεί την κοινωνική αδικία σ' όλες της τις μορφές, γι' αυτό ελέγχει και στηλιτεύει με το λόγο του. Μια μορφή αδικίας είναι ο εύκολος πλουτισμός σε βάρος των άλλων με αδικίες και αρπαγές. Ο νόμος του Ευαγγελίου, ο νόμος της αγάπης προς τον πλησίον, είναι ο νόμος του Πατροκοσμά. Ο πλούσιος απολαμβάνει σ' αυτή τη ζωή, δεν θα βρει όμως λύτρωση και ανάπαυση στην άλλη. **«Να κλαίετε και να θρηνείτε όσοι ζήτε με αδικίες και αρπαγές, με καρμάτους και με οζούρες άσπρων, διότι όλα αυτά είναι αφωρισμένα και καταραμένα και ελεημοσύνη να δώσετε από αυτά δεν σας ωφελεί, ότι φωτιά είναι και σας καίουν»**³. Ο πλούτος είναι ένα αγαθό, δοσμένο από το Θεό στον άνθρωπο, ο οποίος πρέπει να είναι σοφός και συνετός οικονόμος του, διαχειριστής των δώρων του Θεού και χρεώστης. Δε δέχεται τη συσσώρευση ή τη διάθεση του πλούτου για περιττή πολυτέλεια και επίδειξη, γι' αυτό είναι πολύ αυστηρός και επικρίνει τους πλουσίους που αφήνουν τους πτωχούς και πεθαίνουν από την πείνα ή τους εκμεταλλεύονται. **«Δεν μας έδωκεν ο Θεός τον πλούτον δια να πολυτρώγωμεν και να κάνωμεν πολυτίμητα φορέματα και παλάτια υψηλά, να χορεύουν τα ποντίκια αύριο και οι πωχοί να αποθαίνουν από την πείναν»**⁴. Ο άνθρωπος

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 138.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 171.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 169.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 190.

θα λογοδοτήσει στο Θεό για τον πλούτο που είχε και τον αρνήθηκε στους πτωχούς. Είναι υπεύθυνος για τη γύρω του δυστυχία, όταν αυτός έχει **«πολύτιμα φορέματα και παλάτια υψηλά»**. Ως Αγιορείτης μοναχός ο Άγιος δίνει μια κοινοβιακή μορφή κοινωνίας με τη Διδαχή του: **«Έχομεν χρέος να τρώωμεν και να πίνωμεν το αρκετόν μας, τα ρουχαλάκια μας τα αρκετά, και τα επίλοιπα να τα εξοδιάζωμεν εις τους πτωχούς δια την ψυχίν μας. Αυτό είναι το χρέος μας, αδελφοί μου. Έτσι το ηξεύρειε. Από σήμερον και ύστερα έτσι να το κάνετε, αν θέλετε να σωθήτε»**¹. Σημαντικός ο λόγος του. Θεμελιώνει χρέη και όχι δικαιώματα. Εκείνο που χρειάζεται ο άνθρωπος είναι **«το αρκετόν»**, δε μπορεί να ξοδεύει περισσότερο τη στιγμή που ο συνάνθρωπος στερείται. **«Τα επίλοιπα»** είναι για τους αδελφούς. Με αυτή τη Διδαχή του ο Άγιος τάσσεται κατά της μεγάλης ατομικής ιδιοκτησίας κάθε μορφής και της πολυτελείας, ενώ θεωρεί επιτακτικό χρέος τη διανομή των αγαθών σε όλους. Μάχεται εναντίον του πλούτου και πείθει, γιατί και ο ίδιος είναι πτωχός. Συνήθως τέτοιες ιδέες διακηρύττουν πλούσιοι, που οι ίδιοι κατέχουν πολλά, αλλά δε θυσιάζουν τίποτε για τους άλλους.

Ο λόγος του σκληρός, ασυμβίβαστος, ελέγχει και κατακρίνει **την αδικία, την αρπαγή και την τοκογλυφία**, που μισούν οι άνθρωποι και απεχθάνεται ο Θεός. **«Να κλαίετε και να θρηνείτε όσοι ζήτε με αδικίες και με αρπαγές, με καμάτους και με οζούρες άσπρων (τοκογλυφία), διατί όλα αυτά αφωρισμένα είναι»**². «Το μισητότερο είδος πλούτου είναι η τοκογλυφία, που προσπαθεί ν' αντλήσει κέρδος από το ίδιο το χρήμα, και όχι από τη χρήση για την οποία προορίζεται. Διότι το χρήμα προοριζόταν για να χρησιμοποιείται στην ανταλλαγή, κι όχι για να πολλαπλασιάζεται από τον τόκο. Απ' όλους τους τρόπους αποκτήσεως πλούτου αυτός είναι ο περισσότερο αφύσικος», γράφει ο Αριστοτέλης στα *«Πολιτικά»*³ του. Οι ελεημοσύνες με τα άδικα χρήματα είναι καταραμένες και καταδικάζουν αιώνια εκείνους που τις δίνουν. **«Και ελεημοσύνην να δίδειε από αυτά ήποτε δεν ωφελούν ότι φωτιά είναι και σας καίουν»**².

Εκείνο που ο άνθρωπος πρέπει να στοχάζεται είναι η αθάνατη ψυχή του, **«να ενδυώμεθα ταπεινά ρούχα και να τρώωμεν το αρκετόν μας και να μην αργολογούμεν αλ-**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 190.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 169.

3. «Ευλογώτατα μισείται η οβολοστατική δια το απ' αυτού του νομίσματος είναι την κτήσιν και ουκ εφ' όπερ επορίσθη. Μεταβολής γαρ εγένετο χάριν, ο δε τόκος αυτός ποιεί πλέον... ο δε τόκος εγένετο εκ νομίσματος. Ωστε και μάλιστα παρά φύσιν ούτος των χρηματισμών εστιν» Αριστοτέλης *«Πολιτικά»* (1258 b).

λά να φροντίζωμεν πως να στολίσωμεν την ψυχὴν με ομιλίαις καλαῖς, με ἴθη χρηστά δια να τὴν κάμωμεν νύμφην τοῦ Χριστοῦ μας καὶ ὄχι να ξεφαντώωμεν... να τρώωμεν ὀλίγον καὶ τὸν ἐπιλοιπὸν καιρὸν να τὸν ἐξοδιάζωμεν εἰς ἔργα ψυχοφελή, δια το ὄνομα τοῦ Χριστοῦ μας καὶ ὄχι δια το χαρμόσυνον τῆς ἡμέρας να μεθώμεν...»¹. Μ' αὐτὲς τοῦ τις ιδέες καὶ τα κηρύγματα «ο Αἰτωλὸς ἱερομόναχος κηρύσσεται υπέρ τῆς ταξικῆς ἐξισορρόπησης, καταδιώκει τὴν ἰδιοκτησίαν, ζητεῖ τὴν σχετικὴν οικονομικὴν ἰσοτιμίαν τῶν ἀνθρώπων σαν μέσο ὄχι ἀπλῆς ἀποστροφῆς πρὸς τα υλικά αγαθά, ὅσο σαν καθήκοντος που ἐπιβάλλει ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία... καὶ σαν μέσο που οδηγεῖ στὴν τέλεση τῆς χριστιανικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου»². Ὁ ἄνθρωπος πρέπει να σέβεται τὴν περιουσίαν καὶ τα αγαθά τῶν ἄλλων, καὶ ἀν θέλει να συγχωρεθῆ ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ να προκόψῃ, να ἐπανορθώσῃ γιὰ τὶς ἀδικίες καὶ τὶς ἀρπαγὲς που ἔκανε: **«Δια τοῦτο, ἀδελφοί μου, ὅσοι ἀδικήσατε ἢ χριστιανούς ἢ Τούρκους ἢ Εβραίους ἢ Φράγκους να δώσετε το ἀδίκον ὀπίσω, διατὶ εἶναι κατηραμένο καὶ δεν βλέπετε καμμίαν προκοπὴν. Εκείνα τα ἀδίκὰ τα τρώτε δια να ζήτε καὶ δια εκείνα τα ἀδίκὰ σας θανατώνει ὁ Θεὸς καὶ σας βάνει εἰς τὴν κόλασιν... Ἐνα ἄσπρο ἀδικο να βάλῃς μέσα εἰς ἑκατὸ πουγγιά, ὅλα τα μαγαρίζει. Ὁμοίως πάλιν να πάρῃς ἕνα πρόβατο κλεμμένο να το βάλῃς μέσα εἰς ἑκατὸ ἢ εἰς χίλια πρόβατα, ὅλα τα τρώγει εκείνο το κλεμμένο»**³. Σε ἄλλη Διδαχὴ τοῦ παροτρύνει, **«ὅσοι ἀδικήσαμε να δίνωμε τα ἀδίκὰ ὀπίσω»**⁴. Καὶ σε ἄλλο σημεῖο τονίζει: **«Ὅθεν στοχασθῆτε πόσον μέγα κακὸν εἶναι ἡ ἀδικία, οπου ὅλα τα ἄλλα συγχωροῦνται με τὴν ἁγίαν Εξομολόγησιν, μα αὐτὸ δεν συγχωρεῖται με κανέναν ἄλλον τρόπον παρά ὀπίσταν να τα δώσωμεν ὀπίσω ὅλα εκείνα οπου ἀδικήσαμεν, τότε συγχωροῦμεσθῃν βέβαια»**⁵.

Ὁ Πατροκοσμᾶς υπῆρξε ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος συμβούλεψε τὴν κατάπαυση τῆς φρικτῆς ληστείας στα ορεινὰ ἰδίως διαμερίσματα τῆς χώρας, που εἶχε μεταβάλλῃ τὸν τόπο σε κόλαση βαρβαρότητας, σκληρότητας καὶ αυτοδικίας. **«Ἀν θέλετε, να μαζώξετε ὅλοι σας τα ἄρματα, να τα δώσετε εἰς τοὺς ζαπιτάδες»**⁶, λέει στους Μαργαριτιώτες που πῆγαν οπλισμένοι γιὰ να τὸν ἀκούσουν. Συμβούλεψε τοὺς κλέφτες καὶ ἀρματολούς να

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α2, σελ. 161.

2. Δῶρος Πολίτης, *Οἱ Κοινωνικὲς ιδέες τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ*, ὁ. π. σελ. 13.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Γ', σελ. 227.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Ε', σελ. 265.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α2, σελ. 158.

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Ε', σελ. 271.

μην κακοποιούν τους ομογενείς και ομοθρήσκους τους, και να αποφεύγουν τους διαπληκτισμούς μεταξύ τους: «**Όχι να πιάνωμεν το τουφέκι και να σκοιτώνωμεν τον αδελφόν μας και να τον κλέπωμεν**»¹. Τους Σουλιώτες συμβούλευε να καταπαύσουν τις ληστείες, αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες εναντίον φίλων και εχθρών. Είναι γνωστά τα αυστηρά λόγια του Αγίου, όταν πήγε στο χωριό του Σουλίου Άγιος Δονάτος: «**Σας λυπάμαι για την περφηάνεια οπού έχετε. Το ποδάρι μου εδώ δεν θα ξαναπατίση. Και εάν δεν αφήσετε αυτά τα πράγματα που κάνετε, την αυθαερεσία και ληστεία, θα καταστραφήτε. Σε κείνο το κλαρί, που κρεμάτε τα σπαθιά σας, θαρρή μια μέρα που θα κρεμάσουν οι γύφτοι τα όργανά τους**»². Και πράγματι έτσι έγινε, όπως προφήτεψε ο Άγιος, όταν το Σούλι ερημώθηκε και καταπατήθηκε από τον Αλή Πασά. Ιδιαίτέρως καυτηρίαζε τους κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι καταπίεζαν τους χριστιανούς περισσότερο από τους Τούρκους, με αποτέλεσμα πολλές φορές να επισύρει την οργή τους. Νουθετούσε τους προεστούς να είναι δίκαιοι και αμερόληπτοι στην κατανομή των κοινοτικών βαρών, γιατί οι διακρίσεις γεννούν φθόνο, μίσος, διχόνοια και παραλύουν τη δύναμη του Έθνους: «**Να αγαπάτε όλους τους χριστιανούς καθώς αγαπάτε και τα παιδιά σας και να τους ρίχνετε και τα χρέγια κατά την δύναμιν του κάθε ενός και να μη κάμνετε φιλοπροσωπίες και ρίχνετε των φίλων σας ολιγώτερον**»³.

Γνωρίζοντας πόσο εύκολη είναι η κατάχρηση της εξουσίας, οι υπερβασίεις και η καταπίεση του λαού κατακεραύνωνε με δριμείς λόγους τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξεως: «**Αν τύχη οι προεστοί σας και οι άρχοντές σας και οι πιο μεγάλοι σας γίνουν άδικοι και σκληροί, αν τύχη και τους κυριεύση η εγωπάθεια και η αισχροκέρδεια και κατά βάθος δεν θέλουν ν' ανοίξτε τα μάτια σας για να μπορούν να εκμεταλλεύωνται άνομα την ήμια δουλειά σας και τον ιδρώτα σας, τότε όποιοι και αν είναι αυτοί, αδελφοί μου, τους αναθεματίζω και τους μαστιγώνω. Είναι κολασμένοι και παιδιά του διαβόλου και αξίζουν την οργή σας και την καταφρόνια σας**»⁴.

Αποδοκίμαζε τον αφορισμό, συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής, γιατί η εκκλησιαστική αυτή ποινή συχνά επαναλαμβανόμενη γινόταν όπλο φοβερό και οδηγούσε τους χριστιανούς στην αλλαξοπιστία. «**Να φυλάγεσθε, χριστιανοί μου, δια χίλια πουγγία αφορεσμό ποτέ να μη κάμνετε, διατί αφορεσμός θέλει να ειπεί χωρισμός από**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 220.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 429.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 281.

4. Δημ. Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς*, Αθήναι 1952, σελ. 101 - 102.

από τον Θεόν και παράδοσις εις τον διάβολον. Λοιπόν δια εκείνον τον αδελφόν ο Χριστός μας εσταυρώθη και έχυσε το πανάγιον Του Αίμα, δια να τον ελευθερώση από τας χείρας του διαβόλου και εσύ τον αφορίζεις δια παραμικρόν πράγμα και τον εβγάνεις από την μάντραν του Χριστού...»¹. Καταπολεμούσε την προδοσία, αφήνοντας δώδεκα χρόνια ακοινώνητο τον προδότη, «ότι δώδεκα χρόνους να μένη ακοινώνητος ο προδότης»², και απαγόρευε στους χριστιανούς να λύνουν τις διαφορές τους στα Τουρκικά δικαστήρια, «να μην προδίνεσθε εις κρίσεις των Αγαρηνών και ζημιώνεσθε»³. Καταδίκασε τις «αρσενοκοιτίες, κτηνοβασίεις και άλλα αισχρά, οποία δεν έκανε μίτε σκύλος, μίτε γάϊδαρος»⁴, και συμβούλευε τους χριστιανούς να αποφεύγουν πάσης φύσεως μαγείες: «Να απέχεσθε από μαγικά βότανα... Όποιοι τα μεταχειρίζεσθε αυτά τα διαβολικά μαντιολιγήματα και εξορκίσματα και εμποδέματα και γπιεύματα και άλλα παρόμοια να εξεύρετε φωτιά θάνετε εις τα οσπίτια σας»⁵. Κατέκρινε επίσης το ειδωλολατρικό και Τουρκικό έθιμο, που επιζούσε επί της εποχής του, το κούρμπανο ή κουρμπάνι⁶. «Διαβολικό κούρμπανον είναι να πάρης ένα πρόβατον, να το μαγειρέψης και να κράξης τους φίλους σου, τους συγγενείς σου να τρώγεται, να πίνετε, να μεθάτε, να ξερνάτε ωσάν τους σκύλους. Εμείς ελπίζομε να σωθούμεν εις το όνομα του Χριστού μας και όχι του προβάτου ωσάν τους ασεβείς και τους απίστους, οπού κάμνουν τώρα»⁷. Ο Άγιος Κοσμάς καταπολεμούσε τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες της εποχής του, δίνοντας στους χριστιανούς ορθές ηθικές και χριστιανικές αρχές και πεποιθήσεις.

Η εργασία για τον Πατροκοσμά, η υπεύθυνη και προσωπική, είναι χρέος. Δεν τη βλέπει ως το μέσο που θα συγκεντρώσει τον πλούτο στα χέρια μερικών, αλλά ως ευλογία που θα δώσει τη δυνατότητα στους πτωχούς να αποκτήσουν τα απαραίτητα για τη ζωή. Η έντιμη εργασία εξασφαλίζει στον άνθρωπο τα απαραίτητα για τη ζωή, τον ανυψώνει, τον

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 157 - 158.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 410.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 411.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 184.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 168.

6. Κούρμπανο ή κουρμπάνι, τουρκ. λέξη (Kurban = θύμα) = γιορτή, συμπόσιο, τραπέζι σε γιορτή, αρνί που σφάζεται από τους Μουσουλμάνους κατά τη γιορτή του κουρμπάν μπαϊράμ. Ηλ. Κωνσταντίνου, *Λεξικό των ξένων λέξεων στην Ελληνική γλώσσα*, Αθήνα 1992, σελ. 64.

7. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 188.

γερμίζει χαρά και τον οδηγεί στη συναίσθηση της αξίας του και της αποστολής του. «**Να βγάσετε το ψωμί σας με τον ιδρώτα σας διότι είναι ευλογημένο**»¹, τους λέει και συνεχίζει: «**Να χαίρεσθε οπού... εβγάσετε το ψωμί σας με τον κόπον σας και με τον ιδρώτα σας, διατί εκείνο είναι ευλογημένον και αν δώσετε και ολίγον τι δια ελεημοσύνην, σας πιάνεται για πολύ. Με εκείνο αγοράζει τον Παράδεισο**»¹. Η Διδαχή εκφράζει την ευαρέσκεια του Αγίου για τον τίμιο κόπο των χριστιανών, που συνοδεύεται από μόχθο, ιδρώτα και οδύνη και κερδίζει τον Παράδεισο με την ελεημοσύνη, ωστόσο εκφράζει και την έμμεσο αγανάκτησή του για όσους κερδίζουν το ψωμί τους χωρίς μόχθο και το οποίο συνεπώς δεν είναι ευλογημένο. Η δυναμική ευκτική «**αν θέλης, δώσε το ελεημοσύνην εις τους πτωχούς**»² είναι το «όστις θέλει» του Ευαγγελίου που στηρίζεται στην ελεύθερη βούληση του ανθρώπου και κάνει την ελεημοσύνη να απορρέει από βαθιά εσωτερική, ψυχική ανάγκη του πιστού προς το συνάνθρωπο. Με αυτό τον τρόπο προέτρεπε τους χριστιανούς στα κοινωνικά τους καθήκοντα και στις υποχρεώσεις τους απέναντι των συνανθρώπων τους. Ο ίδιος ο Άγιος έδινε το καλύτερο παράδειγμα εργασίας, όχι μόνο με τα ακούραστα κηρύγματα του μέρα και νύχτα, αλλά και με την προσωπική του εργασία για την εκμετάλλευση του πλούτου της υπαίθρου, με τον εμβολιασμό άγριων δένδρων σε πολλά μέρη της Ηπείρου, καλώντας και τους χωρικούς να τον μιμηθούν.

Όσο μεγάλη είναι η χαρά της εργασίας, άλλο τόσο απαραίτητη η ξεκούραση των ανθρώπων που μοχθούν. Πρώτος ο Πατροκοσμάς κήρυξε την **ανάπαυση της Κυριακής**, την εβδομαδιαία ανάπαυση των εργαζομένων, αντιλαμβανόμενος την αναγκαιότητα αυτής. Η εμμονή του στην αργία της Κυριακής, που σήμαινε εκκλησιασμό και ανάπαυση των ανθρώπων και η καθιέρωσή της, στάθηκε ο κυριότερος λόγος του μαρτυρικού θανάτου του. Ο βιογράφος του αναφέρει: «**Επήγεν εις τα Ιωάννινα και εκατάπεισε τους Χριστιανούς να μεταβάλουν το κοινόν παζάρι από την Κυριακήν εις το Σάββατον, το οποίον τους επροξένησε (των Εβραίων) μεγίστην φθοράν**»³, γιατί το Σάββατο ήταν η καθιερωμένη από τη θρησκεία τους αργία. Το ίδιο έγινε και σε πολλές ακόμη πόλεις και περιοχές και οι Εβραίοι, «**μη υποφέροντες πλέον να βλέπουν και να ακούουν τον Άγιο, ελέγχοντα αυτούς, επήγαν εις τον Κουρτ Πασιάν, και του έδωκαν πουγγία πολλά, δια να τον ευγάλη από την ζωήν**»³. Το ίδιο αναφέρει και ο σύγχρονός του Αγίου, λόγιος και ποιητής Καισάριος Δαπόντες, «**απεκεφαλίσθη (ο Άγιος) φθόνω και κακία των Εβραίων, διότι εσήκωσε τα πανη-**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 169.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 238.

3. Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 23.

γύρια και αλισβερίσια, οπού εγίνοντο την Κυριακὴν και τα εδιώρισε το Σάββατον»¹. Ο Άγιος με τις Διδαχές του κατάφερε και επέβαλε την αργία της Κυριακής. Αναφερόμενος στη Δημιουργία, λέει: «**Επάνω εις ἕξι ημέρες (ο Θεός) τα ἔκαμεν ὅλα, εις δε την εβδόμην ημέραν, ἤγουν την Κυριακὴν, πούχασεν δίδοντας και εις ημάς παράδειγμα ὅτι ἕξι ημέρας να εργαζώμεθα... και την αγίαν Κυριακὴν να πυχάζωμεν. Να φρονιζώμεν πως να στολίσωμεν την ψυχὴν μας... και ὄχι να ξεφαντώνωμεν και να πολυτρώγωμεν και να πολυπίνωμεν, να τραγουδοῦμεν και να χορευώμεν και να μεθοῦμεν και να ξερνούμεν, μήτε να κάνωμεν πραγματείες και αλισβερίσια, διατί εκείνο το κέρδος οπού γίνεται την Κυριακὴν και κάθε ἄλλην δεσποτικὴν εορτήν, εἶναι αφωρισμένον και καπραμένον και βάνομεν φωτιά εις τα οσπίτια μας και καιόμεσθε και ψυχικά και σωματικά»². Σε ἄλλη Διδαχὴ του μιλώντας για την Κυριακή και θέλοντας να εξαγιάσει την ἐξ ἀνάγκης εργασία των χριστιανῶν τους συμβουλεύει: «**Ἐχετε ἐδῶ πρόβαια; Το γάλα της Κυριακής τι το κάνετε; Ἄκουσε, παιδί μου, να το σμίγης ὅλο και να το κάνης ἐπὶ μερίδια, και τα ἕξι μερίδια κράτισέ τα δια λόγου σου να κυβερνηθῆς και το ἄλλο μερίδιον της Κυριακής, αν θέλῃς, δώσε το ελεημοσύνην εις τους πωχούς ἢ εις την ἐκκλήσια ἢ κατὰ το παρόν ἐγὼ σε συμβουλεύω να το δώσης εις το σχολεῖον, δια να ευλογῆσῃ ο Θεός τα πρόβαιά σου»⁴. Και σε κάποια ἄλλη Διδαχὴ τους παροτρύνει: «**Τες Κυριακές να μη δουλέψῃτε ολότελα, μήτε να πωλήσῃτε, μήτε να αγοράσῃτε, οὔτε κωράφι, οὔτε ἀμπέλι να κοπάζετε, μήτε να φωκαλίζετε τα ἀκούρια σας. Μονάχα να διαβάσετε βιβλία, να μαθαίνετε το καλόν»⁵.******

Ο Άγιος του Γένους γνώριζε καλά την κοινωνική στρωμάτωση, που δημιουργείται ἀπὸ την κοινωνική κατανομή θέσεων και ρόλων κατὰ τρόπο ιεραρχικό ἢ αξιολογικό μέσα σε μια κοινωνία. Οι θέσεις και οι ἀντίστοιχοι ρόλοι δεν εἶναι προικισμένοι κοινωνικά ὅλοι με το ἴδιο ποσοστὸ ἐξουσίας και κύρους οὔτε με το ἴδιο ποσοστὸ ἀξίας και τιμῆς. Ἐτσι τοποθετοῦνται μέσα στον κοινωνικό χώρο πιο πάνω ἢ πιο κάτω σε σχέση με ἄλλες θέσεις ἢ ρόλους ἢ ἀναγνωρίζονται ως καλύτερες ἢ χειρότερες ἀνάλογα με την ἀξία που τους ἀναγνωρίζεται. Η κοινωνική διαστρωμάτωση παίζει σημαντικό ρόλο στην ὅλη οργάνωση της κοινωνίας, που για να λειτουργῆσει σωστά πρέπει στα μέλη της να ὑπάρχει ἀλληλοσεβασμός και ἀλληλοεκτίμηση. Κάθε μέλος του οργανισμοῦ της κοινωνίας ἐπιτελεῖ

1. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τόμος Γ', σελ. 124.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλοῦ Διδαχές και βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α2, σελ. 160 - 161.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλοῦ Διδαχές και βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Γ', σελ. 237 - 238.

4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ὁ. π. Διδαχὴ Η', σελ. 412.

μια λειτουργία, που είναι συμπληρωματική των λειτουργιών των άλλων μελών και απαραίτητη στη λειτουργία του όλου οργανισμού¹.

Η ελληνική κοινωνία των χρόνων του Πατροκοσμά είχε την ιδιαιτερότητα, ότι δεν ήταν αμιγής ελληνική, αλλά ζούσε μια ιστορική περιπέτεια, μια μακροχρόνια δουλεία που της πρόσθεσε κάποια άλλα χαρακτηριστικά, ξένα προς την ιδιοσυγκρασία της και τις αρχές της. Έτσι πρέπει να συζητήσει με τον κατακτητή, που κατέχει τους κυρίαρχους ρόλους και η ζωή μαζί του πρέπει να είναι αρμονική, χωρίς βασικά προβλήματα και προστριβές, γιατί η αρμονική και ειρηνική συμβίωση είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό μιας κοινωνίας, που επιτρέπει την ολοκλήρωση των προσώπων και την ανάπτυξη όλων των τομέων της κοινωνικής ζωής.

Ο Πατροκοσμάς αναγνωρίζει τις κοινωνικές τάξεις της εποχής του με τους διαφορετικούς ρόλους που έχει η κάθε μία, και που απαιτούν αναγνώριση και σεβασμό για να λειτουργήσει καλά το κοινωνικό σύνολο. Παρόλο τον επίσημο διορισμό του ως γενικό ιεροκήρυκα της Ανατολής και την άδειά του από τον Πατριάρχη, ο Άγιος, σεβόμενος τις εκκλησιαστικές αρχές του κάθε τόπου, ζητάει άδεια και από τον επίσκοπο της περιφέρειας που κηρύττει. Διασώζεται Επιστολή του, η παλιότερη, που απευθύνεται στον Τοποτηρητή της Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, αιδεσιμώτατο κ. Γεώργιο Κλαδά, όταν πήγε το 1777 στην Κεφαλλονιά².

1. Θ. Μυλωνάς, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Πάτρα 1988, σελ. 83, 96 - 97.

2. «Τῷ αιδεσιμωτάτῳ καὶ ελλογιμωτάτῳ κ. κ. Γεωργίῳ Κλαδά, μεγάλῳ οἰκονόμῳ καὶ ἀρχιδιδασκάλῳ Κεφαλληνίας Κάσιτρον. Σοφολογιώτατε, πανοσιώτατε, ἅγιε Μέγα Οἰκονόμε κύριε Γεώργιε, ἀσπαζόμενος σε καιρειῶ. Εγὼ ἀδελφέ εἶμαι ἄνθρωπος ἀμαρτωλὸς καὶ ἀμαθής, δούλος ἀνάξιος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Παρακινούμενος δε ἀπὸ τοὺς Πατριάρχας τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀρχιερεῖς, ἡγουμένους καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν κύριον Σωφρόνιον νὰ διδάξω τοὺς χριστιανούς κατὰ δύναμιν, ευρισκόμενος ἐδῶ εἰς τὸ ευλογημένον νησίον καὶ λαμβάνοντας τὴν ἀδειαν ἰων... καὶ τοῦ πρεβεδοῦρου εἰς τὴν Ἄσσον, μοι ἐφάνη εὐλογον καὶ νόμιμον τὸ νὰ αναφέρω εἰς τὴν πανοσιόπτιά σου καὶ ζητῶ ἀδειαν παρὰ σου, ἐπειδὴ εἶσαι Οἰκονόμος τοῦ ἀρχιερέως, καὶ συμβουλήν, καὶ ἐπειδὴ εἶσαι ἀδελφός καὶ γέννημα καὶ θρέμμα εἰς τὸν τόπον τούτον καὶ ἡξεύρεις τὰ πράγματα καλύτερα. Συμβούλευσέ με λοιπὸν ὅ,τι σε φωτίσει ὁ Θεός, ἢ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως δια γράμματος, δια νὰ κάμωμεν τὸ χρέος μας. Υγίαινε. Εὐχομαί σε καὶ δια σου τοὺς χριστιανούς. Σὸς ἀδελφός ἐν Χριστῷ Κοσμάς ἱερομόναχος. Ἀφορ' 13 Ἰουνίου» Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ὁ. π. σελ. 422, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 147.

Εκτός από τη μεγάλη ομάδα της κοινότητας με τους κατακτητές μαζί και τις υποχρεώσεις τους απέναντί τους, υπήρχε και η μικρή ομάδα των ομοεθνών και ομοδόξων με τις ιδιαίτερες επικοινωνιακές τους σχέσεις, τις προσωπικές και άμεσες. Ο σύνδεσμος των μελών αυτής της ομάδας εξαρτάται από τους επιδιωκόμενους σκοπούς και στόχους. Ο Πατροκοσμάς θέλησε να δυναμώσει αυτές τις ομάδες με την **αίσθηση του “εμείς”**, όπως γράφει και ο Μακρυγιάννης, μια αίσθηση που έχουν τα μέλη σε σχέση με την αίσθηση του “άλλου”, εκείνου, δηλαδή, που δεν ανήκει στην ομάδα και αυτός είναι ο κατακτητής. Η συχνή φράση που χρησιμοποιεί ο Άγιος στις Επιστολές του, τις αναφερόμενες στην ίδρυση Σχολείων, **«με την γνώμην όλων»**, υποδηλώνει αυτή την αίσθηση του “εμείς”, όλη η κοινότητα μαζί παίρνει κάποιες αποφάσεις χρήσιμες και για το καλό όλων.

Κατά την Κοινωνική Ψυχολογία χαρακτηριστικά της ομάδας είναι η αλληλεπίδραση και αλληλοεξάρτηση των μελών, η συνείδηση συμμετοχής στην ομάδα, οι κοινοί θεσμοί, αξίες, στόχοι και στάσεις, η ικανοποίηση αναγκών, η ενότητα, σύμπνοια, συνοχή, λειτουργικότητα¹. Στις Διδαχές του Πατροκοσμά βρίσκουμε όλα αυτά τα στοιχεία που προσπαθεί να τα εμφυτεύσει στις μικρές κοινότητες, που επισκέπτεται και να τις κάνει παντοδύναμες. Οι Έλληνες έπρεπε να νοιώθουν μέλη συνειδητά της κοινότητας με αυτοσυνειδησία και να ικανοποιούν τις αναφερόμενες ανάγκες τους εκ των ενόντων, δίνοντας εκείνοι που είχαν περισσότερα σ’ αυτούς που δεν είχαν: **«Να δίνετε ελεημοσύνη εις τους πτωχούς... αν θέλετε να έλθη ο Θεός εις τα σπίτια σας και να αυγατίση ο βίος σας»²**. Η ίδια πίστη, οι ίδιοι θεσμοί και ιδίως ο ίδιος στόχος, η ανάσταση του Γένους, έδεναν τα μέλη της ομάδας, που ο Πατροκοσμάς την ήθελε δυνατή. Ο στόχος και ο σκοπός έκανε την ομάδα ένα δυναμικό σύνολο ατόμων, ένα οργανωμένο σύστημα με αλληλοεξαρτούμενους ρόλους, που θα έδινε τα πάντα για την πραγμάτωση του ιερού σκοπού του.

Εντυπωσιάζει το ενδιαφέρον του Αγίου για τη **συλλογική κοινωνική συμπεριφορά** και την **«κοινή - κοινοτική ύπαρξη και σύμπραξη»³**. Η ατομική ύπαρξη του ανθρώπου έχει ανάγκη της κοινότητας για να βρει το νόημά της, γιατί ο άνθρωπος είναι φύσει “ζώον πολιτικόν”. Αντίθετα πάλι η κοινότητα έχει ανάγκη της ατομικής υπάρξεως, για να αποκτήσει και αυτή την ύπαρξή της και το νόημά της. Μέσα στην κοινότητα το άτομο βρίσκει τον εαυτό του, γίνεται υπεύθυνο, αποκτά αυτοπεποίθηση, ελεύθερη κρίση, θέληση, γίνεται μέλος, που αποφασίζει να ενεργεί και να εκτελεί κατά συνείδηση. Το όλον της

1. Δ. Γεωργιάς, *Στοιχεία Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Αθήνα 1995, τόμος Β', σελ. 138 - 145.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 412 - 214.

3. Γ. Μεταλληνός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος 32, σελ. 248.

κοινότητας γίνεται πιο πλούσιο, όσο πιο έντονα εκφράζεται η ατομικότητα, όσο πιο πωλύπλευρα είναι διαφοροποιημένα τα πρόσωπα, όσο πιο ώριμα γίνονται μέσα σ' αυτά τα άτομα¹. Το κοινοβιακό πρότυπο του Αγιορείτη μοναχού Κοσμά μεταφυτευόταν στις κοσμικές ενορίες της κοινότητας με τη συσσωμάτωση των χριστιανών σε αδελφότητες για τη συλλογική δραστηριοποίηση της κοινωνικής ομάδας. Η **κοινωνική ενότητα** των υποδούλων έπρεπε να διαφυλαχθεί, γι' αυτό, κατά τη μαρτυρία του κατασκόπου Μαμωνά, ο Πατροκοσμάς «ειδοποίησε τους κατοίκους του διαμερίσματος της Πρεβέζης να μη πηγαινέ κανείς να παρακολουθεί την λειτουργία και τας άλλας θρησκευτικές τελετάς εις εκείνας τας ενορίας, αι οποίαι δεν συνεσωματώθηκαν εις Αδελφότητα»². Δεν έχει ακόμη διασαφηνισθεί τι ακριβώς ήταν αυτές οι Αδελφότητες, που συνιστούσε ο Άγιος, φανταζόμαστε όμως ότι ήταν σύλλογοι ή σωματεία, που ένωναν τους Έλληνες και τους έδιναν τη δυνατότητα να δραστηριοποιηθούν ποικιλοτρόπως.

Την κοινωνική ενότητα στήριζε ο Πατροκοσμάς στον αλληλοσεβασμό και την αναγνώριση των διαφόρων κοινωνικών ρόλων, αρχόντων και αρχομένων, μικροτέρων και μεγαλύτερων, κατακτητών και υποτελών: **«Οι προεστοί οπού είστενε εις τες χώρες και χωρία σώνεσθε, μα πως σώνεσθε; Να αγαπάτε όλους τους χριστιανούς καθώς αγαπάτε και τα παιδιά σας και να τους ρίχνετε και τα χρέγια κατά την δύναμιν του καθενός και να μη κάμνετε φιλοπροσωπίες και ρίχνετε των φίλων σας ολιγότερον, διατί βάνετε φωτίαν και καίεσθε. Ομοίως εσείς οι κοσμικοί, οι κατώτεροι, να αγαπάτε και να τιμάτε τους προεστούς σας και να παρακαλείτε τον Θεόν δια την ψυχήν τους και δια την ζωήν τους. Δεν βλέπετε πόσους πειρασμούς έχουν και υπομένουν δια εσάς τους καιωτέρους; Ό,τι χρεία τύχη της χώρας τους προεστούς γυρεύουν και εσείς κοιμάσθε ξέγνοιαστοι»**³.

Να αποδίδεται η τιμή και ο σεβασμός στους γεροντότερους, αλλά και **«αναμεταξύ τους»**. **«Να τιμάτε και τους γεροντιότερους σας, ακόμη να τιμάσθε και αναμεταξύ σας και να παρηγορήσθε ένας τον άλλον σας ωσάν αδελφοί οπού είστε και να μη καταφρονήτε κανέναν, ούτε τον παραμικρόν, ότι ο Θεός όμοια μας έχει όλους»**⁴. Με αυτό τον τρόπο βασιλεύει η αγάπη και το κοινωνικό σύνολο προάγεται.

1. Ι. Ευροτύρης, *Μάζα και αγωγή*, ανατύπωση από τα «Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης», Θεσ/νίκη 1950, σελ. 7 - 8 και 19.

2. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 7.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 281 - 282.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 172.

Τους άνδρες συμβουλεύει «όσον ημπορείτε να έχετε την αγάπην με τις γυναίκες σας... και αν καρμιάν φοράν σου φταίη η γυναίκα σου, μη την ξεσυνερίζεσαι και να στοχάζεσαι και τα καλά της γυναικός σου» και ενθαρρύνει τις γυναίκες λέγοντας: «Μεγαλύτερα αρετή δεν ημπορεί να κάμη η γυναίκα ωσάν να παρηγορή και να υπομένη τον άνδρα της. Και όταν έχης εσύ η γυναίκα κακόν άνδρα, πρέπει να χαίρεσαι περισσότερο από εκείνην οπού έχει καλόν άνδρα, διατί έχεις και περισσότερο μισθόν εις την ψυχίν σου, και αν έχη και κανένα σφάλμα, πρέπει να το παραβλέπης, άνθρωπος είναι, δεν είναι άγγελος»¹. Νουθετεί και τα παιδιά: «Όσον ημπορείτε να τιμάτε τους πατέρες σας και την μητέρα σας, ζώντας και απεθαμένους»¹.

Το σημαντικότερο πρόσωπο με τους πιο πολύπλοκους ρόλους στην ελληνική κοινωνία του 18^{ου} αιώνα, είναι ο ιερέας. Πατέρας πνευματικός όλων, λειτουργός του Θεού, συμβουλάτορας, δάσκαλος των παιδιών, δικαστής, υπεύθυνος για τα πάντα. Γι' αυτό νουθετεί τους ιερείς και τους τονίζει την αποστολή τους και τα καθήκοντά τους απέναντι στους χριστιανούς, σε μια κοινωνία που κυριολεκτικά κρέμεται απ' αυτούς: «Άγιοι συνάδελφοί μου ιερείς, δια τους οικτιρμούς του Θεού, όσον ημπορείτε να έχετε την φρονίδα και δια την ψυχίν σας, να έχετε και δια τους αδελφούς μας τους χριστιανούς, να τους διδάσκετε και να τους νουθετιάτε πάντα, διατί ο Θεός σας έχει ωσάν πιστικούς εις τα πρόβατά του... Και να στοχασθήτε καλά το βάρος οπού έχετε, ότι όλοι ειούτοι, όσοι κατοικούν εις ειούτην την χώραν, άνδρες και γυναίκες, μικροί και μεγάλοι, κρέμονται από τον λαιμόν σας και έχετε να δώσετε απολογίαν δι αυτούς εις το φοβερόν κριτήριον του Θεού»². Σκοπός άγιος του Πατροκοσμά να μάθει στους απαίδευτους ιερείς τα καθήκοντά τους απέναντι των χριστιανών με κάθε λεπτομέρεια. Πώς να τελούν τα μυστήρια, πώς να κηρύττουν το λόγο του Θεού, πώς να διαβάζουν το Ευαγγέλιο, πώς να συμβουλεύουν τους πιστούς. Διαφωτίζει τους ανίδεους ραγιαδες και τους μιλάει για το μεγάλο έργο του ιερέα: «Λέγω δια εσένα, παιδί μου, οπού μέλλεις να γένης παπάς, πρέπει πρώιον να είσαι καθαρός ωσάν τον άγγελον, να μάθης γράμματα ελληνικά να εξεύρης να εξηγάς το Ευαγγέλιον και την Αγίαν Γραφήν και να γίνεσαι δεκαοκτώ χρονών αναγνώστης, είκοσι υποδιάκονος, εικοσιπέντε διάκονος. Και όταν γένης τριάντα χρονών, ανίσως και σε παρακαλέσουν οι κοσμικοί και ο δεσπότης, τότε να γένης παπάς χωρίς να δώσης ένα παρά. Και να έχης ένα κελλί

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 282.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 171 - 172.

ον κοντά εις την εκκλησίαν να φυλάγης, καθώς ο μπακάλης φυλάγει το αργασπίρι του, ό.τι ώρα σε ζητήσουν οι κοσμικοί να σε ευρίσκουν. Ο πιστικός περιτριγυρίζει τα πρόβατά του, ομοίως και συ ο παπάς έχεις χρέος να περιτριγυρίζης τα σπίτια των χριστιανών ημέρα και νύκτα, όχι να τρώγης και να πίνης και να παίρνης τα πράγματά τους, αλλά να στοχάζεσαι ποίος άνδρας είναι μαλωμένος με τη γυναίκα του, ποίος πατέρας με το παιδί του, ποίος αδελφός με τον αδελφό του, ποίος γείτονας με το γείτονα να τους βάνης εισέ αγάπην, αυτό είναι το χρέος του παπά, και να βάνης την ζωήν σου και το κεφάλι σου δια τους χριστιανούς»¹. Λόγια σοφά ενός αγίου κληρικού που γνωρίζει καλά την αποστολή του και θέλει να βοηθήσει αυτούς, που θα παίξουν στον τόπο του ο καθένας τον ηγετικό ρόλο του ιερέα, του αναμορφωτή του λαού, του καθοδηγητή. Ο παπάς πρέπει να είναι “καθαρός” και να ξέρει γράμματα. Στοιχεία απαραίτητα για τη μεγάλη του αποστολή.

Δεν σταματά εδώ, αλλά συνεχίζει για τα καθήκοντα του ιερέα στο Θεό, στον εαυτό του και στους χριστιανούς: **«Και όταν λειτουργάς και τελειώνεις το Ευαγγέλιον να το κλείς και να το βάνης εις την αγκαλιά σου να το εξηγάς εις τους χριστιανούς τι παραγγέλλει ο Χριστός να κάνουν και να στοχασθής πως οι φούντες οπού είναι εις το επιτραχήλι και έχεις εις τον λαιμόν σου κρεμασμένο, δεν είναι φούντες αλλά είναι οι ψυχές των χριστιανών και μία ψυχή να καθή από αυτές έχει ο Θεός να την ζητήση από τον λαιμόν σου εν ημέρα Κρίσεως. Και να στοχάζεσαι το φελόνι οπού φοράς και δεν έχει μανίκες τι φανερώνει; Φανερώνει πως ο παπάς δεν πρέπει να έχη χέρια να ανακατώνεται εις τα κοσμικά πράγματα, αλλά να έχη πάντοτε τον νουν του εις τον ουρανόν... Ειδέ πάλιν και είσαι ανάξιος, αγράμματος, απαίδευτος, μεμολυσμένος με αμαρτίες... και πηγαίνεις και δώνεις γρόσια και φλωρία και βάνεις μεσίτας και αγοράζεις το πετραχήλι, δεν αγοράζεις το πετραχήλι, παπά μου, αλλά την Κόλασιν και καίεσαι πάντοτε. Και όταν πιάνη ο παπάς και λέγη το Ευαγγέλιον και λέγη τόσα ψεύματα και τόσες βλασφημίες, αλλοίμονον εις εκείνον τον παπά...»².**

Συγκινητική η προσπάθεια του Αγίου να μορφώσει τους ιερείς, που θα αναμορφώσουν την κοινωνία. Αλλά και στους πιστούς αναφέρει λεπτομερώς τις υποχρεώσεις τους απέναντι των ιερέων και αρχιερέων: **«Όθεν και εσείς, χριστιανοί μου, όλοι κοινώς πρέπει να σέβεσθε και να τιμάτε τους παπάδες και να μη τους πικραίνετε μήτε να τους**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 279 - 280.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 280 - 281.

ρίχνετε χρέη και δροσίματα δια να παρακαλούν το Θεόν δια την ψυχίν σας και δια την ζωήν σας, και δια τα πράγματά σας και τα έργα των χειρών σας, διατί να εξεύρετε ότι ένας ιερεύς είναι μεγαλύτερος από έναν βασιλέα και το περισσότερο είναι ανώτερος και από έναν άγγελον, επειδή και είναι μεσίτης Θεού και ανθρώπων και αξιώνεται και επιτελεί τα άγια Μυστήρια, μάλιστα το μέγα και φρικτόν μυστήριον της θείας Λειτουργίας, οπού το βλέπουν οι άγγελοι και τρέμουν. Όθεν όσον ημπορείτε να τους σέβεσθε και να τους ευλαβήσθε»¹. Οι υπόδουλοι ραγιαδες είχαν άγνοια των ιδιαιτέρων προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι Αρχιερείς από τον κατακτητή και συχνά βαρυγκωμούσαν εις βάρος τους. Ο Άγιος και γι' αυτό συμβουλεύει: «**Ακόμη πλέον περισσότερο να ευλαβήσθε τον αρχιερέα σας, ότι αυτός είναι διωρισμένος από τον Θεόν εδώ εις την γην εις τύπον Χριστού και όσα να δέση είναι δεμένα και όσα να λύση είναι λυμένα και να του δίνετε εκείνα τα δίκαια οπού σας γυρεύει με όλην σας την καρδίαν, διατί και αυτός έχει έξοδα και τραβά τόσα βάσανα από τους εξωτερικούς και όταν έρχεται εις την χώραν σας να τον δέξεσθε με χαράν και να του κάνετε την πρέπουσαν τιμήν και δεξίωσιν, δια να λαμβάνετε την ευλογίαν του**»¹.

Και κοινωνικό έλεγχο ασκούσε ο Άγιος Κοσμάς. «Κοινωνικός έλεγχος είναι οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί, συμπεριλαμβανομένης και της κοινωνικοποίησης του παιδιού, με τους οποίους η κοινωνία ασκεί την κυριαρχία της πάνω στα άτομα που την αποτελούν και κατορθώνει ώστε αυτά να ακολουθούν τους θεσμούς της. Ο κοινωνικός έλεγχος είναι επέκταση της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης»². Το άτομο αποδέχεται τις διάφορες μορφές συμπεριφοράς, τις οποίες “εσωτερικοποιεί” στη συνέχεια και με αυτές ως βάση διαμορφώνει το δικό του γνώμονα συμπεριφοράς, για την εφαρμογή του οποίου αγρυπνά η ίδια η συνείδησή του, και αυτό είναι ο εσωτερικός έλεγχος. Οπου δεν επαρκεί ο εσωτερικός έλεγχος, επεμβαίνει η κοινωνία με τον εξωτερικό έλεγχο, που μπορεί να είναι κύρωση, αποδοκιμασία, απομόνωση, ποινή κ.λ.π. Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ολοκληρώνεται το άτομο και εντάσσεται στην κοινωνία εφοδιασμένο με τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για να ζήσει και να ευδοκιμήσει μέσα σ' αυτή.

Για την εφαρμογή του κοινωνικού ελέγχου υπάρχουν περιορισμοί που υποχρεώνουν το άτομο σε κοινωνική συμμόρφωση. Ο θετικός και αρνητικός κοινωνικός έλεγχος ασκείται με την πειθώ, την υποβολή, την αγωγή, την αμοιβή, την ποινή ώστε να εξασφαλιστεί ο έλεγχος της εξωτερικής συμπεριφοράς με την εσωτερική συγκράτηση του ατόμου.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 172.

2. Παύλος Κυριακίδης, *Κοινωνιολογία*, εκδ. Δωδώνη, β' έκδ. Ιωάννινα 1983, σελ. 134.

Η αγωγή είναι το κυριότερο όπλο του Πατροκοσμά, λέγοντας συχνά το τι πρέπει να κάνει ο άνθρωπος, για να αποφύγει την επίπληξη, όταν κάτι δε γίνεται σωστά: «**Η ελεημοσύνη, η αγάπη και η νηστεία αγιάζει τον άνθρωπον, τον πλουτίζει και σωματικά και ψυχικά... να δίδετε ελεημοσύνην εις τους πτωχούς και να παρηγοράτε τους ξένους...**»¹. Όταν όμως χρειαστεί, είναι έτοιμος να επιπλήξει και να τιμωρήσει ακόμη: «**Και εις ξένην κρίσιν να μη κριθίτε και προδοθήτε εις κρίσεις Τούρκων· ότι δώδεκα χρόνους να μένη ακοινώνητος ο προδότης. Και αν σου παίση ο αδελφός σου, ή άλλος χριστιανός, πήγαινέ τον εις τον δεσπότην και μη τον ηγαίνης εις κρίσιν των Τούρκων, ότι μεγάλην αμαρτίαν έχεις και θέλεις κολασθή αιώνια, και να μην τον αδέχονται εις την εκκλησίαν οι αδελφοί, ότι επήγε εξωτερικά και δεν επήγε νομικά**»¹. Με τη στάση αυτή ο Άγιος θέλει να διαφυλάξει την ελληνική κοινότητα από των Τούρκων τη συμμετοχή και την ανάμιξη.

Ο Άγιος Κοσμάς είναι ο πρώτος στην ιστορία του νεώτερου Ελληνισμού, που μίλησε για τα δικαιώματα της γυναίκας, ζήτησε τη χειραφέτησή της και κήρυξε τολμηρά στους ορεσίβιους της Ηπείρου και Αλβανίας, αν και αυτή του η στάση τον έφερε σε σύγκρουση με τις επικρατούσες ιδέες και συνήθειες της τότε ανδροκρατούμενης κοινωνίας, σε μια εποχή που η γυναίκα δεν είχε καμιά κοινωνική υπόσταση, η θέση της ήταν πολύ υποτιμητική, περνούσε ως κατώτερο ον, ως κάτι που έπρεπε να δουλεύει για τον άνδρα, χωρίς θέληση και γνώμη, κυριολεκτικώς σκλάβο του συζύγου της. Εκτεθειμένη σε όλους τους κινδύνους, απροστάτευτη από κάθε μεριά, είχε μόνο υποχρεώσεις και κανένα δικαίωμα. Η Ελληνίδα της σκλαβιάς, «γεωργούσα την γην και παν άλλο βαρύ έργον μετερχομένη ως δούλη», γράφει ο Π. Αραβαντινός, αποτελούσε αντικείμενο της πιο απάνθρωπης ηθικής καταπίεσης και κοινωνικής εκμετάλλευσης².

Ο Πατροκοσμάς θεωρούσε τη γυναίκα θεμέλιο του σπιτιού και της κοινωνίας, την ήθελε να είναι σε αρμονική συνύπαρξη με τη φύση της, το συναισθηματικό της κόσμο, τις Παραδόσεις της Φυλής. Εξυμνεί τις αρετές της και υποστηρίζει την ισότητα των δύο φύλων, τονίζει ότι η γυναίκα μετέχει των ιδίων δωρεών του Θεού με τον άνδρα, της δίνει τη θέση που της πρέπει, δίπλα στον άνδρα, που τον ελέγχει και τον θεωρεί υπεύθυνο για την επικρατούσα κατάσταση της κατωτερότητας της γυναίκας:

- «**Εδώ πώς ιες έχετε ιες γυναίκες;**

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 412.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 91, επίσης Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 6.

- Δια κατώτερες.
- Ανίσως, αδελφοί μου, και θέλετε να είστε καλύτεροι οι άνδρες από τις γυναίκες, πρέπει να κάνετε και έργα καλύτερα από εκείνες. Ειδέ και οι γυναίκες κάνουνε καλύτερα και πηγαίνουν εις τον Παράδεισον και εμείς πηγαίνομεν εις την Κόλασιν, τι μας ωφελάει οπού είμεσθεν άνδρες και κάνομεν χειρότερα; Κάλλιον να μην ήμαστε»¹.

Οι στραβές αντιλήψεις που είχαν οι αμόρφωτοι ραγιαδες για την κατωτερότητα της γυναίκας, που συχνά διατάραζαν την οικογενειακή γαλήνη και αρμονία, καυτηριάστηκαν από τον Πατροκοσμά: «Πρέπει και εσύ, ω άνδρα αδελφέ μου, να μην μεταχειρίζεσαι την γυναίκα σου ωσάν σκλάβο, διατί πλάσμα του Θεού είναι και εκείνη καθώς είσαι και εσύ, τόσοσ εσαυρώθηκε ο Θεός δια εσένα, ωσάν και δια εκείνην, πατέρα λέγεις και εσύ τον Θεόν, πατέρα τον λέγει και εκείνη... Δεν την έχει ο Θεός την γυναίκα κατωτέραν από εσένα, δια τούτο την έκαμε από την μέσην του ανδρός, δια να είναι ο άνδρας ωσάν βασιλεύς και η γυναίκα ωσάν βεζύρης, ήτοι ο άνδρας ωσάν η κεφαλή και η γυναίκα ωσάν το σώμα. Δια τούτο δεν την έκαμε τη γυναίκα από το κεφάλι δια να μην καταφρονά τον άνδρα, ομοίως πάλιν δεν την έκαμε από τα ποδάρια δια να μην καταφρονά ο άνδρας την γυναίκα»². Νομίζει κανείς πως ακούει κάποιο σημερινό απόστολο της γυναικείας χειραφετήσεως, συγχρόνως και ένα βαθύ γνώστη και ψυχολόγο της λαϊκής ψυχής. Γιατί ο Άγιος «δεν καταναλώνονταν σε μεταφυσικές θεωρίες, αλλά διέβλεπε τα προβλήματα που αντιμετώπιζε καθημερινά ο άνθρωπος»³. Γι' αυτό ο λόγος του δεν ήταν από καθέδρας, δεν είχε γενικό χαρακτήρα, ήταν λόγος θεραπευτικός και διαγνώσεως των προβλημάτων των υποδοούλων. Το κοινωνικό ενδιαφέρον και η προστασία της γυναίκας επεκτεινόταν ακόμη και στην προίκα. Καταδίκαιζε την προικοθηρία, ως τη χειρότερη μορφή εμπορίου.

Ο Πατροκοσμάς μιλούσε για την ιερότητα του γάμου και την ελεύθερη συγκατάθεση και των δύο μελλόντων συζύγων: «Αν είναι με το θέλημα και των δύο, ειότιες να τους στεφανώσει» ο παπάς, αφού πριν τους ρωτήσει: «Θέλεις, Ιωάννη, την Μαρία δια γυναίκα σου; Ανίσως και ειπή: την θέλω, του δίνει τη λαμπάδα. Ομοίως ρωτά και την νύμφη: Θέλεις εσύ, Μαρία, τον Ιωάννην δια άνδρα; Ανίσως και τον θέλη, δεν ομιλεί,

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 18.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 19 - 20.

3. Χρ. Τζούλης, *Το «Ποθούμενο» στις Διδαχές του Αγιο-Κοσμά*, Θέρμο 1997, σελ. 7.

μόνον σκύφτει την κεφαλήν της. Ειδέ και δεν τον θέλει και είναι χωρίς το θελημα της φωνάζει: Δεν τον θέλω. Και ωσάν ειπή πως δεν τον θέλει, ο παπάς να μη βάλη κέρι να τους στεφανώση, διατί κολάζονται»¹. Συμβουλευοντας μ' αυτόν τον τρόπο ο Άγιος, έδινε τη δυνατότητα στη γυναίκα να έχει γνώμη και να την εκφράζει και μάλιστα στην πιο μεγάλη στιγμή της ζωής της, την ώρα του γάμου, αποφεύγοντας έτσι να γίνεται αντικείμενο αγοραπωλησίας ή ηδονής.

Στολίδι για τη γυναίκα θεωρεί «**την εντροπίν**» και μεγάλη τιμή το ότι γυναίκα αξιώθηκε να γίνει μητέρα του Θεού «**εγεννήθη ο Κύριος, αδελφοί μου, από γυναίκα δια να ευλογήση την γυναίκα**»² και εξυψώνοντας το γάμο, «**εγεννήθη ο Κύριος από αρραβωνιασμένην, δια να ευλογήση τον γάμον, επειδή και η αρραβώνα είναι αρχή του γάμου, δια να δείξει και εσένα παράδειγμα πως το δακτυλίδι οπού πρώτον δίδει ο άνδρας εις την γυναίκα πρέπει να είναι μαλαματένιο και να το βάλη εις το δάκτυλόν της η γυναίκα καθαρή ωσάν ειούτο το μάλαμα. Ειότιες να το δεχτής και να το βάλλης εις το δάκτυλόν σου και να προτιμήσης να χάσης την ζωήν σου και το κεφάλι σου παρά να καταπατήσης την τιμήν του ανδρός σου**»³. Τα ίδια ισχύουν και για τον άνδρα. Δίνει συμβουλές, διαφωτίζει, νουθετεί: «**Άκουσε, παιδί μου, όταν θέλης να υπανδρευθής να ζητήσης, πρώτον, γυναίκα να μην είναι από την συγγένειά σου, οπού το εμποδίζει ο Νόμος της Εκκλησίας, δεύτερον να έχει τον φόβον του Θεού εις την ψυχήν της και τρίτον να είναι στολισμένη με την εντροπίν. Επίρες γυναίκα πωκή; Επίρες σκλάβη. Επίρες γυναίκα πλούσια; Έγινες εσύ σκλάβος, επίρες ραβδί της κεφαλής σου**»⁴.

Κήρυττε την ιδιαίτερη αποστολή των φύλων στο κοινωνικό σώμα και τον ιδιαίτερο ρόλο που είχε ο καθένας. Μιλώντας για τον Ιωακείμ και την Άννα, εξαίρει την Άννα λέγοντας: «**Καλός και ο άνδρας καλή και η γυναίκα, από γένος βασιλικόν και οι δύο, μα η γυναίκα ήτον καλλιωτέρα. Πολλές γυναίκες ευρίσκονται εις τον κόσμον, οπού είναι καλές, μα ευρίσκονται και πολλές οπού είναι καλλιώτερες και από τους άνδρας**»⁵.

Κατά τον Άγιο Κοσμά, η ευτυχία της οικογενειακής ζωής είναι αποτέλεσμα αρμονι-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 196.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 194.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 194.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 195.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.

κής επικοινωνίας και συνεργασίας των δύο συζύγων. Η επικοινωνία αυτή βασίζεται στην επιείκεια και στην αμοιβαία υποχώρηση: «Οι άνδρες όσον μπορείτε να έχετε την αγάπην με τες γυναίκες σας. Δεν βλέπετε πόσους πειρασμούς έχουν οι ευλογημένες με τα παιδιά τους, με το σπίτι, με το ένα, με το άλλο; Μεγαλύτερα αρετή δεν μπορεί να κάμη η γυναίκα ωσάν να παρηγορή και να υπομένη τον άνδρα της. Και όταν έχης εσύ η γυναίκα κακόν άνδρα, πρέπει να χείρεσαι περισσότερο από εκείνην οπού έχει καλόν άνδρα, διατί έχεις και περισσότερο μισθόν εις την ψυχήν σου, και αν έχη και κανένα σφάλμα, πρέπει να το παραβλέπης, άνθρωπος είναι, δεν είναι άγγελος. Και να στοχάζεσαι τα καλά του ανδρός σου και όχι μόνον τα κακά και να στοχάζεσαι και τα κακά τα εδικά σου. Ομοίως πάλιν εσύ άνδρα, όταν έχης κακή γυναίκα, πρέπει να χείρεσαι περισσότερο από τον γείτονά σου οπού έχει την καλήν γυναίκα, διατι με εκείνην την υπομονήν οπού κάμνεις έχει να σε ευσηλακνισθή ο Θεός να σε βάλλη εις τον Παράδεισον. Και αν καμμίαν φοράν σου φταιή η γυναίκα σου, μη την ξεσυνερίζεσαι και να στοχάζεσαι και τα καλά της γυναικός σου και όχι μόνον τα κακά και να στοχάζεσαι και τα κακά τα εδικά σου. Δια τούτο έδωκεν ο πανάγαθος την γυναίκα εις τον άνθρωπον, δια παρηγορίαν»¹. Και σε άλλη διδαχή συμπληρώνει: «Πρέπει να την χείρεσαι την γυναίκα σου και να την αγαπάς ωσάν σύ-τροφόν σου»². Ο λόγος του είναι επαινετικός της αρετής της γυναίκας, παραινετικός και παρηγορητικός, λόγος μεγάλου Παιδαγωγού και Ψυχολόγου.

Αν και καλόγερος, υποχρεώθηκε να μιλήσει και για τις ιδιαίτερες σχέσεις των συζύγων, για το σεβασμό και τη διάκριση που πρέπει να υπάρχει μεταξύ τους, για πολλά θέματα οικογενειακής και κοινωνικής συμπεριφοράς. Θέλει τον άνθρωπο σωστό, ηθικό, άξιο της αποστολής που έλαβε από το Θεό και όχι να συμπεριφέρεται όπως τα ζώα και χειρότερα: «Και εμείς οι άνθρωποι δεν το ντρεπόμαστε να είμαστε χειρότεροι και από τα ζώα;»³ Και για να μην παρεξηγηθεί, συμπληρώνει με διάκριση: «Ωσάν παιδιά μου πνευματικά σας συμβουλεύω. Σας το είπα πως εισέ λόγου μου είναι άπρεπον να τα λέγω αυτά, μα τι να κάμω πάλιν; Βλέποντας το γένος μας εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκεται, εστενεύτηκα και σας τα είπα αυτά δια να ωφεληθήτε τίποτες»³.

Για να μη διαλυθεί η οικογένεια, φοβούμενος τις φοβερές επιπτώσεις που έχει κάτι

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 282.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 164.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 197.

τέτοιο, ιδίως στα παιδιά, ακόμη και τη μοιχεία συγχωρεί ο Πατροκοσμάς, με προϋπόθεση την παραδοχή του σφάλματος και τη συγνώμη: «**Ἄν τύχη και ξεπέση η γυναίκα με άλλον άνδρα ή ο άνδρας με άλλη γυναίκα, έχουν χρέος να πηγαίνουν εις τον αρχιερέα ναν τους χωρίζη. Μα πάλιν εκείνος οπού αδικηθή από την γυναίκα του, αν δεν τη χωρίση, έχει μισθόν εις την ψυχίν του. Ἄμψ είναι τρόπος η γυναίκα σου να πορνεύση με άλλον και να την συγχωρέσης; Είναι. Και τι τρόπος είναι; Εσύ, παιδί μου, πηγαίνεις εις την ξενιτιά, εις το χωράφιον, η γυναίκα σου εξέπεσε με άλλο πρόσωπον, ήρθες εις το σπίτι σου, τι πρέπει να κάμη η γυναίκα σου; Πρέπει να πάρη ένα τσεκούρι και ένα ξύλο και να σου βάλη μια μετάνοια και να σου φιλήση το κέρι και να σου ειπή: Αυθέντη μου σε περικαλώ να με κάμης μίαν κάρην: έπαρε ετούτο το τσεκούρι και το ξύλο και βάλε με απάνου να με κάμης λιανά λιανά κομμάτια, ρίξε με να με φάνε οι σκύλοι, διατί δεν είμαι άξια να βλέπω το πρόσωπό σου, επειδή και εκαταπάτησα την τιμήν σου και από κει όπου ήμουν θυγατέρα του Χριστού, έγινα θυγατέρα του Διαβόλου. Τι λέγεις παιδί μου; Σε βαστάει η καρδιά σου να την σκοτώσης ή να την σχωρέσης; Με φαίνεται πως θε να πης: Ἄς είσαι συγχωρημένη, μα άλλην φοράν να μη το ματακάμης. Ἄμψ πότε την χωρίζης; Ὅταν έλθης από την ξενιτιά και το μάθης από τον γείτονά σου, τότε βιάζεσαι εξ ανάγκης να την χωρίσης»¹. Μ' αυτό τον τρόπο συμβουλεύει τη γυναίκα να ταπεινώνεται και να ζητάει συγνώμη, όταν σφάλλει, και τον άνδρα να υποχωρεί και να συγχωρεί για να μη διαλυθεί η οικογένεια με τις τόσες επιπτώσεις της στα παιδιά και σ' ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο.**

Επίσης συμβουλεύει πατρικά τους ραγιάδες και τους διαφωτίζει να μη δημιουργούν προβλήματα στις γυναίκες τους, όταν δεν κάνουν παιδιά: «**Να προσέχετε οι άνδρες να μην κοιτάζετε τες γυναίκες σας με άγριον μάτι δια πολλές αιτίες, μάλιστα πως δεν κάνουν παιδιά και λέγεται τάχα πως έχετε κατάραν»² και συνεχίζει: «**Και να φυλάγεσθε να μην κάμειτε ωσάν κάποιοι ανόητοι και ιρελλοί, οπού δια να μην εγέννησαν παιδιά οι γυναίκες τους, τες εκώρισαν και επήραν άλλες»³.****

Επιμένει στην αμοιβαία αγάπη, τον αλληλοσεβασμό και την αλληλοεκτίμηση όλων των μελών της οικογενείας, η οποία αποτελεί τη βάση όλης της κοινωνίας: «**Αι γυναίκες να τιμάτε τους άνδρες σας, οι άνδρες να έχπτε αγάπην με τις γυναίκες σας και τις**

1. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 198.

2. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 156.

3. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 157.

μάνες σας και αι νύμφες να τιμάτε τους πενθερούς και πενθερές σας, και οι γαμβροί τα πεθερικά σας, και με αυτίν την ευλάβειαν θέλετε προκόψει σωματικά και ψυχικά και θέλετε φάγει όλα τα αγαθά της γης όσον ζήτε εις την γην»¹.

Παράλληλα με τη γυναίκα το κοινωνικό σύστημα του Πατροκοσμά εκτείνονταν και στη περίθαλψη των φτωχών και ορφανών παιδιών. Ιδιαίτερα απασχόλησε τον Άγιο το **κοινωνικό δράμα των παιδιών της σκλαβιάς**. Μέχρι τότε το παιδί ήταν στο περιθώριο, μόνο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με τον Αιμίλιο του Rousseau και το έργο του παιδαγωγού και ποιητή Pestalozzi έρχεται στο προσκήνιο. Σύγχρονος του Πατροκοσμά ο Rousseau (1712 - 1778) στη Δύση πρώτος αναγνωρίζει την ιδιαίτερη προσωπικότητα του παιδιού και στο έργο του “Αιμίλιος ή Περί αγωγής” ασχολείται με την αγωγή και την εξέλιξη του παιδιού. Και ο Ελβετός παιδαγωγός Pestalozzi (1746 - 1827) βίωσε το δράμα των φτωχών παιδιών της εποχής του και βάλθηκε να αλλάξει την τύχη και τη ζωή τους. Η μεγάλη δημιουργική δύναμη του παιδιού, δύναμη δυνητική, έμεινε απαρατήρητη για χιλιάδες χρόνια.

Ο Πατροκοσμάς ενδιαφέρεται για τη μόρφωση όλων των παιδιών πλουσίων και φτωχών. Επιστρατεύει όλες του τις δυνάμεις, ξεκινάει μια αληθινή σταυροφορία για την προστασία και εξύψωση του παιδιού. Παιδιά φτωχά, εγκαταλειμμένα, άρρωστα, παιδιά ορφανά και εξώγαμα, σκλαβόπουλα και υπηρέτες στα χαρέμια για τις κτηνώδεις ορέξεις των κατακτητών, παιδιά παραστρατημένα, εξαγριωμένα, ρακένδυτα, αμόρφωτα, γενίτσαροι και αρνησίθρησκοι και εχθροί της πατρίδας. Ελέγχει, συμβουλεύει, διαμαρτύρεται, απειλεί, παρακαλεί, προτρέπει τους φτωχούς ραγιάδες να προσέξουν το απροστάτευτο παιδί, να το φροντίσουν όπως το δικό τους, αν θέλουν να δουν και να χαίρονται υγιή τα παιδιά τους: «**Και αν θέλεις να ζήση το παιδί σου, εγώ να σε ειπώ πως να κάμης. Να κάμης του παιδιού σου ένα φόρεμα και άλλο ένα εκείνου του φτωχού και δια το καπρί εκείνου του φτωχού παιδιού χαρίζει ο Θεός την ζωήν του παιδιού σου. Και να αγαπάς τα πωκά τα παιδιά καλύτερα από τα εδικά σου. Ειδέ και να ζηπής πως να δίνης του παιδιού σου να τρώγη και να πίνη καλά, να έχη εύμορφα φορέματα και για εκείνο το φτωκό να μην σε μέλη, αύριο βλέπεις το παιδί σου αποθαμένο και καίγεται η καρδιά σου. Και ενώ το πωκό, το ξυπόλλτο, το γυμνό, το πεινασμένο, το καταφρονημένο το βλέπεις θρεμμένο και είναι ωσάν το γουρουνόπουλο και το εδικόν σου γίνεται ωσάν χικιασμένο»². Ανδρόγυνα που δεν είχαν δικά τους παιδιά τα**

1. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 414.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 187.

συμβουλεύει να υιοθετήσουν: «Έπαρε, αδελφέ μου, δύο παιδιά πτωκά εις το σπίτι σου να τα κάμης παιδιά πνευματικά, να έχης μισθόν από το Θεόν και τιμήν από τους ανθρώπους...»¹. Και σε άλλη Διδαχή: «Ὡσάν θελης να κάμης παιδιά, εύκολον είναι. Έπαρε ένα φτωκό παιδί και κάμε το πνευματικόν σου παιδί να χαίρεσαι και να ευφραίνεσαι και εσύ, να χαίρεται και εκείνο. Δια εκείνο το παιδί, οπού σου γεννά η γυναίκα σου, δεν σου κρωσεί ο Θεός χάριν, διατί το κάμνεις από σαρκικόν πάθος, μα δια εκείνο το φτωκό παιδί έχεις χίλιες φορές μισθόν από τον Θεόν εις την ψυχήν σου και τιμήν από τους ανθρώπους, διατί το κάμνεις με τη θέλησή σου πνευματικόν παιδί»². «Όσα έκανε ο Πατροκοσμάς για το παιδί, μέσα από πολλές δυσκολίες, προκαλούν δέος και θαυμασμό ακόμη και στους μεγάλους παιδαγωγούς. Η αγάπη του για το παιδί ήταν ζωντανή και όχι θεωρητική, αποτελούσε τη βάση της παιδαγωγικής του και τη θεμελιώδη αρχή του»³.

«Ο Κοσμάς Αιτωλός υπήρξε ο γνήσιος φορέας του Ορθοδόξου Πνεύματος επί του Κοινωνικού πεδίου, κατά τους νεωτέρους χρόνους. Το παράδειγμά του μας δεικνύει κατά ποίον τρόπον η Ορθόδοξος Μεταφυσική υλοποιείται εις Κοινωνικόν Δέον»⁴. Με τη διδαχή του αποσκοπούσε «όχι μόνο στην αναγέννηση του ανθρωπίνου προσώπου, αλλά και σύνολης της κοινωνίας»⁵. Η διδασκαλία του, η έμπρακτη αγάπη του, η θυσία και το Μαρτύριό του τον καταξίωσαν στη συνείδηση του λαού που τον άκουσε και τον πίστεψε ως Άγιο. Ο Πατροκοσμάς μιλούσε για μια κοινωνία αρετών, χωρίς την ατομοκρατία και τον εγωισμό, μια κοινωνία αρετών, που θα βρίσκεται σε αδιάκοπη ανάταση έξω από τα όρια του δυνατού, μια κοινωνία που θα πλησιάζει την κοινωνία της Θεότητας. Αυτή η κοινωνία ξεκινά από το Ορθόδοξο Κοινόβιο, που έζησε ο Αγιορείτης μοναχός, μέσα στο οποίο ανθίζει η τέλεια αγάπη, η κατάργηση του “δικού μου”, το δόσιμο των πάντων στον αδελφό. Είναι η κοινωνία του “εμείς”, η κοινωνία που έχει εξορίσει το “εγώ”. Και ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός ήταν ο άνθρωπος που αγνοούσε το “εγώ” και το θυσίασε στο “εμείς”, επισφραγίζοντας με το μαρτυρικό του θάνατο τη διδαχή και τον αγώνα μιας ζωής.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 184 - 185.

3. Χρ. Τζούλης, *Το «Ποθούμενο» στις Διδαχές του Αγιο-Κοσμά*, ό. π. σελ. 5.

4. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1959), σελ. 2.

5. Γ. Μεταλληνός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος 32, σελ. 248.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

2.3. ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

2.3.1. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

«**Ε**ως τριάκοντα επαρχίας περιήλθον, δέκα σχολεία ελληνικά εποίησα, διακόσια δια κοινά γράμματα», θα γράψει ο διδάχος και διαφωτιστής Κοσμάς, λίγους μήνες πριν το μαρτύριό του, στις 2 Μαρτίου του 1779, στον αδελφό του Χρύσανθο, στη Νάξο. Ξεκινώντας με του ιεραποστόλου το ραβδί και το δισάκι, όργωσε την Ελλάδα απ' άκρη σ' άκρη, έγινε ο διδάσκαλος και φωτιστής του Γένους και ανήκει στις ξεχωριστές μορφές, που προετοίμασαν τον Ελληνισμό για την παλιγγενεσία του. Υπήρξε ο απόστολος της ελληνικής παιδείας και κατά τον Nomikos Vaporis «Kosmas was a great foe of illiteracy and a strong advocate of education»¹, ήταν μεγάλος εχθρός της αγραμματοσύνης και ένας δυνατός συνήγορος της μάθησης. Την παιδεία συνδύαζε με το φωτισμό του ανθρώπου και γι' αυτό θεωρούσε αμάρτημα την αδιαφορία απέναντί της: **«Να κάμετε τρόπον εδώ εις την κώραν σας δια σχολείων, ότι αμαρτάνετε πολύ να τα αφήνετε αγράμματα και τυφλά και μη μόνον φροντίζετε να τους αφήσετε πλούτη και υποσιαιτικά και μετά το θάνατό σας να τα τρών και να τα πίνουν και να σας οπισολογούν. Καλύτερα να τα αφήσετε φτωκά και γραμματισμένα, παρά πλούσια και αγράμματα»**². Αυτός ήταν ο λόγος του Πατροκοσμά. Πύρινος, δυνατός, μεστός, έμπαινε στις καρδιές και τις κατακτούσε, γι' αυτό και ήταν έτοιμες να κάνουν τα πάντα γι' αυτόν. Να γιατί κατάφερε, μόνος αυτός, να ξεσηκώσει το λαό, να τον εμπνεύσει και να δημιουργήσει έργο μεγάλο, μοναδικό, όχι μόνο για την εποχή του, αλλά και για όλες τις εποχές. Ένας αυτός, κατόρθωσε να κινήσει ολόκληρο μηχανισμό, που ούτε ένα κανονικό υπουργείο δεν το κατορθώνει. Να γιατί θεωρείται ο Διδάσκαλος του Γένους, που κατάφερε να κάνει πράξη το λόγο του, να μην μείνει στη στεγνή θεωρία και στείρα διδασκαλία, να πραγματώσει το όνειρό του, το οποίο ήταν μια Ελλάδα φωτισμένη, με πλήρη συνείδηση του πολιτισμού της και της ακτινοβολίας της, μια Ελλάδα που θα αγωνιστεί και θα νικήσει, πρώτα την αμάθεια και την απαιδευσία και μετά τον άγριο κατακτητή. Γι' αυτό και βροντοφώναζε: **«Τα γράμ-**

1. Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 6.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.

ματα είναι το στολίδι του ανθρώπου και μόνο με τη βοήθεια των γραμμάτων θα μπορέσετε να καλύτερέψετε τη την ψυχή σας»¹. Ήταν ο Απόστολος της ενότητας του Γένους, υποστήριξε την παιδευτική προσπάθεια ιδρύοντας ο ίδιος πολλά σχολεία. Ο Άγιος Κοσμάς ήταν «ο γοργοπόδαρος δάσκαλος, ο ασταμάτητος οδοιπόρος κι ο οργωτής, που έσπερνε αδιάκοπα το λόγο στην καρδιά της ρωμηοσύνης...»².

Τα προβλήματα και οι δυσκολίες για τη σύσταση των Σχολείων ήταν πολλές. Πρώτα, ήταν η έλλειψη διδασκάλων. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι που ήξεραν γράμματα. Και από τον κλήρο, η μεγάλη του μάζα ήταν αμόρφωτη. Υπήρχαν όμως λίγοι λαϊκοί και περισσότεροι κληρικοί, που θα μπορούσαν να τον βοηθήσουν στο μεγάλο του έργο. Απ' αυτούς στρατολογούσε διδακτικό προσωπικό. Άλλο εμπόδιο, σπάνιο βέβαια, ήταν η δυσκολία των κατοίκων να καταλάβουν το μέγεθος της ανάγκης για την ίδρυση Σχολείου. Κάποιες φορές έδιναν προτεραιότητα σε άλλα θέματα, προτιμούσαν να κτίσουν ένα γεφύρι ή να θεμελιώσουν μια επί πλέον εκκλησία³, στο τέλος όμως ανταποκρίνονταν στις προτροπές του Αγίου. Ο Άγιος Κοσμάς κατόρθωσε με τη διδασκαλία του και τις περιοδείες του να συγκρατήσει τους υπόδουλους ραγιαδες στην πίστη του Χριστού και «επροστάτευσε τα Ελληνικά γράμματα, διότι ίδρυσε σε όλα τα χωριά που επέρασε σχολεία, εις όσα δεν είχαν τοιαύτα»⁴. Ο Κ. Φαλτάιτς σε άρθρο του στην εφημερίδα Βραδυνή της 10^{ης} Μαΐου 1926 γράφει: «Το έργο του Κοσμά του Αιτωλού, είναι έργο μεγαλυτέρας εθνικής σημασίας και από το έργο του Ρήγα Φεραίου. Οπου επάτησε το πόδι του ο Κοσμάς αμέσως και ένα σχολείο συνιστάτο. Η τείνουσα να εκλείψει ελληνική συνείδησις λόγω της αγραμματοσύνης και της ελλείψεως σχολείων, από πολλούς κατοίκους της Μακεδονίας, της Στερεάς Ελλάδος, της Ηπείρου εκινητοποιήθη από τον Κοσμά»⁵.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. «Τυμψηστός», Αθήνα 1972, σελ. 349.

2. Μιχ. Σταφυλάς, *Ο Πατροκοσμάς*, δράμα, Αθήνα 1962, σελ. 3, 4.

3. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σχολείου στην Καλωτά, στα Ζαγοροχώρια, όπου οι κάτοικοι προτιμούσαν τη γέφυρα κατά τα Ριζιανά, υποχώρησαν όμως μετά την επίπληξη του Αγίου. Και στο Πάπιγκο, όπου, αντί σχολείου που τους συνέστησε, έχτισαν εκκλησία, τον Άγιο Γεώργιο. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, εκδ. Ε. Η. Μ. Ιωάννινα 1971, σελ. 118, επίσης Άγγελος Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, Ανάτυπον εκ του Β' τόμου του Ν. Κουβαρά, Αθήνα 1962, σελ. 5 και 6.

4. Γ. Κ. Καλυβόπουλος, *Προφητεία του Αγίου Κοσμά*, περιοδ. Η Βόρειος Ήπειρος, έτος β', τεύχος 18, Σεπτέμβριος 1936, σελ. 14.

5. Κ. Φαλτάιτς, *Ένα ηθικό χρέος των Ηπειρωτών, προς λησμονηθέντα εθνομάρτυρα*, εφημ. Βραδυνή 10 Μαΐου 1926.

Ιδιαίτερη φροντίδα του Πατροκοσμά ήταν οι αγροτικοί πληθυσμοί της υπαίθρου, οι ορεινοί όγκοι που έκρυβαν στον κόρφο τους αγνοούς Έλληνες, αλλά αγράμματους, απαίδευτους, που είχαν χάσει όλα αυτά τα δύσκολα χρόνια τη γλώσσα τους, τον εθνισμό τους, που κανένας δεν τους έφθανε και όλοι τους είχαν ξεχάσει. Εκεί οι συνθήκες ήταν όχι απλώς επικίνδυνες, αλλά αποκαρδιωτικές. «Σχεδόν παντού επεκράτει αθλιότης άνευ προηγουμένου. Εις πολλά σημεία οι άνθρωποι έζων εν ημιαγρία καταστάσει. Το Έθνος και η Θρησκεία είχαν σχεδόν λησμονηθή»¹. Για τα μέρη της Ηπείρου ο κληρικός Κονοφάος² έγραψε: «Εάν ο ενάρτεος ιεροδιδάσκαλος Κοσμάς, αληθής ομολογητής και μάρτυς, δεν ανεφαινετο τω τότε καιρώ κατ' εκείνα τα μέρη, ουδείς θα ευρίσκετο χριστιανός Έλλην, εις εκείνα τα απόκεντρα και απομεμονωμένα μέρη»³. Γι' αυτό, ο Άγιος των σκλάβων, τη μεγαλύτερη δράση του αναπτύσσει στα Βλαχοχώρια του Γράμμου, της Πίνδου, του Ασπροποτάμου, και στις ορεινές και απρόσιτες περιοχές της Θεσσαλίας, Ηπείρου και Αλβανίας, προτρέποντας να φτιάξουν Σχολεία, νουθετώντας να μείνουν πιστοί στην Ορθοδοξία, παρακαλώντας να μιλούν την ελληνική γλώσσα. «Το πέρασμά του άφηνε μια φωτεινή γραμμή, τόσο αδρά χαραγμένη, που ακόμα δεν έσβησε, όπως και τα φλογερά λόγια του. “Ο Άγιος ο καλύτερος” τον έλεγε η βάβω μου, όταν με σήκωνε μικρή, να φιλήσω το εικόνισμά του, στην εκκλησία τ' Αη-Νικόλα»⁴, στη Ζίτσα, γράφει η Χρυσάνθη Ζιτσαία.

Μαρτυρίες για το πέρασμα και τις περιόδους του Πατροκοσμά στην ελληνική επικράτεια υπάρχουν πολλές. Στο πέρασμά του έστηνε σταυρούς. «Προέτρεπε τους κατοίκους των μερών εκείνων ίνα εμπηγγνώσι σταυρούς μεγάλους εις τα τέσσαρα άκρα των χωρίων αυτών εις ανάμνησιν του υπέρ ημών σταυρωθέντος, και τους παλαιούς σταυρούς σεσηπότας ήδη ν' αντικαθιστώσι δι' άλλων, ώστε και μέχρι σήμερα διατηρούνται εις τα χωρία, εν Βοτρώστη, Λειά, Μουζήνη κ.τ.λ.»⁵, γράφει ο Δροπολίτης Νικόλαος Μυστακί-

-
1. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας*, εκδ. Κλεισιούνης, Αθήνα 1953, σ. 73.
  2. Παρθένιος Κονοφάος, Αρχιεπίσκοπος Δελβίνου και Χειμάρρας, Κερκυραίος την καταγωγή, άφησε ανέκδοτο χρονικό, που αναφέρεται και στην εθνική δράση του Κοσμά του Αιτωλού. Βασίλειος Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964) της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, πρόλογος και επιμέλεια Λ. Βρανούση, Αθήνα 1966, σελ. 109.
  3. Οικονόμου, *Επιθεώρησις Πολιτική*, Αθήναι 1881, τόμος Α', σελ. 67.
  4. Χρυσάνθη Ζιτσαία, *Οι Ηπειρώτισσες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Α', σελ. 125 - 128, Ιωάννινα 1979.
  5. Νικόλαος Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «Νεολόγος» Κων/πολις 27 / 9 - 9 / 10 1895, αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

δης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Για την ανανέωση των “χαλασμένων” σταυρών μιλάει και ο Κ. Φαλτάιτς: «Εις το Μαργαρίτι edίδαζε πολύ ο Άγιος Κοσμάς και έβαζε κατά την συνήθειάν του σε όσα χωριά χριστιανικά δεν είχαν εκκλησίαν ένα σταυρό. Εις το Μαργαρίτι διατηρούν τας θέσεις που έβαλεν ο Άγιος Κοσμάς τους σταυρούς και τους ανανεώνουν με νέους σταυρούς όταν χαλάσουν»¹, διασώζει η παράδοση μέχρι των αρχών του αιώνα μας. Στη Δρόβιανη η Διδαχή του Πατροκοσμά «εγένετο όπισθεν του ναού, εις την ρίζαν γηραιάς ελαίας εις την οποίαν, κατά το σύνηθές του, αφήκε και σταυρόν»², αναφέρει και ο Β. Μπαράς. Ένα πλήθος σταυροί στήθηκαν σ’ αμέτρητες περιοχές, όπως πλήθος ήταν και τα κηρύγματα του. Σε πολλές ορεινές περιοχές της Ηπείρου υπάρχουν και σήμερα τοπωνύμια με την ονομασία “Σταυρός”, που είτε βρίσκεται ένα ταπεινό προσκυνητάρι, που το έστησαν οι απλοϊκοί χωρικοί για να θυμίζει το πέραςμα του Αγίου, είτε είναι ο τόπος που κήρυξε και τοποθέτησε το δικό του σταυρό ο Πατροκοσμάς, όπως συνήθιζε να κάνει κάθε φορά που μιλούσε. «Όπου έμελλε να σταθή να διδάξει πρώτον έλεγε, και εκατασκεύαζαν ένα Σταυρόν ξύλινον μεγάλον, και τον έσταιναν εκεί. Έπειτα ακουμβίζοντας επάνω εις το ξύλον του Σταυρού το σκαμνί...και εις αυτό αναβαίνωντας, edίδασκε, και μετά την διδαχήν, το μεν σκαμνί το διέλυε, και το έπαιρνε μαζί του, όπου και αν επήγαινε, ο δε Σταυρός έμενεν εκεί, εις ενθύμησιν του κηρύγματός του παντοτεινήν»³. Μάλιστα ο λαός με την απλοϊκή του πίστη θεωρούσε τους στημένους σταυρούς ευλογημένους για τον τόπο τους και πηγές δυνάμεως και θαυμάτων. «Εις εκείνους, λοιπόν, τους τόπους όπου ήσαν στημένοι οι σταυροί, ενήργει ο Θεός πολλά θαυμάσια»³.

«Την εποχή εκείνην του μεγάλου σκότους εις το οποίον ευρίσκετο ο Ελληνισμός, και κατά την οποίαν οι ελληνικοί πληθυσμοί εξεμουσουλμανίζοντο είτε πιεζόμενοι από τους Τούρκους είτε διότι δεν είχαν ένα διδάσκαλον, ένα παπά, μιαν εκκλησία, δια να κρατηθούν εις την χριστιανικήν πίστιν, η σημασία των σταυρών των καθιερωθέντων από τον Άγιο Κοσμά υπήρξε μεγίστη δια την χριστιανωσύνην. Τα χωριά απέκτων με τον απλούν αυτόν τρόπον ένα θρησκευτικόν σύμβολον το οποίον ηδύνατο να τα κρατήσει εις την προγονικήν πίστιν»⁴. Ο Σταυρός ήταν και είναι το σύμβολο του Χριστιανισμού, αλλά και του Ελληνισμού το στήριγμα και η παρηγορία σε χαλεπούς καιρούς. Είναι η «καθέδρα της αληθινής σοφίας» κατά τον ιερό Αυγουστίνο, «ο φύλαξ πάσης της οικουμένης» και του Ελληνισμού. Γνωρίζοντας ο Πατροκοσμάς τη δύναμη του Σταυρού και την επίδρασή

1. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, Αθήναι 1929, σελ. 19.

2. Βασ. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, ό. π. σελ. 301.

3. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, ό. π. σελ. 7.

4. Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 16.

του στους υποδούλους, και θέλοντας να τους τονώσει το θρησκευτικό συναίσθημα έστηνε σταυρούς στο διάβα του, μάρτυρες της παρουσίας του και του κηρύγματός του.

Επίσης στα μέρη που πέρασε ο Πατροκοσμάς έχουν διασωθεί πολλές “Μαρτυρίες”, “Ενθυμήσεις” και “Σημειώματα”¹ σε βιβλία, ιδίως εκκλησιαστικά, που μαρτυρούν το πέρασμα του Αγίου από τον τόπο και είναι άμεσες πηγές για τη ζωή και την πολύπλευρη προσφορά του, μαζί με τα πολυπληθή προσκυνητάρια και τους σταυρούς που έστηνε στο πέρασμά του, ανεξίτηλα ίχνη στο διάβα του.

Ο Πατροκοσμάς, λοιπόν, ήταν ο σημαντικός άνθρωπος, που σφράγισε με τη ζωή και το έργο του ευεργετικά την ιστορία του Γένους του, σε μια από τις πιο κρίσιμες καμπές της. «Περιέκλειε μέσα του τόση δύναμη, τόση φλόγα, τόση θέληση, ώστε αξιώθηκε να καταστεί ορόσημο της Νεώτερης Ελληνικής ιστορίας»². Μεταξύ των πολλών του προσπαθειών για την αναγέννηση του Έθνους, σημαντική θέση κατέχει η προσφορά του στην Παιδεία, η συμβολή του στην ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας, στην ίδρυση Σχολείων, στη γενικότερη μόρφωση των απαιδευτων ραγιαδών. Ιδανικό του, η παιδεία των πολλών. «Η ίδρυση σχολείων και η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στους αγράμματους αγροτικούς πληθυσμούς σημασιολογούνται σα μια διπολική προσφορά από τις σπουδαιότερες στο υπόδουλο γένος»³.

Σημαντικό θέμα της μελέτης μας, με βάση τις Διδαχές, που έγραψαν αυτήκοοι μάρτυρες και τις Επιστολές, που έγραψε ο ίδιος ο Πατροκοσμάς είναι, ποια ακριβώς παιδεία

1. Ο Ν. Νίτσος στην *Μονογραφία περί της εν Ηπείρω κόμης του Τσαμαντά*, Αθήνα 1926, σελ. 30 - 31, καταχωρεί δύο πληροφορίες για τον Άγιο. «1777 Απριλίου 16. Ήρθε ένας Άγιος και δίδασκε τον κόσμο. Και ως τόσος κόσμος εσυνάχθησαν στο Γερομέρι χιλιάδες ια΄(11). Και δεν ηξέραμεν πούθε ήταν. Άλλοι έλεγαν πως είνε ο Προφήτης Ηλίας, άλλοι ο δίκαιος Ένώχ. Και τότες έκοψε την υπερηφάνεια του κόσμου. Έπαιραν το φέσι δια πέντε γρόσια και άλλες ανάγκες έκαναν και τα καρπάνια (;) εις τον Άγιον. Και το όνομά του τον επωνόμαζαν Κοσμάς Ιερομόναχος και τα πατρικά του ήταν από χώραν ήγουν από το Βραχώρι και η γενιά αυτού ήταν ανυφαντάδες. Μας τα είπε με το ίδιον του στόμα». Η ενθύμιση είναι γραμμένη στο βιβλίο «Αμαρτωλών Σωτηρία», με κατεστραμμένο το φύλλο που έχει τη χρονολογία της εκδόσεως. Και από το ημερολόγιο του Παπά-Δημητρίου: «1779 Ιούνιος 5. Ήρθεν ο Άγιος Κοσμάς και εκήρυξε τον κόσμον όλον».
2. Παν. Χριστόπουλος, *Το μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού*, άρθρο στο συνέδριο Σύναξις, Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του, Πρακτικά συνεδρίου με πρόλογο του Μητροπολίτη Καρπενησίου Νικολάου Δρόσου και επιμέλεια Παναγ. Κ. Βλάχου, Αθήνα 1986, σελ. 554.
3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 119.

ήθελε, ποια τα χαρακτηριστικά της και σε τι διέφερε από την παιδεία που τόσοι άλλοι κήρυτταν στην εποχή του.

2.3.2. Η ΙΔΑΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

Η παιδεία είναι το κυριώτερο μέλημα του Πατροκοσμά. Γίνεται γι' αυτόν «ζήλος και λατρεία, τελετή καλή και ευδαιμονική»¹ κατά τον Πλάτωνα. Ήθελε «παιδείαν εισάγειν», γιατί πίστευε ότι «δια ταύτης έσεσθαι την πόλιν σπουδαίαν»², ότι μ' αυτή θα ανδρωθεί το Γένος. Αυτή θα αποκαλύψει στον υπόδουλο Έλληνα το νόημα της ζωής, την αξία της ψυχής και το πώς πρέπει να παιδευτεί, αν θέλει να ελευθερωθεί από την άγνοια και την απαιδευσία αφενός, τον Τούρκο κατακτητή αφετέρου.

Τι είδους, όμως, Παιδεία συνιστούσε ο μεγάλος φωτιστής του Γένους; Ποια ήταν, κατ' αυτόν, η ιδανική Παιδεία, που θα δυνάμωνε τον Ελληνισμό και θα του εξασφάλιζε όλες τις προϋποθέσεις, για να ελευθερωθεί και να μεγαλοουργήσει και πάλι; Ο Πατροκοσμάς αντιλαμβάνεται ότι πέραν του κηρύγματός του χρειάζεται κάτι μονιμότερο, για να επιτευχθούν οι στόχοι του. Και αυτό το κάτι είναι το Σχολείο. Γι' αυτό προσπαθεί να πείσει τα πλήθη που συρρέουν για να ακούσουν τη Διδαχή του, ότι το πρώτο τους μέλημα είναι να ιδρύσουν στον τόπο τους Σχολείο. «Τα γράμματα είναι από τις πιο ευγενικές ασκήσεις κι από τους πιο υψηλούς πόθους του ανθρώπου. Η παιδεία είναι ο κυβερνήτης του βίου. Κι επειδή οι αρχές αυτές είναι αληθινές, πρέπει να μην ξεχνούμε πως υπάρχει μια καλή παιδεία - εκείνη που ελευθερώνει και βοηθά τον άνθρωπο να ολοκληρωθεί σύμφωνα με τον εαυτό του - και μια κακή παιδεία - εκείνη που διαστρέφει και αποστεγνώνει και είναι μια βιομηχανία που παράγει τους ψευτομορφωμένους και τους νεόπλουτους της μάθησης, που έχουν την ίδια κίβληλη ευγένεια με τους νεόπλουτους του χρήματος»³.

Γι' αυτό η παιδεία του Πατροκοσμά είχε **ανθρωποπλαστικό και φρονηματιστικό χαρακτήρα**. Πίστευε, πως χωρίς παιδεία ο άνθρωπος εξαγριώνεται. «**Δεν βλέπετε ότι αγρίεψε το Γένος μας από την αμάθεια και εγίναμεν ωσάν θηρία;**»⁴ Το ίδιο θα γράψει και ο Μακρυγιάννης αργότερα. Η πατρίδα «ζημιώθη, διατιμήθη, και όλο σ' αυτό καταντάνει, ότι μας ήβρε όλους θερία», «θρησκευτικούς και πολιτικούς και μας τους στρατιωτικούς»⁵. Μόνο η Παιδεία αμβλύνει την τραχύτητα των ανθρωπίνων ενστίκτων, ανεβάζει τον ανθρω

1. Αριστοτέλης, *Φαίδρος* (253 c).

2. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Β'*, (1263 b).

3. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 15.

4. Ι. Μενούσης, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 267.

5. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, ό. π. σελ. 13 - 14.

πο πάνω από το υλικό και ζωώδες και καλλιεργεί τον εσωτερικό του κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό το πώς μιλάει για τα αγράμματα παιδιά σε κάποιες Διδαχές του. Ζητάει από τους απλούς χωρικούς, ως ανταπόδοση των κόπων του γι' αυτούς, να του "χαρίσουν" τα παιδιά τους, «**ναν τα έχουν μαζί**». Και στην καταφατική απάντηση των απλών ανθρώπων συνεχίζει:

- **«Καλά, παιδιά μου, μου εκαρίσετε τα παιδιά σας, αμή να ιδούμεν, έχετε και σχολείον οπού να μανθάνουν γράμματα τα παιδιά σας;**
- **Δεν έχομε, άγιε του Θεού.**
- **Τέτοια παιδιά αγράμματα μου εκαρίσετε; Τι τα θέλω; Χάρισμά σας. Παιδιά ωσάν τα γουρουνόπουλα να έχω δεν το καταδέχομαι, διατί είμαι υπερήφανος. Χάρισμά σας. Ωσάν θέλετε χαρίσατέ μου και ένα σχολείον εδώ εις την χώραν σας να μανθάνουν τα παιδιά σας γράμματα, να ηξεύρουν που περιπατούνε και τότε ναν τα εύχωμαι να ζήσουν, να προκόψουν»¹.**

Το Σχολείο είναι το φυτώριο του ήθους και της αρετής, το θερμοκήπιο της ανθρωπιάς. Το θεωρεί πιο αναγκαίο από τις βρύσες και τις γέφυρες και τους δρόμους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιμονή του για την ίδρυση Σχολής στην Καλωτά, στα Ζαγοροχώρια. Κάποιοι από τους κατοίκους προτιμούσαν την κατασκευή γέφυρας κατά τα Ριζιανά, «επειδή πολλοί κατά διαφόρους καιρούς διερχόμενοι τον ποταμόν επνίγοντο»², και τότε, όπως αναφέρει ο Λαμπρίδης, ο Πατροκοσμάς αλλάζει ύφος και επιπλήττει: **«Ταλαίπωροι και ελεεινοί περί σωτηρίας δύο ή τριών πατριωτών σας φροντίζοντες, λησμονείτε, ότι πάντες συν γυναιξί και παιδίοις άνευ σχολείων κινδυνεύετε να καταποντισθήτε εις το βάθος της αβύσσου, εξ ης από του νυν και έως του αιώνος ουδέποτε θα εξέλθητε»³**, πείθοντας έτσι τους κατοίκους, να ιδρύσουν τη Σχολή. **«Καλύτερα να έχης εις την χώραν σου σχολείον ελληνικόν παρά να έχης βρύσες και ποταμούς, διατί η βρύσις ποτίζει το σώμα, το δε σχολείον ποτίζει την ψυχίν, το σχολείον ανοίγει τα μοναστήρια. Ανίως και δεν ήτανε σχολεία, πού ήθελα εγώ να μάθω να σας διδάσκω;»⁴.** Και σε

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

2. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, εκδ. Ε. Η. Μ. Ιωάννινα 1971, σελ. 118, επίσης Άγγελος Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, ανάπτυπον εκ του Β' τόμου του Ν. Κουβαρά, Αθήναι 1962, σελ. 5 και 6.

3. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 118, επίσης Άγγελος Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, ό. π. σελ. 5 και 6.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

άλλη Διδαχή: «Και ωσάν το μάθης το παιδί σου τα γράμματα, αδελφέ μου, τότε λέγεται άνθρωπος, μα αν δε το μάθεις τα γράμματα, είναι ωσάν το γουρουνόπουλον»¹. Τα γράμματα καθοδηγούν και φωτίζουν τον άνθρωπο, για να αγωνιστεί σωστά και να κατακτήσει και την αγιότητα ακόμη, όπως τον Μωϋσή, «σαράντα χρόνους εσπούδαζεν ο προφήτης Μωυσής να μάθη τα γράμματα, δια να καταλάβη πού περιπατεί»,² και την Αγία Παρασκευή, η οποία πολλαπλασίασε τα τάλαντα, που της έδωσε ο Θεός και απέκτησε πέντε στεφάνους, μεταξύ των οποίων ο δεύτερος που έλαβε από το Θεό είναι, «διατί έμαθε γράμματα και έγινε σοφωτάτη»³.

Ο Πατροκοσμάς έδινε στην Παιδεία «χριστοκεντρικό προσανατολισμό»⁴. «Δεχόταν το σχολείο ως δεύτερη εκκλησία, αφού σκοπό έχει να οδηγεί κι αυτό στη γνώση του Θεού και την αδελφοποίηση των ανθρώπων»⁵. Έβλεπε την παιδεία ως το απαραίτητο εργαλείο για την κατανόηση της Ορθοδοξίας. Πίστευε ότι η ίδρυση Σχολείων, όπου θα διδασκόταν η Ορθόδοξη Πίστη, θα μπορούσε να αναχαιτίσει την καλίρροια των εξισλαμισμών. Ορθοδοξία και Παιδεία αλληλοπεριχωρούνται. Έχουν διανύσει μαζί δρόμο μακρύ, έχουν στηρίξει το Έθνος σε κρίσιμες ώρες. Η σπουδαιότητα της Ορθοδοξίας έγκειται στο παιδευτικό έργο που ασκεί ως λατρεία, ως τέχνη, ως αντίληψη ζωής. Πίστευε ο Άγιος ότι η Θρησκεία θα συντελέσει στην αναγέννηση του Νεοελληνικού κόσμου και το Ευαγγέλιο με τις αναγεννητικές του ιδέες θα ξυπνήσει τη συνείδηση των Ελλήνων. Το παιδευτικό του αίτημα ήταν σαφές. Παιδεία Χριστοκεντρική.

«Παιδεία είναι μόρφωση του αγαπημένου κατά την εικόνα του θεού», έγραψε ο Πλάτων. «Οι αληθινοί παιδαγωγοί, αυτοί που νοιάζονται για τη μόρφωση της ψυχής των νέων, πάνε σύμφωνα με το θεό τους. Αφού ανεύρουν μέσα τους τη συγγένεια με το θεό τους, τον ακολουθούν. Δεν είναι, λοιπόν, η παιδεία εδώ παραδομένη στην ιδιοτροπία του δασκάλου, ούτε είναι παραδομένη σε κανένα απόξενο δόγμα, αλλά ρυθμίζεται απ' ό,τι είναι εγγύτατα και στον παιδαγωγό και στον παιδαγωγούμενο, κι αυτό είναι ο θεός μέσα τους, ο θεός που ακολούθησαν μαζί. Μέτρο, λοιπόν, της παιδείας είναι όχι ο άνθρωπος, αλλά ο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 210.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 259.

4. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Αρχιεπίσκοπος, *Έτσι ήθελε την παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδικό «Στερεά Ελλάς», τεύχος 232, Οκτώβριος 1988, σελ. 22, επίσης Nomikos Vapouris, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 6.

5. Γ. Μεταλλητός, Πρωθιερέας, *Τουρκοκρατία, οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, σειρά «Αίπος», Αθήνα 1989, σελ. 161.

θεός»¹. Αν ο Πλάτων προ Χριστού μιλάει για θεοκεντρικό χαρακτήρα της παιδείας, ο Πατροκοσμάς ο Άγιος και ασκητής, ο Εθναπόστολος και Ιερομάρτυς θα δώσει τον ίδιο του τον εαυτό για τη θεοκεντρική και Χριστοκεντρική παιδεία των ομοεθνών του. Ο Θεός για τον Πατροκοσμά δεν είναι ένα απρόσωπο ον, η ιδέα του αγαθού, όπως πίστευε ο Πλάτων και η Ελληνική Φιλοσοφία, αλλά ο Θεός των Χριστιανών, ο Χριστός. Ο Θεός έχει κεντρική θέση μέσα στο Σχολείο. **«Από το σχολεῖον μανθάνομεν το κατά δύναμιν τι είναι Θεός, τι είναι Αγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, αρχάγγελοι, τι είναι δαίμονες, τι είναι Παράδεισος, τι είναι κόλασις, τι είναι αμαρτία, αρετή. Από το σχολεῖον μανθάνομεν τι είναι αγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι το άγιον Ευχέλαιον, ο τῆμιος Γάμος, τι είναι ψυχή, τι είναι κορμί, τα πάντα από το σχολεῖον τα μανθάνομεν, διατί κωρίς το σχολεῖον περιπατούμεν εις το σκότος»**². Απευθυνόμενος στα παιδιά, λέει: **«Να είσθε εὐτακτα, φρόνιμα, να τιμάτε τους γονεῖς σας και να τους υπακούετε και να πηγαίνετε εις τους διδασκάλους σας να μαθαίνετε τα ιερὰ γράμματα να γένετε καλοί χριστιανοί να απολαύσετε τον Παράδεισον»**³. Θεωρεί αμαρτία το να μένουν τα παιδιά αγράμματα και γι' αυτό στη συνέχεια απευθύνεται στους γονεῖς: **«Αμαρτάνετε πολύ, να τα αφήνετε αγράμματα και τυφλά και μη μόνον φρονίζετε να τους αφήσετε πλούτη και υποστατικά και μετά το θάνατό σας να τα τρων και να τα πίνουν και να σας οπισολογούν»**³.

Στις Διδαχές του συχνά συνιστά στους ραγιάδες **«να στερεώνουν σχολεία ελληνικά να φωτίζονται οι άνθρωποι»**, **«διατί το σχολεῖον ανοίγει τες Εκκλησίες»**⁴. Ο Χριστόφορος Περραιβός κατέγραψε ένα απόσπασμα από τη Διδαχή του μεγάλου Διδάχου στην Πάργα, όταν πήγε και είδε «υπέρ τους δέκα Ιερούς ναούς εντός και εκτός του φρουρίου, κατοίκους δε μόλις τεσσάρων χιλιάδων ψυχάς»⁵. Τη Διδαχή πληροφορήθηκε ο Περραιβός από τους γέροντες της Πάργας. **«Ευλογημένοι χριστιανοί, αι πολλαί εκκλησίαι ούτε διατηρούν, ούτε ενισχύουν την πίστιν μας όσον και όπως δει, ει μεν οι εις τον Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι υπό των παλαιών και των νέων αγίων Γραφών. Η**

1. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαῖδρος*, Εισαγωγή, εκδ. Γ. Βασιλείου, γ' έκδ. Αθήνα 1971, σελ. 253.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

5. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, α' έκδ. Αθήνα 1860, σελ. 47.

πίστις μας δεν εσπερώθη από αμαθείς αγίους, αλλά από σοφούς και πεπαιδευμένους αγίους, οτινες και τας αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν, και δια θεοπνεύστων έργων αρκούτως μας εφώτισαν. Σήμερον όμως, ένεκα των εξ αμαρτιών μας συμπεσουσών δεινών περιστάσεων, λείπουσιν, ή τουλάχιστον εισί σπανιώτατοι τοιούτοι σοφοί και ενάρητοι άνδρες, όπως διατηρήσωσιν ανεπηρεάστους τους ορθοδόξους ομοεθνείς μας. Πως δύναται να διατηρηθή αβλαβές το Έθνος μας κατά τε την θρησκείαν και ελευθερίαν;»¹ Εκκλησίες με απαίδευτους ιερείς δεν πρόσφεραν το παραμικρό στο υπόδουλο Γένος. Έβλεπε πολύ μακριά ο σοφός του Έθνους διαφωτιστής, ότι το Γένος θα εσώζετο μόνο συμμαχώντας με τον Χριστιανισμό. Η άθρησκη Παιδεία, που μερικοί άρχισαν να επιβάλλουν, τον εύρισκε αντίθετο. Είχε άλλωστε διακηρύξει κάποτε προφητικά: «**Το κακό θα σας έρθει από τους διαβασμένους**», υπονοώντας το νεωτεριστικό εισαγόμενο αντιθρησκευτικό πνεύμα των διανοουμένων της Εσπερίας, που επρόκειτο μετά την απελευθέρωση να μεταφερθεί αυτούσιο στην Ελλάδα².

Ο Πατροκοσμάς μιλούσε για Παιδεία ελληνική. Έδωσε ολόκληρη την ύπαρξή του στην υπόθεση της δημιουργίας των προϋποθέσεων της εθνικής αναγεννήσεως, εκ των οποίων η πρώτη και μεγαλύτερη ήταν η Παιδεία η ελληνική. «**Να σπουδάσετε τα παιδιά σας να μανθάνουν τα ελληνικά, διατί και η Εκκλησία μας είναι εις την ελληνικίν και αν δεν σπουδάξης εις το ελληνικόν, αδελφέ μου, δεν ημπορείς να καταλάβης εκείνα οπού ομολογά η Εκκλησία μας**»³. Ο εθναπόστολος Κοσμάς είχε βαθιά συνείδηση του Γένους του. «**Εγώ βλέπω το Γένος μας οπού έπεσεν εις πολλά κακά**»⁴ έλεγε. Και αλλού: «**Το Γένος μας έπεσεν εις αμάθειαν**»⁵. Σκοπός και προορισμός του να σώσει αυτό το εκλεκτό Γένος με την ελληνική Παιδεία και γλώσσα. Οι λέξεις “Έλληνας”⁶,

1. Χρισ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, ό. π. σελ. 48.

2. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Αρχιεπίσκοπος, *Έτσι ήθελε την παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδικό «Στερεά Ελλάς», τεύχος 232 Οκτώβριος 1988, σελ. 22.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 200.

6. Αυτό σημαίνει, όπως αναφέρει και ο Κ. Σαρδελής, ότι και ο λαός που τον άκουγε είχε αποκαταστήσει στη συνείδησή του την εθνική έννοια του όρου «Έλληνας» και όχι την ειδωλολατρική και ότι στον καιρό του Πατροκοσμά οι ονομασίες «Γραικός» και «Ρωμιός» είχαν έρθει σε δεύτερη μοίρα. Κ. Σαρδελής, *Ο Προφήτης του Γένους, Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Αστήρ» Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1980, σελ. 48 και 49.

“ελληνικός”, “ελληνική” χρησιμοποιούνται από τον Πατροκοσμά, με την εθνική τους σημασία. **«Διαβάζοντας τα ελληνικά τα πύρα οπού λαμπρύνουν και φωτίζουν τον νου του μαθητού ανθρώπου καθώς φωτίζει ο ήλιος την γην, όταν είναι ξαστεριά και βλέπουν τα μάτια μακριά, έτσι βλέπει και ο νους τα μέλλοντα. Απεικάζουν όλα τα καλά και τα κακά, φυλάγονται από κάθε λογής κακόν και αμαρτίαν»¹.**

Στον Ελληνισμό Παιδεία και Γλώσσα, Εκκλησία και Γλώσσα συμβαδίζουν. Ο απαίδευτος υπόδουλος ραγιάς, χάνοντας τη γλώσσα του έχανε και την ορθόδοξη πίστη του και τον εθνισμό του. Γιατί ορθόδοξη πίστη και πατρίδα είναι έννοιες ταυτόσημες. «Στην Τουρκοκρατία η Ορθοδοξία έπαιξε άξιο ρόλο στην ηθική και εθνική μαζί άμυνα των σκλάβων. Και η Ορθοδοξία ήταν συνυφασμένη με την ελληνική συνείδηση, με την ελληνική γλώσσα, με την ελληνική νοοτροπία, σε βαθμό που να μη συνυπάρχει, όταν έλειπαν τα στοιχεία αυτό»². Οι αθρόες εξωμοσίες στα χρόνια του Αγίου Κοσμά έδειχναν ότι τα Βλαχόφωνα και Αλβανόφωνα χωριά ήταν εύκολη λεία για τον αδηφάγο κατακτητή, αφού οι ραγιάδες μη γνωρίζοντας την ελληνική γλώσσα δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν τη Θεία Λειτουργία και έτσι χάνοντας τη γλώσσα τους και την ορθόδοξη πίστη τους, έχαναν την ιδεολογία τους την ταυτότητά τους, τον εθνισμό τους, τις ρίζες τους, τη βαρύντατη κληρονομιά τους. Γι' αυτό ο Πατροκοσμάς με πάθος και ενθουσιασμό ρίχνεται στον αγώνα για τη διάσωση της ελληνικής γλώσσας.

Έβλεπε «μέσα στην κοινή γλώσσα όλη τη γοητεία της απλότητας κι' όλη τη φλόγα της εξάρσεως»³. Ο λόγος του βαρυσήμαντος: **«Όποιος χριστιανός, άνδρας ή γυναίκα, υπόσκειται μέσα εις το σπίτι του να μην κουβεντιάζη αρβανίτικα, ας σπκωθή απάνω να μου το ειπή και εγώ να πάρω όλα του τα αμαρτήματα εις τον λαιμόν μου από τον καιρόν οπού εγεννήθη έως τώρα και να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε και να λάβη μίαν συγχώρεσιν, οπού, αν έδινε χιλιάδες πουγγιά, δεν την εματάβρισκε»⁴. «Έτσι ο υπόδουλος ελληνισμός έσωσε τη γλώσσα του και μαζί της σώθηκε και αυτός, γιατί η καταστροφή σε ένα γένος αρχίζει από την παραφθορά και φθάνει στον οριστικό εκφυλισμό της γλώσσας του»⁵.**

Πίσω από τις απλές, αλλά γεμάτες ενθουσιασμό και φλόγα, προτροπές του Αγίου

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 409.

2. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ο Μακρυγιάννης*, τυπ. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 23.

3. Δώρος Πολίτης, *Οι κοινωνικές ιδέες του Κ. του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 8.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 207 - 208.

5. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ελευθερία και Γλώσσα*, ό. π. σελ. 11.

για την ίδρυση ελληνικών Σχολείων και την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, υπάρχει περισσότερο βάθος απ' ό,τι φαίνεται. Όταν διδάσκει ότι τα Ελληνόπουλα πρέπει να μαθαίνουν ελληνικά γράμματα, «διότι η Εκκλησία μας είναι εις την ελληνικήν και το γένος μας είναι ελληνικόν»¹, έχει υπ' όψη του ο Πατροκοσμάς ότι η Εκκλησία μεγαλούργησε στην ελληνική και είναι ένας δεσμός ενότητας του Γένους θεμελιώδους σημασίας, όπως στοιχεία ενότητας είναι και όλοι οι άλλοι πνευματικοί και φιλολογικοί θησαυροί του παρελθόντος με τους οποίους εκφράζεται ο ψυχικός πλούτος, ο πνευματικός κόσμος, η φυσιογνωμία και ο πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους². Το μεγάλο θέμα της γλώσσας θα μας απασχολήσει στο Τρίτο Μέρος της εργασίας μας.

Ο Άγιος Κοσμάς μιλούσε για γενική και δωρεάν παιδεία. Παιδεία για ολόκληρη την κοινωνία και ολόκληρη τη ζωή, το «δια βίου παιδεία» του Πλάτωνα. «Η παιδεία θα έχει θετικά αποτελέσματα μόνο αν περιλάβει όλες τις ηλικίες»³, θα γράψει η Μαρία Μοντεσσόρι αργότερα. Η μόρφωση είναι για όλους, έλεγε ο Άγιος. «Πρέπει να μαθαίνετε όλοι σας γράμματα δια να καταλαμβάνετε που περιπατείτε»⁴. Το έλεγε συχνά, όπου βρισκόταν και απευθυνόταν σε όλους, μικρούς, μεγάλους, φτωχούς και πλούσιους, σε χωριά, στην ύπαιθρο, σε πολιτείες. Απευθυνόμενος στους γονείς προέτρεπε: «Σεις οι γονείς να στέλνετε τα παιδιά σας εις τα σχολεία και να τα παιδεύετε με χριστιανικά ήθη. Καλύτερα να τα αφήσετε πτωκά και γραμματισμένα, παρά πλούσια και αγράμματα»⁵, ενώ παράλληλα μιλούσε για το ποιες πρέπει να είναι οι προτιμήσεις των διδασκόντων, όπως γράφει ο βιογράφος του: «Χρέος έχουν εκείνοι που σπουδάζουν να μη θέλουν να τρέκουν στις αυλές των μεγάλων και σε αρχοντικά, για να αποκτίσουν πλούτο και αξιώματα, αλλά να διδάσκουν το λαό που βρίσκεται μέσα στην απαιδευσία και στην βαρβαρότητα, για να αποκτίσουν έισι μισθόν ουράνιον και δόξαν αμάραντων»⁶. Η μεγαλύτερη προσφορά του δασκάλου στους χρόνους της σκλαβιάς ήταν να μορφώνει τον απαίδευτο λαό προσφέροντας τις γνώσεις του για την αναγέννηση του Έθνους.

Πριν τη Γαλλική Επανάσταση, που πολλοί πιστεύουν ότι αυτή άνοιξε το δρόμο για

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209.
  2. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και το εθνικόν χρέος*, περ. «Ελληνικός Αστήρ», τόμ. 2^{ος}, (1985), σελ. 307.
  3. Μαρία Μοντεσσόρι, *Δεκτικός νους*, μετ. Ζωή Χατζηδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σελ. 20.
  4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 133.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.
  6. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 14.

τις κατακτήσεις της Παιδείας, «ο Άγιος Κοσμάς εμπνεόμενος από το ευρύ και λαϊκό πνεύμα της Ορθοδοξίας, χωρίς όπλα και αίματα και μίση, με μόνο τον πειστικό λόγο του επέτυχε αυτό τον άθλο κάτω από τη μύτη του Τούρκου»¹. Σε κάθε συνοικισμό, χωριό, κωμόπολη που περνούσε, συμβούλευε: **«Να κάμειε τρόπον εδώ εις την κώραν σας δια σχολείον, να θρήπε έναν διδάσκαλον και να τον πληρώνετε να σας μαθαίνα τα παιδιά σας»²** και **«Αμή δεν είναι καλά να βάλειε όλοι σας να κάμειε ένα ρεφενέ, να βάλειε και επιτρόπους ναν το κυβερνούν το σχολείον, να βάνουν διδάσκαλον να μανθάνουν όλα τα παιδιά και πλούσια και πωκά χωρίς να πληρώνουν;»³** Φιλοτιμούσε προεστούς, ιερείς, προύχοντες, όλο το λαό, να συμμετάσχουν στα έξοδα σύστασης αλλά και λειτουργίας του Σχολείου.

Θέλοντας να εξασφαλίσει τη δωρεάν Παιδεία για όλους, συνιστούσε προφορικώς και γραπτώς, τα έξοδα να καταβάλλονται από χρήματα, που θα συγκέντρωναν με “ρεφενέ” ή από τα βακούφια ή από τα έσοδα των εκκλησιών, ή από το δικό του υστέρημα. «Ου μόνον σχολεία συνέστησεν, αλλά και την συντήρησιν αυτών εξησφάλησε δι’ εκποιήσεως παντός περιττού πράγματος των κατοίκων»⁴. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει ο Λαμπρίδης ότι, όταν προαισθάνθηκε ότι τα Σχολεία που ίδρυσε στο Φλαμπουράρι και στην Τρινδα δεν θα διατηρούνταν λόγω ελλείψεως χρημάτων, «κληροδοτεί εκ του στερήματος αυτού εις μεν το πρώτον γρόσια 200, εις δε το δεύτερον σχολείον, ου την ύπαρξιν αναγκαιότεραν εθεώρει, γρόσια 1000»⁵. Είναι σημαντική η πληροφορία αυτή του Λαμπρίδη «...κληροδοτεί εκ του υστερήματος αυτού...» και δείχνει ότι ο Άγιος είχε χρήματα, και μάλιστα αξιόλογα⁶, που τα αξιοποιούσε κατάλληλα. Ας σημειωθεί ότι τα χρηματικά ποσά που συγκέντρωνε ο Πατροκοσμάς από τις δωρεές του λαού για την ίδρυση Σχο-

-
1. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Αρχιεπ. *Έτσι ήθελε την παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Στερεά Ελλάς, τεύχος 232, Οκτώβριος 1988, σελ. 21.
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.
  3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.
  4. Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 19 - 312 Μαρτίου 1890, αριθ. 6204, σελ. 3.
  5. Ι. Λαμπρίδης, *Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 115.
  6. Το ποσό των 1200 γροσίων που κληροδοτεί στα δύο σχολεία είναι αρκετά μεγάλο, αν υπολογίσουμε την αξία που είχε το τουρκικό γρόσι συγκριτικά από την τιμή των προϊόντων ή ζώων που μπορούσε να αγοράσει κανείς την εποχή εκείνη. Στα 1740 το σιτάρι κατά κιλό είχε 5 γρόσια, στα 1769 το μουλάρι κόστιζε 45 γρόσια και στα 1790 το πρόβατο είχε 4 γρόσια. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 441.

λείων, ήταν τεράστια για την εποχή. Το άσπρο ήταν το μικρότερο τουρκικό νόμισμα και 120.000 άσπρα ισοδυναμούσαν με 1000 γρόσια. Ο Στέργιος Στάνος, που αφιέρωσε 100.000 άσπρα για την ίδρυση του Ελληνομουσείου του Μετσόβου το 1759, θεωρήθηκε “μέγας ευεργέτης”. Τα 1000 γρόσια, που έπαιρνε μισθό ο Ευγένιος Βούλγαρης στην Αθωνιάδα, ήταν ποσό ανήκουστο για την εποχή¹.

Πού βρήκε όμως τα χρήματα ο Πατροκοσμάς; Ο πράκτορας των Ενετών Δημήτριος Μαμωνάς αναφέρει στην έκθεσή του: «Τον συνοδεύουν και πέντε έμποροι ξένοι, οι οποίοι πωλούν κηρί, καλύμματα κεφαλής λευκά, εκκλησιαστικά βιβλία και κομβολόγια και γίνεται μεγάλη κατανάλωσις τούτων μεταξύ του λαού, διότι έτσι διατάσσει και ευλογεί ο Κοσμάς. Εκ του κέρδους το 1/3 το παίρνουν οι έμποροι και έχω την γνώμην ότι μεταξύ των εμπόρων και του Κοσμά θα υπάρξη κάποια συνεννόησις»². Κατά τη γνώμη του Μαμωνά ο Άγιος έπαιρνε κάποια ποσοστά, όχι βέβαια για τον εαυτό του - ήταν πολύ απλός και λιτοδίαιτος³ - αλλά για τις ανάγκες των Σχολείων που ίδρυσεν.

Μια άλλη πηγή χρημάτων του Πατροκοσμά θα ήταν οπωσδήποτε οι εισφορές πλουσίων Ελλήνων αλλά και Τούρκων για την κάλυψη προσωπικών αναγκών του ιδίου και για την ίδρυση ή συντήρηση Σχολείων. «Έφθασε μάλιστα μέχρι του σημείου ώστε να κάμη και Τούρκους βαθμοφόρους να συνεισφέρουν τον οβολόν των υπέρ των αγαθοεργών τούτων ιδρυμάτων»⁴. Ο Άγιος δεν σπαταλούσε τίποτε για τον εαυτό του, στερούνταν, όπως λέει και ο Λαμπρίδης, «εκ του υστερήματος αυτού», και έτσι είχε κάποια χρήματα για να καλύψει τις ανάγκες που παρουσιαζόταν.

-
1. «Επί τω ανηκούστω μισθώ χιλίων γροσίων κατ' έτος», Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τόμος 12, σελ. 561, επίσης Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικώ Έθνει καταστάσεως των γραμμάτων...*, Κωνίπολις 1867, σελ. 49.
  2. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.
  3. Το φαγητό του ήταν κυρίως χόρτα, γάλα, αυγά. Στο Μαχαλά Ξηρομέρου μετά το κήρυγμα ζήτησε και έφαγε ολίγο ψωμί και νερό. Στη Βόνιτσα έφαγε «ψητά σπαράγγια στη χόβολη». Συχνά έλεγε: «τα εκατό δράμια ψωμί είναι απαραίτητα για το φαγητό μου και είναι ευλογημένα. Όταν όμως τρώω εκατόν δέκα, είναι περιττά και πονηρά τα δέκα». Χ. Βασιλόπουλου, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, σελ. 70. Ο διοικητής της Πάργας αναφέρει στο Γενικό Προβλεπτή «εις αυτόν και τους οπαδούς του εδόθη ελαχίστη τροφή συναχθείσα από ελεημοσύνην», Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 10.
  4. Άρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, σελ. 101, επίσης Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον, περί Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 7, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.

Σε εκθέσεις - αναφορές του κατασκόπου των Βενετσάνων Δημητρίου Μαμωνά προς τους προϊστάμενους του για τη δράση του Πατροκοσμά αναφέρεται: «Τα κηρύγματά του δεν έχουν άλλο θέμα ει μη να προτρέπουν τον λαό, εις το να ευεργετή τας εκκλησίας και να ιδρύη εις όλα τα χωριά σχολεία, όπως έγινε με την Πρέβεζαν, δια την σχολήν της οποίας συνέλεξεν εις διάστημα τριών ημερών περί τα δέκα χιλιάδες γρόσια. Επί πλέον δε του ποσού τούτου εσύναξε και άλλα δι' άλλα σχολεία»¹. Και σε άλλη έκθεση, «ήδη από τον Τούρκον Αγάν του Λούρου επληροφορήθη η Υμετέρα Εξοχότης, πόσον ο ιερωμένος αυτός τον βοήθησε δι' επιστολών και δι' ενεργειών του, διότι ο Τούρκος του υπεσχέθη να του δώση 50 γρόσια υπέρ της εν τω Λούρω εγκαθιδρυθείσης Σχολής»².

Εκτός όμως από τους εράνους αυτούς που γίνονται για συγκεκριμένο Σχολείο, ο Άγιος αναζητούσε και άλλους πόρους για τη λειτουργία των Σχολείων. Ο Μυστακίδης αναφερόμενος στα Σχολεία της Ηπείρου, γράφει: «Και εκεί ουκ ολίγην προσπάθειαν κατέβαλεν υπέρ των σχολών, δι' ων και κεφάλαια εσημάτιζε και ο ίδιος αλλαχόθεν εξ ελεημοσύνης λαμβάνων συνέτρεχεν»³. Από τις Επιστολές του προς τους κατοίκους διαφόρων κοινοτήτων, όπου συμβουλεύει, νουθετεί, προτρέπει για την ίδρυση και συντήρηση Σχολείων, βλέπουμε τον τρόπο που ενεργούσε. Προς τους κατοίκους των διαφόρων κοινοτήτων γράφει: «**Εδώ εις την χώραν σας βλέποντας όπου δεν έχετε σχολείον, να διαβάσουν και να μανθάνουν τα παιδιά σας γράμματα χωρίς πληρωμήν, επαπακάλεσα τους χριστιανούς και έδωσαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον. Πρέπει όμως και η ευγένειά σας να βοηθήτε όλοι οι χριστιανοί το σχολείον σας, εξ ιδίων πόρων ή κοινώς από την χώραν ή και από τας εκκλησίας δια να λάβετε παρά του Θεού τον μισθόν σας και τιμήν από τους ανθρώπους**»⁴. Ο λόγος του καρποφορεί. Οι κάτοικοι φιλοτιμούνται να διαθέσουν από το περίσσειμα ή το πενιχρό, κατά κανόνα, υστέρημά τους. Οι κοινότητες, οι ενορίες, τα μοναστήρια προσφέρουν από τα “βακούφια” και τα εκκλησιαστικά κτήματα. Η γυναικεία ψυχή συγκινείται ιδιαίτερα και αποθέτει στα χέρια του Αγίου πολύτιμα χρυσαφικά, δείχνοντας τον πλούτο της ψυχής της Ελληνίδας, που κάνει τον Ζώτο Μολοττό να τις μνημονεύσει: «Αιωνία η μνήμη των γυναικών της Ηπείρου, αι οποίαι έκτισαν 210 ελληνικά σχολεία (;) με την αξία των κοσμημάτων των και

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, περ. Η. Χ. έτος 1940, έτος 15^ο, σελ. 8

2. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 9.

3. Ν. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «Νεολόγος» Κων/πολις 27 / 9 - 9 / 10 1895, αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 426.

επροίκησαν αυτά με το περίσσευμα αυτών, σωζόμενα έως την σήμερον»¹.

Στις κωμοπόλεις, Λεσνίτσα, Συρράκο, Ζίτσα, Άνω και Κάτω Δρόβιανη, Κάργιανη και αλλού, «ου μόνον σχολεία εγκατέστησεν, αλλά και την ύπαρξιν αυτών δι' εκποιήσεως παντός περιττού πράγματος των κατοίκων εξησφάλισεν»². Οι γυναίκες πείθονται από τη Διδαχή του, καταλαβαίνουν ότι το πιο πολύτιμο κόσμημα είναι η ψυχική καλλιέργεια και μόρφωση των παιδιών τους και καταθέτουν στα πόδια του Αγίου, «όχι μόνον τα πτωχά ή πλούσια στολίδια των, αλλά και οικογενειακά ασημικά και τιμαλφή ακόμη»³, με σκοπό να διατεθούν για την ίδρυση και συντήρηση των Σχολείων στον τόπο τους.

Στη Δρόβιανη ο Άγιος ευχαριστήθηκε με την υπάρχουσα στο χωριό Σχολή και «ωμίλησε περί της ευκαταστασίας του σχολείου επαινέσας τους κατοίκους δια την φιλομουσίαν των και ειπών ότι ευχής έργον ήτο να ελάμβανε η σχολή μεγαλυτέραν βελτίωσιν, το οποίον δύναται να κατορθωθή όταν οι κάτοικοι απεφάσιζον να παραιτηθώσιν πάσαν πολυτέλειαν και εκποιήσωσι παν αργυρούν κομβίον και χρυσούν ένδυμα ή πάντα άλλον κόσμον. Μετά την ευφραδή και πειστικήν του Αγίου ομιλίαν προς περιστολήν της πολυτελείας και εκποιήσεως παντός κόσμου περιττού, δηλαδή αργυρών και χρυσών χάριν του βωμού των Μουσών, πρώτα συνεννοηθείσαι αι σύζυγοι του Οικονόμου Παπά Δρόσου και Πάνου Ανδρούσσου προέβησαν εις πώλησιν των χρυσών κομβίων και αργυρών ενδυμάτων' είτα δε εν γένει άνδρες τε και γυναίκες⁴ αμφοτέρων των δύο κοινοτήτων της Δρόβιανης έπραξαν το αυτό' ώστε εξ αυτής της πωλήσεως εσχηματίσθη κεφάλαιόν τι εκ γροσίων 24 χιλιάδων, του οποίου μέρος μεν εχρησίμευσεν εις ανάγκας των Κοινοτήτων και μέρος διενεμήθη ιδιαιτέρως εις οικογενείας με ομόλογα επ' ονόματι των εκκλησιών, εκ του τόκου δε των κεφαλαίων τούτων διετηρούντο μέχρι τινός τα σχολεία της Δρόβιανης. Το χρέος εκείνο εκαλείτο και επεκαλείται μέχρι σήμερον (1895) «Κοσμά Μπορτζιεσί», χρέος προς τον Κοσμά»⁵.

1. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικό των Αγίων Πάντων*, εκδ. Κων. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, σελ. 620.

2. Ι. Λαμπρίδης, *Α' Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 115.

3. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 2^{ος} 1985, σελ. 313.

4. «Ο Άγιος ήλεγξε πολλούς άνδρας ως και πολλές γυναίκας και τον Μέγα τότε της κωμοπόλεως ταύτης (Δρόβιανης) πρωτοπαπά κυρ παπά Κυριάκην, ούτινος η πρεσβυτέρα Μαρίνα εφόρει πολυτελεί φορέματα και των τέκνων ή εγγονών αι κεφαλαί εκαλύπτοντο υπό διάφορα χρυσά ή αργυρά νομίσματα και διάφορα στολίδια, την οποίαν ο Άγιος κατέπεισε να τραβήση και να τα δώση δια τα σχολεία και τοιουτοτρόπως εγένετο». Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4.

5. Ν. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «Νεολόγος» ό. π. αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

Με την προθυμία των γυναικών να εκποιήσουν ό,τι πολύτιμο, χρυσό, αργυρό και μεταξωτό, βρέθηκαν χρήματα και για την ίδρυση της Σχολής στη Λεσνίτσα· με τους τόκους από τα ομόλογα, που κάθε οικογένεια είχε εκδώσει κι εδώ στο όνομα της εκκλησίας, με προτροπή του Αγίου, διατηρήθηκε «μέχρι τινός το σχολείον»¹. Ο Λαμπρίδης αναφέρει και συμβουλεύει: «Καλείται μέχρι σήμερα το χρέος τούτο Κοσμά Μπορτζιεσί (χρέος προς τον Κοσμά) εις 27000 γρόσια ανερχόμενο» και οι κάτοικοι, αφού μοιράσουν και εισπράξουν το προς τον Κοσμάν χρέος, να καταθέσουν αυτό στην Εθνική Τράπεζα «επ' ονόματι του Αγίου Κοσμά και των κατά το έτος 1778 γυναικών της Λεσνίτσης προς διατήρησιν του Παρθεναγωγείου»². Το μέτρο αυτό για την εξεύρεση χρημάτων προς συντήρηση των Σχολείων καθιερώθηκε σε όλα τα χωριά της Ηπείρου, «ώστε δια του τρόπου τούτου εσχηματίζοντο εις τα χωριά της Ηπείρου κεφάλαια ικανά τοκιζόμενα εις διάφορα τίμια πρόσωπα ή εις τας ιδίας κοινότητας, άπερ εχρησίμευον προς διατήρησιν σχολείων»³. Ο Ζώτος Μολοττός σημειώνει ότι τον Άγιο ακολουθούσαν χρυσοχόοι, οι οποίοι «ηγόραζον τα χρυσά και αργυρά κοσμήματα των γυναικών και επλήρωναν την αξίαν αυτών εις οικοδόμους Εκκλησιών και σχολείων και το περίσσευμα της οικοδομής προς σωτήριον των σχολείων ετοκίζετο εις επιτρόπους Εκκλησιών, εξ ων ακόμη σώζονται εις πολλά σχολεία της Ηπείρου, ελέη της εποχής του Αγίου Κοσμά, ονομαζόμενα»⁴.

Είναι άξιο προσοχής πως «ο Κοσμάς προσπάθησε με τον μοναστηριακό πλούτο της εποχής να συντηρήσει την παιδεία του γένους. Ένα τέτοιο μέτρο δεν το είχε προτείνει κανένας εκκλησιαστικός ή πνευματικός ηγέτης του καιρού»⁵. Σε πολλές Επιστολές του ο Άγιος αναφέρεται στην εξεύρεση πόρων για τη συντήρηση των Σχολείων, που συνιστούσε «**από τα βακούφια**», την εκκλησιαστική περιουσία που ήταν πάντα μεγάλη, χάρη στις δωρεές των πιστών και έτσι τα Σχολεία «προικοδοτήθηκαν με πάγιους πόρους από τα μοναστήρια, τους ναούς ή εύπορους ομογενείς. Έφτασε μάλιστα, και μοναστήρια να διαλυθούν, για να χρησιμοποιηθούν τα έσοδά τους για τη συντήρηση γειτονικών σχολείων»⁶, αναφέρει ο Κώνστας. Και ο Σωφρόνιος Παπακυριακού γράφει: «Ο Κοσμάς εκ των εσόδων των Μονών, των ναών ή των κοινοτήτων (βοσκοτόπων) εξησφάλιζε την μισθοδοσίαν

1. Αγ. Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, ό. π. σελ. 5.

2. Ι. Λαμπρίδης, *Α' Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 116.

3. Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4.

4. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, ό. π. σελ. 620.

5. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 135.

6. Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η. Ε. (1959) τόμος Η', σελ. 365 - 366.

του διδασκάλου. Εις τα σχολεία ταύτα εδιδάσκοντο οι παίδες των αγροτών χριστιανών δωρεάν. Αν δε δεν υπήρχον τοιαύτα έσοδα, ενήργει συνδρομάς, και εξ αυτών κατήρτιζε κεφάλαιον, εκ των τόκων του οποίου εμισθοδοτείτο ο διδάσκαλος»¹. Και σε κάποια πτωχά χωριά και συνοικισμούς υποστήριζε το Σχολείο «δια συνεισφορών προαιρετικών εκ των πέριξ χωρίων»².

Έμμεση ενίσχυση των Σχολείων του Πατροκοσμά ήταν «το γάλα της Κυριακής». Όταν τους μιλούσε για την αργία της Κυριακής, τους συνιστούσε να μη βάζουν το γάλα της Κυριακής μαζί με των άλλων ημερών, ή αν το βάζουν, το μερίδιο που αναλογεί στη μέρα αυτή να το δώσουν στην Εκκλησία ή στο Σχολείο. «**Εδώ έχετε πρόβατα; Το γάλα της Κυριακής τι το κάνετε; Άκουσε, παιδί μου: να το σμίγης όλο και να κάνης επά μερίδια και τα έξι μερίδια κράσσε τα δια λόγου σου, να κυβερνηθής, και το άλλο μερίδιον, της Κυριακής, αν θέλης δώσε το ελεημοσύνην εις τους φτωχούς, ή εις την εκκλησίαν ή κατά το παρόν εγώ σε συμβουλεύω να το δώσης εις το σχολείον, δια να ευλογίση ο Θεός τα πρόβατά σου**»³.

Με όλους αυτούς τους τρόπους ο Άγιος Κοσμάς κατόρθωσε να συντηρήσει τα Σχολεία που σύστησε και να παρακινήσει τους χωρικούς να φροντίζουν οι ίδιοι με κάθε μέσο στη διατήρηση αυτού του θεσμού, θυμίζοντάς τους ότι ο Θεός θα ευλογήσει το χωριό τους, το Σχολείο τους και τα παιδιά τους.

«Το σχολείον του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού εστηρίζετο επί της γνώμης όλου του Χριστεπωνόμου ποιμνίου. Οι επίτροποι και οι επιστάται των σχολείων ωρίζοντο με την γνώμην πάντων»⁴. Ένα βασικό χαρακτηριστικό των Σχολείων του Πατροκοσμά, που δείχνει τη διορατικότητα και πρόνοιά του ως προς τη σύσταση, οργάνωση και τη σωστή λειτουργία του Σχολείου. Επεδίωκε τη συνεργασία των οικογενών παραγόντων αγωγής και οργάνωνε το Σχολείο με τη βοήθεια της τοπικής κοινωνίας. «Καθώς ήταν πνεύμα οξύ, δεν του αρκούσε να τα συσταίνει, παρά δημιουργούσε οργανισμούς για να τα συντηρούν κι όριζε επιτρόπους να τα επιβλέπουν»⁵. Και ο Νομικός Βαροβίς αναφέρει ότι ο Πατροκοσμάς «ήταν αρκετά πειστικός, έτσι ώστε σε πάνω από 200 πόλεις και χωριά εγκαταστάθηκαν Σχολεία, όπου πρώτα δεν υπήρχε τίποτε. Η ηθική του εξουσία ήταν τέτοια, ώστε

1. Σωφρον. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 48.

2. Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 237 - 238.

4. Ιωάν. Ζούμας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός περί παιδείας*, Άμφισσα 1990, σελ. 4.

5. Χρ. Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των θεών*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. γ' έκδ. Αθήνα 1976, σελ. 150 - 151.

μπορούσε να μαζέψει τα χρήματα, που χρειαζόταν για να εγκαταστήσει τα Σχολεία και να τα διατηρήσει, αλλά με τη συγκατάθεση των κατοίκων να διορίσουν δασκάλους και επιστάτες για κείνα τα Σχολεία, όπως διαφαίνεται από τα γράμματά του»¹.

Σε όποιο χωριό συνιστούσε Σχολείο, πρώτο του μέλημα ήταν η σύσταση της Σχολικής Εφορείας, επιτροπής που θα το κυβερνούσε, και «από τις δωρεές συγκροτούσε αμέσως το ταμείο, λες και βιαζόταν να κερδιθεί ο χαμένος χρόνος και να δει όλα τα ελληνόπουλα να μαθαίνουν λίγα μα στερεά γράμματα, ν' αρχίσουν να αποκτούν βασικές γνώσεις, ποτισμένες με το πνεύμα της χριστιανικής θρησκείας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού»². Ο τρόπος του καθαρά δημοκρατικός, ώστε να μην υπάρχουν παράπονα και διχόνοιες. Επικαλείται τη συνδρομή όλων και προπάντων των προκρίτων. Αναθέτει τη λειτουργία του Σχολείου σε πρόσωπα σεβαστά απ' όλους, διορίζοντας τον «επίτροπον» και τους «επιστάτας και βοηθούς αυτού». Τοποθετεί πρώτο τον ιερέα του χωριού και μετά κάποιους βοηθούς, που οι ίδιοι οι κάτοικοι πρότειναν και που θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη μικρή τους κοινότητα. Παρατηρούμε ότι στη θέση του επιτρόπου τοποθετεί, συνήθως, τον ιερέα και αν υπάρχουν δύο ιερείς και τους δύο: «**Έβαλα δε επίτροπον τον παπά κυρ Νικόλαον Κεραμίδαν και τον κυρ Ανασιάσιον παπά Ρίζου...**»³, γράφει στους κατοίκους της Πρέβεζας, ή επίτροπο τον ένα ιερέα και πρώτο βοηθό τον άλλο, όπως στο χωριό Μουζήνα: «**Έβαλα δε επίτροπον τον παπά κυρ Διαμάντην και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλων την χώραν, μάλιστα δε τον παπά κυρ Νιέντην...**»⁴.

Η επιτροπή παιδείας είχε όλες τις ευθύνες για την καλή λειτουργία του Σχολείου, για τους πόρους, τη συγκέντρωση των χρημάτων, την εκποίηση γης που δωριζόταν, την εύρεση και πληρωμή του δασκάλου. Ο Άγιος παρακινούσε τους χριστιανούς κάθε ενορίας «για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων» να συσσωματώνονται σε αδελφότητες⁵ και

-
1. «Father Kosmas was persuasive enough so that in over two hundred towns and villages he was instrumental in establishing schools where none existed before. His moral authority was such that he was able not only to raise the money needed to establish the schools and to maintain them, but with the consent of the inhabitants to appoint teachers and overseers for those schools, as illustrated from his letters» Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, 6.
  2. Κ. Μακρυκώστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο όρθρος του Ευαγγελισμού και της λευτεριάς*, Αθήνα 1977, σελ. 72.
  3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 425.
  4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 427.
  5. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Εμμ. Σφακιανάκη & Υιών, α' έκδ. Θεσ/νίκη 1973, τόμ. Δ', σελ. 436.

έτσι να ενισχύονται και να βοηθούνται. Ο μεγάλος Διδάχος, με το αποστολικό ραβδί και το τριμμένο ράσο, «εκατέστησεν σχολεία πανταχού δια μέσου της διδασκαλίας του, τόσον Ελληνικά όσον και Κοινά, τόσον εις τας χώρας, όσον και εις τα χωρία, δια να πηγαίνουν τα παιδιά εις αυτά και να μανθάνουν δωρεάν τα ιερά γράμματα»¹.

Ο Πατροκοσμάς ήθελε μια παιδεία με επίκεντρο τη φροντίδα για τον άνθρωπο, πίστευε ότι η παιδεία πρέπει να προσαρμόζεται στις πραγματικές συνθήκες και απαιτήσεις της ανθρώπινης ζωής. Γι' αυτό στόχος του ήταν οι πραγματικές ανάγκες του Έθνους του καιρού του. Η μόρφωση, η παιδεία έπρεπε να είναι «το κοινό χτήμα, η ψυχική περιουσία μιας φυλής, παραδομένη για αιώνες και χιλιετίες, από γενιά σε γενιά, από ευαισθησία σε ευαισθησία. Κατατρεγμένη και πάντα ζωντανή, αγνοημένη και πάντα παρούσα, είναι το κοινό χτήμα της μεγάλης λαϊκής παράδοσης του Γένους. Είναι η υπόσταση, ακριβώς αυτού του πολιτισμού, αυτής της διαμορφωμένης ενέργειας, που έπλασε τους ανθρώπους και το λαό που αποφάσισε να ζήσει ελεύθερος ή να πεθάνει στα '21»², θα γράψει ο Σεφέρης μιλώντας για το Μακρυγιάννη, ο οποίος με το «απελέκητο» γράψιμό του και το δικό του τρόπο συνετέλεσε κι αυτός στον αγώνα για την Παιδεία του Ελληνισμού, σε μεταγενέστερους χρόνους.

Ο αγώνας του Πατροκοσμά για την ίδρυση Σχολείων και για μια δωρεάν παιδεία, χριστιανική και ελληνική, αγώνας πρωτοπορειακός και μοναδικός για την εποχή του, με όργανο την υπόδουλη ελληνική κοινότητα, δικαιώθηκε. Τα Σχολεία που συστήθηκαν στις απόμακρες και καταδικασμένες ορεινές περιοχές, η Ελληνική γλώσσα που μιλήθηκε και διασώθηκε, οι εξισλαμισμοί που σταμάτησαν, η σύμπνοια, η κοινή συνείδηση, η αποφασιστικότητα και οργάνωση των Ελλήνων για το «ποθούμενο», δηλώνουν και αποδεικνύουν το τι πρόσφερε ο Μεγάλος Διδάχος του Γένους, ο αληθινός επαναστάτης, που με την παιδεία, την αλήθεια και την αγάπη κατόρθωσε να αναμορφώσει το λαό και να τον ελευθερώσει από τα βαριά πνευματικά δεσμά της αμάθειας, των παθών, της υποτέλειας. Ο Πατροκοσμάς ήταν ένας επαναστάτης Ορθόδοξος και Έλληνας, ο οποίος τα Σχολεία του τα συνέδεσε στενά με την Ορθοδοξία, την πηγή του «ζώντος ύδατος» και έδωσε μάχη επική να στερεώσει Σχολεία για την καλλιέργεια των ψυχών με βάση τα μεγάλα Αρχέτυπα της Ορθοδοξίας. Ο κύριος άξονας των προσπαθειών του ήταν ο άνθρωπος ως ζωντανός Ναός του ζωντανού Θεού και η μόρφωσή του³.

1. Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, εκδ. «Ορθόδοξος Κυψέλη», γ' έκδ. σελ. 735, επίσης Σαπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18.

2. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, ό. π. σελ. 16.

3. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περ. «Ελληνικός Αστήρ», τόμος 2ος 1985, σελ. 316.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα μας απασχολήσουν οι συγκεκριμένοι αγώνες του Πατροκοσμά για την ίδρυση και λειτουργία των σχολείων. Δεν θα μιλήσουμε για τις περιοδείες του, για τα χωριά και τις πολιτείες που όργωσε, απ' άκρη σ' άκρη της ελληνικής γης, αλλά θα σταθούμε προσεκτικά σε κάποια μέρη που και κείνος στάθηκε ιδιαίτερα, σε κάποιους τόπους που τους επισκέφτηκε περισσότερες από μια φορές, σε κάποια ασήμαντα χωριά, που έγιναν αξιόλογα, γιατί τα σφράγισε με τις Επιστολές του και με το λόγο του.

2.3.3. ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ.

Η κύρια μέριμνα και ο αγώνας του Πατροκοσμά ήταν το ξύπνημα της εθνικής συνειδητήσεως των ραγιαδών, ο φωτισμός του Γένους με τη μόρφωση και την Παιδεία. Με το διορατικό του πνεύμα συνέλαβε ότι έπρεπε να φωτίσει τον άξεστο και αγράμματο αγροτικό λαό, που είχε χάσει τον πνευματικό προσανατολισμό του, αλλά που μια μέρα θα γινόταν ο ελευθερωτής και ο πρώτος πολεμιστής για την ελευθερία του Έθνους. Έπρεπε ο λαός να μάθει να γράφει, να διαβάζει, να σκέπτεται ορθά, να γνωρίζει το παρελθόν του, για να κτίσει το μέλλον του. Σκέψη του αποκλειστική να κερδηθούν οι χαμένοι αιώνες της αμάθειας. Έδωσε όλη του την ψυχή στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και στο άνοιγμα Σχολείων. «Πτωχός δημοκράτης δεν απέβλεπεν, ως οι πολλοί, εις εφημέρου φιλοδοξίας όνειρα, αλλ' επόθει, τον σταυρόν λαμβάνων επί των ώμων, να εισχωρήση εις χώρας κατοικουμένας υπό αδελφών και εις τας οποίας ουδέποτε σπινθήρ του φωτός της παιδείας είχαν εισδύσει, η δε αμάθεια είχαν εξαγριώσει και αποβαρβαρώσει»¹.

Τα πρώτα Σχολεία, που ίδρυσε ο Πατροκοσμάς, ήταν στην πατρίδα του την Αιτωλία. Η παράδοση αναφέρει ότι ίδρυσε, πριν ακόμη αναχωρήσει για το Άγιο Όρος, Σχολείο στον Ταξιάρχη² του Αποκούρου, το οποίο συντηρούσε με εράνους και δίδασκε ο ίδιος στα παιδιά των γύρω χωριών, μακριά από τα μάτια των Τούρκων. Στις Παπαδάτες της Μακρυνείας Μεσολογγίου, επί του Αρακύνθου, που ήταν τότε το χωριό, στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου³, που σώζεται σήμερα, στο δυτικό τμήμα διακρίνονται ακόμη τα θεμέλια του κτισμένου στην προέκταση του ναού νάρθηκα, τον οποίο ο ίδιος ο Άγιος Κοσμάς ίδρυσε αποκλειστικά για Σχολείο. Στη δε νότια πλευρά του ναού, διατηρείται το υπόστεγο, που έγινε τότε για τις ανάγκες του Σχολείου.

Ο Κ. Κώνστας⁴ αναφέρει ότι, κατά την πρώτη περιοδεία του ο Άγιος και μετά το φλο-

-
1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκ της τυπογραφίας τέκνων Ανδ. Κορομηλά, Αθήναι 1868, σελ. 488.
  2. Στους Ταξιάρχες σώζεται έξω από το σημερινό σχολείο του χωριού η πέτρα, πάνω στην οποία ανέβαινε, γιατί ήταν κοντός, και δίδασκε.
  3. Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησιαστικές εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος, Αθήναι 1973, σελ. 134 - 135.
  4. Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 134.

γερό κήρυγμά του στη Μονή Προυσού, ίσως να ίδρυσε Σχολείο, που δυστυχώς δεν αποδεικνύεται. Το μόνο που διαφυλάσσει η παράδοση και μπορούμε να δεχθούμε είναι ότι στην πλατεία των Αγίων Πάντων της Μονής Προυσού κήρυξε προς τους προσκυνητές και κατοίκους της περιοχής¹. Στο Αρχοντοχώρι του Ξηρομέρου της Ακαρνανίας σώζονται τα ερείπια της Βασιλικής του Μεγάλου Αθανασίου, που ήταν σχολικός ναός, είχε ιδρυθεί το 1766 και από το 1776 προσαρτήθηκε σ' αυτόν Σχολή, που κατά την παράδοση της περιοχής, οφείλεται στις προτροπές του Αγίου Κοσμά².

Στην Ήπειρο τον βρίσκουμε στα 1775, στα 1777 και πάλι στα 1778 και 1779. Για τα κηρύγματα του Αγίου Κοσμά στην περιοχή της Άρτας, στα Τζουμέρκα και στο Ραδοβίτσι υπάρχουν προφορικές και γραπτές πληροφορίες. Στα Θεοδώριανα, υπάρχουν γραπτές πληροφορίες ότι πέρασε δύο φορές. Μια στα 1777 και άλλη μία το καλοκαίρι του 1779. Κήρυξε στην αυλή της εκκλησίας, εξομολόγησε τους κατοίκους και αυτοί του χάρισαν δύο πρόβατα, τα οποία ο Άγιος χάρισε στην εκκλησία για να πληρώνουν το δάσκαλο που τους έστειλε από το Ζαγόρι³.

Πέρασε από τους Μελισσουργούς, καλοκαίρι του 1779, έμεινε τρεις μέρες και δίδαξε. «Και εύρεν εις το χωριό, και ιερείς, και σχολείον, και ελληνικήν γλώσσαν, και ακμαίον εθνικόν φρόνημα εύρε»⁴. Στην κορυφή του λοφίσκου που μίλησε έστησε τον ξύλινο σταυρό και το μέρος αυτό από τότε λέγεται “Σταυρός”. Το πέρασμα του Πατροκοσμά

-
1. Στο τριώροφο επιβλητικό κτίριο που σώζεται ως σήμερα, Ν. του ναού των Αγίων Πάντων, στεγαζόταν η Ανωτέρα Σχολή Ελληνικών Γραμμάτων, που χρειαζόταν ειδική άδεια από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, επίσημο διδάσκαλο και αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων. Η σχολή αυτή δεν έχει σχέση με τον Πατροκοσμά, αλλά η ανακαίνισή της είναι έργο του ηγουμένου και διδασκάλου της Κυρίλλου Καστανοφύλλη (1775 - 1835), που συνέταξε και τον χειρόγραφο κώδικα 42 με το Κτηματολόγιο της Μονής Προυσού και στον οποίο αναγράφεται ότι το μοναστήρι «... έπρεπε να διατηρήσει το έκπαλαι εις το Μοναστήριον τούτο λειτουργούν σχολείον των Ελληνικών Γραμμάτων της Ρούμελης», που σημαίνει ότι λειτουργούσε η Σχολή από παλιά και ο Καστανοφύλλης την ανακαίνισε. Επομένως «το έκπαλαι» του κώδικα δεν αποδεικνύει τη σύσταση του σχολείου από τον Άγιο Κοσμά. Αθαν. Παλιούρας, *Το Μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό*, εκδ. Ε. Τζαφέρη, Αθήνα 1999, σελ. 99.
  2. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, Αθήνα 1953, σελ. 32, επίσης Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 135.
  3. Φιλ. Κολοβός, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η δράση του στην περιοχή της Άρτας*, περ. Σκουφάς, τόμ. 6 (1979), σελ. 167.
  4. Νικ. Παπακώστας, *Ο Πάτερ Κοσμάς εις Μελισσουργούς (1779)*, Η. Ε. τόμ. 7, τεύχ. 69, σελ. 115.

από την Άρτα και το Πέτα βρέθηκε γραμμένο σ' ένα Ευαγγέλιο της Εκκλησίας του Πέτα με χρονολόγηση: «1777 Δεκεμβρίου 3 ήλθε ένας ιεροκήρυκας εις την Άρταν και έκαμε διδαχή...» και στο “Δοκίμιον” του Μητροπολίτη της Άρτας Σεραφεΐμ Ξενοπούλου, στη σελίδα 113, είναι γραμμένα τα επόμενα: «Επί τούτου (του Μητροπολίτου) επεσκέφθη το 1779, την επαρχίαν διδάσκων τον λόγον του Θεού, ο Ισαπόστολος Κοσμάς ιερομόναχος Ηπειρώτης το γένει (;)»¹. Τα καλοκαίρια του 1777 και 1779, κήρυξε στα Τζουμέρκα και στο Ραδοβίτσι.

Ανεβαίνοντας βορειότερα ο Πατροκοσμάς στέκεται στους Βαριάδες, όπου ιδρύει Σχολείο και αργότερα, το Μάρτιο του 1779, τους στέλνει την Επιστολή του:

«**Ευγενέστατοι αγαπτιοί μου αδελφοί,**

οι κατοικούντις την κώραν Βαριάδες.

Σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγειάν. Εγώ, αδελφοί μου, ως δούλος Χριστού του Θεού ημών ανάξιος, ελπίζοντις και διδάσκοντις το κατά δύναμιν τους χριστιανούς, ήλθον και εδώ εις την κώραν σας και βλέποντις ότι δεν έχετε σχολείον, παρεκίνησα τους χριστιανούς και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον σας. Πρέπει δε και σεις να βοηθήτε πάντοτε το σχολείον σας εξ ιδίων πόνων ή κοινώς από την κώραν, ή και από βακούφια δια να λάβητε και μισθόν παρά Θεού και τιμήν παρ' ανθρώπων.

Είμαι και εγώ χρεώστης, θα παρακαλώ τον Κύριον τον ευλογούντις ια πάντα, να ευλογήσῃ την κώραν σας και το σχολείον σας και τα παιδιά σας και να σας αξιώσῃ να ζήσετε και εδώ καλά και θεάρεστα και να σας βάλῃ και εις τον παράδεισον να χαίρεσθε και ευφραΐνεσθε δοξάζοντις την Αγίαν Τριάδα.

Έβαλα δε επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον κυρ Γεώργιον του Δήμου, επιστάτην δε και βοηθόν αυτού όλην την κώραν, μάλιστα δε τον κυρ Γεωργάκη του Πάνου, ίνα κυβερνήσουν το σχολείον σας καθώς ο Κύριος θα τους φωτίσῃ. Έτι δε επιστάτην τον πανά Αποσιόλη.

Μάρτιος 1779

Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος ευκέτης σας»²

Στα Βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου, Τύρνα, Περτούλι, Βετερνίκο, Πύρρα, Δέση, ι-

1. Φιλ. Κολοβός, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η δράση του στην περιοχή της Άρτας*, ό. π. σελ. 168.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 424, επίσης Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 324 - 325, Νομίκος Βαπορίσ, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 150.

δρύνει κοινά Σχολεία¹. Στους βλάχους της Πίνδου ο Άγιος Κοσμάς επιμένει ιδιαίτερα, ιδρύοντας Σχολεία και επιβάλλοντας την ομιλία της ελληνικής γλώσσας στην περιοχή, όπως θα μιλήσουμε διεξοδικότερα στο κεφάλαιο περί γλώσσας. Η σύσταση και διατήρηση Σχολείων στις ορεινές αυτές περιοχές, ιδιαίτερα τον απασχόλησε. Οι Καλαρριτες, χωριό πιο εύπορο από το Συρράκο, διατηρούσαν ανώτερο Σχολείο, ενώ το Συρράκο, αν και πολυπληθέστερο, όχι. «Ο Άγιος Κοσμάς, λοιπόν, ίνα και το Συρράκον αποκτήση σχολείον αντάξιον αυτού, προς ίδρυσιν και διατήρησιν αυτού, επέβαλε την εκποίηση παντός περιττού και μη αναγκαίου πράγματος των κατοίκων. Μετά την ευφραδή και πειστικωτάτην χριστιανικήν διδασκαλίαν αυτού προς περιστολήν της πολυτελείας και παντός περιττού επί του βωμού των Μουσών»², οι γυναίκες των Συρρακιωτών πούλησαν με ευχαρίστηση και αυταπάρνηση όλα τα χρυσά, αργυρά και μεταξωτά τους και από τότε κατήργησαν τα βαρύτιμα κοσμήματα και ενδύματα που φορούσαν, όπως και οι γυναίκες των Καλαρριτών, για να διατηρήσουν τα Σχολεία στις δύο κοινότητες. «Ο Άγιος Κοσμάς, διήλθεν εκ Συρράκου και Καλαρριτών κατά το 1777»³.

Το “πάθος” της Παιδείας τον κατέτρωγε, με αποτέλεσμα να οργώνει τις ελληνικές επαρχίες και να συσταίνει Σχολεία ελληνικά. Στα χωριά της Πίνδου και του Γράμμου ιδρύει ελληνορθόδοξα Σχολεία στη Σαμαρίνα, Μαλακάσι, Περιβόλι, Σμίξι, Αβδέλλα. Στη διδασκαλία του οφείλεται η σύσταση ελληνικής Σχολής στη συνοικία της μητροπόλεως Τρεβενών⁴. Με εράνους και τη συνδρομή προυχόντων και προεστών, δημιουργεί τους πόρους συντηρήσεως των ιδρυομένων Σχολείων⁵.

Οι γραπτές μαρτυρίες του Περραιβού, Μπάρτα, Λαμπρίδη, Φαλτάιτς, οι παραδόσεις που σώζονται ακόμα στο στόμα του λαού και οι εικόνες του Αγίου, που συναντά κανείς σε Εκκλησίες και οικογένειες, μαρτυρούν το πέρασμα του Πατροκοσμά από το Ζαγόρι. Σκοπός του ήταν η ενίσχυση της Παιδείας με το άνοιγμα Σχολείων. Αναφέραμε το περιστατικό για την ίδρυση Σχολείου στην Καλωτά και όχι την κατασκευή γέφυρας, που προτιμούσαν οι κάτοικοι⁶. Επεδίωξε την εξεύρεση πόρων για την ίδρυση και συντήρηση

1. Κ. Κρυστάλλης, *Οι βλάχοι της Πίνδου*, Άπαντα Κρυστάλλη, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967, σελ. 140.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμ. Δ', σελ. 435.

3. Κ. Κρυστάλλης, *Οι βλάχοι της Πίνδου*, ό. π. σελ. 140.

4. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, ό. π. σελ. 116.

5. Δημ. Τσάκωνας, *Η κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περιοδ. Η.Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 559, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμ. Δ', σελ. 433.

6. Άγγ. Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, ό. π. σελ. 4

του Σχολείου στο Πάπιγκο, χρησιμοποιώντας τον περιττό στολισμό των γυναικών του χωριού. Με την εκποίηση των κοσμημάτων και μεταξωτών των γυναικών της Λεσνίτσας, βρέθηκαν τα μέσα για την ίδρυση του Σχολείου της κοινότητας, που αριθμούσε και πολλούς Βλάχους. Στην Τρινδα και το Φλαμπουράρι, κατέβαλε, κατά τον Λαμπρίδη¹, και ο ίδιος από το υστέρημά του, για το μεν πρώτο 1000, για το δε δεύτερο 200 γρόσια, όπως ήδη αναφέραμε.

Επειτα από τη μεγάλη περιοδεία του στα Ζαγόρια, φθάνει στη Ζίτσα. «Τόσο αγάπησε τη μαγευτική Ζίτσα, ώστε όχι μόνο τα 1767 έμεινε για μικρό διάστημα, μα και κατόπιν εκεί διαχείμασε κατά τις περιοδείες του στην Ήπειρο τα 1776 και 1779»². Η Ζίτσα «ήτο το προσφιλέστατον αυτού ενδιαίτημα και πολλάκις επεσκέφθη αυτήν και δεικνύονται ακόμη αι θέσεις, όπου ο λαός της Ζίτσης και των πέριξ χωρίων συνηθίζοντο κατά τας μεγάλας εορτάς ν' ακούση τα θεία λόγια... Καλόγηρος ων... ενδιέτριβεν ως επί το πλείστον εν ταις Μοναίς και μάλιστα την του Προφήτου Ηλιού ηγουμενεύοντος τότε του Ζαχαρίου ανδρός εγγραμμάτου, σεβαστού...»³. Εκεί, «παρά την Λούτσαν...εζωγράφισεν εκ του φυσικού ο χρωστήρ ανωνύμου Ηπειρώτου ζωγράφου μετά το πέρας της διδαχής του το 1767»⁴ τον Άγιο, εικόνα⁵, που βρίσκεται σήμερα στο δεξιό προσκυνητάρι του ναού του Αγίου Νικολάου στη Ζίτσα, «στο μαχαλά Δασκαλειό», με την επιγραφική ένδειξη «Άγιος Κοσμάς ο Νέος μάρτυρας»⁶.

Στη Ζίτσα, όπως αναφέρει ο σχολάρχης Ξυλάντης στον Κ. Φαλτάιτς⁷, υπήρχε ανωτέ-

-
1. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, ό. π. σελ. 115.
  2. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδοση Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968, σελ. 99.
  3. Αμαλία Παπασταύρου, *Η Ζίτσα. γεωγραφική και ιστορική περιγραφή*, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρ. Κουσουλίνου, Αθήνα 1895, σελ. 38 - 39.
  4. Γεώργιος Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, τύποις Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιον 1950, σελ. 3.
  5. Αυθεντική προσωπογραφία του Πατροκοσμά που φιλοτεχνήθηκε από Ηπειρώτη, μάλλον, ζωγράφο, όταν ζούσε ακόμη ο Άγιος. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τόμος Ε' (1983), σελ. 280 - 284.
  6. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 277 - 279, επίσης Δ. Ευαγγελίδης, *Η προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά*, Η. Εστία, τεύχ. 16, τόμ. 2 (1953), σελ. 873.
  7. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, τυπ. Δ. Δελή & Ι. Τσιπή, Αθήναι 1929, σελ. 14.

ρα Ελληνική Σχολή στη Μονή του Προφήτη Ηλία. Ο Άγιος Κοσμάς με τη Διδαχή του «παρώτρυνε το πλήθος εις τα γράμματα», τους έπεισε για την ανάγκη Σχολείου στοιχειώδους εκπαίδευσως μέσα στη Ζίτσα και επειδή δεν είχαν χρήματα να το κτίσουν, ενθουσίασε τις γυναίκες, που έκοψαν «με τα δόντια το φλουρί που ήταν ραμένο στο κάλυμα του κεφαλιού πάνω από το μέτωπο, όπως συνηθίζονταν τότε και του το έδωσαν για το μεγάλο σκοπό»¹. Έκτοτε οι γυναίκες της Ζίτσας και των Κουρέντων κατήργησαν το φέσι το στολισμένο με νομίσματα και «έφερον στόλους»², τη λευκή μανδήλα, που τους υπέδειξε ο Άγιος να φορούν στο κεφάλι³. Αυτή τη μανδήλα τη διατηρούν μέχρι σήμερα στην επίσημη Εθνική Ηπειρωτική ενδυμασία⁴. Έτσι ιδρύθηκε το Διδασκαλείο, που λειτούργησε για πολλά χρόνια και όλη η συνοικία εκείνη πήρε το όνομα “Δασκαλειό”. «Κάπου εκεί σε μια γωνιά της σώζεται ένα κομμάτι από τον παλιό τοίχο του Διδασκαλείου»⁵, και οι σημερινοί Ζιτσαίοι το διατηρούν ως ιερό κειμήλιο.

Η Θεσπρωτία με τις βενετοκρατούμενες παραλιακές πόλεις της και τους εξισλαμισμένους Έλληνες τον απασχολεί ιδιαίτερα. Στην περιοχή οι εξισλαμισμοί ήταν πολλοί και επί των ημερών του Πατροκοσμά. Ο εξισλαμισμός της περιοχής «κορυφώθηκε στη διάρκεια του ΙΗ΄ αιώνα λόγω των πυκνών επιχειρήσεων των τουρκικών στρατευμάτων εναντίον των κλεφταρματολών, καθώς και λόγω των συνεπειών του ρωσοτουρκικού πολέμου και της αποτυχίας του κινήματος του Ορλώφ»⁶. Ο Αραβαντινός γράφει: «Κατά την εποχήν ταύτην (1737) οι χριστιανοί της Χαονίας και Θεσπρωτίας ήρξαντο ελαττούσθαι επαισθητώς, ένεκεν της κατά καιρόν τουρκίσεώς των, γιγνομένης προς αποφυγήν των α-

-
1. Α. Παπασταύρου, *Η Ζίτσα, γεωγραφική και ιστορική περιγραφή*, ό. π. σελ. 38, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1936. σελ. 184.
  2. Στόλος, από το ρήμα στολίζω, είναι το κάλυμμα της κεφαλής που συνέστησε ο Άγιος «πήρε λίγο άσπρο πανί, το έσχισε κατά μήκος εις την μέση, το έβαλε σταυρωδώς εις το κεφάλι μιας γυναίκας και έπειτα το ετύλιξε σαν σεντόν» Διήγηση Ξυλάντη, Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, ό. π. σελ. 14.
  3. Χρυσάνθη Ζιτσαία, *Οι Ηπειρώτισσες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού (από Ηπειρωτική Παράδοση)*, Ηπειρ. Ημερολόγιο, τόμος Α΄ (1979), σελ. 127.
  4. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 2, σελ. 41, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1954, σελ. 142 και 148, Χαρ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Ορθόδοξος Τύπος», έκδ. Η΄, Αθήνα 1993, σελ. 84.
  5. Χρυσ. Ζιτσαία, *Οι Ηπειρώτισσες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 128.
  6. Βασίλης Κρασίτης, *Η Ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα 1985, σελ. 37.

διαλείπτων κακουχιών, ας οι Οθωμανοί ενεποΐουν εις τους χριστιανούς. Πολλά χωρία ηνα γκάσθησαν, ίνα εναγκαλισθώσι τον Ισλαμισμόν»¹, και ακολουθούν δεκάδες χωριών που εξισλαμίστηκαν.

Ο Πατροκοσμάς οργώνει την περιοχή της Τσαμουριάς², Φιλιάτες, Παραμυθιά, Μαργαρίτι, αψηφόντας τα στοιχεία της φύσεως, το φοβερό κρύο και τα χιόνια της Ηπείρου. Δύο φορές έκανε περιοδείες σε πολλά χωριά του Θεσπρωτικού κάμπου. Έλληνες και Τούρκοι τον λατρεύουν, τον πιστεύουν, τον θεοποιούν. «Από τους Φιλιάτες οι πρώτοι αγάδες επήγαν δια να ιδούν τον Άγιον, και να ακούσουν τη διδαχή του... εζήτουν να τους δώση την ευχήν του ο Άγιος από την καρδιαν του, και όχι από τα χείλη του»³. Στην Παραμυθιά συστήνει το Σχολείο της πόλεως στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, «νέο φυτώριο στελεχών»⁴ και γράφει στον αδελφό του Χρύσανθο, που ήταν στη Νάξο, την Επιστολή που συνάψιζε όλη του τη ζωή και τη δράση, και που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα πιο κάτω. Συνεχίζει την περιοδεία του στο Μαργαρίτι, Πάργα, Ράπιζα, Αγυά, Λυπούρεσι, όπου συστήνει Σχολεία.

Στην βενετοκρατούμενη Πάργα, σύμφωνα με τις διηγήσεις γερόντων Παργινών προς τον Περραιβό, όταν ο Άγιος πέρασε από την πόλη τους, είπε ότι οι πολλές εκκλησίες δεν διατηρούν ούτε ενισχύουν την πίστη, αν οι πιστοί «**δεν είναι φωτισμένοι υπό των τε παλαιών και των νέων αγίων γραφών' η πίστις μας δεν εστερεώθη υπό αμαθείς αγίους, αλλά από σοφούς και πεπαιδευμένους αγίους, οΐτινες και τας Αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν, και δια θεοπνεύστων λόγων αρκούντως μας εφώτισαν**». Γι' αυτό, «**προς διαφύλαξη της πίστεως και ελευθεριαν της Πατριδος**», παρακίνησε τους Παργινούς να συστήσουν «**ανυπερθέτως σχολείον ελληνικόν, δι' ου γνώσονται τα τέκνα υμών άπερ υμείς αγνοείτε**»⁵. Για τη Σχολή της Πάργας γράφει και ο διοικητής Πάργας Benetto Pieri προς τον Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης στην Κέρκυρα, Giacomo Nani, ότι ο Κοσμάς «προέτεινε την ίδρυσιν Σχολής Ελληνικών Γραμμάτων, υπέρ της ο-

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τυπογρ. Βλαστού, Αθήνα 1856, τόμος Α', σελ. 245.

2. Με την ονομασία Τσαμουριά, εννοούμε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας την περιοχή της Ηπείρου που περιλάμβανε τις επαρχίες Παραμυθιάς, Φιλιατιού, Πάργας και Μαργαριτιού, καθώς και μερικά μέρη του Δελβίνου. Βασ. Κρασίτης, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας (ΙΕ' μέχρι Κ' αιώνα)*, Αθήνα 1986, σελ. 15.

3. Σάπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 19.

4. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, ό. π. σελ. 117.

5. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιιδίμου Ρήγα*, ό. π. σελ. 48.

ποίας οι κάτοικοι προσέφερον αμέσως διάφορα χρηματικά ποσά»¹. Στην Πάργα ξεκινούν οι ανησυχίες και αντιδράσεις των Βενετών για τον Έλληνα καλόγερο, που ήλθε στην πόλη ακολουθούμενος από πλήθη λαού και μάλιστα πολλών οπλισμένων². Στις 27 και 29 Μαΐου 1777, ο Βενετός διοικητής της πόλης Benetto Pieri, με δύο εκθέσεις του, ενημερώνει την κυβέρνησή του για την άφιξη του Πατροκοσμά, που μέχρι τότε μάλλον τους ήταν άγνωστος, ή δεν τους απασχόλησε ιδιαίτερα. «Πρώτο μέλημα του Βενετού διοικητή ήταν να φροντίσει για την όσο το δυνατόν συντομότερη απομάκρυνση του Έλληνα ιεροκήρυκα και των ανθρώπων του από την βενετική κτήση. Φαίνεται όμως ότι ο Άγιος πρόλαβε να ολοκληρώσει έναν κύκλο κηρυγμάτων στην περιοχή της Πάργας, όπου έμεινε τουλάχιστον τρεις μέρες (27 - 29 Μαΐου 1777)»³. Παρόλες τις αντιδράσεις των Βενετών, ο Πατροκοσμάς, όπως μαρτυρούν οι βενετικές πηγές, ήλθε δύο ακόμη φορές στην Πάργα, μια στα 1778 και μια τον επόμενο χρόνο, 1779⁴.

Από τα βενετικά έγγραφα γνωρίζουμε το πέρασμα του Αγίου από την περιοχή του Λούρου, Φλάμπουρο και Μαύρο Μαντήλι. Στο Μαύρο Μαντήλι κήρυξε στις 18 και 20 Απριλίου 1779, «έξη χιλιάδες άτομα τον είχαν παρακολουθήσει και τον άκουγαν»⁵. Εκεί τον επισκέπτεται ο κερκυραίος κόμης Μαμμωνάς, κατάσκοπος της Βενετίας, που έμεινε μαζί του τρεις μέρες, με στόχο να συγκεντρώσει πληροφορίες για τα σχέδια του «γνωστού καλόγερου Κοσμά», όπως τον αποκαλούσαν οι Βενετοί. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρει ο Έκτακτος Προβλεπτής της Αγίας Μαύρας (Λευκάδας) προς τον Giacomo Nani Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης, στην Κέρκυρα, στις 2 Μαΐου (ν. η.) 1779: «Τελευταίως ο καλόγηρος ούτος υπέβαλεν εις τους πολυάριθμους ακροατάς του - εν ω ευρίσκετο ακόμη εις Φλάμπουρα και Μαύρο Μαντήλι, απεχούσας δίωρον από τα της Πρεβέζης σύνορά μας - την πρότασιν περί ιδρύσεως σχολής όπου να διδάσκονται τα γράμματα εις τα παιδιά των πτωχών οικογενειών και τοσοούτον ενθουσίασε με την ευγλωτ-

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον*, ό. π. σελ.10, επίσης Αρ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 78.
  2. Είναι γνωστό ότι στην περιοχή εκείνη, που κυριαρχούσαν οι εξισλαμισμένοι Αλβανοί, ιδίως στο Μαργαρίτι, οι κάτοικοι συνήθιζαν να οπλοφορούν, αφού και ο ίδιος ο Πατροκοσμάς σε μια διδαχή του τους προτρέπει να παραδώσουν τα όπλα. Ι. Μενούνος, *Κοσμά Αιτωλού Διδαχές*, ό. π. σελ. 271.
  3. Αρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 28.
  4. Πρόκειται για την αναφορά του διοικητή της Πάργας προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στην Κέρκυρα, στις 30 Απριλίου 1779.
  5. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 49.

τίαν του το ακροατήριο, ώστε εντός βραχυτάτου διαστήματος κατώρθωσε να συλλέξη περί τας δέκα χιλιάδας γροσίων εις μετρητά, εις πράγματα και ασημικά, τα οποία έφερον μαζί των οι ακροαταί του, αμφοτέρων των φύλων»¹. Ο κατάσκοπος Μαμμωνάς στην έκθεσή του προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας, Sebastiano Morosini, στις 7 Μαΐου (ν. η.), αφού περιγράφει το πώς τον δέχθηκε ο Πατροκοσμάς, συμπληρώνει: «Τα κηρύγματά του δεν έχουν άλλο θέμα ει μη να προτρέπουν τον λαόν εις το να ευεργετή τας εκκλησίας και να ιδρύη εις όλα τα χωριά σχολεία δια τα παιδιά, όπως έγινε με την Πρέβεζαν»².

Από τις παραπάνω μαρτυρίες φαίνεται η ίδρυση Σχολείων στην περιοχή της Πάργας και του Φαναρίου. Πρέβεζα, Παπαδάτες, Φλάμπουρα, Λούρος, Μαύρο Μαντήλι, Ζάλογγο, Πάργα, Αγιά, Μαργαρίτι, Παραμυθιά, Φιλιάτες και προχωρώντας βορειότερα Δρόβιανη, Δέλβινο, επαρχία Χειμάρρας. Όλα αυτά τα μέρη δέχονται τα φώτα της Παιδείας με τα Σχολεία που ιδρύει ο Άγιος.

Στο τέλος Μαρτίου του 1779 τον βρίσκουμε στους Παπαδάτες, όπου κατορθώνει να ιδρύσει Σχολείο και να εξασφαλίσει τους πόρους του. «Η επιστολή του στους Παπαδάτες δείχνει το οργανωτικό πνεύμα του και πώς γνώριζε να συγκινή τους απλοϊκούς ανθρώπους, που τον πίστευαν και τον άκουγαν»³:

«Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί,

οι κατοικούντες την κώραν Παπαδάται, σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν.

Εγώ αδελφοί μου, ως δούλος Χριστού του Θεού ημών ανάξιος, περιερχόμενος και διδάσκων το κατά δύναμιν τους χριστιανούς, ήλθα και εδώ και βλέποντας ότι δεν έχετε σχολείον, τους επαράκίνησα και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον σας. Πρέπει δε και η ευγένειά σας πάντες να βοηθάτε πάντοτε το σχολείον σας εξ ιδίων πόνων, ή κοινώς από την κώραν, ή και από τα βακούφια, δια να λάβετε και παρά Θεού τον μισθόν σας και τιμήν παρ' ανθρώπων.

Είμαι δε και εγώ κρεώσως να παρακαλώ τον Κύριον, τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήση την κώραν σας και το σχολείον και τα παιδιά σας και να σας αξιώση να

1. Αρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 101, επίσης Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον, περί Κ. Αιτωλού*, σελ. 7, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.

2. Αρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103 - 104, επίσης Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον, περί Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 8.

3. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Το Νέον Κράτος, έτος β', (1938), τεύχ. 14, σελ. 1183.

ζήσετε και εδώ καλά και θεάρεστα και να σας βάλλη και εις τον Παράδεισον να χαίρεσθε και να ευφραίνεσθε και να δοξάζετε την Αγίαν Τριάδα, αμήν.

Έβαλα δε και επίτροπον, με την γνώμην πάντων του κυρ-Ιωάννου του Πάνου και επιστάτας και βοηθούς αυτού τον κυρ-Δήμον του Παπά Ιωάννου και τον κυρ Σταύρον του Δήμου να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς ο Κύριος τους φωτίσῃ.

„Αποθ' (1779) Μάρτιος.

Κοσμάς ιερομόναχος

ευκέτης σας»¹.

Από τους Παπαδάτες κατέβηκε χαμηλότερα και κήρυξε σ' όλα τα χωριά της περιοχής εκείνης, Κεράσοβο, Ποδογύρι, Λέλοβα, Λούρο και Ζάλογγο, απ' όπου και πριν είχε περάσει και είχε ιδρύσει Σχολεία. Σώζεται η Επιστολή που έστειλε στους κατοίκους του Ζαλόγγου, και είναι η ίδια με την προηγούμενη προς τους Παπαδάτες με διαφορά το μήνα που εγράφη. Ο Φ. Μιχαλόπουλος αναφέρει ότι «φέρει ημερομηνία Φεβρουάριος 1779»², ενώ ο Δ. Παναγιωτίδης, που πρώτος δημοσίευσε την Επιστολή και όλοι οι άλλοι που ακολούθησαν, γράφουν ότι μήνας γραφής είναι ο Ιανουάριος του 1779³. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για το χωριό Ζάλογγο Πρεβέζης, ασήμαντο τότε και ανύπαρκτο σήμερα, που εννοούν οι διάφοροι μελετητές αναφερόμενοι στην Επιστολή αυτή (Μιχαλόπουλος, Βασιλόπουλος, Σαλαμάγκας και άλλοι), αλλά για το Ζάλογγο Παραμυθιάς, που σώζεται και σήμερα. Άλλωστε η σχετική Επιστολή βρέθηκε στο γειτονικό του Ζαλόγγου χωριό, Βλαχώρι της Παραμυθιάς από τον Παραμυθιώτη λόγιο γιατρό Δημήτριο Παναγιωτίδη, «ήτις εν αυτογράφω εύρηται...και ήτις εν αντιγράφω προ καιρού τινος μας υπεδείχθη ενταύθα»⁴.

1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 1183, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 423 - 424, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 149 - 150..
2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 1183,
3. Δ. Παναγιωτίδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του*, περιοδ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. 19 (1899), σελ. 451, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1977, τ. 2, σελ. 351 - 352, Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 422 - 423, Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 319 - 320, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 148.
4. Δ. Παναγιωτίδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του*, ό. π. σελ. 451, επίσης Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, Η. Ε. τόμ. 23 (1974), σελ. 350.

Στο αντίγραφο της Επιστολής, που δημοσίευσε ο Παναγιωτίδης, υπάρχει η εξής ι-διορρυθμία. Η σύσταση της επιτροπής για τη διοίκηση του Σχολείου, δεν είναι ενσωματωμένη στο σώμα της Επιστολής, αλλά στο τέλος, μετά το μήνα της γραφής της και την υπογραφή του Αγίου.

« 1779, αψοθ' Ιανουάριος.

Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος ευχέτης σας.

Έβαλα δε και επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον ευγενέστατον Ιωάννην του Νικολάου και επιστάτας και βοηθούς αυτούς, τον κυρ-Νικόλαον του Δημητρίου και τον κυρ-Νικόλαον του παπά Αναστασίου, κα τον κυρ Κύριον του Αθανασίου, να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς ο κύριος τους φωτίση έβαλα δε ακόμη επιστάτην και τον Γεώργιον του Αθανασίου»¹.

Σε πολλές εκδόσεις της Επιστολής προς τους κατοίκους του Ζαλόγγου, δεν υπάρχει η σύσταση της επιτροπής. Κατά τη γνώμη μας, η διαφορετική παράδοση του κειμένου της Επιστολής σημαίνει, ή ότι υπήρξαν περισσότεροι από ένας αντιγραφείς του αυτόγραφου της Επιστολής, που σώθηκε στο Βλαχάρι και κάποιος λησμόνησε τη σύσταση της επιτροπής και την πρόσθεσε στο τέλος, οπότε υπάρχουν διαφορετικά κείμενα λόγω αντιγραφής, ή ότι ο Άγιος έγραψε την κυρίως Επιστολή και αργότερα πρόσθεσε τους παραλήπτες και την επιτροπή που θα κυβερνούσε το Σχολείο ή, κατά τη γνώμη του Η. Βασίλα², πρόκειται για διοριστικό έγγραφο περί συστάσεως Σχολείων, που παίρνει κύρος από τη συνθήκη Τουρκίας - Ρωσίας του 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ Καιναρτζή) και από την άδεια, που είχε ο Πατροκοσμάς από τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Β', που του έδωσε εντολή να περιηγηθεί την Μακεδονία και ιδίως την Ήπειρο, συσταίνοντας Σχολεία και προτρέποντας στην Ορθοδοξία.

Παρόμοιου τύπου έγγραφα συστάσεως Σχολείων είναι και το προς το χωριό Παπαδάτες και οπωσδήποτε και προς όλα τα χωριά, που έστειλε Επιστολές ο Άγιος. Γι' αυτό το λόγο όλες οι Επιστολές αυτού του τύπου είναι ίδιες, με διαφορετικούς τους παραλήπτες των Επιστολών, το χρόνο γραφής τους και την επιτροπή κυβερνήσεως του Σχολείου.

Μπαίνει στην Πρέβεζα, στα 1768 και με τα κηρύγματά του «ζητάει από τους αρχόντους να φτιάξουν σχολεία Δημοτικά (αλληλοδίδακτα λεγόντουσαν τότε)»². Σύμφωνα με

1. Δ. Παναγιωτίδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του*, περ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, ό. π. σελ. 451.

2. Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα(1768 - 1779)*, Η. Ε. τόμος Κ'(1971), σελ. 904 - 905 και 902.

τον Λαμπρίδη, «ταχέως απεπέμφθη»¹ από την πόλη, γιατί «οι Βενετοί, οι προύχοντες, κι οι Εβραίοι δεν επέτρεψαν την ομιλία του. Όμως κήρυξε απ' έξω στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου κι ύστερα στον κάμπο της Νικοπόλεως, όπως λέει η τοπική παράδοση, και μπροστά σε πολύ ντουινιά»². Το Σχολείο της Πρέβεζας έγινε σε άλλη του περιοδεία, μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Κainaρτζή και σφραγίστηκε η ίδρυσή του με την Επιστολή, που έστειλε ο Άγιος στους κατοίκους της Πρέβεζας, τον Απρίλιο του 1779.

«Ευγενέστατοι αγαπτιοί μου αδελφοί,

οι κατοικούντες την χώραν Πρέβεζαν, σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιο Θεόν δια την ψυχικίν και σωματικίν σας υγιάν».

Το κείμενο της Επιστολής είναι ίδιο με την Επιστολή προς τους Παπαδάτες, και στο τέλος αναφέρει την επιτροπή του Σχολείου.

«Έβαλα δε και επίτροπον τον παπά κυρ-Νικόλαον Κεραμίδαν και τον κυρ-Αναστάσιον παπά-Ρίζον, να κρατούν και να κυβερνούν το άνωθεν σχολείον. Έτι δε και επιστάτας και βοηθούς αυτών τον κυρ-Δήμον του Χρήστου και τον κυρ-Σπύρον του Γεωργίου Λάμπρου και τον κυρ-Χρήστον του Γεωργίου να βοηθούν το αυτό σχολείον, καθώς ο Κύριος τους φωτίσει. Και αν σας τύχη κανένα εμπόδιον από τους εξουσιαστές της αυτής χώρας να τον εβγάνετε έξω από το σύνορον, όθεν σας φανή εύλογον. Ταύτα και υγιαίνετε εν κυρίω.

„Αφοθ'(1779) Απρίλιος

Κοσμάς ιερομόναχος ευχέτης»³.

Ας δούμε επισταμένως την Επιστολή του Αγίου στους Πρεβεζάνους, η οποία αφενός θεωρείται ως η γνησιότερη Επιστολή του, αφετέρου δημιουργεί κάποια ερωτηματικά, μάλλον από τη λανθασμένη αντιγραφή της. Ερωτηματικά, λοιπόν, δημιούργησε η φράση του Αγίου στην Επιστολή **«και αν σας τύχη κανένα εμπόδιον από τους εξουσιαστές της αυτής χώρας να τον εβγάνετε έξω από το σύνορον, όθεν σας φανή εύλογον»**. Πού

1. Ι. Λαμπρίδης, *Α' Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, ό. π. σελ. 110.

2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β' (1938), τεύχ. 12°, σελ. 973.

3. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 493, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 425, Ηλίας Βασιλάς, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζας(1768 - 1779)*, ό. π. σελ. 904, Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς Αιτωλός*, ό. π. σελ. 327 - 328, Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β' (1938), τεύχ. 14°, σελ. 1184, Nomikos Vaportis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 151.

έξω; Ο Λαμπρίδης ρωτάει «τι δηλοί τούτο;» και ο Φ. Μιχαλόπουλος «του σχολείου της πόλεως;» Απάντηση στο ερώτημα δίνει η διαφωτιστική σημείωση της Αρτεμης Κυριακού-Ξανθοπούλου στη μελέτη της, "Ο Κοσμάς και οι Βενετοί", όπου φαίνονται οι εναντίον του κινήσεις των Βενετών και η πρόθεση του Αγίου να αποφύγει κάθε κίνηση που θα τους ενοχλούσε, χωρίς ωστόσο ν' αποκλίνει από τους δικούς του στόχους. Προτρέπει τους Πρεβεζάνους να μεταφέρουν το Σχολείο που ίδρυσε έξω από τα βενετικά σύνορα, εφ' όσον συναντήσουν αντίδραση από την πλευρά των Βενετών. Η Επιστολή έχει αντιγραφεί λανθασμένα σε όλες τις εκδόσεις της, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση ως προς το ακριβές νόημα της προτροπής του Αγίου. «Εδώ παραθέτω τη σωστή γραφή, (γράφει η Α. Ξανθοπούλου) από το χειρόγραφο των ΓΑΚ, Κ95, α: **«και αν σας τύχη κανένα εμπόδιον, από / τους εξουσιαστές της αυτής χώρας, να / το ευγάνετε έξω από το σύνορο όθεν σας / φανί εύλογον...»**. Στις ως τώρα μεταγραφές στη θέση του **το** (σχολείο) υπήρχε **τον**¹, και αυτό το **ν** δημιουργούσε τα γνωστά ερωτηματικά. Από την Επιστολή αυτή φαίνεται καθαρά η εχθρική στάση των Βενετών απέναντι στον Πατροκοσμά και στις προσπάθειες του για τη διαφώτιση των υποτελών τους, παρόλη τη διπλωματική ευελιξία του με τις προτροπές του προς τους υπηκόους της Γαληνοτάτης για αφοσίωση στον άρχοντά τους, που θεωρούνταν προκάλυμμα πίσω από το οποίο προσπαθούσε να κρύψει τους πραγματικούς του στόχους².

Ο Ηλίας Βασίλας στη δημοσίευση του άρθρου του στην Ηπειρωτική Εστία του 1971, γράφει για την Επιστολή: «Σώζεται σήμερα το πρωτότυπό της, που το είδα και το διάβασα στο σπίτι του Ι. Τάλλαρου. Ήταν άλλοτε κτήμα της οικογένειας Ζαλογγίτου... Το γράμμα τούτο δεν φέρει τόπον εκδόσεως, πόθεν το έστειλεν ο Κοσμάς...». Και συνεχίζει ο Βασίλας, εκφέροντας τη γνώμη του για την Επιστολή: «Πιστεύω ότι το γράμμα τούτο εγκύκλιος του Πατρός-Κοσμά είναι αυτόγραφο, γιατί είναι επί του γνωστού Ολλανδικού χαρτιού τυπωμένου, με καθαρή γραφήν και ορθογραφίαν... Κατά τη γνώμη μου, που ασπάζεται και ο Κ. Στεργιόπουλος, πρόκειται περί διοριστικών εγγράφων και συστάσεως Σχολείων, που παίρνουν το κύρος των από τη συνθήκη Τουρκίας - Ρωσσίας του 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ Κιναρτζή), δια της οποίας ο Σουλτάνος θα εσταματούσε τους βίαιους εξισλαμισμούς και θα εξασφάλιζε τα θρησκευτικά δίκαια των χριστιανών. Παρόμοιου τύπου έγγραφο συστάσεως σχολείων είναι και το προς το χωριό Παπαδάτες»³.

1. Αρτ. Κυριακού Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί (1777 - 1779)*, ό. π. σελ. 46, σημ. 65.

2. Αρτ. Κυριακού Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί (1777 - 1779)*, ό. π. σελ. 47

3. Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα (1768 - 1779)*, ό. π. σελ. 904 - 905.

Ο Σ. Παπακυριακού για το Σχολείο στην Πρέβεζα γράφει: «Ίδρύει και ενταύθα σχολείον συλλέξας δι' εράνων 10.000 γροσίων υπέρ της ιδρύσεώς του εντός τριών ημερών, ως και άλλα ποσά για άλλα σχολεία»¹. Ο λαός της Πρέβεζας τον αγάπησε πολύ. Τα κηρύγματά του έκαναν συνταρακτική εντύπωση, η ανάμνηση των Διδαχών του και η Επιστολή του, καθώς και οι διάφορες παραδόσεις για τον Άγιο στηρίζουν ακόμη τους κατοίκους της πόλης².

Αφήνοντας τη Ν. Ήπειρο ανεβαίνει βορειότερα στο Δέλβινο και μετά στο Μπεράτι. Στον κώδικα του Δελβίνου διαβάζουμε: «(1775) Κατά τα χίλια επτακόσια εβδομήντα πέντε του έτους, αρχιερατεύοντος του Ιωαννικίου, ήλθεν εις την επαρχία μας ο άγιος Κοσμάς. Ευγήκεν ο καλός Ιωαννίκιος και τον εδέχθη με μεγίστην χαράν και αγαλλίασιν κατά τα ειωθότα και εκάθησε μετ' αυτού εις την επισκοπήν. Το πρωί εσυνάχθησαν οι χριστιανοί και εκήρυξεν ο ιερομόναχος τον λόγον του Θεού... ομοίως και την άλλην και την τρίτην ημέρα ευγαίνοντας εις τα χωρία οι δύο ομού και κινώντας από τους Συρακάτες έφθασαν μέχρι Δρυμάδες της Χειμάρας. Σχεδόν επάτησαν όλα τα χωριά της επαρχίας μας... Από εδώ φεύγων ο Άγιος επέρασεν εις Φιλιάτες, ο δε Ιωαννίκιος ερχόμενος εις την επισκοπήν του εκάθησε μερικόν καιρόν περίκλειστος μελετών τας θείας γραφάς ημέρας και νύκτας»².

Δύο “σημειώματα” μαρτυρούν ότι ο Πατροκοσμάς έφθασε στο Μπεράτι κατά το 1777. Ο Σπυρίδων Λάμπρος στον “Νέο Ελληνομνήμονα” του 1910, δημοσιεύει την πρώτη συλλογή “Ενθυμήσεων”, ήτοι χρονικών σημειωμάτων, μεταξύ των οποίων τον 49 κώδικα της πόλεως Κάστρου Βερατίου, όπου υπάρχει η σημείωση: «1777 - 1779. Τω 1777 Αυγούστου 22 ημέρα Τρίτη ήλθεν εις ασκητής καλούμενος Κοσμάς ιερομόναχος και εδίδαξεν ημέρας τρεις εν Βερατίω. Την διδαχήν δε έβαλεν αναβαίνων επί σκαμνίου και εδίδαξεν

1. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 49.

2. Ο Η. Βασίλας γράφει: «Εκεί πούναί τώρα ο πλάτανος του τζαμιού Αχμέτ Ντίνου και στην αυλή του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, ήταν κάποτε το βενετικό Διοικητήριο ή η βενετική Αστυνομία, ένα σπίτι δίπατο και ευρύχωρο... εκεί έξω έκανε τα κηρύγματά του ο Κοσμάς... Τώρα σώζονται μόνο οι δυό πέτρινοι ορθοστάτες της μεγάλης εισόδου...» και στη συνέχεια αναφέρει: «Στην Πρέβεζα στο ολίγο διάστημα που έμενε το 1779, κατοίκησε στο σπίτι, που σώζεται σήμερα και κείται πλάι στο σπίτι και το μαγαζί του Γαλανού. Είναι ιδιοκτησία το σπίτι τούτο του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου». Επίσης, «το κτίριο του σχολείου που ίδρυσε ο Άγιος Κοσμάς σώζεται. Είναι σήμερα ο φούρνος του Τζάκου». Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα (1768 - 1779)*, Η. Ε. τόμος Κ' (1971), σελ. 904 και 905.,

3. Φ. Μπαρμίκας, *Κώδιξ του ναού της πόλεως Δελβίνου*, Η. Χ. (1930), τόμ. 5ος, σελ. 60 - 61.

όλον τον κόσμο και έκοψαν αι γυναίκες τα ασήμια και τα μεταξωτά φορέματα· και μετά δεύτερον χρόνον πάλιν ήλθεν εις Μουζακιάν και έφθασεν εις το χωρίον Κολικόνδησι και τον έπνιξαν με σκοινί και τον έρριψαν εις τον ποταμόν και τον έβγαλαν και τον ενταφίασαν εις το ρηθέν χωρίον και γράφω την ημέραν οπού τον εσκότωσαν 1779 Αυγούστου 24 ημέρα Σαββάτω»¹. Την ίδια “Ενθύμηση”, που έστειλε ο Ανθιμος Αλεξούδης μαζί με άλλες, δημοσιεύει ο Σ. Λάμπρος πάλι στον “Νέο Ελληνομνήμονα” του 1922, με τη σημείωση «εξεγράφη εκ του δεξιού πίνακος αρχαίου μηναιού του Αυγούστου τυπωθέντος εν Βενετία τω 1772 και ευρισκομένου εν τη εκκλησία Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου εν Κάστρω Βερατίου»².

Για την ίδια επίσκεψη του Αγίου Κοσμά στο Βεράτι, υπάρχει και άλλη σημείωση, γραμμένη στην αριστερή πλάκα, εσωτερικά, σε Μηναιό του Μαρτίου, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1558 και ανήκει και αυτό στην ίδια εκκλησία του Κάστρου Βερατίου: «Εις τους χιλίους επτακοσίους εβδομήκοντα επτά εις τας είκοσι δύο του αυγούστου μηνός επέρασεν ένας ασκητής και αγιώτατος άνθρωπος εις όλα τα μέρη εις Γραικίαν και Αρβανιτιάν’ ήλθεν και εδώ εις τα Βελεγράδια και μας εδίδασκεν άγια λόγια και εθαύμασαν οι χριστιανοί από τας διδαχάς αυτού και επήραν τόσον φόβον οι χριστιανοί και μάλιστα οι γυναίκες έκοψαν να μη φορούν ‘ποκάμισα κόκκινα και άλλα κεντημένα με χρυσάφι και πολλά πράγματα έκαμεν οπού τις ημπορεί να τα γράψη’ αλλά ταύτα τα έγγραφα δια ενθύμησην των μεταγενεστέρων εγώ ο ελάχιστος Νικόλαος υιός Κωνσταντίνου Νόκας και έξαρχος και όποιος να τον αναγνώση ας με συγχωρήση και να ήναι συγχωρημένος. αμήν. Και τω θεώ δόξα»³.

Ο Κουρτ-πασάς της επαρχίας τον υποδέχθηκε, του έδωσε άδεια για να κηρύττει ελεύθερα στην επαρχία του και του χάρισε «θρονίον ενδεδυμένον δια μεταξωτού υφάσματος (κατηφέ) δια να ανέρχεται επ’ αυτού και διδάσκη τον λαόν»⁴, διότι ήταν κοντός στο ανάστημα, «ολίγον κοντακιανός»⁵, όπως αναφέρεται στη χειρόγραφη “Ενθύμηση” της Μονής Νικάνορος της Ζάμπορδας, στην περιφέρεια Βεντζίων Γρεβενών. Στο Μπεράτι ίδρυσε Σχολείο, στο οποίο διευθυντής, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα διορίστηκε ο μαθητής

-
1. Ανθιμος Αλεξούδης, *Δελτίον Ιστορικής και εθνολογικής εταιρείας*, τόμος Ε΄, σελ. 369 και Ν. Ε. τόμος 7^{ος} (1910), σελ. 242.
  2. Σπ. Λάμπρος, *Ενθυμήσεις σταλείσαι υπό του Αμασειάς Ανθίμου Αλεξούδη*, Ν. Ε. τόμος ΙΣΤ΄ (1922), σελ. 413.
  3. Σπ. Λάμπρος, *Ενθυμήσεις σταλείσαι υπό του Αμασειάς Ανθίμου Αλεξούδη*, ό. π. σελ. 413.
  4. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον*, ό. π. σελ. 47.
  5. Σ. Παπακυριακού, *Διδαχάί, Επιστολαί, Μαρτύριον Κοσμά*, Αθήναι 1953, σελ. 1.

και βιογράφος του Σάπφειρος Χριστοδουλίδης από το Γραμμένο, τον οποίον αργότερα συναντάμε διευθυντή στο Σχολείο του Μετσόβου.

Από τις δέκα γνωστές Επιστολές του Αγίου, που αναφέρονται στην ίδρυση και τη λειτουργία Σχολείων, οι έξι απευθύνονται στα χωριά του Δελβίνου και της Χειμάρρας: Μουζίνα, Χάλιου, Συρακάτες, Δρόβιανη, Σενίτσα, Χειμάρρα. Στην ακριτική αυτή περιοχή της Ηπείρου έδωσε τη μεγαλύτερη προσοχή του ο άγιος Εθναπόστολος κατά τις τελευταίες ημέρες της ζωής του, ως να προέβλεπε την κακή της μοίρα. Έτσι ιδρύθηκαν παντού Σχολεία και προικοδοτήθηκαν από τα μοναστήρια, τις εκκλησίες, τις κοινότητες, από ευπόρους και φιλόμουςους ομογενείς, με πάγιους πόρους για την συντήρηση και κανονική λειτουργία τους¹.

Η ίδρυση των Σχολείων της περιοχής της Χειμάρρας «συνδέεται προς το όνομα του Αγίου Κοσμά, λόγιου μοναχού, όστις ειργάσθη μεγάλως εν Ηπείρω και αυτή τη Αλβανία χάριν της εν αυταίς στηρίξεως της ορθοδοξίας και της ελληνικής παιδεύσεως... Οι Χιμαριώτες προσεχώρησαν μετ' ενθουσιασμού εις τας εκπολιτιστικάς προσπαθείας του αποστόλου εκείνου της εθνικής ιδέας... Και αυταί δ' αι γυναίκες των χωρίων της Χιμάρρας προσηνέχθησαν καθ' ον τρόπον αι των χωρίων Κάργιανη και Λέκλα των διαμερισμάτων Αργυροκάστρου και Τεπελενίου, θυσιάσασαι χάριν της ιδρύσεως των σχολείων αυτών το προϊόν της πωλήσεως των ιδίων κειμηλίων και απάντων των πολυτίμων αυτών ενδυμάτων»². Από το κείμενο αυτό του Σ. Λάμπρου φαίνεται η ίδρυση Σχολείων από τον Άγιο Κοσμά, όχι μόνο στην περιοχή της Χειμάρρας, αλλά και στις επαρχίες Αργυροκάστρου και Τεπελενίου, που ήταν αποτέλεσμα του φλογερού κηρύγματος του Αγίου. Ο Τρύφων Ευαγγελίδης στην “Παιδεία επί Τουρκοκρατίας” γράφει ότι στη Χειμάρρα ιδρύθη «τη ενεργεία του, του τα μέρη ταύτα της Β. Ηπείρου περιοδεύσαντος, διδάξαντος και υποστηρίξαντος τον χριστιανισμόν και τον ελληνισμόν, Κοσμά του Αιτωλού, νέαν Σχολήν». Και συμπληρώνει: «Λέγεται δε, εκ παραδόσεως, ότι αι γυναίκες επί τη διδασκαλία επώλουν τα κοσμήματά των και αι Μοναί συνεισέφερον εράνους προς ίδρυσιν σχολείων τη προτροπή του Αγίου Κοσμά»³. Για το Σχολείο του Πατροκοσμά στη Χειμάρρα και την Επιστολή του, θα μιλήσουμε διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Στη Δρόβιανη κηρύττει πολλές φορές. Ο Άγιος Κοσμάς «εις την πρώτην αυτού περιοδείαν ευχαριστήθη», διότι πηγαίνοντας εκεί βρήκε «αστικήν σχολήν, σπουδαίον εν τη

1. Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, Αθήνα 1966, σελ. 253.

2. Σπυρ. Λάμπρου, *Ηπειρωτικά*, Ν. Εστία, τόμος 10^{ος} (1913), σελ. 393.

3. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, Αθήνα 1936, τόμος Α', σελ. 188.

επαρχία κέντρον» το οποίον πρόσφερε «μεγίστην πνευματικήν ωφέλειαν» σε όλη την περιοχή. Ο Δροβιανίτης ιστορικός Νικόλαος Μυστακίδης, αναφέρει ότι στη Δρόβιανη έγινε δεκτός ο Πατροκοσμάς με «ανοικτάς αγκάλας» και πολλές περιποιήσεις. Ο Άγιος «επισκεφθείς την σχολήν, διευθυνομένην τότε υπό του Ευθυμίου Οικονόμου, και προβάς εις εξέτασιν των μαθητών, εξέφρασε την χαράν του, διότι εν τη κάτω Ηπείρω εύρεν ανωτέραν εστίαν των γραμμάτων, την της Δρόβιανης ελληνικήν σχολήν»¹.

Κατά την πρώτη του περιοδεία, το 1773, ίδρυσε στις δύο κοινότητες Άνω και Κάτω Δρόβιανης και “κοινά” Σχολεία και διόρισε εφορευτικές επιτροπές, που αποτελούνταν από τους προκρίτους και διδασκάλους Χαρίτωνα, Οικονόμου, Παπαχρήστο, Δρόσο, Πράτσικα, Ζώτο, Λάππα και Παπαζήση. Βρήκε τους πόρους για τη λειτουργία και των δύο Σχολείων της Δρόβιανης, με την εκούσια εκποίηση όλων των χρυσαφικών και ασημικών των γυναικών της, ώστε να βρεθεί κεφάλαιο αρκετό, αποδίδον ετήσιο εισόδημα για την ενίσχυση τους. Είναι συγκινητική η προσφορά της Ελληνίδας γυναίκας, «μεγαλόψυχης στον πόνο και στη δόξα», που θυσιάζει ό,τι χρειάζεται κάθε φορά για να μεγαλουργήσει και να καταξιωθεί. Ο Άγιος συγκέντρωσε δεκαέξι χιλιάδες γρόσια, με τα οποία συνέστησε Σχολεία και διόρισε δάσκαλο τον ιερομόναχο Ιερεμία, συμμαθητή του παπά-Ζήση από την Κάτω Δρόβιανη. Τα Σχολεία της Δρόβιανης παρείχαν στους τροφίμους τους άρτια εγκυκλοπαιδική μόρφωση. Σπουδαίο μάθημα ήταν και η βυζαντινή μουσική. Οι δάσκαλοι των Σχολείων της Δρόβιανης, μέχρι το 1874 πληρώνονταν από τους τόκους του κληροδοτήματος εκείνου του Πάτερ Κοσμά, το περίφημο “Κοσμά Μπορεντζί”².

Το 1777, κατά τη δεύτερη περιοδεία του, ευχαριστήθηκε για την πρόοδο των Σχολείων και σύμφωνα με τον Β. Μπαρά, «συνήγαγαν αμοφτέρας τας Κοινότητας εις τον μεταξύ των δύο χωρίων υψούμενον λόφον και δια συγκινητικής ομιλίας προχώρησε στην ένωση των δύο Σχολείων εις εν κεντρικόν, προορισμένον να εξυπηρετήση τας εκπαιδευτικές ανάγκας των περιχώρων. Η ομιλία του εγένετο όπισθεν του ναού, εις την ρίζαν γηραιάς ελαίας (εις την οποίαν, κατά το σύνηθές του, αφήκε και σταυρόν) σωζομένης μέχρι της κατά το 1916 επιδρομής των Ιταλών, όποτε ισοπεδώθη υπ’ αυτών»³.

1. Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4, επίσης Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 27 / 9 - 9 / 10 1895, αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

2. Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, ό. π. σελ. 367, επίσης Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί*, περ. Το Νέον Κράτος, τ. 14, σελ. 1185, Χρ. Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των θεών*, ό. π. σελ. 154.

3. Βασίλ. Μπαράς *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, ό. π. σελ 301.

Στην Επιστολή που έστειλε στους Δροβιανίτες, στις 15 Ιουλίου του 1779, γράφει: «Προς τους κατοίκους Δρόβιανης.

Ευγενέστατοι αγαππού μου αδελπού, οι κατοικούντες την κώραν Δρόβιανης, πάνου Μακαλά, σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιο Θεόν δια ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν...

και αφού αναφερθεί στην ίδρυση του Σχολείου και στον μισθό, που θα λάβουν από το Θεό και την τιμή από τους ανθρώπους, καταλήγει:

...έβαλα δε προς τούτοις επίτροπον εις το σχολείον, με την γνώμην όλων των χριστιανών της κώρας σας, τον αιδεσιμώτατον παπά κυρ-Κυριάκον και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την κώραν, δια να κυβερνήσουν το Σχολείον όπως ο Κύριος τους φωτίση. Ταύτα και υγιαίνετε εν Κυρίω.

Ήψοθ' (1779) Ιουλίου ιε'

Κοσμάς ιερομόναχος

και ευχέτης πάντων των χριστιανών»¹.

Στη Δίβρη, της επαρχίας Χειμάρρας, ίδρυσε το 1778, στη σταυροπηγιακή και πατριαρχική μονή Στύλου, Ανώτερη Σχολή της αρχαίας διαλέκτου και των επιστημών με σκοπό τη συγκρότηση στελεχών, που ως διδάσκαλοι και ιερείς θα συνέχιζαν τη δική του διδασκαλία². Το κτίριο της Σχολής, που σωζόταν στην προέκταση του νάρθηκα της μονής, είδε ο Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Παπακυριακού, όταν υπηρετούσε ως ιεροκήρυκας στη μητρόπολη Αργυροκάστρου, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Το κτίριον της Σχολής ητυύχησα να ίδω κατά το έτος 1905, κείμενον εν τη προεκτάσει του νάρθηκος του ναού»³. Ο δε Ι. Λαμπρίδης γράφει: «Την εν τη της Αβαρίτσης Μονή φωτοβόλον εστίαν επανήγαγεν εις την ζωήν (1778) προς κραταίωσιν της πίστεως ημών ιδίως ο ισαπόστολος Κοσμάς συστήσας εν τη σταυροπηγιακή της Δίβρης Μονή σχολήν επί μακρόν μεν διαρκέσασαν, αλλά σπουδαίως τους περιοίκους ωφελήσασαν»⁴. Και ο Σ. Παπακυριακού συμπληρώνει: «Ωσαύτως και εν τη μονή Ιωάννου του Θεολόγου ιδρύει σχολήν παρεμφερή»⁵.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 426, επίσης Ν. Vaporis, *Father Kosmas*, σελ. 153.

2. Α. Βεργής, *Ο Πατροκοσμάς και το κοινωνικό του έργο*, περ. Στερεά Ελλάδα (1996), σελ. 258.

3. Σ. Παπακυριακού, *Συμβουλή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, σελ. 48, επίσης Κ. Κώνστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η.Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 866.

4. Ι. Λαμπρίδης *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, ό. π. Μέρος Α', σελ. 69, επίσης Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο*, ό. π. σελ. 315.

5. Σ. Παπακυριακού, *Συμβουλή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 48.

Ο Τρύφων Ευαγγελίδης, βασιζόμενος σε πληροφορίες που του είχε στείλει ο Δροβιαντής λόγιος Νικ. Μυστακίδης, γράφει ότι, χάρη στον Άγιο Κοσμά απέκτησαν Σχολεία τα χωριά Χάλιου, Σιρακάτες, Μουζίνα, Σενίτσα¹. Συγκεκριμένα στο χωριό Χάλιου «η σχολή ιδρύθη υπό του σεβασμίου Κοσμά κατ' Ιούλιον 1779»², και σύμφωνα με την Επιστολή του Αγίου, που έχει διασωθεί στο ίδιο χωριό, όρισε **«επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον κυρ-Ρίζον του Δήμου και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλο το χωριόν, μάλιστα δε τον κυρ-Κυριάζον του Ζήση και τον κυρ-Ιωάννην του Γκίκα και τον κυρ-Ιωάννην του Ζώτου, και τον κυρ-Κυριάζον του Δημητρίου και τον κυρ-Κώνσταν του Σταύρου και τον κυρ-Πάντον του Δήμου να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς τους φωπίση ο Κύριος»**³.

Στη Μουζίνα, με την ομιλία του ενθουσιάζει τους κατοίκους και συστήνει το πρώτο τους Σχολείο, για να μαθαίνουν τα παιδιά τους γράμματα **«χωρίς πληρωμίν»** και βάζει επίτροπον **«με την γνώμην πάντων, τον παπά κυρ-Διαμάντην και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον παπά κυρ-Νιέντεν και τον κυρ-Αθανάσιον του Ζήση και τον κυρ-Νίκα του Κυριάκου να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς ο Κύριος τους φωπίση»**⁴, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην Επιστολή που τους στέλνει τον Ιούλιο του 1779.

Την Επιστολή αυτή δημοσίευσε για πρώτη φορά ο Νικόλαος Μυστακίδης στον «Νεολόγο» Κωνσταντινουπόλεως στις 19 / 31 Μαρτίου 1890 με την πληροφορία: «Η ιδιόχειρος γεγραμμένη πολύτιμος και σεβαστή αυτή επιστολή του ισαποστόλου Αγίου Κοσμά ευρίσκεται ενταύθα εν Μουζήνη, χωρίω αλβανογλώσσω του τμήματος Δελβίνου, μίαν ώραν εκ της κωμοπόλεως Δροβιάνης, εν τη βιβλιοθήκη του ιερέως και οικονόμου Σταύ-

-
1. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμος Α', σελ. 189, επίσης Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964)*, ό. π. σελ. 314.
  2. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμος Α', σελ. 189.
  3. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. τόμος Α', σελ. 189, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 427, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 154.
  4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 427, επίσης Τρ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς Αιτωλός ο ισαπόστολος*, τυπ. «Θεσσαλία», Βόλος 1912, σελ. 23 - 25, περ. Η Βόρειος Ήπειρος, έτος β', τεύχ. 19, Οκτ. 1936, σελ. 24, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, σελ. 155, Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 19 / 31 Μαρτίου 1890, αριθ. 6204, σελ. 3.

ρου, την οποίαν δημοσιεύομεν ήδη ενταύθω»¹. Ακολούθησαν και άλλες δημοσιεύσεις της Επιστολής προς Μουζηνιώτες από τον Μυστακίδη².

Ο Τρύφων Ευαγγελίδης δημοσιεύοντας την Επιστολή προς Μουζηνιώτες, γράφει: «Της προς τους Μουζηνιώτας επιστολής εξητήσαμεν πανομοιότυπον και εγράψαμεν, προς τούτο, προς τον κάτοχον αυτής, αλλά δυστυχώς δεν ελάβομεν φωτογραφικόν αντίγραφον ίνα δημοσιεύσωμεν εν πανομοιότηπω μετά της υπογραφής του σεβαστού εκείνου και αποστολικού όντος ανδρός»³.

Το Σχολείο στις Συρακάτες είναι κι αυτό του Πατροκοσμά: «Και της σχολής του χωρίου τούτου η σύστασις οφείλεται τω Κοσμά τω Αιτωλώ, ως αναγινώσκομεν εν επιστολή κατ' Ιούλιον 1779 σταλείση τοις χωρικοίς και ανακοινωθείση μοι υπό του Μυστακίδου, ευρόντος αυτήν εν τω χωρίω Κρόγκους»⁴. Σύμφωνα με την Επιστολή, ο Πατροκοσμάς βρισκόταν στους Κρόγκους και εκεί ήλθε και τον συνάντησε ο ιερέας των Συρακατών παραπονούμενος για την απροθυμία των ενοριτών του να συμμορφωθούν με τις συμβουλές του Αγίου για την ίδρυση του Σχολείου στον τόπο τους.

Πηγαίνοντας στις Συρακάτες ο Πατροκοσμάς, είχε φροντίσει για τη σύσταση του Σχολείου, και τώρα, στέλνοντας την Επιστολή στις 10 Ιουλίου του 1779, τους ανακαλεί στην τάξη: «**Τους επιτρόπους και κυβερνήτας του χωρίου σας... αυτοί να πασχίσουν δια τα παράπονα του ιερέως σας και δια την προαιρετικήν βοήθειαν του μοναστηρίου και των αρχόντων του χωρίου σας δια να κτισθή το σχολείον να διαβάζουν τα παιδιά σας και να λάβετε παρά Θεού παντοκράτορος τον μισθόν και την τιμήν παρ ανθρώπων. Είμαι δε και εγώ χρεώσις και παρακαλώ τον ύψιστον Θεόν τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήση και το σχολείον σας και τα παιδιά σας να διαβάζουν»**⁵.

Η Σχολή της Σενίτσας, «ιδρύθη υπό του αυτού φιλογενούς ισαποστόλου, ως αναγινώσκοντες εν τη προς τους Σενιτσιώτας επιστολή του τη 28^η Ιουλίου 1779»⁴, με την οποία όρισε τους

1. Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 19 / 31 Μαρτίου 1890, αριθ. 6204, σελ. 3.

2. Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Φωνή της Ηπείρου» 8 / 10 1895 και 20 / 1 1906.

3. Τρ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό. π. σελ. 27.

4. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. τόμος Α', σελ. 189, επίσης Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964)*, ό. π. σελ. 314.

5. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 425, επίσης Nomikos Vapouris, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 152.

επιτρόπους: «Έβαλα και επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον κυρ-Λέκα του Κύρκου και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την κώραν, μάλιστα δε τον παπά κυρ-Νίκα και τον κυρ-Γκίνο Δήμου και τον κυρ-Σπύρο Ντένε και τον κυρ-Σπύρον Αθανασίου, να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς ο Κύριος του φωτός τους φωτίσει»¹.

Είναι σημαντικό το ότι από τις δεκατέσσερες Επιστολές του Αγίου² που έχουν ως σήμερα βρεθεί, οι έντεκα αναφέρονται στην ίδρυση Σχολείων και στο διορισμό από τον ίδιο σχολικών εφόρων για την διακυβέρνηση και καλή λειτουργία των Σχολείων. Έχουν δε δημοσιευθεί μεταξύ των ετών 1867 - 1940. Οι Επιστολές είναι πανομοιότυπες κατά τη σύνταξη και το περιεχόμενο, πλην εκείνης των κατοίκων των Συρακάτων, και διαφέρουν κατά τον αποδέκτη στην αρχή και τα ονόματα των επιτρόπων και βοηθών στο τέλος. Είναι γραμμένες όλες κατά το τελευταίο έτος της ζωής του, το 1779, από τον Ιανουάριο ως

-
1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 428, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 156.
  2. Σύμφωνα με τον Στέφανο Μπέττη, οι επιστολές του Αγίου που έχουν βρεθεί και δημοσιευθεί κατά καιρούς σε εφημερίδες και περιοδικά από διαφόρους, είναι κατά χρονολογική σειρά οι ακόλουθες: α) Προς τον αδελφό του Χρύσανθο στη Νάξο (2 Μαρτίου 1779), και β) Προς τους κατοίκους της Πρέβεζας (Απρίλιος 1779), δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα των Φιλομαθών 19 / 12 / 1867, σελ. 1413 - 14, γ) Προς τους κατοίκους Παπαδατών Πρεβέζης (Μάρτιος 1779), δημοσιευμένη στο περί Άρτης δοκίμιό του ο Σερ. Βυζάντιος, Αθήνα 1880, σελ. 357, δ) Προς τους κατοίκους Μουζήνας Β. Ηπείρου (Ιούλιος 1779), δημοσιεύτηκε στη «Φωνή της Ηπείρου» 8 / 10 / 1895, ε) Προς τους κατοίκους Σενίστας Β. Ηπείρου (Ιούλιος 1779), δημοσιευμένη στη «Φωνή της Ηπείρου» 3 / 1 / 1907, στ) Προς τους κατοίκους Ζαλόγγου (Ιανουάριος 1779), δημοσιεύτηκε στην «Εκκλησιαστική Αλήθεια» Κων/πολη, έτος ιθ' (1899), σελ. 450 - 451, ζ) Προς Γ. Κλαδάν, μέγαν Οικονόμο και Αρχιδιδάσκαλο Κεφαλληνίας «εν Κάστρω» (13 Ιουνίου 1779) και η) Προς Κατή εν Ηπείρω (1779), που δημοσιεύτηκαν εις «Κεφαλληνιακά Σύμμικτα» από τον Η. Τσιτσέλη τύποις Παρασκευά Λεωνή, Αθήναι 1904, τόμος Α', σελ. 272 - 273, θ) Προς τους κατοίκους Χειμάρρας Β. Ηπείρου (Αύγουστος 1779), δημοσιευμένη στην εφημερίδα Νεολόγος Κων/πόλεως 27 / 5 / 1909, ι') Προς τους κατοίκους Ψήνας Κουρέντων, στην εφημερίδα «Ήπειρος» 1913, έτος ι', αριθμός 185, ια') Προς τους κατοίκους Δρόβιανης Β. Ηπείρου (15 Ιουλίου 1779), δημοσιευμένη στο περιοδικό «Ποιμήν ο Καλός» Αγρίνιο 15 / 9 / 1931, ιβ') Προς τους κατοίκους Βαριάδων Ηπείρου (Μάρτιος 1779), στο ίδιο περιοδικό «Ποιμήν ο Καλός» 1 / 11 / 1931, ιγ') Προς τους κατοίκους Χάλιου Β. Ηπείρου (Ιούλιος 1779), στο περιοδικό «Βόρειος Ήπειρος», τ. 16 (1936), σελ. 18 και ιδ') Προς τους κατοίκους Συρακάτων Β. Ηπείρου (1779), που δημοσίευσε ο Φ. Μιχαλόπουλος στο βιβλίο του «Κοσμάς Αιτωλός» Αθήνα 1940, σελ. 114 - 115. Στέφανος Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, Η. Ε. τόμ. 23 (1974), σελ. 346.

τον Αύγουστο, εκτός εκείνης προς τον Οικονόμο Κεφαλληνίας Γ. Κλαδά (1777), είναι σύντομες, διατυπωμένες με απλό ύφος. Οπωσδήποτε έγραφε ο Άγιος τις Επιστολές του, όταν είχε φύγει από το χωριό, που ίδρυε το Σχολείο και επικύρωνε με την υπογραφή του την ίδρυση, αφού ήξερε την επιρροή που ασκούσε στους κατοίκους και η Επιστολή ισодυναμούσε με ιερή παραγγελία. Οι άνθρωποι με μεγάλο σεβασμό φύλαγαν αυτές τις επιστολές, που θα ήταν πολύ περισσότερες, αν λάβουμε υπ' όψη το πλήθος των Σχολείων που σύστησε.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε σε μια Επιστολή, που έχει δημοσιευθεί και κυκλοφορήσει ως Επιστολή του Αγίου και αποστέλλεται “Προς τους κατοίκους των χωριών Μουζήνας και Χάλιου”, από τον Αρχιμανδρίτη Σωφρόνιο Παπακυριακού, και που την περιλαμβάνει από τη δεύτερη έκδοση του έργου του “Κοσμάς Αιτωλός” και εξής, ο Σεβασμιώτατος Αυγουστίνος Καντιώτης¹. Οι γνωστές Επιστολές του Αγίου είναι δεκατέσσερες και όχι δώδεκα που σημειώνουν στις εκδόσεις τους οι πιο πάνω συγγραφείς. Στις δημοσιευμένες Επιστολές, λοιπόν, δεν υπάρχει τέτοια Επιστολή, αλλά δύο ξεχωριστές, που απευθύνονται σε δύο διαφορετικά χωριά, με διαφορετικές επιτροπές για την κυβέρνηση του Σχολείου.

Κάτι άλλο που προκύπτει από τη δημοσίευση των Επιστολών, είναι η Επιστολή που απευθύνεται προς τους κατοίκους Ψήνας, χωριού της άλλοτε επαρχίας Κουρέντων κατά την περιοχή του Μεγάλου Λόγγου, και συνιστά στους κατοίκους τη συντήρηση και καλή λειτουργία του Σχολείου τους, βάζοντας επιτροπή. Η Επιστολή δεν έχει αλλού αναδημοσιευτεί, αναγράφεται απλώς ως μια επιστολή του εθνομάρτυρα Κοσμά. Ο Φ. Μιχαλόπουλος γράφει ότι, ο Άγιος πέρασε από την επαρχία Κουρέντων και Τσαρκοβίτσας διδάσκοντας στα χωριά Βαρυάδες, Απλοχώρι, Ψήνα, Μούλαις και άλλα, συμβουλευόντας τους κατοίκους για το μπόλιασμα των δένδρων, χωρίς να αναφέρει από πού αντλεί τη σχετική πληροφορία². Πότε ακριβώς πέρασε ο Άγιος από την Ψήνα, δεν είναι γνωστό και η Επιστολή που απευθύνεται προς τους κατοίκους της, με τη φράση «σωζομένη εν Δελβίνω» του σημειώματος με το οποίο παρουσιάζονταν, δημιουργούσε κάποιες αμφιβολίες. Μια συγκριτική μελέτη για τον έλεγχο της αξιοπιστίας της Επιστολής επιβάλλεται. Συγκριτική είναι η εργασία του Στέφανου Μπέττη, που δημοσίευσε στην “Ηπειρωτική Εστία”³, όταν ανακάλυψε στην εφημερίδα “Ηπειρος”, στο φύλλο της 4 / 8 / 1913, την εν λόγω Επιστολή του Πατροκοσμά.

1. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 321 - 322.

2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 159.

3. Στεφ. Μπέττη, *Αγιοκοσμικά*, τόμος 23 (1974), σελ. 345 - 350.

Η Επιστολή “Προς τους κατοίκους Ψήνας Κουρέντων” ταιριάζει με εκείνη “Προς τους κατοίκους Μουζήνας” της επαρχίας Δελβίνου. Γνωρίζουμε από τον “Κώδικα Δελβίνου”, ότι ο Άγιος «επάτησε σχεδόν όλα τα χωριά» της επαρχίας συστήνοντας Σχολεία και σώθηκαν κάποιες επιστολές που θεωρούνται ιδρυτικές Σχολείων, σε μερικά από αυτά τα χωριά. Αν προσέξουμε τις δύο συγκεκριμένες επιστολές, θα δούμε ότι διαφέρουν σε δύο κυρίως σημεία, στον αποδέκτη στην αρχή και στα δύο λαϊκά μέλη της επιτροπής στο τέλος.

Ευγενέστατοι αγαπιοί μου αδελφοί οι κατοικούντες την χώραν μου Ψήναν...

Έβαλα δε επίτροπον με την γνώμην πάντων τον παπάν Διαμάντην και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν μάλιστα δε τον παπάν κυρ-Νιέντιεν και τον κυρ-Κώσια του παπά Μαργαρίτου και τον κυρ-Νίκαν του Κυριάκου να κυβερνήσουν το σχολείον καθώς ο Κύριος τους φωτίσῃ¹.

Στην Επιστολή “Προς τους κατοίκους της Μουζήνας” καθιστά «**επίτροπον τον παπά κυρ- Διαμάντην**» με επιστάτες και βοηθούς αυτού «**τον παπά κυρ-Νιέντιεν και τον Αθανάσιον του Ζήση και τον κυρ- Αθανάσιον του Κυριάκου**»².

Όπως παρατηρούμε, η διαφορά βρίσκεται μόνο σε δύο ονόματα λαϊκών της επιτροπής, αντί του κυρ-Κώστα του παπά Μαργαρίτου και κυρ-Νίκα του Κυριάκου στην επιστολή προς τους κατοίκους της Ψήνας, στην επιστολή προς τους Μουζηνιώτες τοποθετεί τον Αθανάσιον του Ζήση και τον κυρ-Αθανάσιον του Κυριάκου. Κατά τη γνώμη του Στ. Μπέττη, «βρισκόμαστε μπροστά σε μια δεύτερη προς Μουζηνιώτες επιστολή του Κοσμά γραμμένη τον ίδιο με την άλλη γνωστή, μήνα. Τώρα, ποια γράφτηκε πρώτη και ποια δεύτερη δεν είναι εύκολο να μάθουμε»³.

Τι όμως ώθησε τον Πατροκοσμά ώστε να γράψει αυτή τη δεύτερη Επιστολή; Μήπως κάποιο παραπλήσιο, με τους κατοίκους των Συρακάτων, γεγονός; Μήπως και οι Μουζηνιώτες παράκουσαν τις συστάσεις του Αγίου για την ίδρυση του Σχολείου ή μήπως η επιτροπή δεν μπορούσε λόγω αδυναμίας και μη επιβολής της να εφαρμόσει τις εντολές; «Οι παπάδες του χωριού διωρισμένοι επίτροπος ο ένας και πρώτος επιστάτης της Σχολής ο άλλος, αναφέρθηκαν, φαίνεται, σ’ αυτόν ή από μόνοι τους ή και με παράκληση των ίδιων των βοηθών τους, πως οι τελευταίοι ήταν ανίκανοι ν’ ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους

1. Στεφ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 348 και εφημ. «Ηπειρος» 4 / 8 / 1913.

2. Τρ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 23 - 25, επίσης Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 348, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 155.

3. Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 349.

και ζητούσαν την αντικατάστασή τους, υποδείχνοντας ίσως και τους αντικαταστάτες»¹. Ο Άγιος, λοιπόν, εκτιμώντας την κατάσταση και βλέποντας να διακυβεύεται η τύχη του Σχολείου του, έγραψε το δεύτερο γράμμα αντικαθιστώντας τα λαϊκά μέλη της επιτροπής.

Ως προς τους αποδέκτες της Επιστολής, είναι παραφθορά του αντιγραφέα. Αντί της **κώρας Μουζίνας** που μάλλον έγραφε το πρωτότυπο, αυτός διάβασε **της κώρας μου Ψήνας**. Κατά τη γνώμη μας, δεν είναι απίθανο να έγινε εσκεμμένα η παραφθορά, αν λάβουμε υπ' όψη ότι οι Επιστολές του Πατροκοσμά ήταν κάτι το ιερό, μια παρακαταθήκη σημαντική και μια κληρονομιά ανεκτίμητη, για τα χωριά που είχαν την τύχη να τους απευθυνθεί ο Άγιος και γραπτά. Πολλοί θα ζήλευαν μια τέτοια τύχη και θα ήθελαν να συνδέσουν το πέρασμά του από τον τόπο τους και με μια Επιστολή. Μήπως, λοιπόν, ο αντιγραφέας θέλησε να δώσει κύρος στο άσημο χωριό Ψήνα, που η παράδοση αναφέρει ότι πέρασε ο Άγιος; Βέβαια υπάρχει η σημείωση «σωζομένη εν Δελβίνω», όμως και οι μετακινήσεις ατόμων, ιδεών και αντικειμένων, δεν ήταν απίθανα, αλλά συνηθισμένα για την εποχή. Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να δεχθούμε μια δεύτερη Επιστολή προς τους κατοίκους της Μουζήνας, παραποιημένη κατά τον αποδέκτη και έχοντας τα ίδια πρόσωπα στην Επιτροπή Παιδείας, πλην των δύο αντικαταστάσεων του Αγίου, που έγιναν σε μικρό χρονικό διάστημα, μέσα στο μήνα Ιούλιο του 1779.

Με ζήλο συνεχίζει το έργο του στο «εθνολογικά επίμαχο τρίγωνο Μοναστηριού - Αχρίδας - Κορυτσάς, όπου το πέρασμά του ακολουθήθηκε από την ίδρυση νέων σχολείων την αναζωογόνηση άλλων νεκρωμένων»², τα οποία βοήθησαν στην ισχυροποίηση και αναζωπύρωση της θρησκευτικής και εθνικής συνείδησης των Ελλήνων εκείνων των περιοχών.

Με τις ατέλειωτες περιοδείες του, με τη φροντίδα και αγωνία του για τη σύσταση και την καλή λειτουργία των Σχολείων που συνιστούσε, με τις νουθεσίες και παραινέσεις στις επιστολές του, ο Άγιος των γραμμάτων, ο Διδάχος και Διδάσκαλος του Γένους, άνοιγε το δρόμο για το φωτισμό του Έθνους και τη μεγάλη ώρα που το “ποθούμενο” θα γινόταν πραγματικότητα. Τα Σχολεία του Πατροκοσμά, στα ορεινά και ασήμαντα χωριουδάκια, έγιναν οι φάροι οι φωτεινοί που έρριζαν φως στις ψυχές των απαιδευτων έως τότε ραγιαδων και συνειδητοποίησαν την ευθύνη και το χρέος για το Γένος και την ελευθερία του.

1. Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 349.

2. Κ. Κώνστας, *Πάτερ-Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η.Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 367.

2.3.4. Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ ΚΟΣΜΑΣ & Ο «ΜΥΘΟΣ» ΤΗΣ ΧΕΙΜΑΡΡΑΣ

Ένα σημαντικό θέμα που πρέπει να διευκρινισθεί είναι ο “μύθος” που έχει επικρατήσει για τη σύσταση του Σχολείου της Χειμάρρας. Σύμφωνα με την παράδοση που αναφέρει ο Λαμπρίδης¹, την οποία υιοθετούν και άλλοι μεταγενέστεροι², ο Κοσμάς στους κατοίκους της Χειμάρρας που του παραπονέθηκαν ότι δεν έχουν Σχολείο, συνέστησε να γκρεμίσουν όλες τις εκκλησίες, εκτός από μία, των Αγίων Πάντων, και την περιουσία τους να τη χρησιμοποιήσουν για την ίδρυση και συντήρηση του Σχολείου: «Εν τη Χειμάρρα, ου μόνον πρώτος (ο Κοσμάς) ελληνικήν σχολήν συνέστησε, αλλά και τας πενήκοντα και οκτώ εκκλησίας αυτής μετά των εκεί τριών μονυδρίων παρήνεσε προς άρσιν φυλετικών παθών να κατεδαφίσωσι και μίαν αντί πασών του των επ' ονόματι των Αγίων Πάντων να ανεγείρωσι, και επέτυχεν. Επειδή δε ουδείς των κατοίκων, ει και πάντες συνήνεσαν, ετόλμα πρώτος να επιληφθή της πράξεως ταύτης, φοβούμενος μη ουρανόθεν πάθη τι, ο επί τοις διδάγμασιν αυτού και τη αληθεία πεποισθώς δαιμόνιος εκείνος ανήρ ήρξατο πρώτος αναβαίνων επ' αυτάς του έργου της κατεδαφίσεως, ούτω δε και άλλους εις την θεάρεστον ταύτην πράξιν παρώτρυνεν»³.

Ο Φάνης Μιχαλόπουλος στα δύο του έργα τα αναφερόμενα στον Άγιο Κοσμά γράφει: «Τότε ο Κοσμάς, άρπαξε ένα τσεκούρι κι ανέβηκε σαν αετός στη στέγη κάποιου ναού. Σαν ξαφνιασμένοι οι Χειμαρριώτες τον παρακολουθούσαν και με τρόμο είδαν να γκρεμίζει τους τοίχους και να ρίχνει τον τρούλλο. Κήρυξε και πάλι από κει ψηλά, συσταίνοντας

1. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπειρώ αγαθοεργημάτων*, ό. π. τόμος Α', σελ. 117.

2. «Γενικά ο Κοσμάς ήταν φορέας νεωτεριστικών ιδεών και επαναστατικών τάσεων. Σε σημείο που εγκρέμισε μια εκκλησία στην Χειμάρρα, για να κτίσει σχολείο», αναφέρει ο Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964)*, ό. π. σελ. 61, και «...άρπαξε έναν καζμά, σκαρφάλωσε στην πρώτη εκκλησιά που βρέθηκε μπροστά του κι άρχισε να γκρεμίζει τον τρούλο της...», γράφει ο Χρήστος Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των θεών*, ό. π. σελ. 156 - 157. Την ίδια γνώμη έχουν Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Το Νέον κράτος, έτος β', τεύχ. 13 (1938), σελ. 1074, επίσης Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 145 - 146, Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. *Ελληνικός Αστήρ* τόμος 2 (1985), σελ. 175 - 176, Φ. Οικονόμου, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η ιεραποστολική δράσις αυτού*, Αθήναι 1976, σελ. 36, Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός*, Η. Ε. (1959), τόμ. Η', σελ. 366, και πολλοί άλλοι.

3. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπειρώ αγαθοεργημάτων*, ό. π. τόμος Α', σελ. 117.

την ίδρυση σχολείου με τους πόρους της εκκλησίας»¹, και «το σχολείο ήταν έργο πιο θε-
 άρεστο από την έρημο και αλειτούργητη εκκλησιά κι οι Χειμαρριώτες πείστηκαν να τον
 βοηθήσουν ύστερα στο γκρέμισμα όλων των εκκλησιών της πόλεως. Έτσι συστήθηκε το
 σχολειό»².

Η παράδοση αυτή για το γκρέμισμα των εκκλησιών, που ξεκίνησε από τον Λαμπρίδη
 και συνεχίστηκε από άλλους, «φαίνεται ξένη προς τα ελληνορθόδοξα ιδεώδη του Πα-
 τροκοσμά, δεν μαρτυρείται από κανέναν άλλο ιστορικό ή συγγραφέα γνώστη της εποχής.
 Δεν έχουμε καμιά εξακρίβωση ούτε και απλή μαρτυρία τέτοιου γεγονότος», επομένως
 «αυτοί που θέλουν τον Άγιο Κοσμά γκρεμιστή των ιερών ναών στηρίζονται κυρίως: α) σε
 μια παράδοση ανεύθυνη, και β) σ' ένα κείμενο, που δεν είναι γνήσιο»³.

Την παράδοση αυτή δέχεται ο Φάνης Μιχαλόπουλος ως «ιστορικό γεγονός» και πα-
 ραπέμπει στον «Νέον Ελληνομνήμονα» του Σπ. Λάμπρου για επιβεβαίωση. Παραθέτουμε
 το απόσπασμα του Λάμπρου για να φανεί η αλήθεια της πηγής και να αρθεί η παρεξήγη-
 ση: «Οι Χιμαρριώται προσεχώρησαν μετ' ενθουσιασμού εις τας εκπολιτιστικάς προσπα-
 θείας του αποστόλου εκείνου της εθνικής ιδέας (του Αγίου Κοσμά), ον εθεώρουν ως συ-
 μπατριώτην. Και αυταί δ' αι γυναίκες των χωρίων της Χιμάρας προσηνέχθησαν καθ' ον
 τρόπον αι των χωρίων Κάργιανη και Λέκλα των διαμερισμάτων Αργυροκάστρου και Τε-
 πελενίου, θυσιάσασαι χάριν της ιδρύσεως των σχολείων αυτών το προϊόν της πωλήσεως
 των ιδίων κειμηλίων και απάντων των πολυτίμων αυτών ενδυμάτων. Πολλάί δε των μονών
 της Χιμάρας αφιερούσι μέχρι τούδ' ενιαυσίως άξια λόγου ποσά εκ των οικείων προσό-
 δων εις την διατήρησιν των ελληνικών σχολείων της ίδιας περιοχής και άλλων ηπειρωτι-
 κών χωρών»⁴. Τα όσα γράφει ο Σ. Λάμπρου είναι μέσα στο πνεύμα του Πατροκοσμά και
 δεν έχουν καμία σχέση με τα γραφόμενα του Λαμπρίδη, που «είναι παράδοση και όχι ε-
 εξακριβωμένο ιστορικό γεγονός. Είναι βέβαια συναρπαστικό, ενθουσιάζει, προσφέρεται
 για εκμετάλλευση μυθιστορηματική, δεν είναι όμως αληθινό»⁵.

1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Το Νέον κράτος,
 έτος β', τεύχ. 13 (1938), σελ. 1074.

2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας & Α-
 καρνανίας, Αθήναι 1968, σελ. 145 - 146.

3. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1985, σελ. 131 και 133.

4. Σπ. Λάμπρου, *Α' Ιστορικά σημειώματα περί του Ηπειρωτικού ζητήματος*, Νέος Ελληνομνή-
 μον, τόμος 10 (1913), σελ. 370 και εξής.

5. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους, Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Αστήρ» Α & Ε. Παπαδημη-
 τρίου, Αθήναι 1980, σελ. 53 και 58.

Πού οφείλεται όμως αυτή η παρεξήγηση; Γιατί δημιουργήθηκε η εντύπωση, ότι ο Άγιος Κοσμάς γκρεμίζε Εκκλησίες για να κτίσει Σχολεία; Ένας πρώτος λόγος, που ήδη αναφέρθηκε, είναι η άγνοια των ιστορικών πηγών. Άλλο ιστορικό γεγονός και άλλο παράδοση. Συχνά παραδόσεις περνούν ως ιστορικά γεγονότα και από σημαντικούς μελετητές, με αποτέλεσμα να διαιωνίζεται ένα λάθος και να δημιουργούνται πολλά προβλήματα στην έρευνα και την ορθή τοποθέτηση ενός θέματος. Αυτό ακριβώς συνέβη με το “μύθο” της Χειμάρρας. Η «ευφάνταστη ιστορία» του Λαμπρίδη έγινε γνωστή στο κοινό από τα δημοσιεύματα του Φάνη Μιχαλόπουλου, ο οποίος θεώρησε την πληροφορία ως αναμφισβήτητο ιστορικό γεγονός, το οποίο προσπάθησε να στηρίξει στο κείμενο του Λάμπρου, παραποιώντας το.

Ένας δεύτερος λόγος είναι, ότι κάποιοι «παρασύρθηκαν από το πάθος του Αγίου Κοσμά για την παιδεία και από το γεγονός ότι δίνει προτεραιότητα σ’ αυτή»¹. Ο Πατροκοσμάς “σπέρνει” Σχολεία στην εγκαταλειμμένη ελληνική ύπαιθρο με ζήλο και ενθουσιασμό. Οπου και αν βρίσκεται, συνιστά την ίδρυση Σχολείου, δίνοντας μάχες για να φωτιστούν τα πνεύματα των άξεστων ραγιάδων. Αυτό το “πάθος” του Αγίου οδήγησε στην παρανόηση, γιατί ο ίδιος ουδέποτε διανοήθηκε κάτι τέτοιο, όπως αναφέρει και ο Α. Βακαλόπουλος: «Ανακριβές, αλλά πολύ χαρακτηριστικό των τάσεών του, είναι το λεγόμενο ότι ο ζήλος του έφθασε σε τέτοια ακρότητα, ώστε να δώσει προτεραιότητα, πριν από κάθε τι άλλο, στην ίδρυση σχολείων, και ότι στην πρωτόγονη κοινότητα της Χιμάρρας γκρεμισε εκκλησία για να κτίσει σχολείο»².

Ο Πατροκοσμάς, «χτίζει σκολειά, χτίζει εκκλησιές, χτίζει τη Ρωμοσύνη»³ περιερχόμενος όλους τους τόπους και ιδίως τους απόμερους. Δεν ήταν δυνατόν ο αγιορείτης καλόγερος, που είχε ειδική άδεια από τον Οικουμενικό Πατριάρχη και ήταν διορισμένος επίσημα ως γενικός ιεροκήρυκας της Ανατολής, να γκρεμίζει Εκκλησίες. Αυτό δεν ταίριαζε στην προσωπικότητά του και θα δημιουργούσε μεγαλύτερα προβλήματα στην όλη του πορεία και Διδαχή από τους κηρυγμένους εχθρούς του, αλλά και από τους θερμούς οπαδούς του. «Και όχι μόνο οι τοπικοί επίσκοποι δεν θα ανέχονταν μια τέτοια βέβηλη πράξη, αλλά ούτε και αυτοί οι Οθωμανοί, οι οποίοι αγαπούσαν τον χριστιανό καλόγερο όσο και οι χριστιανοί και τον πίστευαν ως άγιο»⁴, όπως και ο ίδιος γράφει στον αδελφό του

1. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους*, ό. π. σελ. 53.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ΄, σελ. 437.

3. Γ. Αθάνας, *Στον Αι Κοσμά*, ποιήμα στο περιοδ. Ελληνικός Αστήρ, τόμ. 2^{ος}, (1985), σελ. 176.

4. Κ. Σαρδελής, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η Ελληνική παιδεία*, άρθρο στην Καθημερινή και στο περιοδ. Στερεά Ελλάς, Σεπτέμ. 1988, σελ. 226.

Χρυσάνθο, «**χιλίοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όκι τόσον**»¹. Το Πατριαρχείο δε θα του αφαιρούσε την άδεια, αν έκανε κάτι τέτοιο.

Στις Διδαχές του συνεχώς μιλάει για την Εκκλησία και τον εκκλησιασμό και δίνει συμβουλές στους χριστιανούς, για το πώς πρέπει να πηγαίνουν και πώς να παρακολουθούν: «**Πρέπει και εμείς οι ευσεβείς χριστιανοί όταν πηγαίνωμεν εις την εκκλησίαν να σιεκώμεσεν με ευλάβειαν, με φόβον και τρόμον δια να λάβωμεν συγχώρησιν των αμαρτιών μας**»². Και σε άλλη Διδαχή: «**Λοιπόν, αδελφοί μου, το άγιον Βήμα φανερώνει τον θρόνον του Θεού, το καθολικόν φανερώνει τον Παράδεισον και ο νάρθηκας φανερώνει την θύραν του Παραδείσου... Και να εμβαινείτε, αδελφοί μου, άνδρες και γυναίκες, μέσα εις την εκκλησίαν με φόβον και τρόμον και να μην κάνετε κουβέντες... να ακούετε την θείαν και ιεράν λειτουργίαν, να φωτίζεσθε και να καθαρίζεσθε από τες αμαρτίες σας**»³. Ενώ ελέγχει σε άλλο σημείο χριστιανούς και ιερείς για το “λακριντί”, που γίνεται μέσα στην Εκκλησία: «**Ειδέ και πηγαίνετε και στολίζεστε και περιεργάζεσθε ένας τον άλλον, και κάνετε κουβέντες και λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν, βάνετε φωτιά και καίεστε.**

- **Εδώ, χριστιανοί μου, πως πηγαίνετε; Κάνετε λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν;**
- **Κάνομε, άγιε του Θεού.**
- **Αμή η αγιοσύνη σας, άγιοι ιερείς, τι τους λέγετε;**
- **Τους λέγομε να μην κουβεντιάζουνε, μα αυτοί δεν μας ακούν.**
- **Και τι είναι η αφορμή και δεν σας ακούν; Με φαίνεται πως να ήστανε η αιτία η αγιοσύνη σας και δεν σας ακούν... Πατέρας πνευματικός και επίτροπος είσαι η αγιοσύνη σου, οπού σε έκαμεν ο Θεός, μητέρα είναι η εκκλησία, τράπεζα το αναλόγι, φαγί είναι τα βιβλία της Εκκλησίας, και το άγιον Ευαγγέλιον, παιδιά πνευματικά είναι οι χριστιανοί... Αμή όταν διαβάσης ομπρός εις τον Χριστόν και τα λέγεις μέσα σου, οπού ο Χριστός τα ηξεύρει, και τα ακούεις μοναχός σου, έτσι και οι χριστιανοί, άνδρες και γυναίκες, ωσάν δεν ακούουν και δεν έχουν φαγί, αρχινούνε τα λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν και λέγει η μία γυναίκα την άλλην ποία έχει καλύτερα φορέματα και στολίδια. Ύστερα παίρνουν και φεύγουν και δεν έχουν όρεξιν να ματαέρθουν και γίνεσαι αιτία και κολάζονται και εκείνες και**

1. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τυπ. Α. Κορομηλά, Αθήναι 1868, σελ. 492.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 191.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 215.

κολάζεσαι και η αγιοσύνη σου»¹. Η άγνοια και η αμάθεια των υποδούλων ραγιαδών τους οδηγούσε συχνά σε τέτοιου είδους συμπεριφορές. Δεν είναι δυνατόν ένας καλόγερος που συμβουλεύει έτσι τους πιστούς, που ελέγχει, προτρέπει, συμβουλεύει και διδάσκει με το παράδειγμά του, να γκρεμίζει εκκλησίες, αλλά «δια της πειστικής όντως διδαχής εφιλοτίμει τους ακρωμένους ίνα εγειρωσι σχολεία και να τηρώσι καθαράς τας εκκλησίας»².

Το ενδιαφέρον του Αγίου και για τις Εκκλησίες φαίνεται και από άλλες μαρτυρίες. Ο Ζάτος Μολοττός στο "Λεξικό των Αγίων Πάντων" αναφέρει για «οικοδόμους Εκκλησιών και σχολείων» που ακολουθούσαν τον Άγιο, και για εμπόρους, κτίστες, αγιογράφους, διδασκάλους, μοναχούς και κοσμικούς «ευκολύνοντες την σύστασιν σχολείων και εκκλησιών»³ και σε άλλο σημείο «ανήγειρεν όλας τας εκκλησίας και τα σχολεία»⁴ στα μέρη που πέρασε και περιήλθε «όλην την Τουρκίαν κτίζων εκκλησίες και σχολεία»⁵. Ένας από τους κατασκόπους, που οι Βενετοί έβαλαν για να παρακολουθεί από κοντά τον Πατροκοσμά, ο Κερκυραίος κόμης Δημ. Μαμωνάς, σε αναφορά του προς τον έκτακτο Προβλεπτή Αγίας Μαύρας (Λευκάδας), Morosini, στις 26 Απριλίου 1779 (π. η.), γράφει μεταξύ άλλων ότι ο Άγιος αποβλέπει στην πνευματική ανύψωση του λαού «ενδιατρίβων ειδικώς επί των εκκλησιών...» και σε άλλο σημείο, «τα κηρύγματά του δεν έχουν άλλο θέμα ει μη να προτρέπουν τον λαόν εις το να ευεργετή τας εκκλησίας και να ιδρύη εις όλα τα χωριά σχολεία...»⁶. Και ο μελετητής του Πατροκοσμά Νικόλαος Μυστακίδης, ενώ υιοθετεί την παράδοση του Λαμπρίδη, συγχρόνως αναφέρει ότι από την εποχή του Κοσμά στη Β. Ήπειρο «χρονολογείται η ίδρυσις των πλειόνων εν τοις χωρίοις εκκλησιών, ως τούτο η παράδοσις μνημονεύει και αι σωζόμεναι χρονολογίαι αυτών επιμαρτυρούσιν»⁷. Ο ποιητής Κ. Κρυστάλλης στους "Βλάχους της Πίνδου"⁸, γράφει για τον «περίεργο άνθρωπο», τον Πατροκοσμά που «...εκήρυττε πανταχού... συμβουλεύων την ίδρυσιν ναών και σχολείων

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 191 - 193.

2. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, τυπ. "Θεσσαλία", Βόλος 1912, σελ. 29.

3. Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, εκδ. Κ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, τόμος 2, σελ. 620.

4. Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, ό. π. σελ. 615.

5. Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, ό. π. σελ. 621.

6. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά (1940), σελ. 8, επίσης Αρτ. Ξανθοπούλου-Κυριακού *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103 - 104, «Le sue prediche non versano se non ché a ridur il poppolo e moverli al benefificio delle chiese, e stabilir in ogni villaggio scole de regazi».

7. Νικ. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, Ε.Ν.Κ. φύλλο 27 / 9 / 1895.

8. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967, σελ.139.

ων». Ο Γερμανός Krause Wilhelm γράφει: «Προσπαθούσε προπάντων με την κατασκευή σχολείων και εκκλησιών το θρησκευτικό και εθνικό συναίσθημα των Ελλήνων να εξυψώσει και να δυναμώσει»¹. Η Ορθοδοξία και ο Ελληνισμός συμπορεύονται μέσω των αιώνων. Οχυρό του Ελληνισμού η Ορθοδοξία. Εκκλησία και Σχολείο αποτελούν το απαραίτητο δίπτυχο για την ελληνορθόδοξη παιδεία, που ο Πατροκοσμάς δίδαξε και σφράγισε με το μαρτύριό του.

Ένα άλλο κείμενο, που οδήγησε σε παρεξηγήσεις και στερέωσε την εσφαλμένη άποψη για το γκρέμισμα των Εκκλησιών, είναι το πρώτο από τα σωζόμενα Αποσπάσματα, που δημοσιεύουν όλοι οι εκδότες των Διδαχών του Αγίου. Το σωζόμενο Απόσπασμα δεν αποτελεί μέρος των Διδαχών του Αγίου, δεν είναι άμεση καταγραφή Διδαχής, αλλά είναι μια διήγηση των γερόντων της Πάργας, που διασώζει ο Χρ. Περραιβός². Ανεξάρτητα από τη γνησιότητα και αυθεντικότητα ή μη του κειμένου, δεν είναι δυνατόν να στηριχθεί σ' αυτό καμιά γνώμη, που να επιτρέπει το γκρέμισμα ναών για να χτιστούν Σχολεία³. Ο Άγιος προσπαθεί να στρέψει το ενδιαφέρον των Παργίων στην πιο επείγουσα ανάγκη της ιδρύσεως Σχολείου, γιατί δεν χρειαζόταν άλλος ναός. **«Αι πολλαί εκκλησΐαι ούτε διαπιρούν ούτε ενισχύουν την πίστιν μας όσο και όπως πρέπει, εάν οι εις τον Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι... Λοιπόν, τέκνα μου Πάργιοι, προς διαφύλαξιν της πίστεως και ελευθερίαν της πατρίδος, φροντίσατε να συσπίσετε ανυπερθέτως σχολείον ελληνικόν»**⁴. Στην ενετοκρατούμενη Πάργα, οι δέκα Εκκλησίες για τους 4000 αγράμματους κατοίκους, «δημιουργούσαν μια κατάσταση οξύμωρη και συνάμα επικίνδυνη για την Ορθοδοξία και τον Ελληνισμό»⁵. Χωρίς να υποτιμήσει την αξία και το ρόλο της Εκκλησίας, προσπαθεί να καλύψει το κενό με την ίδρυση ελληνικού Σχολείου στην περιοχή της επικράτειας των Βενετών.

“Χτίζει” Σχολεία και όχι Εκκλησίες, γιατί Σχολεία δεν υπήρχαν, ενώ Εκκλησίες υπήρχαν πολλές, και οι περισσότερες έμεναν αλειτούργητες. Έδινε προτεραιότητα στα Σχολεία και τη μόρφωση, γιατί τα θεωρούσε πρόναο της Εκκλησίας, αφού **«το σχολείον**

1. Krause Wilhelm, «*Kosmas der Ätoles und seine Prophezeiungen*», *Mitteilungen des Österreichischer Staatsarchivs* 111 (1950), 407.

2. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιδίμου Ρήγα Φερραίου του Θετταλού*, Αθήναι 1860, σελ. 12.

3. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 135.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. σελ. 301.

5. Χρ. Ρέππας, *Βιογραφικά Κ. του Αιτωλού*, περιοδ. Η. Ε. (1980), έτος ΚΘ', σελ. 861.

ανοίγει την Εκκλησίαν, μανθάνομεν τι είναι Θεός, τι είναι Αγία Τριάς... τα πάντα από το σχολεῖον τα μανθάνομεν» και «το σχολεῖον ανοίγει ιες εκκλησίες, το σχολεῖον ανοίγει τα μοναστήρια. Ανίσως και δεν ήτανε σχολεία, που ήθελα εγώ να μάθω να σας διδάσκω;»¹. Το Σχολεῖο κατά τον Άγιο Κοσμά «πρέπει να είναι σχολεῖον θεογνωσίας, σχολεῖον της αγάπης, παιδευτήριον της αιωνιότητος»². Ἐλειπαν λοιπόν τα Σχολεία και όχι οι Εκκλησίες και γι' αυτά αγωνιζόταν ο ταπεινός διδάχος. "Γκρεμίζει" τη θεωρία περί γκρεμίσματος των Εκκλησιών το ότι ο Πατροκοσμάς μιλώντας για Σχολεία δεν εννοούσε να κτίσουνε κτίρια, γιατί στα χρόνια του τα Σχολεία δεν "χτίζονταν", αλλά στεγάζονταν πρόχειρα στους νάρθηκες των Εκκλησιών ή άλλα εκκλησιαστικά και κοινοτικά κτίρια³, που προσφερόταν πάντα, για να μαζεύονται τα παιδιά με το δάσκαλο και να μαθαίνουν γράμματα. Δε θα μπορούσε, λοιπόν, να γκρεμίζει Εκκλησίες, έστω και παλιές και αλειτούργητες, γιατί θα χρησίμευαν οπωσδήποτε για τη στέγαση των Σχολείων. Η ίδρυση και συντήρηση και λειτουργία ενός Σχολείου χρειαζόταν χρήματα και επιτρόπους να τα διαχειρίζονται και να τα επιβλέπουν. Τα «διακόσια δια κοινά γράμματα», που γράφει στον αδελφό του ότι ίδρυσε, δεν ήταν κτίρια που κτίστηκαν σε χωριά και κοινότητες μακρινές και απόμερες, ούτε τα «δέκα σχολεία Ἑλληνικά», που μνημονεύει στην ίδια Ἐπιστολή του, και που θα λειτουργούσαν οπωσδήποτε σε κεφαλοχώρια ή πόλεις και κωμοπόλεις. Είναι πιο εύκολο το κτίσιμο ενός Σχολείου από την ίδρυση, τη συντήρηση, τη λειτουργία του, την εύρεση και εξασφάλιση πόρων, δασκάλων και μαθητών. Γι' αυτό γράφει σε όλες τις Ἐπιστολές του: «Βλέποντας ότι δεν έχετε σχολεῖον επαρκίνουσα τους χριστιανούς και έδωκαν δια το σχολεῖον το κατά δύναμιν και προαίρεσιν. Πρέπει δε και η ευγένειά σας να βοηθήτε πάντοτε το σχολεῖον σας εξ ιδίων πόρων ή από την κώραν κοινώς ή και από τα βακούφια, δια να λάβετε και παρά Θεού τον μισθόν σας και τιμήν παρά των ανθρώπων»⁴. Η μέριμνά του Αγίου ήταν, πώς θα εξυμρεθούν οι πόροι για την καλή λειτουργία του Σχολείου.

Και για να επανέλθουμε, το Σχολεῖο της Χειμάρρας δεν έγινε με το γκρέμισμα των Εκκλησιών της, που θέλει η στοματική παράδοση του Λαμπρίδη, αλλά με προαιρετικό έρανο και από τα βακούφια. όπως συγκεκριμένα αναφέρεται από τον ίδιο τον Πατροκο-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

2. Δ. Βακάλης, *Ο Ἐθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. *Ἑλληνικός Ἀστήρ*, τόμος 2^{ος}. (1985), σελ. 309.

3. Χρ. Ρέππας, *Βιογραφικά Κ. του Αιτωλού*, περιοδ. Η. Ε. (1980), έτος ΚΘ', σελ. 861.

4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 422 - 429.

σμά στην τελευταία του Επιστολή προς τους κατοίκους της Χειμάρρας, που γράφτηκε λίγο πριν μαρτυρήσει, τον Αύγουστο του 1779, και είναι η μόνη σωστή ιστορική πηγή:

«Ευγενέστατοι αγαπτιοί αδελφοί, οι κατοικούντες την χώραν Χειμάρραν, ασπάζομαι και παρακαλώ τον Άγιον Θεόν δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν.

Εγώ, αδελφοί μου, ως δούλος ανάξιος Χριστού του Θεού ημών περιερχόμενος και διδάσκων τους χριστιανούς το κατά δύναμιν με άδειαν των κατά τόπους αρχιερέων, ήλθον και εδώ εις την χώραν σας και βλέπων ότι δεν έχετε σχολείον να διαβάσουν τα παιδιά σας χωρίς πληρωμήν επαρκήν τους χριστιανούς και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον εξ ιδίων πόρων ή κοινώς από την χώραν ή από βακούφια, δια να λάβητε παρά Θεού τον μισθόν και τιμήν παρά των ανθρώπων. Είμαι δε χρεώστης να παρακαλώ τον Άγιον Θεόν τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήσῃ και την χώραν σας και το σχολείον και τα παιδιά σας, και να σας αξιώσῃ να ζήσετε εδώ καλά και θεάρεστα, και να σας βάλῃ και εις τον παράδεισον να καίρεσθε και να ευφραίνεσθε και να δοξάζετε την Αγίαν Τριάδα.

Έβαλα δε επίτροπον με την γνώμην πάντων τον παπά κυρ-Μιχαήλ και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον κυρ-Ζάχον, τον παπά Σπύρον, τον Ηλία Δημητρίου, να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς τους φωτίσῃ ο Κύριος.

Ἀποθ' (1779) Μην Αύγουστος

Κοσμάς ιερομόναχος,

ευχέτης σας»¹.

Η επιστολή του Αγίου ξεκαθαρίζει το “μύθο” και δίνει τη σωστή διάσταση στο θέμα. Δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά ή νύξη για γκρέμισμα Εκκλησίας ούτε σ' αυτή τη συγκεκριμένη Επιστολή ούτε σε κάποια άλλη. Και πέρα απ' όλα αυτά, νεώτερες έρευνες απέδειξαν, πως ο ναός των Αγίων Πάντων της Χειμάρρας αναγέρθηκε το 1827, που σημαίνει ότι δεν υπήρχε στις μέρες του Πατροκοσμά.

Φυσικά, ο ρηξικέλευθος εκείνος καλόγερος, χρειάστηκε να πάρει ασυνήθιστα μέτρα, να χρησιμοποιήσῃ αλειτούργητες Εκκλησιές για σχολική λειτουργία, να συστήσει

1. Σωφρ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχαί*, ό. π. σελ. 173, επίσης Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η. Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 367 - 368, Δημ. Παπαϊωάννου, Οικονόμος, αντιπρόσωπος της Α. Σ. του Γέροντος Αγίου Εφέσου, *Παλαιά Χειρόγραφα*, Πέργαμος 1912, Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του έτους 1914, τόμος 8ος, σελ. 211, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 157.

πραγματικά στους Χειμαριώτες «το κλείσιμο των πολλών εκκλησιών, πούμεναν αλειτούργητες», καθώς και στους Πάργιους «τον περιορισμό των πολλών εκκλησιών, που δυσaráστηκε τον απαίδευτο κλήρο και τους προύχοντες»¹, αλλά, άλλο αλλαγή λειτουργίας ή “κλείσιμο” ή “περιορισμός” και άλλο “ρίξιμο” ή “γκρέμισμα” εκκλησιών. Τέτοιες πράξεις ήταν εντελώς ξένες προς τη μεγάλη μορφή του φωτεινού Εθναποστόλου και αναμορφωτή². Ίσως σε κάποια εξαιρετική περίπτωση να επέτρεψε να χρησιμοποιηθούν για την ανέγερση Σχολείου, υλικά από κάποιο κατεστραμμένο ναό, γράφει ο Επίσκοπος Φλωρίνης Αυγουστίνος, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τις διάφορες παρανοήσεις. Η υπερβολική αγάπη του Πατροκοσμά για το ελληνικό Σχολείο δημιούργησε αυτές τις παρανοήσεις, και δύο κείμενα. Η ανιστόρητη πληροφορία του Λαμπρίδη, που έγινε γνωστή από το Φάνη Μιχαλόπουλο, εντελώς ξένη προς τα ιδεώδη και “πιστεύω” του Αγίου και το Απόσπασμα της Διδαχής του Πατροκοσμά στην Πάργα, όπως διασώθηκε από τη στοματική παράδοση των γερόντων της πόλεως και παραδίδει ο Περραιβός.

«Στην Ορθοδοξία υπάρχει ένα μυστικό αλλά πολύ ισχυρό νήμα, που δένει το σχολείο με την εκκλησία. Το σχολείο ανοίγει την εκκλησία, λέει συχνά ο Άγιος, και η εκκλησία παραστέκει, στηρίζει, προστατεύει το σχολείο»³. Ο Πατροκοσμάς «χτίζει σχολειά, χτίζει εκκλησιές, χτίζει τη Ρωμοσύνη». Δεν θα καταξιωνόταν ποτέ στη συνείδηση των υποδούλων αν φρόντιζε μόνο για την σύσταση Σχολείων, γκρεμίζοντας Εκκλησίες. Και δεν θα ανακηρυσσόταν ποτέ Άγιος ούτε από την επίσημη Εκκλησία, ούτε από τους συγχρόνους του, αν συμπεριφερόταν με αυτό τον τρόπο. Γιατί η Εκκλησία για τον Έλληνα, ιδίως σε καιρούς δύσκολους και χαλεπούς, είναι η κιβωτός, το καταφύγιο, η παρηγοριά. Η Εκκλησία είχε γίνει «το μεγάλο, απόρθητο για τον κατακτητή, οχυρό του Ελληνισμού. Μέσα στις εκκλησίες συντελέστηκε η συναίρεση της πατρίδας και της θρησκείας σε βαθμό, που ο καλός χριστιανός να προϋποθέτει τον καλό Έλληνα»⁴. Αυτή την Εκκλησία υπηρέτησε σωστά ο μεγάλος Διδάχος και Άγιος των σκλάβων.

1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 117 και 120.

2. Διον. Μιτάκης, *Ο Πατροκοσμάς ως Παπουλάκος*, περ. Στερεά Ελλάς, (1979), σελ. 176.

3. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 130.

4. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ορθοδοξία*, ό. π. σελ. 87.

2.3.5. Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ (Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΑΔΕΛΦΟ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟ)

«**Π**ανοσιώτατε αγαπτε μου αδελφέ, κυρ Χρυσανθε, ασπασόμενος προσκυνώ σε και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την ψυχικόν σου και σωματικόν υγειάν. Χάρτι θεία, αδαλφρέ, υγιαίνω οπωσούν, ψυχικά δε Κύριος οίδε. Τα κατ' εμέ δε και περί εμέ φαίνονται πολλά και απίστευτα εις τους πολλούς και μήτε εγώ δύναμαι να τα καταλάβω. Τόσον δε μόνον λέγω σοι δια να δοξάσης τον Κύριον και να χαρής, ότι γίνεται αρκετή μετάνοια εις τους αδελφούς. Έως τριάκοντα επαρχίας περιήλθον, δέκα σχολεία ελληνικά εποίησα, διακόσια δια κοινά γράμματα, του Κυρίου συνεργούτος και τον λόγον μου βεβαιούντος διά τινων επακολουθησάντων σημείων. Πλιν δόξα τω λέγοντι, η γαρ δύναμις μου εν ασθενεία τελειούται. Περιέρχομαι δε κατά το παρόν την Παραμυθίαν και Μαργαρίτην, ελπίζω δε εις ολίγον καιρόν να σας απολαύσω, αν ο Θεός θελή. Περιήλθον δε και την πατρίδα και πάντες οι συγγενείς σε προσκυνούσι και οι φίλοι. Ασπάζομαι σε και τον πανιερώτατον δεσπότην και εύχομαι πάντας τους εν Χριστώ αδελφούς. Υγίανε ψυχικά και σωματικά.

Δέκα χιλιάδες χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί. Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσο. Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατόν μου και ένας όχι.

Ο σος αδελφός,

Κοσμάς ιερομόναχος.

‘Αποθ’ (1779) Μαρτίου 2»¹

Η Επιστολή είναι ο απολογισμός του Πατροκοσμά για την εκπαιδευτική του δραστηριότητα στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Απολογισμός μιας ζωής και ενός ανθρώπου, λίγους μήνες πριν το μαρτυρικό θάνατό του. Κάνει ο ίδιος αποτίμηση του έργου του, απλά, ταπεινά, χωρίς να είναι αυτή η πρόθεσή του. Τι και αν δεν άφησε άλλα γραπτά κείμενα και Διδαχές; Οι Επιστολές του, και ιδιαίτερα αυτή στον αδελφό του Χρυσανθο, κλείνουν τους αγώνες μιας ζωής για την Παιδεία του αγροτικού Ελληνισμού, που κανείς

1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 492, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 423, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 148-149.

ποτέ δεν κοιτάξε, που κανείς δεν έσκυψε να αφουγκρασθεί τους πόνους του και τους καημούς του, που κανείς ποτέ δεν υποπεύθηκε τι δύναμη έκλεινε μέσα του. Η Επιστολή στον αδελφό του είναι η διαθήκη, η σημαντική κληρονομιά ενός μεγάλου Δασκάλου του Γένους στο Έθνος του, στο λαό του, που του άφησε παρακαταθήκη αξιολόγη τις Διδαχές του, τις Προφητείες του και τα Σχολεία, που σύστησε με μεγάλες δυσκολίες, με το ίδιο του το αίμα. Τα Σχολεία που έβαλε να φτιάξουν με τα χρυσαφικά των γυναικών και το υστέρημά των υποδούλων, αλλά και με τη συνεισφορά του Τούρκου κατακτητή και την ανοχή της Ενετικής προπαγάνδας.

Το έργο του γιγαντιαίο, αφού είναι ο δημιουργός τόσων πνευματικών εστιών, φάρων τηλαυγών για την πνευματική αναγέννηση του Έθνους. Είναι το έργο ζωής ενός ανθρώπου που διέθετε μόνο πνευματικά προσόντα, την πίστη στο Θεό και στον αγώνα, την αγάπη στο συνάνθρωπο, τη δύναμη του λόγου. Το έργο του είναι μοναδικό όχι μόνο στην Ελληνική Ιστορία, αλλά και στην Ιστορία του Πολιτισμού της Ευρώπης και όλου του κόσμου. Κανένας από τους μεγάλους Δασκάλους του Γένους, στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς, δεν άφησε τόσο σημαντική κληρονομιά. Κανένας δε σύστησε ή δε λειτούργησε ούτε ένα Σχολείο. Αυτό ήταν μοναδικό προνόμιο του Αγίου Εθναποστόλου και διαφωτιστή Κοσμά. Δυστυχώς δεν έχει ακόμη αποτιμηθεί το έργο του μεγάλου Διδάχου και η σύγχρονη Ελλάδα και Παιδεία δεν συνέλαβε ακόμη το πνευματικό ύψος του ανθρώπου, που με το σταυρό και την αγάπη σύστησε διακόσια δέκα Σχολεία τουλάχιστον, μέχρι το Μάρτιο του 1779. Τέτοιο έργο δε θα μπορούσε να επιτελέσει ούτε ένα οργανωμένο Υπουργείο Παιδείας και μάλιστα σε τόσο δύσκολους χρόνους, με τόσο δυσμενείς συνθήκες και σε τόσο απρόσιτα μέρη τα πιο πολλά.

Ο βιογράφος του Αγίου αναφέρει ότι «εκατάστησε σχολεία πανταχού, δια μέσου της διδασκαλίας του»¹ και αυτό είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την αξιολόγηση του έργου του Πατροκοσμά. Αυτό σημαίνει, ότι πέρα από τα διακόσια δέκα Σχολεία που ο ίδιος ο Άγιος αναφέρει ότι ίδρυσε με τις ενέργειές του, τις φροντίδες του και τις Επιστολές του, αναμφιβόλως πολύ περισσότερα είναι εκείνα που συστήθηκαν με τη διδασκαλία του. Είναι γνωστό ότι ο Πατροκοσμάς δίδασκε στο κεντρικό χωριό της περιοχής, στο κεφαλοχώρι, όπου συγκεντρωνόταν οι άνθρωποι και από τα γύρω χωριά και τους συνοικισμούς. Αυτό αποδεικνύεται από το μεγάλο πλήθος των ακροατών του, από τα πλήθη του λαού που συνέρεαν να ακούσουν τη Διδαχή του, γεγονός που αναφέρεται συχνά στις αναφορές των κατασκόπων των Βενετών, και στα έγγραφα των Προβλεπτών και Τοποτη-

1. Σάπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18, επίσης Νικ. Αγιωρείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 735.

ρητών των Επτανήσων στον Πρίγκηπα της Βενετίας¹.

Εξάλλου ήταν αδύνατο να υπήρχαν την εποχή του Πατροκοσμά χωριά ορεινά, που συνήθως προτιμούσε, στην Ηπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, που να είχαν τόσους κατοίκους. Οι άνθρωποι που παρακολουθούσαν το κήρυγμά του, επιστρέφοντας στον τόπο τους μετέφεραν τα οράματα και τις συμβουλές του Αγίου, μεταξύ των οποίων η πρώτη και σπουδαιότερη ήταν να ιδρύσουν Σχολείο στον τόπο τους, για να μαθαίνουν γράμματα τα παιδιά τους. Δια «της διδασκαλίας του», επομένως, ιδρύθηκαν πολλά Σχολεία σε απομακρυσμένα χωριά και συνοικισμούς, που ο ίδιος αγνοούσε και ποτέ δεν έμαθε την ύπαρξή τους. Έτσι δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τον ακριβή αριθμό των Σχολείων που ίδρυσε και προώθησε με τη διδασκαλία του ο Άγιος, μπορούμε όμως να φανταστούμε την τεράστια ώθηση, που έδωσε στην αναγέννηση της Παιδείας και να εκτιμήσουμε τη συμβολή του στην άνθιση και τον πολλαπλασιασμό των Σχολείων μέσα σε λίγα χρόνια σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Σύμφωνα με αυτά, δε μπορούμε να θεωρήσουμε εντελώς ανιστόρητη και μη αληθινή τη μαρτυρία του Ζώτου Μολοττού, που γράφει: «Εκτός τούτων ο άγιος Κοσμάς είναι ο επισημότερος ευεργέτης των γραμμάτων, διότι θεωρείται ιδρυτής διακοσίων και δέκα Ελληνικών Σχολείων και χιλίων διακοσίων κοινών»². Ο αριθμός, βέβαια, φαίνεται και είναι υπερβολικός, αλλά αποδεικνύει το πλήθος των Σχολείων, που ιδρύθηκε με τη σύσταση ή τη διδασκαλία ή την προτροπή του Αγίου.

Ο Άγιος Κοσμάς τον τελευταίο χρόνο της ζωής του ανάπτυξε μια απίστευτη δραστηριότητα και ο αριθμός των Σχολείων του οπωσδήποτε ανέβηκε, μέσα στους έξι περίπου

---

1. «Είναι πειστικώτατος εις τας ομιλίας του και ως εκ τούτου κατόρθωνε να προσελκύη πάντοτε ολόγυρά του πολλάς χιλιάδας ατόμων», γράφει ο Γενικός Προβλεπτής των Βενετών Giacomo Nani προς τον Πρίγκηπα της Βενετίας στην αναφορά του στις 19 Μαΐου 1779 (ν. η.) Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 11, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 112. Στις περιοδείες του τον ακολουθούσαν πλήθη, «υπελόγισα ότι ήσαν τουλάχιστον 6000 τα άτομα της ακολουθίας του» και «ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πανταχόθεν συρρέουν, ίνα τον ίδουν, είναι κατάπληκτικός, ως επίσης και ο αριθμός των ακολουθούντων αυτόν εις την περιοδείαν ανά τας διαφόρους κοινότητας», αναφέρει ο κατάσκοπος Μαμωνάς, Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221. Κατά τον Σέργιο Μακραίο «συνέτρεχε πλήθος εκ των πόλεων και χωρίων όπου αν η και επηκολούθουν αυτώ», Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό. π. τόμος Γ', σελ. 276.

2. Ζ. Μολοττός, *Λεξικό Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 624.

μήνες από τις 2 Μαρτίου, που έγραψε την Επιστολή στον αδελφό του Χρύσανθο, έως τις 24 Αυγούστου, που μαρτύρησε. Κατά τον Μυστακίδη, που έγραψε βιογραφία του Αγίου, ο αριθμός των Σχολείων του ανέβηκε τα 247¹. Ο Π. Βασιλείου γράφει ότι «ίδρυσε πάνω από 250 σχολεία»². Ο Παντελεήμων Ροδόπουλος μιλάει για «το μορφωτικό έργο του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, ο οποίος ίδρυσε 230 περίπου σχολεία»³. Και ο βιογράφος του σημειώνει: «Εκατέστησε σχολεία πανταχού... τόσον Ελληνικά όσον και Κοινά, τόσον εις τας χώρας, όσον και εις τα χωρία...»⁴. Αυτό το “πανταχού” δεν είναι μόνο τοπικό επίρρημα, δείχνει τον τόπο, αλλά και τον μεγάλο αριθμό συγχρόνως των Σχολείων, που «εκατέστησε» ο Άγιος, που ο αριθμός τους δεν θα γίνει ποτέ γνωστός. Ίσως, αναφερόμενος στο μεγάλο αριθμό των Σχολείων που ξεφύτρωναν στο πέραςμά του, ο Άγιος γράφει στον αδελφό του Χρύσανθο «**τα και' εμέ δε και περί εμέ φαίνονται πολλά και απίστευτα εις τους πολλούς και μίπε εγώ δύναμαι να τα καταλάβω**». Γιατί πραγματικά, αυτό το έργο μπορεί να επιτελεστεί μόνο «**του Κυρίου συνεργούντος**». Ο ίδιος θεωρεί τον εαυτό του ασθενή και αδύναμο, «**η γαρ δύναμίς μου εν ασθενεία τελειούται**».

Λίγο μετά το μαρτυρικό θάνατο του Αγίου, όχι μόνο στις περιοχές που δίδαξε, αλλά «εις όλας σχεδόν τας πόλεις και χώρας της Ελλάδος ευρίσκονται δύο σχολεία, το μεν κοινόν, το δε ελληνικόν λεγόμενα», όπως γράφει ο “Λόγιος Ερμής” της εποχής εκείνης⁵. Σημαντικές είναι οι μαρτυρίες στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα για τον πολλαπλασιασμό των Σχολείων στον ελλαδικό χώρο. Άγγλος περιηγητής αναφέρει πως, και το τελευταίο χωριουδάκι έχει το Σχολείο του, και ο Κορδικάς στα 1808 γράφει: «Από τη Βλαχία και τη Μολδαβία ως την Αίγυπτο και από την Σμύρνην ως την Κέρκυρα, δεν υπάρχει πόλι, δεν υπάρχει νησί, όπου δεν θα βρήτε ένα δημόσιο Σχολείο για δωρεάν παιδεία με δαπάνες της κοινότητος»⁶. Στα 1806 εκδίδεται η “Ελληνική Νομαρχία”, Ανωύ

-
1. Β. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά*, σελ. 9. Τον ίδιο αριθμό σχολείων αναφέρει και ο Λ. Καταφυγιώτης στο «*Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο Πάτερ Κοσμάς*», Καρδίτσα 1940, σελ. 129, που αντέγραψε μάλλον τον Μυστακίδη.
  2. Π. Βασιλείου, *Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός*, Αθήνα 1957, σελ. 111.
  3. Παντελεήμων Ροδόπουλος, *Ορθοδοξία και Ρωμηοσύνη*, άρθρο στο “Ορθοδοξία - Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία”, εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Άγιο Όρος 1995, Α', τόμος, σελ. 87.
  4. Σάπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18, επίσης Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 735.
  5. Άλκης Αγγέλου, *Η Εκπαίδευση*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρεία Ιστορικών εκδόσεων, Αθήνα 1974, τόμος ΙΑ', σελ. 319 και 820.
  6. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 2^{ος} (1985), σελ. 315.

μου του Έλληνας. Ο συγγραφέας της με ενθουσιασμό κάνει τη σύγκριση και αναφέρει την αλματώδη ανάπτυξη της ελληνικής Παιδείας μέσα σε λίγα χρόνια. «Ω, πόση διαφορά ευρίσκεται εις την Ελλάδα από δέκα χρόνους έως την σημερινή! Μεγάλη, ω αδελφοί μου, μεγαλοτάτη και καθ' εκάστην προς το κρείττον φέρεται... δεν ευρίσκεται πόλις την σημερινήν όπου να μην έχη δύο και τρία σχολεία. Τα σχολεία δεν είναι πλέον έρημα ως και πρότερον, αλλά το καθ' εν περιέχει πενήντα και εκατόν μαθητάς οίτινες, αφού ανέγνωσαν τον ηδύτατον Ξενοφώντα, τον νουνεχή Πλούταρχον και τους λοιπούς ιστορικούς φιλοσόφους των προγόνων μας, εγνώρισαν τον βόρβορον της Τυραννίας και κλαίουσι πικρώς δια την δυστυχίαν της Πατρίδος μας. Δεν προφέρουσι πλέον το όνομα της Ελευθερίας με φόβον μήπως και τους ακούσωσιν οι προεστοί ή οι αρχιερείς και τους κηρύξουσιν αθέους, αλλά το προφέρουσι με εκείνο το θάρρος, οπού οι δούλοι δεν ημπορούν να έχωσι...»¹. Ο Ανώνυμος συγγραφέας της “Νομαρχίας” δεν αναφέρει πουθενά το όνομα του Πατροκοσμά, που είναι από τους κύριους συντελεστές αυτής της αλλαγής, ενώ θαυμάζει το Ρήγα και το έργο του. Ο σημερινός όμως μελετητής της ιστορικής αυτής περιόδου, έχοντας όλες τις πηγές για την ξεχωριστή αυτή περίοδο του Ελληνισμού και κρίνοντας αντικειμενικά, δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει την τεράστια ώθηση, που έδωσε στο θέμα της Παιδείας ο Διδάχος της σκλαβιάς, ο Πατροκοσμάς. Αγωνίστηκε για την ίδρυση δημόσιων Σχολείων και για δωρεάν Παιδεία, φαινόμενα μοναδικά για την εποχή και πρωτοποριακά, με τη βοήθεια μόνο της υπόδουλης ελληνικής κοινότητας, πολύ πριν τα ελεύθερα και οργανωμένα κράτη της Ευρώπης, με τα πλούτη και τις ανεξάντλητες δυνατότητες και τους πολλούς σοφούς τα πραγματοποιήσουν.

Τα Σχολεία του Πατροκοσμά, βέβαια, δεν ήταν πολυτελή κτίρια, δεν είχαν τα εποπτικά μέσα και τις ανέσεις των σημερινών εκπαιδευτηρίων, στεγάζονταν στους απλούς και ταπεινούς χώρους του νάρθηκα ή του περιβόλου κάποιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριού. Ήταν όμως Σχολεία, που γαλούχησαν τους αγωνιστές της Ελευθερίας, Σχολεία που έθρεψαν το πνεύμα και την ψυχή, Σχολεία που σμίλεψαν το ήθος και τις αξίες των γενεών που πάλεψαν και δημιούργησαν το Εικοσιένα. Χρησιμοποιούσαν ως διδακτικά, τα εκκλησιαστικά βιβλία, τον Απόστολο, το Ψαλτήρι, την Οκτώηχο, το Τριώδιο, τα Συναξάρια, όπως και τα άλλα Σχολεία της Τουρκοκρατίας, που όμως ασκούσαν βαθύτατη επίδραση και δημιουργούσαν βιώματα και πυρπολούσαν τις ψυχές. «Η άμυνα του Γένους δεν πραγματοποιήθηκε μόνο με την εγκύκλια μάθηση μέσα στα κρυφά σχολεία ή με τη θεμελιωμένη σε στέρεες ψυχολογικές και διδακτικές βάσεις πανεπιστημιακή αγωγή στις

1. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, εκδ. Βιβλιοεκδοτική, γ' έκδ. Αθήνα 1957, σελ. 207 και 209.

πολλές Σχολές που λειτουργούσαν με διδασκάλους κληρικούς στο μεγαλύτερο μέρος τους, αλλά συντελέστηκε αυτενεργά και αυθόρμητα με την ανάγνωση των λειτουργικών βιβλίων ακόμα και με την ανάγνωση των Συναξαρίων μέσα από τα “Μηναία” της εκκλησίας¹. Βιβλία, που δεν ήταν φορτισμένα μόνο με βαθύ πνευματικό περιεχόμενο, αλλά δονούσαν συνάμα τις ψυχές με τις φιλελεύθερες, εθνικές και επαναστατικές τους ιδέες. Ο καθηγητής Δ. Λουκάτος «πατριωτικά τραγούδια της σκλαβιάς» αποκαλεί τα τροπάρια, που συνήθιζαν να σκλαβωμένα ελληνόπουλα να διαβάζουν, να αναλύουν, να τραγουδούν. «Από την υμνογραφία ιδιαίτερα, τα τροπάρια και οι ύμνοι, που είναι πολλοί και επαναλαμβάνονται, και ο λαός μπορεί να συμμετέχει ελεύθερα στην ψαλτική τους, ήταν φυσικό να γίνουν εύκολα κτήμα του και έτσι να αποτελέσουν παρακαταθήκη μουσικής και “καλλιτεχνικής” μορφώσεως για τους ολιγαρκείς υποδούλους προγόνους μας»².

Στις Διδαχές του Αγίου βλέπουμε τις προτροπές του να ψάλλουν εκκλησιαστικές ακολουθίες, τον Εσπερινό, την Παράκληση της Παναγίας, **«μας ηξίωσε και απόψε και τον εδοξάσαμε και επιμίσαμε και την Δέσποινά μας την Θεοτόκον»**³, **«να συμμαζωχήτε εις τες οκτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύσῃ εις τον Χριστόν»**⁴. Σε άλλη Διδαχή αναφέρει την πνευματική ωφέλεια του ανθρώπου, που ψάλλει τους Χαιρετισμούς της Παναγίας, **«είχε ευλάβειαν μεγάλην εις την Δέσποιαν την Θεοτόκον και κάθε αυγή και βράδυ έλεγε τους Χαιρετισμούς της Παναγίας, το Άγγελος πρωιοσιάτης»**⁵. Και πολλές φορές κλείνει τη Διδαχή του με ένα ψαλτικό, όπως το Απολυτίκιο του προφήτη Ηλία το **«ο Ένοσρκος Άγγελος»**⁶. Μέρος της διδακτέας ύλης των Σχολείων του Πατροκοσμά ήταν και η πλούσια υμνογραφία της Εκκλησίας μας.

Η συμβολή του Αγίου Κοσμά στην Παιδεία του υποδούλου Έθνους και στην εθνική Παλιγγενεσία, ήταν τεράστια. Ο Άγγλος ιστορικός Φίνλεϋ, στην “Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως” γράφει: «Κήρυκας της ελευθερίας για τους Έλληνες ήταν η παιδεία» και σε άλλο σημείο κάνει μια πολύ σημαντική διαπίστωση, που δικαιώνει το έργο και την προσφορά του Πατροκοσμά: «Στα χρόνια της οθωμανικής κατακτήσεως το μορφωτι-

1. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ορθοδοξία*, Αθήνα 1966, σελ. 87.

2. Δ. Λουκάτος, *Εθνική Περισυλλογή*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π. τόμος Ι΄, σελ. 448.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ΄, σελ. 222.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 206.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε΄, σελ. 284.

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε΄, σελ. 289.

κό επίπεδο των Ελλήνων ήταν υψηλότερο απ' ό,τι πιστεύεται γενικά... Η στάθμη του μορφωτικού επιπέδου μας δίνει το κλειδί για να εξηγήσουμε την αποτυχία των ιεραποστόλων, που έστειλε η Ευρώπη και η Αμερική για να διαπαιδαγωγήσουν θρησκευτικά τους Έλληνες. Οι ιεραπόστολοι αυτοί είχαν κατώτερη θεολογική κατάρτιση από πολλούς Έλληνες κληρικούς, ενώ στις κλασσικές γνώσεις τους ξεπερνούσαν πολλοί λαϊκοί δάσκαλοι¹. Ο Ανώνυμος της "Ελληνικής Νομαρχίας" προτρέπει τους ιερείς να βοηθήσουν το Γένος². Αυτό σημαίνει ότι αναγνώριζε την παιδεία και μόρφωσή τους. Ο Άγιος Κοσμάς διαφώτισε με τις Διδαχές του τους Έλληνες, τους δίδαξε την Ορθοδοξία, και με τα Σχολεία του συνετέλεσε στην άνοδο της στάθμης του μορφωτικού επιπέδου των Ελλήνων, ώστε να αντιστέκονται στους "ιεραποστόλους" της Δύσης.

Για την προσφορά του Αγίου στο χώρο της Ηπείρου, γράφει ο Δημ. Ευαγγελίδης, έφορος Αρχαιοτήτων, στο έργο του "Η Βόρειος Ήπειρος", το 1919: «Μεγάλην ώθησιν εις την παιδείαν εν Ηπείρῳ ἔδωκεν ὁ μοναχὸς Κοσμάς, ὅστις καταγόμενος ἐξ Αἰτωλίας περιήλθε πολλὰς χώρας τῆς Ευρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ μάλιστα τὴν Ἁπειρον ἐπὶ εἴκοσι περὶ τοῦ ἐτῆ κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Παρηγορῶν δὲ τὸ δουλεύον ἔθνος προέτρεπε τοὺς κατοίκους, ὅπως διὰ τῆς παιδείας ἐμψυχῶνῃσι τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ ἐγκαρτερῶσιν ἐν ταῖς περιπετεῖαις, τὰς ὁποίας διήρχετο τὸ ἔθνος. Ἐχὼν ἰκανὴν μόρφωσιν... τὰ μέγιστα ἐπέδρασε πανταχοῦ. Ὡς λέγει ὁ ἴδιος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ ὀλίγον πρὸ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου του, διέτρεξε τριάκοντα ἐπαρχίας καὶ ἰδρυσε τριάκοντα (;) ἀνώτερα ἐλληνικὰ σχολεῖα καὶ διακόσια κατώτερα. Ἡ ἐν Ἁπείρῳ δράσις τοῦ ἱερομάρτυρος Κοσμά ἐστὶν παροιμιώδης, ἔχει δὲ τοσοῦτον συνδεθῆ το ὄνομα αὐτοῦ μετὰ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἐν γένει ἐργασίας, ὥστε θεωρεῖται ὡς θεμελιωτὴς τῶν σχολείων καὶ ὁ κυριώτερος παράγων τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἐν αὐτῇ»³.

Ο Κ. Φαλτάιτς ἔγραψε στα 1929: «Τὸ πέρασμα τοῦ Αγίου Κοσμά ἀπὸ χωριοῦ σε χω-

1. Γ. Φίνλεϋ, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ὁ. π. τόμ. Α', σελ. 27 - 28.

2. «Εσεῖς δὲ, ὦ ευλαβέστατοι ἱερεῖς, οπού καὶ τὸ πολῦτιμον φόρεμα τῆς διδασκαλίας ἔχετε, καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τοὺς νέους διδάσκετε, μὴ ἀμελήσητε καὶ διὰ φωνῆς καὶ διὰ γραμμάτων, ἀπὸ τοῦ να ἀνοιξήτε τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν Ἑλλήνων. Ναι, σεβάσμιοι πατέρες, μὴ ἀπελπισθῆτε διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ καιρὸς ἤγγικεν, καὶ ἡ Ἑλλὰς ζητεῖ ἀπὸ τοῦ ἱερατείου τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερώσεώς τῆς. Προετοιμάσατε τὰς ψυχὰς τῶν χριστιανῶν εἰς τὸ να ἀναστηθῶσι ἀπὸ τὸν βόρβορον τῆς δουλείας, διὰ να δοξασθῆτε καὶ ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ». Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλλήνου, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, ὁ. π. σελ. 182.

3. Δημ. Ευαγγελίδης, *Ἡ Βόρειος Ἁπειρος*, ἐκδ. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἀθήνα 1919, σελ. 91.

ριό, η διδασκαλία του, το κήρυγμά του, το άνοιγμα από αυτόν υπερδιακοσίων σχολείων, η γενικωτέρα εθνική δράσις του συνετέλεσαν ασφαλώς περισσότερον από παν άλλο εις την αφύπνισιν του Ελληνισμού, εις την σύστασιν εν συνεχεία της Φιλικής Εταιρείας, εις την εθνικήν μας τέλος επανάστασιν και αποκατάστασιν»¹. Κατά τον ίδιο, «ο Άγιος Κοσμάς αποτελεί την μεγαλυτέραν ελληνικήν φυσιογνωμίαν από της εποχής της πτώσεως της Κωνσταντινοπόλεως μέχρι σήμερα». Και ο Ν. Τωμαδάκης, αποτιμώντας το έργο του μεγάλου Διδάχου, διαπιστώνει: «Αυτός... επηρέασεν όσον ουδέν σχολείον, ουδείς ρήτωρ, ουδείς εκκλησιαστικός, ουδέν έντυπον του αιώνος του, πλην του ισομάρτυρός του Ρήγα του Βελεστινλή, τας ευρείας αγροτικής μάζας, συνεκράτησε δε τους απλούς ανθρώπους εις την Ορθοδοξίαν, την Ελληνικήν Ορθοδοξίαν, εις την οποίαν έδωκεν βάθος και περιεχόμενον»².

Ήταν ο δάσκαλος της ζωής, όλου του λαού, ο Διδάχος του Γένους, με καριοφίλι το λόγο του, τη Διδαχή, με τις μεγάλες επιδιώξεις για το φωτισμό του σταυρωμένου Γένους, με τους υψηλούς στόχους για την αναγέννηση της Παιδείας, την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, τη διαφύλαξη της Ορθοδοξίας, για να μπορέσει το Έθνος να πιστέψει στον εαυτό του, να σταθεί γερά στα πόδια του, να μεγαλουργήσει και να ελευθερωθεί.

Τελειώνει την περίφημη Επιστολή στον αδελφό του Χρύσανθο, γράφοντας τον επίλογο ολόκληρης της ζωής του:

«Δέκα χιλιάδες Χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί.

Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσο.

Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατόν μου και ένας όχι»

Οι χριστιανοί, οι απλοί του λαού και του μόχθου άνθρωποι, τον αγαπούσαν και τον λάτρευαν, γιατί στο πρόσωπό του βρήκαν τον οδηγό, τον πατέρα, το δάσκαλο. Ανάμεσά τους και μερικοί που τον μίσησαν, κοτζαμπάσηδες, ανώτεροι κληρικοί, άνθρωποι μικροί, του συμφέροντος, που ήθελαν τους Έλληνες αμόρφωτους, αμαθείς, άξεστους για να τους εκμεταλλεύονται. Οι Τούρκοι κατακτητές, στο σύνολό τους τον εκτίμησαν, τον αγάπησαν, τον βοήθησαν, του συμπαραστάθηκαν. Οι Εβραίοι τον μίσησαν θανάσιμα, μέχρι που κατάφεραν να τον οδηγήσουν στο μαρτύριο. Το μαρτύριο που σφράγισε τα λόγια του, τις συστάσεις του, τις Διδαχές του, μια ζωή ακούραστη, αγία, ζωή αυτοπροσφοράς και θυσίας. Η διδασκαλία του υπήρξε ό,τι καλύτερο χρειαζόταν ο σκλάβος Ελληνισμός στο θρη-

1. Κ. Φαλταίτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, έκδ. Πανεπειρωτική Ένωσις Έφεδρων Αξιωματικών, τύποις Δελή, Αθήναι 1929, σελ. 6.

2. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Εορταστικοί Λόγοι*, ό.π. σελ. 82.

σκευτικό, κοινωνικό και εθνικό πεδίο. Υπήρξε η πιο ριζοσπαστική και επαναστατική για την εποχή του, που τον ύψωσε σε εθναπόστολο, αναγεννητή και κύριο συντελεστή του Εικοσιένα. Γιατί η Παιδεία του Γένους, για την οποία αγωνίστηκε και θυσιάστηκε ο μεγάλος Διδάχος, ξύπνησε τις κοιμισμένες συνειδήσεις και όπλισε το χέρι των υποδούλων για τον ξεσηκωμό. Τόση ήταν η πίστη του λαού στη θαυματουργική δύναμη του Αγίου, που η επανάσταση, σε πολλά μέρη της Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Στερεάς, κηρύχτηκε με το περίφημο δίστιχο στα χείλη:

«Βοήθα μας, Άγιε Γιώργη και συ Άγιε Κοσμά
να πάρουμε την Πόλι και την Αγιά Σοφιά».

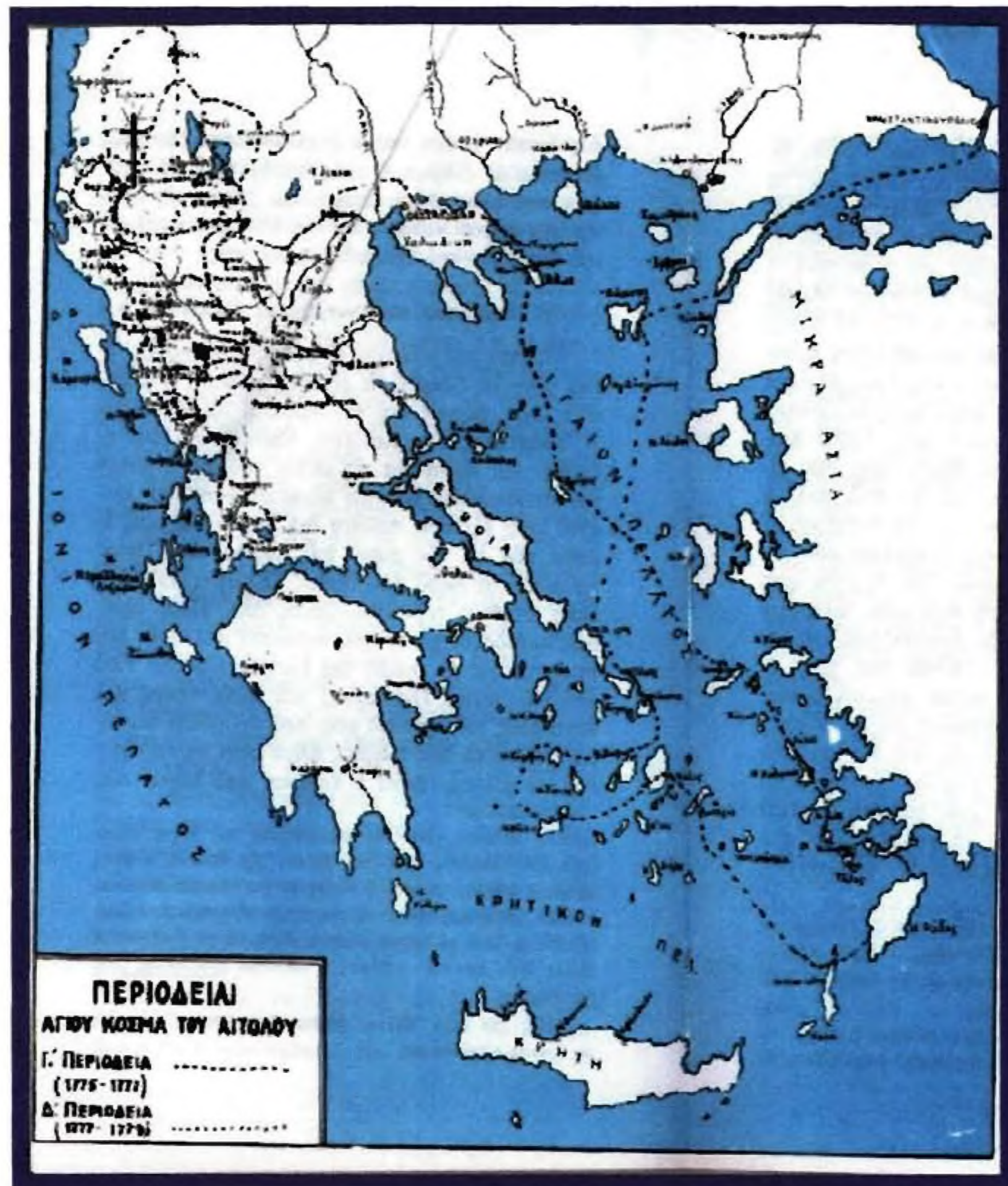

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΓΛΩΣΣΑ

**«Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ
ελευθερία και γλώσσα;»**

{Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ}

Γ΄ και Δ΄ περιοδεία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού
 (Από το βιβλίο του Επισκόπου Αυγ. Καντιώτη, *Κοσμάς ο Αιτω-
 λός*, έκδοση Η΄, Ορθοδόξου Ιεραποστολικής Αδελφότητας
 "Ο Σταυρός", Αθήναι 1995)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

3.1. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

3.1.1. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΘΕΜΑ

(ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΩΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ)

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Τούρκους και το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν άλλαξε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες χρησιμοποιούνταν η ελληνική γλώσσα. Υπήρχε και πριν την άλωση ο επίσημος γραπτός λόγος - η λόγια παράδοση - και η δημοτική παράδοση, που την εκπροσωπούσαν κείμενα, ιδίως ποιητικά, γραμμένα στη λαϊκή γλώσσα, τη γλώσσα του λαού. Ο νεώτερος Ελληνισμός συνέχισε τη διγλωσσία των βυζαντινών, την αντίθεση δηλαδή ανάμεσα στην αρχαϊζουσα γραπτή γλώσσα των λογίων, της Παιδείας και της επίσημης Εκκλησίας και στην ομιλούμενη γλώσσα του λαού, που ήταν συνέχεια της Κοινής. Η μία γλώσσα ψεύτικη, κατασκευασμένη, χρησιμοποιούνταν από ένα μικρό κύκλο λογίων, και η άλλη ζωντανή, ζεστή, διαμορφωνόταν αβίαστα στα χείλη του λαού.

Η συνείδηση της γλώσσας είναι μια βαριά κληρονομιά για ένα λαό. Και η γλώσσα του, όποια κι αν είναι, πρωτόγονη ή μειωμένης σημασίας πολιτιστικά, έχει μια μοναδικότητα και αποτελεί ένα θησαυρό. Ιδιαίτερα η ελληνική γλώσσα, με την πλούσια προσφορά της στην παγκόσμια Ιστορία και Λογοτεχνία, ήταν το «κυριότερο σωσίβιο που έσωσε τον ελληνισμό μέσα από τις καταγίδες της ιστορίας»¹. Γι' αυτό έπρεπε η γλώσσα αυτή να διαφυλαχθεί. Η διγλωσσία κούραζε, δημιουργούσε προβλήματα, και η χρήση της αρχαϊζουσας, άφηνε το λαό αφενός μεν έξω από τη μόρφωση, αφετέρου δε εκτεθειμένο στις ποικίλες προκλήσεις της ξένης προπαγάνδας.

Την ευθύνη για την Παιδεία, όλα τα χρόνια της σκλαβιάς, την είχε η Εκκλησία. Ο δάσκαλος ήταν και παπάς ή καλόγερος. Ο λόγιος ήταν ταυτόχρονα και Δεσπότης. Εκκλησία. Παιδεία και Λογοτεχνία υπηρετούνται από τους ίδιους ρασοφόρους λειτουργούς. Ακόμη και οι κοσμικοί λόγιοι, μόνο μέσω της Εκκλησίας μπορούσαν να αναδειχθούν².

1. Αριστοτέλης Νικολαΐδης, *Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1987, σελ. 41.

2. Μιχαήλ Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX, σελ. 18.

Την περίοδο αυτή, εκείνο που χαρακτηρίζει την Εκκλησία είναι η τόλμη, η προοδευτικότητα, η πρωτοβουλία, ο εκσυγχρονισμός σ' όλα τα θέματα και σε όλους τους τομείς της μάθησης, οπωσδήποτε και στη γλώσσα. «Κατά κανόνα τα συγγράμματα των Ελλήνων διανοητών και επιστημόνων, που έζησαν στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, και που προέρχονταν από κληρικούς και γενικά από ανθρώπους, που τους έθρεψε η Ορθοδοξία, οργάνωσαν την άμυνα του Ελληνισμού εναντίον των σκοτεινών δυνάμεων των Τούρκων, που απεργάζονταν τον αφελληνισμό. Πέρα από τις γλωσσικές ακροβασίες ορισμένων φανατισμένων της καθαρεύουσας, έχουμε ολόκληρη συστάδα συγγραφέων στην εποχή της Τουρκοκρατίας, που ή έφτασαν και ανέβασαν τη δημοτική μας γλώσσα ή αδιαφόρησαν για τα χαρακώματα που οικοδομούσε η καθαρεύουσα και είπαν τη σκέψη τους απλά και γόνιμα»¹.

Αν σκύψουμε και μελετήσουμε με προσοχή το γλωσσικό θέμα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τη θέση της Εκκλησίας σ' αυτό, όπως και τη συγγραφική παραγωγή των λογίων της εποχής, ως επί το πλείστον κληρικών, ή ανθρώπων που επηρεαζόταν άμεσα από την Εκκλησία, θα δούμε, ότι είναι εσφαλμένη η εντύπωση ότι η Εκκλησία ήταν το προπύργιο της αρχαϊζουσας, και καθαρεύουσας αργότερα, ή ότι ήταν πάντοτε ο εκκλησιαστικός χώρος, ένας χώρος αντίδρασης και καταπολέμησης της γλώσσας της απλής, του λαού. Υπήρξαν, βέβαια, πολλές οι αντιδράσεις κατά καιρούς και σκληρή η γραμμή πολλών εκπροσώπων της Εκκλησίας, με συνέπεια να της καταλογίζουν ότι ήταν ένας ανασταλτικός παράγοντας στο γλωσσικό ζήτημα. Όμως υπάρχει και η άλλη πλευρά, που πρέπει να εξετάσουμε.

Ας δούμε πρώτα τους χώρους, που η γλώσσα της Εκκλησίας λειτουργεί με το δικό της μοναδικό τρόπο και που η εξέλιξη της γλώσσας την έβρισκε πάντα αντίθετη. Οι χώροι αυτοί είναι δύο. Ο χώρος των Γραφών και ο χώρος της Λατρείας. «Ο εκκλησιαστικός χώρος όχι μόνο καταφάσκει και συντηρεί την ελληνική γλώσσα, μέσω των ανεπανάληπτων λειτουργικών κειμένων, αλλά και ακουστικά μεταδίδει τον έλληνα λόγο, ως ζωντανή εμπειρία και όχι ως κάτι νεκρό και παρωχημένο, όπως συμβαίνει με την μόνο μέσω των κειμένων επαφή μαζί του»². Στο χώρο των κειμένων των Γραφών, όπως αναφέρει και ο Χ. Γιανναράς, η μεταγλώττιση της Αγίας Γραφής έχει δύο κίνητρα. Το πρώτο, είναι η πρόκληση που δημιουργούν τα ποιητικά κείμενα των Γραφών σε ένα ποιητή. Πολλές τέτοιες προσπάθειες έχουν γίνει από ποιητές, με την ευρύτερη σημασία του όρου, όπως τον Κόν-

1. Χρήστος Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ορθοδοξία*, τυπ. Ν. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 86.

2. Γεώργιος Μεταλληνός, *Η χρήση του "Έλληνας Λόγου" στην Εκκλησία*, περιοδ. Νέμεσις, εκδ. Αδράστεια Εκδοτική Α.Ε. Οκτώβριος 1999, σελ. 95.

τογλου, το Σεφέρη, τον Άγγελο Βλάχο, τον Αλέξανδρο Πάλλη και πολλούς άλλους, που επεχείρησαν το μεταγλωττισμό κειμένων ποιητικών της Παλαιάς ή Καινής Διαθήκης¹. Το δεύτερο κίνητρο, αναφέρεται στις Δυτικές παροτρύνσεις και προσπάθειες, ιδίως στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, να μεταγλωττίσουν τη Γραφή στην καθημερινή γλώσσα, για να γίνεται κατανοητή από το λαό.

Η Εκκλησία, αφενός δέχτηκε κάποιες μεταφράσεις των Ιερών Κειμένων, όπως θα δούμε πιο κάτω, αφετέρου ήταν πάντα αντίθετη στον μεταγλωττισμό και στη χρήση των μεταγλωττισμένων κειμένων από την ίδια την Εκκλησία, για λειτουργικές ανάγκες. Η θέση της αυτή έχει βασικά επιχειρήματα. Υπάρχει κίνδυνος παρερμηνείας του κειμένου σε νοηματικές αποχρώσεις, αφού πρόκειται για κείμενα δύσκολα και ποιητικά, τα περισσότερα, και το πιο σημαντικό, υπάρχει κίνδυνος «να αυτονομηθεί το κείμενο από τη μητέρα που το γέννησε»². Η Ορθόδοξη Ανατολική Παράδοση δεν βλέπει τα Ιερά Κείμενα ως ιδεολογική πηγή του Χριστιανισμού, όπως η Δυτική, αλλά ως καταγραφή της εμπειρίας της Εκκλησίας³.

Και μην ξεχνάμε κάτι πολύ σημαντικό. Η γλώσσα της Γραφής είναι η Κοινή Ελληνική. Σ' αυτή είναι γραμμένα όλα τα Ευαγγέλια, οι Επιστολές των Αποστόλων, οι Πράξεις, η Αποκάλυψη. Σ' αυτή μεταφράστηκε επίσημα από τους “εβδομήκοντα” η Παλαιά Διαθήκη. Αυτή χρησιμοποιούσαν επί αιώνες οι χριστιανοί οποιασδήποτε εθνικότητας και γλώσσας, μένοντας πιστοί στη γλώσσα, που γράφτηκαν τα Ιερά Κείμενα. Και όταν η ελληνική γλώσσα των Γραφών άρχισε να μη γίνεται κατανοητή από πολλούς λαούς, οι δύο μεγάλοι Έλληνες ιεραπόστολοι Κύριλλος και Μεθόδιος, “τόλμησαν” να μεταφράσουν

-
1. Ποιητικές αποδόσεις και μεταφράσεις κειμένων της Αγίας Γραφής έκαναν: Ο Γ. Σεφέρης *Άσμα Ασμάτων*, εκδ. Ίκαρος, έκδ. γ', Αθήνα 1979 και *Αποκάλυψη του Ιωάννη*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1985, ο Ανδρέας Κάλβος, *Οι Ψαλμοί του Δαβίδ*, α' έκδοση Λονδίνο 1820, ο Γιώσεφ Ελιγιά *Άσμα Ασμάτων - Ψαλμοί*, ποίηση - επιμέλεια Γ. Ζωγραφάκης, εκδ. Δωδώνη β', Αθήνα 1981, Ο Θεόδωρος Κωνσταντίνου *Θρήνοι Ιερεμίου*, ποιητική απόδοση, Αθήνα 1877 και πολλοί άλλοι.
  2. Χρήστος Γιανναράς, *Η Νεοελληνική στην Εκκλησία*, ομιλία, Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 7, *Προβλήματα Μεταγλωττισμού στη Νεοελληνική Γλώσσα*, έκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977, σελ. 102.
  3. Η εμπειρία και το «πιστεύω» της Εκκλησίας φαίνεται στα λόγια του Ευαγγελιστή Ιωάννη: «ο ακηκόαμεν, ο εωράκαμεν τοις οφθαλμοίς ημών, ο εθεασάμεθα και αι χείρες ημών εψηλάφησαν, περί του λόγου της ζωής». Ιωάννου Α' Επιστολή, Κ. Διαθήκη, έκδ. 15^η, εκδ. οίκος «Σωτήρ», Αθήνα 1972, σελ. 971.

στη σλαβική τα Ιερά Κείμενα, για να τα καταλαβαίνουν οι Σλάβοι πιστοί, και να δείξουν το Ορθόδοξο ανθρωπιστικό πνεύμα, που είναι «δημοκρατικό και φιλελεύθερο και σέβεται την οντότητα ατόμων και εθνών», όπως λέει ο Dnovnik.

Ένας άλλος χώρος, που η Εκκλησία μένει πιστή στη γλώσσα, είναι ο χώρος της Λατρείας. «Η γλώσσα της Λατρείας είναι φορτισμένη μ' ένα βιωματικό περιεχόμενο, μ' ένα περιεχόμενο εμπειρίας αιώνων λατρείας. Ταυτόχρονα δεν μπορεί να χωριστεί η γλώσσα της λατρείας από την πράξη της λατρείας, η οποία πράξη συγκεφαλαιώνει ένα ολόκληρο πολιτιστικό γεγονός. Κάθε λειτουργική σύναξη της Εκκλησίας είναι ένα πανηγύρι. Δεν μπορείς να χωρίσεις σ' ένα πανηγύρι τα νοήματα, να τα παρακολουθήσεις χώρια απ' αυτό που συμβαίνει»¹. Τα κείμενα της χριστιανικής λατρείας, γραμμένα στην Κοινή γλώσσα, τη γλώσσα την απλή των χρόνων που γράφτηκαν, έχουν μέσα τους ένα δυναμισμό, με συμπυκνωμένες τις ιδέες που εκφράζουν, και συγχρόνως ένα τραγούδι, ένα ρυθμό, που δε μπορεί να αποδοθεί με τίποτε στη Δημοτική γλώσσα. «Η εκκλησιαστική λατρεία είναι ο χώρος στον οποίο μόνιμα και αδιάσπαστα, επί 20 αιώνες, προσφέρονται τα αυθεντικά ακούσματα του έλληνας λόγου και μάλιστα σε έκταση και διάρκεια. Η Εκκλησία, με τη Θεολογία και λατρεία της, διακρατεί πανορθόδοξα τη μόνιμη παρουσία και χρήση»² της ελληνικής γλώσσας.

Σ' αυτούς τους χώρους η Εκκλησία ήταν και είναι αντίθετη σε οποιοδήποτε μεταγλωττισμό και μετάφραση. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο σε άλλους χώρους, όπως είναι οι **μεταφράσεις της Γραφής σε απλή γλώσσα** παράλληλα με το Κείμενο, για χρήση των ολιγογράμματων πιστών και των νέων, ή για καλύτερη κατανόηση του Κειμένου και η **διδασκαλία της Εκκλησίας, η Κατήχηση, το κήρυγμα**. Σ' αυτό το σημείο έχουν δημιουργηθεί ψευδείς εντυπώσεις και έχει παρεξηγηθεί η Εκκλησία. Ας δούμε λοιπόν τη θέση της, κατά τον καιρό της Τουρκοκρατίας, και τις προσπάθειες που έκανε για να καταλαβαίνει ο απλός λαός τη διδασκαλία της.

Παρόλο που επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας, όπως και του κράτους και της λόγιας πνευματικής ζωής, ήταν η αρχαϊζουσα, πολλές φορές και από παλιά η επίσημη Εκκλησία χρησιμοποίησε τη γλώσσα του λαού, για να πλησιάσει τη λαϊκή συνείδηση. Από τον πρώτο ακόμη Πατριάρχη, το **Γεννάδιο Σχολάριο**, έχουμε κείμενα που προσεγγίζουν τη λαϊκή γλώσσα, όταν ήταν ανάγκη να διαφωτίσει και να κατηχήσει το λαό: «Επειδή ηρώτησας μαθεῖν τι ήθελεν ο Θεός και εσαρκούτο, άκουσον τον τρόπον: Θεός ουδεμίαν χρει-

1. Χ. Γιανναράς, *Η Νεοελληνική στην Εκκλησία*, ό.π. σελ. 103.

2. Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ. *Η χρήση του "Έλληνας Λόγου" στην Εκκλησία*, περιοδ. Νέμεσις, ό. π. Οκτώβριος 1999, σελ. 95.

αν είχε σαρκωθήναι, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπότης ἐδέετο ἰατρείας...»¹.

Εξαίρεση στη γενική χρήση της ἀρχαϊζουσας ἦταν, τόσο ἡ προσφορά ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν στη μετάφραση καὶ μεταγλώττιση τῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατερικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ στη συγγραφή βιβλίων σε ἀπλή γλῶσσα γιὰ τὴ βοήθεια τοῦ λαοῦ, ὅσο καὶ ἡ συγκατάθεση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ προώθηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς σε ἀπλοποιημένη γλῶσσα, κατανοητὴ ἀπὸ τὸ λαό. «Ἡ χρήση τῆς δημῶδους ἐλληνικῆς ἀποτελοῦσε μὴ ἀπὸ τις πρὶν ἐποικοδομητικὴς ὀψεις τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ, μεταξύ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ οὐοίου συγκαταλέγονταν μερικοὶ ἀπὸ τους πρὶν διακεκριμένους καὶ μορφωμένους ορθόδοξους ἔλληνες κληρικοὺς»².

Οἱ λόγοι, πρὶν ἔκαναν τὴν Ἐκκλησία νὰ καθιερώσει τὴ λαϊκὴ γλῶσσα, ἦταν ἀντιρρητικοὶ καὶ ἀπολογητικοὶ ἀφενός, κατηχητικοὶ καὶ θεολογικοὶ ἀφετέρου. Ἡ ξένη προπαγάνδα τῶν Τούρκων, τῶν Εβραίων, καὶ ἰδίως τῶν Δυτικῶν - Ἄγγλων, Γάλλων, Παπιστῶν, Διαμαρτυρομένων, Ευαγγελικῶν - γιὰ νὰ πλησιάσουν καὶ νὰ προσηλυτίσουν τὸν ἀπαίδευτο λαό, χρησιμοποιοῦσε πάντα τὴ δημῶδη γλῶσσα, γιὰ νὰ γίνεται κατανοητὴ³. Τὸ κήρυγμα ὅλων αὐτῶν γινόταν «εἰς ἀπλήν γλῶσσαν, δια νὰ τὴν γρυκώσιν ευκολώτερα οἱ ἀπλοί, καὶ δια νὰ ξεκαθαρίζονται καθαριώτερα αἱ ἀπορία»⁴, γράφει ἕνας παπιστῆς, τὸ 1658. «Ἡ προαγωγή τῆς χρήσεως τῆς ζωντανῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας κατὰ τὸν 16^ο καὶ τὸν 17^ο αἰῶνα, ὡς συνέπεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὴν Ἀνατολή μεταξύ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν προτεσταντικῶν φατριῶν τῆς Δυτικῆς Χριστιανοσύνης, ἦταν ἕνα προοίμιον γιὰ μὴ καινούρια ἐξέλιξη κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα»⁵. Ἡ Ἀνατολικὴ Ορθόδοξη Ἐκκλησία ὑποχρεώθηκε νὰ μιμη-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία Ν. Ἐλλην. Λογοτεχνίας*, ἐκδ. 8^η Ἰκαρος, Ἀθήνα 1987, σελ. 48 - 49.

2. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, μετάφραση Στέλλας Νικολοῦδη, ἐκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1996, σελ. 62.

3. «Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία προέβη σε συγκεκριμένες καὶ επίπονες προσπάθειες γιὰ νὰ μεταστρέψει τους Ἀνατολικορθόδοξους χριστιανικοὺς λαοὺς στὸν ουνιτισμὸ» με τὴ χρήση τῆς δημοτικῆς. «Ὅταν οἱ Ἰησοῦτες ἔβαλαν σκοπὸ νὰ προσηλυτίσουν τους Ἑλληνες Χριστιανούς δεν ἄργησαν νὰ ἀντιληφθοῦν ὅτι ἡ χρήση τῆς δημοτικῆς θὰ τους ἔδινε τὴ δυνατότητα γιὰ ἱεραποστολικὸ ἔργο. Ἐτσι οἱ Ἰησοῦτες ἱεραπόστολοι μάθαιναν στὴν ἐλληνορθόδοξη Χριστιανοσύνη τὴ δημοτικὴ, κήρυσσαν στὴ δημοτικὴ καὶ ἐξέδιδαν γραμματικὴς στὴ δημοτικὴ». Arnold Tounbee, *The Greeks and their Heritage*. (*Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίές τους*), μετάφραση Νίκος Γιανναδάκης, ἐκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1992, σελ. 328 καὶ 330.

4. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία Νέας Ἐλληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὁ. π. σελ. 49.

5. Arnold Tounbee, *The Greeks and their Heritage*, (*Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίές τους*), μετάφραση Νίκος Γιανναδάκης, ὁ. π. σελ. 330.

θεί την ξένη προπαγάνδα, για να σώσει το πλήρωμά της, χρησιμοποιώντας το κοινό ιδίωμα, κάθε φορά που ήθελε να μιλήσει στο λαό και για το λαό. Κάτι παρόμοιο είχε γίνει και στη Δύση, όταν ο Λούθηρος και οι Καλβινιστές χρησιμοποίησαν τη μητρική τους γλώσσα στη θέση των Λατινικών, για να προφυλάξουν και να βοηθήσουν τους οπαδούς τους. Για αντιπροπαγανδιστικούς, λοιπόν, λόγους το κήρυγμα, η διδασχή, η κατήχηση γινόταν σε απλή γλώσσα, για να κατανοεί ο αγράμματος ραγιάς το δόγμα και τη θεολογία της Ορθοδοξίας και να μην πέφτει εύκολα θύμα της ξένης προπαγάνδας.

Ένας άλλος σημαντικός λόγος της χρήσεως της δημοτικής από την Εκκλησία, ήταν «η ανυπόφορα χτυπητή πια αντίθεση της καθιερωμένης αρχαϊκής με την πραγματική γλώσσα του έθνους, που μένει αμόρφωτο και δε μπορεί να τη μεταχειριστεί ούτε να την καταλάβει»¹. Το θέμα αυτό απασχόλησε ιδιαίτερα, κατώτερους στο βαθμό ιερωμένους, που έβλεπαν την ανάγκη του κηρύγματος και της παιδείας του λαού. Η επιρροή που ασκούσε η ζωντανή γλώσσα στις καρδιές και στις σκέψεις του ελληνικού λαού ήταν έκδηλη. Γι' αυτό θεωρήθηκε επιτακτική η ανάγκη για τη χρήση της δημοτικής, που ήταν κατανοητή από το λαό. Το πρώτον έπρεπε ο λαός να μορφωθεί και έπειτα να διαβάζει βιβλία γραμμένα σε απλό ιδίωμα, γιατί και τα απλά γραμμένα βιβλία ήταν άχρηστα για το λαό, αφού δεν ήξερε να διαβάζει. Την απλή γλώσσα μεταχειρίζονταν οι ολίγων γραμμάτων και όσοι απευθύνονταν σ' αυτούς, καθώς και οι ξενόγλωσσοι ηγεμόνες και όσοι αποτείνονταν στον ελληνικό λαό. Η Εκκλησία ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις των καιρών.

Θα ασχοληθούμε πρώτα με τα έργα, που είτε συνέγραψαν λόγιοι της εποχής σε γλώσσα απλή, είτε μετέφρασαν ή μεταγλώττισαν κείμενα των Γραφών, των Αρχαίων, των Πατέρων. Η εκκλησιαστική ρητορική θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο.

Από την άλωση της Πόλης και μετά, συναντάμε εκκλησιαστικούς άνδρες, που έγραφαν σε δημώδη γλώσσα ποιήματα, χρονογραφίες, πεζά διάφορα, ως και Γραμματικές της Νεοελληνικής, παρόλο που η κύρια συγγραφή τους ήταν στην καθιερωμένη αρχαϊζουσα. Κατά τον 16^ο αιώνα, ο **Γεώργιος Αιτωλός** έγραψε σε λαϊκή γλώσσα ποιήματα εγκωμιαστικά για σημαντικά πρόσωπα της εποχής του. Λόγιος, καλλιεργημένος αρχαϊκά, «θεωρεί πως δεν είναι ούτε ανάξιο ούτε άσκοπο να στιχουργήσει τους αρχαίους μύθους σε δημοτική, σε μια γλώσσα δηλαδή που δε διδάσκεται στα σχολεία, αλλά εξυπηρετεί μόνο άμεσα τις λαϊκές πνευματικές ανάγκες»². «Χρησιμοποιούν σκόπιμα την δημοτική γλώσσα και μορφολογία»³ οι λόγιοι εκκλησιαστικοί άνδρες της εποχής, **Αρσένιος Ελασσόνος, Ματ-**

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, Αθήνα 1938, σελ. 323.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η Ίκαρος, Αθήνα 1987, σελ. 54.

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 55.

θαίος Μυρέων. Σταυρινός, Γρηγόριος Παλαμῆδης. Ο Μανουήλ Μαλαξός έγραψε το 1570, Χρονογραφία σε απλή γλώσσα, το "Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων", που τον μιμήθηκε αργότερα ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος, στα 1659 - 60, γράφοντας την "Έπιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας", σε γλώσσα απλή, «δια να ακούεται από κάθε άνθρωπον Έλληνα»¹.

Την ίδια εποχή ο Νικόλαος Σοφιανός έστρεψε όλο του το ενδιαφέρον στο ανέβασμα του υποδούλου Γένους, με κύριο μέσο τη λαϊκή γλώσσα, στην οποία θα έπρεπε να μεταφραστούν οι Αρχαίοι. Ο ίδιος αρχίζει το μεταφραστικό έργο, από το "Περί παιδων αγωγής" του Πλουτάρχου, που δυστυχώς δεν προχώρησε, λόγω του θανάτου του. Σύνταξε "Γραμματική" της δημοτικής, που έμεινε ανέκδοτη ως τις μέρες μας. Είναι αξιοσημείωτο, ότι ο Σοφιανός δεν έβλεπε τη δημοτική ως μια γλώσσα ανάγκης και προσωρινής σκοπιμότητας, αλλά ως μια αυτοτελή, επαρκή και ωραία γλώσσα, με χαρίσματα ευφωνίας και γλαφυρότητας, με όμορφες ολιγοσύλλαβες λέξεις, μια γλώσσα που δεν διαφέρει από την αρχαία - της οποίας αποτελεί εξέλιξη - και που δεν είναι κατώτερη απ' τις ευρωπαϊκές. Οι επιστήμες, γράφει, δεν θάναι αλλοιώτικες, αν γραφτούν στη δημοτική και συμβουλεύει τους νέους να μη ντρέπονται να μιλάνε και να χρησιμοποιούν την εθνική τους λαλιά². Τα έργα των Αρχαίων και όλες οι επιστήμες να είναι «εις τέτοιαν γλώσσαν κοινήν όπου και οι γυναίκες σχεδόν να την γρυκούν», γράφει στον επίλογο της "Γραμματικής" του, και συμπληρώνει: «Όλα τα θέλομεν δώσει εις τούτην την χυδαίαν και κοινήν γλώσσαν»³.

Σύγχρονος του Σοφιανού, ο Κερκυραίος ιερωμένος Ιωαννίκιος Καρτάνος - επηρεασμένος αρκετά από το Λουθηρανικό κίνημα για τη μετάφραση και εκλαϊκευση των Γραφών, και γι' αυτό θεωρήθηκε αιρετικός και πολεμήθηκε ιδιαίτερα από τον Παχώμιο Ρουσσάνο - δημοσίευσε στη γλώσσα του λαού "Το Άνθος και Αναγκαίον" της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, μαζί και μερικούς λόγους εκκλησιαστικούς: «...Εις κοινήν γλώτταν ως εβλέπετε δια να εγνωρίζη πάσα μικρός άνθρωπος μέρος από την θείαν γραφήν τι λέγει. Και δια να καταλάβουν πάντες τόσον ναύται όσον και χειροτέχναι και γυναίκες και παιδιά. Και πάσα μικρός άνθρωπος, μόνον όπου να ηξεύρη να διαβάξη...»⁴.

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 56.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 235.

3. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, ό.π. σελ. 324, επίσης Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 237.

4. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, ό.π. σελ. 326, επίσης Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 279, Κ. Θ. Δημαράς *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 89 - 90.

Στο 17^ο αιώνα, σημαντικό ρόλο παίζει ο Πατριάρχης **Κύριλλος Λούκαρης**. Συσταίνει σχολεία, τυπογραφείο, εγκρίνει τη μετάφραση των Γραφών σε απλή γλώσσα, χρησιμοποιεί τη λαϊκή γλώσσα για να διαφωτίσει το λαό. Όχι μόνο αυτός, αλλά και οι άλλοι λόγιοι του Πατριαρχείου δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν την απλή γλώσσα, προκειμένου να βοηθήσουν τον αγράμματο λαό. Είναι η αρχή του Θρησκευτικού Ουμανισμού. Κατά το Λούκαρη είναι δίκαιο τα ιερά βιβλία να μεταγλωττίζονται σε γλώσσα απλή. Οι απλοί άνθρωποι «διαβάζοντας να καταλαμβάνουν τι γράφουσι και τι μας παραγγέλλουσι αι ομιλίας τας οποίας έκαμε ο Χριστός και έγραψαν οι Ευαγγελισταί. Τας έκαμαν όχι μονάχα εις εκείνους όπου ήξευραν γράμματα, αλλά και εις τους όχλους μέσα εις τους οποίους ήσαν οι περισσότεροι απλοί άνθρωποι και γυναίκες και παιδιά... να είναι όλοι θεοδιδάκτοι και να ηξεύρει καθένας εκείνο οπού του πρέπει, πως είναι προσταγμένο από το Θεό... Ο Θεός ήθελε από την αρχή πάντοτε να αναγινώσκονται τα λόγια του εις απλή γλώσσα... Εσείς όλοι οπού θέλετε διαβάξει μεταγλωττισμένο το θείο και ιερό Ευαγγέλιο τούτο, καρπωθήτε την ωφέλεια οπού σας προβάλλει η ανάγνωση και προσεύχεσθε δια τ' εκείνους, οπού σας την ευηργέτησαν»¹.

Ο **Μάξιμος Καλλιπολίτης** μετέφρασε και εξέδωσε την Καινή Διαθήκη σε απλή γλώσσα το 1638², και ο ιερομόναχος **Μάξιμος ο Πελοποννήσιος**, θερμός θιασώτης του δημοτικού λόγου, στα 1690, γράφει “Εγχειρίδιο κατά του Σχίσματος των Παπικών” σε απλή γλώσσα. «...Δια τούτο ο θείος ζήλος με εκίνησε να βοηθήσω το γένος μας κατά την μικράν μου δύναμιν, αφήνοντας εγγράφως εις φράσιν απλήν δια τους απλούς, τα όσα ήθελαν εμπορέσει να βοηθήσουν το γένος μας εις τας διαφοραίς όπου έχει η ανατολική εκκλησία με την δυτικήν...»³. Στα 1675 ο **Γεώργιος Κονταρής**, Μακεδόνας λόγιος, δημοσίευσε σε γλώσσα απλή “Ιστορία των αρχαίων Αθηνών”. Ο **Ευγένιος Γιαννούλης**, ο Αιτωλός, χρησιμοποιεί τη λόγια και τη λαϊκή γλώσσα στις επιστολές του. «Η λαϊκή γλώσσα δίνει μια πρόσθετη ηδύτητα στις νουθεσίες του»⁴, γράφει ο Κ. Δημαράς. Ο Γιαννούλης βγήκε από τον κύκλο του Λούκαρη, και ενώ είχε όλα τα προσόντα για δράση και δόξα,

-
1. Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 429- 430, επίσης Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας Α΄*, τόμος 4, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1956, σελ. 256 - 258, Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 329.
  2. Βασική Βιβλιοθήκη, τόμος 4, *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας Α΄*, ό.π. σελ. 311, επίσης Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 327.
  3. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 333 - 334, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ. 1, σελ. 439.
  4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 62.

κατέθεσε τις ικανότητές του στους ορεσίβιους και πάμφτωχους συμπατριώτες του, ιδρύοντας Σχολεία, δημιουργώντας διαδόχους, γράφοντας και στέλνοντας επιστολές, καθοδηγώντας τους πτωχούς και επηρεάζοντας τους πλούσιους. Ο **Αγάπιος Λάνδος**, παρά την πνευματική του κατάρτιση, έγινε ένας λαϊκός διδάχος, που αγάπησε και έγραψε στη γλώσσα του λαού. Το έργο του, “Αμαρτωλών Σωτηρία”, με το οποίο καθοδηγούσε κληρικούς και λαϊκούς, γνώρισε συχνές επανεκδόσεις και το “Γεωπονικό” του πρόσφερε πρακτικές γνώσεις¹. Ο Κεφαλλονίτης λόγιος **Άνθιμος Ακάκιος Διακρούσης**, συντελώντας στην επιβολή του νεοελληνικού δημοτικού λόγου, που τον χειρίζονταν εξαιρετα, εκδίδει και προλογίζει το “Κυριακοδρόμιο” του Αγάπιου Λάνδου, γράφοντας: «Αλλά επειδή τον καιρόν ετούτον οι περισσότεροι άνθρωποι είναι αγράμματοι και δεν καταλαβαίνουν καν το κείμενον του Ιερού Ευαγγελίου, επάσχισα θείω ζήλω κινούμενος δια κοινήν ωφέλειαν, και δια μνημόσυνον αιώνιον, και έβαλα με έξοδον εδικόν μου τον Οσιώτατον εν Μοναχοίς κυρ Αγάπιον, και εμεταγλώττισε, ήγουν εξήγησε από παλαιούς Διδασκάλους εις κοινήν γλώσσαν τα Ευαγγέλια όλων των Κυριακών του χρόνου, δια να ημπορέση ο καθένας να τα διαβάξη με ευκολίαν...»². Ο **Αθανάσιος Βαρούχας**, Κρητικός ιερομόναχος, εκκλησιαστικός ρήτορας και συγγραφέας, ακολουθώντας τη δημοτική παράδοση, «εκτός το πρωτότυπο έργο του, ασχολήθηκε και με τη μετάπλαση στην καθομιλούμενη γλώσσα παλιών εκκλησιαστικών κειμένων»³. Ο Κρητικός Πατριάρχης **Γεράσιμος Παλλαδάς**, ποιητής και διδάχος, έγραψε σε ωραία δημοτική γλώσσα το “Θρήνο της Κρήτης”, όταν η πατρίδα του έπεσε στα χέρια των Τούρκων⁴. Ο Φαναριώτης λόγιος **Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος** ο “εξ απορρήτων”, γράφει στην αρχαϊζουσα, αλλά τα “Απομνημονεύματά” του είναι στη δημοτική.

Στο 17^ο αιώνα, εκτός τη δράση και την προσφορά των Ελλαδικών λογίων, πολλά πρόσφεραν και συνετέλεσαν στη μόρφωση του λαού, γράφοντας και μιλώντας στη γλώσσα του, και λόγιοι της διασποράς. Ο Κύπριος ιερωμένος συγγραφέας **Νεόφυτος Ροδινός**, έγραψε και μετέφρασε έργα στη γλώσσα του λαού, χειρίστηκε το λόγο με σιγουριά και ευαισθησία, φέρνοντας μέσα του την παλιά δημοτιστική παράδοση των Κύπριων χρονογράφων⁵ και ο Κερκυραίος λόγιος ιερομόναχος **Νικηφόρος Πασχαλεύς**, θέλοντας να «αγγίξει τη λαϊκή ψυχή, εκφράστηκε σε απλή γλώσσα και έδωσε πολύτιμα δείγματα

1. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ.1, σελ. 488.

2. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 376.

3. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 500.

4. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 465.

5. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1. σελ. 347.

πρώιμου δημοτικού λόγου»¹

Στο 17^ο αιώνα συναντάμε την απλή γλώσσα στις διεθνικές σχέσεις και στη διπλωματία, στην επικοινωνία ανάμεσα σε ξένους ηγεμόνες και αρχηγούς, αλλά και σε εκκλησιαστικούς άρχοντες και μοναχούς. Ο Αρχιεπίσκοπος πάσης Κύπρου και Νέας Ιουστιανής **Χριστόδουλος**, εκ μέρους του κλήρου της Κύπρου ζητά βοήθεια από το δούκα της Σαβοΐας σε απλή γλώσσα, (κείμενο του 1609), όπως και ο ηγούμενος της Μονής Κοζινηΐσης (Εικοσιφοινίσσης), (κείμενο του 1637)². Σ' όλα τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η απλή ελληνική γλώσσα είναι η γλώσσα της διπλωματίας.

Ο 18^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των γραμμάτων και των Σχολείων. Ο θρησκευτικός Ουμανισμός ενώνει σε κοινή δράση Εκκλησία και Φαναριώτες. Την εποχή αυτή, «οι πλεκτάνες της Δυτικής Εκκλησίας, η προπαγανδιστική της μανία, το τεράστιο δίκτυο των προσηλυτισμών της, επιβάλλουν στην Εκκλησία μια εργώδη κινητοποίηση: να αμυνθεί, να αντιδράσει, να δια φωτίσει»³. Έτσι, η θεολογική φιλολογία περιλαμβάνει έργα δογματικά, ομολογίες πίστεως, έργα αντιρρητικά, για την καταδίκη των παπικών διαφορών, και ρητορικά. Ξεχωρίζει η μορφή του **Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου**⁴, που μεταφράζει στην απλή γλώσσα αρχαία κείμενα. βοηθά στη σύσταση τυπογραφείου στη Μόσχα, ιδρύει σχολείο στα Ιεροσόλυμα, φροντίζει για τη μόρφωση του κλήρου. Το Πατριαρχείο στον αρχόμενο 18^ο αιώνα απαγορεύει τη χειροτονία αγραμμάτων ιερέων. Το έργο του Δοσιθέου συνέχισε ο ανεψιός του **Χρυσάνθος Νοταράς**.

Οι Ηπειρώτες, **Γεώργιος Σουγδουρής**, ιερωμένος, είναι «ο πρώτος που δίδαξε συστηματικά την αριστοτελική φιλοσοφία, απ' τους πρώτους που εισήγαγαν τη διδασκαλία της Φυσικής και Γεωμετρίας, από τους πρώτους που καθιέρωσαν τη ζωντανή γλώσσα», και ο **Μεθόδιος Ανθρακίτης**, Θεολόγος, Μαθηματικός, δάσκαλος και επιστήμονας «ασπαζόταν τη δημοτική»⁵.

Ο **Μελέτιος ο Γεωγράφος**⁶, θετικός επιστήμονας, συνειδητοποιεί τη σημασία της κοινής γλώσσας και ο **Μακάριος Καλογεράς**, Πάτριος λόγιος και δάσκαλος, ενώ έγραφε σε ύφος αρχαιοπρεπές, προκειμένου να γίνει κατανοητός στο λαό, έγραφε στην κοινή γλώσσα. Ο **Αναστάσιος Γόρδιος**, ακολουθώντας το παράδειγμα του δασκάλου του

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 371.

2. Μ. Τριανταφυλλίδης *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 342 - 344.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 509.

4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 104.

5. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 511 και 515.

6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 526.

Ευγένιου Γιαννούλη, παρότι σπούδασε στη Δύση ιατρική, προτίμησε το απρόσιτο χωριό του, τα Βραγγιανά των Αγράφων, για να βοηθήσει τους συμπατριώτες του, ως ιερομόναχος φρόντισε τις ψυχές τους, ως γιατρός το σώμα τους και ως δάσκαλος το πνεύμα τους. Μιμούμενος το διδάσκαλό του έγραφε επιστολές σύντομες και σε απλή γλώσσα¹.

Ιδιαίτερα θα σταθούμε στη μεγάλη μορφή των γραμμάτων του 18^{ου} αιώνα, τον **Ευγένιου Βούλγαρη**, το διδάσκαλο του Πατροκοσμά, τον ανακαινιστή της ελληνικής Παιδείας του καιρού του, που ενώ έγραψε και δίδαξε στην αρχαϊζουσα και πρέσβευε ότι «η χυδαίζουσα είναι ασυμβίβαστη με τη φιλοσοφία, εισώρμησε στην Παιδεία του Γένους με επαναστατικές αντιλήψεις και απλή γλώσσα»². Σημαντική ήταν η συμβολή του Βούλγαρη με το “Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας”, που επισυνάπτει ως επίμετρο στην έκδοση του “Ιστορικού και κριτικού δοκιμίου του Βολταίρου”. Η συμβολή της εκδόσεως αυτής του Βούλγαρη είναι σημαντική, γιατί χάρη στο Βούλγαρη το ελληνικό πνεύμα προχωρούσε προς την κριτική του Βολταίρου και των δυνάμεων του σκότους, έχοντας ανεξιθρησκεία και ελευθερία στη σκέψη, και γιατί σηματοδοτεί τη χρήση του όρου “ανεξιθρησκεία” στην ελληνική γλώσσα³.

Το παράδειγμα του Βούλγαρη ακολούθησε ο νεώτερος συμπατριώτης του **Νικηφόρος Θεοτόκης**, που συνέβαλε στην αναμόρφωση της Παιδείας, εισάγοντας το επιστημονικό πνεύμα του Διαφωτισμού. Η ανάγκη να διευρυνθεί ο χώρος των αποδεκτών της Παιδείας και ο ζήλος για την πνευματική προκοπή του Γένους, του υπαγόρευσαν την επιλογή του απλού ύφους στη γλώσσα, τη μετριοπαθή χρήση μιας απλής καθαρεύουσας, πολύ κοντά στην καθομιλούμενη, προσιτή σε όλους⁴. «Παράλληλα με το επιστημονικό του έργο, ο Θεοτόκης γράφει και εκδίδει σειρά θεολογικών έργων, κατηχητικού, παραινετικού και αντιρρητικού περιεχομένου, χωρίς να παραλείπει και την έκδοση Πατερικών κειμένων»⁵. Κέρκυρα, Πόλη, Ιάσιο, Βενετία, Πετρούπολη, Μόσχα, ήταν οι πιο σημαντικοί σταθμοί της ζωής του. Οπου και αν βρέθηκε, ενδιαφέρθηκε για την πνευματική προκοπή των νέων, έγραψε, τύπωσε σχολικά εγχειρίδια, δίδαξε τις νέες φυσικομαθηματικές επιστήμες, συνοδεύοντας τα μαθήματα με τα σχετικά πειράματα, επιλέγοντας, όπως ελέχθη, γλώσσα

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 540.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 2, σελ. 6.

3. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετάφραση Στέλλας Νικολούδη, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σελ. 64 - 65.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 2, σελ. 30, επίσης Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. σελ. 66 - 68.

5. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. σελ. 70.

κατανοητή.

Προοδευτικό πνεύμα, μαχητικός νεωτεριστής και δημοτικιστής, ήταν και ο Ηπειρώτης διδάσκαλος του Γένους **Νικόλαος Τζαρτζούλης**. Διδάσκαλος και διευθυντής, μετά το Βούλγαρη, της Αθωνιάδας, δάσκαλος του Κοσμά του Αιτωλού, που τον επηρέασε ευνοϊκά στους προσανατολισμούς του, χρησιμοποιεί την απλή γλώσσα για να δια φωτίσει το λαό, παρόλο που ονειροπολεί την αναβίωση του βυζαντινού μεγαλείου¹. Σπουδαίος, επίσης, συγγραφέας πολλών έργων και μεταφραστής κειμένων αρχαίων και Πατερικών, σύγχρονος και βιογράφος του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, ήταν ο **Νικόδημος ο Αγιορείτης**, που έγραψε σε γλώσσα απλή, κατανοητή από το λαό. Γι' αυτό «πολλά έργα του έγιναν κτήμα του κοινού, γνώρισαν συνεχείς εκδόσεις και στάθηκαν ευεργετικοί οδηγοί του»².

Στη χορεία των λογίων ελλαδικών ή της διασποράς, που έγραψαν και δίδαξαν στη γλώσσα του λαού, κληρικών ή λαϊκών, που επηρεαζόταν από την Εκκλησία ή σπούδασαν και αναδείχτηκαν κοντά σε μεγάλους εκκλησιαστικούς άνδρες και διδασκάλους, ανήκουν πολλοί. Μεταξύ αυτών ο **Ιώσηπος Μοισιόδακας**, που «πρώτος εδοκίμασε να εκθέσει εις φράσιν δημοτικήν τα φιλοσοφικά μαθήματα», όπως γράφει ο Κοδρικάς, ο **Βικέντιος Δαμοδός**, που ασχολήθηκε με τη σύνταξη φιλοσοφικών μαθημάτων γραμμένων στη δημοτική, ο μοναχός **Καισάριος Δαπόντες**, ο ποιητής, που εκμεταλλεύεται τους χυμούς της σύγχρονης του ομιλουμένης γλώσσας, ο **Νεκτάριος Τέρπος**, που έγραψε τις διδαχές του σε απλή γλώσσα για λαϊκή χρήση, ο Κερκυραίος κληρικός **Σπύρος Μήλιος**, που έδινε στους λόγους του «απλό φυσικό χρωματισμό», ο Χιώτης **Τιμόθεος Κυριακόπουλος**, που στον πρόλογο του έργου του "Προαγωγή της χριστιανικής κατηχήσεως", γράφει: «Όταν εσύ γράφης θεολογικά, φιλοσοφικά και άλλα επίσης βιβλία δια τους φιλομαθείς και τους σπουδαίους, γράψε κατά που σου είναι αρεστόν, αλλά όταν γράφης δια την σωτηρίαν του λαού, πρέπει να γράφης και να λαλής κατά οπού δύναται ο λαός να σε γροικήση»³. Ο ιερωμένος **Θεόκλητος Πολυειδής**, γύρω στα 1750, λαμβάνοντας υπόψη του την παλιότερη χρησμολογική φιλολογία, συντάσσει τον "Αγαθάγγελο", έργο προπαγανδιστικό, που αναπτρώνει τις ελπίδες των ραγιάδων για ελευθερία, που θα έλθει από το "ξανθό γένος" των Ρώσων⁴.

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ. 2, σελ. 158.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, , ό.π. τόμ. 2, σελ. 48.

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 108 - 110, 115 - 116, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ.2, σελ. 86, 181.

4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 120 - 121.

Στην απλή γλώσσα του λαού, έγραψαν και διδάξαν δάσκαλοι, διδάχοι και ρήτορες εκκλησιαστικοί, που θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα στο επόμενο κεφάλαιο, αφού η προσφορά τους και η δράση τους αναφέρονται στην εκκλησιαστική ρητορική.

Ο 18^{ος} αιώνας, αιώνας της προετοιμασίας για το μεγάλο ξεσηκωμό του Γένους, θα κλείσει με αγώνες πιο έντονους για τη δημοτική γλώσσα, τη γλώσσα των απλών ανθρώπων, που θα την υπερασπιστούν με τα κείμενά τους, διδαχές, αλληλογραφία, ποίηση, έργα γραμμένα στη δημοτική, μια σειρά λίγων, αλλά διαλεκτών ανθρώπων, ιερωμένων ως επί το πλείστον, αλλά και λαϊκών. Χαρακτηριστική η συμβολή του Φαναριώτη **Δημητρίου Φωτιάδη ή Καταρτζή**, μεγάλης φυσιογνωμίας της πνευματικής ιστορίας του τόπου μας. Μορφωμένος στη Βλαχία, νομικός, μάζεψε γύρω του πλήθος λογίων που θεωρούνται μαθητές του και κατέβαλε όλες του τις δυνάμεις για την πνευματική αναγέννηση και καθολική διαφώτιση. Ο ασφαλέστερος τρόπος γι' αυτό ήταν η καθιέρωση της δημοτικής, να γράφουμε όπως μιλάμε. «Είν' ανάγκη, να συγγράψουμε τις επιστήμες και τέχνες ρωμέικα, για να προκόβουν οι νέοι μας πιο γλήγορα και με πιο θεμέλιο εις όλω» και «η γλώσσα να μπορεί να νιώθεται και να μαθαίνεται από το υπόλοιπο έθνος»¹. Πλούσια η αλληλογραφία του με τον αρχαιστή Λάμπρο Φωτιάδη για το γλωσσικό. Μαθητές του Καταρτζή, που ασπάστηκαν τη γλώσσα του και αγωνίστηκαν γι' αυτή, ήταν ο ιεροδιάκονος **Γρηγόριος Κωνσταντιάς**, ο ιερομόναχος **Δανιήλ Φιλιππίδης**, ο ποιητής **Αθανάσιος Χριστόπουλος**. Άλλοι σπουδαίοι υποστηρικτές της λαϊκής γλώσσας ήταν ο σχολάρχης και φιλόσοφος **Αθανάσιος Ψαλλίδας**, ο **Ρήγας Φεραίος**, ο **Γιάννης Βηλαράς**.

Συμπερασματικά, βλέπουμε μέσα στη ζωή και παράδοση της Εκκλησίας, στα τελευταία ιδίως χρόνια της Τουρκοκρατίας, τη θέση της στο γλωσσικό θέμα των καιρών, τη θετική συμβολή της στην αβίαστη εξέλιξη της γλώσσας, την αισθητή παρουσία της και τους αγώνες της για την καθιέρωση της γλώσσας του λαού. Η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας ήταν η αρχαϊζουσα, όπως ήταν και των λογίων και πνευματικών ταγών και διδασκάλων του Έθνους, χωρίς όμως να αποκλείεται και να πολεμιέται η ζωντανή γλώσσα του λαού. Αυτό το διαπιστώνουμε καλύτερα στη μεγάλη ανάπτυξη της Εκκλησιαστικής ρητορείας, με κύριο χαρακτηριστικό της τη δημοτική γλώσσα.

---

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ. 2, σελ. 169 - 170, επίσης Γιάννης Κοδράτος, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, Αθήνα XX, σελ. 72 - 73

3.1.2. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 16^ο ΩΣ ΤΟ 18^ο ΑΙΩΝΑ (ΔΙΔΑΧΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ)

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, η Εκκλησία με τους εκπροσώπους της έκανε υπεράνθρωπο αγώνα για την πνευματική καλλιέργεια των υποδούλων και τη συμπόρευση με την ευρωπαϊκή πρόοδο, στέλνοντας τα πιο προικισμένα από τα στελέχη της για σπουδές στην Ευρώπη, για να τα στείλει, όταν γυρίσουν, στις διάφορες Σχολές, όπου θα διδάξουν Χημεία, Φυσική, Αστρονομία, Μαθηματικά, Φιλοσοφία. Δάσκαλοι και ρήτορες, καθηγητές και επίσκοποι, λόγιοι και διδάχοι, διατρέχουν απέραντες εκτάσεις, μιλούν σε πόλεις και απόμερα χωριά, συσπειρωμένοι γύρω από την Εκκλησία, οργανώνουν το παρόν του ελληνισμού, και προετοιμάζουν το μέλλον του. Και όλα αυτά δεν έγιναν εύκολα, αλλά χρειάστηκαν αγώνες και αγωνίες, θυσίες και αίμα. Η μεγαλύτερη προσφορά της Εκκλησίας ήταν ο αγώνας της να φωτιστεί το Γένος, να αποκτήσει τη χαμένη, τόσους χρόνους, εθνική συνείδηση, να συνειδητοποιήσουν και ο αστός και ο αγρότης, ο ορεσίβιος και ο χωρικός, ότι «τούτη την πατρίδα την έχουν όλοι», κατά τη φράση του Μακρυγιάννη. «Δε δούλεψε άδικα ο καλόγερος του μοναστηρίσιου σχολειού, πάνω στα κράκουρα, τόσους αιώνες. Δεν πάσχισαν του κάκου οι διδάχοι να μπει στο βιβλίο η γλώσσα του χωριάτη. Τα κηρύγματα του πάτερ Κοσμά τους ενώνουν. Η παιδεία στη λαϊκή ή λαϊκευμένη μορφή της τους αγκαλιάζει»¹.

Εκτός από τα έργα κληρικών και λαϊκών στην κοσμική Λογοτεχνία, γραμμένα στη γλώσσα του λαού, για να διαβάζονται και να γίνονται κατανοητά από το λαό, στο διαφωτιστικό έργο της Εκκλησίας ανήκουν και τα θαυμάσια κείμενα της Εκκλησιαστικής ρητορείας, που συμπληρώνουν την Πεζογραφία της εποχής. Οι εκκλησιαστικοί ρήτορες στάθηκαν από τους πρώτους, που κράτησαν στα χέρια τους το βαρύ έργο του φωτισμού του Γένους. Ας είναι κατ' εξοχή το κήρυγμά τους θρησκευτικό. Το έργο τους παίρνει ευρύτερη αποστολή. Με κέντρο τη θρησκευτική ζωή καλλιεργούν τη φροντίδα της ηθικής και τον πόθο για την ελευθερία. Αφυπνίζουν και σφυρηλατούν την ιστορική συνείδηση του Γένους. «Στο είδος αυτό, γραφτό ή προφορικό, απ' τον άμβωνα ή απ' τις τυπωμένες σελίδες, ο θείος λόγος ρέει γοητευτικά εκλαϊκευτικός, σε ζωντανή λαλιά, πειστική παραστατικότητα, θερμός από πίστη, μεστός από ποίηση. Προοριζόμενο για το λαό, είναι

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 20.

το περισσότερο λογοτεχνικό είδος στην περιοχή της θεολογίας, δοξασμένο από ιερωμένους που είναι πρώτιστα λόγιοι, δεμένο με τα ονόματα μεγάλων ανδρών»¹.

Προκρίνουμε εδώ την αναφορά στους εκκλησιαστικούς ρήτορες και διδάχους της εποχής της Τουρκοκρατίας, οι οποίοι με την πένα ή το λόγο, εισέδυσαν στη λαϊκή ψυχή, γράφοντας και μιλώντας τη γλώσσα του λαού. Μνημονεύουμε τους μεγάλους εκκλησιαστικούς ρήτορες, Φραγκίσκο Σκούφο, Ηλία Μηνιάτη, Νικηφόρο Θεοτόκη και Ευγένιο Βούλγαρη, που υπήρξαν πρόδρομοι και δάσκαλοι του Πατροκοσμά.

Ξεκινώντας από το 16^ο αιώνα, θα σταθούμε στο Ζακυνθινό μοναχό **Παχώμιο Ρουσάνο**², «μικρό πρόδρομο του Πατροκοσμά», στη μορφή του Κερκυραίου ιερωμένου **Ιωαννίκιου Καρτιάνου**, του οποίου οι λόγοι στη δημόδη, «τον ανεβάζουν στις μεγάλες βαθμίδες της εκκλησιαστικής ρητορικής»³, στο μαθητή του, ιερέα και διδάχο, **Αλέξιο Ραρτούρο**, ο οποίος επηρέασε μεταγενέστερους εκκλησιαστικούς ρήτορες. Ο Κρούσιος στην «Τουρκογκρέτσια», χαρακτηρίζει τις διδαχές του Ραρτούρου «σοφές και ωραίες»⁴, ενώ ο φωτισμένος κληρικός και λόγιος **Δαμασκηνός ο Στουδίτης** με τα κηρύγματά του στην απλή ομιλούμενη γλώσσα, πέτυχε ευρύτατη απήχηση στα πλατειά στρώματα του λαού. Ο «Θησαυρός» του, συλλογή ομιλιών, αγαπήθηκε πολύ και χρησιμοποιήθηκε ως λαϊκό ανάγνωσμα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας⁵.

Ο **Παΐσιος ο Αγιαποστολίτης**⁶ διέπρεψε ως ιεροκήρυκας και εκκλησιαστικός ρήτορας σε γλώσσα μικτή, με απόκλιση προς τη δημοτική. Από τους λόγους που εκφώνησε σώθηκαν περίπου τριάντα. Ο μαθητής του Λούκαρη, **Μάξιμος Μαργούνιος**⁷, δόκιμος λογογράφος, έγραψε ομιλίες και κηρύγματα στη γλώσσα του λαού, και ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας **Μελέτιος Πηγάς**⁸, έκανε τις διδαχές και ομιλίες του σε απλή γλώσσα. Η ρητορεία

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 509.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 287, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 90.

3. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 279, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτ.* ό.π. σελ. 90.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 301.

5. Μ. Περάνθης, *Ελ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 296, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτ.* ό.π. σελ. 90, Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, έκδ. «Σωτήρ», Αθήνα 1976, σελ. 121.

6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 305..

7. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 307, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 90.

8. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 315, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτ.* ό.π. σελ. 90.

του σοφή, με δύναμη και πειθώ, με θυμόσοφο ή ειρωνικό πνεύμα, συντελεί στο διδακτικό σκοπό του λόγου. Ο μαθητής του Πηγά, **Μάξιμος Πελοποννήσιος**, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, διδάχος και δόκιμος χειριστής του λόγου, «χτυπάει την αμάθεια, διακηρύσσει την αξία της Παιδείας, γράφει διδαχές σε ζωντανή γλώσσα και με εκφραστικά χαρίσματα»¹. Να τι γράφει σε ανέκδοτο “Κυριακοδρόμιο”² ο ίδιος, προλογίζοντας τις ομιλίες του: «Εσύνθεσα τας παρούσας ομιλίας εις απλήν και ιδιωτικήν φράσιν εις τας Κυριακάς όλου του χρόνου όχι πως να έχουν τίποτε λεπτόν μέσα και υψηλόν, αλλά δια την απορίαν οπού βρίσκεται το γένος μας την πολλήν, ενόμισα και η ολίγη παρηγορία είνε καλή...»³.

Ο Κύπριος Μητροπολίτης και διδάχος **Θεοφάνης Ξενάκιος**⁴ έγραψε τους λόγους του στη δημοτική και οι διδαχές του Χιώτη ιερωμένου **Παΐσιου Αιγαρίδη**, όπου χρησιμοποίησε την κοινή διάλεκτο, «διαπνέονται από πνευματική διάθεση και χριστιανικό οίστρο, θεωρούμενοι από τα καλύτερα γλωσσικά δείγματα της πρώιμης δημοτικής»⁵. Ο Κρητικός λόγιος ιερωμένος και διδάχος **Γεράσιμος Βλάχος** «κέρδισε ηγετικό πνευματικό ρόλο με το πλήθος των λόγων του και των διδαχών του, φορμαρισμένων στην κοινή διάλεκτο, τη δημοτική»⁶.

Από τους ελλαδικούς λόγιους, εκκλησιαστικούς ρήτορες, ξεχωρίζουν ο **Πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος**⁷, που έγραψε εκκλησιαστικούς λόγους σε αρχαϊζουσα και απλή γλώσσα, ο **Πατριάρχης Αλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης**, που είχε τη φήμη «λαμπρού ρήτορα με μαστορεμένη έκφραση, υποβλητική απλότητα και εντυπωσιακή ζωντάνια στη δημοτική φράση του»⁸, ο **Γεώργιος Μαιωτάς**⁹, Κρητικός λόγιος ιεροκήρυκας, που «χειρίστηκε τη δημοτική με δεξιότητα». Εκκλησιαστικός ρήτορας και διδάχος ήταν και ο **Αθανάσιος Βαρούχας**, όπως και ο μοναχός **Αγάπιος Λάνδος**, λαϊκός διδάχος, πρόδρομος του Πατροκοσμά. Ο Αγάπιος έζησε με το λαό και αφουγκράστηκε τους καημούς και τους πόνους του, και έγραψε το “Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον ήγουν Διδα-

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 438.

2. Σώζεται σε κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, Κ. Δυοβουνιώτου, Ανέκδοτα κυριακοδρόμια εν Ιερών Συνδέσμω αριθ. 235, Π. Τρεμπέλα *Ομιλητική* ό.π. σελ. 117, υποσημ. 9.

3. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 117 - 118.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 355.

5. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 379.

6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 382.

7. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 453.

8. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 462.

9. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 498.

χαί και ομιλίας εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού...”¹.

Ο 18^{ος} αιώνας, είναι ο αιώνας «για τη γενίκευση της κοινής Παιδείας στα χωριά, η σταυροφορία να μη λείψουν τα στοιχειώδη φώτα στους ορεινούς πληθυσμούς και στις απομακρυσμένες περιφέρειες. Και από το άλλο μέρος ο ζήλος για την ανώτερη Παιδεία, την ίδρυση ανωτέρων Σχολών με αυξημένες απαιτήσεις»². Την εποχή αυτή ξεχωρίζουν οι πρώτοι μεγάλοι Διδάχοι και Διδάσκαλοι, οι Διδάσκαλοι του Γένους, που θα έρθουν σε επαφή με το λαό, θα τον βοηθήσουν στην πνευματική του άνοδο, θα τον στηρίξουν στη φτώχεια του, θα ενδυναμώσουν την ορθόδοξη πίστη του, θα τον ετοιμάσουν για το μεγάλο ξεκίνημα. Και όλα αυτά θα γίνουν με το λόγο, το κήρυγμα, μέσα και έξω από την εκκλησία, γραπτό ή προφορικό.

Ο Γιαννιώτης, παιδαγωγός και ιεροκήρυκας, **Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος**³, ξεχώριζε για τη διδασκαλική του δεξιότητα και ρητορική δεινότητα, έγραψε δε περί ρητορικής τέχνης, ενώ ο Πάτμιος λόγιος **Μακάριος Καλογεράς**⁴ έγραφε ή εκφωνούσε τους λόγους του στην κοινή γλώσσα, όταν επρόκειτο να μιλήσει στο λαό. Ο **Ιωάννης Αβράμιος ο Κρης** έγραψε εκκλησιαστικούς λόγους με σαφήνεια και σε απλή γλώσσα, και ο ταπεινός ιεροκήρυκας **Νικόλαος Μαυροειδής** από την Κεφαλλονιά έγραψε το “Αποστολικόν δίκτυον, ήτοι λόγοι ψυχοφελείς...”⁵.

Μεταγενέστερος του Μηνιάτη ήταν ο συμπατριώτης του, διδάσκαλος και φωτιστής **Βικέντιος Δαμωδός ή Δαμοδός**. Αν και νομικός, διέπρεψε ως δάσκαλος, ιδρύοντας Σχολή στο χωριό του και διδάσκοντας 32 ολόκληρα χρόνια. Δίδαξε όλες τις επιστήμες σε γλώσσα κοινή, κατανοητή σε όλους. Με τα έργα του “Ρητορική Τέχνη” και “Πράξεις κατά συντομίαν εις τας ρητορικές ερμηνείας”, προώθησε την εκκλησιαστική ρητορική, δίνοντας ωφέλιμες οδηγίες στους ιεροκήρυκες, για το πώς πρέπει να κηρύττουν: «Δια να αποκτήση τινάς την ευγλωττία χρειάζεται δύο πράγματα, και ετούτα είναι φύσις και τέχνη. ...Ο ρήτορας φυλάττει όλους τους κανόνες της ορθής ευγλωττίας, μανθάνοντας πως έχει να προσομοιάσει εις την υπόθεσιν, πως να κάμη την διήγησιν, με ποίον τρόπο να διατάξη τας αποδείξεις εις την βεβαίωσιν και τέλος πως έχει να κινήση τα επιτηδειότερα πάθη εις το ύστερον μέρος του λόγου»⁶. Το δεύτερο έργο του Δαμοδού είναι πλουτισμένο

1. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 118.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 507.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 534.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 559.

5. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 118.

6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 591.

με παραδείγματα από τις ομιλίες του Μηνιάτη. Κατατάσσει τη Διδαχή στο Δημηγορικό γένος, για τις συμβουλές, και στο Επιδεικτικό για τα εγκώμια, και τη διαιρεί σε τέσσερα μέρη: το Προοίμιο, τη Διήγηση, τη Βεβαίωση και τον Επίλογο¹.

Ο Πέτρος Κασσιμάτης², Κερκυραίος, ιατροφιλόσοφος και εκκλησιαστικός ρήτορας, με τους λόγους, που εκφωνούσε από τον άμβωνα, προώθησε την εκκλησιαστική ρητορεία των Επτανήσων. Ο συμπατριώτης του Σπυρίδων Μήλιας³ διακρίθηκε για τα εκκλησιαστικά του κηρύγματα και τις “Διδαχές” του. Χαρακτηριστικό είναι το “Περί Εκκλησιαστικής Ομιλίας” έργο του Νικολάου Τζαρτζούλη⁴. Στον 18^ο αιώνα τοποθετείται και ο Δωρόθεος Βουλισμάς⁵, που του ανατέθηκε από το Πατριαρχείο η αποστολή να διδάξει στην περιοχή της Μητροπόλεως Ναυπάκτου και Αρτης, ταυτόχρονα με τον Κοσμά, «αλλά έκανε κήρυγμα κατ’ οίκον, επειδή αντιμετώπιζε ποικίλες και επικίνδυνες αντιδράσεις και δεν τολμούσε να διδάξει δημόσια στις εκκλησίες».

Ένας άλλος διδάχος, «εθνοφωτιστής και εθναπόστολος, πρόδρομος και πνευματικός πατέρας του Κοσμά του Αιτωλού», είναι ο Μοσχοπολίτης Νεκτάριος Τέρπος, που «ο δημοτικός του λόγος, στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, σκορπίστηκε στη Βόρειο Ηπειρο και τη Μακεδονία»⁶. Οι διδαχές του, “Μιλήματα” τις αποκαλεί, στηρίζουν την πίστη και τον εθνισμό των ραγιάδων, σκορπίζουν ελπίδα, θάρρος, παρηγοριά. Το βιβλίο του, η “Πίστις”, όταν πρωτοεκδόθηκε το 1732, έγινε ανάρπαστο και μέσα σε τρία χρόνια έγιναν τρεις εκδόσεις. Απαγορεύτηκε για τις αντιτυραννικές του ιδέες, τον καυτηριασμό του δυνάστη, τα παθήματα του Γένους. Γι’ αυτό αγαπήθηκε πιο πολύ, «τα αντίτυπά του διαβαζόταν και εξαφανιζόταν ή καταχωνιαζόταν. Σε δεύτερο χέρι δεν περνούσαν»⁶. Το κήρυγμά του κοινωνικό, διδακτικό, εθναποστολικό, διανθισμένο με τη σοφία των Πατέρων και των Αρχαίων, σε γλώσσα απλή, τη γλώσσα του αγράμματου χωριάτη, για να το κατανοούν

-
1. Μ. Περάνθης, *Ελ. Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 589, επίσης Δημαρά Κ. *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτεχνίας*, σελ. 108.
  2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 595, επίσης Π. Τρεμπέλας *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 119.
  3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 86.
  4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 158 - 159.
  5. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 341, επίσης Π. Χριστόπουλος, *Σύναξις, Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. Ι. Μ. Καρπενησίου & Σύνδεσμος «Ευγένιος ο Αιτωλός», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 1986, σελ. 558.
  6. Γ. Βαλέτας, *Ο αρματωμένος λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στα 1730*, εκδ. «Πηγής», Αθήνα 1971, σελ. 3 και 6.

όλοι. Οι διδαχές του τόνωσαν και συγκράτησαν στον εθνισμό και στο Χριστιανισμό το λαό. Ανήκει στους διδάχους και με το διδακτικό του έργο προετοίμασε και άνοιξε το δρόμο στο Μεγάλο Διδάχο, τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό¹.

Αξιόλογος κληρικός εκκλησιαστικός ρήτορας και συγγραφέας του 18^{ου} αιώνα ήταν ο **Ιωάσαφ Κορνήλιος**. Οι διδαχές του, σημαντικά κείμενα με φαντασία, αμεσότητα, ζωντάνια, ρητορική δεινότητα και καλλιτεχνικές αρετές, κινούνται μέσα στα πλαίσια Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, κειμένων Πατέρων και λαϊκής σοφίας. Αποτελούνται από Πρόλογο και δύο μέρη, ενώ οι διάλογοι, τα ρητορικά σχήματα, οι ηχητικές εικόνες, οι αφηγήσεις, κάνουν τις διδαχές του κείμενα μοναδικά, με απaráμιλλη τέχνη και προσωπικό τόνο, αλλά και κείμενα με προβληματισμούς, προτάσεις και απαντήσεις για τα καιρία προβλήματα του καιρού του².

Αφήσαμε στο τέλος τους μεγάλους εκκλησιαστικούς ρήτορες του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, που παράλληλα προς την οικοδομή του λαού αγωνίστηκαν με το λόγο τους για τη θεραπεία κοινωνικών και εκκλησιαστικών πληγών. Πρώτος χρονολογικά ο Κρητικός **Φραγκίσκος Σκούφος**, λόγιος της διασποράς, σημαντικός παράγοντας της εκκλησιαστικής ρητορείας, που τα κείμενά του με το ύφος και το πνεύμα τους προετοίμασαν τη διαμόρφωση του Μηνιάτη. Κύριο έργο του παραμένει η “Ρητορική” του, εκλαϊκευμένο για να μπορούν να το δεχθούν «όχι μόνον οι αγκάλες των σοφών και εναρέτων, αμή και των απλουστέρων ανθρώπων». Η επιθυμία του να ωφελήσει το Γένος στη μάθησή του, υπαγορεύει στο Σκούφο και το γλωσσικό ιδίωμα, που πρέπει να χρησιμοποιήσει, και αυτό ήταν η λαϊκή γλώσσα, θεσμός πια στην εκκλησιαστική ρητορεία. Οι λόγιοι του Γένους είδαν ότι στη θρησκευτική αναγέννηση έπρεπε να στηριχθεί η αναγέννηση του Γένους. Έπρεπε γι’ αυτό να μιλήσουν στο λαό στη γλώσσα που εννοούσε. Η κοινή γλώσσα, που γράφει ο Σκούφος, δεν έχει φυσικά την ενότητα και την ομοιομορφία της σημερινής και τα πολλά ή λίγα λόγια στοιχεία δε μειώνουν τη ζωηρότητα του λόγου του. Χωρίζει τη Ρητορική Τέχνη σε φυσική και έντεχνη, αναφέρεται στα μέρη της, «είναι πέντε: Εύρεσις, Διάθεσις, Ερμηνεία, Μνήμη και Προφορά», και τελειώνει με τον Επίλογον που «πρέπει να έχη δύο μέρη: Επαρίθμησιν, οπού και Ανακεφαλαίωσις λέγεται, και Πάθη»³. Φιλοδοξεί η Ρητορική του να είναι εγκόλπιο της ρητορικής τέχνης.

Από τις επιβλητικότερες μορφές της εκκλησιαστικής ρητορείας, που αναδείχτηκε

-
1. Γ. Βαλέτας, *Ο αρματωμένος λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκτάριου Τέρπου βγαλμένες στα 1730*, ό.π. σελ. 3 - 27.
  2. Γιάννης Μότσιος, *Ελληνική Πεζογραφία 1600 - 1821*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα XX, σελ. 14 - 20.
  3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 397, 403 και 405.

στους μετά την άλωση χρόνους, είναι ο επίσκοπος, δάσκαλος, ιεροκήρυκας, ρήτορας και διδάχος **Ηλίας Μηνιάτης**. Γεννήθηκε στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς από λόγιο πατέρα, σπούδασε στην Ιταλία, πέθανε μόλις 45 ετών, γι' αυτό και η συγγραφική του δράση ήταν περιορισμένη. Τη φήμη του και τη δόξα του ο Μηνιάτης την οφείλει στις διδαχές του, στα κηρύγματα που άφθονα σκόρπιζε από τον άμβωνα, σε όσα μέρη έζησε. Υπήρξε απάραμλλος εκκλησιαστικός ρήτορας, με υποδειγματική δεινότητα, που έκανε τον Καισάριο Δαπόντες να τον ονομάζει "Νέο Χρυσόστομο"¹, τον Γρηγόριο Κωνσταντά να γράφει: «οι λόγοι του Μηνιάτη δείχνουν ότι ρητορεύει όχι κατώτερα από τον Δημοσθένη»², το Βικέντιο Δαμωδό να παίρνει απ' αυτόν παραδείγματα, γράφοντας τη Ρητορική του, και τον Κοδρικά να παραδέχεται: «ο την απλουστέραν δημοτικήν διάλεκτον εις την δημοσθενικήν ανυψώσας ευφράδειαν»³. Αντίθετα από το Σκούφο, ο Μηνιάτης αφοσιώνεται στη ρητορική πράξη, ανεβαίνει στον άμβωνα και εκφωνεί πραγματικούς λόγους, που τους δουλεύει με την ησυχία του στο κελί του, είναι όμως πάντα πλήρεις, ολόκληροι ρητορικοί λόγοι. Αυτός πρώτος στη νεοελληνική παιδεία παρουσίασε με τρόπο άρτιο το ρητορικό εκκλησιαστικό είδος.

Η γλώσσα του Μηνιάτη είναι απλή, με πρακτικό στοχασμό, αλλά επεξεργασμένη, υποταγμένη σε αυστηρούς κανόνες, με ρητορικά σχήματα, πολλή ζωντάνια και κίνηση, χάρη, σοφία, κομψότητα. Χρησιμοποιεί ένα απλό γλωσσικό ιδίωμα, για να τον καταλαβαίνουν όλοι, αφού σκοπός του ήταν η ωφέλεια, η προκοπή του Γένους: «Εγώ ακολουθώντας το παράδειγμα του μεγάλου διδασκάλου των εθνών, του μακαρίου Παύλου οπού λέγει "σοφοίς και αγραμμάτοις οφειλέτης ειμί", όσον δύναμαι διδάσκω απλά δια να με καταλαβαίνωσιν όλοι. Αλλά σήμερα μάλιστα θέλω ομιλήσει, από όλαις ταις άλλαις φοραίς απλούστερα, διατί θέλω να καταλαβαίνωσι τα λόγια μου, και άνδρες και γυναίκες, και σπουδαίοι και ιδιώται, και μεγάλοι και μικροί...»⁴. Για τον εαυτό του κρατούσε τη σοφία και την πολυμάθεια, για τους αγράμματους ακροατές του ήταν ο απλός κήρυκας, που επιθυμούσε να ωφελήσει και όχι να εντυπωσιάσει. Και κατάφερε να μείνει αλησμόνητος στη μνήμη όσων τον άκουγαν, γιατί «ήξερε να περιγράφει ή να διηγείται, παγιδεύοντας την προσοχή. Να ντύνει την αφηρημένη έννοια με την ομορφιά της εικόνας. Ν' αγγίζει

-
1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 573, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 106.
  2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 573.
  3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 106.
  4. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 334 - 335, επίσης Κ. Θ. Δημαράς *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 106.

τις καρδιές με τη ζωντάνια, την παραστατικότητα και τις εικόνες του, οδηγώντας σε ψυχική διέγερση. Παράλληλη και αντίστοιχη με την ποιότητα του λόγου ήταν και η τέχνη του να εκφράζεται, διαθέτοντας μια πλούσια κλίμακα αποχρώσεων, με φωνή αναλόγως ήρεμη ή ορμητική, και πετυχαίνοντας πάντοτε να γοητεύει, να συγκινεί και να πείθει»¹. Γνώριζε να κατασκευάζει επιδέξια τη φράση, να χρησιμοποιεί το “αρμόζον” κάθε φορά ύφος. «Εδώ μεγαλοπρεπές, αλλού παθητικό, άλλοτε ήρεμο, συχνά κουβεντιαστό, μια ελεύθερη και αβίαστη αναστροφή με το ακροατήριο, πάντα γεμάτο πίστη, παλμό κίνηση, πάντα ζωηρό και ζωντανό»².

Ο Μηνιάτης με τα κηρύγματά του και το απλό του λεκτικό, ενθουσίαζε και αιχμαλώτιζε, κατάρτιζε και δίδασκε το λαό, αλλά και τους καλλιεργημένους. Ζούσε ακόμη, όταν έγινε ρουμανική μετάφραση των Διδαχών του. Η πίστη που διαποτίζει το έργο του τον οπλίζει με θάρρος, του δίνει τη δύναμη να μαστιγώνει τους πάντες, με φαντασία, ενάργεια και παραστατικότητα, παρουσιάζεται ως άλλος Διογένης και ζητά χριστιανό: «Ερχομαι σε μία Εκκλησίαν γεμάτην από χριστιανούς, και ζητώ χριστιανόν, ζητώ χριστιανόν...»³. Η φήμη και ακτινοβολία του Μηνιάτη φαίνεται από τη φράση που σημειώνει αγράμματος καλόγερος, όταν πέθανε, πως ήταν “θαυματουργός πολλά”. Οι Διδαχές του Μηνιάτη είναι τα καλύτερα στο είδος τους κείμενα της εποχής, χαρακτηριστικό δείγμα της εκκλησιαστικής ρητορείας του 17^{ου} αιώνα.

Διαφορετική είναι η ατμόσφαιρα που αποπνέει το έργο των δύο σπουδαίων Κερκυραίων του 18^{ου} αιώνα, εκπροσώπων της εκκλησιαστικής ρητορικής, του Ευγένιου Βούλγαρη (1716 - 1806) και του Νικηφόρου Θεοτόκη (1731 - 1800). Εκπληκτικά πολυμαθής, σωστός πανεπιστήμων, ο **Ευγένιος Βούλγαρης**, καλύπτει με τη ζωή του και με τη δράση του ολόκληρο σχεδόν τον 18^ο αιώνα. Εδώ θα μας απασχολήσει μόνο ο εκκλησιαστικός ρήτορας, αφού και σε προηγούμενο κεφάλαιο, έγινε λόγος για το μεγάλο σοφό. Η δράση του κυρίως διδακτική, γι’ αυτό είναι περιορισμένο το έργο του ως προς την εκκλησιαστική ρητορεία. Μοναδικό ίσως κείμενο του είδους του, ο λόγος που εκφώνησε στην Κωνσταντινούπολη, στη γιορτή του Αποστόλου Ανδρέα. Ο Βούλγαρης ανήκει ολοκληρωτικά στην παράδοση της Ανατολικής Εκκλησίας, αντλεί από τους θησαυρούς της βυζαντινής θεολογίας, αναπνέει το βυζαντινό μυστικισμό, θεολογεί με οίστρο και έξαρση. Η γλώσσα του απλή καθαρεύουσα - δεν χρησιμοποιεί τη λαϊκή γλώσσα ούτε στο κήρυγμα

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 573.

2. Β. Τατάκης, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρης, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. Αετός Α.Ε. Αθήναι 1953, τόμος 8, σελ. 19.

3. Β. Τατάκης, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρης, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, ό.π. τόμ. 8, σ. 20.

«συναρπάζει με τη ρητορική του “μανία”, την υψηλή και πυκνή σκέψη, το μυστικό οίστρο, τον λυρικό κάποτε τόνο του, αλλά προπάντων με το σφιχτό του δέσιμο. Πρόκειται για λόγο οργανωμένο με αντίληψη των απαιτήσεων άρτιας οικοδομής»¹.

Φωτισμένη προσωπικότητα των χρόνων αυτών, είναι ο άλλος σοφός Κερκυραίος ιερωμένος, επιστήμονας, εκκλησιαστικός ρήτορας και διδάσκαλος του Γένους, ο **Νικηφόρος Θεοτόκης**. Παράλληλα με το επιστημονικό του έργο ήταν και ένας εμπνευσμένος εκκλησιαστικός ρήτορας, που με τους “Λόγους” και τα “Κυριακοδρόμια” του, προώθησε την εκκλησιαστική ρητορεία και βοήθησε στην πνευματική προκοπή του Γένους. Δύο περιόδους διακρίνουμε στην εκκλησιαστική ρητορική του Θεοτόκη. Την πρώτη αντιπροσωπεύει ο τόμος που τύπωσε στη Λειψία και περιλαμβάνει εκτός από τα κηρύγματα λόγους πανηγυρικούς, επιτάφιους και επιφωνηματικούς. «Ο σκοπός μου ωφέλεια είναι των αδελφών ημών των ορθοδόξων, και όχι έπαινος ή δόξα», γράφει στον πρόλογο. Τη δεύτερη περίοδο αντιπροσωπεύει το Κυριακοδρόμιο σε τέσσερους τόμους. Τα Κυριακοδρόμια του Θεοτόκη διαβάζονταν από τους ιεροκήρυκες και τους βοηθούσαν στο κηρυκτικό τους έργο, αφού ερμήνευαν τον Απόστολο και το Ευαγγέλιο όλων των Κυριακών του έτους. Η φήμη για τα εκκλησιαστικά του κηρύγματα έφτασε ως την Πόλη, και ο Πατριάρχης Σαμουήλ τον διόρισε ιεροκήρυκα της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας.

Η γλώσσα του απέριτη, απλή, αβίαστη, ανεπιτήδευτη, ο λόγος του λογικός, μαθηματικός, θα λέγαμε, χωρίς εξάρσεις και πολλά ρητορικά σχήματα, αλλά με θέρμη και βαθύ ανθρώπινο τόνο, προκαλούσε συγκίνηση, πλησίαζε και ανακούφιζε το συνάνθρωπο. Δεν επεδίωκε να συναρπάσει, να θαμπώσει, δεν απέβλεπε στο χρώμα και τη μουσική του λόγου, αλλά στην ωφέλεια των ακροατών του. Ο διάλογος του Θεοτόκη με τη φιλοσοφία και την επιστήμη, θεμελιώνει και αποκαλύπτει τη θρησκευτική του στάση. Τον χρησιμοποιεί περισσότερο «για να δείξει ακριβώς το κενό που αφήνουν στην ψυχή του ανθρώπου» τα κείμενα της Φιλοσοφίας και θύραθεν σοφίας, «το κατάλοιπο, που δεν ερμηνεύεται με τα ανθρώπινα μέτρα, με τον κατ’ άνθρωπον λόγον, την θύραθεν σοφία»². Η μυστική τάση του Θεοτόκη τροφοδοτείται από τις πλούσιες πηγές του βυζαντινού μυστικισμού και παράλληλα στηρίζεται στην Αρχαία Γραμματεία και στις νέες επιστημονικές γνώσεις της Δύσεως. «Τα κηρύγματα του Μηνιάτη είναι ρητορικότερα και συναισθηματικότερα, ενώ του Θεοτόκη νοησιαρχικότερα και βιβλικότερα»³. Ο Θεοτόκης ήταν ρήτορας

1. Βασική Βιβλιοθήκη, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, ό.π. τόμος 8, σελ. 28 - 29.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 2, σελ. 30, επίσης *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, τόμος 8, ό.π. σελ. 29 - 34.

3. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 46.

του νου και όχι της καρδιάς.

Από το 16^ο ως το 18^ο αιώνα, καλλιεργήθηκε πολύ η θεωρία του κηρύγματος. Γράφηκαν πολλές “**Ρητορικές**”, που άλλες μένουν ανέκδοτες σε χειρόγραφα και άλλες έχουν δημοσιευθεί. Όλες είναι επηρεασμένες από ανάλογα εγχειρίδια που γράφηκαν στη Δύση, μερικές δε είναι και μεταφράσεις τους. Εγχειρίδια της εκκλησιαστικής ρητορικής έγραψαν πολλοί, όπως αναφέραμε, ξεκινώντας από την “**Έκθεσιν Ρητορικής**”¹ του **Κορυδαλέα** σε αρχαία γλώσσα γραμμένη ως την “**Τέχνη Ρητορική**”² του **Σκούφου** και την “**Τέχνη Ρητορική**”³ του **Δαμωδού**, την “**Διδασκαλίαν περί του ακραιφνούς τρόπου του διδάσκειν**” του **Γεράσιμου Βλάχου**, τα ρητορικά εγχειρίδια του **Μελετίου Αθηνών**, του **Γεωργίου Σουγδουρή** και του **Ιωάσαφ Κορνηλίου**, το “**Περί Εκκλησιαστικής ομιλίας**” έργο του **Ν. Τζαρτζούλη**⁴, ως και τη λατινική μετάφραση του **Μακαρίου της Πάτμου**⁵. Καλλιεργήθηκε και η κύρια διδαχή και το κήρυγμα, σε όλα του τα είδη. Κηρύγματα εκκλησιαστικά, πνευματικά και ψυχωφέλιμα, Κυριακοδρόμια, με αναλύσεις των Ευαγγελικών και Αποστολικών περικοπών όλου του έτους, λόγοι πανηγυρικοί, εγκωμιαστικοί, γενικά όλα τα ομιλητικά είδη. Ώθηση στο κήρυγμα έδωσε και η πνευματική αναγέννηση των τελευταίων χρόνων, η ίδρυση Σχολείων και η εγκατάσταση και διδασκαλία σ’ αυτά δοκίμων λειτουργών, κυρίως ιερωμένων, η αφύπνιση η θρησκευτική και ο ζήλος των ιεροκηρύκων να βοηθήσουν και να φωτίσουν το Γένος. Όλα αυτά δείχνουν την άνθηση της εκκλησιαστικής ρητορικής σ’ αυτούς τους αιώνες και ιδιαίτερα στον τελευταίο, το 18^ο. Άριστο δείγμα της εκκλησιαστικής ρητορείας μέσα στο 18^ο αιώνα είναι οι Διδαχές του Πατροκοσμά, κείμενα τα οποία πληρούν όλους τους όρους του εκκλησιαστικού κηρύγματος και της ρητορείας.

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 250.

2. Β. Τατάκης, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, ό. π. τόμος 8, σελ. 49 - 124, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 397, 403 και 405.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 591.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 158 - 159.

5. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 122 - 123.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

3.2. Ο ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ

3.2.1. ΟΙ «ΔΙΔΑΧΕΣ»

«Μέσα στην τουρκοπατημένη Ελλάδα υπάρχουν μερικές ελεύθερες νησίδες. Κάποτε είναι μια ψυχή, η ψυχή του αφηγητή, του τραγουδιστή. Κάποτε είναι μπουλούκια, τα μπουλούκια των κλεφτών, που χαίρονται τον αέρα της ελευθερίας. Από τις πιο χαρακτηριστικές και τις πιο σημαντικές εκδηλώσεις του αιώνα είναι η έκφραση της ελληνικής ψυχής μέσα σε κείμενα λαϊκά. Σημειώνω τη χρονογραφία με το Χρονικό του Γαλαξειδιού, την ποίηση με το δημοτικό τραγούδι, τη ρητορική με τον Κοσμά τον Αιτωλό»¹, γράφει ο Δημαράς. Πράγματι, μέσα στο 18^ο αιώνα ωρίμασε ο λαϊκός πνευματικός πολιτισμός, σκίρτησε η ελληνική λαϊκή ψυχή για την ελευθερία που της στέρησαν τόσα χρόνια. Εκείνος που ασχολήθηκε και ξεσήκωσε το βουνίσιο, τον αγράμματο Ελληνισμό, «την άλλη μερίδα της εθνότητας»² ήταν ο λαϊκός διδάχος, ο εθναπόστολος Κοσμάς. Αυτός που είχε το λαό μέσα του και του έδωσε τα πάντα, γιατί, κατά το λόγο του Σπράγκερ, «όποιος δεν έχει το λαό μέσα του, τίποτε δε μπορεί να του δώσει».

Στο σημείο αυτό θα μας απασχολήσει το κείμενο των Διδαχών του Αγίου. Σχετικά με την παράδοση των Διδαχών τα προβλήματα είναι ποικίλα: Ο Πατροκοσμάς κατέγραψε κάποια Διδαχή του ή τουλάχιστον είχε γνώση των καταγραμμένων Διδαχών του; Από ποιους και πότε έγιναν οι πρώτες καταγραφές Διδαχών του Αγίου; Τα κείμενα των Διδαχών που έχουμε σήμερα είναι πρωτότυπα ή πιστά αντίγραφα;

Οι Διδαχές που έφθασαν έως εμάς δεν είναι οι ίδιες, όπως τις σύνθεσε και τις εκφώνησε ο φλογερός ιεραπόστολος. Καμία Διδαχή δεν έγραψε ο ίδιος, γιατί προτιμούσε να μιλάει στα πλήθη και να ενθουσιάζει με τον προφορικό του λόγο και όχι με τα γραπτά του κείμενα. «Γραπτό λόγο, αντάξιο της φήμης του και του μαρτυρίου του, δεν άφησε. Υπήρξε ομιλητής γόης και πιστός απaráμιλλος, με σπάνια κοινωνική και εθνική δραστηριότητα»³. Μίλησε απλά και πειστικά, δόνησε τις ευαίσθητες χορδές του ταλαίπωρου

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η, Ίκαρος, Αθήνα 1987, σελ. 123.

2. Μιχαήλ Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX. τόμος 2. σελ. 70.

3. Ευαγ. Ξηροτύρης, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο δαδούχος του γένους*, περ. Στερεά Ελλάς, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1975, σελ. 12.

λαού και ξύπνησε μέσα του την πίστη στο Έθνος και στην Ορθοδοξία, τον πόθο και τη λαχτάρα για την ανάσταση του Γένους. Το έργο του έχει αφετηρία και τέρμα την πίστη στην Ιδέα και στο Ιδανικό. Γιατί δεν είναι απλά ο Διδάχος, είναι και ο μεταλαμπαδευτής των ιδεών στις ψυχές των ακροατών του.

Οι Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού είναι ένα θερμοκήπιο εθνικής ανατάσεως. Διακρίνονται για τη «λογική συνέπεια και πειθώ, χωρίς αντιφάσεις και παραλογισμούς»¹, ικανότητες που απέκτησε ο Άγιος με τη διδασκαλία της Λογικής και Ρητορικής στην Αθωνιάδα. Στη Διδαχή και τις πράξεις του Αγίου υπάρχει απόλυτη συνέπεια. Δεν αντιφάσκει, δεν προσπαθεί να συμβιβάσει πράγματα ασυμβίβαστα, που είναι αντίθετα μεταξύ τους. Αυτό ήταν που έκανε τα πλήθη να κρέμονται από τα χείλη του και οι Διδαχές του να μεταδίδονται ως κάτι το ιερό, το άγιο, το πολύτιμο. Κατά τον βιογράφο του, «ήτο δε η διδαχή του, καθώς ημείς αυτήκοοι αυτής εγενόμεθα, απλουστάτη, ωσάν εκείνη των αλιέων», και γι' αυτό οι ακροατές του, κάθε ηλικίας, μορφώσεως και ιδιότητας τον παρακολουθούσαν και «ήκουαν μετά κατανύξεως και ευλαβείας την χάριν και γλυκύτητα των λόγων του, και ακολούθως εγένετο και μεγάλη διόρθωσις, και ωφέλεια ψυχική»².

Στη ρύμη του λόγου του τροποποιούσε ή πρόσθετε διάφορα στοιχεία ανάλογα με την περίπτωση και γι' αυτό οι Διδαχές που σώθηκαν έχουν γενικά το ίδιο περιεχόμενο, αλλά πολλές ιδιαιτερότητες και διαφορές. Έως εμάς έχουν φθάσει 26 κείμενα των Διδαχών του Αγίου³, που εύκολα διαπιστώνονται ως δικά του από το περιεχόμενο, το ύφος, τη γλώσσα. «Οι σωζόμενες διδαχές του δεν έχουν γραφή από τον ίδιο»⁴, αναφέρει ο Α. Βακαλόπουλος, «δεν έγραφε τους λόγους του»⁵, θα προσθέσει ο Δημαράς, «ο ίδιος δεν έγραφε τις Διδαχές του»⁶ θα συμπληρώσει ο Κώνστας. Αν υπήρχε γραπτή Διδαχή του Αγίου, οπωσδήποτε θα είχε βρεθεί ή θα υπήρχε κάποια μαρτυρία. Το μόνο που μαρτυρείται είναι η αναφορά του χειρογράφου 29 της Φιλοσοφικής σχολής Θεσσαλονίκης, στο τέλος Διδα-

1. Κων/νος Καβαρνός, *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Στερεά Ελλάς (1995), σελ. 240.

2. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, έκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, έκδ. Γ', Θεσ/νίκη 1996, σελ. 733, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αθηνών 1996, σελ. 15.

3. Ι. Μενούκος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, έκδ. «Τήνος», Αθήνα 1979, σελ. 29.

4. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τυπ. Εμμ. Σφακιανάκη & Υιών, Α' έκδ. Θεσ/νίκη 1973, τόμος Δ', σελ. 367.

5. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 128.

6. Κ. Κώνστας, *Μια διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 12, τεύχη 136-137, (1963), σελ. 632.

χής, «τον κερόν οπού edίδασκεν ο άγιος κοσμάς την άνωθεν διδαχήν εις την καλαμπάκαν ήτον έτος 1774 και έγγραφεν ο κυρ παπαστάμος εκ χώρας κλαπούς την διδαχήν του εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων...»¹ και που είναι **η μόνη σωζόμενη καταγραφή Διδαχής όσο ζούσε ο Άγιος.**

Κατά τον Παπακυριακού, ο Άγιος έγγραφε ο ίδιος τις Διδαχές του, και αυτό το στηρίζει, όπως λέει, σε λογικά επιχειρήματα. Τα επιχειρήματά του Παπακυριακού είναι, πρώτον, τα όμοια μεταξύ τους τμήματα ολόκληρων Διδαχών, λέξη προς λέξη, δεύτερον, το πλήθος των παραδειγμάτων που αναφέρει, τα οποία απαιτούν μελέτη και προσχεδιασμό και τρίτον το ότι «και ο εμπειρότερος αντιγραφεύς δεν ήτο δυνατόν να καταγράφη και να εκθέτη τα νοήματα του Κοσμά με το γλωσσικό του ιδίωμα χωρίς να αλλοιώση τον φυσικόν συνειρμόν των ιδεών του»².

Κατά τη γνώμη μας, **ο Πατροκοσμάς δεν έγγραφε τις Διδαχές του.** Είχε «αναμφιβόλως μέγα τάλαντον και μεγίστην παιδείαν», ήταν «οξυνούστατος, έμπλεως μεγάλων ιδεών» και «οι λόγοι του είναι ...μιας εξαιρετικής τέχνης», κατά τα Βενετικά έγγραφα³. Η παιδεία του, η φυσική ευλωπία, η ισχυρή μνήμη, ο ενθουσιασμός μαζί με την αμέριστο αγάπη του για τον ταλαίπωρο ραγιά και το ανεξάντλητο περιεχόμενο της καρδιάς του, έκαναν τον Άγιο «διάπυρο» και ενθουσιώδη, «χειμαρρο που κυλούσε μ' όλη τη μουσική μιας προφορικής ρητορείας, μ' όλη τη μαστοριά μιας έμπειρης συνοχής και μ' όλη τη ζωντάνια ενός καθαρού δημοτικού λόγου»⁴. Εκτός αυτών είχε μεγάλη σύνεση και διάκριση και γι' αυτό ποτέ δεν θα διακινδύνευε να υπάρχουν γραμμένα κάποια σημεία των κηρυγμάτων του, που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μεγάλα προβλήματα στον ίδιο και στους υπόδουλους ραγιάδες. Οι σκληρές εκφράσεις που χρησιμοποιεί για τους Εβραίους, για τον «αντίχριστο» Τούρκο, οι υπαινιγμοί για τον Πάπα και άλλα, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αποδείξεις από τους εχθρούς του για να τον καταδικάσουν. **«Το αυτό**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 38, επίσης Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, Αθήναι 1953, σελ. 150, Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος ΚΓ', τεύχος 269-270, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1974, σελ. 482.

2. Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.

3. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά, έτος 15, Ιωάννινα 1940, σελ. 6 - 9.

4. Μιχαήλ Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 2, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα ΧΧ, σελ. 71.

είναι να συναναστρέφεται και να πραγματεύεται, να τρώγης και να πίνης με τον Διάβολον, το αυτό είναι και με τον Εβραϊόν»¹, λέει για τους Εβραίους και συνεχίζει με λαϊκές διηγήσεις, που αναφέρονται στον Εβραϊών τη συμπεριφορά και το μίσος εναντίον του Χριστού και των Χριστιανών: «Καθώς γεννηθή το οβριόπουλο, αντίς να το μαθαίνουν να προσκυνάν τον Θεόν οι Εβραίοι, παρακινούμενοι από τον Διάβολον, ευθύς οπού γεννηθή το μαθαίνουν να βλασφημάν, να παραδίνη και να αναθεματίζη τον Χριστόν μας και την Παναγίαν μας και εξοδιάζουν πενήνια εκατό πουγγιά να εύρου κανένα χριστιανόπουλο, να το σφάζουν και να πάρουν το αίμα του και μετ' εκείνο να κοινωνούν... Το να υβρίζη τον Χριστόν μου και την Παναγίαν μου δεν θέλω να τον βλέπω και η ευγένειά σας πως σας βασιάει η καρδιά σας και κάμνετε πραγματείες και λισιθερίσια με τους Εβραίους;»¹. Κάνει τη σύγκριση Εβραίων και Χριστιανών: «Τίραξε εις το πρόσωπον έναν Εβραϊόν όταν γελά να ιδής: τα δόντια του ασπρίζουνε, το πρόσωπόν του είναι ωσάν πανί αφωρισμένο, διατί έχει την κατάρα από τον Θεόν και δεν γελά η καρδιά του, έχει τον Διάβολον μέσα του οπού δεν τον αφήνει. Κοίταξε και έναν χριστιανόν εις το πρόσωπον, ας είναι και αμαρτωλός, λάμπει το πρόσωπόν του, χύνει η χάρις του Παναγίου Πνεύματος, διατί ο Θεός δεν τον αφήνει από το χέρι του»².

Χαρακτηριστική είναι και η διήγησή του για τον Ιούδα, τους Εβραίους γονείς του και όλα τα κακά που έπραξε, αφού ήταν Εβραϊός³. Θέλοντας να βοηθήσει τους Χριστιανούς και να τους αποτρέψει από διάφορα αμαρτήματα, συχνά τους λέει ότι, αν δεν κάνουν αυτό που πρέπει, συναριθμούνται «με τους θεοκτόνους Εβραίους» και πηγαίνουν «με αυτούς εις την Κόλασιν»⁴. Αλλά και για τον Τούρκο μιλάει με υπαινιγμούς και “μισόλογα”, που αν ήταν καταγραμμένα, θα είχε μεγάλα προβλήματα: «**Ἦλθεν και ο αντίχριστος, τον οποίον έχομεν και εις το κεφάλι μας και δεν πρέπει να σας το ειπώ ότι τον ηξεύρετε...**»⁵. Όλα αυτά ήταν σημαντικοί λόγοι, για να μην έχει ο Πατροκοσμάς γραπτά κείμενα, ούτε να υπαγορεύει σε άλλους τους λόγους του. «Ήταν λοιπόν απίθανο ο πανέξυπνος αυτός άνθρωπος, ο Κοσμάς, να κρατά αυτόγραφα στοιχεία,

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ', σ. 63.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 63.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 161.

4. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. «Τυμφορηστός», Αθήνα 1972, Διδαχή ΣΤ', σελ. 384.

αποδεικτικά κάποιας ενοχής»¹. Ο Άγιος Κοσμάς δεν έγραφε τις Διδαχές του. Μιλούσε απευθείας στους ραγιάδες, χωρίς προετοιμασία ιδιαίτερη, από το περίσσευμα της καρδιάς του, από την εσωτερική του πληρότητα. Ο λόγος του είχε προσαρμοστικότητα, μεταβαλλόταν ανάλογα με το ακροατήριο και τις περιστάσεις, «ξεδιπλωνόταν αυθόρμητος και αφκιασίδωτος, με όλες τις αποχρώσεις της στιγμής»².

Ο κύριος στόχος του Αγίου ήταν να διδάξει, να δια φωτίσει, να νουθετήσει. Γι' αυτό οι Διδαχές του δεν χαρακτηρίζονται για την ποικιλία των θεμάτων, ούτε για το δογματικό τους περιεχόμενο. Αποτελούσαν μια πάγια διδασκαλία, που ο Άγιος είχε στο νου του και την επαναλάμβανε στα διάφορα ακροατήρια, προσθέτοντας ή αφαιρώντας, ανάλογα. «Πολλάκις μετέβαλλε (το κείμενο των Διδαχών του) αναλόγως των θρησκευτικών και ηθικών αναγκών των ακροατών του», σημειώνει ο Παπακυριακού³. Έτσι η συχνή χρήση κάποιων θεμάτων και η επανάληψη, δικαιολογούν την ομοιότητα ανάμεσα σε λέξεις και φράσεις και νοήματα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι χρησιμοποιούσε χειρόγραφο.

Η γνώμη ότι «το πλήθος των παραδειγμάτων των διδαχών προϋποθέτει μελέτη»⁴ και ίσως χειρόγραφο, μπορεί εύκολα να αντιμετωπισθεί. Όπως είπαμε, οι Διδαχές ήταν απλές, χωρίς επιστημονικό περιεχόμενο και θεολογικό βάθος, ώστε να χρειάζονται απόλυτη ακρίβεια στις ιδέες και τη διατύπωση. Ήταν αναφορές σε πρόσωπα, γεγονότα και θέματα της Γραφής, σε βίους Αγίων, σε παραδείγματα και παραβολές βγαλμένα από τη ζωή. Θέματα πολύ οικεία στον Κοσμά «που ολόκληρες δεκαετίες τα μελετούσε είτε κατ' ιδίαν είτε σπουδάζοντας στο Άγιον Όρος»⁵. Επομένως, το γραπτό κείμενο ήταν περιττό.

Είναι πολλές οι μαρτυρίες ότι ο Άγιος εκφωνούσε τις Διδαχές του χωρίς χειρόγραφο και ότι το κήρυγμά του διασώθηκε από τους μαθητές, ακολούθους και ακροατές του. Πολλοί, που τον ακολουθούσαν και τον λάτρευαν, κατέγραφαν τις Διδαχές για να τις έχουν οι ίδιοι και να τις θυμούνται ή για να τις δώσουν σε άλλους ή κατά προτροπή του Αγίου ή τέλος, για ευλογία. Ο ίδιος ο Άγιος παρακινούσε τους ακροατές του αντί για άλλη πληρωμή, να συζητούν τα κηρύγματά του, όταν θα φύγει, για να ωφελούνται. **«Αμή τι είναι η πλερωμή μου; Να καθίσετε από πέντε δέκα να συνομιλήσετε αυτά τα θεία νοήματα, να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας δια να σας προξενίσουν την ζωήν την**

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 64.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 286.

3. Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 15.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 64.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 65.

αιώνιον... αυτά οπού σας είπα το ίδιον είναι ωσάν να κατέβη ο ίδιος ο Θεός να σας τα ειπή. Τώρα ανίσως και το κάμετε ναν τα βάλετε εις τον νουν σας, εις την καρδίαν σας, δε με φαίνεται και εμένα ο κόπος τίποτε»¹. Όταν λοιπόν παρακινούσε μ' αυτόν τον τρόπο, είναι επόμενο, για να υπακούσουν στα λόγια του Αγίου κάποιοι εγγράμματοι ακροατές του να έγγραφαν τους λόγους του και να τους κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι, ως ενθύμηση και διαθήκη σημαντική για τον τόπο τους.

Άλλοι πάλι πιστοί ακόλουθοί του, κατέγραφαν τις Διδαχές του, με το δικό του τρόπο ο καθένας, και πηγαίνοντας στα μέρη τους διάβαζαν τα κείμενα αυτά, που ήταν παραπλήσια προς τις Διδαχές του Αγίου, στους συμπατριώτες τους. Άλλοι «εστέλλοντο εις διάφορα χωρία αναγιγνώσκοντες τους υπό του διδασκάλου των εκφωνηθέντας»² λόγους, βοηθώντας μ' αυτό τον τρόπο το διδάσκαλό τους στο ιεραποστολικό του έργο. Και άλλοι έγγραφαν λόγους του Αγίου, που άκουγαν όχι από τον ίδιο, αλλά από άλλους, που τον είχαν ακούσει. Η καταγραφή των Διδαχών από μαθητές του Αγίου φαίνεται και από την παρουσία των ερωταποκρίσεων μέσα στο κείμενο, από τα ονόματα των ακροατών και από την απότομη μετάβαση από το ένα θέμα στο άλλο. Ιδίως το τελευταίο δείχνει την πλαστικότητα του λόγου του Αγίου αφενός, που ανάλογα με την ανάγκη των ακροατών του τον χειρίζεται και αφετέρου την καταγραφή και τη σύνθεση επί μέρους ομιλιών από τους ακροατές του.

Οι συχνές επαναλήψεις, οι τυποποιημένες φράσεις, τα παραδείγματα και γεγονότα μέσα από τη Γραφή και τη ζωή, αλλά και η κατ' επανάληψη παρακολούθηση των Διδαχών από τους ζηλωτές μαθητές του, που τον άκουγαν με μεγάλη προσοχή, τους έδιναν τη δυνατότητα, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, να απομνημονεύουν και να καταγράφουν λίγο μετά το κήρυγμα τις Διδαχές. Έτσι οι Διδαχές του Αγίου από προφορική διδασκαλία έγιναν ανάγνωσμα λαϊκό σε πολλές περιοχές και πέρα από το λόγο του οι αντιγραφείς πρόσθεταν τα δικά τους στοιχεία, με αποτέλεσμα τα κείμενα που διασώθηκαν να προέρχονται από δεύτερο και τρίτο χέρι, με τις ανάλογες αλλοιώσεις και προσθαφαιρέσεις του καθενός. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Διδαχές να φθάσουν ως εμάς νοθευμένες γλωσσικά, συντακτικά, εκφραστικά, υφολογικά, ακόμη και ως προς το περιεχόμενο.

Τα κηρύγματα του Αγίου έκαναν τέτοια εντύπωση όχι μόνο στους συγχρόνους αλλά και στους μεταγενεστέρους, που τα διάβαζαν ή τα χρησιμοποιούσαν στο κήρυγμα για ωφέλεια πνευματική. Στο χειρόγραφο περί “Ερμηνείας της Ζωγραφικής Τέχνης” της βι

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 140 - 141.

2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκδ. Κορομηλά, Αθήνα 1868, σελ. 489.

βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (σελ. 250) καταχωρίζεται η σύσταση ανορθόγραφου εφημερίου προς το εκκλησίασμα, στο τέλος της Θείας Λειτουργίας: «Παρακαλό σας αδελφοί μου χριστιανοί να σταθήτε ακόμα ολίγον μέσα εις την εκκλησίαν και να μην βαριθήτε δια νασας υπό μερηκά λόγια του αγίου Κοσμά οπού εκύριξεν τους προαπερασμένους χρόνους. Ευλόγισον δέσποτα». Ακολουθεί η επιγραφή της Διδαχής, η Διδαχή και δεύτερο σημείωμα στο τέλος: «τον κερόν οπού εδίδασκεν ο άγιος κοσμάς την άνωθεν διδαχήν εις την καλαμπάκαν ήτον έτος 1774 και έγραψεν ο κυρ παπαστάμος εκ χώρας κλαπούς την διδαχήν του εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων»¹. Γραφέας των σημειωμάτων, της επιγραφής και του κειμένου της Διδαχής φαίνεται πως είναι ο ίδιος, και από την ανορθογραφία των κειμένων συμπεραίνουμε ότι μάλλον ήταν ολίγων γραμμάτων. Άγνωστο επίσης είναι αν αντέγραψε τη Διδαχή από κάπου ή την έγραψε ακούγοντας κάποιους άλλους ή την άκουσε ο ίδιος από τον Άγιο και την έγραψε. Το πρόσωπο γραφής ή αντιγραφής της Διδαχής είναι ο “κυρ Παπαστάμος”. Αυτό είναι το πιο παλιό σημείωμα και το δημοσιεύει πρώτος ο Σωφρόνιος Παπακυριακού².

Ο Κ. Κώνστας δημοσιεύει στην Ηπειρωτική Εστία και άλλα “σημειώματα”, που δείχνουν το σεβασμό και την πίστη του λαού στον Άγιο και την επιθυμία τους να διαδοθούν οι Διδαχές του «εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων», όπως το “σημείωμα”, που είναι καταγραμμένο στο 385 χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, στις σελίδες 99 - 103: «Διδαχή του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Κοσμά του Ιερομάρτυρος και αξιομακαρίστου. Εγράφη παρ’ εμού του ταπεινού Δημητρίου Χρήστου εξ Αργυροκάστρου Νταμπατζή, εν έτει τω σωτηρίω χιλιοστώ οκτακοσιοστώ ογδόω, εν μηνί Ιουνίω τριακοστή εν τω Δεσμοτηρίω». Επίσης το “σημείωμα”, «Δια χειρός αμαρτωλού Θεοδώρου Ιωάννου εξ επαρχίας Ιωαννίνων, χωρίον Έλεζνα, 1854, Φεβρουαρίου 1. Υπάρχει ευσεβεστάτου ορθοδόξου χήτο(υ) Μάνου, ευρισκόμενος εις Νεμίτσα, πατρίς αυτού Παραμυθιά»³.

Αξίζει να ασχοληθούμε με την τελευταία Διδαχή του Αγίου, που εκφωνήθηκε στις 4 Αυγούστου 1779, στο Ναό της Περιβλέπτου των Ιωαννίνων, λίγες μέρες πριν το μαρτύριό του, η οποία έχει δημοσιευτεί σε πολλές παραλλαγές από διάφορα χειρόγραφα, με διαφο

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 38, επίσης Κ. Κώνστας *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία, έτος ΚΓ’, τεύχος 269-170, Ιωάννινα 1974, σελ. 482, (διορθωμένο ορθογραφικά).
  2. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 9, επίσης Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρ. Εστία, ό. π. σελ. 482.
  3. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*. Ηπειρωτική Εστία. ό. π. σελ. 482.

ρετικά “σημειώματα”.

Η Διδαχή διασώθηκε σε παλιό χειρόγραφο βιβλιαράκι γραμμένη από τον Παναγιώτη Ζώη, διδάσκαλο μάλλον, γιατί είναι καλογραμμένη και ορθογραφημένη, τον Οκτώβριο του 1804, εικοσιπέντε χρόνια μετά το θάνατο του Αγίου. Στην αρχή υπάρχει η “σημείωση”: «Λόγοι ήτοι διδαχαί του εν μακαρία τη λήξει αιιδίμου ιεροδιδασκάλου Κοσμά. Απλαί και πάνυ ωφέλιμοι εις κάθε χριστιανόν γεγραμμένοι παρ’ εμού ταπεινού Παναγιώτη Ζώη» και στο τέλος, «τέλος και τω Θεώ δόξα. Γέγραπται κατά 1804, κατά μήνα Οκτώβριον»¹.

Η ίδια Διδαχή, περιέχεται σε χειρόγραφο του 1795, που βρίσκεται στη Μονή Μυρτιάς, κοντά στο Αγρίνιο και δημοσιεύτηκε από τον Σωφρόνιο Παπακυριακού, Αρχιμανδρίτη, σε συνέχειες στο περιοδικό του Αγρινίου “Ποιμήν ο Καλός” κατά τα έτη 1931 και 1932 και επιγράφεται: «Λόγοι, ήτοι Διδαχαί του εν μακαρία τη λήξει αιιδίμου ιεροδιδασκάλου Κοσμά, απλαί και πάνυ ωφέλιμοι εις κάθε χριστιανόν γεγραμμένοι παρ’ εμού Σαμουήλ Ιερομονάχου»². Κατά τον Σωφρόνιο Παπακυριακού η ίδια Διδαχή περιέχεται και σε χειρόγραφο του 1814 του ιερέως Ιωάννου Παπαπαναγιώτου, κατοίκου Μεσολογγίου και σε Αγιορειτικό χειρόγραφο της βιβλιοθήκης του κελλίου Καρυών “Εσταυρωμένος”, του Γέροντος Ευθυμίου Αγιορείτου του Κρητός, που δημοσίευσε ο Σωτήριος Σχοινάς και εκδόθηκε στο Βόλο το 1950³. Η Διδαχή αυτή είναι αντίγραφο της εκδόσεως του Γ. Αποστολιά του 1897, που τη δημοσίευσε μαζί με άλλες Διδαχές, από χειρόγραφο της Μονής Μεγάλου Σπηλαίου, που του εδόθη από τον πνευματικό της Μονής Γαβριήλ Παπανικολάου⁴.

1. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 2, Ιωάννινα 1953, σελ. 779 και εξής.
2. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
3. Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη, Μηνιαίον περιοδικόν, εκδοτικός οίκος Σωτ. Σχοινά, έτος ιε’, αρ. 161 - 162, εν Βόλω 1950.
4. Ο Γεώργιος Αποστολιάς στον πρόλογο της εκδόσεώς του γράφει: «Νομιζομεν ότι θεάριστον έργον πράττομεν, εκδίδοντες εις βιβλίον τας διδαχάς του εν Αγίοις Πατρός ημών, Διδασκάλου και Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος, ανέκδοτον χειρόγραφον, το οποίον παρέδωκεν ημίν ο Σ. πνευματικός του Μ. Σπηλαίου Γαβριήλ Παππανικολάου, εις ον περιήλθεν εκ του πνευματικού Ιγνατίου». Γεώργιος Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις Πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος κηρυχθείσαι κατά το 1777*, εν Πύργω 1897, (Τυπογραφείον ο “Φώσκολος” Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω), σελ. 3.

Η ίδια Διδαχή εκδόθηκε από τον ηγούμενο της Μονής Χάλκης Δαμιανό το 1864 με τη “σημείωση” στον πρόλογο της εκδόσεως της αναφερόμενης Διδαχής του Αγίου: «Η δε παρούσα διδαχή αντεγράφη (δηλ. εγράφη) υπό τινος χριστιανού, επίτηδες ευρισκομένου εκεί κατά την ώραν της διδαχής έξωθεν των Ιωαννίνων...»¹. Η έκδοση όμως του Δαμιανού είναι αναδημοσίευση Διδαχής που δημοσίευσε ο Αυλωνίτης, ο οποίος είχε αντιγράψει τον Παραμυθιώτη. Οι Αυλωνίτης και Παραμυθιώτης δεν αναφέρουν τίποτε για τη “σημείωση” του Δαμιανού, γι’ αυτό ακριβώς και η πληροφορία αμφισβητείται.

Ο Δ. Σαλαμάγκας αναφέρει και ένα άλλο χειρόγραφο της ίδιας Διδαχής της 4^{ης} Αυγούστου 1779, που του το έστειλε ο Γεώργιος Μασούρας από τους Βατατάδες Ηπείρου με την ίδια επιγραφή της Διδαχής της Περιβλέπτου «Λόγοι, ήτοι Διδαχαί...» και συνεχίζει «...γραμμένη παρ’ εμού του ταπεινού λάμπ(ρου) του ηωάνη Παπά, χωρίον Βατατάδες». Ο Μασούρας βρήκε «εις την κασέλαν του Κώστα Φώλου ένα Κατάστιχον, το οποίον είναι γραμμένο δια χειρός του και περιέχει το μαρτύριον του Αγίου Κοσμά’ εις το ίδιον κατάστιχον είναι η Διδασκαλία του γραμμένη με παλαιά γράμματα δυσκολοανάγνωστα με την χρονολογίαν 1779 η οποία φαίνεται είναι δια χειρός του θείου του παπα - Ιωάννου Λάμπρου, ο οποίος ακολούθησε τον Άγιον και παρευρέθη εις το Μαρτύριόν του...»². Στη σελίδα 13 του χειρογράφου σημειώνεται και η χρονολογία αντιγραφής της Διδαχής, ανάμεσα στο κείμενο, «...δια να ημπορέσωμεν να την καταλάβωμεν, έτους 1806, μαρτίου 11...» και συνεχίζεται η Διδαχή³.

Κατά τον Δ. Σαλαμάγκα «προσεκτική παραβολή των τριών κειμένων⁴, μας πείθει ότι ο «λάμπ(ρος) ηωάνου παπά», αντέγραψε από το ίδιο χειρόγραφο από το οποίο και ο Παναγιώτης Ζώης», ενώ ο Μητροπολίτης Αυγουστίνος Καντιώτης δημοσιεύει τη Διδαχή με αλλοιώσεις, παραλλαγές, προσθήκες, παραλείψεις ως Α’ Διδαχή του Αγίου⁵, χωρίς να

1. Ι. Μενούκος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 62, επίσης Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 15.

2. Δ. Σαλαμάγκας, *Ανέκδοτο χειρόγραφο για τον Άγιο Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, έτος β’, τεύχος 12, Ιωάννινα 1953, σελ. 268.

3. Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 2^{ος}, Ιωάννινα 1953, σελ. 781.

4. Πρόκειται για τα χειρόγραφα με τις σημειώσεις του Ζώη που ανήκε στον Κ. Φωτόπουλο, του ιερομόναχου Σαμουήλ που εξέδωσε ο Σ. Παπακυριακού και του Λάμπρου Ιωάννη που εξέδωσε ο Δ. Σαλαμάγκας.

5. Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, ό. π. σελ. 781

αναφέρει από που πήρε το κείμενό της, άρα υπάρχει και άλλη χειρόγραφη παραλλαγή της Διδαχής.

Σε Ηπειρώτικο κώδικα του 1814, υπάρχει η ίδια Διδαχή και είναι χειρόγραφο του μαθητή και ακολούθου του Αγίου, αναγνώστου Γεωργίου του ποτέ Ζήκου Μπιστρέκη. Ο Παπακυριακού αναφέρει ότι από την επιγραφή και την έκταση της Διδαχής μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ήταν «εις λόγος, μια διδαχή αλλά ίσως περίληψη λόγων ή Διδαχών, ας ήκουσεν ο ιερομόναχος ούτος παρακολουθών τον Κοσμάν κατά τας περιοδείες του, και δια τούτο επιγράφεται υπ' αυτού Λόγου»⁵. Η Διδαχή συνοδεύεται από δύο “σημειώματα”. Το πρώτο “σημείωμα”, γραμμένο στο δεξιό περιθώριο και σε πλάγια γραφή των στίχων, στην πρώτη σελίδα και το δεύτερο, καταχωρισμένο στο αριστερό κάτω περιθώριο της τελευταίας σελίδας (46) της Διδαχής¹. Στην πρώτη σελίδα της Διδαχής, στην αρχή υπάρχει η προμετωπίδα: «Διδαχή του εν μακαρία] τη λήξει Αγίου πατρός ημών [Κοσμά, όστις ην ο προφήτης] Ηλίας ο Θεοβίτης, οπού εκήρυξε την] Τελευταίην του

1. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
2. Τα “σημειώματα” που συνοδεύουν τη διδαχή είναι τα εξής. Το πρώτο “σημείωμα” γράφει: «Ο ισαπόστολος πατήρ ημών Κοσμάς ήτον πρόδρομος του προφήτου Ηλιού, η αγία αποκάλυψις Ιωάννου του Θεολόγου, και θέλει τον στείλει ο Θεός εις τας ημέραις του αντιχρίστου] ως προφήτην Ηλίαν να διδάξη τον λόγον του ιερού Ευαγγελίου χρόνους -3-ήμισυ: μήνας 42». Το δεύτερο “σημείωμα”, στο αριστερό κάτω περιθώριο της τελευταίας σελίδας της Διδαχής, είναι το ακόλουθο: «Ούτος ο παρών φιλόστοργος ημών πατήρ και Άγιος Κοσμάς ήτον αντίτυπον του προφήτου Ηλιού, ήγουν] πρόδρομος, και μας είπεν να μην καρτερούμεν προφήτην Ηλίαν και καλά μας είπεν να μετανοήσωμεν,] διατί ουκ οίδαμεν τι τέξεται η επιούσα, δεν ηξεύρομεν πως ξημερώνει αύριον. Εξομολογείσθε αλλήλοις] τα παραπτώματα ημών, διατί πας άνθρωπος, αφ' ου απεθάνη, το τέλος του είναι. Και ο] προφήτης Ηλίας θέλει έλθει εν ταις ημέραις του αντιχρίστου. Το φανερώνει η αγία αποκάλυψις Ιωάννου του Θεολόγου, και υπ' αυτού θέλουν να φονευθή οι δύο προφήται, Ηλίας και Ενώχ, εις την αγίαν πόλιν Ιερουσαλήμ τελειώνοντας τον διωρισμένον καιρόν τα θεία λόγια, ήγουν έτη :3:] και ήμισυ, μήνας 42, και τα αγία τους σώματα θέλουν μείνει άθαρτα 3: ήμισυ] ημέραις και θέλει κατέβη νεφέλη ουρανόθεν και φωνή λέγουσα: ανεβάτε] εδώ σας εδόξασεν ο υιός του Θεού. Τότες θέλουν πέσει τα τέκνα του διαβόλου, μα] ουκ ωφελούνται, αι δε ημέραι του αντιχρίστου κολοβωθήσονται και θέλει φύγει ο διάβολος] κατά συγχώρησιν Θεού να τον φονεύση και ευθύς τα σκυλιά, σέρνοντας αυτόν έξω της πόλεως] Ιερουσαλήμ, ως καθώς τον Χριστόν έξω τον] εσταύρωσαν, έξω της πόλης έπαθε, τα δε σώματα των προφητών ούτος μέγα θέλει να τα καλέσει. (αωιε Ιουλίου 10) (2)». Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Η. Ε. (1963), σελ. 616 - 617.

Κόσμου, ήτοι τα του Αντιχρίστου]: Γεώργιος ανάξιος αναγνώστης του ποτέ Ζήκο(υ) Μπιστρέκη. 1814, Ιουλίου 20¹. Και στο τέλος της Διδαχής πάλι υπάρχει η σημείωση: «Αναγνώστα, ανάγνωσον τα ειρημένα λόγια] με μεγάλην προσοχήν και βεβαιώσου ότι ούτος] ο πατήρ ημών και ιερός ονομαζόμενος Κο]σμάς είναι ο ίδιος Θεσβίτης Ηλίας ο προ]φήτης και μην αμφιβάλης δια να μην κέγησε εις] την κόλασιν διότι είναι λόγια του Παναγίου Πνεύματος] και άλλον προφήτην δεν καρτερούμεν, πλην δύναμιν] εις όλους να υπομένωμεν τους πειρασμούς. Και παρακαλώ σας, πατέρες και αδελφοί μου εν Χριστώ,] να με συγχωρήσητε τον υπέρ την άμμον της θαλάσ]σης ημαρτηκότα και σφάλματα πολλά έχω ανορθ]θόγραφά τε και λέξεις ομού ελλειπομέναις, ως αγράμ]ματος οπού είμαι της παιδεύσεως των γραμμάτων. Εγράφη δε παρ' εμού του ταπεινού και αχρείου] δούλου σας αναξίου Γεωργίου Αναγνώστου του ποτέ Ζήκο(υ) Μπιστρέκη, εκ κόμης Τερκοβί-στας, αωιδ' Ιουλίου κ'»¹.

Η ίδια Διδαχή του Αγίου είναι καταγραμμένη σε χειρόγραφο των Γενικών Αρχείων του Κράτους και γράφτηκε το 1831, σύμφωνα με τη “σημείωση” που βρίσκεται στην τελευταία του σελίδα. Πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Ι. Μενούνο. Πριν από το κείμενο υπάρχει το ακόλουθο “σημείωμα” γραμμένο από τον ίδιο γραφέα: «Λόγος του εν αγίοις πατρός ημών Κοσμά του ιερομάρτυρος κηρυχθείς κατά το 1780». Δεύτερο χέρι διαγράφει τον αριθμό 1780 και προσθέτει δίπλα: 1777. Τρίτο χέρι προσθέτει με πράσινο μελάνι: «εις Ιωάννινα εις την εκκλησίαν της Παναγίας ή περίληφτην (;) ήγουν περίβλεπτον». Μετά το κείμενο της Διδαχής σημειώνεται από τον πρώτο γραφέα: «Αντεγράφη 1871. Φεβρουαρίω 15»². Οι διορθώσεις και αντιγραφές της ίδιας Διδαχής από πολλούς, δημιουργούν προβλήματα που απομακρύνουν το μελετητή από τη σωστή προσέγγιση των κειμένων. Τα “σημειώματα” που συνοδεύουν το κείμενο δείχνουν τις πολλές αντιγραφές κάθε Διδαχής του Αγίου.

Για την ίδια Διδαχή της Περιβλέπτου των Ιωαννίνων, που εκφωνήθηκε από τον Άγιο, είκοσι μέρες πριν το μαρτυρικό θάνατό του, υπάρχει και άλλο χειρόγραφο³ στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη της Κεφαλλονιάς, που περιέγραψε ο Αγαμέμνων Τσελίκας και περιέ

-
1. Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά. Από Ηπειρωτικό κώδικα του 1814*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 12^{ος}, Ιωάννινα 1963, σελ. 617..
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 39.
  3. Αγαμέμνων Τσελίκας, *Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι*, περ. Κεφαλληνιακά Χρονικά 1 (1976), σελ. 217 - 218 και Νικ. Τζουγανάτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός - Ανακοίνωση μιας αδημοσίευτης διδαχής του στην Κεφαλλονιά*, περ. Νέα Εστία, 53 (1979), σελ. 729 - 748.

γραψε και δημοσίευσε πρώτος ο Νικόλαος Τζουγανάτος. Τη Διδαχή δημοσιεύει ο Ι. Μενούνος¹. Πρόκειται για Διδαχή ακέφαλη του Κοσμά του Αιτωλού, όπως περιγράφει ο Α. Τσελίκας, αφού η παλαιά αρίθμηση των σελίδων αρχίζει από τον αριθμό 5, πράγμα που σημαίνει ότι στην αρχή λείπουν δύο φύλλα.

Τα “σημειώματα” που συνοδεύουν τη Διδαχή είναι τα εξής: Το πρώτο με διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα, προφανώς μεταγενέστερο, γραμμένο στο επάνω περιθώριο της σελίδας 1: «Εργασία του παπά Π(αναγή) Μπασιά» και στην προτελευταία σελίδα, στην 39, στην ίδια θέση και με τα ίδια γράμματα είναι πάλι γραμμένο: «Έργον του παπά Μπασιά Π.»². Οι δύο αυτές “σημειώσεις” φανερώουν τη συμβολή του αγίου εκείνου κληρικού, του παπά Μπασιά, που πρόσφατα ανακηρύχθηκε Άγιος³, στην καταγραφή και διάσωση αυτής της Διδαχής του Πατροκοσμά. Η πληροφορία αυτή ενισχύεται και από παλιό βιογράφο του Πατροκοσμά, που σημειώνει ότι ο παπάς εκείνος ενδιαφερόταν, «ίνα δημοσιεύωμεν προς μείζονα πνευματικήν εποικοδόμησιν των πιστών χριστιανών»⁴. Στο φύλλο 20 του χειρογράφου της Διδαχής υπάρχει και μια άλλη πληροφορία σε υποσημείωση, από τον Γεράσιμο Μοσχόπουλο, διευθυντή της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης (+1974), που βρέθηκε η Διδαχή. Ο Μοσχόπουλος σημειώνει: «Πρόκειται περί ιδιογράφου ομιλίας του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (ελθόντος και κηρύξαντος και εις Κεφαλληνίαν περί το 1776, αρχιερατεύοντος εν τη νήσω του Ζακυνθίου Σωφρονίου του Κουτούβαλη), πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τότε όντος Σωφρονίου του Δ΄. (Όρα σελ. 5; του παρόντος χειρογράφου)»⁵. Οι πληροφορίες του Μοσχόπουλου ότι πρόκειται για αυτόγραφο του Κοσμά του Αιτωλού, και για τον τόπο και το χρόνο εκφώνησής της, δεν ευσταθούν, γιατί είναι ατεκμηρίωτες και πρόσφατες.

Παρατηρούμε, ότι η ίδια Διδαχή έχει παραδοθεί σε πολλά χειρόγραφα που διαφέρουν ως προς τα “σημειώματα” και τους αντιγραφείς και οι μεταξύ τους εσωτερικές διαφορές

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 40 - 41 και 113.
  2. Α. Τσελίκας, *Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι*, περ. Κεφαλληνιακά Χρονικά 1 (1976), σελ. 218.
  3. Ο π. Παναγής Μπασιάς ανακηρύχθηκε Άγιος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις 4 Φεβρουαρίου 1986. Κ. Γκέλης, *Ο Άγιος Παναγής Μπασιάς, (Παπά Μπασιάς)*, έκδ. β΄, Αθήνα 1987.
  4. Νικ. Τζουγανάτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός - Ανακοίνωση μιας αδημοσίευτης διδαχής του στην Κεφαλλονιά*, περ. Νέα Εστία, 53 (1979), σελ. 732.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 40, επίσης Νικ. Τζουγανάτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός - Ανακοίνωση μιας αδημοσίευτης διδαχής του στην Κεφαλλονιά*, περ. Νέα Εστία, 53 (1979), σελ. 732.

φανερώνουν ότι είναι αντίγραφα όχι ενός αλλά περισσοτέρων χειρογράφων της ίδιας Διδαχής, που συμπληρώνουν το ένα το άλλο. Έτσι την ίδια Διδαχή την έχουμε με “σημειώματα” και χρονολογίες των, Σαμουήλ ιερομονάχου (1795), Παναγιώτη Ζώη (1804), Λάμπρου Ιωάννη Παπά (1806), Γεωργίου Αναγνώστου του ποτέ Ζήκο(υ) Μπιστρέκη (1814) και Δαμιανού, που αναφέρει ανώνυμο χριστιανό, ενώ τα χειρόγραφα με παραλλαγές της ίδιας Διδαχής, τουλάχιστον τα γνωστά, είναι πολλά.

Συμπερασματικά, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής: Από τη μέχρι σήμερα έρευνα, δεν έχει βρεθεί ιδιόγραφη Διδαχή του Αγίου, η οποία θα έλυne πολλά από τα προβλήματα, που αναφύονται από την παράδοση των Διδαχών.

Οι Διδαχές του Αγίου προέρχονται από δεύτερο ή τρίτο ή και τέταρτο, κάποιες φορές, χέρι, με αποτέλεσμα τις άφθονες παραμορφώσεις με τις προσθήκες και αφαιρέσεις των καταγραφών, οι οποίοι παραποίησαν το κείμενο αποτυπώνοντας τη δική τους παιδεία και πνευματική υπόσταση.

Τα κείμενα των Διδαχών, που έχουν καταγραφεί διασώζουν πολλές αρετές των πρωτοτύπων, λέξεις, φράσεις, γλώσσα, ύφος, πνεύμα, ιδεολογία του εκφωνητή τους, συγχρόως όμως έχασαν κάτι από τον αυθορμητισμό του, τον χειμαρρώδη λόγο του, την ποίηση και παραστατικότητα του.

Οι καταγραφείς των λόγων του ήταν αφενός αγράμματοι ή ημιμαθείς ακροατές, οι οποίοι παραποίησαν τα κείμενα με τις ανορθογραφίες και τους σολοικισμούς τους, αφετέρου λόγιοι, που προσπάθησαν να “διορθώσουν” ό,τι κατά τη γνώμη τους δεν έστεκε, κάνοντας ποικίλες παρεμβάσεις στο κείμενο.

Τα πρώτα κείμενα των Διδαχών καταγράφηκαν από πιστούς μαθητές και ακολούθους του Αγίου, κατά πάσα πιθανότητα λίγο μετά την εκφώνησή τους και «αφού τις είχαν ακούσει επανειλημμένα»¹. Εξάλλου είναι γνωστό ότι τον Άγιο ακολουθούσαν «τεσσαράκοντα ή πενήκοντα ιερείς»² κατά τον βιογράφο του, «διδάσκαλοι, ιερείς, μοναχοί»³ κατά τον Ζ. Μολοττό, «πεντήκοντα περίπου ιερείς και μοναχοί συνόδευαν αείποτε αυτόν...»⁴ κατά τον Κ. Σάθα.

-
1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 735, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18.
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 67.
  3. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικό των Αγίων Πάντων*, εκδ. Κων. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, σελ. 620.
  4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκ της τυπογραφίας τέκνων Ανδ. Κορομηλά, Αθήναι 1868, σελ. 489.

Οι ιερείς και μοναχοί, που συνόδευαν τον Πατροκοσμά, δεν ήταν πάντα οι ίδιοι. Είναι αδύνατο σαράντα με πενήντα άνθρωποι, τόσα χρόνια να ακολουθούσαν τον Άγιο, και γιατί αντίξοες συνθήκες, ασθένειες και θάνατοι ακόμα θα τους εμπόδιζαν, αλλά και γιατί «μετά την πρόσληψιν ετέρων οι υπεράριθμοι εστέλλοντο εις διάφορα της Στερεάς και Πελοποννήσου χωρία, κατά το δυνατόν κηρύσσοντες ή αυτοσχεδίους λόγους ή αναγιγνώσκοντες τους υπό του διδασκάλου των εκφωνηθέντας»¹. Ο λόγος αυτός του Σάθα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Άγιος έστελνε ακολούθους του, αφού πρώτα εκπαιδευόταν κοντά του, να διαφωτίσουν ανθρώπους σε περιοχές που ο ίδιος δεν είχε πάει.. Αυτοί δίδασκαν το λαό ή από στήθους, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις τους και την εμπειρία του διδασκάλου τους, ή «αναγιγνώσκοντες λόγους εκφωνηθέντας υπό του διδασκάλου των», τους οποίους συνήθως έγραφαν ή ακούγοντας το διδάσκαλό τους την ώρα της Διδαχής, με πολλά κενά τα οποία συμπλήρωναν μετά, ή έγραφαν μετά τη Διδαχή από μνήμης και τακτοποιούσαν τα γραπτά τους βάζοντας και δικές τους λέξεις και φράσεις και νοήματα ολόκληρα, κάποιες φορές. Ο Φαλτάιτς αναφέρει, «φαίνεται ότι εγράφοντο αρχικώς από μνήμης από τους συγχρόνους του Κοσμά»². Έτσι δικαιολογούνται πολλές παραλλαγές της ίδιας Διδαχής, ή ίδιες ιδέες με διαφορετικές λέξεις και φράσεις, που οφειλόταν στη διαφορετική αντίληψη και παιδεία του καθενός. Δε δεχόμαστε του Ι. Μενούνου την άποψη ότι «οι περισσότερες διδαχές γράφτηκαν καθ' υπαγόρευσιν του Κοσμά, που χρησιμοποιούσε συμβατικά το όνομα Κώστας (δηλ. το κοσμικό δικό του όνομα!) ως παράδειγμα»³.

Ένα άλλο θέμα, που προκύπτει από τη μελέτη των Διδαχών του Αγίου, είναι ο χρόνος που εκφωνήθηκαν και η κατά χρονολογική σειρά δημοσίευσή τους. Δε θα μας απασχολήσει το θέμα ιδιαίτερα, μ' αυτό ασχολήθηκε ο Ι. Μενούνος. Απλά θα επισημάνουμε δύο στοιχεία. Πρώτο, οι δημοσιευμένες σήμερα Διδαχές δεν ακολουθούν τη χρονολογική σειρά που εκφωνήθηκαν. Πολύς λόγος έχει γίνει για την τελευταία Διδαχή του Αγίου, που εκφωνήθηκε σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες στις 4 Αυγούστου 1779, λίγες μέρες πριν το μαρτύριό του, στην Περίβλεπτο των Ιωαννίνων. Η Διδαχή⁴ αυτή προηγείται

1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 489.

2. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, έκδ. Πανεπιστημική Ένωση Έφεδρων Αξιωματικών, τύποις Δελή, Αθήναι 1929, σελ. 13.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 67 - 68.

4. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Η. Ε. 1953, σελ. 779 και εξής, επίσης Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Η. Ε. (1963), σελ. 631.

των άλλων και δημοσιεύεται σαν Α', ενώ είναι η τελευταία. Άλλη, που σύμφωνα με τον Μιχαλόπουλο εκφωνήθηκε στα 1770 στο Γαλαξειδί¹, δημοσιευμένη από χειρόγραφο του 1780, ένα χρόνο μετά το μαρτύριο του Αγίου, που διατηρεί πολλά στοιχεία από τη γλώσσα και το ύφος του εκφωνητή της, δημοσιεύεται σήμερα ως Ζ'. Τέσσερες άλλες, που οι διάφοροι αντιγραφείς τους δηλώνουν ως χρόνο εκφώνησης το 1777, δημοσιεύονται σαν Β', Γ', Δ' και Ε'². Και εκείνη, που στο χειρόγραφό της αναφέρεται ως χρόνος γραφής το 1808, δημοσιεύεται ως ΣΤ'³. Και η Διδαχή με τη "σημείωση", που αναφέρεται στον τόπο, Καλαμπάκα και στο χρόνο εκφώνησης, 1774, και αντιγράφηκε τον ίδιο χρόνο, άρα είναι η πιο αυθεντική και γνήσια, δημοσιεύεται ως Η'⁴.

Και δεύτερο, δεν μπορούμε να υπολογίσουμε το χρόνο εκφώνησης των Διδαχών από τους υπολογισμούς και τους αριθμούς που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Πατροκοσμάς, για τον απλούστερο λόγο ότι δεν ακριβολογεί. Τον ενδιέφερε η πνευματική καλλιέργεια των ακροατών του και όχι η ακρίβεια των γεγονότων. Γι' αυτό χρησιμοποιεί στρογγυλούς αριθμούς, ίσως και για την ευκολότερη απομνημόνευση των λεγομένων του. **«Τριακοσίους χρόνους μετά την Ανάστασιν έσειλην ο Θεός τον άγιον Κωνσταντίνον και εστερέωσε βασιλειον χριστιανικόν. Και το είχαν οι Χριστιανοί το βασιλειον 1150 χρόνους»**⁵. Κατά τα λεγόμενα του Αγίου, αν τοποθετήσουμε την Ανάσταση στο 33 μ.Χ. ή λίγο νωρίτερα, τότε ο Μέγας Κωνσταντίνος "εστερέωσε" το χριστιανικό βασίλειο το 330 περίπου και οι Τούρκοι το κατέκτησαν 1150 χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1480. Οι στρογγυλοί αριθμοί δεν βοηθούν για τον υπολογισμό των χρονολογιών, επομένως δεν μπορούμε να δεχθούμε και **«το χριστιανικόν βασίλειον το έχει ο Τούρκος 320 χρόνους»**, που τοποθετεί την εκφώνηση της Διδαχής στο 1773, αν αφαιρέσουμε τους χρόνους αυτούς από την Άλωση.

Συχνά ο Άγιος μετράει στις Διδαχές του από την αρχή του κόσμου: **«Αφόντας εκτίσθη ειούτος ο κόσμος είναι χρόνοι επά χιλιάδες και διακόσια ενενήντα»**⁶. Κατά την ιουδαιοχριστιανική παράδοση η αρχή του κόσμου τοποθετείται στα 5508 π.Χ. επομένως η

-
1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας Αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ. 10, Αθήναι 1938, σελ. 712.
  2. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482
  3. Κ. Κώνστα, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974. ό. π. σελ. 482
  4. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
  5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 269.
  6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159.

Διδαχή πρέπει να εκφωνήθηκε το 1782, δηλαδή τρία χρόνια μετά το θάνατο του Αγίου. Και εδώ πρέπει να δεχθούμε τη στρογγυλοποίηση των αριθμών από τον Άγιο, ενώ στη Διδαχή που δημοσιεύει ο Κώνστας¹ υπάρχει ο αριθμός 7287 από κτίσεως κόσμου, άρα η Διδαχή εκφωνήθηκε το 1779.

Τα “σημειώματα” που συνήθως συνοδεύουν τις Διδαχές φέρουν διάφορες μαρτυρίες, που μερικές φορές είναι αντικρουόμενες, αφού για την ίδια Διδαχή υπάρχει “σημείωση” με διαφορετική χρονολογία εκφώνησής της. Όπως στα “σημειώματα” του χειρογράφου, 19 της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης με χρονολογία εκφώνησης της Διδαχής το 1774² και του χειρογράφου Κ94,β των Γενικών Αρχείων του Κράτους³ με χρόνο εκφώνησης της ίδιας Διδαχής 1777.

Συμπερασματικά αναφέρουμε, ότι ο χρόνος εκφώνησης των Διδαχών, δεν μπορεί να προσδιοριστεί από τις πληροφορίες και χρονολογίες που δίνει ο Άγιος στις Διδαχές του, αλλά καλύτερα προσδιορίζεται από τις εξωκειμενικές πληροφορίες, όπως είναι τα διάφορα “σημειώματα”, που συχνά το συνοδεύουν. Έτσι με βάση τα “σημειώματα”, που έχουν βρεθεί στα χειρόγραφα των Διδαχών, συγκεκριμένα καταλήγουμε στις εξής χρονολογίες καταγραφής ή αντιγραφής των κειμένων: **1774**, αναφέρει η “ενθύμηση” του χειρογράφου 19 της Φιλοσοφικής της Θεσσαλονίκης⁴, **1780** το “σημείωμα” του χειρογράφου 128 της Βουλής⁵, **1795** αντιγράφηκε η πρώτη Διδαχή της έκδοσης Παπακυριακού⁶, **1804**, η Διδαχή του χειρογράφου του Παναγιώτη Ζώη⁷, **1806** η Διδαχή του χειρογράφου του Δ. Σαλαμάγκα⁸, **1808** αντιγράφηκε η Διδαχή του χειρογράφου 385 της Εθνικής Βιβλιοθήκης⁹, **20 Ιουλίου 1814** γράφηκε η Διδαχή από το μαθητή του Αγίου, Γεώργιο Μπιστρέκη¹⁰, «αντε-

1. Κ. Κώνστας, *Μια διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1963, ό. π. σελ. 623.

2. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 39.

4. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 74.

6. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.

7. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1953, ό. π. σελ. 779.

8. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1953, ό. π. σελ. 780 - 781.

9. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.

10. Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1963, ό. π. σελ. 616 - 617.

γράφη 1831 Φεβρουαρίου 15» η Διδαχή στο χειρόγραφο Κ94,β των Γενικών Αρχείων του Κράτους¹, και 5 Φεβρουαρίου 1854 αντέγραψε Διδαχή ο Θεόδωρος Ιωάννου². Με το θέμα της χρονολόγησης των Διδαχών ασχολήθηκε συστηματικά ο Ι. Μενούνος³.

---

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 39.

2. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 68 - 75.

3.2.2. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΩΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Κάποιοι θέλησαν να μειώσουν τις Διδαχές του Αγίου, υποστηρίζοντας ότι δεν έχουν καμία λογοτεχνική αξία. Οι Διδαχές ανήκουν στα ρητορικά κείμενα της εποχής. Θα αποδείξουμε τη λογοτεχνική αξία των Διδαχών, αφού δούμε πρώτα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα και τις αρετές των εκκλησιαστικών ρητορικών κειμένων.

Είναι γνωστό ότι από την αρχαία Εκκλησία δινόταν μεγάλη σημασία στο κήρυγμα και η εκκλησιαστική ρητορική είναι τμήμα της εκκλησιαστικής φιλολογίας, η οποία γνώρισε πολύ μεγάλη ανάπτυξη, ιδίως κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα με τους μεγάλους ρήτορες της Εκκλησίας¹. Και κατά τη βυζαντινή εποχή αναδεικνύονται ρήτορες, οι οποίοι μιμούνται τους μεγάλους ρήτορες της “χρυσής εποχής”, και κατά την Τουρκοκρατία συνεχίζεται η εκκλησιαστική παράδοση.

Είναι αυτονόητο ότι, όταν μιλάμε για κήρυγμα εκκλησιαστικό, μιλάμε για ένα είδος του λόγου, που διαφοροποιείται από τα άλλα παρόμοια είδη του ανθρωπίνου λόγου, όπως είναι ο πολιτικός, φιλοσοφικός, δικανικός, πανηγυρικός λόγος. Συγχρόνως είναι και ένα είδος του ρητορικού λόγου, με τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα μ’ εκείνον.

Θα αναφερθούμε πρώτα στα **χαρακτηριστικά, ποιοτικά και μορφολογικά, του Ορθόδοξου χριστιανικού κηρύγματος**, που το διαφοροποιούν από τη θρησκευτική διδασκαλία άλλων θρησκειών, ή από το κήρυγμα των αιρετικών, για να φανεί, ότι τέτοιο ήταν το κήρυγμα του Πατροκοσμά.

Το Ορθόδοξο χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι Αγιογραφικό, Χριστοκεντρικό, Πατερικό, Μυσταγωγικό και συγχρόνως πρακτικό, συγκεκριμένο, σαφές, ανεπιτήδευτο, “λόγος παρακλήσεως”, προσωπικό και συγχρονισμένο². Παρατηρώντας τα κείμενα της Εκκλησιαστικής ρητορείας μέσω όλων των αιώνων της Εκκλησίας, απ’ τους μεγάλους ρήτορες ως τους απλούς ρασοφόρους, βλέπουμε να έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά.

Έτσι και το κήρυγμα του Πατροκοσμά, ήταν πρώτον **Αγιογραφικό**. Η Αγία Γραφή,

-
1. Μεγάλοι συγγραφείς και ρήτορες της Εκκλησίας ήταν ο Μέγας Αθανάσιος, ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζινός, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, ο ιερός Αυγουστίνος, ο Πάπας Λέων ο Α΄ και πολλοί άλλοι.
  2. Ιωάννης Φουντούλης, *Ομιλητική*, εκδ. «Μέλισσα», Θεσ/νίκη 1985, σελ. 61 - 81.

Παλαιά και Καινή Διαθήκη, περιέχει την αποκάλυψη του Θεού στον άνθρωπο, γραμμένη βέβαια από ανθρώπους, αλλά με το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος. Στην Αγία Γραφή είναι σαρκωμένος «ο Λόγος του Θεού, περιβεβλημένος τη μορφή του ανθρώπινου λόγου άτρεπτα και αναλλοίωτα, αφού πρώτα ξεχύθηκε στον κόσμο σαν λόγος προφορικός και κηρυγματικός»¹. Η αποτύπωση του κηρύγματος, κατά θεία οικονομία, με τρόπο αλάθητο σε γραπτό κείμενο, έδωσε τη δυνατότητα στο μελλοντικό προφορικό κήρυκα του θείου λόγου, να ξεκινά από μία σταθερή βάση, την Αγία Γραφή, που του εξασφαλίζει το σταθερό κριτήριο της αληθείας.

Όπως όλων των γνησίων κηρύκων του Ευαγγελίου, έτσι και του Πατροκοσμά το κήρυγμα πηγάζει και στηρίζεται στη Γραφή, την αναλύει, την ερμηνεύει, την κάνει γνωστή στους αγράμματους ακροατές του. Το κήρυγμα του Αγίου διαποτίζεται από τις αλήθειες και τα παραδείγματα της Γραφής. Αυτό δείχνει πόσο καλά γνώριζε ο Άγιος τη Γραφή και ότι ο λόγος του Θεού ήταν γλυκός, «**υπέρ μέλι και κηρίον**»², όπως ο ίδιος λέει. Σε πολλά σημεία των Διδαχών του αναφέρεται στη μελέτη του Ευαγγελίου και των Γραφών γενικά: «**Καθώς μανθάνομεν από το άγιον Ευαγγέλιον, από τας θείας Γραφάς...**»³ ή «**διαβάζοντας το άγιον και ιερόν Ευαγγέλιον πύρα και άλλον λόγον**»⁴. Σε κάθε του λόγο, έννοια και φράση διακρίνεται η άμεση ή έμμεση αναφορά και απήχηση της Αγίας Γραφής.

Το κήρυγμα του Αγίου είναι αυθεντικό, αγιογραφικό κήρυγμα, σε αντίθεση με το κήρυγμα των Προτεσταντών και Καθολικών, που γινόταν στην εποχή του. Δεν ξεκινούσε απλά από ένα χωρίο αγιογραφικό, το οποίο ανέλυε, όπως έκαναν οι Δυτικοί, ούτε χρησιμοποιούσε εντυπωσιακά ρητά της Γραφής. Ήταν αληθινά βιβλικό το κήρυγμά του, γιατί ανέλυε και ερμήνευε σωστά και αυθεντικά, κατά το πνεύμα του Θεού και σύμφωνα με την ερμηνευτική παράδοση της Εκκλησίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ερμηνεία και ανάλυση της Παραβολής του Σπορέως, που σε μια ολόκληρη Διδαχή, έκανε κατανοητό το λόγο του Θεού στους αγράμματους ακροατές του με τα ωραία παραδείγματα που χρησιμοποίησε σε κάθε περίπτωση του

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 62.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος*, (Τυπογραφείον ο 'Φώσκολος' Σ. Καποκεφάλου εν Ζακύνθω) εν Πύργω 1897, Λόγος Α', σελ. 9.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 8.

θείου Σπόρου. Στην αρχή παρατίθεται το κείμενο της Παραβολής, όπως απαντά στον Ευαγγελιστή Ματθαίο¹, χρησιμοποιώντας κάποιες φορές και λέξεις ή φράσεις παρμένες από τον Ευαγγελιστή Λουκά. Στη συνέχεια μεταφράζει την Παραβολή σε γλώσσα απλή, δημόδη, για να γίνει το κείμενο πιο κατανοητό. Κατόπιν προσπαθεί να την απλοποιήσει ακόμη περισσότερο, παραθέτοντας μια σειρά ερωτημάτων, για να κρατήσει αμείωτο το ενδιαφέρον των ακροατών του: **«Μου φαίνεται εύλογον να την ειπούμεν ακόμην απλότερα. Και πρώτον να ειπούμεν ποίος είναι ο γεωργός, β' ποίον είναι το σπíti του γεωργού, γ' ποίος είναι ο σπόρος, δ' ποία είναι τα κωράφια, ε' ποία είναι η σιράια, σ' ποία είναι η πέτρα, ζ' ποία είναι τα αγκάθια, η' ποία είναι η καλή γη, οπού έκαμεν εις το ένα κοιλό τα εκατό, τα εξήκοντα, τα τριάκοντα. Τώρα να με φαίνεται να την καταλάβετε αυτίν την παραβολή καλύτερα»².**

Αμέσως μετά τα ερωτήματα αρχίζει την ανάπτυξή τους. Εδώ η διδασκαλία περιστρέφεται στο μυστήριο της Ενανθρωπήσεως του Χριστού και στο μυστήριο της Αγίας Τριάδας. Στη συνέχεια προχωρεί στην ερμηνεία των τεσσάρων κατηγοριών ακροατών της Παραβολής. Στις περιπτώσεις ακαρπίας εντάσσει, στην πρώτη περίπτωση τον υπερήφανο, στη δεύτερη τον ασταθή, στην τρίτη τον πόρνο. Αναφέρει τρεις περιπτώσεις άκαρπης γης, που με τη μετάνοια μεταβλήθηκαν σε αγαθή, ο Εβραίος βασιλιάς Μανασσής, ο Απόστολος Πέτρος και η Οσία Μαρία η Αιγυπτία. Έπειτα ερμηνεύει, ποια είναι η καλή γη, δίνοντας μια γενική ερμηνεία για τις τρεις μορφές καρποφορίας της γης. Στην περίπτωση που ο σπόρος αποδίδει εκατονταπλάσια χρησιμοποιεί το παράδειγμα μιας αφιερωμένης αγίας και μάρτυρος, της Αγίας Παρασκευής, στη δεύτερη περίπτωση το παράδειγμα ενός εγγάμου ζεύγους, που ύστερα από κοινή συμφωνία ακολούθησε τη μοναχική ζωή, το ζεύγος των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας, και τέλος για τη μικρότερη απόδοση, το παράδειγμα πολύτεκνου ιερέως, που η ζωή και η διαγωγή του είναι μια δοξολογία προς το Θεό³. «Αν ο λόγος δια φωτίζει, το παράδειγμα παρακινεί»⁴. Ο Πατροκοσμάς, ως καλός παιδαγωγός, δίνει παραδείγματα για να ακολουθούν οι ακροατές του, υποδείγματα για να μιμούνται.

1. Καινή Διαθήκη, Ματθαίου ιγ', 4 - 9 και Λουκά η', 4 - 15.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό. π. σελ. 249.

3. Μ. Κονιάς *Η παραβολή του Σπορέως στην ερμηνευτική και κηρυκτική παράδοσι*, διατριβή επί διδακτορία, Θεσ/νίκη 1994, σελ. 180 - 189.

4. Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, Εποπτεία Σάββας Αγουρίδης, έκδ. Βιβλικό Κέντρο "Άρτος Ζωής" σελ. 760.

Υστερα απ' όσα αναφέρθηκαν για την ερμηνεία και ανάλυση της Παραβολής του Σπορέως, φαίνεται ότι το κήρυγμα του Αγίου ήταν καθαρά βιβλικό, αγιογραφικό, όχι μόνο γιατί αναφέρει ή υπαινίσσεται χωρία της Γραφής, αλλά και γιατί, ως άριστος γνώστης και ερμηνευτής των Γραφών, ερμηνεύει σωστά, εν Πνεύματι Αγίω. Η γνώση και η άντληση από τη ζωντανή πηγή του λόγου του Θεού, την Αγία Γραφή, παράλληλα με το κύρος και την αυθεντικότητα, δίνει στο κήρυγμα μεγάλο πνευματικό πλούτο.

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά, ήταν κήρυγμα **Θεοκεντρικό και Χριστοκεντρικό**. Κέντρο και αναφορά του ο Χριστός, η ζωή, η διδασκαλία, το έργο Του. Ο Χριστός είναι ο Λόγος ο προαιώνιος, η Σοφία του Θεού, που δρα στον κόσμο και στην ιστορία του από τη Δημιουργία έως σήμερα. Ο Χριστός είναι το κέντρο του κόσμου, αφού σ' Αυτόν «ανακεφαλαιώνονται τα πάντα» (Εφεσ. α', 10). Αυτός είναι το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, αφού είναι «ο ων και ο ην και ο ερχόμενος», «το Α και το Ω» (Αποκάλ. Ιωάν. α', 8), είναι «η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή», (Ιωάν. ιδ', 6). Ο λόγος του Αγίου δυνατός, δυναμικός **«ανίσως και να ήτον δυναίον να ανέβαινα εις τον ουρανόν να φωνάξω μίαν φωνήν μεγάλην και να κηρύξω εις όλον τον κόσμον και να ειπώ πως μόνον ο Χριστός μου είναι Υιός και Λόγος του Θεού και Θεός αληθινός και ζωή των απάντων, ήθελα να το κάμω»¹**, αντηχεί στις ψυχές και τις τονώνει, θυμίζοντάς τους ότι ο Χριστός σταυρώθηκε γι' αυτούς.

Στις Διδαχές υπάρχει όλο το “πιστεύω” του Χριστιανισμού, η παρουσία του Τριαδικού Θεού στο ανθρώπινο “γίγνεσθαι”: **«Ο πανάγαθος και πολυέλεος Θεός, αδελφοί μου, είναι ένας... Είναι δε πάλιν ο Θεός, αδελφοί μου, Τριάς: Πατήρ, Υιός και Άγιον Πνεύμα, μία φύσις, μία δόξα, μία βασιλεία, ένας Θεός»²**. Τονίζεται η μοναδικότητα του Θεού των Χριστιανών, ως Σωτήρα του κόσμου. Αυτό ακριβώς κήρυτταν και οι Απόστολοι και όλοι οι κήρυκες του Ευαγγελίου όλων των εποχών, με συνέπεια την αντίδραση, τις διώξεις, τα βασανιστήρια, το θάνατο.

Στο πρόσωπο του Χριστού ενώνεται η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, έτσι ώστε η Παλαιά να μην κινδυνεύει να εκφυλιστεί σε μια θρησκευτική εβραϊκή ιστορία, αδιάφορη για το χριστιανό, αλλά ως η αρχή του σχεδίου του Θεού για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Ο Πατροκοσμάς συνεχώς αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη και τη συνδέει με το πρόσωπο του Χριστού, παρόλη την απέχθειά του προς τους Εβραίους, τους οποίους θεωρούσε Χριστοκτόνους, ραδιούργους, εκμεταλλευτές και εχθρούς του Χριστού και των

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 148.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

Χριστιανών. Από την Παλαιά Διαθήκη αντλεί παραδείγματα άγια, που προβάλλει στους χριστιανούς προς μίμηση. «Ο Μωυσής, αδελφοί μου, από μικρόν παιδίον ελαβε δύο πράγματα εις την καρδίαν του, αγάπην εις τον Θεόν και εις τους αδελφούς του. Αυτές τες δύο αγάπες να έχετε...»¹. Επίσης αναφέρει στις Διδαχές τον Νώε, τον Αβραάμ, τον Ηλία, τον Ιωσήφ και περιγράφει τον Παράδεισο, διηγείται για την παρακοή των Πρωτοπλάστων και την έξωση, την αδιαφορία των ανθρώπων και την τιμωρία τους με τον κατακλυσμό, και πολλά άλλα περιστατικά και παραδείγματα προς μίμηση ή αποφυγή.

Ο Χριστός είναι αυτό που πιστεύει η Εκκλησία, και ο Πατροκοσμάς συνδέει το Χριστό και την Εκκλησία με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Απ' Αυτόν έλκει η Εκκλησία την ύπαρξή της, χάρη σ' Αυτόν ζει, από το Σώμα και το Αίμα Του τρέφεται, αγιάζεται, ελπίζει τη σωτηρία όλων των μελών της. Ο άνθρωπος ως μέλος της Εκκλησίας αντλεί απ' αυτή δύναμη, χάρη, ελπίδα, περιμένει τη σωτηρία του, με τη μόνη προϋπόθεση να είναι ενεργό μέλος της. Γι' αυτό ο Άγιος επιμένει στο να συνδέσει τους χριστιανούς με την Εκκλησία, και αυτό επιτυγχάνεται με τη Μυστηριακή ζωή. Μετάνοια και εξομολόγηση, νηστεία και Θεία Κοινωνία, καθαρότητα ψυχής και σώματος, είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη σωτηρία. «**Πρώτον πρέπει να γίνεται η Εξομολόγησις, έπειτα η αγία Κοινωνία. Πρώτον να πλύνωμεν και να καθαρίζωμεν το αγγείον και ύστερα να βάλωμεν το πολυτίμητον πράγμα μέσα**»².

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά είναι Χριστοκεντρικό κήρυγμα, και όχι ένας θεωρητικός φιλοσοφικός λόγος, είναι μαρτυρία για την εν Χριστώ «καινή κτίσις», την εγκατάσταση της βασιλείας του Θεού στη γη και στις καρδιές των ανθρώπων.

Το Ορθόδοξο χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι και **Πατερικό**. Πατερικό, βέβαια, δεν χαρακτηρίζεται, όταν ο κήρυκας μεταφέρει στο ακροατήριό του αυτούσιο έναν Πατερικό λόγο, έστω και πολύ καλά μεταφρασμένο, ούτε όταν παραθέτει στο κήρυγμα γνώμες και παραπομπές από τα Πατερικά κείμενα, ούτε όταν παραθέτει σωρεία ονομάτων μεγάλων διδασκάλων και Πατέρων, ούτε αν μιμείται το ύφος και τα ρητορικά σχήματα εκείνων, αλλά όταν ουσιαστικά αντλεί από τη διδασκαλία τους, διαποτίζεται απ' αυτή και έχει το κήρυγμα το ουσιαστικό Πατερικό πνεύμα και τη σωστή εκκλησιολογική τοποθέτηση. Η διδασκαλία των Πατέρων είναι «ισόκυρη και ισοδύναμη με τη Γραφή, πηγή του χριστιανικού δόγματος και ήθους»³.

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 66.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 162.

3. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 66 - 67.

Το κήρυγμα του Αγίου είναι και Πατερικό. Οι Πατέρες και Διδάσκαλοι της Εκκλησίας είναι οι οδηγοί του, έχει εντρυφήσει στα συγγράμματά τους, έχει βιώσει μαζί τους τη μυστική ζωή του αναγεννημένου ανθρώπου. Για το λόγο αυτό η Διδαχή του εκφράζει το πνεύμα τους, είναι γνήσια ερμηνεία της εν Χριστώ αποκαλύψεως, είναι ο λόγος του Θεού ο αλάθητος. Πολύ συχνά στο λόγο του χρησιμοποιεί φράσεις, όπως «φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας»¹, «το πνεύμα το άγιον εφώτισε τους αγίους Προφήτας, Αποστόλους και Πατέρας της Εκκλησίας μας, και μας έγραψαν»², «δια τούτο ενομοθέτησαν οι άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας μας...»³, ή ερμηνεύει θεολογικούς όρους, ή χρησιμοποιεί παραδείγματα, όπως εκείνοι. Όλα αυτά φανερώνουν ότι ο Άγιος Κοσμάς γνώριζε καλά τους ίδιους και τα έργα τους.

Αν χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα πάλι την Παραβολή του Σπορέως, θα δούμε την ερμηνευτική γραμμή του Αγίου, που είναι η γραμμή των Ελλήνων Πατέρων. Η διδασκαλία του για την ενανθρώπιση του Χριστού και το μυστήριο της Αγίας Τριάδας, θυμίζει τη διδασκαλία των Πατέρων. Ο Χρυσόστομος διακρίνει στο πρόσωπο του σπορέως το Χριστό και στο ρήμα "εξήλθεν" την έξοδό του στον κόσμο. Για την κατανόηση του Τριαδικού δόγματος ο Πατροκοσμάς καταφεύγει στα γνωστά παραδείγματα του ήλιου και του νου. Και η ανάπτυξη του θέματος και τα παραδείγματα θυμίζουν τις ερμηνευτικές θέσεις και την απολογητική των Πατέρων για το μυστήριο της Αγίας Τριάδας. Τα παραδείγματα δε που χρησιμοποιεί και οι Άγιοι, τους οποίους αναφέρει, θυμίζουν την παιδαγωγική τακτική του Κυρίου και των μεγάλων Διδασκάλων, που συχνά στις διδαχές τους επαναλάμβαναν προτροπές και εκκλήσεις, για να ελκύσουν το ενδιαφέρον των ακροατών τους και να τους δώσουν να καταλάβουν πόση σπουδαιότητα έχουν τα λόγια που ακούνε⁴. Και Πατερικό, λοιπόν, το κήρυγμα του Αγίου, αφού οι ερμηνείες που δίνει στηρίζονται σε Πατερικές μαρτυρίες. Ειδικά για την Παραβολή του Σπορέως και την ερμηνεία του Αγίου σ' αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι «αποτελεί τρόπον τινά την επιτομή της πατερικής παραδόσεως στην ερμηνεία της παραβολής, με τον πιο απλό και σαφή τρόπο»⁵.

Το χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι **μυσταγωγικό**. Η θεία λατρεία γενικά, και ειδικότερα το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, αποτελεί τον πόλο, γύρω από τον οποίο στρέφεται η ζωή της Εκκλησίας και του κάθε πιστού. Δι' αυτής ο πιστός λατρεύει και δο-

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 129.

4. Μ. Κονιάς, *Η παραβολή του Σπορέως*, διατριβή επί διδακτ. Θεσ/νίκη 1994, σελ. 180 - 189.

5. Μ. Κονιάς, *Η παραβολή του Σπορέως*, διατριβή επί διδακτορία, ό.π. σελ. 189.

ζοologεί το Θεό και από αυτή αντλεί τη χάρη του Αγίου Πνεύματος και συγκροτείται και αυξάνει σε σώμα Χριστού δια της κοινωνίας των μυστηρίων. Η Θεία Λειτουργία με κέντρο το μυστήριο των μυστηρίων, τη θεία Κοινωνία, βοηθά στην ένωση του ανθρώπου με το Θεό, στην αληθινή θέωση. Στόχος του κηρύγματος πρέπει να είναι η κατήχηση του πιστού για τη λατρεία και από τη λατρεία. Η κατήχηση του πιστού για τη λατρεία γίνεται όχι μόνο με κηρύγματα, αλλά και με τη συμμετοχή στις εκκλησιαστικές ακολουθίες και τελετές, ενώ η κατήχηση από τη λατρεία επιτελείται με τους ύμνους, τα αναγνώσματα και τα ποικίλα λειτουργικά σύμβολα, που εμπλουτίζουν τις λειτουργικές συνάξεις.

Ο Άγιος Κοσμάς, σωστός αγιορείτης μοναχός, βίωσε τη λατρευτική ζωή, συμμετείχε στα Μυστήρια, επιθυμούσε τη θέωση. Οι Διδαχές του είναι κηρύγματα κατηχητικά, για να προπαρασκευάσουν τις ψυχές να δεχθούν το λόγο του Ευαγγελίου. Το μυσταγωγικό του πνεύμα φαίνεται στις προτροπές του για τη συμμετοχή στα μυστήρια, ιδίως της εξομολογήσεως και της θείας Κοινωνίας, στις συμβουλές του για την καλή και θεάρεστη συμμετοχή των πιστών στις λατρευτικές συνάξεις, στις ακολουθίες που ο ίδιος προέτρεπε ή επιτελούσε, στον αγώνα και την προσπάθειά του να μάθει στους απαίδευτους ιερείς, πώς να τελούν τα μυστήρια, πώς να κηρύττουν το λόγο του Θεού. Ο Άγιος συνδέει το κήρυγμα με τη λατρευτική και Μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, έχει λατρευτική και εκκλησιαστική συνείδηση, γι' αυτό και το κήρυγμά του είναι μυσταγωγικό: **«Να συμμαζωχθήτε εις τες οκτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύσῃ εις τον Χριστόν...»**¹ ή σε άλλη Διδαχή, **«Άγιοι ιερείς, μου κάνετε μίαν χάριν να διαβάσωμεν ένα άγιον ευκέλαιον να χρισθούν οι χριστιανοί οι αδελφοί μας;»**² Συχνά συνιστά την Παράκληση στην Παναγία και συμβουλεύει να μάθουν όλοι τον Ακάθιστο Ύμνο: **«Σας συμβουλεύω όλους να μάθετε το «Άγγελος Πρωτοστάτης», άνδρες και γυναίκες, παιδιά και κορίτσια, να το λέγετε εις την προσευχήν σας»**³. Διαβάζει την ευχή της Αρτοκλασίας στα χωριά που πηγαίνει: **«Του Κυρίου δεπθώμεν. Κύριε ελέησον. Κύριε Ιησού Χριστέ» (και λέγει την ευχήν των Πέντε Άρτων)**⁴. Και το πιο σημαντικό, προτρέπει τους χριστιανούς να εκκλησιάζονται και κάνει μεγάλο αγώνα για την αργία της

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 206.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ', σ. 65.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 285, επίσης Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Γ', σελ. 45.

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 288.

Κυριακής, με στόχο τον εκκλησιασμό όλων. Όλα αυτά δίνουν στο κήρυγμα του Αγίου μυσταγωγικό χαρακτήρα.

Όμως το κήρυγμα πρέπει να είναι και **πρακτικό**¹, δηλαδή να διεξάγεται απλά, να αναλύονται τα επί μέρους θέματα και οι ιδέες, να μην μένουν αναπάντητα ερωτήματα, ούτε να μένουν κενά στον ακροατή. Ενώ το κήρυγμα έχει την παραδοσιακή μονολεκτική μορφή, να είναι συγχρόνως και ένας ουσιαστικός διάλογος, με λόγο και αντίλογο, με ερωτήσεις, απορίες και απαντήσεις. Πρακτικό κήρυγμα δε σημαίνει ότι αναφέρεται μόνο σε καθημερινά, πρακτικά θέματα, αλλά και σε θεωρητικά, δογματικά, που αναλύονται έτσι, ώστε ούτε το δόγμα να νοείται χωρίς πρακτικές συνέπειες ούτε η καθημερινή ζωή και πράξη να παρουσιάζεται χωρίς τη θεωρητική δικαίωση, αφού θεωρία και πράξη στο Χριστιανισμό είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

Η Διδαχή του Πατροκοσμά είναι άριστο δείγμα πρακτικού κηρύγματος. Εκθέτει υψηλές και μεγάλες αλήθειες με τρόπο απλό και επαγωγικό, χωρίς θεολογικές ή φιλοσοφικές μεγαλοστομίες και ορισμούς, αλλά χρησιμοποιώντας εύληπτες εικόνες για τους ανίδεους ακροατές του, σαφείς και σύντομες παραβολές, παρμένες από την καθημερινή τους ζωή, απλά εποπτικά μέσα. Ο λόγος του Αγίου μεστός, γίνεται πιο κατανοητός με τις ρητορικές ερωτήσεις και απαντήσεις και τον εσωτερικό διάλογο: **«Μα, ηξεύρω, εις τούτο θέλετε ειπεί: Έχοντας τόσα καλά και τόσας αρειάς δεν μας συγχωρά ο Θεός εκείνην την ολίγην έχθραν οπού έχομεν εις κανένα χριστιανόν; Ναι, βέβαια, αδελφοί μου, δεν μας συγχωρά...»**². Μπαίνει βαθιά στις ψυχές με την εποπτική παρουσίαση των μεγάλων αληθειών, είτε με την εξωτερική εποπτεία, - θαυμαστός ο διάλογος του Αγίου με το φτωχό τσοπάνη τον Κώστα, για την αγάπη προς τον πτωχό, που με τον τρόπο του υπέδειξε σε όλους ότι αγάπη σημαίνει να δίνεις, να ντύνεις το φτωχό και ξυπόλυτο παιδί - είτε με την εσωτερική εποπτεία, αισθητοποιώντας τις έννοιες σε εικόνες και παρομοιώσεις, όπως του ηλίου και των ακτίνων του για τη διδασκαλία του Τριαδικού δόγματος ή κάνοντας ποικίλες αναφορές και αφηγήσεις ιστορικών γεγονότων και παραδειγμάτων από τη Γραφή, την ιστορία, τα συναξάρια. Έτσι το κήρυγμα αποκτά ενδιαφέρον, γίνεται απόλυτα κατανοητό το περιεχόμενό του από τους ακροατές, που διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον τους από την αρχή ως το τέλος.

Το κήρυγμα πρέπει να είναι **σαφές και συγκεκριμένο**. Ο ομιλητής «είναι ανάγκη να γνωρίζει καλά τι πρέπει να πει και πώς θα το εκφράσει. Να έχει προμελετήσει σοβαρά το

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 70.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α2, σελ. 154.

θέμα του, διευκρινίζοντας και κατανοώντας πρώτα ο ίδιος τα ενδεχόμενα σκοτεινά σημεία του, και να έχει καταστρώσει σωστά την πορεία του λόγου του»¹. Το κήρυγμα του Πατροκοσμά ήταν σαφές και συγκεκριμένο, παρόλο που ήταν μεγάλο και εκτενές λόγω των ιδιαιτέρων συνθηκών που γινόταν και της πληθώρας των θεμάτων που έπρεπε να αναπτυχθούν. Η σαφήνεια, όπως προαναφέραμε, ήταν χαρακτηριστικό του Αγίου. Έχει σχέδιο και σκελετό στο νου του, λαμβάνει υπόψη του το πολυπληθές και αμόρφωτο ακροατήριό του, διαθέτει πείρα και διάκριση. Τα θέματα που αναπτύσσει κάθε φορά είναι συγκεκριμένα, όπως και ο ίδιος είναι συγκεκριμένος, κατανοητός από όλους, και το κήρυγμά του είναι “εύσημος λόγος”, που προσφέρει οικοδομή στο λαό και τον οδηγεί στη θεογνωσία. «Το έργο του θείου κηρύγματος είναι κατ’ εξοχήν ιερό. Ο άμβωνας δεν είναι κοσμικό βήμα και ο ιεροκήρυκας δεν είναι κοσμικός ρήτορας, αλλά διάκονος του Ευαγγελίου του Χριστού και ιερούργός του μυστηρίου του λόγου της χάριτος»².

Χαρακτηριστικό του κηρύγματος είναι το **ανεπιτήδευτο ύφος**. Η δύναμη του χριστιανικού κηρύγματος είναι εσωτερική, βρίσκεται στο περιεχόμενο, χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι στο όνομα της απλότητας θα αμεληθεί η μορφή του. Ο λόγος του Πατροκοσμά ήταν λιτός, ανεπιτήδευτος, σεμνός, χωρίς ρητορισμούς, πομπώδεις εκφράσεις, επίδειξη γνώσεων και κοσμικής σοφίας. Ήταν λόγος σοβαρός, υπεύθυνος, με συναίσθηση της ευθύνης απέναντι στο Θεό και στους ανθρώπους, ήταν “δύναμις Θεού”. Αυτό δε σημαίνει ότι ήταν ατημέλητος, άκομπος ή ανιαρός. Τα πλήθη που τον παρακολουθούσαν και κρεμόταν από τα χείλη του, η απορία φίλων και εχθρών για την πρόθυμη και άμεση εκτέλεση των εντολών του - «η προσταγή του είναι επιβλητική εις όλους και οιαδήποτε πρότασιν και αν κάμη εκτελείται παρευθύς. Πράγματα δηλαδή που προκαλούν κατάπληξιν», αναφέρει ο Μαμωνάς στον Προβλεπτή Λευκάδας Sebastiano Morosini³ - δείχνουν το θαυμάσιο τρόπο εκφράσεως του Αγίου, κηρύττοντας τις μεγάλες της πίστεως αλήθειες.

Το κήρυγμα του Αγίου ήταν και “**λόγος παρακλήσεως**”⁴, δηλαδή παραμυθίας, παρηγορίας, αλλά και λόγος χαράς, αναπαύσεως, γαλήνης, λυτρώσεως και σωτηρίας. Ήταν λόγος καλής αγγελίας, και ο όρος “ευαγγέλιο”, αυτό ακριβώς σημαίνει. Μέσα σε αυτή την ευαγγελική προοπτική για το κήρυγμα, εκφοβισμοί και απειλές κατά των αμαρτωλών,

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 72.

2. Ι. Φουντούλης *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 73.

3. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχεῖον*, Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα 1940, σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ. 98, Μ. Γκιόλιας *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, έκδ. Τυμφορηστός, Αθήνα 1972, σελ. 221.

4. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 74 - 75.

επιθέσεις κατά των παρεκτρεπομένων, εξευτελιστικές και ειρωνικές εκφράσεις, είναι ανάρμοστα. Οι απαίδευτοι ραγιαδες είχαν πολλές ελλείψεις στα πνευματικά θέματα, αγνοούσαν αλήθειες και δόγματα του Χριστιανισμού, είχαν εξοικειωθεί με του δυνάστη τις συνήθειες, έφθαναν μέχρι την άρνηση και τον εξισλαμισμό. Ο Πατροκοσμάς έπρεπε με τον τρόπο του να τους συνεφέρει, να τους ελέγξει, να τους φέρει σε συναίσθηση, μετάνοια, προβληματισμό. Ελέγχει, όταν χρειάζεται, αλλά με αγάπη, με πολλή περίσκεψη, λεπτότητα και ευγένεια, χωρίς ακρότητες και υπερβολές, στηλιτεύει την αμαρτία και όχι τον αμαρτωλό. Γι' αυτό ο λόγος του μπαίνει στις ψυχές και τις συγκλονίζει, τους παρηγορεί και τους ελέγχει συγχρόνως, τους αλλάζει και τους οδηγεί στη μετάνοια, στη σωτηρία. Κοντά του οι άνθρωποι βρήκαν έναν πατέρα επίγειο, που ενδιαφέρεται για όλα και ένα Πατέρα ουράνιο, το Θεό, που τους συγχωρεί, αφού θυσιάστηκε γι' αυτούς. **«Ευσπλαχνίσθη ο πανάγαθος Θεός το γένος των ανθρώπων και ευρίσκοντας άξιον υποκείμενον την Δέσποινά μας την Θεοτόκον εκαταδέχθη ο Υιός και Λόγος του Θεού και Θεός αληθινός και ζωή των απάντων, ο γλυκύτατός μας Ιησούς Χριστός και Θεός και έγινε τέλειος άνθρωπος εκ Πνεύματος αγίου, δια να μας εβγάλη από τας χείρας του Διαβόλου»¹.**

Το χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι **συγχρονισμένο**, δηλαδή προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις της κάθε εποχής και στη δεκτικότητα του ανθρώπου, τόσο μορφολογικά, όσο και ουσιαστικά. Ο «Ιησούς Χριστός» είναι «χθες και σήμερα ο αυτός και εις τους αιώνες» και ο λόγος Του «μένει εις τον αιώνα» άφθαρτος, αγήραστος, πάντα σύγχρονος. Όμως ο κόσμος, στον οποίο απευθύνεται ο λόγος του Θεού αλλάζει και κάθε εποχή έχει τις ιδιαιτερότητές της. Γι' αυτό, χάρη της σωτηρίας του ανθρώπου της κάθε εποχής, πραγματοποιείται μια κένωση του Θεού και του λόγου Του στον κόσμο, ένας διάλογος του αιώνιου με το πεπερασμένο. Παρακολουθώντας το σχέδιο του Θεού μέσω των αιώνων, «διαπιστώνουμε στην ιστορία της θείας αποκαλύψεως, τη βαθμιαία παιδαγωγική ενέργεια του Θεού, που οδηγεί τον άνθρωπο στην αλήθεια είτε με τη φυσική αποκάλυψη, είτε με το σπερματικό λόγο, είτε με τη νομοδοσία στο Σινά, είτε με το προφητικό κήρυγμα, είτε, τέλος, με την τέλεια αποκάλυψη του Λόγου του Θεού»².

Έτσι και ο λόγος του Αγίου Κοσμά, έχει όλη την απαιτούμενη πλαστικότητα για να γίνει δεκτός από τους αγράμματους ορεσίβιους, αλλά και από τους λίγο ή πολύ γραμματισμένους, αρχάριους ή προηγμένους στην πίστη, εξισλαμισμένους ή στα πρόθυρα της ε-

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 183 - 184.

2. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 77.

ξωμοσίας. Αληθινός κήρυκας του λόγου του Θεού και ιεραπόστολος ο Άγιος, αναζητά κάθε φορά τα σημεία επαφής, προσφέροντας κάθε φορά αυτό που πιο πολύ οι άνθρωποι είχαν ανάγκη. Κατανοώντας την εξαθλίωση, τη φτώχεια και την εγκατάλειψη των ορφανών παιδιών, τονίζει το μισθό που θα λάβουν από το Θεό: **«Έπαρε ένα φτωχό παιδί να χαίρεσαι και να ευφραίνεσαι και εσύ... δια εκείνο το φτωχό παιδί έχεις χίλιες φορές μισθόν από το Θεόν εις την ψυχίν σου και τιμήν από τους ανθρώπους...»**¹. Ή μιλώντας προς τους έχοντες υλικά αγαθά, για να τους παρακινήσει στην ελεημοσύνη, τους απαριθμεί τα καλά του Παραδείσου και την ευτυχία που θα απολαύσουν εκεί. Μιλάει λεπτομερώς για θέματα απλά σήμερα, ζωτικά όμως για εκείνη την εποχή. Πώς να κάνουν το σταυρό τους, πώς να εξομολογούνται, αλλά και πότε να ενταφιάζουν τους νεκρούς, πώς να φέρονται, **«να τους κάμνετε τα ψυχικά τους, μνημόσυνα, σαρανταλείτουργα, ελεημοσύνες, κόλλυβα... και όχι θρήνους και μοιρολόγια...»**², τι να φορούν. Νουθετεί τους λαϊκούς, αλλά και τους κληρικούς, μαθαίνοντάς τους τη σωστή τέλεση των Μυστηρίων, τη συμπεριφορά τους απέναντι των χριστιανών πώς να διαβάζουν το άγιο Ευαγγέλιο και πως να το εξηγούν.

Άλλες φορές γίνεται αυστηρός, όταν θέλει να διδάξει το Νόμο του Ευαγγελίου και να αποτρέψει, όπως τους απλοϊκούς χριστιανούς από **«μαγικά βότανα, διατί βγαίνουν και περιπριγυρίζουν τον κόσμο πολλά τέκνα του Διαβόλου και πλανούν τους χριστιανούς, δια να πάρουν άσπρα και δίνουν κάτι φυλαχιά να κάνουν παιδιά και να λαμβάνουν την υγείαν τους και να βλέπουν τη μοίρα τους, τι έχουν να τους ακολουθήσουν εις την ζωήν τους. Αυτά όλα είναι τεχνάσματα σατανικά, διότι τυχαίνει και καμμίαν φοράν ο Διάβολος κατά φαντασίαν και κάνει και θαύματα, δια να τον πιστέψουν οι άνθρωποι να κάνουν αμαρτίες, να κολλάζονται. Όμως ημείς έχομεν τέτοια παραγγελίαν ότι, όποιος αυγατίζει ή ολιγοστεύει κανένα τι παραμικρόν από εκείνα οπού ενομοθέτησαν οι Πατέρες της Εκκλησίας μας να τον αναθεματίζωμεν...»**³. Και μαζί με τις πρακτικές συμβουλές, απαραίτητες και ενδιαφέρουσες για την εποχή και τις συνθήκες της, έπρεπε να τους διδάξει το δόγμα, τις αλήθειες του Χριστιανισμού, τη μοναδικότητα της χριστιανικής πίστεως. Ο Πατροκοσμάς γνώριζε να γίνεται «τοις πάσι τα πάντα, ίνα πάντως τινάς σώση» και να μιλά με τη γλώσσα της εποχής και κατά τις ανάγκες τους.

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 184 - 185.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 167 - 168.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 171.

Τέλος, το χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι **προσωπικό**¹. Ο κήρυκας του Ευαγγελίου πρέπει ο ίδιος να έχει μνηθεί στα μυστήρια του Θεού, να έχει μοχθήσει για την κατάκτηση της εν Χριστώ τελειώσεως, τα λεγόμενά του να είναι απαύγασμα της προσωπικής του μελέτης και του πνευματικού του αγώνα. Τέτοιο ήταν το κήρυγμα του Πατροκοσμά. Είχε τη σφραγίδα της προσωπικής του ζωής και πίστεως, ό,τι έλεγε ήταν βγαλμένο από τον αγώνα του και τη ζωή του, είχε το χρίσμα του Θεού και την επιμαρτυρία του Αγίου Πνεύματος. Τα λόγια του οδηγούσαν σε μετάνοια και στην “εν Χριστώ ζωή”. Ο βιογράφος του το λέει καθαρά: «Όθεν εις τούτων των χριστιανών τας κεχερσωμένας και εξηγηριωμένας καρδίας, σπείρας τον σπόρον του θείου λόγου ο ιερός Κοσμάς, έκαμε, συνεργούσης της θείας Χάριτος, πολλούς και μεγάλους καρπούς, διατί τους αγρίους ημέρωσε, τους ληστές κατεπράυνε, τους άσπλαχνους και ενελεήμονας, έδειξεν ελεήμονας, τους ανευλαβείς έκαμεν ευλαβείς, τους αμαθείς και αγροίκους εις τα θεία εμαθήτευσε, και τους έκαμε να συντρέχουν εις τας ιεράς ακολουθίας, και όλους απλώς τους αμαρτωλούς έφερεν εις μεγάλην μετάνοιαν και διόρθωσιν. Ωστε όπου έλεγον όλοι, ότι εις τους καιρούς των εφάνη ένας νέος Απόστολος»².

Αν μελετήσουμε το έργο του διδασκάλου του Πατροκοσμά, Νικολάου Τζαρτζούλη, “Περί Εκκλησιαστικής ομιλίας”, όπως και άλλα εγχειρίδια Ρητορικής Τέχνης, θα δούμε και κάποια άλλα χαρακτηριστικά του εκκλησιαστικού κηρύγματος, που παρατηρούμε και στις Διδαχές του Αγίου. «Ομιλία εκκλησιαστική είναι λόγος αποδεικτικός των ψυχωφελών ή μη τοιούτων, και εγκωμιαστικός μεν του καλού, ψεκτικός δε του εναντίου, γινόμενος δια μαρτυριών και αποδείξεων αληθών και αναντιρρήτων, προτρέπων μεν εις ορθήν, αποτρέπων δε της κακίας»³. Πραγματικά, η Διδαχή του Αγίου είναι ωφέλιμη για τις ψυχές, εγκωμιάζει το καλό, ψέγει το κακό, προτρέπει με τα κατάλληλα παραδείγματα και τις μαρτυρίες του τους ακροατές του για την επιτέλεση του αγαθού. Σκοπός είναι «ψυχής διόρθωσις και σωτηρία ώσπερ της ιατρικής υγεία του σώματος»⁴.

Τα κυριότερα είδη Εκκλησιαστικής Ομιλίας είναι η Ερμηνεία, η Αύξηση, δηλαδή η έκθεση και ανάπτυξη μιας αρετής, ο Έλεγχος, το Εγκώμιο και η Στηλίτευση. **Ερμηνεία** είναι «η εξήγησις, η ανάπτυξις των ρητών των Αγίων Γραφών», άλλοτε αναφερόμενη σε ένα ρητό, άλλοτε σε ολόκληρο κεφάλαιο ή μέρος του ή σε περισσότερα κεφάλαια. Εδώ,

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 79.

2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αθηνών 1996, σελ. 17 - 18.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX, τόμ. 2, σελ. 159.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 2, σελ. 160.

μπορούμε να αναφέρουμε ως παράδειγμα την ανάλυση της παραβολής του Σπορέως, που αναφέρεται σε πολλούς στίχους ενός κεφαλαίου ή τη διήγηση και ανάπτυξη κεφαλαίων της Παλαιάς Διαθήκης, που αναφέρονται στη Δημιουργία, την πτώση των Πρωτοπλάστων, την έξωση, τον κατακλυσμό του Νώε και άλλα γεγονότα. **«Εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην και πάντα τα εν αυτοίς» κ.λ.π., λέγει ο προφήτης Μωυσής πεφωτισμένος εκ Πνεύματος αγίου εις την Αγίαν και Ιεράν Γραφήν...»¹**, και συνεχίζει την ερμηνεία και την ανάλυση. Άλλες φορές πάλι παίρνει ένα στίχο: **«Αὐτὴ ἐστὶν ἡ ἐντολὴ ἣ ἐμὶ, ἵνα ἀγαπάτε ἀλλήλους, καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς...»²**, και τους μιλάει για τη μεγάλη αγάπη του Θεού στον άνθρωπο.

Αύξηση, είναι η εξήγηση, η απόδειξη, ο έπαινος μιας αρετής, όπως διαβάζουμε τις ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου για την ταπεινοφροσύνη, τη μετάνοια και άλλες. Πολύ συχνά ο Άγιος χρησιμοποιεί αυτό το είδος Διδαχής. Μιλώντας για τη συγχωρητικότητα, εξηγεί πειστικά και αποδεικνύει τη μεγάλη της αξία για την ψυχή του ανθρώπου αναφέροντας και από το Μαρτυρολόγιο την περίπτωση του Σαπρίκιου, ο οποίος, επειδή δεν ήθελε να συγχωρέσει τον Νικηφόρο, **«σπκώνει ο Θεός την χάριν του απ' αυτόν»**, αρνήθηκε το Χριστό και έχασε το στεφάνι του μαρτυρίου. **«Δια τούτο και ημεῖς οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοὶ νὰ ἀγαπῶμεν τὸν ἐχθρὸν μας, νὰ τὸν συγχωρῶμεν, νὰ τὸν θρέψωμεν, νὰ τὸν ποιῶμεν, νὰ λέγωμεν καλὸ διὰ λόγου του, νὰ παρακαλῶμεν καὶ τὸν Θεὸν διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἐχθροῦ μας...»³**. Την ίδια ανάλυση κάνει και για άλλες αρετές, για την προσευχή, τη νηστεία, την αγάπη, την ελεημοσύνη, και παρακινεί τους χριστιανούς στη μίμηση.

Έλεγχος, είναι η έκθεση, ανάπτυξη και ο ψόγος κακίας και πάθους, όπως οι ομιλίες των μεγάλων Πατέρων περί φθόνου, μέθης, υπερηφάνειας, μνησικακίας κ.λ.π. Ο Άγιος Κοσμάς συχνά στο λόγο του αναφέρει τις μεγάλες αμαρτίες και τα πάθη των ανθρώπων και προσπαθεί με την ανάλυση των συνεπειών της αμαρτίας σ' αυτή και την άλλη ζωή ή τη λύπη του Θεού γι' αυτές ή τον εξευτελισμό του ανθρώπου, που είναι δούλος σε τέτοια πάθη, να απομακρύνει τους ακροατές του από το κακό. Η αδικία ήταν ένα αμάρτημα συνηθισμένο για την εποχή, με θλιβερά επακόλουθα σε όλους, ιδίως στους πτωχούς. Στηλιτεύει την αδικία και τον άδικο λέγοντας: **«Ὅθεν σοξαοθήτε πόσον μέγα κακόν είναι ἡ ἀδικία, οπου ὅλα τα ἄλλα συγχωροῦνται με τὴν ἀγίαν Ἐξομολόγησιν, μα αὐτό δὲν**

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 66.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Ε, σελ. 264.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 50.

συγχωρείται με κανέναν άλλον τρόπον παρά οπόταν να τα δώσωμεν οπίσω όλα εκείνα οπού αδικήσαμεν, τότε συγχωρούμεσθε βέβαια»¹. Κατακρίνει τον άδικο πλουτισμό και τη φιλαργυρία: «**Ακούετε, αδελφοί μου, τι κακόν πράγμα είναι η φιλαργυρία; Έτσι το έκαμνε και ένας παπάς εις μίαν κώραν, επούλαγε τον Χριστόν από την φιλαργυρίαν του, δια να παίρνη άσπρα και του έκαψεν ο Θεός την ζωήν του με κακόν θάνατον, ωσάν του Ιούδα, και επήγε εις την Κόλασιν να καίγεται με τον Διάβολον**»².

Δεν ελέγχει μόνο, αλλά και εγκωμιάζει με τη Διδαχή του ο Άγιος. Εγκώμιο, είναι το είδος της εκκλησιαστικής ομιλίας, που αναπτύσσει τη ζωή και τις αρετές εναρέτων ανδρών και γυναικών, Αγίων, Οσίων, Μαρτύρων της Εκκλησίας μας. Τέτοιους λόγους εκφώνησαν και έγραψαν όλοι οι μεγάλοι θεολόγοι και Πατέρες και συνεχίζεται η εκκλησιαστική παράδοση ως σήμερα. Αξιόλογοι είναι οι εγκωμιαστικοί λόγοι του Αγίου Κοσμά για την Αγία Παρασκευή, την άμεμπτη και σώφρονα ζωή της, τις αρετές και το μαρτύριό της³, το ενάρετο ανδρόγυνο, Ανδρόνικο και Αθανασία, που αφού έχασαν τα παιδιά τους, αποφάσισαν μαζί να μονάσουν και στο τέλος μαρτύρησαν για το Χριστό⁴. Εγκωμιάζει τη μόρφωση, τις αρετές του Μωυσή⁵ και την αμοιβή του από το Θεό, την πίστη του Πατριάρχη Ιωακείμ⁶, τη φιλοξενία, αγάπη και τον ενάρετο βίο του Ιωακείμ και της Αννας⁷ και πολλών άλλων Αγίων, προτρέποντας τους ακροατές του να μιμηθούν τα άγια αυτά παραδείγματα. «**Ακούσατε, αδελφοί μου, τι καλά οπού έκαμε ο Μωυσής, να ιδίτε και ο Πανάγαθος Θεός τι μεγάλον καλόν οπού του εκάρισε του προφήτου Μωυσέως...** Έτσι πρέπει και εμείς, αδελφοί μου, να παιδευόμεσθεν , να πιστεύωμεν...»⁸, ή

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α2, σελ. 158.
2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 205 - 206.
3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Β', σ. 31 - 32, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό.π. σελ. 256 - 259.
4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Β', σ. 33, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό. π. σελ. 259 - 260.
5. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ.66 - 69, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 209 - 210 και Διδαχή Ε, σελ. 264.
6. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 39 - 40, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 275 - 277.
7. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό.π. Λόγος Ε', σελ. 69 - 70, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 185 - 186.
8. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 210.

να ακολουθήσουν το παράδειγμα της Αγίας Παρασκευής: **«Είναι εδώ κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται; Ας πάρη παράδειγμα να στολίζεται ωσάν την αγία Παρασκευήν...»**. Και τελειώνει με την προτροπή: **«Είναι εδώ κανένας από λόγου σας και θέλει να γένη τέλειος ωσάν την αγίαν Παρασκευήν; Ας αγωνίζεται δια να σωθή»**¹.

Τέλος ο Άγιος χρησιμοποιεί τη **Στηλίτευση** των αμαρτωλών και ασεβών, τον έλεγχο για τα παράνομα έργα τους και την άδικη διαγωγή τους. Γνωστοί είναι οι στηλιτευτικοί λόγοι του Γρηγορίου του Θεολόγου κατά του Ιουλιανού του παραβάτη. Ο Πατροκοσμάς, κατά το παράδειγμα του Αγίου Γρηγορίου, χρησιμοποιεί σκληρή γλώσσα για τον παραβάτη, ο οποίος **«εσπούδαξε γράμματα με τον Μέγαν Βασίλειον και δεν του άρεσε το βασίλειον το αληθινόν, το ουράνιον να πάρη, αλλά το επίγειον... Έτσι έκαμε το θέλημά του και έγινε ζεύγος του Διαβόλου και εβασίλευσε δύο χρόνους και επήγεν εις την Κόλασιν να καίεται πάνιote»**².

Οι σημαντικότεροι στηλιτευτικοί λόγοι του Αγίου είναι κατά των Εβραίων και κατά του Ιούδα. Οι Εβραίοι, με τις τοκογλυφίες τους, το δουλεμπόριο που διακινούσαν, την παντός είδους εκμετάλλευση των υποδούλων, το μίσος τους προς τους χριστιανούς, τις αισχροκέρδεις και την απληστία τους, δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από τον έλεγχο του Αγίου. Η γλώσσα του ήταν ένα μαστίγιο για τις άνομες πράξεις τους. Με το λόγο του στηλίτευε και καυτηρίαζε όλα τα κακά τους. Κανένας δεν ζωγράφισε τόσο έντονα και παραστατικά τον Εβραίο τοκογλύφο, όσο αυτός: **«Τήραξε εις το πρόσωπον έναν Εβραίον όταν γελά να ιδής: τα δόντια του ασπρίζουνε, το πρόσωπόν είναι ωσάν πανί αφωρισμένο, διατί έχει την κατάρα από τον Θεόν και δεν γελά η καρδιά του, έχει τον Διάβολον μέσα του οπού δεν τον αφήνει... Σφάζει ο Εβραίος ένα πρόβατον και τα μισά τα εμπροστινά ποδάρια τα κρατεί δια λόγου του και τα πισινά τα μουτζώνει και τα κάνει κουρμπάνι εις τον Διάβολον και εκείνα τα πουλεί εις τους χριστιανούς δια να τους μαζαρίζει...»**³. «Ο Άγιος χτύπησε τους Εβραίους σε όλα τα επίπεδα: το θρησκευτικό, το εμπορικό, το πνευματικό, το οικογενειακό»⁴.

Αλλά και ο παράνομος Ιούδας δεν ξέφυγε από τον δριμύτατο έλεγχό του. Χρησιμοποιώντας λαϊκές δοξασίες και αφηγήσεις ευχάριστες στο λαό, ελέγχει, κατηγορεί, στηλι-

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Β', σ. 31 - 32, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό.π. σελ. 256 - 259.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Γ', σ. 41.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ', σ. 63.

4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 236.

τεύει τον Ιούδα και τη φιλαργυρία του. «Ο Ιούδας ο κακός οπού εμε τάλαβε τα Άκρανια Μυστήρια με κακὴν γνώμην, με κακὴν προαίρεσιν, εσκοτίσθη, εμπήκε ο Διάβολος μέσα εις την καρδιά του και επρίσθηκε ἴσον οπού εις ένα σοκάκι εκωρούσε να απεράσουνε δύο αμάξια με ευκολία και εκείνος δεν εκωρούσε και απέθανε με κακόν θάνατον και επήγε εις την Κόλασιν να καίγεται μαζί με τον Διάβολον πάντοτε»¹. Και συνεχίζει την ιστορία του Ιούδα με την άθλια και αμαρτωλή ζωή του, που «επούλησε και τον Χριστό μας δια τριάντα φλωριά εις τους Εβραίους»¹.

Ανακεφαλαιώνοντας, καταλήγουμε ότι ο Άγιος Κοσμάς με την αποστολική του υπαπόληψη και τις αλλεπάλληλες περιοδείες του «επιδοθείς εις το αδάπανον κήρυγμα του ευαγγελίου», μιλώντας στις καρδιές των χριστιανών με βάση πάντα τη Γραφή και τους Πατέρες, «εις τρόπον ὄστε το κήρυγμα αυτού να δύναται να χαρακτηρισθῆ ως δημῶδες και λαϊκόν εξ ενός, αλλά και καθαρῶς ευαγγελικόν και φωτεινόν εξ ετέρου»², επεσφράγισε το κήρυγμά του με τη ζωή του και το αίμα του. Γιατί, αυτό το τολμηρό και δυναμικό κήρυγμα του Αγίου, με τις προτροπές και απαγορεύσεις του, έγινε αιτία του μαρτυρικού του θανάτου. Το μαρτύριο ήταν η καλύτερη επισφράγιση και μαρτυρία για έναν αληθινό κήρυκα του Θεού και του Γένους, έναν ιεραπόστολο και εθναπόστολο.

---

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ὁ.π. Διδαχή Β1, σελ. 203 και 205.

2. Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, έκδ. «Σωτήρ», Αθήνα 1976, σελ. 126.

3.2.3. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ

Ο Άγιος Κοσμάς δεν ήταν συγγραφέας, αλλά ρήτορας και οι Διδαχές του ανήκουν, όπως ισχυρίζεται ο Κωστής Παλαμάς, στα “ηρωικά κείμενα”, που φάνηκαν στα μεγάλα χρόνια του Ελληνισμού, γεννήματα ηρωικών ψυχών. Ο λόγος του, ρομφαία πύρινη για φωτισμό και αναγέννηση, αναβρύζει αρρενωπός, για να συγκινεί πάντοτε κάθε αληθινό άνθρωπο. Ο Γ. Βαλέτας μιλάει για τη λογοτεχνική αξιολόγηση των Διδαχών του Πατροκοσμά, που θα μπουν «δίπλα στο Χρονικό του Γαλαξειδίου και στ’ άλλα ρουμελιώτικα ηρωικά κείμενα»¹. Ο Πατροκοσμάς, αν και ήταν λόγιος και προικισμένος με ταλέντα και αγάπη στην πνευματική καλλιέργεια, όπως φαίνεται από τις σπουδές του, προτίμησε να μιλήσει απευθείας στον άξεστο λαό, στους ξωμάχους και ορεσίβιους ραγιάδες και «να πραγματοποιήσει ολομόναχος και σε λίγα χρόνια, όσα είχε χρειαστεί κατεργασία αιώνων για να συγκομισθούν στη μορφωμένη μερίδα»². Οι Διδαχές του «κατά βάθος αποτελούν έναν ζωντανό προφορικό διάλογο με τους ραγιάδες για τις άμεσες πνευματικές τους ανάγκες»³, ένα ξεχειλίσμα της ψυχής του για τους αδικημένους, ένας χείμαρρος που ξεπηδούσε από μέσα του και πότιζε τις ξερές και χέρσες από λόγο και αγάπη, καρδιές. Προτιμούσε τον προφορικό λόγο σε σχέση με το γραπτό.

Ο ζωντανός, έμπυχος, προφορικός λόγος έχει μεγαλύτερη αξία από το γραπτό. Αυτή την άποψη τονίζει ο Πλάτων, παρόλη τη γραπτή του δημιουργία και προσφορά⁴. Γνώριζε

1. Γ. Βαλέτας, περιοδικό «Αιτωλικά Γράμματα», τόμος Α', 1960, σελ. 104.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 2, σελ. 70.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 283.

4. «Λόγον ζώντα και έμπυχον, ου ο γεγραμμένος είδωλον αν τι λέγοιτο δικαίως...», Πλάτων, *Φαίδρος*, (276a). Ο Ι. Θεοδωρακόπουλος στην Εισαγωγή του στον “Φαίδρο” του Πλάτωνα γράφει: «Ο Πλάτων αισθάνεται τη βαθύτερη ανάγκη να εκφράσει ό,τι έζησε ο ίδιος κατά τη συναναστροφή του με το Σωκράτη και κατά τη συναναστροφή του με τους εφήβους και ώριμους άνδρες, που από είκοσι περίπου χρόνια συγκεντρώνονται γύρωθό του στην Ακαδημία. Ο ζωντανός, έμπυχος, προφορικός λόγος έχει μεγαλύτερη αξία από το γραπτό. Το χαρακτηριστικό είναι ότι ο Πλάτων προβαίνει σ’ αυτή την ομολογία τη στιγμή ακριβώς που ο γραπτός του λόγος αγγίζει το σημείο της ακμής, όταν μεσουραναίει ο λόγος του...», Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος*, Εισαγωγή, Αρχαίο & νέο κείμενο με σχόλια, εκδ. γ’ Γ. Βασιλείου, Αθήναι 1971, σελ. 40.

την αδυναμία της γραπτής γλώσσας, να εκφράσει την ουσία και τις ιδιότητες κάθε πράγματος, «δια το των λόγων ασθενές», όπως αναφέρει στη Ζ' Επιστολή, «διό δη πας ανήρ σπουδαίος των όντων σπουδαίων πέρι πολλού δει μη γράψας ποτέ εν ανθρώποις»¹. Και στο “Φαίδρο” ο Πλάτων ομολογεί ότι όλα τα έργα της τέχνης του λόγου είναι μικρά υπομνήματα, είναι απλή “παιδιά”, αν συγκριθούν με τον έμψυχο και ολοζώντανο προφορικό λόγο, που φυτεύει ο δάσκαλος μέσα στην ψυχή του μαθητή, «ος μετ’ επιστήμης γράφεται εν τη του μανθάνοντος ψυχή»².

Ο Πατροκοσμάς είχε μια φυσική ευλωπτία που αιχμαλώτιζε, εκφραστικούς τρόπους που γοήτευαν, λόγο δυναμικό, που ξεσήκωνε και συγκινούσε. Είχε «μια πηγαία ευφράδεια, απροσποίητη, φθασμένη συχνά σε απίθανη τελειότητα μορφής. Ύστερα, απλότητα ολότελα αβίαστη, που σε πρώτη όψη δεν προδίνει τη σοφία απ’ όπου πήγασε και τον πλούτο γνώσεων που τη γέννησε»³. Το φυσικό χάρισμα συνιστά το πρωταρχικό και πρότυπο στοιχείο κάθε δημιουργίας, κατά το Λογγίνο «η φύσις, αυτή μεν πρώτον τι και αρχέτυπον γενέσεως στοιχείον επί πάντων υφέστηκεν»⁴. Τον απασχολούσε το τώρα, το σήμερα, για να φωτιστεί το αύριο. Αν και αρκετά μορφωμένος ο ίδιος, κατεβαίνει στη στάθμη του λαού και διδάσκει με απλή γλώσσα και επαγωγικό τρόπο, με δύναμη πίστεως και παραστατικότητα, χωρίς ρητορισμούς και επιδείξεις γνώσεων, με σαφήνεια και λιτότητα. Βιαζόταν να τους πει όλα όσα είχε στο νου του, να τους μεταλαμπαδεύσει τη φλόγα της καρδιάς του, λες και ένιωθε ότι γρήγορα θα φύγει. **«Παρακαλώ σας, αδελφοί, τώρα είναι καιρός να μετανοήσωμεν, σήμερα να ενεργήσετε δια το σχολείον, όχι αύριον, μεθαύριον και του χρόνου, αλλά αυπίν την ώραν»**⁵. Μ’ αυτόν τον τρόπο επιδρούσε αμεσότερα επάνω τους. Ο Πατροκοσμάς δεν “έκανε φιλολογία”, αλλά τα κείμενά του έχουν μεγάλη αξία και μπορούν να χαρακτηρισθούν λογοτεχνικά, όπως θα δούμε.

Όπως είναι γνωστό, από την άνθηση και καλλιέργεια του ρητορικού λόγου στον ελ-

1. Πλάτων, *Επιστολή Ζ'*, (343 ε) σελ. 42 και (344 ε) σελ. 46.

2. Πλάτων, *Φαίδρος*, (276α) Εισαγωγή, Αρχαίο & νέο κείμενο με σχόλια Ι. Θεοδωρακόπουλος, ό. π. σελ. 556.

3. Β. Μουστάκης, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, τυπ. Φ. Τσιρώνη, Αθήνα 1982, σελ. 194.

4. Διονύσιος Λογγίνος, (Διονύσιος ή Λογγίνος ή Ανώνυμος), *Περί ύψους*, ερμην. έκδοση Μ. Ζ. Κοπιδάκης, έκδ. Κείμενα Ελληνικά, Βικέλαια Δημοτ. Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990, (2), σελ. 64.

5. *Του Οσίου & Θεοφόρου πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Αιτωλού του Ιερομονάχου & ισαποστόλου, αι σωζόμεναι πέντε Διδαχαί, κηρυχθείσαι υπό του ιδίου κατά το 1777 έτος*. (Εκ της χειρογράφου βιβλιοθήκης ιερομονάχου Ευθυμίου Αγιορείτου του Κρητός), εκδ. οίκος Σ. Σχοινιά, έτος ιε', αρ. 163 - 165, εν Βόλω 1950, σελ. 193.

ληνικό χώρο, από τους αρχαίους Αττικούς ρήτορες με εκπρόσωπο τον Δημοσθένη, ως τη “χρυσή εποχή” του Βυζαντίου με τον ιερό Χρυσόστομο επί κεφαλής, το είδος αυτό αναπτύχθηκε και έδωσε πολλά έργα σε όλες τις εποχές. Και η Διδαχή του Πατροκοσμά είναι ένας άρτιος ρητορικός λόγος, με όλες τις προϋποθέσεις του είδους του και ανήκει στην προφορική ή απαγγελτική ρητορική, στις “από στήθους ομιλίες” ή διδαχές της εκκλησιαστικής απαγγελτικής ρητορείας¹. Θα δούμε τις Διδαχές του Αγίου ως κείμενα ρητορικά και λογοτεχνικά, με όλες τις προϋποθέσεις της ρητορικής και λογοτεχνίας.

Ρητορική, είναι η ικανότητα της ανευρέσεως σε κάθε ζήτημα των επιχειρημάτων που είναι δυνατόν να πιστευτούν σχετικώς, «έστω δη ρητορική δύναμις περί έκαστον του θεωρήσαι το ενδεχόμενον πιθανώς»². Οι αποδείξεις, που προέρχονται από ένα ρητορικό λόγο, είναι τριών ειδών. Οι πρώτες προέρχονται από το ήθος του ρήτορα. Οι άλλες συνίστανται στο να φέρει το ακροατήριο σε μία ορισμένη ψυχολογική διάθεση. Το τρίτο είδος αποτελείται από τα επιχειρήματα, που είναι ή φαίνονται ότι είναι πειστικά³. Το ήθος του Πατροκοσμά ήταν η μεγαλύτερη απόδειξη, «κυριωτάτην έχει πίστιν το ήθος» (1356a, 13), για να τον εμπιστευθούν οι ακροατές του. Απλός, λιτός, πιστός τηρητής ο ίδιος των όσων δίδασκε, με ήθος χρηστό, προκαλούσε την καλή διάθεση των ακροατών του, εξάπτοντας τα ψυχικά τους πάθη, χαρά, λύπη, οίκτο, μετάνοια, «εις πάθος υπό του λόγου προαχθώσιν» (1356a, 15). Και τέλος η απόδειξη προερχόταν από το περιεχόμενο των λόγων του, αφού παρουσίαζε την αλήθεια των λόγων του με τεκμήρια και παραδείγματα.

Σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, ένα ρητορικό κείμενο προφορικό ή γραπτό πρέπει να ακολουθεί τα εξής στάδια: Τη **Σύλληψη**, τη **Διάταξη** και την **Επεξεργασία**. Η **ρητορική Σύλληψη ή Εύρεση (invention)** αναφέρεται στην ανακάλυψη της ύλης και των εννοιών, που θα συστήσουν ένα λόγο, η **Διάταξη (disposition oratoire)** αποβλέπει στην τάξη και τακτοποίηση της ύλης που πέτυχε η ρητορική σύλληψη, ενώ η **Επεξεργασία** αποβλέπει στην κατάλληλη ανάπτυξη και διατύπωση όλων των εννοιών με τη σωστή γλωσσική έκφραση, το ύφος και τους τρόπους⁴.

-
1. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, έκδ.3^η, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. Αθήνα XX, σελ. 279.
  2. Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1355 b, 2), Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων & Ποιητών, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1940, σελ. 18.
  3. «Ἐὼν δε δια του λόγου ποριζομένων πίστεων τρία εἶδη ἐστίν' αἱ μεν γαρ εἰσιν ἐν τῷ ἤθει του λέγοντος, αἱ δε ἐν τῷ τον ακροατὴν διαθεῖναι πῶς, αἱ δε ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ δια του δεικνύναι ἢ φαίνεσθαι δεικνύναι». Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1356 a, 1 - 4), ό. π. σελ. 18.
  4. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 282.

Η **Σύλληψη (invention)** των Διδαχών του Αγίου Κοσμά έγινε, όταν ακόμη ήταν μοναχός στο Άγιο Όρος, τότε που πήρε τη μεγάλη απόφαση να αφήσει το μονήρη βίο και να αφοσιωθεί στη μόρφωση και αναγέννηση των υποδούλων αδελφών του. Εκεί συνέλαβε νοερά όλα τα απαραίτητα στοιχεία που θα του χρησίμευαν για το περιεχόμενο των Διδαχών του, με σκοπό να πείσει, να διδάξει, να συγκινήσει, να ταραξεί τα λιμνάζοντα νερά της αδιαφορίας και του εφησυχασμού των υπευθύνων. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσει ρητορικά σχήματα και επιχειρήματα, θα πάρει «ρητορικές προφυλάξεις», θα δοκιμάσει «ρητορικές συγκινήσεις και πάθη»¹.

Τα ηθικά προσόντα που πρέπει να έχει ο ρήτορας, χρηστότητα, φρόνηση, εύνοια, μετριοπάθεια, ήταν κτήμα του Πατροκοσμά, και το “ρητορικό του ήθος” δημιουργούσε την καλύτερη εντύπωση για το πρόσωπό του, αφού ήξερε πώς έπρεπε να μιλάει και να φέρεται, προσαρμόζοντας το λόγο του στις ανάγκες και ιδιαιτερότητες του ακροατηρίου του. Τα ισχυρά συναισθήματα και οι ψυχικές δονήσεις, (*passions oratoires*)², που δοκίμαζε ο ίδιος και μετέδιδε στους ακροατές του ήταν τόσο ισχυρά και ειλικρινή, που είχαν σαν αποτέλεσμα, οι γυναίκες που φορούσαν χρυσαφικά και στολίδια «να τα απορρίπτουν όλα» και να τα δίνουν για την ίδρυση σχολείων, ενώ «τους αγρίους ημέρωσε, τους ληστές κατεπράυνε, τους ασπλάχνους και ανελεήμονας, έδειξε ελεήμονας, τους ανευλαβείς έκαμε ευλαβείς... όλους τους αμαρτωλούς έφερεν εις μεγάλην μετάνοιαν και διόρθωσιν»³.

Με τη **ρητορική διάταξη (dispositio oratoire)** ο ρητορικός λόγος γίνεται ένα λογοτεχνικό είδος με καλολογική αξία. Εδώ ανήκουν τα μέρη του ρητορικού λόγου και το σχέδιο αυτού. Κατά τον Αριστοτέλη «ο λόγος αποτελείται από δύο μέρη. Πρέπει κανείς πρώτα να εκθέσει ποίον είναι το θέμα του και κατόπιν να το αποδείξει. Από τα δύο αυτά μέρη του λόγου το μεν πρώτον είναι η “πρόθεσις”, το δε δεύτερο η απόδειξη»⁴.

Ένας ρητορικός λόγος αποτελείται από το **Προοίμιο, τη Διήγηση, τη Βεβαίωση και τον Επίλογο**. «Το μεν ουν προϊμίον εστίν αρχή λόγου» (1414b 19)⁵. Αν παρατηρήσουμε τη

1. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 293 - 294.

2. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 294.

3. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 17.

4. «Εστι δε του λόγου δύο μέρη' αναγκαίον γαρ το τε πράγμα ειπείν περί ου, και τούτ' αποδείξειαι... Τούτων δε το μεν πρόθεσις εστιν το δε πίστις», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1414a 34 - 35 και 38), ό. π. σελ. 402 και 404.

5. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τα προοίμια μπορεί να αρχίζουν «εξ επαίνου ή ψόγου... από συμβουλής» με επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία γεγονότος, εγκώμιο προσώπου, Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1414b 30, 35 - 36), ό. π. σελ. 406..

μορφή μιας Διδαχής του Πατροκοσμά, θα δούμε, ότι είναι ένας τέλειος ρητορικός λόγος. Ως Προοίμιο του λόγου, όπου περιέχεται η “πρόταση”, το θέμα όλου του λόγου, κάποιες φορές χρησιμοποιεί έναν στίχο της Γραφής, τον οποίο στη συνέχεια αναπτύσσει: «**ΕΙΣ ΠΝ Δ’ ΑΝ ΠΟΛΙΝ ΕΙΣΕΛΘΕΙΤΕ ΛΕΓΕΙΤΕ ΕΙΡΗΝΗ ΠΙ ΠΟΛΕΙ ΤΑΥΤΗ**», λέγει ο Κύριος εις το άγιον και ιερόν Ευαγγέλιον»¹ ή πάλι «**εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην και πάντα τα εν αυτοίς**» κ.λ.π., λέγει ο προφήτης Μωυσής...»². Άλλοτε αναφέρει μια Παραβολή, όπως του Σπορέως, και ακολουθεί η ανάλυση και εξήγηση της Παραβολής. Άλλοτε πάλι μιλάει για τη μεγάλη αγάπη του Θεού, που «**έγινε τέλειος άνθρωπος εκ Πνεύματος αγίου από τα καθαρώτατα αίματα της Κυρίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου**» και ως άρχοντας βάνει εργάτες, τους Αποστόλους, να δουλεύσουν το χωράφι Του, όλον τον κόσμο, για «**να μας κάμη υιούς και κληρονόμους της βασιλείας του**»³. Κάποιες άλλες φορές στο προοίμιο δίνει μια περίληψη της προηγούμενης Διδαχής και μετά χωράει «**εις τα επίλοιπα**».

Το δεύτερο μέρος ενός ρητορικού λόγου είναι η **Εξήγηση ή Διήγηση (narration oratoire)**⁴. Εδώ ο Άγιος αναπτύσσει το θέμα του, τονίζοντας κάποια πράγματα που θέλει περισσότερο ή αποφεύγοντας άλλα, όπως αυτός νομίζει καλύτερα για τους στόχους και σκοπούς που έχει. Επίσης προγραμματίζει ανάλογα με τις δυνατότητες που έχει στα διάφορα μέρη. Σε άλλα μέρη, που είχε τη δυνατότητα να κάνει τρεις Διδαχές, στην πρώτη διηγείται τη δημιουργία των Αγγέλων και του υλικού κόσμου, την πτώση των Πρωτοπλάστων, την έξωση, την τιμωρία, στη δεύτερη Διδαχή μιλάει για την Παναγία, τη Γέννηση και ζωή του Χριστού ως τη Μεγάλη Πέμπτη, την προδοσία και αυτοκτονία του Ιούδα, και στην τρίτη Διδαχή κηρύττει την Ανάσταση, το έργο των Αποστόλων και την εξάπλωση του Χριστιανισμού ως τη Δευτέρα Παρουσία. Σε μέρη, που για διαφόρους λόγους έπρεπε να μείνει λιγότερο, στην πρώτη του Διδαχή ξεκινάει από τη Δημιουργία του κόσμου ως τη Γέννηση του Χριστού και να φθάνει ως τη Μεγάλη Πέμπτη και την τιμωρία του Ιούδα, ενώ σε άλλη Διδαχή, μετά την περίληψη των προηγουμένων γεγονότων, συνεχίζει την ιστορία μέχρι τον Αντίχριστο και τη Δευτέρα Παρουσία, ολοκληρώνοντας έτσι σε δύο ομιλίες τη Διδαχή του.

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 5.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 66.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 146.

4. Π. Τρεμπέλας *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 255, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμ.1, ό.π. σελ. 589, Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό.π. σελ. 300.

Η Βεβαίωση ή Απόδειξη ή Πίστη (confirmation)¹, το τρίτο μέρος της Διδαχής, είναι εκείνο, που ο κήρυκας πρέπει να βρει τις αποδείξεις του θέματος. Πλούσιο το μέρος αυτό για τον Πατροκοσμά. Βεβαιώνει την αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο με τους τόσους Αγίους που ακολούθησαν το δρόμο Του, παρά τις αντιξοότητες και τα μαρτύρια, την αγάπη που πρέπει να έχει ο άνθρωπος και προς το Θεό και προς τους συνανθρώπους του, δίνοντας πλούσια παραδείγματα για τις δύο αγάπες, από τη ζωή της Εκκλησίας, αλλά και από τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Τρόποι αποδείξεως στη ρητορική είναι η επαγωγή και ο συλλογισμός. Το παράδειγμα είναι επαγωγή, το ενθύμημα συλλογισμός². Υπάρχουν δύο είδη παραδειγμάτων. Το πρώτο είναι να διηγείται ο ρήτορας πράγματα που συνέβησαν παλαιότερα, το άλλο είναι να δημιουργεί ο ίδιος παραδείγματα³. Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί και τα δύο είδη. Στο πρώτο είδος αναφέρουμε τη διήγηση του Μωϋσή και τις αρετές του, ιδίως την παιδεία, που την προβάλλει ο Άγιος ως πρότυπο για να κάνουν το ίδιο και οι ακροατές του. **«...Σαράνια χρόνους εσπούδασεν ο προφήτης Μωϋσής να μάθῃ τα γράμματα, δια να καταλάβῃ που περιπατεῖ. Να σπουδάσετε και σεις, αδελφοί μου, να μανθάνετε γράμματα ὅσον ἠμπορεῖτε...»**⁴. Ο Άγιος δημιουργούσε και ο ίδιος παραδείγματα με τη μορφή άλλοτε παραβολών και άλλοτε μύθων, «εν μεν παραβολή εν δε λόγου», (1393 a, 31). Παραβολή είναι η διήγηση με τον παπά, ο οποίος, ὅπως φροντίζει για τα παιδιά του να φάνε ὅλα ἀπὸ το φαγητό, για να μην τον κακολογούν, ἔτσι πρέπει να φροντίζει και για τους χριστιανούς, γιατί **«πατέρας πνευματικός είναι η αγιοσύνη σου, μητέρα η Εκκλησία, τράπεζα το αναλόγι, φαγί είναι τα βιβλία της Εκκλησίας, και το ἅγιον Ευαγγέλιον, παιδιά πνευματικά είναι οι χριστιανοί»**⁵. Μύθος είναι η διήγηση με τον πραγματευτή⁶. Οι αποδείξεις του Αγίου και τα παραδείγματα είναι απλά, αφού γνωρίζει πολύ καλά τις δυνατότητες του ακροατηρίου του, βασίζονται δε στην πείρα του ίδιου και στην πείρα

-
1. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ὄ.π. σελ. 259 ἐπίσης Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμ. 1, σελ. 589, Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία*, ὄ.π. σελ. 301.
  2. «Ἐστὶν γὰρ τὸ μεν παράδειγμα επαγωγή, τὸ δ' ἐνθύμημα συλλογισμός», Ἀριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1356 b, 2-3), ὄ. π. σελ. 22.
  3. «Παραδειγμάτων δε εἶδη δύο. Ἐν μεν γὰρ ἐστὶν παραδείματος εἶδος τὸ λέγειν πράγματα προγεγεννημένα, ἐν δε τὸ αὐτὸν ποιεῖν», Ἀριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1393 a, 29 - 31), ὄ. π. σελ. 268.
  4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ὄ. π. Λόγος Ε', σ. 66.
  5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ὄ. π. Διδαχή Β1, σελ. 192.
  6. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ὄ. π. Λόγος Ε', σ. 75 - 78, ἐπίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ὄ. π. σελ. 291 - 294.

των άλλων.

Το τελευταίο μέρος του ρητορικού λόγου είναι ο **Επίλογος (péroraison)**¹. Ο Αριστοτέλης μιλάει για τέσσερα στοιχεία του Επιλόγου². Κύρια χαρακτηριστικά του είναι «η ανακεφαλαίωσις και η κινήσις των παθών»³. “Επαρίθμησιν”, ονομάζει ο Φραγκίσκος Σκούφος στη “Ρητορική” του την ανακεφαλαίωση. Ο καλός ρήτορας, χωρίς να επαναλαμβάνει τα ίδια, υπογραμμίζει τα σημαντικότερα και προσπαθεί με το λόγο του να διαγείρει “τα πάθη”, δηλαδή τα συναισθήματα, να αφυπνίσει τη συνείδηση, να φωτίσει τη διάνοια. Τα συναισθήματα που ο Άγιος κινεί με το λόγο του είναι πόθοι και πάθη εσωτερικά, όπως το πάθος της αγάπης προς το Θεό, ο θαυμασμός για τη Δημιουργία, η συγκίνηση για την αγάπη του Θεού, ο πόθος της ελευθερίας, της αλήθειας, της αγνότητας, της ευτυχίας και μακαριότητας κοντά στο Θεό, αλλά συγχρόνως και της αξιοπρέπειας, της τιμής του ανθρώπου, που είναι εικόνα του Θεού.

Στον Επίλογο υπάρχουν και οι οδηγίες, οι συμβουλές, οι παραινέσεις παντός τύπου, όπως συμβουλές καθημερινής ζωής και συμπεριφοράς, πώς να ντύνονται, τι γλώσσα να μιλάνε, οδηγίες για εκκλησιαστικές ακολουθίες και συχνά ο Άγιος ζητά συγνώμη και συγχώρεση από τους χριστιανούς.

Στη **Διάταξη** πρέπει να προσεχθεί και το **σχέδιο (plan ή esquisse)**⁴, που θα ακολουθήσει ο ρήτορας στο λόγο του. Έχουμε αναφερθεί στο σχέδιο, τον σκελετό, που ο Άγιος έχει στο νου του και ακολουθεί. Μέσα στα κείμενα υπάρχουν φράσεις που υποδηλώνουν το σχέδιο του Αγίου, όπως: «**Με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και μένα τον αμαρτωλόν και ήρθα εκθές εδώ εις την ευλογημέννν σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμεν και μερικά νοήματα...**» και συνεχίζει «**τώρα πάλιν... να κάμωμεν αρχίν να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν...**» και στο τέλος της ίδιας Διδαχής: «**... Ο λογιζμός με λέγει: ...κάθισε και το βράδυ ναν τους ειπής και τα επίλοιπα**»⁵. Αυτές οι

1. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 304.

2. «Ο δ' επίλογος σύγκειται εκ τετάρων. Εκ τε του προς εαυτόν κατασκευάσαι ευ τον ακροατήν και τον εναντίον φαύλας, και εκ του αυξήσαι και ταπεινώσαι, και εκ του εις τα πάθη τον ακροατην καταστήσαι, και εξ αναμνήσεως», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1419b, 11 - 14), ό. π. σ. 442.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμ. 1, σελ. 589, επίσης Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 269, Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 405, Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 304.

4. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 304.

5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 182, 183 και 206.

φράσεις δείχνουν το σχέδιο του Πατροκοσμά, που ανάλογα με την κρίση του, τη δεξιότητα και την τέχνη του, αλλά και με τις ανάγκες των ακροατών του και το συναισθηματικό φόρτο, μεταβάλλεται και δίνει κάθε φορά αυτό που έχουν περισσότερο ανάγκη.

Το τρίτο στάδιο της εργασίας για ένα ρητορικό λόγο είναι η **Επεξεργασία**, η κατάλληλη ανάπτυξη και διατύπωση, προφορική ή γραπτή. Εκείνο που θα προσέξει ο ρήτορας ιδιαίτερα είναι η “ηθοποιία”¹, το λεκτικό, η γλωσσική έκφραση. Κατά τον Αριστοτέλη η ηθοποιία είναι φυσικό δώρο και ανεξάρτητο από την τέχνη, το δε λεκτικό χρειάζεται τέχνη. «Ἐστιν φύσεως το υποκριτικόν είναι και ατεχνότερον, περί δε την λέξιν έντεχνον»². Και σε άλλο σημείο της “Ρητορικής” του ο Αριστοτέλης τονίζει «έστιν δε αρχή της λέξεως το ελληνίζειν», βάση του καλού λεκτικού είναι η ορθή χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας³. Το λεκτικό χαρίζει στη σκέψη την ομορφιά, στο συναίσθημα τη δύναμη. Μ’ αυτό ο ρήτορας τέρπει, πείθει, συναρπάζει. Το λεκτικό είναι στο λόγο, ό,τι το χρώμα στη ζωγραφική. Είναι η ίδια η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας του έργου.

Αρετές του λεκτικού είναι η ορθότητα, η καθαρότητα, η σαφήνεια, η ακρίβεια, η γλαφυρότητα, η ενότητα, η δύναμη και η ευφωνία. Για κάποιες από τις αρετές αυτές στις Διδαχές του Πατροκοσμά έχουμε μιλήσει και στο κεφάλαιο “Ο Πατροκοσμάς ως Διδάσκαλος και Παιδαγωγός”, εδώ θα συμπληρώσουμε κάποια στοιχεία.

Διακρίνουμε στις Διδαχές **ορθότητα (rectitude)**⁴ στη διατύπωση των διαφόρων νοημάτων και **καθαρότητα (netteté)**, παρόλη τη χρήση τύπων και καθαρεύουσας και κοινής και ιδιωματικής γλώσσας. Στο λόγο του Πατροκοσμά η γλώσσα είναι ένα αρμονικό σύνολο με το δικό της χρώμα και την ιδιοτυπία, που δεν χαλάει αλλά κτίζει τη Διδαχή και της δίνει το δικό του στίγμα. Επίσης, παρόλη την υπερβολική, κάποιες φορές, χρήση παραδειγμάτων και τις επαναλήψεις, ο λόγος του Αγίου παρουσιάζει **ενότητα (unite)** και τα διάφορα μέρη της Διδαχής συνδέονται στενά μεταξύ τους κι ας είναι διαφορετικά, αφού κύριος στόχος του είναι η πνευματική ωφέλεια των συμπατριωτών του. Ο λόγος του έχει **δύναμη (force)**, γιατί η έκφρασή του είναι ορμητική, οι ιδέες και τα νοήματα, οι εικόνες και οι σκηνές διαδέχονται η μια την άλλη με ζωηρότητα, ένταση, μεγαλοπρέπεια και επι-

1. «Ἐστιν δε αυτή μεν εν τη φωνή, πώς αυτή δει χρήσθαι προς έκαστον πάθος, οίον πότε μεγάλη και πότε μικρά και μέση και πώς τοις τόνοις, οίον οξεία και βαρεία και μέση και ρυθμοίς τίσι προς έκαστω», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1403b, 24 - 27), ό. π. σελ. 442.

2. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1404a, 15), ό. π. σελ. 336.

3. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1407a, 18 - 19), ό. π. σελ. 354..

4. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό.π. σελ. 310 - 315.

βλητικότητα. Υπάρχει επίσης **σαφήνεια (clarté)**¹ και **ακρίβεια (précision)** στην έκφραση των διαφόρων νοημάτων, που τα κάνουν κατανοητά στους ακροατές του, όπως και **αρμονία (harmonie)** ή **ευφωνία (euphonie)**, η ευχαρίστηση και τέρψη που προκαλούσε ο λόγος του στις ψυχές και τα αυτιά των ακροατών του. Ένα χαρακτηριστικό του λεκτικού του Αγίου είναι και η **γλαφυρότητα (élégance)** στο λόγο του, στην οποία θα σταθούμε ιδιαίτερα.

Η γλαφυρότητα ή ο εγκατάσκευος λόγος² αναφέρονται στη χρήση τρόπων και σχημάτων του λόγου, που του δίνουν περισσότερο πάθος, έμφαση, χάρη, σοβαρότητα, ευγένεια, ανεπιτήδευτη έκφραση. Ο λόγος του Πατροκοσμά ακολουθεί τα χαρακτηριστικά της υψηλότητας, κατά τον Λογγίνο. α) “Το περί της νοήσεως αδρεπήβολον”, δηλαδή την ικανότητα να συλλαμβάνει σκέψεις εντυπωσιακές και πρωτότυπες, β) “το σφοδρόν και ενθουσιαστικόν πάθος”, δηλαδή την ισχυρή συγκίνηση, που δονεί την ψυχή του ιδίου, γ) χρησιμοποιεί πολλά σχήματα, που δίνουν ιδιαίτερη χάρη στο λόγο του, δ) η γενναία φράση, δηλαδή το προσεγμένο λεκτικό, για να πετύχει το σκοπό του, ε) “η εν αξιώματι και διάρσει σύνθεσις”, δηλαδή η σύνταξη, η ευφωνία, ο ρυθμός, γενικά ο συνδυασμός όλων των προηγούμενων στοιχείων³.

Τρόποι του λόγου είναι η μεταφορά, η μετωνυμία, η συνεκδοχή, η αντονομασία, η αλληγορία, η περίφραση, η υπερβολή, η ειρωνεία, ενώ τα σχήματα λόγου είναι σχήματα λέξεως, επαναφορά, κύκλος, επανάληψη, υπερβατό, πολυσύνθετο, παρήχηση, ομοιοτέλειτο και σχήματα διανοίας, προσωποποιία, ερώτηση, υποφορά και ανθυποφορά. υπαινιγμός και πολλά άλλα.

Η γλαφυρότητα, η αρετή αυτή του λεκτικού τρόπου, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του λόγου του Αγίου Κοσμά. **Μεταφορές** κοσμούν τα κείμενα των Διδαχών. Ο Αριστοτέλης γράφει στη “Ρητορική” του για τη μεταφορά: «Και το σαφές και το ηδύ και το ξενικόν έχει μάλιστα η μεταφορά»⁴, αρκεί να χρησιμοποιείται σωστά και όπως ταιριάζει στο θέμα με ωραίες λέξεις ως προς τον ήχο ή ως προς το νόημα ή ως προς την όψη ή ως προς άλλη αισθητή ιδιότητα⁵. Και ο Δημήτριος στο έργο του “Περί Ερμηνείας”, αναφέρει:

1. Κατά τον Αριστοτέλη, η κυριότερη αρετή του λεκτικού είναι η σαφήνεια. «Λέξεως αρετή σαφή είναι», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1404b, 2), ό. π. σελ. 336.

2. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία*, ό.π. σελ. 312 - 313.

3. Διον. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, ό. π. σελ. 19.

4. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1405a, 8 - 9), ό. π. σελ. 340.

5. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1405b, 16 - 17), ό. π. σελ. 346.

«Πρώτα μεν ουν μεταφοραίς χρηστέον' αὐται γαρ μάλιστα και ηδονήν συμβάλλονται τοις λόγοις και μέγεθος»¹. Οι μεταφορές, που χρησιμοποιεί ο Πατροκοσμάς δίνουν κίνηση και παραστατικότητα, χάρη και ομορφιά στο λόγο, όπως **«να φυτεύση και να ριζώση εις την καρδίαν σας την ειρήνην, την αγάπην»**², **«όσον ημπορείτε να είστε σκεπασμένες με την ενιροπήν»**³, **«η έχθρα όλα τα καλνά»**⁴, **«να εργάζεται την γην και να δουλεύη ακάνθας και τριβόλους και με τον κόπον του και με τον ιδρώτα του να βγάξη το φωμί του»**⁵, **«μήτε να τους ρίχνετε χρέη και δουσίματα»**⁶, **«να κάνετε και ελεημοσύνην όσο σας δίνει χέρι»**⁷. Όλα αυτά είναι δυνατόν να διατυπωθούν είτε ως εικόνες είτε ως μεταφορές.

Γιατί και η εικόνα είναι είδος μεταφοράς, κατά τον Αριστοτέλη. «Ἐστιν δε και η εικόνων μεταφορά. Διαφέρει δε μικρόν»⁸. Και η παρομοίωση είναι εκτεταμένη μεταφορά, αν στη μεταφορά προσθέσεις το “ώσπερ” και το “ως”⁹. Οι Διδαχές του Πατροκοσμά είναι διάσπαρτες από εικόνες και παρομοιώσεις, γεμάτες φαντασία. Ο λόγος του συμπορεύεται με την εικόνα. «Ο λόγος του είναι δέσμη από εικόνες. Και το παράδειγμα που δανείζεται και η μεταφορά και η παραβολή στην αρχική τους σύσταση είναι εικόνες»¹⁰. Ο Άγιος συνεπαρμένος «υπ' ενθουσιασμού και πάθους», παρουσιάζει ολοζώντανα μπροστά στα μάτια των ακροατών του τη Διδαχή του. Το κοινό συμμετέχει συναισθηματικά και συγκινείται. Αυτό εξάλλου, «το συμπαθές και το συγκεκινημένον», είναι χαρακτηριστικό της «ρητορικής φαντασίας»¹¹ κατά το Λογγίνο. **«Και καθώς βάνομεν μέσα εις εκατόν οκάδες αλεύρι ολίγον προζύμι και έχει τόσων δύναμιν και κουφίζει όσον ζυμάρι και αν είναι, έτσι είναι και η έχθρα, όλα εκείνα τα καλά οπού εκάμαμε τα γυρίζει και**

-
1. Δημήτριος (Φαληρεύς ή Ταρσεύς), *Περί Ερμηνείας, (ο εστί περί φράσεως), ή (Περί ύφους)*, (II, 6, 78), Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων & Ποιητών, Εισαγωγή - μετάφραση - σημειώσεις Παναγή Λεκατσά, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1939, σελ. 96.
  2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 115.
  3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 154.
  4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 168.
  5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 172.
  6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 179.
  7. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 121.
  8. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1406b, 4, 20), ό. π. σελ. 352.
  9. Δημήτριος(ς), *Περί Ερμηνείας, (Περί ύφους)*, (II, 7, 80), σελ. 96.
  10. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος*, ό. π. σελ. 30.
  11. Διον. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, ό. π. (15,2), σελ. 104.

τα κάμνει όλα φαρμάκι»¹. «Και καθώς ένα χελιδόνι χρειάζεται δύο πτέρυγες δια να απειτά εις τον αέρα, έτσι και εμείς, αδελφοί μου, χρειαζόμασθε αυτές τες δύο αγάπες...»². «Και καθώς εμείς οι άνθρωποι βάνομεν αλεύρι και νερό και τα ζυμώνομεν και κάνομεν ένα ψωμί, έτσι και ο πανάγαθος Θεός εζύμωσε την λάσπην με το πνεύμα και έκαμε τον άνδρα»³, «πρέπει και εμείς οι ευσεβείς χριστιανοί όταν πηγαίνωμεν εις την εκκλησίαν να στεκώμεσταν με ευλάβειαν, με φόβον και τρόμον δια να λάβωμεν συγχώρησιν των αμαρτιών μας. Και καθώς όταν μπαίνωμεν μέσα εις τον τάφον και αλπομονούμεν όλα τα κοσμικά, ομοίως και όταν μπαίνωμεν μέσα εις το στασίδι, πρέπει να λπομονούμεν όλα τα κακά. Το στασίδι τι είναι; Ένας τάφος ορθός»⁴. «Ο ήλιος... έχει ακίνες οπού έρχονται εις τα μάτια μας ωσάν γραμμές, ωσάν κλωστές»⁵, «τότε άνοιξεν ο Θεός τους καταρράκτας του ουρανού και έπεφτεν η βροχή ωσάν ποταμός εις την γην»⁶, «το σιπάρι όταν το πυρώση ο ήλιος, τότε φαίνεται πως είναι ριζωμένο αν δεν ξηρανθή, ομοίως και κάθε χριστιανός όταν του έλθη πειρασμός και δεν αρνηθή τον Χριστόν, τότε φαίνεται πως είναι χριστιανός»⁷, «έτρεξαν ωσάν αστραπή εις όλον τον κόσμον»⁸, «με έρωγε εκείνος ο λόγος μέσα εις την καρδίαν μου τόσους χρόνους ωσάν το σκουλήκι οπού τρώγει το ξύλον»⁹, «να φαίνεσθε ωσάν μάλαμα»¹⁰.

Το ασύνδετο συνδυάζεται με το το πολυσύνδετο. Τα σχήματα λόγου κοσμούν τις Διδαχές του Πατροκοσμά και ζωντανεύουν το λόγο του. Μερικά από τα ασύνδετα είναι: «**Μας** εκάρισε (ο Θεός) τόσες χιλιάδες μυριάδες κόρτια, φυτά, βρύσες, ποταμούς, πηγάδια, θάλασσα, ψάρια, αέρα, ημέρα, νύχτα, φωτιά, ουρανόν, άστρα, ήλιον, φεγγάρι»¹¹ ή «να μην υπερηφανεύεσθε, να μην φονεύετε, να μην πορνεύετε, να μην μοιχεύετε, να μην

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 123 - 124.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 121.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 130

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 191.

5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 130

6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 268.

7. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 252.

8. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 114.

9. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 117.

10. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 134.

11. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 122.

κλέψετε, να μην κάνετε όρκους, να μην λέγετε, να μην κατατρέχετε ένας τον άλλον, να μην συκοφαντιάτε, να μην στολίζετε ετούτο το σώμα το βρώμιον»¹. Σε άλλη Διδαχή γράφει, «αν αγαπάς τον αποθαμμένον σου, κάμε ό,τι ημπορέσπς δια την ψυχίν του σαρανταλείουργα, μνημόσυνα, λειτουργίες, κερι, λιβάνι, λάδι, υποτείες, προσευχές, ελεημοσύνες»². Επίσης το πολυσύνδετο: «Εγώ εδιάβασα και περί ιερέων και περί ασεβών και περί αθέων και περί αιρετικών, τα βάθη της σοφίας ερεύνησα»³.

Για να δώσει κίνηση στο λόγο του χρησιμοποιεί επαναλήψεις, επαναφορές και το σχήμα του κύκλου: «Από το σχολείον μανθάνομεν το κατά δύναμιν τι είναι Θεός, τι είναι αγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, αρχάγγελοι, τι είναι δαίμονες... Από το σχολείον μανθάνομεν τι είναι αγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι άγιον Ευχέλαιον, ο ύμιος γάμος... τα πάντα από το σχολείον τα μανθάνομεν»⁴.

Στα κείμενα των Διδαχών υπάρχουν, επίσης, πολλές αντιθέσεις, δραστικό σχήμα λόγου, που δίνουν ποικιλία στο ύφος, δύναμη στην έκφραση των ιδεών, ζωηρότητα στις εικόνες και παραστατικότητα: «Άνδρες και γυναίκες, ωσάν τα άστρα του ουρανού και ωσάν την άμμον της θαλάσσης», ή «πρέπει να τον ευχαριστούμεν, οπού μας έκαμεν ανθρώπους και δεν μας έκαμε ζώα, οπού μας έκαμεν ευσεβείς και ορθοδόξους χριστιανούς και όχι ασεβείς και αιρετικούς»⁵. Το σχήμα παραλλήλου, εκφράζει μια έννοια μαζί και θετικά και αρνητικά: «Ακαριερεί την μετάνοιάν μας δια να παύσωμεν από τα κακά και να κάμωμεν τα καλά»⁶. Η συνάθροιση σχημάτων σε μια φραστική ενότητα, έτσι καθώς αναμιγνύονται μεταξύ τους συνεισφέρουν τη δύναμη, την πειστικότητα, τη χάρη, γράφει ο Λογγίνος. «Η επί ταυτό σύνοδος των σχημάτων ανακιρνάμενα αλλήλοις ερανίζη την ισχύν, την πειθώ, το κάλλος»⁷.

Χρησιμοποιεί την αποστροφή, όταν διακόπτει απότομα το λόγο και αναφέρεται σε πρόσωπα, καταστάσεις ή περιστατικά, που προκαλούν ζωηρές συγκινήσεις και αναστατώσεις στην ψυχή, με θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα. Ενώ μιλάει διεξοδικά για τα δόγματα και τις αλήθειες της πίστεώς μας, διακόπτει το λόγο του και ρωτάει: «Έχετε σχολεί-

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 206.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Γ, ό.π. σελ. 235.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 142.

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 142.

5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 153.

6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 153.

7. Διονύσιος Λογγίνος, *Περί Υψους*, (20, 1), ό. π. σελ. 122..

ον οπού να διαβάζουν, να μανθάνουν γράμματα τα παιδιά σας;» και στην αρνητική τους απάντηση συνεχίζει έντονα: «Τέτοια παιδιά αγράμματα μου εκαρίσετε; Τι τα θέλω; Χάρισμά σας. Παιδιά ωσάν τα γουρουνόπουλα να έχω δεν το καταδέχομαι, διαπί είμαι υπερήφανος. Χάρισμά σας. Ωσάν θέλετε χαρίστέ μου και ένα σχολείον εδώ εις την κώραν σας να μανθάνουν τα παιδιά σας γράμματα, να ηξεύρουν που περιπατούνε»¹.

Το σχήμα της υποφοράς και ανθυποφοράς, συνδυασμένο με το διάλογο κάνουν το λόγο του ζεστό και προσιτό σε όλους. «Εγώ σας συμβουλεύω να φυλάγετε την Κυριακὴν σας ωσάν οπού είναι αφιερωμένη εις τον Θεόν. Εδώ πως πηγαίνετε, χριστιανοί μου, την φυλάγετε την Κυριακὴν σας; Αν είστετε χριστιανοί, να την φυλάγετε»². Με το μικρό και έντονο διάλογο η Διδαχή αποκτά ζωηρότητα, ξεκουράζει τον ακροατή, που συμμετέχει νοερά και συναισθηματικά.

Οι ρητορικές ερωτήσεις και οι απαντήσεις που ο ίδιος δίνει, ο διάλογος, εσωτερικός και εξωτερικός και οι εκμαιεύσεις πληροφοριών, χαρίζουν μεγαλύτερη δραστικότητα και βαρύτητα στο λόγο. «Αι των σχημάτων ειδοποιίαι παρά πολύ εμπρακτότερα και σοβαρώτερα συντείνει τα λεγόμενα», κατά το Δ. Λογγίνο³.

- «Πως σε λένε το όνομά σου;
- Κώστας.
- Τι τέχνη κάμνεις;
- Πιστικός, πρόβατα φυλάω.
- Το τυρί οπού το πουλείς, το ζυγιάζεις;
- Το ζυγιάζω.
- Εσύ, παιδί μου, έμαθες και ζυγιάζεις το τυρί και εγώ έμαθα και ζυγιάζω την αγάπην. Το ζύγι ντρέπεται τον αυθέντην του;
- Όχι.
- Τώρα να ζυγιάσω και εγώ την αγάπην σου και αν είναι σωστή, να μην είναι ξύκινη, τότε να σε ευχηθώ και εγώ...»⁴.

Αν όλα αυτά λέγονταν με απλό τρόπο, δε θα προξενούσαν ιδιαίτερη εντύπωση. Το τέ

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 142.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Γ, ό.π. σελ. 237.

3. Διονύσιος Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (18, 1), ό. π. σελ. 118.

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 124.

χνασμα του λόγου να απαντά ο ίδιος στις ερωτήσεις του, δίνει αμεσότητα, ζωντάνια, προκαλεί συναισθήματα και συγκινήσεις έντονες και ζωηρές. όπως αναφέρει και ο Λογγίνος¹. «**Ποίον είναι το στρώμα οπού θέλει ο Θεός; Η αγάπη**». Η γρήγορη εναλλαγή ερωτήσεως - απαντήσεως και το τέχνασμα της ενστάσεως, που κάνει ο ίδιος, κάνουν τα λόγια του Αγίου σοφά, υψηλά και αξιόπιστα: «**Ποίον πρέπει να μισούμεν και ποίον πρέπει να αγαπούμεν; Με φαίνεται ότι όλοι σας αποφασίζετε και λέγετε πως πρέπει να μισούμεν τον Διάβολον, τον εχθρόν μας... και να αγαπούμεν τον Θεόν μας, τον ποιητήν μας, τον πλάστην μας. Έτσι το λέγετε, χριστιανοί μου; Πολλά καλά το λέγετε**»².

Συχνά ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί παραλληλισμούς, αλληγορίες, παραβολές, για να κινήσει περισσότερο το ενδιαφέρον, να κάνει τους ακροατές του να τον προσέξουν και να τυπωθούν βαθιά μέσα τους όλες οι κρυμμένες στην παραβολή αλήθειες. Για να προκαλούν σάστισμα και δέος, γράφει στο έργο του “Περί Ερμηνείας” ο Δημήτριος(;) ³:

- «Έχεις παιδιά, παπά μου;
- Έχω.
- Όταν βάνης την τράπεζαν να φάγουν ψωμί τα παιδιά σου, πού πρέπει να την βάλης; Εις την μέσν από τα παιδιά σου, δια να σώνουν όλα ή εις την άκρην, τα μισά να τρώγουν και τα άλλα μισά να μην τρώγουν;
- Εις την μέσν, δια να σώνουν όλα.
- Μα αν τόχη και την βάλης εις την άκρην, τα μισά να τρώγουν και τα άλλα μισά να μην τρώγουν, δεν πρέπει να σε κατηγορήσουν τα παιδιά σου;
- Πρέπει.
- Να ιδούμε τώρα, δέσποτά μου, ποίος είναι πατέρας, τράπεζα ποία είναι, το φαγί ποίον είναι και ποία είναι τα παιδιά. Πατέρας πνευματικός και επίτροπος είσαι η αγιωσύνη σου, οπού σε έκαμεν ο Θεός, μητέρα είναι η Εκκλησία, τράπεζα το αναλόγι, φαγί είναι τα βιβλία της Εκκλησίας, και το άγιον Ευαγγέλιον, παιδιά πνευ

1. «Το ένθουν και οξύρροπον της πεύσεως και αποκρίσεως και το προς εαυτόν ως έτερον ανθυπαντάν ου μόνον υψηλότερον εποίησε τω σχηματισμώ το ρηθέν αλλά και πιστότερον», Δ. Λογγίνος, *Περί Υψους*, (18, 1), ό. π. σελ. 120.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή ΑΙ, σελ. 122 - 123.

3. «Διό και τα μυστήρια εν αλληγορίαις λέγεται προς έκπληξιν και φρίκην», Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (*Περί ύψους*), (II, 9, 101), ό. π. σελ. 108.

- πνευματικά είναι οι χριστιανοί. Τώρα δεν σε φαίνεται πως ομοίως πρέπει να κάμνης και η αγιωσύνη σου; Δεν το λέγω μόνον δια λόγου σου, αλλά παράδειγμα να ακούσουν και οι άλλοι. Να βάνης το αναλόγι εις την μέσση της εκκλησίας, να διαβάνης πασιρικά και μεγαλοφώνως, δια να ακούουν όλοι οι χριστιανοί και ωσάν ακούουν, δεν κουβεντιάζουν. Αμή όταν διαβάνης ομπρός εις τον Χριστόν και τα λέγεις μέσα σου, οπού ο Χριστός τα ηξεύρει, και τα ακούεις μοναχός σου, έτσι και οι χριστιανοί, άνδρες και γυναίκες, ωσάν δεν ακούουν και δεν έχουν φαγι, αρχινούνε τα λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν και λέγει η μία γυναίκα την άλλην ποία έχει καλύτερα φορέματα και στολίδια. Ύστερα παίρνουν και φεύγουν και δεν έχουν όρεξιν να ματαέρθουν και γίνεσαι αιτία και κολάζονται και εκείνες και κολάζεσαι και η αγιωσύνη σου.
- Να τι πρέπει να κάμνης, παπά μου, δια να μην κολασθής; Ετραγούδησες καμμίαν φοράν, δέσποτά μου; Εγώ είδα μίαν φοράν έναν πόρνον, οπού εδιάβαινε αποκάτου από ένα σπίτι υψηλό, και εις ένα παράθυρον μίαν κόρην. Την είδε ο πόρνος, μα δεν την έβλεπε τόσον καλά. Ανέβηκε εις σε υψηλότερον τόπον και την έβλεπε καλύτερα. Αρχίνησε και ετραγούδα και έλεγε: Αχ, μαύρα μάτια, μαύρα φρύδια (να ειπώ και άλλον ένα;) σιου παπά τα παραθύρια. Τι ήτανε ο σκοπός του; Να διώξει τον Χριστόν από την καρδιάν της κόρης και να φέρη τον Διάβολον, να διώξει την παρθενίαν και να φέρη την πορνείαν. Τώρα δεν πρέπει και η αγιωσύνη σου να κάμνης ομοίως; Να ανεβής υψηλά και να λέγης με κατάνυξιν και μεγαλοφώνως: Ελέψόν με ο Θεός, κατά το μέγα έλεός σου... Και αν ημπορής να κλαίης, δια να διώξης τον Διάβολον από την καρδιάν των χριστιανών και να φέρης τον Χριστόν, να διώξης την πορνείαν και να φέρης την παρθενίαν, να διώξης την υπερηφάνειαν και να φέρης την ταπεινώσιν. Αν θέλτε οι ιερείς να σωθήτε και να σωθούν και οι χριστιανοί, αυτό να κάμνετε»¹.

«Στη βάση της λέξεως "παραβολή" υπάρχει η έννοια της συγκρίσεως. Η παραβολή γίνεται αλληγορία, όταν η συμβολική ιστορία δεν προσφέρει μόνο ένα γενικό δίδαγμα, αλλά όλες οι λεπτομέρειές της να έχουν μια δική τους σημασία, που να απαιτεί ιδιαίτερη ερμηνεία»².

Στην παραπάνω παραβολή και αλληγορία παρατηρούμε μεταφορές, «να διαβάνης

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 193.

2. *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, ό. π. σελ. 758.

παστρικά», «δεν έχουν όρεξιν να ματαέρθουν», επιφώνηση και επανάληψη στο λαϊκό δίστιχο: «Αχ, μαύρα μάτια, μαύρα φρύδια σου παπά τα παραθύρια», αντιθέσεις και αναδιπλώσεις, «να διώξης τον Διάβολον... και να φέρης τον Χριστόν, να διώξης την πορνείαν και να φέρης την παρθενίαν, να διώξης την υπερηφάνειαν και να φέρης την ταπεινώσιν», διάλογο εξωτερικό και εσωτερικό, χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης, «ελέησόν με ο Θεός, κατά το μέγα έλεός Σου...». Κάποιες φράσεις έχουν έντονο πεζογραφικό χαρακτήρα, η δε αφηγηματική του δύναμη πότε με την περιγραφή, πότε με τον ζεστό και ζωντανό διάλογο, καθηλώνει και αποπλίζει τους ακροατές του, ελέγχοντάς τους συγχρόνως «για τα λακρινιά μέσα εις την εκκλησίαν».

Ο Άγιος Κοσμάς στις Διδαχές του συχνά χρησιμοποιεί την ειρωνεία, την αποσιώπηση και τον υπαινιγμό, όταν αναφέρεται στους Τούρκους ή στον Πάπα: «Ο Αντίχριστος είναι τος. Ο ένας είναι ο Πάπας και ο έτερος είναι αυτός οπού είναι εις το κεφάλι μας, χωρίς να ειπώ το όνομά του, το καιαλαμβάνει»¹, ή όταν μιλάει προφητικά για “το ποθούμενον”, τη μέλλουσα Ανάσταση του Γένους: «Το ποθούμενο θα γίνη την τρίτη γενεά, σεις δεν θα το δάτε, θα το δουν τα εγγόνια σας»². Μιλούσε αινιγματικά, με συμβολικές λέξεις και φράσεις για τον ξεσηκωμό του Έθνους και ευχόταν «να τύχη μέρα και όχι νύκτα, το θέρος και όχι τον χειμώνα»³.

Και οι εναλλαγές πτώσεων, προσώπων, αριθμών, γενών ζωντανεύουν το λόγο του Πατροκοσμά. Εκεί που μιλάει σε όλους, στον πληθυντικό, απότομα απευθύνεται σε έναν, κι ενώ χρησιμοποιεί το γ' πρόσωπο αυθόρμητα μιλάει στο α' ή στο β'. Όταν εμφανίζει γεγονότα του παρελθόντος ως παρόντα και εξελισσόμενα, ο λόγος του από αφηγηματικός γίνεται έντονα δραματικός. Ο ακροατής τοποθετείται στο επίκεντρο της δράσεώς του, και με την προσωπική προσφώνηση κεντρίζεται το ενδιαφέρον του, γίνεται ευκολοσυγκίνητος, προσεκτικότερος και πιο δραστήριος, κατά το Λογγίνο⁴.

Από την παραπάνω αναφορά στα λογοτεχνικά και ρητορικά σχήματα, τα οποία ο Άγιος χρησιμοποιεί στις Διδαχές του, φαίνεται η λογοτεχνική αξία του έργου του, το μεγάλο και αυθόρμητο ταλέντο του, που δυστυχώς ως τώρα δεν έχει αξιολογηθεί και αξιοποιηθεί, η ζωντάνια και η παραστατική του δύναμη, ο λόγος του, ο οποίος έχει την ικανό

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, Διδαχή Η', ό.π. σελ. 409.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 429

3. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό.π. σελ. 348.

4. «Εμπαθέστερόν τε αυτόν άμα και προσεκτικώτερον και αγώνος έμπλεων αποτελέσεις, ταις εις εαυτόν προσφωνήσεσιν εξεχειρόμενον», Δ. Λογγίνος, *Περί Υψους*, (26, 3), ό. π. σελ. 132.

τητα να μεταμορφώνεται άλλοτε σε ρητορικό και εξαγγελτικό, ή σε αφήγημα και ιστορικό χρονικό, άλλοτε σε καλαίσθητη, γεμάτη εικόνες και παρομοιώσεις περιγραφή, ή σε ζωντανό και παραστατικό διάλογο. Η Διδαχή του δεν έχει πάντα «έναν αυστηρά μονοσήμαντο θρησκευτικό προσανατολισμό»¹, δεν είναι πάντα ένας εκκλησιαστικός ρητορικός λόγος, αλλά γίνεται και διδασκαλία παιδαγωγική και κοινωνική, διάλεξη θεολογική και επιστημονική, λίβελλος με σκοπό τη γελοιοποίηση των Εβραίων, αυτοβιογραφία, όταν αναφέρεται στη ζωή και τις γνώσεις του, κριτική, όταν ελέγχει τα κοινωνικά δρώμενα της εποχής του και τα πρόσωπα που είναι υπεύθυνα γι' αυτή την κατάσταση.

Ο Άγιος Κοσμάς εκφράζεται πηγαία, αληθινά, γι' αυτό και οι Διδαχές του έχουν «ανυπέρβλητη δύναμη και χάρη»², δε δανείζεται αλλά δημιουργεί, δεν αντιγράφει λόγους και σχήματα, αλλά μιλάει αυθόρμητα με τη θερμότητα της καρδιάς του και το ζωντανό υλικό, που κάθε φορά έχει μπροστά του. Απ' όλα αυτά αποδεικνύεται η λογοτεχνική αξία του έργου του και η ιδιαιτερότητα αυτών των κειμένων, που δεν έχουν γραφεί από τον ίδιο, αλλά απηχούν το πνεύμα του και το λόγο του, όπως φαίνεται από τα διάφορα κείμενα Διδαχών που έχουν βρεθεί και που είναι σχεδόν πανομοιότυπα, παρόλο που βρέθηκαν σε διαφορετικά μέρη και έχουν γραφεί από διαφορετικούς ανθρώπους και σε διαφορετικές εποχές.

---

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 296.

2. Κ. Δημαράς, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εφήμ. «Ελεύθερον Βήμα» 30 / 9 / 1940.

3.2.4. ΟΙ ΔΙΑΧΕΣ ΩΣ ΛΑΪΚΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ιδιαίτερη σημασία στην εποχή μας έχει πάρει το έργο και η μορφή του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου. Ήταν ο σημαντικότερος της νεοελληνικής τέχνης, που στην εποχή του αγνοήθηκε. Κανείς δεν έδωσε σημασία στο λαϊκό καλλιτέχνη, που γέμιζε τους τοίχους στα καφενεία και στον κοντινό μπακάλη της γειτονιάς με τις αφειλείς ζωγραφιές του. Το έργο του επισήμανε και αξιοποίησε αργότερα ο ζωγράφος Γουναρόπουλος, που κατόρθωσε να ξυπνήσει το ενδιαφέρον των ειδικών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Σήμερα με μεγάλη ευκολία τοποθετεί κανείς το Θεόφιλο δίπλα στους αναγνωρισμένους Ευρωπαίους καλλιτέχνες και επισημαίνει τα χαρίσματά του: την πλαστική φαντασία, την αρμονία των χρωμάτων, το εκφραστικό σχέδιο, την ζωή και την κίνηση που δίνει στις ζωγραφιές του, το ισχυρό ζωγραφικό ένστικτο, την οραματική του διαίσθηση. Συνήθως αγαπούσε να ζωγραφίζει τα πράγματα όπως φαινόταν, στη φυσική τους κατάσταση. Όμως η αναγνώρισή του ήλθε αργότερα και σήμερα ο Θεόφιλος θεωρείται κορυφαίος, με πηγαία έμπνευση, λαϊκός ζωγράφος.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Πατροκοσμά. Ένας απλοϊκός καλόγερος, που όργωνε τα βουνά και τους κάμπους ιδρύοντας Σχολεία, διδάσκοντας, νουθετώντας, μιλώντας και επιβάλλοντας την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, αγνοημένος στην εποχή του. Όπως ο Θεόφιλος, και ο Πατροκοσμάς πήρε το χρωστήρα του λόγου, χωρίς να γνωρίζει και να ακολουθεί τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, και με το πινέλο του ζωγράφισε στην ψυχή του λαού με αγάπη, πάθος και δυναμισμό τις μεγάλες αλήθειες της Φυλής. Και ήλθε και γι' αυτόν η καταξίωση, πρώτα από τον ίδιο το λαό και στη συνέχεια σιγά - σιγά από την Εκκλησία και την Πολιτεία. Λαϊκός ζωγράφος ο Θεόφιλος, λαϊκός ρήτορας ο Πατροκοσμάς, με το χρώμα της ζωγραφικής ή το χρώμα του λόγου, κατόρθωσαν να καταξιωθούν και να γίνουν αθάνατοι χάρη στην πηγαία έμπνευσή τους, στην ελληνικότητα του έργου τους και στο καθαρά λαϊκό τους στοιχείο, που τους έφερε πολύ κοντά στο λαό και στις προτιμήσεις του.

Ρήτορας λαϊκός ο Πατροκοσμάς, χωρίς τέχνη ρητορική και κανόνες. «Απλός στα νοήματα, αφτιασίδωτος στην ομορφιά, με καίριες εικόνες και παρομοιώσεις»¹. Για τον Πατροκοσμά ισχύει ο λόγος του Σεφέρη, που αναφερόταν στο Μακρυγιάννη: «Ο Θεός του χάρισε τη λαλιά, αυτό το δώρο που κανείς δεν έχει το δικαίωμα να του το αφαιρέσει. Ο

1. Β. Μουστάκης, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, τυπογρ. Φ. Τσιρώνη, Αθήνα 1982, σελ. 196.

που βρεθεί, στο παλάτι ή στην καλύβα, μιλάει σταράτα, μιλάει με ασφάλεια. Και επειδή ακριβώς έχει έμφυτη μέσα του αυτή την ασφάλεια της έκφρασης, μπορεί και διατυπώνει με χρώμα και με αποχρώσεις, με τόνο και με ρυθμό»¹. Οι Διδαχές του ξεκινάνε από τα προβλήματα και τις αναζητήσεις του λαού, απηχούν του λαού τις λαχτάρες και τους καημούς, εκφωνούνται στον λαό τη γλώσσα και απευθύνονται στον ίδιο το λαό. Εξάλλου, από τα σπλάχνα του λαού βγαλμένος, και ο ίδιος ένοιωθε τον εαυτό του ένα κομμάτι του λαού, που για χάρη του άφησε την ησυχία του Ορους, την ανώτερη μόρφωση που είχε πάρει και ίσως κάποια σημαντική έδρα διδασκαλίας στα μεγάλα εκπαιδευτικά ιδρύματα και κέντρα της εποχής του. «Πτωχός δημοκράτης αυτός δεν απέβλεψεν, ως οι πολλοί εις φιλόδοξα όνειρα, αλλ' επόθει τον σταυρόν λαμβάνων επ' ώμων να απέλθη εις χώρας κατοικουμένας υπό ομογενών αδελφών, εις τας οποίας ουδέποτ' ακτίς φωτός της παιδείας είχεν εισδύσει»². Ο δρόμος που διάλεξε ήταν ο ανηφορικός και τραχύς δρόμος του λαού, που στο τέρμα του είχε το μαρτύριο.

Θα αναζητήσουμε τα λαϊκά στοιχεία στο έργο και στις Διδαχές του Αγίου, που θα μας δώσουν το λαϊκό στίγμα της όλης του παρουσίας και προσφοράς. Ως πρώτο και βασικό στοιχείο μπορούμε να αναφέρουμε τη **φήμη του**, που προέτρεχε συχνά της παρουσίας του. Είναι θαυμαστό το πώς μαγνήτιζε με το λόγο του τους ραγιάδες, που άφηναν τα πάντα για να τρέξουν κοντά του. Το άκουσμα του ερχομού του τους ξεσήκωνε και ήταν έτοιμοι να υποστούν όλες τις συνέπειες για την παρακολούθηση της Διδαχής του. Η φήμη ήταν εκείνη που συγκέντρωσε γύρω του πλήθος ακολούθων, κληρικών και λαϊκών, που τον συνόδευαν στις περιοδείες του και ήταν πρόθυμοι να εκτελέσουν τις διαταγές του. «Είχε τεσσεράκοντα ή πενήνηκοντα ιερείς, όπου τον ηκολούθον κατόπιν»³, γράφει ο βιογράφος του, «έμποροι, κτίσται, αγιογράφοι, διδάσκαλοι, ιερείς μοναχοί, και κοσμικοί ηκολούθουν τον άγιον»⁴, γράφει ο Ζώτος Μολοττός, «πεντήκοντα περίπου ιερείς και μοναχοί συνώδευον αείποτε αυτόν»⁵, αναφέρουν ο Σάθας και ο Τρύφων Ευαγγελίδης. Η ισχυρή προσωπικότητα του Αγίου συγκέντρωνε κοντά του πλήθος εναλλασσόμενων ατόμων που «μετά την πρόσληψιν ετέρων οι υπεράριθμοι εστέλλοντο εις διάφορα της τε Στερεάς και της Πελοποννήσου μέρη, κηρύσσοντες κατά το δυνατόν ή αυτοσχεδίους λόγους

1. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 14.

2. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, Βόλος 1912, σελ. 7.

3. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αγρινίου, σελ. 18.

4. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, τόμος Β', Αθήνα 1907, σελ. 620.

5. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 489, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό.π. σελ. 29.

ή αναγινώσκοντες τους υπό του διδασκάλου εκφωνηθέντας»¹, και έτσι η φήμη του Αγίου ξαπλώθηκε σ' ολόκληρο τον ελληνικό χώρο και σε μέρη που ο ίδιος δεν είχε πάει, όπως στην Πελοπόννησο.

Η φήμη ήταν αυτή, που έκανε τα πλήθη να τρέχουν κατά χιλιάδες κοντά του και να κρέμονται από τα χείλη του. Σύμφωνα με το βιογράφο του, «όπου αν επήγαινε ο Τρισμακάριστος, γίνετο μεγάλη σύναξις των Χριστιανών, και ήκουαν μετά κατανύξεως, και ευλαβείας την χάριν και γλυκύτητα των λόγων του»² και «δια το πολύ πλήθος του λαού, όπου δεν τους εχώρει καμμία Εκκλησία, εξ ανάγκης έκανε την διδαχήν του έξω εις τας πεδιάδας»³, το δε πλήθος των ακροατών του φαίνεται και από τη μέριμνα του Αγίου να φάνε κάτι, «επειδή ηκολούθη λαός πολύς, δύο και τρεις χιλιάδες, επρόσταζεν από το εσπέρας, και ετοιμάζαν σακκία πολλά ψωμί, και καζάνια σιτάρι βρασμένον»⁴.

Οι Βενετοί και οι κατάσκοποί τους, που υπέβλεπαν και κατασκόπευαν τον Άγιο, στα διασωθέντα Βενετικά έγγραφα αναφέρουν μεγάλους αριθμούς ατόμων, που παρακολουθούσαν τις Διδαχές, και που οπωσδήποτε δεν είχαν κανένα συμφέρον να αυξήσουν τον αριθμό. «Κατώρθωνε να προσελκύη πάντοτε ολόγουρά του πολλάς χιλιάδας ατόμων»⁵, γράφει ο Γενικός Προβλεπτής των Βενετών Giacomo Nani προς τον Πρίγκηπα της Βενετίας και ο κατάσκοπος Μαμωνάς αναφέρει: «Υπελόγισα ότι ήσαν τουλάχιστον 6000 τα άτομα της ακολουθίας του»⁶ και «ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πανταχόθεν συρρέουν, ίνα τον ίδουν, είναι καταπληκτικός, ως επίσης και ο αριθμός των ακολουθούντων αυτόν εις την περιοδείαν ανά τας διαφόρους κοινότητας»⁷.

-
1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 489, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό.π. σελ. 29.
  2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 15.
  3. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 16.
  4. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 18 - 19.
  5. Αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani προς το Δόγη της Βενετίας στις 19 Μαΐου 1779 (ν. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), ό.π. σελ. 11, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ. 112.
  6. Από το αντίγραφο της εκθέσεως του Δημ. Μαμωνά προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας στις 26 Απριλίου του 1779 (π. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, σελ. 103.
  7. Ο Διοικητής της Πάργας Benetto Pieri προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στις 30 Απριλίου 1779 (π. η.), ημέρα Τρίτη, Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), ό.π. σελ. 10, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ. 109.

Ξεσήκωνε και ενθουσίαζε το λαό στις πόλεις που έμπαινε, όπως στην Πάργα, κατά την μαρτυρία του Διοικητή της Benetto Rieti, ο οποίος γράφει προς τον Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στην Κέρκυρα: «Άμα ως επλησίασεν εις το προάστειον, ήρχισαν να σημαίνουν όλοι οι κώδωνες των εκκλησιών των εκτός και εντός του Φρουρίου ευρισκομένων, και εξήλθον προς προϋπάντησίν του οι ιερείς συνοδευόμενοι από πλήθος λαού, ήτοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά»¹. Ο Χριστόφορος Περραιβός, ο συνεργάτης του Ρήγα, γράφει κι αυτός για τη φήμη του Πατροκοσμά: «Διασπαρείσα η φήμη του Αγίου Κοσμά εις τα ενδότερα της Ελλάδος προυξένησε θαυμασμόν και άκραν επιθυμίαν εις όλας τας Επαρχίας, τίς δηλαδή πρώτη εξ αυτών να δεχθή και ακούση τας Ιεράς διδαχάς του. Οθεν εξήρχοντο άπαντες συν γυναιξί και τέκνοις, νέοι και γέροντες εις προϋπάντησιν, ασπαζόμενοι ευσεβάστως τας χείρας, τα πενιχρά μάτια και τους πόδας του. Ο δε Ιεροκήρυξ, όταν έβλεπε πολύν λαόν εκ διαφόρων χωρίων συνηθροισμένον και παρακολουθούντα, δια να απαλλάξη αυτόν από τον κόπον, εαυτόν δε από την εις έκαστον χωρίον επίσκεψιν, ετίθετο εις τι ευρύ πεδίον και εδίδασκεν αυτόν επί δυσί και τρισίν ημέραις»². Κατά τον Σέργιο Μακραίο «συνέτρεχε πλήθος εκ των πόλεων και χωρίων όπου αν η και επηκολούθουν αυτό»³, και κατά τον Σάθα, «ο λαός κατά χιλιάδας παρηκολούθει τον περιλάλητον ιεροκήρυκα επισκεπτόμενον πάσαν χώραν και καλύβην, και διδάσκοντα δια πυρετώδους ευγλωττίας»⁴. Ο ίδιος συγγραφέας αναφερόμενος στη μορφή και τη φήμη του Αγίου - όταν κήρυττε στην Κεφαλλονιά και επέκρινε τις καταχρήσεις της αριστοκρατίας, που θέλησε γι' αυτό να τον απομακρύνει βίαια - αναφέρει ότι «ο Ενετός προβλεπτής βλέπων την πλειονότητα του λαού ενθουσιωδώς συνηγορούσαν υπέρ του Κοσμά ηναγκάσθη ν' απορρίψη τας περί βιαίας αποπομπής αυτού προτάσεις των αρχόντων»⁵. Και όταν αναγκάσθηκε να φύγει από τη νήσο και να πάει στη Ζάκυνθο, «δέκα πλοιάρια καταπεφορτωμένα από φιλακροάμονας Κεφαλλήνας συναπήλθον μετ' αυτού»⁶. Στην Κέρκυρα δε «αθρόα συνήρχοντο τα πλήθη από της παρακειμένης Στερεάς και των λοιπών νήσων»⁷, ώστε οι αρχές να φοβηθούν τη συρροή και να τον διατάξουν να φύγει.

Εντυπωσιακή είναι η πληροφορία που δίνει ο Βενετός σημαιοφόρος Francesco Zonza, ο οποίος συνάντησε τον Κοσμά και το πλήθος που τον ακολουθούσε στις Πεσσάδες, χωριό

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), ό.π. σελ. 10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 221.
  2. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σελ. 47.
  3. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, εν Βενετία τύποις του Χρόνου 1872, τόμος Γ', σελ. 276.
  4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 489.

στην περιοχή της Λιβαθώς της Κεφαλλονιάς. Ο Zonza, που αγνοούσε το όνομα του Αγίου, τον αναφέρει ως «gtesco missionario», εκτιμώντας προφανώς την κηρυκτική του δραστηριότητα. Δίνει την πληροφορία, ότι τον Έλληνα ιεροκήρυκα ακολουθούσαν 15.000 ως 16.000 πιστοί. Η πληροφορία αυτή μας βοηθά, παρόλη την υπερβολή της, να σχηματίσουμε μια ιδέα για το μεγάλο πλήθος, που ακολουθούσε τον Άγιο. Στη συνέχεια ο Zonza αναφέρει τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε ο Άγιος στα πλήθη και τα συναισθήματα και τη λατρεία του λαού προς το πρόσωπό του. Οι άνθρωποι έτρεχαν από πίσω του, του φιλούσαν τα χέρια και τα πόδια, σαν να ήταν ο Μεσσίας, ενώ και οι εκτός νόμου συμφιλιωνόταν με τους εχθρούς τους και ζούσαν ειρηνικά¹. Ο δε Προβλεπτής της Κεφαλλονιάς Antonio Pasta στην αναφορά του προς τον Giacomo Nani, στην Κέρκυρα, αν και δεν συναντήθηκε ποτέ με τον Πατροκοσμά, και οι πληροφορίες του βασίζονταν στις εμπειρίες των άλλων, φαίνεται εντυπωσιασμένος από την απήχηση του κηρύγματος του Κοσμά στο λαό, από το πλήθος που έτρεχε να τον ακούσει, από την αφιλοκέρδεια και γεμάτη στερήσεις ζωή του και από τη θαυμαστή επίδραση που ασκούσε και στους πιο άγριους κατοίκους του νησιού².

Αυτές οι μαρτυρίες, και πολλές ακόμη θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, δείχνουν τη μεγάλη φήμη που είχε ο Άγιος στον Ελλαδικό χώρο, ανάμεσα στο λαό τον απλό, που τον αγαπούσε και του είχε δώσει την καρδιά του. Τα πλήθη που τον ακολουθούσαν ήταν ο άξεστος, αλλά γνήσιος και θερμός ελληνικός λαός, ο παραμελημένος από τους σοφούς διδασκάλους της εποχής, ο δημιουργός της επανάστασεως του 21. Ο Άγιος Κοσμάς έδωσε τα πάντα γι' αυτόν το λαό και ο λαός τον ανέδειξε και τον ακολούθησε και τον ύψωσε, όσο κανένα άλλο της εποχής του, δίνοντάς του τέτοια φήμη, που θα τη ζήλευαν οι μεγάλοι διδάσκαλοι της εποχής του. Έτσι καταξιώνεται στα πλήθη ως λαϊκός ρήτορας, ως ένα κομμάτι του ίδιου του λαού, που γι' αυτό ακριβώς τον άκουγε και τον υπάκουε και συμμορφωνόταν με τις υποδείξεις του.

Η ανταπόκριση του ακροατηρίου και η συμμόρφωσή του με τα λόγια και τη Διδαχή του, είναι ένα άλλο στοιχείο από το οποίο φαίνεται το λαϊκό στίγμα του Αγίου. Το σχόλιο του βιογράφου του φανερώνει, αφενός τη σύσταση του ακροατηρίου του Πατροκοσμά και αφετέρου τη μεγάλη απήχηση, που είχε ο λόγος του στις ψυχές τους: «Τους αγρίους ημέρωσε, τους ληστές κατεπράυνε, τους ασπλάχνους και ανελεήμονας, έδειξεν ελεήμονας, τους ενευλαβείς έκαμεν ευλαβείς, τους αμαθείς και αγροίκους εις τα θεία εμαθήτευ-

1. Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 32 - 33 και 81.

2. Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 33 και 82 - 83.

σε, και τους έκαμε να συντρέχουν εις τας ιεράς ακολουθίας, και όλους απλώς τους αμαρτωλούς έφερεν εις μεγάλην μετάνοιαν και διόρθωσιν»¹.

Κανέννας κήρυκας του θείου λόγου και κανέννας διδάσκαλος δεν είδε ποτέ ο ίδιος τέτοια αποτελέσματα του κηρύγματος και της διδασκαλίας του. «Εισελθών εις Θεσσαλίαν, και πληροφορηθείς παρά των συνεταίρων του τα ελαττώματα και αμαρτήματα των ομογεγώνων του, ήλεγξεν αυτούς με τόσην επιτηδειότητα και πειθώ, ώστ' επροξένησε βαθειαν εντύπωσιν και φόβον εις τας ψυχάς του λαού. Ο πολυτελής ιματισμός των γυναικών, τα επί κεφαλής και επί του στήθους αυτών πολυάριθμα και πολυειδή χρυσάργυρα νομίσματα ηρέθισαν τον Ιεροκήρυκα να τ' αποδείξη δια της θείας γραφής ως πηγήν ψυχικής και σωματικής διαφθοράς! πεισθείσαι δε αι γυναίκες τα κατήργησαν ανυπερθέτως, επειδή υπέλαβον την διδαχήν αυτού ως θείαν εντολήν»².

Η συμπεριφορά αυτή των γυναικών της Θεσσαλίας θα επαναληφθεί πολλές φορές σε διάφορα μέρη, και είναι ένα αποδεικτικό στοιχείο της συμμορφώσεως του ακροατηρίου στο κήρυγμά του. Ο Ζώτος Μολοττός μακαρίζει τις γυναίκες της Ηπείρου «οίτινες έκτισαν διακόσια δέκα σχολεία με την αξίαν των κοσμημάτων και επροίκισαν αυτά με το περίσσευμα αυτών»³. Στα Ζαγοροχώρια και σε άλλα χωριά της Ηπείρου εξασφάλισε τη σύσταση και λειτουργία των Σχολείων «δι' εκποιήσεως παντός περιττού και μη αναγκαίου πράγματος των κατοίκων»⁴, ιδίως με την προθυμία των γυναικών να εκποιήσουν ό,τι πολύτιμο, χρυσό, αργυρό και μεταξωτό και να καταθέτουν στα πόδια του, «όχι μόνον τα πτωχά ή πλούσια στολίδια των, αλλά και οικογενειακά ασημικά και τιμαλφή ακόμη»⁵.

Η επίδραση του Πατροκοσμά στην ψυχή του λαού φαίνεται και από τις εσωτερικές αλλαγές και αλλοιώσεις ανθρώπων παραδομένων σε πάθη, κλοπές, ληστείες, αρπαγές, φόνους, έκλυτο βίο. Να επαναλάβουμε εδώ των Βενετών κατασκόπων και πρακτόρων τις πληροφορίες για την απήχηση του κηρύγματος και της συμμορφώσεως του λαού στα λόγια του Αγίου. Ο Francesco Zonza⁶ γράφει, «Che sino i stessi banditi rupero le loro armi, e vino-

1. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 17.

2. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρ. Φεραίου του Θετταλού*, ό.π. σελ. 47.

3. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό.π. τόμος Β', σελ. 620.

4. Ι. Λαμπρίδης, *Α' Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, σελ. 115, επίσης Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Μέρος Β' στα Άπαντα Κρυστάλλη, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967, σελ. 140.

5. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 2^{ος} 1985, σελ. 313.

6. Αναφορά του Francesco Zonza προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani, Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 33 και 81.

no ai di d' oggi co' loro nemici in buona pace», οι εκτός νόμου συμφιλωνόταν με τους εχθρούς τους και ζούσαν ειρηνικά και «ne lasciarono persino di depponere l' armi, per non picadere nelle primiere selleratezze»¹, από τη θαυμαστή επίδραση που ασκούσε και στους πιο άγριους κατοίκους του νησιού, συμπληρώνει ο Antonio Pasta.

Ο σύγχρονος ιστορικός της Κεφαλλονιάς, αριστοκράτης Λοβέρδος, εντυπωσιάζει με τα γραφόμενά του, ως προς τη δράση του Αγίου στο νησί και τη μεταβολή των ηθών των κατοίκων: «Πολέμια οικογένεια φαίνονται συμβιούσαι αδελφικώς, ασπαζόμεναι αλληλάς και αιτούμεναι αμοιβαίως συγχώρεσιν. Άνθρωποι διαπράξαντες βαρεία εγκλήματα φαίνοντο κλαίοντες πικρώς τα αμαρτήματα αυτών και πανταχόθεν προσερχόμενοι εις εξομολόγησιν. Γάμοι διαλελυμένοι από πολλών ετών πάλιν αποκαθίσταντο. Πόρνοι εγκατέλειπον το αισχρόν αυτών έργον και επέστρεφον πλήρεις μετανοίας και σωφροσύνης. Δεσποινίδες πλούσιαι και καλαί τα πολύτιμα αυτών κοσμήματα εδωρούντο τοις πτωχοίς ή τοις ναοίς. Δίκαι κατέπαυσαν. Κλοπιμαία επεστράφησαν. Υβρεις συνεχωρήθησαν. Άνθρωποι διεφθαρμένοι ενεδύοντο το μοναχικόν σχήμα και ηκολούθουν τον ιεροκήρυκα και εν ολίγαις ημέραις μετεβλήθη η όψις της νήσου και σύμπας ο λαός κατέστη μία οικογένεια»².

Σημαντική ήταν η αλλαγή του περίφημου κλεφταρματολού Τότσκα, τον οποίο συνάντησε ο Πατροκοσμάς, κατά το Φάνη Μιχαλόπουλο³, στο Ζαγόρι. Ο Λαμπρίδης αναφέρει, ότι ο Τότσκας επηρεάστηκε από τις συστάσεις του Κοσμά να παύσει τις ληστείες και τους φόνους, έγινε άλλος άνθρωπος και θέλοντας να δείξει τη μεταβολή του έκτισε το παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής στο Αλποχώρι, μοίρασε σαράντα κολυμβήθρες σε ισάριθμες κοινότητες (1776) και έκτισε μύλο στα Δερβίζανα (1779), που εξασφάλισε στην εκκλησία ετήσιο εισόδημα είκοσι λιρών⁴.

Ο Constantine Cavarnos στο έργο του St. Cosmas Aitolos γράφει: «Τα κηρύγματα του Πατροκοσμά ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικά. Επέφεραν μια άμεση και εσωτερική αλ-

-
1. Αναφορά του Προβλεπτή Κεφαληννίας Αντόνιο Pasta προς τον Giacomo Nani, Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης, Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 33 και 83.
  2. Κ. Λοβέρδος, *Ιστορία της νήσουΚεφαλληνίας*, μετάφραση από τα Ιταλικά Παύλος Γρατσιάνος, Κεφαλληνία 1888, σελ. 171.
  3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, Αθήνα 1968, σελ. 154.
  4. Ι. Λαμπρίδης, *Κουρεντιακά*, ό.π. σελ. 69 - 70, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 342, Alan Wace - Maurice Thompson. *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Εισαγωγή - Σχόλια Ν. Κατσάνης, Μετάφραση Π. Καραγιώργος, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989, σελ. 25 - 26.

λοίωση στους ακροατές του»¹. Αυτή ήταν η ανταπόκριση των ανθρώπων του λαού στο κήρυγμα και τις νουθεσίες του Αγίου, που δεν ήταν μια απλή παρακολούθηση της Διδαχής από περιέργεια ή θαυμασμό, αλλά πλήρης συμμόρφωση στο λόγο του με ριζικές αλλαγές στη ζωή τους. Νομίζω, κανένας διδάσκαλος του Γένους ή μεγάλος παιδαγωγός δεν είδε ποτέ τέτοια αποτελέσματα, κανένας δεν έγινε παραδεκτός και από τους αντιπάλους και εχθρούς του.

Ο λαϊκός χαρακτήρας του κηρύγματος του Αγίου φαίνεται ιδιαίτερα στη γλώσσα και στο ύφος του. Ο Αριστοτέλης στη «Ρητορική» του αναφέρει ότι εκείνο το λεκτικό και εκείνα τα επιχειρήματα είναι κομψά που ταχέως κατανοούνται, «λέξιν και ενθυμήματα ταύτ' είναι αστεία, όσα ποιεί ημίν μάθησιν ταχείαν»². Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί λέξεις και ύφος απλό, παίρνει στα χείλη του το λόγο του λαού, τον «άσηπτο δημοτικό λόγο»³. Έβλεπε πως στην κατάσταση που βρισκόταν ο λαός, εξαγριωμένος από την αμάθεια, που έμοιαζε περισσότερο με θηρίο - «**το γένος μας έπεσε εις αμάθειαν**»⁴ και «**δεν βλέπετε πως αγρίεψε το γένος μας από την αμάθειαν και εγίναμεν ωσάν τα θηρία**»⁵ - είχε ανάγκη από διδασκαλία απλή, νοητή απ' όλα τα κοινωνικά στρώματα, διατυπωμένη σε μια γλώσσα, που θα την καταλάβαιναν όλοι. Δε χρειαζόταν οι θεωρίες του Βούλγαρη, ούτε η Γραμματική του Παλαμά, ούτε η Λογική του Τζαρτζούλη, ούτε και η Ρητορική του αδελφού του Χρύσανθου. Το Ευαγγέλιο είχε όλες τις αναγεννητικές ιδέες που θα μπορούσαν να ξυπνήσουν τη συνείδηση των υποδούλων και η κοινή γλώσσα είχε όλη τη γοητεία της απλότητας και όλη τη φλόγα της εξάρσεως και έκλεινε όλον τον ενθουσιασμό της λαϊκής ψυχής. «Η γλώσσα ενός έθνους είναι ένα οργανικό σύνολο που ζει, αναπτύσσεται και πεθαίνει, όπως ένας ζωντανός οργανισμός. Η γλώσσα ενός λαού είναι η ίδια η ψυχή του λαού, που γίνεται αισθητή και ορατή. Σ' αυτή εκδηλώνεται ο χαρακτήρας του, η ιδιοσυγκρασία του, η ιδιορρυθμία του, ο τρόπος που σκέπτεται και που αισθάνεται. Κάθε έθνος σκέπτεται, όπως μιλάει και μιλάει, όπως σκέπτεται»⁶. Αυτό το γνώριζε ο Άγιος Κοσμάς και η απλή γλώσσα έγινε το εργαλείο και η σμίλη στα χέρια του, με την οποία κατόρθωσε να δουλέψει και να σμιλέψει στη λαϊκή ψυχή όλες τις αλήθειες της Πί-

1. «Cosmas sermons were exceedingly effective. They brought an immediate and profound inner transformation in his listeners», Cavarnos Constantine, *St. Cosmas Aitolos*, page 14.

2. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (10, 1410b 20-21), ό. π. σελ. 380.

3. Β. Μουστάκης, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, ό. π. σελ. 197

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 200.

5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Ε, σελ. 267.

6. Herder, *Σκέψεις περί γλώσσας*, περιοδ. Εστία 1887, Αθήνα 1887, τόμος 24, σελ. 630.

στεως και του Ελληνισμού. Είχε πιστέψει στις λαϊκές δυνάμεις και πάνω σ' αυτές θέλησε να δράσει άμεσα. Σκοπός του η διαπαιδαγώγηση και ο εξανθρωπισμός του Γένους. Επικοινωνήσε απ' ευθείας με το λαό χρησιμοποιώντας τον προφορικό, προσωπικό, ζωντανό λόγο. Το λόγο τον ανεπιτήδευτο, τον απέριττο και λιτό, ο οποίος έβγαινε από την ψυχή του, όντας βιωματικός, ζωηρός και πειστικός. Δε μπορούσε να μιλήσει σε άλλη γλώσσα, αρχαϊζουσα ή λογία, τη γλώσσα των Σχολείων και διδασκάλων της εποχής, γιατί τον ενδιέφερε ο λαός. Ο λαός ήθελε να κατανοήσει, να μορφωθεί, να συνεννοηθεί μαζί του.

Δεν τον ενδιέφεραν τον Άγιο Κοσμά οι γλωσσικοί καυγάδες της εποχής για το είδος της γλώσσας, που θα έπρεπε να επικρατήσει. Πολλοί υποστήριζαν τη γλώσσα του λαού και έδειχναν ότι ήθελαν να τον βοηθήσουν και ότι τάχα τον αγαπούσαν, αλλά στην πραγματικότητα τον αγνοούσαν, αφού κανένας από τους υπέρμαχους της γλώσσας του λαού δεν έσκυψε στα προβλήματά του, δεν αφουγκράστηκε τους καημούς του. Ενώ η Εκκλησία με τους εκπροσώπους της προσαρμόστηκε στην πραγματικότητα της εποχής της, πλησίασε τα πλήθη με τη λαλούμενη της εποχής γλώσσα. Ανάμεσά τους και ο Πατροκοσμάς. Πλησίασε το λαό ιδίως με τη γλώσσα του, την απλή, τη δική του γλώσσα και ας είχε ο ίδιος διδαχθεί και σπουδάσει τη γλώσσα των λογίων. Ο Άγιος Κοσμάς ξεκίνησε και έμεινε Διδάχος. Και Διδάχος σημαίνει Απόστολος, ο οποίος είναι αποφασισμένος για όλα, ο οποίος δεν χρησιμοποιεί βιβλία και θεωρίες, αλλά το Αποστολικό κήρυγμα στη γλώσσα του λαού, το βασικό μέσο επικοινωνίας με το λαό. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του πρώτου βιογράφου του Αγίου: «Ητο δε η διδαχή του, καθώς ημείς αυτήκοοι αυτής εγενόμεθα, απλουστάτη, ωσάν εκείνη των αλιέων»¹, δηλαδή των Αποστόλων και μαθητών του Χριστού. Δεν υπήρξε γλωσσικό πρόβλημα για τον Άγιο Κοσμά. Δεν προβληματίστηκε για το ποια γλώσσα θα χρησιμοποιούσε στο κήρυγμά του. Μιλούσε τη γλώσσα του λαού και ο λαός τη γλώσσα του Αγίου. Λαός και Άγιος ήταν ένα.

Η γλώσσα του είναι η "κοινή" της εποχής του. Χρησιμοποιεί συχνά λέξεις και φράσεις από το άμεσο αγροτικό περιβάλλον του, λέξεις ξενικές, γιατί αυτές αντιλαμβανόταν καλύτερα το ακροατήριό του, λέξεις από τη λόγια παράδοση και την εκκλησιαστική ορολογία, γνώριμες και προσιτές στο κοινό που τον παρακολουθούσε. Γιατί μια καλή προσέγγιση και επικοινωνία με το λαό, για να ικανοποιηθεί η ανάγκη της αμεσότητας, χρειάζεται συχνά να μιλάς στη "γλώσσα", που μιλάει και καταλαβαίνει ο λαός και όχι στη "λαϊκή" γλώσσα. Ο τρόπος εκφράσεως του Πατροκοσμά δεν ήταν λαϊκιστικός, όπως κάποιοι είπαν, αλλά λαϊκός για να γίνεται κατανοητός. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η

1. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 15.

γλώσσα του Πατροκοσμά ήταν ένα εκφραστικό όργανο πανελλήνια αποδεκτό και κατανοητό. Το θέμα της γλώσσας του Πατροκοσμά θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Και το ύφος του Αγίου είναι ανάλογο με τη γλώσσα του. Δεν είναι υποτονικό και άχρωμο, αλλά ο λόγος του έχει κίνηση και χρώμα προσωπικό. Έχει όλες τις αρετές του καλού ύφους, πείθει, ξεσηκώνει, τέρπει, προβληματίζει, διδάσκει. Το ύφος του Πατροκοσμά, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και το Δημήτριο, είναι ύφος μικτό, αφού άλλοτε είναι ρητορικό και λυρικό, άλλοτε αφηγηματικό και περιγραφικό, άλλοτε διαλογικό, παρουσιάζοντας μια ποικιλία θαυμαστή, όπως και η γλώσσα του. Η χρήση μεταφορών, παρομοιώσεων και εικόνων δίνει μια κομψότητα και μεγαλοπρέπεια στο ύφος του. «Τα αστεία εκ μεταφοράς τε της ανάλογον λέγεται και τω προ ομμάτων ποιείν»¹, η δε κομψότης του ύφους προέρχεται από τη χρησιμοποίηση της κατ' αναλογίαν μεταφοράς και από το ζωντάνεμα των εικόνων μπρος στα μάτια των ακροατών. Ο δυνατός λόγος του Αγίου με τη χρησιμοποίηση σχημάτων λόγου και συνθέτων λέξεων κάνουν το ύφος «δεινό»², σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Δημητρίου, αφού «και γαρ πράγματά τινα εξ εαυτών εστι δεινά, ώστε τους λέγοντας αυτά δεινούς δοκείν»³ και «το εξείρεσθαι πως λαμβανόμενον ου μέγεθος ποιεί μόνον, αλλά και δεινότητα»⁴. Βρίσκει κατάλληλες λέξεις, φαιδρές και ευχάριστες, χρησιμοποιεί χαριτωμένες εκφράσεις, που θα μιλήσουν κατευθείαν στο μυαλό και στη καρδιά των ακροατών του, κάνοντας έτσι το ύφος του γλαφυρό, αφού «ο γλαφυρός λόγος χαριεντισμός και ιλαρός λόγος εστί»⁵. Αλλά και λιτό χαρακτηρίζεται το ύφος του Αγίου με τη σαφήνεια, συντομία, ενάργεια, πειστικότητα στο λόγο⁶, τα οποία,

1. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (11, 1411b 21 - 22), ό. π. σελ. 386.

2. «Δεινός χαρακτήρ», ως ιδιαίτερος τύπος του ύφους υπάρχει μόνο στο Δημήτριο. Δεν του είναι εύκολο να ξεχωρίσει το «δεινό χαρακτήρα» από τον «μεγαλοπρεπή» και να του δώσει έκτυπα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Δημήτριος (Φαληρέυς ή Ταρσεύς), *Περί Ερμηνείας*, Εισαγωγή Παναγή Λεκατσά, ό. π. σελ. 20.

3. Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (V, 1, 240), ό. π. σελ. 186.

4. Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (V, 3, 277), ό. π. σελ. 202.

5. Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (III, 1, 128), ό. π. σελ. 126.

6. «...μάλιστα δε σαφή χρη την λέξιν είναι. Το δε σαφές εν πλείοσιν», Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (IV 1, 191), σελ. 160, «ήδιον γαρ πως το συντομώτερον ή σαφέστερον», (IV, 1, 197), σελ. 164. Ο σύντομος λόγος έχει ζωντάνια, παραστατικότητα και πειστικότητα, «η ενάργεια πρώτα μεν εξ ακριβολογίας και του παραλείπειν μηδέν» (IV, 2, 209), σελ. 170. Η πειστικότητα βρίσκεται στη σαφήνεια και στο συνηθισμένο, «το πιθανόν δε εν δυοίν, εν τε τω σαφεί και συνήθει, το γαρ ασαφές και ασύνηθες απίθανον», (IV, 3, 221), σελ. 176.

κατά τον Δημήτριο, είναι τα χαρακτηριστικά του λιτού ύφους.

Εκτός των παραπάνω χαρακτηριστικών, το ύφος του Πατροκοσμά έχει και χαρακτήρα παρακλητικό και συμβουλευτικό. Μιλάει με ευγένεια, διακριτικότητα και αγάπη, αντιμετωπίζει τους ακροατές του ως αδελφούς, **«ώρα λοιπόν, αδελφοί μου, ιδού οπού τελιώνω, διότι εμπήσα πολλά και γνωρίζω οπού σας εβάρυνα, όμως η αγάπη η πολλή οπού σας έχω με επαρακίνησε να μακρύνω τον λόγον και να με συμπαθήσετε»¹**, δεν εξακοντίζει εναντίον τους απειλές και κατάρες, δεν μετράει τις ατέλειές τους με βάση το Ευαγγέλιο που δεν γνωρίζουν καλά, αλλά με βάση την απέραντη αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο, ο οποίος αγνοεί βασικές αλήθειες, αλλά έχει όλη τη διάθεση να μάθει. Τους μιλάει περισσότερο για την αγάπη και ευσπλαχνία του Θεού, ο οποίος είναι έτοιμος να τους συγχωρέσει: **«Και άμποτες να ευσπλαχνισθή ο Κύριος και να συχωρήση τα αμαρτήματά σας και να φυτεύση και να ριζώση εις την καρδίαν σας τα θεία λόγια ταύτα, να απεράσετε και εδώ καλά, ειρηνικά και αγαπημένα και μετά ταύτα να σας αξιώση να πηγαίνετε εξωμολογημένοι, κοινωνημένοι και διορθωμένοι να κατοικήσετε εις τον Παράδεισον, εις την παιρίδα μας την αληθινήν και αιώνιον...»¹**. Δεν κρατάει τους ακροατές του σε απόσταση, αλλά τους τοποθετεί στο ίδιο με αυτόν, επίπεδο, θέλει να έχουν γνώμη και να την εκφράζουν, **«εγώ σας συμβουλεύω, αμή δεν με συμβουλευετε και η ευγένειά σας; Η δουλειά η εδική μου είναι και εδική σας, είναι της πίστεώς μας, του γένους μας»²**, και μ' αυτόν τον τρόπο δίνει πειστικότητα στο ύφος του, αμεσότητα και προσωπικό τόνο.

Ο λαϊκός χαρακτήρας της Διδαχής του Πατροκοσμά φαίνεται και στο ζωντανό διάλογο, τον οποίο συχνά χρησιμοποιεί στο λόγο του. Πολλές φορές χρησιμοποιεί τη ρητορική ερώτηση, ρωτάει και απαντάει ο ίδιος, η οποία δίνει μια φυσικότητα και αμεσότητα στα λεγόμενά του: **«Τώρα και εγώ οπού ήλθα και κοπιάζω, είναι καλά να μη με δώσετε κομμάτι παρηγοριά, κομμάτι πληρωμή; Και τι πληρωμή θέλετε να με δώσετε; Άσπρα; Γρόσια; Φλώρια; Και τι ναν τα κάμω; Εγώ με την χάριν του Θεού, μήτε σακκούλα έχω, μήτε κασέλα, μήτε σπίτι, μήτε άλλο ράσο απ' αυτό που φορώ... Αμή τι είναι η πληρωμή μου; Να καθίσετε από πέντε δέκα να συνομιλήσετε αυτά τα θεία νοήματα, να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας δια να σας προξενίσουν την ζωήν την αιώνιον»³**. Άλλοτε κατά τη ρύμη του λόγου του, διακόπτει και κάνει ερωτήσεις στους ακρο-

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 180.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α1, σελ. 139.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α1, σελ. 140.

ατές του, αρχίζοντας έτσι έναν ζωντανό και άμεσο διάλογο:

- **«Εδώ, χριστιανοί μου, πως πηγαίνετε; Κάνετε λακρινιά μέσα εις την εκκλησίαν; Κάνομε, άγιε του Θεού.**
- **Αμή η αγιωσύνη σας, άγιοι ιερείς, τι τους λέγετε;**
- **Τους λέγομε να μην κουβεντιάζουνε, μα αυτοί δεν μας ακούν.**
- **Και τι είναι η αφορμή και δεν σας ακούν;»¹**

Αυτός ο άμεσος διάλογος κάνει δεκτικούς τους ακροατές του, έτοιμους να συμμορφωθούν στο λόγο το και να επιλέξουν αβίαστα για τη συμμετοχή τους στην ακρόαση της διδασκαλίας του ή στα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

- **«Τώρα τι σας φαίνεται εύλογον, αδελφοί μου, να κάμω; Να πηγαίνω ή να καθίσω;**
- **Να καθίσης, άγιε του Θεού.**
- **Καλά, παιδιά μου, ας είναι, δια την αγάπη του Χριστού μου και δια την αγάπη σας, κάθομαι. Μόνον να συμμαζωχθήτε εις τες οκτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίριαν να μεσιτεύση εις τον Χριστόν...»².**

Μ' αυτό τον τρόπο δίνει, αφενός κίνηση στο λόγο του και αφετέρου αμεσότητα και φυσικότητα στη Διδαχή του. Ομως το θέμα της γλώσσας του Πατροκοσμά, θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του λαϊκού χαρακτήρα του Πατροκοσμά είναι η **χρήση παραδειγμάτων από τη ζωή των Αγίων**. Είναι γεμάτες οι Διδαχές του από παραδείγματα, τα οποία θεωρεί πολύ απαραίτητα για το πλησίασμα της λαϊκής ψυχής. Το παράδειγμα μιλάει κατευθείαν στη ψυχή του λαού. Η ζωή ενός Αγίου είναι το καλύτερο πρότυπο, το καλύτερο παράδειγμα προς μίμηση, γιατί κινεί το θαυμασμό και συγχρόνως τις πιο ευαίσθητες χορδές της ψυχής, που θέλει να αντιγράψει τον Άγιο βάζοντάς τον για πρότυπο. Η καλύτερη ομιλία για μετάνοια, το πιο ωφέλιμο κήρυγμα είναι η εξιστόρηση της ζωής της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας: **«Η οσία Μαρία ήτον δώδεκα χρονών κορίτσι. Έπεσεν εις τας χείρας του Διαβόλου, ημέρα και νύκτα ευρισκότουν εις την αμαρτίαν. Την εφώτισεν ο πανάγαθος Θεός και φεύγει από τον κόσμον και επήγεν εις την έρημον. Εκεί εκαθότουν και ασκήτευε σαράντα χρόνους και με τρία ψωμιά απέρασε την ζωήν της και εκαθαρίσθη και έγινε ωσάν άγγελος. Θέλοντας ο Κύριος να την αναπαύση**

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 192.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 206.

έστειλεν ένα άγιον ασκηπίν, τον αββά Ζωσιμά να την εξομολογήση και να την μεταλάβη τα Άχραντα Μυστήρια. Και έβλεπεν την αγίαν ο ασκηπής και έστεκε μίαν πίκυν υψηλά απάνου από την γην. Την εξομολόγησε, την εμετάλαβε τα Άχραντα Μυστήρια, ύστερα επαρέδωκε την αγίαν ψυχίν εις φας χείρας του παναγάθου Θεού και επήγεν εις τον Παράδεισον να χαίρεται μαζί με τους αγγέλους πάντοτε. Ανίσως και είναι κανένας εδώ από την ευγενείαν σας, άνδρας ή γυναίκα, ωσάν την οσίαν Μαρίαν, ή γουν πόρνος, αυτήν την ώραν ας κλαύση, ας μετανοήση, τώρα οπού έχει καιρόν. Και να είναι βέβαιος πως σώνει εκείνον, καθώς έσωσε και την οσίαν Μαρίαν»¹.

Και η καλύτερη διδασκαλία για τη σεμνότητα και την αιδώ της γυναίκας, είναι η εξιστόρηση των "κοσμημάτων" της Αγίας Παρασκευής: «Η Αγία Παρασκευή ήτον δώδεκα χρονών κορίτσι από γένος ευγενικόν... Κάνει ένα πύργον υψηλόν και δυνατόν, έβαλε τα πράγματά της όλα μέσα, έβαφε τα μάτια της με μαυράδι, έβανε σκουλαρίκια εις τα αυτιά της, έβαφε το πρόσωπό της και τα χείλη της με κοκκινάδι, έβανε γερδάνια εις τον λαιμόν της, είχε και δακτυλίδια εις τα δάκτυλά της, είχε και ένα ζωνάρι μαλαματένιο εις την μέσση της, βάνει και ένα φόρεμα πολλά ωραιότατο και παπούτσια ως μίαν πιθαμίν από τα άλλα κορίτσια υψηλά. Με αυτά εστολιζότουσε η Αγία. Είναι εδώ κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται; Ας πάρη παράδειγμα να στολίζεται ωσάν την Αγίαν Παρασκευή. Τώρα να ιδούμεν ποίος είναι ο πύργος ο υψηλός. Ο υψηλός και δυνατός πύργος είναι ο ουρανός οπού εμοίρασεν όλα της τα πράγματα ελεημοσύνην και τα έστειλε με τους πωχούς εις τον Παράδεισον. Με τι έβαφε τα μάτια της; Όχι με μαυράδι ωσάν μερικές γυναίκες ανόητες οπού βάνουν δια να φαίνονται εύμορφες εις τους άνδρας, αλλά εσηκωνότουں κάθε αυγή ενθυμώντας τες αμαρτίες των χριστιανών και έκλαιε βαρώντας το πρόσωπό της και βρέχοντας με τα δάκρυα. Ποία είναι τα σκουλαρίκια; Είχε τα αυτιά της ανοικτά στέκοντας με ευλάβειαν δια να ακούη το ιερόν και άγιον Ευαγγέλιον. Με τι έβαφε τα χείλη της; Όχι με κοκκινάδι, αλλά λέγοντας το «Κύριε Ιησού Χριστέ», με την αλήθειαν. Ποίον είναι το γερδάνι οπού είχεν εις τον λαιμόν της; Είναι από τες νηστείες οπού έκανε και ελαμπεν ο λαιμός της ωσάν τον ήλιον. Ποία είναι τα δακτυλίδια; Είναι από τες πολλές μετάνοιες οπού έκαμνε και εγίνοντιο κόμποι κόμποι τα δάκτυλά της. Ποίον είναι το ζωνάρι το μαλαματένιο; Είναι η παρθενία οπού εφύλαγεν εις όλην της την ζωήν. Ποίον είναι το φόρεμα; Είναι η εντροπή οπού είχεν εις του λόγου της και ο φόβος

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Δ, σελ. 255 - 256.

του Θεού οπού την εσκέπαζε. Ποία είναι τα παπούτσια τα υψηλά; Είναι ο νους της οπού τον είχεν εις τον ουρανόν και δεν τον είχεν εις την γην να στοχάζεται ταύτα τα μάτια, τα ψεύτικα, τα γήινα ωσάν τα άλλα κορίτσια. Έτσι εστολιζότουε η Αγία. Ανίσως και είναι κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται ωσάν την Αγίαν Παρασκευήν, να στοχασθή τι έκαμεν η Αγία να κάμη και εκείνη δια να σωθή¹. Με τα παραδείγματα ο Άγιος παιδαγωγός βοηθά στη εύρεση προτύπων για μίμηση και εφαρμογή της διδασκαλίας του.

Και παραδείγματα από την καθημερινή ζωή και πραγματικότητα χρησιμοποιεί ο Πατροκοσμάς, που τον φέρνουν πολύ κοντά στον ακροατή, ο οποίος μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί εύκολα να κατανοήσει και τις πιο μεγάλες αλήθειες. Ο Nomikos Vaporis γράφει: «Μίλησε στη γλώσσα τους, παίρνοντας παραδείγματα από τις εμπειρίες τους και το περιβάλλον τους με τα οποία ήταν οικείο»². Δόγματα της πίστεώς μας τα δίνει απλά στους ακροατές του με εικόνες βγαλμένες μέσα από τη ζωή, χρησιμοποιώντας ως υλικό απλά πράγματα, που όμως εκπροσωπούσαν μεγάλες αλήθειες. Το δόγμα της Αγίας Τριάδος δεν θα μπορούσαν να το κατανοήσουν οι αγράμματοι ραγιάδες με κανένα άλλο τρόπο, παρά μόνο με τις γνωστές τους εικόνες της φωτιάς και του νερού. Η φωτιά για να ανάψει χρειάζεται και την πέτρα και το τσακουμάκι και την ίσκα: **«Χωρίς την πέτραν, το τσακουμάκι και την ίσκαν, φωτιά δεν πιάνει καθώς δεν ημπορούν να λείψουν τα τρία ομού, έτσι και η Αγία Τριάς τρία είναι και ένα»** Και το νερό, ενώ είναι ένα, έχει τη μορφή άλλοτε του χαλαζιού και άλλοτε του χιονιού. **«Η καθώς το νερόν είναι ένα, το χαλάζι και το χιόνι, τρία μιας φύσεως και τα τρία»³**. Συνεχίζει με πιο δύσκολο παράδειγμα, την ψυχή, το λόγο και την πνοή, για να δώσει τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδας και να προχωρήσει στη διδασκαλία του με το δόγμα της Θείας Ενανθρωπίσεως. **«Η ψυχή είναι μία' ένα πρόσωπον γεννά τον λόγον' είναι και η πνοή' είναι της ψυχής και όχι του σώματος. Η μεν ψυχή είναι εις τύπον του Πατρός, ο δε λόγος της ψυχής είναι εις τύπον του Υιού και Λόγου του Θεού, η δε πνοή της ψυχής εις τύπον του Παναγίου Πνεύματος. Η ψυχή γεννά τον λόγον με το νουν, και δεύτερον τον γεννούν τον λόγον**

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Δ, σελ. 256 - 257.

2. «He spoke in their language, taking his illustrations from the experiences and surroundings with which they were familiar», Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 5.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Παράδειγμα Ε', σελ. 82, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 421.

τα κείλη. Καθώς ο λόγος γεννάται από την ψυχήν πρώτον, και δεν φανερώνεται, και δεύτερον με τα κείλη γίνεται φανερός, ούτως ο Υιός και Λόγος του Θεού εγεννήθη προ των αιώνων από τον Θεόν και Πατέρα. Αλλά δεν εφανερώνετο εις τους ανθρώπους, αμή έσπεκεν εις τον κόλπον του Πατρός. Έτι και δεύτερον εγεννήθη εκ των κειλέων των προφητών και εκ της πανάγνου Μαρίας της αειπαρθένου και τότε έγινε φανερός εις όλον τον κόσμον»¹. Ο λόγος του απλός και κατανοητός, τα παραδείγματα εύστοχα και έτσι οι δογματικές αλήθειες γίνονται κτήμα των ακροατών του.

Η μεγάλη φήμη του Πατροκοσμά, που τον έκανε γνωστό σε Έλληνες και Τούρκους, Εβραίους και Βενετούς, πολύ πριν τον συναντήσουν, η πλήρης ανταπόκριση και συμμόρφωση του ακροατηρίου στο κήρυγμά του, ο ζωντανός και ζεστός διάλογος, η απλή γλώσσα και το ύφος του, η χρήση παραδειγμάτων από την ζωή των Αγίων και την καθημερινή ζωή και τις απασχολήσεις των ακροατών του, αποδεικνύουν το λαϊκό χαρακτήρα του λόγου του, με τον οποίο ο Άγιος γνώριζε να τους πλησιάζει και να γίνεται ένα με τους απλούς αποδέκτες της Διδαχής του. Ο Πατροκοσμάς «υπήρξε ο μοναδικός λαϊκός ρήτορας της εποχής του, που είχε μια τόσο πλατιά απήχηση στις μεγάλες μάζες του λαού»².

-
1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Παράδειγμα Ε', σελ. 82 - 83, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 421.
  2. Αρτεμη Κυριακού- Ξανθοπούλου, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών, τόμος 5, σελ. 43.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

3.3. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

3.3.1. Η ΓΛΩΣΣΑ ΠΟΥ ΜΙΛΟΥΣΕ Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟΣΜΑΣ

Ο Σολωμός στο “Διάλογό” του γράφει: «Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα; Εκείνη άρχισε να πατεί τα κεφάλια τα τούρκικα, τούτη θέλει πατήσει ογλήγορα τα σοφολογιωτατίστικα’ και έπειτα αγκαλιασμένες και οι δύο θέλει προχωρήσουν εις το δρόμο της δόξας» και σε άλλο μέρος σημειώνει: «Ως τότε θα πηγαίνει ομπρός αυτή η υπόθεση; ένας λαός από το ένα μέρος να ομιλεί σ’ έναν τρόπον, ολίγοι άνθρωποι από το άλλο να ελπίζουν να κάμουν τον λαόν να ομιλεί μίαν γλώσσαν δικήν τους;»¹ Και ο Πατροκοσμάς, δεν είχε τίποτε άλλο στο νου του, πάρεξ ελευθερία, γλώσσα και παιδεία. Σε μια εποχή, που οι μεγάλοι διδάσκαλοι του Γένους φιλονικούσαν για τη γλώσσα, που θα έπρεπε να μιλάει ο λαός και οι ίδιοι μιλούσαν σε γλώσσα ακατανόητη για το λαό, ο Πατροκοσμάς αφουγκράστηκε τις ανάγκες του λαού, είδε τι πραγματικά είχε ανάγκη ο λαός και μίλησε τη γλώσσα του λαού. Σε κάθε έθνος αναδεικνύονται μεγάλοι «όσοι άντλησαν από τους θησαυρούς του λαού, όσοι μίλησαν, σαν να μίλησε ο ίδιος ο λαός»². Ο Πατροκοσμάς και άντλησε από τους θησαυρούς του λαού και μίλησε με το στόμα του λαού, γι’ αυτό και αναδείχθηκε και καταξιώθηκε από το λαό.

Σε ποια γλώσσα όμως μιλούσε ο Πατροκοσμάς; Οι περισσότεροι μελετητές έχουν τη γνώμη ότι ο Άγιος ήταν θερμός δημοτικιστής, ότι ήταν από εκείνους που αγωνίστηκαν για την ομιλία και την καθιέρωση της γλώσσας του λαού, της δημοτικής. Ο Παπακυριακού αναφέρει ότι «εκ των τριών μορφών της Ελληνικής γλώσσης, αρχαίας, καθαρευούσης και δημοτικής, προετίμησε την δημοτικήν γλώσσαν δια να κατανοήται υπό του λαού»³, ο Μπαλάνος ότι μιλούσε «γλώσσαν καθαράν δημοτικήν»⁴, ο δε Cavanaugh Constantine στο έρ

1. Δ. Σολωμός, *Διάλογος*, Άπαντα, εκδ. Φιλολογική, Αθήναι χχ, σελ. 338, επίσης Εμμ. Κριαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα*, περ. “Φιλόλογος”, τόμ. Δ΄, Σεπτέμ. 1979, τεύχ. 17, σελ. 135.

2. Herder, *Σκέψεις περί γλώσσης*, “Εστία”, τόμος 24, Αθήνα 1887, σελ. 630.

3. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά Αιτωλού, ιερομάρτυρος & ισαποστόλου, Διδαχαί, Επιστολαί και Μαρτύριον*, ό.π. σελ. 6.

4. Δ. Μπαλάνος, *Η Εκκλησιαστική Ρητορική από των χρόνων της δουλείας*, περ. Νέα Εστία, 16 (1942), σελ. 10.

γο του *St. Cosmas Aitolos* γράφει ότι «η γλώσσα την οποία χρησιμοποίησε για να μεταδώσει το μήνυμά του ήταν η δημοτική ομιλούμενη ελληνική. Επέλεξε αυτή τη γλώσσα έτσι ώστε όλοι οι ακροατές του και οι νέοι και οι γέροι και οι εγγράμματοι (λόγιοι) και οι αγράμματοι να μπορούν να τον κατανοήσουν χωρίς δυσκολία»¹. Οι Διδαχές του Αγίου είναι «ένας σταράτος δημοτικός λόγος» στον 18^ο αιώνα, κατά το μελετητή του Αγίου Κ. Κώνστα². Ο Ιστορικός της Κεφαλληνίας Ηλίας Τσιτσέλης, αναφερόμενος στη γλώσσα του Αγίου, γράφει: «Σώζονται δε και τινες χειρόγραφοι αυτού λόγοι εις κοινήν γλώσσαν γεγραμμένοι»³. «Αι Διδαχαί του μακαρίου Κοσμά εις καταληπτήν υπό πάντων απαγγελόμεναι γλώσσαν, επροξένησαν μεγίστην εντύπωσιν», γράφει ο Σάθας⁴ και «εις καταληπτήν τω λαώ γλώσσαν λεγόμεναι», αναφέρει ο Μολοττός⁵ ενώ ο Ευαγγελίδης⁶ εγκωμιάζει την «απλήν και καταληπτήν εις τον λαόν» γλώσσα του Πατροκοσμά. Αλλά και οι μεταγενέστεροι μελετητές του έργου του Αγίου αναφέρουν την «εύληπτη γλώσσα»⁷ του, «τη γλώσσα του λαού»⁸, με την οποία τον κέρδισε ο λαός, αλλά και αυτός κέρδισε το λαό. «Τάλεγε στη γλώσσα του λαού μας τη χωριάτικη, με τα καταφαγωμένα φωνήεντα, για να τον καταλαβαίνουν», σημειώνει ο Μ. Σταφυλάς⁹.

Ο Άγιος των ελληνικών γραμμάτων χρησιμοποίησε το γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας του λαού για να μπορέσει να βρει απήχηση ο λόγος του. «Ο “δημοτικισμός” όμως του Πατροκοσμά δεν ήταν τεχνητός, αλλά φυσικός και αβίαστος»¹⁰. Στο λόγο του σώζεται

-
1. «The language he used to convey his message was the demotic, spoken Greek. He chose this language so that all who listened, both the old and the young, the literate and the illiterate, could understand him without and difficulty», Constantine Cavarnos, *St. Cosmas Aitolos*. page 15.
  2. Κ. Κώνστας, *Οι Διδαχές του Αγίου Κοσμά Αιτωλού, ένας σταράτος δημοτικός λόγος τον 18^ο αιώνα*, εφημ. Ανεξάρτητος Μεσολογγίου και Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 1 / 9 / 1969.
  3. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, εν Αθήναις, τύποις Παρασκευά Λεωνή, 1904, τόμος Α', σελ. 272.
  4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό.π. σελ. 489.
  5. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό.π. τόμος Β', σελ. 616.
  6. Δ. Ευαγγελίδης, *Η Βόρειος Ήπειρος*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1919, σελ. 91.
  7. Φιλ. Κολοβός, *Η παιδεία στις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού*, περ. Διαλέξεις, τόμος 1, τεύχ. 5, Φεβρουάριος 1974, σελ. 414.
  8. Κ. Δημαράς, Θ. *Ιστορία Ν. Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 128.
  9. Μιχ. Σταφυλάς, *Ο Πατροκοσμάς*, ό. π. σελ. 4.
  10. Γ. Μεταλληνός, *Κοσμάς Αιτωλός*, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Αθήνα χχ τόμ. 35, σελ. 247.

ατόφιος ο γλωσσικός πλούτος της εποχής του. Γνωρίζει την ελληνική γλώσσα σε όλη της την εξέλιξη και τη διαχρονικότητα, η οποία «αποτελεί προϊόν αδιάκοπης εξέλιξης 40 και πλέον αιώνων»¹. Η γλώσσα είναι μία, η Ελληνική. «Η γλώσσα των Ελλήνων απ' την εποχή του Ομήρου, είναι μία και αδιαίρετη... Τα γλωσσικά σύμβολα είναι αναλλοίωτα μέσα στο στόμα του Λαού, επί χιλιάδες χρόνια. Αυτό είναι το μεγαλείο των Ελλήνων, ότι εκράτησαν ως Λαός, στο στόμα τους αναλλοίωτα τα λεκτικά τους σύμβολα»², γράφει ο Φιλόσοφος Καθηγητής Ι. Θεοδωρακόπουλος.

Η Ελληνική αποτελεί «μοναδικό παράδειγμα γλώσσας με αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια και με τέτοια δομική και λεξιλογική συνοχή που να επιτρέπει να μιλάμε για μια ενιαία ελληνική γλώσσα από την αρχαιότητα έως σήμερα»³. Βέβαια, η γλώσσα ουδέποτε μένει στάσιμος, αλλάζει απ' την ίδια τη ζωή του έθνους. Δεν είναι κάτι το στατικό, αλλά κάτι το δυναμικό, το ζωντανό, το συνεχώς εξελισσόμενο. Γι' αυτό, «μεταβολές στην προφορά, στη γραμματικοσυντακτική δομή και στο λεξιλόγιο της Ελληνικής πραγματοποιήθηκαν πολλές. Ωστόσο, ούτε η δομική φυσιογνωμία της Ελληνικής ούτε το λεξιλόγιό της αλλοιώθηκαν τόσο πολύ ώστε να μη γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για την ίδια γλώσ-

-
1. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε. Αθήνα 1998, σελ. 17.
  2. Δημήτριος Κουτσουλέλος, *Παιδεία και αληθινή γλώσσα*, περ. "Στερεά Ελλάς", Σεπτ. 1985. σελ. 29.
  3. «Όταν μιλάμε για ενιαία ελληνική γλώσσα, εννοούμε ότι ο ίδιος ο λαός, οι Έλληνες, στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, την Ελλάδα, χωρίς διακοπή 40 αιώνες τώρα μιλάει και γράφει - με την ίδια γραφή (από τον 8^ο αιώνα) και την ίδια ορθογραφία (από το 400 π.Χ.) - την ίδια γλώσσα, την Ελληνική. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι η γλώσσα του Ξενοφώντος ή του Πλάτωνος ή του Πλουτάρχου είναι φωνολογικά, γραμματικά και λεξιλογικά ίδια κι απaráλλακτη η γλώσσα που μιλάμε και γράφουμε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα» ή στην αρχή του 21^{ου}. «Ο δομικός σκελετός της Ελληνικής, τα κύρια χαρακτηριστικά της δομής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εξακολουθούν να προσδιορίζουν τη φυσιογνωμία και της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας, γιατί οι αλλαγές που έγιναν αφορούν, κυρίως, στη δήλωση των δομικών κατηγοριών (σε καταλήξεις, σε φθόγγους κ.λ.π.) και όχι στις ίδιες τις δομικές κατηγορίες. Ως προς το λεξιλόγιο της Ελληνικής, τα «επιστροφικά κινήματα» του Αττικισμού (αρχαίου και βυζαντινού), του καθαρισμού (κοραϊκού και μετακοραϊκού), της αρχαϊζουσας και της μετέπειτα καθαρεύουσας εδημιούργησαν μια στενή σχέση της νεότερης προς την αρχαία ελληνική γλώσσα, που με τη διαδικασία της αναβίωσης αρχαίων και παλιότερων λέξεων έρχεται να συμπληρώσει τη φυσική - και εκτεταμένη στην Ελληνική - διαδικασία της επιβίωσης παραδοσιακών λέξεων». Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό. π. σελ. 18.

σα»¹. Παρ' όλες τις ιστορικές αλλαγές, ως ζωντανός οργανισμός η Ελληνική γλώσσα, πήρε διάφορες μορφές, και χωρίς να χάσει την αρχική της υπόσταση, είναι η ίδια γλώσσα των αρχαίων κλασικών συγγραφέων και ποιητών. Η Ελληνική είναι η αιώνια γλώσσα, και κατά τη ρήση του Uncle Dudley, «σχεδόν ό,τι καλύτερο έχει πει ο άνθρωπος, το έχει πει στα Ελληνικά»².

Ο Πατροκοσμάς γνώριζε καλά την Ελληνική γλώσσα, αφού τη σπούδασε και τη μελέτησε ο ίδιος μέσα από τα κείμενα των Αρχαίων Ελλήνων, της Παλαιάς Διαθήκης με τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, της Καινής Διαθήκης, εντρύφησε στα έργα των Πατέρων, της Υμνογραφίας και Χριστιανικής Λατρείας, αλλά διάβασε και τις λαϊκές φυλλάδες της εποχής του. Γι' αυτό ο Άγιος χρησιμοποιεί με άνεση, ανάλογα με την περίπτωση, διάφορες γλωσσικές μορφές της μιας και αδιαίρετης Ελληνικής γλώσσας. Ούτε ο Θουκυδίδης έγραψε στη γλώσσα που έγραψε ο Ηρόδοτος, ούτε ο Ξενοφώντας στη γλώσσα του Θουκυδίδη, ούτε ο Αρριανός έγραψε στη γλώσσα του Ξενοφόντα... Η γλώσσα δεν μπαίνει σε καλούπια, είναι φλέβα ζωής και εξελίσσεται. Ούτε επίσης η γλώσσα είναι θέμα λέξεων ή καταλήξεων, δεν αλλοιώνεται, ούτε επαληθεύεται ανάλογα με τις καταλήξεις. Είναι η μόνη ομόλογη έκφραση της εσωτερικής μας αλήθειας, που δεν παραβιάζει τα βιώματά μας, γιατί δεν χωρίζεται από αυτά. Ο Πατροκοσμάς είχε συλλάβει από νωρίς το μέλλον του Ελληνισμού, γι' αυτό και μίλησε στη γλώσσα του λαού. Στη μελέτη της γλώσσας που μιλούσε ο Πατροκοσμάς θα μας βοηθήσει να δούμε, τι γλώσσα μιλούσε ο λαός εκείνη την εποχή και πως την αποκαλούσαν αυτή τη γλώσσα.

Μέσα στο 18^ο αιώνα, παράλληλα με τη χρησιμοποίηση της αρχαϊκής γλώσσας, έγιναν μεγάλες προσπάθειες να γραφεί η νέα γλώσσα, η γλώσσα του λαού, η ονομαζόμενη “λαϊκή” ή “απλή”, “γραικική” ή “κοινή”, “βάρβαρος”, “μιζοβάρβαρος” ή “χυδαία”, όπως την αποκαλούσαν οι αρχαιότες και καθαρευουσιάνοι. Τις γέννησε και τις επέβαλε η χτυπητή αντίθεση της καθιερωμένης αρχαϊκής με την πραγματική γλώσσα του έθνους, που έμενε αμόρφωτο και δεν μπορούσε να τη χειριστεί ούτε να την καταλάβει. Όπως αναφέραμε, οι προσπάθειες αυτές έγιναν από την Εκκλησία, από κληρικούς όλων των βαθμίδων, που στοχάζονταν τις ανάγκες του λαού για ηθικοποίηση, για κήρυγμα απλό, στη γλώσσα του και λαϊκή παιδεία. Οι προσπάθειες της Εκκλησίας έγιναν πιο έντονες, όταν είδε να οργιάζει η ξένη προπαγάνδα χρησιμοποιώντας τη γλώσσα του λαού και έτσι η ορθόδοξη αντιπροπαγανδιστική κίνηση για να προφυλάξει τους ορθοδόξους ραγιάδες

1. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό. π. σελ. 18.

2. Ιωάννης Σιώλας, *Σπουδαιότητα και αξία της Ελληνικής γλώσσας*, ‘Ελληνική Διεθνής Γλώσσα, έτος 2^ο, τόμος Α΄, τεύχος 7-8 (1991), σελ. 45.

χρησιμοποίησε και αυτή την απλή γλώσσα. Φυσικά την απλή γλώσσα μεταχειρίζονται και οι λιγότερο μορφωμένοι ή όσοι απευθύνονται σ' αυτούς, καθώς και οι ξενόγλωσσοι ηγεμόνες και οι Τούρκοι και οι Εβραίοι και όσοι αποτείνονται στον ελληνικό λαό.

Ως προς τη μορφή της, η γλώσσα αυτή έχει ή προσπαθεί να πάρει για βάση το σύγχρονο ιδίωμα του έθνους, που δεν έχει λάβει ακόμη τη γραμματική του μορφή. Και αυτό ήταν φυσικό, γιατί η αρχαϊστική παράδοση της παιδείας και της καθιερωμένης γραπτής γλώσσας εμπόδιζε την ανάπτυξη και τη γραφή της απλής, πολλοί αρχαϊκοί τύποι συνηθίζονταν ή δεν είχε βρεθεί ακόμη η κατάλληλη λέξη της δημοτικής για να αντικατασταθούν, ή κάποιοι στον προφορικό και στο γραπτό τους λόγο χρησιμοποιούσαν τύπους και των δύο γλωσσικών μορφών ή οι τυπογράφοι στοιχειοθετώντας διόρθωναν το κείμενο στο αρχαιότερο, από συνήθεια.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το λεξιλόγιο της νέας γλώσσας που αρχίζει να διαμορφώνεται, έχει τις μεγαλύτερες αλλαγές. «Από το ένα μέρος φτωχαίνει, ως προς τις έννοιες της παιδείας, της επιστήμης, του ανώτερου πολιτισμού, από το άλλο μέρος διαμορφώνεται πλουσιότερο ως προς τις διάφορες έννοιες της καθημερινής ζωής. Συγχρόνως εξακολουθεί ο πλουτισμός του από ξένες γλώσσες, ιδίως τα ιταλικά - στα ιταλοκρατούμενα προπάντων μέρη - και τούρκικα, γλώσσα των κατακτητών και του κράτους των για τέσσερις σχεδόν αιώνες. Ασήμαντη είναι η επίδραση από τα σλαβικά, τ' αρβανίτικα και τα βλάχικα, εκτός από μερικά ιδιώματα ή ορισμένα είδη ζωής, λ.χ. της ποιμενικής, όπου οι ξενισμοί είναι, σε πολλά τουλάχιστον μέρη, αφθονώτεροι. Ομοια χάνονται και πλήθος μεσαιωνικές λέξεις ελληνικής ή ξένης καταγωγής. Από το 17^ο αιώνα αρχίζουν και εισάγονται με την παιδεία και τις μεταφράσεις λόγιες λέξεις, που είναι αφθονώτερες το 18^ο αιώνα»¹.

Σημαντική στο θέμα μας είναι η υπογράμμιση του Αραβαντινού στη "Χρονογραφία της Ηπείρου", ο οποίος αναφερόμενος στο θέμα της γλώσσας στην περιοχή της Ηπείρου το 18^ο αιώνα, γράφει: «Και εν τη πόλει και εν ταις περιοχαίς αυτής επικρατούσα γλώσσα υπάρχει η Γραικική ή Νεοελληνική, λαλουμένη και παρά των Οθωμανών και των Εβραίων. Μιγνύεται δε κατά το μάλλον ή ήττον μετά τουρκικών λέξεων μεταξύ του όχλου της πόλεως, αλλά μεταξύ των χωρικών οι Τουρκικοί όροι σπανίζουσι, και διατηρούνται παρ' εκείνοις πολλοί όροι της αρχαίας Ελληνικής γλώσσης τεχνικοί και γεωργικοί, δυνάμενοι ίνα σχηματίσωσι συλλογήν αξιοπαρατήρητον και χρήσιμον»². Αυτά οπωσδήποτε ισχύουν και για τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και είναι σημαντικό, γιατί δείχνει ότι η ελληνική

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, ό.π. σελ. 48 - 49.

2. Παν. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1856, τόμος Β', σελ. 250 - 251.

γλώσσα είχε μια κυρίαρχη θέση, είχε ένα χαρακτήρα διεθνή, αφού και η Οθωμανική αυτοκρατορία στη μεγαλύτερη ακμή της χρησιμοποιούσε ως επίσημη διπλωματική γλώσσα την Ελληνική. Έτσι «η γλώσσα μας σε μια εποχή που η πολιτική ύπαρξη του έθνους μας είναι ανύπαρκτη, που είμαστε ένα έθνος υπό δουλεία, διατηρεί τη σημασία της, την ισχύ της. Έχει ένα χαρακτήρα διεθνή μέσα σ' αυτό το χώρο. Επαληθεύοντας για μια ακόμη φορά αυτό που συνέβη με τη Ρωμαϊκή κατάκτηση. Κατακτηθήκαμε μεν πολιτικά, αλλά υπερισχύσαμε πολιτιστικώ»¹.

Ο Πατροκοσμάς μιλούσε στην ομιλούμενη γλώσσα των Ελλήνων της εποχής του, σ' αυτή, που κάποιοι ονόμαζαν “βάρβαρον και χυδαίαν”. Γνώριζε πολύ καλά ότι καμία γλώσσα δεν είναι και δεν θεωρείται χυδαία, αν σκεφθούμε, ότι και το Ευαγγέλιο, οι Πράξεις και οι Επιστολές των Αποστόλων, δεν γράφτηκαν στην επίσημη γλώσσα της εποχής, που ήταν «η Κοινή λεγομένη, ήτις κατ' ουσίαν ήτο αυτή η Αττική, αλλ' εις την ομιλούμενην γλώσσαν των Ελλήνων και Ελληνιστών της Ασίας και της Αφρικής, εις την οποίαν μεταφράσθη και η Παλαιά Διαθήκη, κατά την μαρτυρίαν του Γ. Ν. Χατζιδάκι. (Αθήναιον τόμ. Γ', σελ. 93 - 94)»². Επίσης ο Άγιος Κοσμάς γνώριζε και εφάρμοσε του Παύλου το λόγο, «ούτω και ημείς δια της γλώσσης εάν μη εύσημον λόγον δώτε, πως γνωσθήσεται το λαλούμενον; έσεσθε γαρ εις αέρα λαλούντες»³, και δεν ήθελε να μιλάει στον αέρα, αλλά στα αυτιά και στις καρδιές των ακροατών του. Ο μεταρρυθμιστής ιεράρχης Κύριλλος Λούκαρις έγραφε: «Ο Θεός ήθελε από την αρχή πάντοτε να αναγινώσκονται τα λόγια του εις απλή γλώσσα και δια τούτο τον ειδικόν του νόμον ο Θεός έγραψέν τον εις πλάκας εβραϊκά δια να τον γροικήσει ο λαός όλος' και εις την αυτήν γλώσσαν οπού ήτον γροικιζάμενη εις όλους ο Μωσής και οι λοιποί προφήται τα άγια και ιερά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης τα έγραψαν. Και όταν ο λαός εμετατοπίσθη δια μέσω της αιχμαλωσίας εις την Βαβυλώνα, όπου έμαθαν τη βαβυλωνική γλώσσα, ο Δανιήλ έγραφε βαβυλωνικώ»⁴. Και ο Δημήτριος Καταρτζής αργότερα θα τονίσει: «Η γλώσσα εφευρέθηκε για να κοινολογούμε της ιδέαις μας αναμεταξύ μας, και να καταλαβαίνουμε μ' ευκολία ένας τον άλλον. Αυτό λοιπόν δε γένεται σωστά και ορθά, α δε λαλούμε ή α δεν ακούμε τη γλώσσα που έχουμε έξι, κι οπού συνηθίσαμε να λαλούμε και ν' ακούμ' απ' τα μικράτα μας, το οποίο σ' εμάς

1. Σ. Παπαδόπουλος, *Η Ελληνική γλώσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, περ. “Ελληνική Διεθνής Γλώσσα”, τόμ. Α', τεύχ. 7 - 8, (1991), σελ. 330.

2. Χρ. Ανδρεάδης, *Η γλώσσα μας*, Αθήνα 1903, σελ. 280.

3. Α' Κορινθίους ΙΔ', 8 - 9.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό. π. σελ. 429, επίσης Ε. Κριαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα*, “Φιλολογός”, τόμ. Δ', τεύχ. 17, Σεπτέμ. 1979, σελ. 135.

είν' η ρωμαϊκία γλώσσα, στην οποία μπορούμε με κάθ' ευκολία και χωρίς σκέψι πολλή να εκφράζουμε της ιδέαις μας...»¹.

Για τη γλώσσα του Πατροκοσμά κάνει λόγο πρώτος ο βιογράφος του, ο Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, που ήταν μαθητής και ακόλουθός του σε πολλές περιόδους ή ο Νικόδημος Αγιορείτης, που ήταν αξιόπιστος λόγιος της εποχής και οπωσδήποτε γνωστός του Αγίου. «Ήτον δε η διδαχή του, καθώς ημείς αυτήκοοι αυτής εγενόμεθα, απλουστάτη, ωσάν εκείνη των αλιέων»². Η περιεκτική αλλά ουσιαστική αυτή μαρτυρία δείχνει τη γλώσσα του Πατροκοσμά. Ο υπερθετικός «απλουστάτη» αποδεικνύει την απλότητα, όχι μόνο των νοημάτων, αλλά και της γλώσσας. Το τελευταίο διευκρινίζεται πληρέστερα με την προσθήκη «ωσάν εκείνη των αλιέων», δηλαδή των απλών ανθρώπων, όπως ήταν οι Απόστολοι του Κυρίου³. Ο Άγιος μιλούσε με απλότητα, όχι απλοϊκότητα. Η απλότητα στη γλώσσα και στην έκφραση είναι χαρακτηριστικό όλων εκείνων των πνευματικών ανθρώπων, που γνωρίζουν να μπαίνουν στη ψυχή και να την εκφράζουν. «Δε θέλω τίποτε άλλο παρά να μιλήσω απλά...», γράφει ο Γ. Σεφέρης, στο ποίημά του "Πάνω σ' έναν ξένο στίχο". Ο Πατροκοσμάς μιλούσε την απλή γλώσσα του λαού και γινόταν κατανοητός απ' όλους. Και κατανοητή γλώσσα ήταν η ομιλούμενη της εποχής του.

Βασικά κριτήρια για τη γλώσσα που μιλούσε ο Πατροκοσμάς είναι οι **Επιστολές**, που έγραψε ο ίδιος και οι **Διδαχές**, που έγραφαν κατά τη διάρκεια του κηρύγματος ή μετά, εγγράμματοι ακροατές του, για να έχουν τους λόγους του, να τους διαβάσουν σε άλλους, να τους μεταφέρουν στον τόπο τους ο καθένας ή τους το ζητούσε ο ίδιος ο Άγιος για να με ταφερθεί το κήρυγμά του σε τόπους που δεν μπορούσε να πάει ο ίδιος. Εξάλλου και μέσα στις Διδαχές έχουμε την παράκληση του Αγίου και την «**πληρωμή**», που ο ίδιος ζητούσε: «**Το λοιπόν και εγώ τώρα θέλω τον μισθόν του κόπου μου. Η πληρωμή μου δεν είναι άσπρα και φλωριά, δεν θέλω εγώ τέτοια, ούτε έχω τι να τα κάμω ή που να τα θάλω, αλλά θέλω να μου δώσετε δια τον κόπον μου μία υπόσχεσιν, να μου τάξετε αυτά όλα οπού σας είπα να τα φυλάξετε και να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας και πάντα αυτά τα θεία λόγια να είναι η κουβέντα σας και το μίλημά σας, όταν αναμώνεσθε, διαπί είναι λόγια του Παναγίου Πνεύματος, είναι πολύ τιμιώτερα και καλύτερα από τζοβαίρια και μαργαριτάρια και καλότυχοι εκείνοι οπού τα βάνουν εις**

1. Κ. Θ. Δημαράς, Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σελ. 8.

2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 15, επίσης Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, εκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, Θεσ/νίκη 1996, σελ. 733.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. σελ.78.

τον νουν τους και εις την καρδίαν τους»¹.

Οι Επιστολές δεν μας δίνουν ακριβώς τη γλώσσα που μιλούσε ο Άγιος, αν και είναι τα μόνα γραπτά του κείμενα. Γραμμένες με πιο πολλά λόγια στοιχεία, δείχνουν ένα λόγιο άνδρα της εποχής του με παιδεία, που γνωρίζει να χειρίζεται σωστά το λόγο σε κάθε περίπτωση. Ήταν επίσημα έγγραφα, που έστελνε στα χωριά για τη σύσταση Σχολείων ή στις αρχές του τόπου για να πάρει άδεια για το κήρυγμά του. Όμως δεν μπορούμε να στηριχτούμε στη γλώσσα των Επιστολών και να βγάλουμε συμπεράσματα για τη γλώσσα που μιλούσε ο Πατροκοσμάς, γιατί διαφέρουν πολύ από ένα προφορικό κήρυγμα, ένα λόγο αυθόρμητο, γεμάτο πάθος, δυναμισμό και αγάπη, όπως ήταν οι Διδαχές του Πατροκοσμά. Εξάλλου και άλλοι επιφανείς άνδρες της Τουρκοκρατίας έγραφαν στη λόγια γλώσσα και μιλούσαν στη δημώδη, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Αδύνατο ο Πατροκοσμάς να μιλούσε στη γλώσσα των Επιστολών του, γιατί δεν θα τον καταλάβαιναν και ο σκοπός του ήταν να γίνεται κατανοητός από τον απλό λαό.

Οι Διδαχές, γραμμένες από ακροατές του Αγίου, φαίνεται ότι ήταν γραμμένες στη γλώσσα που ο ίδιος μιλούσε, αφού οι οπαδοί του άκουγαν και αποτύπωναν στο χαρτί τα λόγια του, τα οποία ήθελαν να θυμούνται πάντα, με τις ιδιαιτερότητες και το συναισθηματικό τους τόνο, με τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσε και τις ιδιουτυπίες του, με την έξαρση, το πάθος και τον ενθουσιασμό του. Και πράγματι, διαβάζοντας τις Διδαχές του Πατροκοσμά νιώθουμε ότι μιλάει ο ίδιος, γιατί έχουν φόρτιση συναισθηματική και τόνο και παλμό και φράσεις και νοήματα, που μόνο εκείνος θα μπορούσε να εκφράσει.

Μελετώντας το θέμα της γλώσσας του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, κατά τη γνώμη μας, η γλώσσα των χειρογράφων και των εκδόσεων των Διδαχών μετά το 1900, είναι πολύ κοντά στη γλώσσα του Αγίου, γιατί δεν εξηγείται διαφορετικά το γεγονός πως κείμενα που γράφτηκαν από διαφορετικούς στη γλώσσα του ανθρώπους σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, χωρίς το ένα να προέρχεται από το άλλο, εμφανίζουν λέξεις, φράσεις και παραγράφους ολόκληρες, ίδιες. Είναι χαρακτηριστικό, ότι βρέθηκαν χειρόγραφα της ίδιας Διδαχής σχεδόν ίδια με μικροδιαφορές στη γλώσσα ή στην έκφραση των νοημάτων, όπως «**μολυσμένος**» στο ένα χειρόγραφο και «**μεμολυσμένος**» στο άλλο. Αυτό, εκτός την αντιγραφή των διαφόρων Διδαχών από ένα χειρόγραφο, που είναι σωστό και φυσικό, αποκλύπτει και κάτι άλλο, που πρέπει να μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Ίσως η λίγο διαφορετική γλώσσα Διδαχών με ίδιο περιεχόμενο να οφείλεται στην προτίμηση διαφορετικών γλωσσικών μορφών του Αγίου, για να επικοινωνήσει καλύτερα με τους ακροατές του,

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α2, σελ. 175.

αφού οπωσδήποτε οι Παργινοί και οι κάτοικοι των πόλεων της Επτανήσου θα ήταν σε καλύτερο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο από τους ορεσίβιους, τους κολλήγους και τους ξωμάχους της ελληνικής υπαίθρου. Έτσι ο μεγάλος και σοφός Διδάχος χρησιμοποιούσε διαφορετική γλωσσική μορφή ανάλογα με το ακροατήριό του.

Η άποψη αυτή μπορεί να αποδειχθεί από ένα απόσπασμα Διδαχής, το οποίο διασώζει ο Χριστόφορος Περραιβός, σε γλώσσα με πολλά λόγια στοιχεία και το οποίο εκφωνήθηκε από τον Πατροκοσμά στην Πάργα, πόλη εμπορική, με καλύτερο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της. Μπορεί η Διδαχή να απεικονίζει τη γλώσσα του ίδιου του Περραιβού ή των «διαφόρων γερόντων Παργίων» από τους οποίους «πολλάκις εκ συμφώνου» πληροφορήθηκε το περιεχόμενο της Διδαχής, αλλά δεν είναι παράδοξο και αντιφατικό ο Πατροκοσμάς ο ίδιος να χρησιμοποιήσει ένα πιο λόγιο γλωσσικό ιδίωμα στην Πάργα:

«Ευλογημένοι χριστιανοί, αι πολλαί εκκλησίαι ούτε διατρούν, ούτε ενισχύουν την πίστιν μας όσον και όπως δει, ει μιν οι εις τον Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι υπό των τε παλαιών και των νέων αγίων γραφών' η πίστις μας δεν εστερεώθη υπό αμαθείς αγίους, αλλά από σοφούς και πεπαιδευμένους αγίους, οίτινες και τας αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν, και δια θεοπνεύστων λόγων αρκούτως μας εφώτισαν' σήμερα όμως, ένεκα των εξ αμαρτιών μας συμπεσουσών δεινών περιστάσεων, λείπουσιν, ή τουλάχιστον εισί σπανιώτατοι τοιούτοι σοφοί και ενάρητοι άνδρες, όπως διατηρήσωσιν ανεπηρεάστους τους ορθοδόξους ομογενείς μας' διότι πως δύναται να διατηρηθή αβλαβές το Έθνος μας κατά τε την θρησκείαν και ελευθερίαν, οποταν ο ιερός αυτου κλήρος αγνοή κατά δυστυχίαν των αγίων Γραφών την εξήγησιν, ήτις εστί το φως και η στερέωσις της πίστεως; Όταν ένας ποιμήν δεν γνωρίζει το θρεπτικόν χόρτον δια το ποίμνιόν του, δεν θεραπεύη τα τυχόντα πάθη του, δεν προφυλάττη αυτά από άγρια θηρία και κλέπας, πως είναι δυνατόν να διατηρηθή δια πολύν καιρόν εκείνο το ποίμνιον; Λοιπόν, τέκνα μου Πάργιοι, προς διαφύλαξιν της πίστεως, και ελευθερίαν της Παιρίδος, φρονίσατε να συσπίστε ανυπερθέτως σχολεί-

---

1. Το κείμενο που ακολουθεί μπορεί να είναι γλώσσα του Περραιβού. Βρίσκεται στο έργο του 'Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φερραίου του Θετταλού', α' έκδ. Αθήναι 1860, σελ. 48, όπου κάνει λόγο για τη δράση του Αγίου Κοσμά στη Μακεδονία, Θεσσαλία και Ήπειρο. Οι πληροφορίες που είχε από τους Παργίους γέροντες για τη διδαχή του Αγίου στην Πάργα, ίσως διατυπώθηκαν με το δικό του γλωσσικό ιδίωμα, αφού και το υπόλοιπο κείμενο έχει την ίδια γλώσσα.

ον Ελληνικόν, δι' ου γνώσονται τα τέκνα υμών άπερ υμείς αγνοείτε»¹.

Γλώσσα με λόγια απόκλιση συναντάμε και στο απόσπασμα της Διδαχής του Πατροκοσμά, που ο Τριαντάφυλλος Μπάρτας διασώζει: «Τέκνα μου αγαπητά, εν Χριστώ, διατηρήσατε γενναίως και ατρομήτως την ιεράν ημών θρησκείαν και την γλώσσαν των πατέρων, διότι αμφότερα ταύτα χαρακτηρίζουσι την φιλτάτην ημών πατρίδα και άνευ τούτων το έθνος ημών καταστρέφεται. Μην απελπισθήτε, αδελφοί μου, η θεία πρόνοια θέλει πέμψει μίαν ημέραν την ουράνιον σωτηρίαν ίνα φαιδρύνη τας καρδίας ημών προς απαλλαγήν εκ της ελεεινής καταστάσεως εν τη οποία ευρισκόμεθα...»².

Βέβαια, δεν ήταν αυτή η γλώσσα του Πατροκοσμά, ακόμη και στο πιο ανεβασμένο βιοτικό και πνευματικό επίπεδο κάποιων πόλεων και ακροατών του, όμως δεν είναι καθόλου απίθανο ο Άγιος να χρησιμοποίησε γλώσσα με λόγια απόκλιση εδώ, και μια πιο απλή και προσιτή γλώσσα σε άλλους τόπους. Έτσι στα κείμενα των Διδαχών παρατηρούμε τύπους με διαφορετικό γλωσσικό τυπικό, όπως εμείς και ημείς, σχωρέσης και συγκωρέσης, πατήρ και πατέρας, πληρωμή και πληρωμή, σε λέγω και σου λέγω, σχολείον και σχολείον, καιόμεσθεν και καιόμεθα, είμεσθεν και είμεθα, αξιωθήκετε και αξιωθήκατε.

Τα κείμενα του Πατροκοσμά, γραπτά - οι Επιστολές - ή προφορικά - οι Διδαχές - είναι "κείμενα αληθινά", γιατί μ' αυτά επικοινωνεί με το λαό, εισδύουν στην ψυχή του λαού, και συντελείται η συνάντηση, η επικοινωνία ανθρώπου με άνθρωπο. Γιατί «κάθε κείμενο αληθινό, κάθε γνήσιο επικοινωνιακό γεγονός, προφορικό ή γραπτό, είναι μια συνάντηση με τον άλλο. Κάθε κείμενο είναι και μια δημιουργία, ένας μικρόκοσμος από προθέσεις και στόχους, από επιλογές και αποφάσεις, από γλωσσικές απόπειρες να συνταιριάσουμε το δικό μας κόσμο με τον κόσμο του άλλου»³. Τα κείμενα του Πατροκοσμά, γραπτά ή προφορικά, ήταν ό,τι καλύτερο θα μπορούσε ν' ακούσει και να έχει ο ταπεινός ραγιάς, ο ξεχασμένος ορεσίβιος, ο εγκαταλειμμένος αγρότης, ο γνήσιος Έλληνας και αυριανός επαναστάτης στα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς.

Κλείνοντας το θέμα της γλώσσας που μιλούσε ο Πατροκοσμάς, καταλήγουμε στα εξής: Ο Άγιος των γραμμάτων της Τουρκοκρατίας, σεβόταν τη γλώσσα του λαού και γνώριζε καλύτερα από τον καθένα εκείνο, που ο Κοραής θα πει αργότερα: «Η γλώσσα είναι

1. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του ασιδίου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, ό.π. σελ. 48.

2. Τριαντάφυλλος Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, Βουκουρέστι 1878, σελ. 9 - 10.

3. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. κζ' - κη'.

εν από τα πλέον αναπαλλοτριώτα του έθνους κτήματα. Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατική ισότητα». Γι' αυτό ο Πατροκοσμάς, για να γίνεται κατανοητός από τους ακροατές του, μιλούσε την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, την απλοελληνική ή δημοτική, ανάμεικτη με κάποια λόγια στοιχεία, που προερχόταν από την εκκλησιαστική γραμματεία, γνωστή στις λαϊκές μάζες.

Η γλώσσα του Πατροκοσμά ήταν εθνική. Μια γλώσσα για να είναι εθνική πρέπει να συνδέεται με το εθνικό παρελθόν και να είναι κατανοητή από το λαό, γραμματισμένους και αγράμματους, που αποτελούν τμήμα του έθνους. Δίδαξε στην απλή γλώσσα του λαού με απλά και κατανοητά λόγια τις μεγάλες αλήθειες της χριστιανοσύνης, «χρησιμοποίησε το γλωσσικό κώδικα του μέσου Ρωμιού, εμπλουτίζοντάς τον με εκφράσεις από το Ευαγγέλιο και τη λατρεία, προσιτές ως ακούσματα στο λαϊκό αισθητήριο»¹. Δίδαξε στη δημοτική γλώσσα, που καταλάβαινε ο ολιγογράμματος και ο αγράμματος λαός. Γιατί σ' αυτόν το λαό απευθύνθηκε, αυτόν θέλησε να αναβαπτίσει στην πίστη, να προστατέψει, να σώσει από το θανάσιμο εναγκαλισμό του Ισλάμ. Γιατί «ο λαός αναζήτησε τις ρίζες του και τις βρήκε μέσα στη νεοελληνική έκφραση της ζωής του. Έφερε τη γλώσσα του ως την καρδιά. Άκουσε μέσα από τη γλώσσα του την αντίσταση του γένους του. Κατάγραψε μέσα από τα τραγούδια τη νεοελληνική ιστορία του και τη θρησκεία του. Γι' αυτό λειτούργησε με τόση εντέλεια η γλώσσα και η συνείδηση της γλώσσας σε όλους τους αιώνες της Τουρκοκρατίας»².

«Ο “δημοτικισμός” όμως του Πατροκοσμά είναι φυσικός και αβίαστος. Δε βιάζει τη γλώσσα για να καταλήξει σε κάποια “φτιαχτή” μορφή της. Πρόκειται για έναν “εθνικό δημοτικισμό”, χωρίς ταξικό χαρακτήρα. Στόχος του δεν ήταν η δημαγωγία, αλλά ο φωτισμός του λαού στην ολότητά του. Η πατερική δε αυτή στάση του Πατροκοσμά ήταν και η αιτία της επιτυχίας του, σε αντίθεση με άλλους κήρυκες της εποχής του, που κλεισμένοι στα γλωσσικά τείχη τους, απέτυχαν στην προσέγγιση του λαού και την κατάκτηση της εμπιστοσύνης του»³.

Αυτή τη γλώσσα του λαού χρησιμοποίησε ο Πατροκοσμάς, τη δημοτική, την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του με γλωσσικά στοιχεία της λόγιας και καθαρεύουσας, της γλώσσας των Γραφών και της εκκλησιαστικής παραδόσεως, με λέξεις μεσαιωνικές, λαϊκές, ξενικές - όταν ήταν απαραίτητο για την καλύτερη κατανόηση - ή με λέξεις γνωστές

1. Γ. Μεταλληνός, *Η χρήση του “Έλληνος Λόγου” στην Εκκλησία*, “Νέμεσις”, Αδράστεια Εκδοτική Α.Ε. Οκτώβριος 1999, σελ. 94.

2. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος*, ό. π. σελ. 15.

3. Γ. Μεταλληνός, *Η χρήση του “Έλληνος Λόγου” στην Εκκλησία*, ό. π. σελ. 94.

και που είχαν επικρατήσει στην ελληνική γλώσσα. Δεν είναι θέμα λέξεων η γλώσσα. Μπορούμε να χρησιμοποιούμε και λόγια στοιχεία και ξένες λέξεις, ενταγμένες όμως στο ελληνικό λεξιλόγιο, σύμφωνα με τους κανόνες δομής της γραμματικής και του συντακτικού.

Η δομή του λόγου του Πατροκοσμά ήταν δημόδης και απλή, με τις επαναλήψεις των ρημάτων και τη χρησιμοποίηση φράσεων απλών. Το ύφος, επίσης, απλό, συνηθισμένο σε κείμενα, που σκοπό τους έχουν να ωφελήσουν το λαό. Γνώριζε πολύ καλά τη λόγια, γλώσσα επίσημη των διδασκάλων και λογίων της εποχής του, αλλά τη χρησιμοποιούσε μόνο όταν έπρεπε. Τη γλώσσα του δεν την καταλάβαιναν μόνο, αλλά και την αισθάνονταν οι ακροατές του. Κατανοώντας ο Πατροκοσμάς τη σύγχρονη νεοελληνική πραγματικότητα και αντλώντας τη Διδαχή από τα κατάβαθα της ψυχής του, γράφει και μιλάει με πύρινη πνοή, είναι απλός και συναρπαστικός, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα που άγγιζε και δονούσε την ψυχή του Έθνους, την ψυχή του λαού. Η φωνή του Πατροκοσμά είναι «ένας κλώνος από το στιβαρό δένδρο» της Φυλής, «που έδωσε τον Ερωτόκριτο και τη Θυσία του Αβραάμ, έδωσε τα δημοτικά μας τραγούδια»¹. Ο Πατροκοσμάς είναι «άρχοντας της γλώσσας». Όχι των λεξικών ή του συντακτικού, αλλά αυτής της ζωντανής φύσεως, που του μεταγγίζει κάθε στιγμή που ανασαίνει η Φυλή του. Ο Πατροκοσμάς «άνοιξε ένα δρόμο που προφυλάσσει από την πάλωση, τεχνητή οπωσδήποτε, ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα, που επέβαλαν κάποιοι άλλοι. Το παράδειγμά του διασφαλίζει την ενότητα της γλώσσας, διαχρονικά και συγχρονικά»². Είναι ένας μεγάλος διδάσκαλος της γλώσσας μας³.

1. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, τόμος 1, σελ. 40.

2. Γ. Μεταλληνός, *Η χρήση του "Έλληνας Λόγου" στην Εκκλησία*, ό. π. σελ. 94.

3. Ο μόνος που επέκρινε τον Άγιο για τη χρησιμοποίηση της γλώσσας του λαού ήταν ο Νεόφυτος Δούκας, ο ίδιος αρχαϊστής και λάτρης της αρχαίας διαλέκτου. Σε ένα γράμμα του κατηγορεί τον Πατροκοσμά και τον Κοραή, γιατί άφησαν στους μεταγενέστερους το δύσκολο έργο να καθαρίσουν τις «κηλίδες», που αυτοί «ενεκόλαψαν» στο Γένος, εννοώντας ότι μίλησαν και έγραψαν στη γλώσσα του λαού. Η επιστολή αυτή δείχνει το φανατισμό μερικών αρχαϊστών και καθαρευουσιάνων και τα κωλύματα που έφερναν στην εξέλιξη της Ελληνικής γλώσσας: «Κοσμάς ο Ιεροκήρυξ εξηκοστώ ήδη έτει γενόμενος προ ημών, και ο καθ' ημάς Κοραής, ούτοι εν μεγίστω αξιώματι αμφοτέροι, ο μεν ευσεβεία, ο δε παιδεία παρά των Ελλήνων γενόμενοι, ει μεν εκέχρηντο τω ευτυχίματι δεξιώτερον, ο μεν προς το των Ελλήνων το δεισίδαιμον απαλείψαι, ο δε προς το επιρρώσαι αυτούς την αρχαίαν ανασώσασθαι γλώσσαν, μέγιστα αγαθά αν ήσαν ημίν διαπεπραγμένοι». Νεόφυτος Δούκας, *Ν. Επιστολή 674*, Αθήνα 1839, τόμος Α', σ. 133. Η διαφθορά της γλώσσας, που ισχυριζόταν ο Δούκας, δεν είναι παρά ανανέωση της γλώσσας.

3.3.2. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΧΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ

Βασικά κριτήρια για τον καθορισμό της γλώσσας, την οποία μιλούσε ο Πατροκοσμάς, είναι οι Επιστολές, που ο ίδιος έγραψε και έστειλε για τη σύσταση των Σχολείων, και τα κείμενα των Διδαχών του, όπως σώζονται στα διάφορα χειρόγραφα και τις εκδόσεις του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα.

Όπως έχουμε αναφέρει, σώζονται 14 Επιστολές¹, που έστειλε ο Άγιος σύντομες, διατυπωμένες σε απλό και καθαρό ύφος. Οι έντεκα αναφέρονται στην ίδρυση Σχολείων και στις σχολικές επιτροπές, τις οποίες ο Πατροκοσμάς συνιστούσε για την καλή λειτουργία των Σχολείων και είναι ίδιες κατά τη σύνταξη και το περιεχόμενο - πλην εκείνης προς τους κατοίκους των Συρακάτων - σχεδόν πανομοιότυπες και διαφέρουν μόνο κατά τον αποδέκτη στην αρχή και τα ονόματα της σχολικής επιτροπής στο τέλος. «Η γλώσσα τους έχει μια λόγια απόκλιση»², αφορούν πρακτικές συστάσεις και συμβουλές στους κατοίκους διαφόρων χωριών για την ίδρυση ή λειτουργία Σχολείων, είναι οι λεγόμενες “ιδρυτικές” Επιστολές Σχολείων. Μια προσεκτική μελέτη των Επιστολών θα μας πείσει για τη διαφορετική τους γλώσσα από τη γλώσσα των Διδαχών με λόγια, ως επί το πλείστον, στοιχεία, όπου δε διακρίνουμε «τον οίστρο και την έμπνευση της στιγμής»³, ούτε τον ενθουσιασμό και τη φυσικότητα του προφορικού λόγου. Είναι “επίσημα” κείμενα, αφού απευθύνονται στις Αρχές των χωριών και έχουν ένα συγκεκριμένο σκοπό και τυπικό. Διακρίνουμε βέβαια το γραφικό χαρακτήρα ανθρώπου δραστήριου και δυναμικού, ο οποίος ξέρει τι θέλει και επιβάλλει με τον τρόπο του τη γνώμη του.

Χαρακτηριστικό των Επιστολών είναι η προσεγμένη γλώσσα με τα λόγια στοιχεία, οι σωστοί γραμματικοί τύποι, όπως *οι μετοχές*, «*περιερχόμενος και διδάσκων*», «*βλέποντας*», «*ελπίζοντας και διδάσκοντας*», «*δοξάζοντες*», «*οι κατοικούντες*», *η χρήση των προθέσεων και η σύνταξη τους με τη σωστή πτώση*, «*δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν*», «*κατά δύναμιν*», «*δια το σχολείον σας*», «*εξ ιδίων πόνων, ή κοινώς από βακούφια δια να λάβητε και παρά Θεού τον μισθόν σας και τιμή παρά ανθρώπων*», *η χρήση της Υποτακτικής, κατά τους κανόνες*, «*δια να λάβητε*», «*να βοηθήτε*», «*να ευλογήση*», «*να σας αξιώση και να σας βάλη*», *οι λόγιες λέξεις*, «*να μαν-*

1. Σ. Μπεττής, *Αγιοκοσμικά*, “Ηπειρωτική Εστία” ό.π. τόμ. 23 (1974), σελ. 346.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. σελ. 77.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 290.

θάνουν τα παιδιά σας γράμματα χωρίς πληρωμή», «...δια να κυβερνήσουν το σχολείο», που έρχονται σε μεγάλη αντίθεση με τις ίδιες λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιεί στις Διδαχές του, «**παιδιά**», «**χωρίς πληρωμή**», «**ναν το κυβερνήσουν**».

Επίσης οι Επιστολές έχουν τις σωστές και καθιερωμένες *προσφωνήσεις* στην αρχή, «**Ευγενέστατοι αγαπτοί μου αδελφοί**» και *το όνομα και την υπογραφή* του Αγίου στο τέλος, «**Κοσμάς ιερομόναχος ευκέτης σας**», «**Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος ευκέτης σας**», «**Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος δούλος σας**», «**Κοσμάς ιερομόναχος και ευκέτης πάντων των χριστιανών**», μαζί με *τη χρονολογία, το μήνα και την ημερομηνία*, «**αφοθ' (1777) Ιουνίου 13**», «**αφοθ' (1779) Μαρτίου 2**», «**αφοθ' (1779) Ιουλίου 1'**», *ή μόνο τη χρονολογία και το μήνα*, «**αφοθ' (1779) Ιούλιος μην**», «**αφοθ' (1779) Ιανουάριος**».

Τρεις Επιστολές έχουν σταλεί σε συγκεκριμένα πρόσωπα, στον τοποτηρητή της Μητροπόλεως Κεφαλληνίας Γεώργιο Κλαδά, στον Τούρκο κατή και στον αδελφό του Χρυσανθο. Αυτές είναι πιο προσεγμένες στη γλώσσα, στη μορφή και στο περιεχόμενο, γιατί απευθύνονται σε εγγράμματος και ανθρώπους που έχουν κάποια θέση στην Εκκλησία ή στην πολιτεία - ο τοποτηρητής της Μητροπόλεως Κεφαλληνίας Γεώργιος Κλαδάς και ο Τούρκος κατής - ή είναι λόγιοι και συγχρόνως πολύ αγαπημένα και σεβαστά πρόσωπα, όπως ο αδελφός του Χρυσανθος. Ανάλογα με τη θέση του καθενός απευθύνεται και προσφωνεί χρησιμοποιώντας λέξεις καθαρά λόγιες, μερικές από τις οποίες, ίσως ήταν άγνωστες στον απλό λαό.

Στον τοποτηρητή της Μητροπόλεως Κεφαλληνίας απευθύνεται με σεβασμό και τιμή για το αξίωμά του, αναγνωρίζοντας την εξουσία και τη θέση του. Η προσφώνηση έχει όλους τους τίτλους «**τω αιδεσιμωτάτω και ελλογιμωτάτω κ.κ. Γεωργίω Κλαδά, μεγάλω οικονόμω και αρχιδιδασκάλω Κεφαλληνίας**» «**Σοφολογιώτατε, πανοσιώτατε, άγιε μέγα οικονόμε, κύριε Γεώργιε...**». Η γλώσσα του έχει λόγια, ως επί το πλείστον, στοιχεία, «**ευρισκόμενος εδώ εις το ευλογημένον νησίον και λαμβάνοντας την άδειαν... μοι εφάνη εύλογον και νόμιμον το να αναφέρω εις την πανοσιότητά σου και ζητώ άδειαν παρά σου**», σωστή σύνταξη και έκφραση, χρησιμοποιώντας και τύπους της αρχαιΐτσουσας, όπως τη *δοτική «μοι*», το *β' Αόριστο «εφάνη*», τον *υπερθετικό του επιθέτου ελλόγιμος*, «**ελλογιμωτάτω**». Αυτό φανερώνει τη βαθιά γνώση του θαυμάσιου ελληνικού λόγου, που είχε ο Πατροκοσμάς. Καλή δημοτική γράφει αυτός που έχει και κλασική παιδεία.

Η γλώσσα της Επιστολής προς τον Τούρκο κατή είναι πιο απλή, πλησιάζει περισσότερο τη γλώσσα των Διδαχών και του απλού λαού, γιατί ο Τούρκος κατής γνώριζε την ελληνική γλώσσα της εποχής του, την απλή που ήταν και γλώσσα των Τούρκων κατακτη-

τών, χωρίς τους αρχαϊσμούς και τα λόγια στοιχεία των εγγραμμάτων. **«Ενδοξώτατε, σοφώτατε και πολύχρονημένε αφέντη καπί, σε ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την σωματικήν και ψυχικήν σου υγείαν και ευτυχίαν»**, γράφει προσφωνώντας τον Τούρκο ιεροδικαστή. Δε χρησιμοποιεί το λόγιο τύπο **«μοι εφάνη εύλογον»**, αλλά τον πιο απλό **«μου εφάνη εύλογον»**.

Η Επιστολή προς τον αδελφό του Χρύσανθο έχει πιο πολλά λόγια στοιχεία, αφού απευθύνεται σε λόγιο και διδάσκαλο, χωρίς να χάνεται ο ζεστός και φιλικός τόνος του αδελφού προς τον αδελφό. Γράφει σε δικό του άνθρωπο και γι' αυτό λείπουν οι ψυχρές προσφωνήσεις. Η Επιστολή διακρίνεται για τη ζεστασιά και οικειότητα, όπως και για τον εξομολογητικό και απολογητικό της τόνο. Αφθονούν τα *λόγια στοιχεία* **«αγαπητέ μοι αδελφέ»**, **«προσκυνώ σε»**, **«λέγω σοι»**, *οι δοτικές* **«κάρπι θεία»**, **«τω λέγοντι»**, **«μοι»**, **«σοι»**, *τα αρχαϊκά ρήματα και οι καταλήξεις* **«οίδε»**, **«περί-ήλθον»**, **«εποίησα»**, **«προσκυνούσι»**, **«αγαπώσι»**, **«υγιάινε»**, η χρήση της *Υποτακτικής*, **«να δοξάσης»**, **«αν ο Θεός θέλει»**, *οι τύποι της προσωπικής αντωνυμίας* **«εμέ, μοι, σε, σοι»**, *της κτητικής* **«σος»**, *οι αντωνυμίες και τα επιρρήματα* **«τινων»**, **«οπωσούν»**, *η σύνταξη των προθέσεων* **«κατ' εμέ»**, **«περί εμέ»**, **«διά τινων»**, **«κατά το παρόν»**, *οι μετοχές* **«ασπαζόμενος»**, **«συνεργούντος»**, **«βεβαιούντος»**, **«επακολουθησάντων»**, **«τω λέγοντι»**, και η γενική *απόλυτος* **«του Κυρίου συνεργούντος»**.

Πιο κοντά στη γλώσσα που μιλούσε ο Άγιος μας φέρνουν τα κείμενα των Διδαχών, που έχουν διασωθεί. Ο Μενούνος ξεχωρίζει τα κείμενα των εκδόσεων σε δύο κατηγορίες, σε εκείνα που έχουν εκδοθεί μέσα στον 19^ο αιώνα και εμφανίζουν μια μορφή γλώσσας, που αποκλίνει προς τη λόγια, και στις εκδόσεις και τα χειρόγραφα του 20^{ου} αιώνα - πάντα με εξαιρέσεις - που παρουσιάζουν μια λαϊκότερη μορφή. Πολλές φορές όμως στην ίδια Διδαχή μπορεί να συναντήσουμε έναν τύπο της καθαρεύουσας και πιο κάτω τον ίδιο τύπο στη δημοτική. Ή στις Διδαχές του 19^{ου} αιώνα βρίσκουμε τύπους αρχαϊκούς, άρα αταίριαστους στο λαϊκό δικάχο, ή πάλι κάποιες λέξεις της ομιλουμένης, όπως **«σκύλοι, γάιδαροι, γουρούνια»**, να αντικαθίστανται με τη λέξη **«ζώα»** και να παραλείπεται η πρόταση **«γένεια έχουν και τα κατοίκια»**, αντιποιητικά στοιχεία, που έχουν όμως τη θέση τους και την αξία τους. Οι διαφορετικές λέξεις και ονομασίες, που υπάρχουν στην ίδια ή διαφορετική Διδαχή του Αγίου φανερώνουν την επέμβαση των εκδοτών, οι οποίοι αλλοίωσαν τη γλώσσα των χειρογράφων, που πρέπει να ήταν πιο κοντά στη γλώσσα του Πατροκοσμά, διορθώνοντας κάποιες λέξεις ή φράσεις! προς τον αρχαικότερο τύπο, ή παραλεί-

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. σελ. 78 - 79.

ποντας άλλες.

Τον Πατροκοσμά ενδιαφέρει να κατανοεί ο λαός τα λόγια του και δεν στέκεται στο αν κάποιες λέξεις δεν ηχούν καλά στο ακουστικό αισθητήριο ή δεν θα έπρεπε να τις λέγει ως κληρικός. Πολύ εύκολα και συχνά χρησιμοποιεί λέξεις, όπως **γουρούνια, ζώα, καισίκια**, αποκαλώντας έτσι τους ανθρώπους, ή εκφράσεις, **«γένεια έχουν και τα καισί- και»**, μιλώντας για τα γένια των ανδρών. Θέλοντας να απομακρύνει τους χριστιανούς από τους Εβραίους και τα **«αλιβερίσια»** τους, χρησιμοποιεί, ανάρμοστες θα έλεγε κάποιος εκφράσεις, οι οποίες όμως αποδίδουν την πραγματικότητα: **«Σφάζει ο Εβραίός ένα πρόβατον και το μισό το εμπροσθινόν το κρατεί δια λόγου του και το πισινό το μουντζώνει και το πωλεί εις τους χριστιανούς δια να τους μαγαρίση. Και αν σου δώσει ο Εβραίός κρασί ή ρακί είνε αδύνατον να μη το μαγαρίση πρώτον, και αν δεν προφθάση να κατουρίση μέσα, θα πύση. Όταν αποθάνη κανένας Εβραίός τον βάζουν μέσα εις ένα σκαφίδι μεγάλο και τον πλένουν με ρακί, και του βγάνουν όλην του την βρώμαν, και εκείνο το ρακί το φτιάνουν με μυριστικά και τότε το πωλούν εις τους χριστιανούς ευθηνότερον δια να τους μαγαρίσουν. Πωλούν ψάρια εις την πόλιν οι Εβραίοι, ανοίγουν το στόμα του οφαρίου και κατουρούν μέσα και τότε το πωλούν εις τους χριστιανούς»¹.**

Ας μείνουμε λίγο στην αξία και τη σημασία της λέξεως. «Κάθε λέξη σε κάθε γλώσσα είναι προϊόν ιστορικής διεργασίας, είναι πολιτισμικό μόρφωμα. Κάθε βαθύτερη κατανόηση και αξιοποίηση των εκφραστικών δυνατοτήτων μιας γλώσσας προϋποθέτει τη διαλεκτική επαφή μας με την ιστορική εξέλιξη και παρουσία αυτής της γλώσσας»². Ο Πλάτων στον "Κρατύλο" αναφέρει ότι τα ονόματα δεν είναι αυθαίρετη κατά σύμβαση ονοματοθεσία, αλλ' αντιστοιχεί κατά φύση προς τα πράγματα, «...φύσει τα ονόματα είναι τοις πράγμασιν»³, και σε άλλο σημείο ότι τα ονόματα εκφράζουν και ερμηνεύουν την αληθινή ουσία των πραγμάτων, «ονόματος ορθότης εστίν αύτη, ήτις ενδείξεται οίον εστί το πράγμα»⁴, και, ότι το όνομα, όπως το ζωγράφισμα, είναι απομίμηση του πράγματος, «έστι

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ', σελ. 63 - 64.

2. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σελ. κδ'.

3. Πλάτων, *Κρατύλος*, (390c) Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Ηλίας Λάγιος, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαροπούλου, Αθήνα 1956, σελ. 40.

4. Πλάτων, *Κρατύλος*, (428e), ό. π. σελ. 163.

δε και το όνομα μίμημα ώσπερ το ζωγράφημα»¹. Η γένεση της γλώσσας και η ονομασία των πραγμάτων είναι για τον Πλάτωνα ένα από τα μεγάλα έργα του ανθρώπου. Δόθηκε η γλώσσα από τους θεούς στον άνθρωπο για να μπορεί αυτός, όπως λέει στον “Τίμαιο” (47c), να εκφράζει την εσωτερική κίνηση του πνεύματός του και να της δίνει σταθερή μορφή². Και στην “Πολιτεία” αποκρούει στον πνευματικό άνθρωπο «το σπουδάζειν επί τοις ονόμασι»³, δηλαδή την προσκόλληση σε λέξεις, όταν πρόκειται για σπουδαία πράγματα. Κάθε λέξη στη γλώσσα δεν είναι απλώς ένα σύμβολο, ένα γλωσσικό σημείο, «είναι μια πνευματική κατάκτηση, μια εσωτερική σύλληψη στον κόσμο του νου του ανθρώπου. «Το γλωσσικό σημείο δεν ενώνει ένα πράγμα κι ένα όνομα, αλλά μια έννοια και μια ακουστική εικόνα», θα πει ο Saussure. Μια πνευματική οντότητα, που συνδέει αδιαίρετα ένα “σημαινόμενο” (signifié) και ένα “σημαίνον” (signifiant)»⁴. Το ενδιαφέρον όλων για τη λέξη δεν είναι τυχαίο. Ο Πατροκοσμάς κάνει πολύ καλή χρήση της “λέξεως”, της δίνει την αρμόζουσα θέση μέσα στο λόγο του και δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει λέξεις και εκφράσεις που θα αποδώσουν ακριβώς αυτό που θέλει.

Ας δούμε με προσοχή τη γλώσσα των Διδαχών και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Στις Διδαχές κυριαρχεί η απλή του λαού γλώσσα, με λέξεις και φράσεις γνώριμες και οικείες στο κοινό που τον παρακολουθεί, σε όλα τα μέρη της ελληνικής επικράτειας, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία, στα Επτάνησα και στα “Δουκάνησα”, στη Ρούμελη και στη Θεσσαλία. Η γλώσσα τους είναι η ρέουσα προφορική της εποχής, γλώσσα ζωντανή, που μπορεί να θεωρηθεί η εθνική, της εποχής του, γλώσσα, αφού σ’ αυτή ενώνονται όλα τα ιδιώματα. Είναι η ζωντανή λαλιά του λαού, που τον βοηθάει και τον οδηγεί, που βγαίνει από τη ζωή του και συγχρόνως την εκφράζει.

Η γλώσσα του Πατροκοσμά στις Διδαχές έχει τα χαρακτηριστικά του φυσικού λόγου⁵ με την άνετη, αβίαστη, απρόσκοπη ομιλία του, η οποία δημιουργεί αίσθημα ευεξίας και ευχαρίστησης στους ακροατές του. Η πηγαία και γνήσια γλώσσα του δίνει αμεσότητα και αυθεντικότητα στο λόγο του, παραστατικότητα και κάποιες φορές ίσως μονοτονία, όταν

1. Πλάτων, *Κρατύλος*, (430e), ό. π. σελ. 165.

2. Πλάτων, *Φαίδρος*, Εισαγωγή, Αρχαίο & νέο κείμενο με σχόλια Ι. Θεοδωρακόπουλος, ό. π. σελ. 168.

3. Πλάτων, *Πολιτεία*, (533d), ο. π. σελ. 328.

4. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. κβ’.

5. Μ. Σετάτος, *Ο φυσικός λόγος στην κοινή νεοελληνική*, περ. “Φιλολόγος”, 1995, τόμ. ΙΘ’, τεύχ. 79, σελ. 4 - 5.

επαναλαμβάνει ίδιες λέξεις ή φράσεις. Η γλώσσα του είναι ανεπιτήδευτη, χωρίς εκζήτηση και καλλωπισμούς και άλλοτε απλή και φυσική με *επιφωνήματα και αναφωνήσεις*, «**Αχ, κακό κεφάλι οπού είχαμεν**», «**αχ, Θεέ μου, αξιώσόν με να σε απολαύσω**», «**ω! του θαύματος**», «**φευ, αλλοίμονον, αδελφοί μου**», «**αχ! αλλοίμονον**», *πραγματολογικά στοιχεία, μόρια και επιρρήματα* «**αμέ**», «**δα**», «**αμή**», «**ομπρός**», «**άμποτε**», *διασαφηνιστικές φράσεις ή λέξεις*, «**άκου, παιδί μου**», «**λοιπόν, αδελφοί μου**», «**ένα πράγμα θε να σας φανερώσω, χριστιανοί μου**», «**ακούετε, αδελφοί μου;**», «**άκουσε**», «**πίτοι**», *αναμείξεις γλωσσικών μορφών*, αφού ο ίδιος χρησιμοποιεί και «**μάτια**» και «**ομμάτια**», «**σπίτι**» και «**οσπίτι**», «**ψάρια**» και «**οψάρια**», «**φίδι**» και «**οφίδιον**», «**απράζω**» και «**κοιπάζω**», «**κλαίει**» και «**κλαίγει**», «**πληρωμή**» και «**πλερωμή**», «**περιμένει**» και «**ακαριερεί**», «**περνούμεν**» και «**απερνούμεν**», «**δια ετούτον**» και «**δια εδαύτονε**», «**να σας χαρίσω**» και «**να σας φιλεύσω**».

Η παραστατικότητα έχει θετικά αποτελέσματα στη γλωσσική επικοινωνία του Πατροκοσμά, γίνεται άμεσα αισθητή και εκτιμάται ιδιαίτερα. Χαρακτηριστικά της είναι η προσωδία και ο επιτονισμός, δηλαδή η αυξομειούμενη κύμανση της φωνής, που δείχνει κάθε φορά τη στάση του ομιλητή απέναντι στον ακροατή, αλλά και στο λόγο του, και δηλώνει έκπληξη, απορία, θαυμασμό, επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία. Επίσης το λόγο του Πατροκοσμά χαρακτηρίζουν η έμφαση, τα συναισθήματα, η ευκρινής προφορά, ενώ αφθονούν και οι ελλείψεις όρων της προτάσεως ή οι αποσιωπήσεις, και οι *παρεμβολές παρθεμάτων και ρητών*, όπως, «**ο συ μισείς ετέρω μη ποιήσης**», **οπού θέλει να ειπή: εκείνο που εσύ μισάς και δεν θέλεις να σου το κάμη άλλος, και μήτε εσύ να το κάμης εις άλλον...»¹.**

Χαρακτηριστικό του φυσικού λόγου είναι οι προτιμήσεις γλωσσικών στοιχείων ανάλογα με το ακροατήριο και τις παιδευτικές του γνώσεις, την εργασία και τις γενικότερες ασχολίες των ακροατών του, την ιδιοσυγκρασία και τις περιστάσεις, το ήθος, τη διάθεση, την ικανότητα προσαρμογής, το ενδιαφέρον, το βιοτικό επίπεδο. Αυτά όλα τα γνώριζε ο Άγιος Κοσμάς και γι' αυτό συμμορφωνόταν με το ακροατήριό του. Παρατηρούμε, λοιπόν, στις Διδαχές διαφορετικές γλωσσικές μορφές, που προτιμούσε ο Άγιος για να επικοινωνήσει καλύτερα με τους ακροατές του, αφού οπωσδήποτε υπήρχε διαφορετικό μορφωτικό και βιοτικό επίπεδο στις πόλεις από τα χωριά και τις απρόσιτες ορεινές περιοχές που μιλούσε. Η επιλογή κατάλληλων λέξεων επιδρά κατά τρόπο θαυμαστό και καταγοητεύει το ακροατήριο. Οι λέξεις δίνουν στο λόγο μέγεθος και συνάμα κάλλος, αρχαϊκή απλότητα,

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α2, ό. π. σελ. 173.

βάρος, ισχύ, δύναμη επιβολής και ένα είδος στιλπνότητας, όπως αυτή που ανθίζει πάνω στα ωραία αγάλματα, θα γράψει ο Λογγίνος. «Μέγεθος άμα κάλλος, ευπίνειαν, βάρος, ισχύν, κρατος, έτι δε γάνωσίν τινα, τοις λόγοις ώσπερ αγάλμασι καλλίστοις δι' αυτής επανθείν παρασκευάζουσα»¹. Και ο Πλάτων στον “Κρατύλο” θα συμπληρώσει ότι υπάρχει από τη φύση για κάθε πράγμα ορθότητα του ονόματος, δηλ. οι λέξεις έχουν μέσα τους φυσική ορθότητα. «Ονόματος ορθότητα εκάστω των όντων φύσει πεφυκία»². Βάση του διαλόγου αποτελεί η γλώσσα με τις λέξεις³. Η σωστή επιλογή των κατάλληλων, σε κάθε περίπτωση, λέξεων από τον Πατροκοσμά, κάνει το λόγο του ζεστό και ανθρώπινο, με φυσικό επακόλουθο τη βαθιά απήχηση της Διδαχής του στις καρδιές των ακροατών του.

Ο Πατροκοσμάς επίσης, χρησιμοποιεί λόγιες εκφράσεις και λέξεις από τη Γραφή και την εκκλησιαστική ορολογία, από τους Αρχαίους συγγραφείς και τη λόγια παράδοση. Τα χωρία της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, όπως είναι φυσικό, σε κάθε ιεραπόστολο και κήρυκα του Ευαγγελίου, αφθονούν: «**Εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην και πάντα τα εν αυτοίς**»⁴, «**ιδού εξήλθεν ο σπείρων του σπείρει τον σπόρον αυτού. Και εν τω σπείρειν αυτόν ο μεν έπεσεν παρά την οδόν και καταπατήθη και τα πειρινά του ουρανού κατέφαγαν αυτών...**»⁵ και συνεχίζει την Παραβολή του Σπορέως. «**Ωσπερ δε αι ημέραι του Νώε ούτως έσται και η παρουσία του Υιού του ανθρώπου**», αναφέρει σε άλλη Διδαχή, ή «**εν τω Άδη ουκ έστι μετάνοια**»⁶, «**εις ην δ' αν πόλιν εισέλθετε λέγειτε ειρήνη τη πόλει ταύτη**»⁷, «**ερευνάτε τας Γραφάς ότι εν αιταίς ευρήσετε ζωήν αιώνιον**»⁸.

Για να περάσει ευκολότερα στο λαό τις αλήθειες της Πίστεως ο Άγιος των σκλάβων, εκλαϊκεύει εκκλησιαστικούς όρους, φράσεις και ιδίως τα μεγάλα δόγματα του Χριστιανισμού, όπως, όταν θέλει να κάνει όσο μπορεί πιο κατανοητό για τον ανθρώπινο νου το δόγμα της Αγίας Τριάδος και της Θείας Ενσαρκώσεως του Κυρίου: «**Χωρίς την πέτραν,**

1. Δ. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (30, 1), ό. π. σελ. 138.

2. Πλάτων, *Κρατύλος*, (383a), ό. π. σελ. 20.

3. «Ου γαρ φύσει εκάστω πεφυκέναι όνομα ουδέν ουδενί, αλλά νόμω και έθει των μεθιστάντων τε και καλούντων». Πλάτων, *Κρατύλος*, (384d), ό. π. σελ. 24.

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 209.

5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό.π. σελ. 248.

6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 269.

7. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 113.

8. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 263.

το τσακουμάκι και την ίσκαν, φωτιά δεν πιάνει. Καθώς δεν μπορούν να λείψουν τα τρία ομού, έτσι και η Αγία Τριάς τρία είναι και ένα. Ή καθώς το νερόν είναι ένα, το χαλάζι και το χιόνι, τρία μιας φύσεως και τα τρία. Η ψυχή είναι μία, ένα πρόσωπον γεννά τον λόγον. Είναι και η πνοή. Είναι της ψυχής και όχι του σώματος. Η μεν ψυχή είναι εις τύπον του Πατρός, ο δε λόγος της ψυχής είναι εις τύπον του Υιού και Λόγου του Θεού, η δε πνοή της ψυχής εις τύπον του Παναγίου Πνεύματος. Η ψυχή γεννά τον λόγον με τον νουν, και δεύτερον τον γεννούν τον λόγον τα χείλη. Καθώς ο λόγος γεννάται από την ψυχίν πρώτον, και δεν φανερώνεται και δεύτερον με τα χείλη γίνεται φανερός, ούτως ο Υιός και Λόγος του Θεού, εγεννήθη προ των αιώνων από τον Θεόν και Πατέρα. Αλλά δεν εφανερώνετο εις τους ανθρώπους, αμή έστεκεν εις τον κόλπον του Πατρός. Έτι και δεύτερον εγεννήθη εκ των χειλέων των Προφητών και εκ της Πανάγνου Μαρίας της αειπαρθένου και τότε έγινε φανερός εις όλον τον κόσμον. Δευτέρα γέννησις λέγεται εκ της σαρκός όπου εφανερώθη, και όταν ήτο εις τον Σταυρόν έπασχεν η ανθρωπότης, η ύλη της σαρκός. Η δε Θεότης έμεινεν απαθής, και καθώς όταν ο ήλιος φωτίζει το δένδρον και ο δενδροκόπτης κόποντας με το τσεκούριον, το μεν δένδρον πάσχει κοπόμενον, αι δε ακτίνες του ηλίου όπου είναι επάνω εις το δένδρον άκοπτες και αβλαβείς μένουν, ούτω και η Θεότης του Χριστού μας αν και εις τον καιρόν του πάθους ήτο νωμένη με την σάρκα και δεν εκωρίσθη από αυτήν, καθώς και ο ήλιος από το δένδρον και δεν έπαθε, ούτω και η ανθρωπότης έπαθε ως το δένδρον, η δε Θεότης έμεινεν αβλαβής ως ο ήλιος!»¹.

Χρησιμοποιεί εκκλησιαστικούς όρους, «στασίδι», «αναλόγι», «νάρθηκας», «καθολικόν», λέξεις και φράσεις, που είναι γνωστές από τα εκκλησιαστικά κείμενα, όπως «της Δεσποίνης», «πάσης νοτιής και αισθητής κίσεως», «ουρανόθεν την χάριν του», «εσαρκώθη», «τα έργα των χειρών σας», «γλυκύτατος», «καθ' εκάστην ημέραν», «δια να μας εκβάλη από τας χείρας του Διαβόλου», «ενεφύσησε», «μωρίαν και δειλίαν», «πρόσπεσον εις τους πόδας του» «ωσάν τα άστρα του ουρανού και ωσάν την άμμον της θαλάσσης άνδρες και γυναίκες αρνήθηκαν τον κόσμον...», «δια να μας ελευθερώση από τας μισαράς χείρας του Διαβόλου και να μας κάμη υιούς και κληρονόμους της βασιλείας του». Αφθονούν οι λόγιες λέξεις και φράσεις, «πρέπον και ευλόγον», «νήρηκα», «δύνασθε», «ηξεύρω» «η γήινος, η ματαία», «το κατά δύναμιν».

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά, ό. π. Παραδείγματα διάφορα*, σελ. 82 - 83.

Ο Πατροκοσμάς κάνει αυτό, που υποστήριξε αργότερα ο Ψυχάρης. Αν η δημοτική του γλώσσα δεν έχει μια λέξη που του χρειάζεται, παίρνει τη λέξη από την αρχαία και προσπαθεί να την ταιριάξει με τη γραμματική του λαού. «Έτσι έκαμαν όλα τα έθνη του κόσμου. Έτσι κάνουμε κι εμείς»¹. Κάνει χρήση των *ρηματικών καταλήξεων* της αρχαϊζουσας, όπως -ωσι, -ωμεν, -ουσι, -σθη, -θεν, -σθε, -ομεν, -οντο, «αγαπώσι», «κύσωμεν», «ευλογούσι», «ευσπλαχίσθη», «χαίρεσθε», «αμαρτάνομεν», «εκαίοντο», «ο Θεός συγχωρήσαι και ελεήσει αυτούς». Σε κάποιες περιπτώσεις διατηρεί το τελικό ν στην Αιτιατική του Ενικού, «πν χώραν», «πν θερμήν πίστιν», «πν χάριν», «τον λόγον», «τον κόσμον», «τον Πατριάρχην», στα ουδέτερα σε -ον, «το καλόν», «το ζών», στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο σε -ομεν, «πνγαίνομεν», «αμαρτάνομεν», στην Υποτακτική σε -ομεν, «να νπισεύωμεν», «όταν αποθάνωμεν», «να κλαίωμεν». Άλλες φορές διατηρεί τα συμφωνικά συμπλέγματα κτ, χθ, φθ, «νύκτα», «εχθές», «φθόνος» και τη μετακίνηση του τόνου στα επίθετα, «σοφωιάτι», «καιωτέρα». Και άλλοτε κάνει χρήση της γενικής του πληθυντικού των εγκλιτικών των, «με την ζωή των», «με το αίμα των» αντί τους, που συνηθίζει, «πν Κυριακήν τους», «το καλό τους».

Ως προς την μορφολογία, χρησιμοποιεί συχνά τις προθέσεις: «Εἰς τὴν στραίαν», «εἰς τὴν καλήν γην», «ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ», «δια να μας εκβάλῃ», «ἀπὸ τόπον εἰς τόπον», τα επιρρήματα σε -ως, «καλῶς», «οὕτως», -θεν, «ουρανόθεν», «όθεν», «πόθεν», «εδώθεν», «εκεῖθεν». Πολύ συνηθισμένες στο λόγο του είναι οι αντωνυμίες της αρχαϊζουσας και καθαρεύουσας «ημεῖς», «ποῖος», «οὗτος», «ολίγην», «όστις», «τινάς», «έκαστος». Άλλο χαρακτηριστικό της λόγιας γλώσσας του Αγίου είναι οι ρηματικοί τύποι και καταλήξεις. Πολύ συχνά χρησιμοποιεί τα συνηρημένα ρήματα, «συγχωρώμεν», «καταράται», «γεννώσι», «κατηγορώμεν», «ωφεληθώμεν», «προσκυνῆται», τον παθητικό παρατατικό, τις ρηματικές καταλήξεις -όμεθα, -θην, -θης, «καιόμεθα», «εδάρθη», «εκατηράσθη», «ευρέθη», ρήματα εἰς -μι, «ιστάμεθα», «ανέσπι», τις κλιτές μετοχές, «βλέπων», κατηγορών, «εξελθών», «κατηραμένον» και την Υποτακτική «να υπάγη», «να χαρή», «να ευφρανώμεθα» και Ευκτική, «μη γένοιτο», «συγχωρήσοι και ελεήσοι».

Ουσιαστικά και επίθετα της λόγιας υπάρχουν άφθονα στις Διδαχές του Πατροκοσμά, όπως και λέξεις της δημοτικής με καταλήξεις της λογίας. «Πατήρ», «μῆτηρ», «ώτα», «ακροαταί», «όστις είναι φιλομαθής», «ἀπρεπον «όφιν», «συκύν», «παιδίον», «γυνή», «σκότος», «άκανθαι», «τον επίλοιπον», «το βρώμιον», «τους ιρισαθλίους». Διατηρεί

1. Νικόλαος Π. Ανδριώτης, *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1992, σελ. 153.

πολλές φορές την κατάληξη *-αι* αντί *-ες*, την *Αιτιατική τας* αντί τις, «*να τας ρίψετε*», «*εδώ, πως τας έχετε τας γυναίκας*», τις *καταλήξεις της Αιτιατικής -ας* αντί *-ες* «*από ανιάς*», «*τας ψυχάς*», τον *πληθυντικό του θηλυκού άρθρου αι*, αντί οι, «*αι γυναίκες*», «*αι αμαρτία*», τα *τριτόκλιτα επίθετα σε -ις* σε όλες τις πτώσεις «*συγχώρησιν*», «*της πίστεως*», «*αι πίσεις*» και την *Κλιτική των ονομάτων «ποιητά μου*», «*ανέγνωστε άνθρωπε*».

Στις Διδαχές του Πατροκοσμά βλέπουμε συχνά την τάση που έχει να *απλοποιεί κάποιες λόγιες λέξεις και εκφράσεις*, για να γίνει καλύτερα αντιληπτός από τους ακροατές του. Αντί του *είσθε*, προτιμάει το «*είστενε*», από το *κοιτάζω* φτιάχνει το «*πράζω*», αντί του *εξέτασα* το «*εξέταξα*», από το *εδώ επάνω*, προτιμάει το «*επανά*», από το *απ' εδώ... έως*, το «*εδώθενε*», από το *αυτόν εδώ*, το «*εδαύτονε*», από το *μόνον* φτιάχνει το «*μόνοννε*», αντί του *ξοδεύσομε* το «*εξοδιάζωμεν*», αντί του *ξαναδώσει* το «*ματαδώσει*», αντί του *μαζί με εκείνα* το «*μει' εκείνα*», αντί του *αυτού εδώ* το «*ετιουνού*». Χρησιμοποιεί το μόριο «*ναν*» αντί του *να*, το «*θε ναν το φάνε*», αντί του *θα το φάνε*.

Οι πιο πολλές όμως λέξεις στο λεξιλόγιο του Αγίου είναι από την *καθημερινή ζωή των ακροατών του* στο σπίτι, στο χωράφι, στην εκκλησία, στις διάφορες εκδηλώσεις, στην αγροτική και ποιμενική ζωή, στη ζωή του χωριού και του βουνού. Ο Πατροκοσμάς εφάρμοζε πολύ καλά την Πλατωνική θεωρία για το ισοζύγισμα λέξης - πράγματος, που αναφέρει ο μεγάλος φιλόσοφος στον “Κρατύλο”. Οι όροι ενός ονόματος για να είναι σωστοί, πρέπει το όνομα να έχει και τα κατάλληλα γράμματα, κι αυτά να μοιάζουν με τα πράγματα. Το όνομα είναι έκφραση του πράγματος, άρα όμοιο προς εκείνο που εκφράζει. Οποιος γνωρίζει τα ονόματα, γνωρίζει και τα πράγματα¹, λέει ο Κρατύλος. Το λέγειν (να μιλάμε) είναι μια από τις πράξεις και το ονομάζειν (να λέμε το όνομα) είναι και αυτό μια ενέργεια (πράξις) που αναφέρεται στα πράγματα. Επομένως η πράξη του ονομάζειν γίνεται σύμφωνα με τη σταθερή βάση των πραγμάτων και έχει για σκοπό να κατασκευάζει τα ονόματα, με τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε την ουσία των πραγμάτων. Το όνομα είναι όργανο διδακτικό που χρησιμεύει για να διακρίνουμε τα πράγματα².

Ο Άγιος χρησιμοποιούσε λέξεις που οι ραγιάδες καταλάβαιναν απόλυτα, γιατί ήταν η

1. «Ός αν τα ονόματα επίσηται, επίστασθαι και τα πράγματα» Πλάτων, *Κρατύλος*, (433c - 435d), ό. π. σελ. 166.

2. «Και το ονομάζειν πράξις (τις) εστιν, είτερ και το λέγειν πράξις τις ην περί τα πράγματα», (387c), και «Όνομα διδασκαλικόν τί εστιν όργανον και διακριτικόν της ουσίας» (388c), Πλάτων, *Κρατύλος*, ό. π. σελ. 32, 34.

γλώσσα τους, η δική τους ζωντανή, ομιλούμενη γλώσσα. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι απλοί ορεσίβιοι ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της καθημερινής τους ζωής και αντλούσαν τις λέξεις από τα ίδια τα πράγματα, δίνοντας την ονομασία, που ανταποκρινόταν περισσότερο, κατά την Πλατωνική θεωρία¹.

Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί το λεξιλόγιο των απλών ανθρώπων, λέξεις που δεν ακούγονται σήμερα και μερικές απ' αυτές είναι τελείως άγνωστες. Λέξεις συνηθισμένες από την καθημερινή ζωή στις Διδαχές είναι τα *ουσιαστικά*: Ποδάρια, κερούλια, ραβδί, κρασί, ψωμί, κεφάλι, σιτάρι, σπαρτά, προζύμι, ισακουμάκι, χιόνι, αυγή, χασάπηδες, αμάκη, κασέλα, προκοπή, νουφέκι, πραγματευτής, δουλειά, σπαθί, τούμπανα, μοσχάρι, βώδι, σακκούλα, αφορεσμός, ακάνθας και τριβόλους. Τα συνηθισμένα *επίθετα* που χρησιμοποιεί είναι: Κάλπικος, αληθινός, γνωστικός, άκαρπος, άφαντος, άψυχος, δίκαιος, αμαρτωλός, κουτσός, αχαμνός, πανάγαθος, ακατάληπτος, ανετοιμασμένους. Τα *ρήματα* δίνουν ζωντάνια στο λόγο του, τον χρωματίζουν και του δίνουν κίνηση: Μαγαρίζει, κουφίζει, απιθώνουν, μαζώνει, σιολίζω, πικραίνω, μαλακωθεί, συγχωρά, εγκρέμνισε, ταράζει, δαιμονίζονται, αφορίζω, στοχαζώμεθα, εξετάξετε, φτουρούμεν, απερνούμεν, αυγατίζει, ολιγοσιτεύει, επαρέβη, έπαρέ το, αρέγει, ισακίζετε, βουλώνει, σκοτίζουν, κατουράει, κρούγεται, μεθούσι, καταρίζονται, αντιδωρίζουν, ευαγγελίζουν, ωφώνουν, βάνουσι, αδέχονται, πισσώνει, και πολύ συχνά προτιμάει τα *παθητικά* *ρήματα με την κατάληξη -σθεν*, καιρώμεσθεν, καιώμεσθεν, εντρεπώμεσθεν, πραγματευώμεσθεν, εργαζώμεσθεν. Συχνά χρησιμοποιεί και τα *επιρρήματα*: Ανίσως, άμποτε, αποκάτου, αλλέως, απάνου, εξάφνωσ, έτσι και έτσι, εκθές και εψές, μάλιστα, μέσαθε, μοναχά, οπού, ολόγουρα, παρέκει, πούθενε, πρωύτερα, πότε, τάχα, τώρα.

Το λεκτικό του Πατροκοσμά έχει αρκετές λέξεις από την αγροτική και ποιμενική ζωή, που ήταν οι κύριες ασχολίες των ακροατών του. Έτσι τον άκουγαν να χρησιμοποιεί τις λέξεις και εκφράσεις όπως, σπαρτά, σωρός, αχούρι, βουνόν, γεωργημένον φυτόν, θρεμμένο ωσάν το γουρουνόπουλο, ξεραίνονται τα κλαριά, δροσερά κλωνάρια, μίλα ξυνά, κουδουνόπουλα, κωράφιον, ξύλο, λιανά - λιανά κομμάτια, γουρούνι, σιρώσις, μόσχα, πέτρα, ισακουμάκι, ίσκα, ιζεκούρι, κωράφι, χαντζάρι, ασημοκάτσαρο.

Χαρακτηριστικό της γλώσσας των Διδαχών του Πατροκοσμά είναι οι σπάνιες και ακριβοπώτες, σήμερα, Ελληνικές λέξεις, όπως *αβγατίζω, αχαμνά, αμπόδεμα, ίσκα, λαγαρίζω, σκούμπουρα, χριαλίδια*. Λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούσε ο απλός

1. «...ότι ουκ εξ ονομάτων, αλλά πολύ μάλλον αυτά εξ αυτών και μαθητέον και ζητητέον ή εκ των ονομάτων», Πλάτων, *Κρατύλος*, (439b), ό. π. σελ. 178.

λαός και τις κατανοούσε καλύτερα, όπως **πασπικά, ανίσως και σου δώσω κομμάτι και εσένα, αμπί, άμποτε, μίνα, ο Θεός χρειάζεται στρώμα δια να καθίσω, ο πονηρός Διάβολος και μας πικραίνει και μας φαρμακεύει, η έχθρα είναι φαρμάκι του Διαβόλου, το ζύγι ντρέπεται τον αυθέντην του, εξανακοκκίνωσε κομμάτι, το γουρουνόπουλο της υπερηφανείας, βαρήτε τούμπανα, βρωμισμένη κοιλία.**

Το λεξιλόγιο της Ελληνικής, που χρησιμοποιούσε ο Πατροκοσμάς, αποτελεί αψευδή μάρτυρα της αδιάκοπης συνέχειας της ελληνικής γλώσσας και του ενιαίου χαρακτήρα της. Λέξεις όπως, **αγαπώ, άγγελος, άγνωστος, αγορά, άγριος, αδελφός, αθάνατος, αέρας, αιώνας, ακούω, ακτίνα, αλάτι, αλέθω, αλείφω, αλήθεια, αλώνι, αμπέλι, ανεβαίνω, αναπαύω, ανατολή, αναφέρω, άνδρας, άνθρωπος, ανάγω, άξιος, άξονας, απατώ, απάτη, άπιστος, κ.λ.π.** είναι γνήσιες ομηρικές λέξεις, που αυτούσιες ή παραλλαγμένες, με την ίδια ή και διαφορετική σημασία, χρησιμοποιούνται από τα χρόνια των ομηρικών επών μέχρι την εποχή του Πατροκοσμά και μέχρι σήμερα. Οι λέξεις αυτές δεν είναι ούτε αρχαίες ούτε βυζαντινές ούτε νέες. Είναι λέξεις ελληνικές. Κανείς Έλληνας ή ξένος - με εξαίρεση τους ειδικούς της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας - δεν μπορεί να διακρίνει αν μια ελληνική λέξη είναι αρχαία, βυζαντινή ή νεότερη ή αν χρησιμοποιείται συνεχώς από την αρχαιότητα έως σήμερα!

Παραθέτουμε τις πιο συνηθισμένες ελληνικές λαϊκές λέξεις και φράσεις, τις οποίες συναντάμε στα κείμενα των Διδαχών και Επιστολών του Πατροκοσμά, σπάνιες σήμερα, με ερμηνεία δική μας ή από Ερμηνευτικά και Ετυμολογικά Λεξικά².

1. Γ. Μπαμινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό. π. σελ. 22.
2. Οι λέξεις που έχουμε πάρει από διάφορα Λεξικά, έχουν την αναφορά του Λεξικού που χρησιμοποιήθηκε. Κάποιες άλλες είναι από την Εκκλησιαστική γλώσσα και ορολογία (Εκκλ. Ορολ.). Οι υπόλοιπες είναι ερμηνεία δική μας, που έγινε με βάση το νόημα των συμφραζομένων και του κηρύγματος του Πατροκοσμά, και σημειώνονται δίπλα με το γράμμα (Μ). Τα Λεξικά που χρησιμοποιήσαμε είναι των: α) Γ. Μπαμινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, β) Εμ. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*, τόμοι Α' - Ζ', Θεσ/νίκη 1968 - 1980, γ) Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, έκδ. γ', Θεσ/νίκη 1983, δ) Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Οργανισμός "Ο Φοίνιξ" Ε.Π.Ε. Αθήνα 1971, ε) Τεγόπουλου - Φουτράκη, *Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1988, στ) Πρωΐας, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι 1 και 2, έκδ. γ', εκδ. Οίκος Σ. Π. Δημητράκου, Αθήναι ΧΧ, ζ) Π. Χ. Δορμπαράκη, *Ετυμολογικό, Ερμηνευτικό Λεξικό της Νεοελληνικής*, Σπουδή, Αθήνα 1993.

Ελληνικές λαϊκές,σπάνιες και ασυνήθιστες λέξεις.

Αβγατίζω αυξάνομαι, (μεσν. εβγατίζω από το μεταγενέστερο εβγατός < εκ - βατός), (Λεξικό Ανδριώτη).

Αγνακτώ, κουράζομαι, αγωνίζομαι.

Άγνωστος, ασύνετος, ανόητος, (Μ).

Αγροικώ, βλέπω, (μεσν. γροικώ < αγροικός επίθ. < αγροίκος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Αδικοσύνη, αδικία, (Μ).

Ακαμάπης, τεμπέλης, αργός, οκνηρός.

Ακουρμαίνομαι, αφουγκράζομαι, ακροώμαι προσεκτικά, υπακούω. (ακρουμάζομαι < ακροαμάζομαι < αρχ. ουσιαστικό ακρόαμα, ρήμα ακούω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Άλαλα και **μπάλαλα**, μωρά, ανόητα, (Μ) (από το μεσν. λωλός < αρχ. ολωλώς, μετοχή του όλλυμαι), (Λεξ. Ανδριώτη). Στη σελίδα του internet άλαλα και μπάλαλα είναι τα άψυχα μηχανήματα των διαφόρων εφευρέσεων, που αντικατέστησαν και ολονέν αντικαθιστούν τα εργατικά χέρια. (Profiteiai tou Agiou Kosma tou aitwliou, page 4).

Αμάχη, έχθρα, μίσος, (αρχ. αμάχη, ίσως με επίδραση του αντιθέτου αγάπη, (Λεξ. Ανδριώτη).

Αμπόδεμα, μαγικό κατασκεύασμα.

Αμψί, αλλά και βεβαίως, αναμφιβόλως (σύνδεσμος εναντιωματικός, μεσν. αμψή), (Λεξικό Πρωϊας).

Άμποτε και **άμποτες**, είθε, μακάρι, ο Θεός να δώσει, (επίρρημα), (Λεξ. Πρωϊας).

Ανάγνωμος, ανόητος, άβουλος, (Μ).

Ανέγνωστος, ανόητος, (Μ).

Ανειοιμασμένος, ανέτοιμος, (Μ).

Ανάθεμα, μεταγ. ανάθεμα < αρχ. ανά-θη-μα < ανατίθημι, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ανθρωπόπης, η ανθρώπινη φύση του Θεανθρώπου, αντίθ. Θεότητας, (Εκκλησ. Ορολ.)

Ανίσως, αν τυχόν, συνήθως με το και, ανίσως και (Υποθετ. Σύνδεσμος, αν+ίσως), (Λεξ. Πρωϊας).

Αντιδωρίζω, μοιράζω αντίδωρο, (Μ).

Απερνώ, περνώ.

Απειώ, πετώ.

Απεικάζω, εννοώ, αντιλαμβάνομαι, νομίζω, (αρχ. απ-εικάζω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Απιθώνω, αποθέτω.

Αρβανίτικα, (μεσν. Αρβανίτης, τοπων. Αρβανα < αλβ. Arbena, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ασηκωμένος, ο σηκωμένος ψηλά, (Μ).

Άσπρο και **άσπρα,** παλαιό Τουρκικό νόμισμα μικρής αξίας, χρήματα, (μεσν. άσπρον, ουδέτερο του επιθέτου άσπρος < λατιν. asprum < asperum, (Λεξ. Ανδριώτη).

Αιός του, ο ίδιος, μόνος του.

Αφέντης, (μεσν. αφέντης < αφτέντης < αρχ. αυθέντης < αυτό-έντης), (Λεξ. Ανδριώτη), απ' όπου προήλθε η Τουρκική (efendi), (Λεξ. Μπαμινιώτη).

Αχαρνά, άσχημα στην υγεία, επικίνδυνα, (μεσν. αχαμνός, (α προθετικό) < μεταγ. χαμνός < αρχ. χαύνος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Αχαμνός, ισχνός, αδύνατος.

Βάνω, (μεσν. βάνω < αρχ. βαινώ, με επίδραση του βάλλω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Βαρυκαρδίζω, βαρυθυμώ, στενοχωρώ κάποιον, (Μ).

Βίος και **βιός,** περιουσία, (αρχ. βίος).

Βουλλώνω, σφραγίζω, βάζω βούλα, σφραγίδα, (μεσν. βουλλ-ώνω < βούλα).

Βρουκόλακας, βρικόλακας, (από το αρχ. βρίκελος, τραγικό τροσωπείο), ή από το Σλαβικό νυκολακ, (Λεξ. Ξένων λέξεων Η. Κωνσταντίνου), ενώ κατά τον Δεινάκη στη Λαογραφία 6,27 από το βουρδούλα, φούσκα), (Λεξ. Ανδριώτη).

Βρώμιος, αποσυντεθειμένος, βρωμισμένος, δύσοσμος, (Λεξ. Πρωΐας).

Βυζί, (μεσν. βυζί(ν) < μεταγ. βυζ-ιον από το βυζάνω ή από το επίθ. βυζός, φουσκωμένος, (Λεξ. Ανδριώτη).

Γανώνω, (μεσν. γανώνω < αρχ. γανώ).

Γπιεύω, κάνω μάγια, γιατρεύω με μαγικά μέσα, (μεσν. γητεύω). Κατά τον Μ. Φιλήντα από το γοητεύω < γογητεύω με χωρισμό της πρώτης συλλαβής που την πήραν για (ε)γώ. Κατά τον Α. Τσοπανάκη στο Αφιέρωμα Μ. Τριανταφυλλίδη 425, από το γοητεύω με μεταγ. ταυτισμό του οη προς το οϊ και τροπή του σε ι. Απίθανη η ερμηνεία του Γ. Χατζηδάκι από το γύφτος < γυφτεύω < γυτεύω στο Αθηνά 36, 210. (Λεξ. Ανδριώτη).

Γπίτευμα και **γπίεμα** και **γοπίευμα,** ξόρκι, μαγική ενέργεια, (Λεξ. Πρωΐας).

Γουρούνι, (μεσν. γουρούν-ιον, υποκορ. του αρχ. γρώνα (η), (Λεξ. Ανδριώτη).

Γύπος, γύφτος, (μεσν. Γύφτος από τον πληθυντικό Γύφτοι < Αιγύπτιοι του αρχ. εθνικού Αιγύπτιος, (Λεξ. Ανδριώτη).

Δαρμός, ξύλο (Μ).

Δακτυλίδι, (μεσν. δακτυλ-ίδιον, υποκορ. του αρχ. δακτύλιος με την κατάληξη --ίδιον, (Λεξ. Ανδριώτη).

Δεκατιά, ο φόρος της δεκάτης, (Μ).

Δενδροκόπης, ξυλοκόπος. (Μ)

Δευτέρι, δεφτέρι, ιεφτέρι, σημειωματάριο λογαριασμών, (αρχ. διφθέρα < δέφω, δέρμα κατεργασμένο που χρησιμοποιούσαν σαν γραφικό υλικό, περγαμηνή), (Λεξ. Δορμπαράκη), τεφτέρι, όψιμο μεσν. (Λεξ. Ανδριώτη).

Δηληπίριο, (λόγιο, αρχ. δηλητήριον, ουδέτερο του επιθέτου δηλητήριος, βλαπτικός, < δηλη-τήρ < δηλούμαι, βλάπτω. (Λεξ. Ανδριώτη).

Διάφορο, τόκος, κέρδος, ωφέλεια, (αρχ. διάφορον, ουδέτερο του επιθέτου διάφορος < δια-φέρω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Δισκέλι, τράπεζα με δύο σκέλη, (Λεξ. Πρωΐας), που τοποθετείται το Ευαγγέλιο για να διαβαστεί από τον ιερέα, (Μ).

Δοσίματα, οι καταβαλλόμενοι φόροι στους Τούρκους, (Μ), (δόσιμον, ουδέτερο του αρχ. επιθέτου δόσιμος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Δύσπινος, δυστυχής (Μ).

Ειδεμή, αλλιώς, διαφορετικά, (μεσν. ειδεμή < αρχ. φράση ει δέ μη).

Εμποδεύματα και μποδέματα, μάγια, ξόρκια.

Εξαγοράζω, ανταποδίδω (Μ).

Εξοδιάζω, ξοδεύω.

Εξωφόρι, εξωτερικό ένδυμα.

Ερμνεύω, συμβουλεύω, παροτρύνω (Μ).

Εύκαιρος, καινός, άδειος (Μ).

Εύτακτος, σεμνός, φρόνιμος, ο μη παραβαίνων την τάξη και πειθαρχία. (Λεξ. Πρωΐας).

Ζερβά, αριστερά.

Ζίτουλας, ζητιάνος (Μ).

Ζυζιάζω, ζυγίζω, (μεσν. λέξη από το ζύγι+ιάζω κατάληξη). (Λεξ. Ανδριώτη).

Ζυμάρι, (μεσν. λέξη ζυμάριν < ζυμάριον υποκοριστικό του αρχ. ζύμη. (Λεξ. Ανδριώτη).

Ζωνάρι, (μεσν. λέξη ζωνάριον < ζωνάριν < ζουνάριν, υποκορ. του ζώνη. (Λεξ. Ε. Κριαρά).

Ζωοτροφία, η τροφή των ζώων.

Ήγουν, δηλαδή.

Θεωρώ, ενυπάρχω (Μ).

Θενά, θα, (μόριο που σχηματίζει το Μέλλοντα, από τη φράση θέλω να), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ύσκα και **ύσκα** και **ήσκα**, είδος μύκητα, του οποίου τεμάχια που έχουν ξεραθεί χρησιμοποιούνται για το άναμμα στο τσακμάκι. (λατιν. *esca*, μεσν. ήσκα), (Λεξ. Πρωΐας).

Κάθε άλλο, πάντοτε, συνεχώς, στο εξής, (Μ).

Κάκητα, θυμός, οργή, (Μ).

Κακίζω, μαλώνω.

Κακωσύνη, κακία, ελάττωμα, (Μ).

Καρώνομαι, κάνω πως, προσποιούμαι, **χριστιανικά καρώματα**, πράξεις χριστιανικές, (Μ).

Κανονίζω, επιβάλλω επιτίμιο σε αμάρτημα, (Μ). **Κανόνας**, ποινή, που επιβάλλει ο πνευματικός στον εξομολογούμενο, (Εκκλησ. Ορολ.) από τη συγκοπή του νομο-κάνονας.

Κατανιώ, καταλήγω σε κάποια κατάσταση ιδίως δυσάρεστη, ξεπέφτω, (αρχ. κατ-αντώ), το ουσιαστικό **καπάνημα**, (Λεξ. Ανδριώτη).

Καταρίζομαι, καταριέμαι, (Μ).

Κατράμι, πίσσα.

Καυκί, καβούκι.

Κίτερνος, κίτρινος, (Μ).

Κερνώ, (μεσν. κερνώ < αρχ. κερνώ), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κολάζομαι, τιμωρούμαι.

Κομμάτι, σε λίγη ποσότητα, για λίγο χρόνο, ολίγο, νωρίς, κάπως (επίρρημα), (Λεξ. Πρωΐας).

Κομρικαραίος, τελώνης, εισπράκτορας των φόρων, (Μενούνος).

Κομπολόι, (μεσν. κομβολόγιον < κόμβος + περιλ. κατάληξη -λόγιον), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κονεύω, σταθμεύω για ανάπαυση, διανυκτερεύω, (μεσν. κονεύω < ουσ. κονάκι). Κατά τον Α. Παπαδόπουλο στο Λεξ. Δελτ. 5, 137, από το θέμα κωνι- του τουρκ. ρήματος *Konnak* +κατάλ. -εύω, (Λεξ. Ανδριώτη).

Κουδουνόπουλα, κουδούνια.

Κουλός, ανάπηρος στο ένα ή και τα δύο χέρια, από το αρχ. κυλλός, (Λεξ. Πρωΐας).

Κούπωμα, σκέπασμα.

Κουρνιακίος, σκόνη, κονιορτός, (από το αρχ. κόνις < σκόνη).

Κούρβουλο, το κλήμα, ο αποξηραμένος κορμός της αμπέλου, κούτσουρο, (μεσν. κούρβουλο, < λατιν. *curvus*), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κουφίζω, σηκώνω, φουσκώνω, (Μ).

Κράζω, μιλάω, φωνάζω.

Κρούγομαι, χτυπιέμαι, σφαδιάζω.

Κυβερνώ, ενισχύω, βοηθώ, ελεώ, (Μ).

Κυβερνώμαι, συντηρούμαι, (Μ).

Κύπω, σκύβω.

Λαγαρίζω, καθαρίζω υγρό από ξένες ουσίες, αφήνοντάς το να κατασταλάξει, να γίνει διαυγές, λαμπικάρω, από το αρχ. επίθ. λαγαρός + κατάληξη -ίζω. (Λεξ. Πρωϊας).

Λαλούμενα, μουσικά όργανα, (μετοχή του λαλώ), (Μ).

Λειτουργιά, το πρόσφορο, ο άρτος ο προσφερόμενος για τη Θ. Κοινωνία, (Εκκλησι. Ορολ.).

Λέρα, βρώμα, ρύπος, ακαθαρσία, (μεσν. λέρα < λερώνω, Γ. Χατζηδάκι ΜΝΕ 1,76). Σφαλερή η ερμηνεία του J. Poronic στις Sudost - Forsch 15, 517 από το Αλβαν. ler, τέλμα.

Λερωμένα, ρούχα πένθιμα, (Μ).

Λιάσες, εξώπορτες της αυλής. (Ίσως από το αρχ. λιάζω από το ηλιάζω, < λιαστός από το ηλιαστός), (Λεξ. Ανδριώτη).

Λογιάζω, νομίζω, (Μ).

Λοιμικές, αρρώστιες, (Μ).

Λωλός, μωρός, τρελός, ανόητος, (μεσν. λωλός < αρχ. ολωλώς, μετ. του όλλυμαι), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μαγαρίζω, λερώνω, μολύνω, (μεσν. μαγαρίζω < αρχ. μεγαρίζω, λατρεύω σε μέγαρα, δηλ. σπήλαια, τη Δήμητρα, είμαι εθνικός, όχι Χριστιανός, < μεταγ. μαγαρισμένος, εκείνος που παίρνει μέρος σε ειδωλολατρικές τελετές μέσα σε σπήλαια, (Λεξ. Ανδριώτη).

Μάζω, σπάνιος Ενεστότας με Αόρ. έμασα, Προστ. μάσε, ομάζω < ομάς. Κατά τον Α. Τσοπανάκη, Γλώτται 53, από το άμασα, Δωρικός Αόρισ. του αρχ. αμάω, θερίζω.

Μαζώνω, μαζεύω, (μεσν. μαζώνω < ουσ. μάζα + κατάλ. -ώνω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ματαβρίσκω, ξαναβρίσκω.

Μπάσιαρδος, νόθος.

Μεράδι, μερίδιο, μερίδιο κτηματικής περιουσίας, (μεσν. μεράδι(ον) υποκορ. του μοίρα), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μερτικό, μερίδιο, (μεσν. μερτικόν < μερετ-ικόν < μερίτης), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μετατοπώ, μετακινώ. (Μ)

Μήνα, μήπως, μην τυχόν, (ερωτηματικό μόριο), (μεσν. μήνα < μη+να ή από το αρχ. μη+ν ευφωνικό πριν από φωνήεν), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μίλημα, ομιλία, λόγος.

Μισόκαλος, αυτός που μισεί το καλό, ο Διάβολος. (Εκκλησησ. Ορολ.)

Μόσκα, αγελάδα.

Νομικά, κατά το νόμο (το χριστιανικό).

Ξερνώ, κάνω εμετό, (μεσν. ξερνώ από το εξέρασα, Αόρ. του αρχ. εξ-ερώ (Γ. Χατζηδάκι ΜΝΕ 1, 129). Κατά τον Ι. Θ. Κακριδή στα Ελληνικά 13, 174, ίσως από τον Αόριστο εξέβρασα του εκ-βράζω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ξουρίζω, ξυρίζω, (αρχ. ξυρώ < ξύω, ξυρόν, ξυράφι, ξύρισμα από το μεσν. ξύρισμα < ξυρίζω, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ολοτριγυρα και **ολοιτρόγυρα**, γύρω-γύρω, (Μ).

Ογλήγορα, γρήγορα.

Οπισολογώ, λέγω από πίσω, κατακρίνω, (Μ).

Οπωσούν, κάπως, σχετικώς, κατά κάποιο τρόπο, (Λεξ. Πρωΐας).

Παιδεύω, παιδαγωγώ, εκπαιδεύω, (Μ).

Παιδευτήρια, βασανιστήρια, (Μ).

Παντέχω και **απαντέχω**, ελπίζω, προσδοκώ.

Παραδίδω, βρίζω, (Λεξ. Δημητράκου).

Παραδομός, βρισιά, (από το παραδίδω) αλλά και δόσιμο.

Παραδοσακκούλα, πορτοφόλι, (Μ).

Παραλογιστής, «ο δια ψευδούς υπολογισμού εξαπατών», (Λεξ. Δημητράκου).

Παρασιένεται, στήνεται.

Παραμικρόν, λίγο, μερικό.

Πασρικά, καθαρα, τίμια, αγνά, (Μ).

Πιστικός, μισθωτός ποιμένας, μπιστικός, (Λεξ. Πρωΐας).

Πίστορα, μπρούμιτα, (επίρ.).

Πισσώνω, αλείφω με πίσσα.

Ποθούμενο, ελευθερία.

Πορπεύω, διαπορπεύω, καταντροπιάζω.

Πουγγί, βαλάντιο, πορτοφόλι, περιουσία, (μεσν. πουγγί(ον), υποκοριστικό του πούγγα < runga σπάνιο Λατινικό), (Λεξικό των ξένων λέξεων Η. Κωνσταντίνου).

Πράγματα, εντολές, προστάγματα και βοσκήματα, γιδοπρόβατα.

Πραματευτής και **πραγματευτής**, πλανόδιος έμπορας, γυρολόγος.

Πρίμια, μπρούμιτα, (επίρ.), (μεσν. πρόμυτα, προ+μύτη), (Λεξ. Ανδριώτη).

Πιαίσως, φταίχτης.

Πυρώνω, καίω.

Ριζικό, μοίρα, τύχη.

Σακκούλα, πορτοφόλι, χρήματα.

Σανίδι, (μεσν. σανίδιν < αρχ. σανίδιον, υποκορ. του σανίς), (Λεξ. Ανδριώτη).

Σεβαίνω, εισβαίνω, εισέρχομαι, (Λεξ. Πρωϊας).

Σημεία, θαύματα.

Σκελίζω, υποσκελίζω, νικώ.

Σκούζω, κάνω κάποιον σκοτεινό, μαύρο, αμαυρώνω.

Σκουλαρίκι, (μεσν. σχολαρίκιον < σχολαρικόν ενώτιον, ενώτιο που φορούσαν οι σχολάριοι, οι φρουροί των ανακτόρων στο Βυζάντιο, (Λεξ. Ανδριώτη).

Σκούμπουρο, σκουπίδι, σαρίδι (ή από τη μεσν. σκούπα ή λατ. Scopa, σκουπίδι, απόρριμα, άχρηστο ή από το σκύβαλο, καθαρεύουσα σκύβαλον, ό,τι απομένει από το καθάρισμα των δημητριακών), (Μ).

Σπάω, τρυπώ.

Σπυριά, κόμποι.

Στανιό, ζόρι, βία, καταναγκασμός.

Στενεύομαι, πιέζομαι, (Μ).

Στενεμένος, στενοχωρημένος, ευρισκόμενος σε στενοχώρια οικονομική.

Στερεύω και **στρεφεύω**, γίνομαι στείρος, στέρφος, (μεσν. στερεύω < μεταγ. στειρεύω < στείρος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Στερίζω, στερώ.

Σιολούδια, στολίδια, (Μ).

Στραβόγραβες, στραβά και στενά περάσματα, (από το αρχ. στραβός, λοξός, αλλήθωρος, στραβός, στρεβλός (Λεξ. Ανδριώτη) + γράβα και γραβιά, σχισμή γης ή βράχου, μικρή και στενή χαράδρα, (Λεξ. Τεγόπουλου - Φυτράκη), (Μ).

Συνερίζομαι, **ξεσυνερίζομαι**, θεωρώ σπουδαίους λόγους ή πράξεις κάποιου και μνησικακώ ή ανταγωνίζομαι ή ζηλεύω, (Λεξ. Πρωϊας).

Σύρτα, πήγαινέ τα.

Τειάφι και **δειάφι**, θειάφι, (μεσν. τιάφιν < τεάφιν < θειάφιον, υποκορισ. του θείου), (Λεξ. Ανδριώτη).

Τηράζω και **τηράγω**, βλέπω, παρατηρώ.

Τραβώ και **τραβάω**, περνώ, (Μ).

Τσαρούχι, παπούτσι ελαφρό με φούντα, (μεσν. τσαρούχιν), (Λεξ. Ανδριώτη).

Τρανπίτερος, μεγαλύτερος.

Υποστατικά, αγροκτήματα, έγγειος περιουσία, (ουδέτερο του αρχ. επιθέτου υποστατικός < υποστατός < υφίσταμαι, (Λεξ. Ανδριώτη).

Υψώνω, εξάγω ύψωμα από το πρόσφορο, (Εκκλησ. Ορολ.).

Φιλεύω, κερνάω.

Φιλοπροσωπία, μεροληψία υπέρ των φίλων.

Φτιασίδα, καλλωπίσματα, από το φτιάνομαι, καλλωπίζομαι. (Φτιασίδι, υποκ. του ευθεία-σις < μεσν. ευθειάζω, διορθώνω, Φ. Κουκουλές στην Επετηρίδα Βυζαντινών Σπουδών 7,33. Κατ' άλλους από το φύκος, καλλυντικό, κοκκινάδι, (Λεξ. Ανδριώτη).

Φτουρώ και φτουράω, καταναλώνω, επαρκώ κυρίως για φαγητά. Κατά τον Μ. Φιλήντα, Γλωσσογνωσία 3,210 από το Λατιν. obduro με επίδραση του φτάνω, (Λεξ. Ανδριώτη).

Φυλακωμένος, φυλακισμένος.

Φωκαλίζω (και φροκαλίζω, φροκαλώ), καθαρίζω, σκουπίζω, (μεσν. φροκαλώ < φλοκαλώ < αρχ. φιλοκαλώ < φιλόκαλος. Η σημερινή σημασία είναι μεσαιωνική. Φρόκαλο, σκουπίδι, φροκάλι, σκούπα), (Λεξ. Ανδριώτη).

Φωτιά, φωτιά.

Χαλάστρα, καταστροφή (Μ).

Χαλέζικος, γνήσιος, (Μ).

Χάρισμα, θεία δωρεά, χάρις Θεού.

Χάρισμα, δωρεάν, (επίρρημα), (Εκκλησ. Ορολ.).

Χαρίσματα, δώρα.

Χασομέρι και χασομέρια, καθυστέρηση, απώλεια ημερομισθίων για έλλειψη εργασίας, χρονοτριβή, (Λεξ. Πρωΐας).

Χριαλίδια, χρειασίδι, μαγειρικό σκεύος, χρειώδη, (Μ) ή είναι η λέξη θρυαλλίδια, φιτίλι, (Λεξ. Πρωΐας) από τη μεσν. λέξη θρυαλλίς, που διορθώθηκε από τα χειρόγραφα.

Χρέγια, χρέη, (Μ).

Χτένι, (χτένι < χτένα < κτένα, Αιτιατ. του αρχ. κτείς < χτένιον, υποκορ. του αρχ. κτείς, (Λεξ. Ανδριώτη).

Χηκιασμένος, αδύνατος, ανίκανος, ντελικάτος, κατακίτρινος, φθισικός.

Ψάρι και οψάρι, (μεσν. ψάριν < οψάριον, υποκορ. του αρχ. όψον), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ψένω και ψήνω, μαγειρεύω.

Ψολογάω -ω, λέω κατάρες, πισόλογα. **Ψολόγι**, κατάρα, (Λεξ. Δημητράκου).

Ψυχικά, καλές πράξεις, ελεημοσύνες για τις ψυχές των νεκρών, (Εκκλησ. Ορολ.).

Λαϊκές εκφράσεις του Πατροκοσμά¹.

Ακολουθώ τις στραβόγραβες και διαβολικές σράτες, ακολουθώ στραβά και στενά περάσματα του διαβόλου, ακολουθώ τον κακό δρόμο του σατανά.

Αν μπορείτε να θάνετε επιμέλειαν, αν μπορείτε, φροντίστε.

Άνθρωπος καθολικός, ολόκληρος ο άνθρωπος.

Από τα τετραπέρατα της οικουμένης, από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα.

Δεν ευρίσκεται τόπος πουθενά, ούτε ωσάν του ψύλλου το μάτι, οπού να λείπη ο Θεός, δε βρίσκεται τόπος ούτε ο παραμικρός, που να λείπει ο Θεός.

Έβγαλε όλες του τις κακίες, έδειξε όλο τον κακό του εαυτό.

Έγγιξε το μαχαίρι εις το κόκκαλον, έφτασε μέχρι τέλους, στην άκρη.

Εκάπκεν η καρδίαν του, στενοχωρήθηκε πολύ.

Έκαμαν τρόπον, κατάφεραν.

Εμείς οι ταλαίπωροι δεν φιουρούμεν ένα ολίγον τίποτε, εμείς οι ταλαίπωροι δε δίνουμε τίποτε.

Έπαθα μίαν απάτην, απατήθηκα.

Επήρες ραβδί της κεφαλής σου, αλλοίμονο σου, θα έχεις προβλήματα

Εσιτενεύτηκα και σας τα είπα αυτά, αναγκάστηκα και σας τα είπα αυτά.

Εστρέφεψαν οι βρύσες, τα ποτάμια, στέρεψαν οι βρύσες, τα ποτάμια.

Έγουν από όλον το ταχύ, δηλαδή από νωρίς, πρωί-πρωί.

Έγουν από όλον το ταχύ, πρωί-πρωί.

Έλθα και εγώ ο δύστηνος να με κυβερνήσιπ τίποτας, ήρθα και εγώ ο κακόμοιρος να μου δώσει κάτι.

Κάνομε ένα παζάρι; κάνουμε μια συναλλαγή; μια συμφωνία;

Καθώς ο χρυσικός λαγαρίζει το ασήμι και δεν το αφήνει τελείως αζούραν, καθώς ο χρυσοχόος καθαρίζει το ασήμι και δεν αφήνει καθόλου σκουριά.

Κάρτετε σράτα, ανοίξτε δρόμο.

Με βία της καρδίας μου σας εφανέρωσα, με πολύ δυσκολία σας μίλησα.

Με λένε πως είμαι ακαρνά δια τον θάνατον, μου λένε πως είμαι άσχημα, για θάνατο.

Μην τον ιρωσ με την γλώσσαν σου, μην τον κακολογείς.

Μου κρατείς το δίκαιόν μου, μου κρατάς αυτό που μου ανήκει.

1. Η ερμηνεία των λαϊκών εκφράσεων του Πατροκοσμά είναι δική μας ερμηνεία (Μ).

- Να συχνοκοινωνάτε τα Άχραντα Μυστήρια, να κοινωνάτε συχνά τα Άχραντα Μυστήρια.**
- Να ασπκωθώ κομμάτι νύκτα,** να σηκωθώ λίγο πριν ξημερώσει.
- Να τους βουλώσει εις το μέτωπον,** να τους σφραγίσει στο μέτωπο.
- Να τσακίζετε τες κακές σας ορέξεις,** να κυριαρχείτε τα πάθη σας, να μη χαρίζεστε στον εαυτό σας.
- Να με κάμης λιανά-λιανά κομμάτια,** να με κόψεις κομματάκια.
- Να κλαίετε... όσοι ζίτε με οζούρες άσπρων,** να κλαίτε όσοι ζείτε με τοκογλυφίες.
- Ολίγον προζύμι κουφίζει και τις εκατό οκάδες το ζυμάρι,** λίγο προζύμι φουσκώνει και τις εκατό οκάδες το ζυμάρι.
- Ούτε να προφασισπός πως σε εσκελίσεν ο Διάβολος,** ούτε να προφασιστείς ότι σε παρέσυρε ο Διάβολος.
- Παραστένεται ομπροστά εις την γυναίκα,** στέκεται μπροστά στη γυναίκα.
- Στερεά γνώμη,** σταθερή γνώμη.
- Σήκω κομμάτι αυγή,** σήκω πρωί-πρωί.
- Σε λέγω εγώ παραμικρόν,** σου λέω εγώ μερικά, λίγα.
- Σχηματίζεται ωσάν ζήτουλας εις τις σιράτες,** παρουσιάζεται σαν ζητιάνος στο σταυροδρόμι.
- Τον αμαρτωλό τον σκοτίζουν,** τον αμαρτωλό τον μαυρίζουν.
- Το πρόσωπό του είναι σαν πανί αφωρισμένο,** το πρόσωπό του είναι σαν πανί μαυρισμένο, το πρόσωπό του είναι κατάμαυρο.
- Το εδικόν μου παιδί,** ο υποτακτικός μου, το καλογεροπαίδι μου, (Εκκληση. Ορολ.).
- Φαρμάκι και σπαθί δίστομον εις την κάρδιον των Εβραίων,** στενοχωρήθηκαν πολύ οι Εβραίοι.

Αξιοσημείωτο είναι το ότι ο Άγιος χρησιμοποιούσε στις Διδαχές του λέξεις ξενικές, όταν δεν εύρισκε την κατάλληλη και γνωστή στους ακροατές του ελληνική λέξη. Οι ξενικές αυτές λέξεις επεκράτησαν στη γλώσσα μας, και ήταν φυσικό, αν θυμηθούμε τις δεκάδες των επιδρομών, που δέχθηκε ο ελληνικός χώρος, το εμπόριο και τη ναυτιλία, που έφερε τους Έλληνες σε επαφή και συνάφεια με το γνωστό κόσμο της κάθε εποχής, τις αποικίες και τις ισχυρές πόλεις που ίδρυσαν, τις κατακτήσεις και τον προσεταιρισμό του γηγενούς στοιχείου των διαφόρων περιοχών. Το φαινόμενο των δανείων λέξεων είναι μία από τις κύριες εκδηλώσεις ενός ζωντανού κυττάρου, όπως είναι ο ελληνικός λαός, ικανού να προσαρμόζεται στα ρεύματα των καιρών και προορισμένου να επιβιώσει, αφήνοντας στη λήθη πολιτισμούς από τους οποίους δανείστηκε αρκετές λέξεις. Έτσι πολλές δά-

νειες λέξεις εισήλθαν στη γλώσσα μας, ελληνοποιήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως, έχοντας γίνει έτσι αναπόσπαστο τμήμα, οργανικά δεμένο, του γλωσσικού μας οργάνου. Τέτοιες λέξεις χρησιμοποιήθηκαν από τον Άγιο Κοσμά, όπως Τουρκικές, Ιταλικές - πολλές με λατινική ρίζα - Αραβικές, ελάχιστες Σλαβικές και Αλβανικές, λέξεις πολύ γνώριμες και οικείες στο λαό που τον παρακολουθούσε.

Λέξεις από την **Τουρκική γλώσσα**, παρόλο που δεν ηχούν καλά στο γλωσσικό και ακουστικό αισθητήριο, γίνονται ανεκτές στην ελληνική, της οποίας βασικό προσόν είναι η προσωδία, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να χρησιμοποιούνται ιδίως στον προφορικό λόγο. Ήταν αναπόφευκτο το Βυζάντιο και ο ελληνικός πολιτισμός να επηρεάσουν σε διάφορους τομείς τους κατακτητές, αλλά και οι κατακτητές επηρέασαν τους κατακτημένους σε κάποια νέα στοιχεία ζωής, τα οποία τελικά ήταν φυσικό να αποτυπωθούν γλωσσικά. Τόσο η διοίκηση, όσο και η στρατιωτική οργάνωση των Τούρκων, ο τρόπος ζωής, η θρησκεία τους ήταν φυσικό να αφήσουν γλωσσικά κατάλοιπα, λόγω της καθημερινής και μακραίωνης επικοινωνίας των δύο λαών. «Οι τουρκικές δάνειες λέξεις είναι ουσιαστικά, τα οποία προσαρμόστηκαν στην ελληνική μορφολογία σαν ουδέτερα σε **-ι** ή σε **-ές**, αν είναι άψυχα αντικείμενα, ή σαν αρσενικά σε **-άς** ή **-ής**, αν είναι ονόματα προσώπων. Τα ρήματα προσαρμόζονται με διάφορους τρόπους στις απαιτήσεις της ελληνικής μορφολογίας»¹.

Αρκετές τουρκικές λέξεις, αφομοιωμένες πλέον με την Ελληνική, συναντάμε και στις Διδαχές του Πατροκοσμά. Τα τουρκικά δάνεια είναι κυρίως διοικητικοί όροι, που έχουν λίγο-πολύ σχέση με την τουρκική εξουσία. Για παράδειγμα «το **κονάκι** < konak, παρά τις διάφορες σημασίες του, ήταν στην αρχή για τον Έλληνα χωρικό η κατοικία του πλούσιου Τούρκου ιδιοκτήτη γης ή του κυβερνήτη. Η λέξη υπάρχει ήδη από παλιά στη γλώσσα. Οι χριστιανοί υπήκοοι (ραγιάδες) όφειλαν φυσικά να γνωρίζουν τις εκφράσεις ευγενείας, όπως τσελεπής < celebi, ευγενής, άρχοντας, αφέντης. Αξιοσημείωτος “τουρκισμός”, γιατί επηρεάζει το καθημερινό λεξιλόγιο, είναι το ρήμα **καζαντίζω** < kazan-dim, Παρακείμενος του ρήματος **kazanmak**, κερδίζω»².

Η συχνότητα των τουρκικών λέξεων του Πατροκοσμά δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη στα κείμενα των Διδαχών και Επιστολών του. Στην Επιστολή προς τον Τούρκο Κατή χρησιμο

1. Robert Browning, *Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα*, Μετάφραση Μαρία Κονομή, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σελ. 130.

2. Henri Tonnet, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας Η διαμόρφωσή της*, Μετάφραση Μαρίνα Καραμάνου - Πάνος Λιαλιάτσης, Επιμέλεια Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σελ. 155 - 156.

ποιεί δύο φορές τη συνηθισμένη στους Τούρκους λέξη **αφέντης (efendi)**, η οποία προήλθε από την αρχαία ελληνική αυθέντης. Στα κείμενα των Διδαχών, που δημοσιεύει ο Ι. Μενούνος, συναντάται η λέξη αφέντης ή αυθέντης 14 φορές, η οποία αναφέρεται στο Θεό και όχι σε ανθρώπους. Η άλλη τουρκική λέξη, που υπάρχει σε όλες τις Επιστολές είναι η λέξη **βακούφια (vakif)**, κτήματα αφιερωμένα σε ναούς και μοναστήρια, που ήταν καθιερωμένη πλέον στο ελληνικό λεξιλόγιο. Πιο πολλές είναι οι τουρκικές λέξεις στις Διδαχές του Αγίου, οι οποίες όμως συναντώνται με μικρή συχνότητα. Οι πιο συνηθισμένες τουρκικές λέξεις του Πατροκοσμά, είναι η λέξη **αλισβερίσι ή λισιβερίσι, (alis-veric)**, δοσοληψία, ανταλλαγή, πάρε-δώσε, την οποία χρησιμοποιεί 4 φορές, το **κούρμπανο ή κουρμπάνι, (Kurban = θύμα)**, γιορτή, συμπόσιο, τραπέζι σε γιορτή, 8 φορές, **βεζύρης (vezir)**, υπουργός 6 φορές, **λακριντί (lakirdi)**, συζήτηση 4 φορές. Οι υπόλοιπες τουρκικές λέξεις, οι οποίες αναφέρονται πιο κάτω, παρουσιάζονται με συχνότητα μία ή δύο φορές στα κείμενα των Διδαχών, που δημοσίευσε ο Μενούνος. Εξάλλου δεν υπήρχε φόβος εκτουρκισμού της γλώσσας, ποτέ οι Έλληνες δε μίλησαν ούτε θα μιλούσαν τη γλώσσα του κατακτητή.

Τουρκικές λέξεις¹.

Αγάς, (Τουρκ. aga), τίτλος άρχοντος στην Τουρκία.

Αλισβερίσι, λισιβερίσι, (Τουρκ. alis - veric), δοσοληψία, ανταλλαγή, πάρε - δώσε.

Αμπάρι, (Τουρ. ampar), αποθήκη.

Αιζαμής, (Τουρ. Acemi), αδέξιος.

Αφερούμ, (Τουρ. aferim), εύγε.

Αχούρι, (Τουρκ. ahir, ίσως από το αρχ. αχύριον < όψιμο μεσν. αχούριον), στάβλος, αχυρώνας, χώρος ακάθατος (μεταφορικά), (Λεξ. Ανδριώτη).

Βακούφια, (Τουρκ. vakif), κτήματα αφιερωμένα σε ναούς και μοναστήρια.

1. Για το παρακάτω γλωσσάρι των ξενικών λέξεων, που συναντάμε στις Διδαχές του Πατροκοσμά, χρησιμοποιήθηκαν τα **Λεξικά:** α) Ηλία Κωνσταντίνου, *Λεξικό των ξένων λέξεων στην Ελληνική Γλώσσα*, Αθήνα 1992, β) Δημητρίου Ρήτα, *Ξένες λέξεις στη Γλώσσα μας*, Αθήνα XX, γ) Αθανασίου Σκούρτη, *Λεξικό ξενόφερτων λέξεων στην Ελληνική γλώσσα*, Αθήνα 1988, δ) Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Οργανισμός "Ο Φοίνι" Ε.Π.Ε. Αθήνα 1971, ε) Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, έκδ. γ', Θεσ/νίκη 1983, στ) Πρωΐας, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι 1 και 2, έκδ. γ', εκδοτ. Οίκος Σ. Π. Δημητράκου, Αθήναι XX, ζ) Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, έκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.

- Βέης και μπέης**, (Τουρκ. bey), ηγεμών, αρχηγός.
- Βεζίρης**, (Τουρκ. vezir), υπουργός.
- Βερεσέ**, (Τουρκ. veresiye), επί πιστώσει, ματαίως.
- Γιορτανί, γερνιάνι, γερδάνι**, (Τουρκ. yordan), περιδέραιο.
- Γκέμι**, (Τουρκ. gem), χαλινός.
- Γλενιώ**, (Τουρκ. eglemek), διασκεδάζω και **γλέντι**, διασκέδαση, ευτυχία.
- Γρουσούζης**, (Τουρκ. ugrusuz), ο φέρων κακοτυχία, ο άτυχος, κακότυχος, κακός.
- Δευτέρι, δεφτέρι, τεφτέρι**, (Τουρκ. tefter, πιθανότερο από την αρχ. διφθέρα, διφθέριον), σημειωματάριο λογαριασμών, εμπορικό βιβλίο.
- Εφέντης**, (Τουρκ. efenti), κύριος.
- Ζόρι**, (Τουρκ. zor), πιέζω και **ζόρικός**.
- Ζουρνάς και τζορνάς**, (Τουρκ. zurna), πνευστό λαϊκό μουσικό όργανο.
- Καβγάς**, (Τουρκ. kavga) = φιλονικία.
- Καδής ή κακίς** (Τουρκ. kadi) - ειρηνοδίκης, δικαστής.
- Καζάνι** (Τουρκ. kazan), λέβητας.
- Καζανίζω**, (Τουρκ. kazandırm από το Λατιν. casa, σπίτι), πλουτίζω, κερδίζω, κάνω περιουσία, **καζάνι, καζάντισμα**, κέρδος από εμπόριο, από εργασία, ωφέλεια.
- Κονεύω**, (από το θέμα kop του Τουρκ. ρήματος konnak + κατάλ. -εύω, κατά τον Α. Παπαδόπουλο στο Λεξ. Δελτ. 5, 137), διανυκτερεύω.
- Κοιζάμπασης**, (Τουρκ. koca-basis), προεστός, προύχοντας.
- Κούρμπανο ή κουρμπάνι**, (Τουρκ. Kurban, θύμα), γιορτή, συμπόσιο, τραπέζι σε γιορτή, αρνί που σφάζεται από τους Μουσουλμάνους κατά τη γιορτή του κουρμπάν μπαϊράμ.
- Λακριδί**, (Τουρκ. lakirdi), συζήτηση.
- Μαγιά**, (Τουρκ. maya), ζύμη.
- Μαγκούφης**, (Τουρκ. vakif), κληροδότημα, με ανομοίωση, (Μ. Φιλήντα, Γλωσσογν. 1, 34), (Λεξ. Ανδριώτη).
- Μαχαλάς**, (Τουρκ. mahalle), συνοικία, ενορία, γειτονιά.
- Μπεκρής**, (Τουρκ. becri), μέθυσος.
- Μπουγάζι**, (Τουρκ. bogaz), πέρασμα, στενό μέρος θαλάσσης μεταξύ δύο ξηρών.
- Νιορβάς ή νιουρβάς ή ιορβάς**, (Τουρκ. torba), σάκος, σακκίδιο, σακί.
- Ξύκιος**, (Τουρκ. eksik), λειψός, **ξύκι**, λειψά.

- Παζάρι**, (Τουρκ. pazar), αγορά, εμποροπανήγυρις.
- Παζαρεύω**, (Τουρκ. pazar), διαπραγματεύομαι.
- Παράς**, (Τουρκ. paras), τουρκικό νόμισμα.
- Πασάς**, (Τουρκ. pasa), τίτλος Τούρκου αξιωματούχου.
- Ρακί και ρακί**, (Τουρκ. racı), ποτό αλκοολούχο.
- Ρεφενές**, (Τουρκ. refene), συμβολή, έρανος από κοινού.
- Σεντούκι**, (Τουρκ. sandık), κιβώτιο για φύλαξη ενδυμάτων.
- Σόι**, (Τουρκ. soy), καταγωγή.
- Σοκάκι**, (Τουρκ. sokak), δρόμος, (Λεξ. Ανδριώτη).
- Σεργιάνι, σιργιάνι**, (Τουρκ. seyran), περίπατος, εκδρομή, βόλτα.
- Τάχτι**, (Τουρκική), επαρχία, περιοχή.
- Τζελάτς**, (Τουρκ. cellat), δήμιος.
- Τζοβαΐρι**, (Τουρκ. cevahir), κόσμημα, λίθος πολύτιμος.
- Τουφέκι**, (Τουρκ. tufek), όπλο.
- Τσακουμάκι ή τσακμάκι**, (Τουρκ. cakpak), κομμάτι από χάλυβα, που δίνει φωτιά με την τριβή του σε πυρίτη λίθο.
- Τσαρούχι**, (Τουρκ. carik), ελαφρό παπούτσι με φούντα.
- Τσελεπίς και ισελεμπής**, (Τουρκ. celebi), άρχοντας, αφέντης (μεταφ.), τίτλος που δινόταν στα παιδιά των Σουλτάνων.
- Φερετζές**, (Τουρκ. ferace), καλύπτρα του προσώπου των γυναικών των Μουσουλμάνων.
- Φέσι**, (Τουρκ. fes), από το όνομα της πόλης Fez, πρωτεύουσας του Μαρόκου, (Λεξ. Ανδριώτη).
- Φερμάνι, φιρμάνι**, (Τουρκ. ferman), διαταγή σουλτάνου ή ηγεμόνα.
- Φλιζάνι**, (Τουρκ. filcan), κούπα, κουπάκι του καφέ.
- Χαμπάρι**, (Τουρκ. haber), αγγελία, είδηση.
- Χάνι**, (Τουρκ. han), πανδοχείο για στάθμευση των οδοιπόρων και των υποζυγίων τους.
- Χαντζάρι**, (Τουρκ. hancer), μακρύ πολεμικό μαχαίρι Τούρκων και Αλβανών.
- Χαράμι**, (Τουρκ. haram), (επίρρημα) άδικα, ανώφελα και (άκλιτο ουσιαστικό) λέγεται σαν κατάρα (χαράμι να σου γίνει) σε κάποιον που αδίκησε.
- Χαράτζι**, (Τουρκ. harac), βαριά αναγκαστική εισφορά, ο κεφαλικός φόρος των ραγιάδων, **χαραισοχάρτι**.

Χασάπης, (Τουρκ. kasap), κρεοπώλης.

Χουζούρι, (Τουρκ. huzur), ανάπαυση, άνεση, ραθυμία.

Κατακτώντας την Ελλάδα οι Τούρκοι, εισήγαγαν στοιχεία του ανατολικού υλικού πολιτισμού, τα οποία οι ίδιοι είχαν δανειστεί από τον αραβικό και περσικό πολιτισμό. Ο Άγιος Κοσμάς χρησιμοποιεί κάποιες λέξεις **Αραβικές** ή **Περσικές**, οι οποίες εμφανίστηκαν στην ελληνική γλώσσα κατά το μεσαίωνα ή οι Τούρκοι κατακτητές τις έφεραν μαζί τους και σιγά-σιγά καθιερώθηκαν στο ελληνικό λεξιλόγιο.

Αραβικές - Αραβοτουρκικές - Αραβοπερσικές - Περσοτουρκικές λέξεις.

Γαΐδαρος, (Αραβική gadur), όνος.

Διθάνι(ον), (Περσικοτουρκική divan), ανάκλιτρο.

Δοθλέτι, (Αραβοτουρκική devlet), κράτος, κυβέρνηση.

Ζαμπίτης, (Αραβοπερσική zabit), αστυνόμος, αξιωματικός επί Τουρκοκρατίας.

Κοιλόν, (Αραβική Kilo), μέτρο χωρητικότητας ιδίως δημητριακών, (Λεξ. Ανδριώτη).

Μασκαράς, (Τουρκ. maskara και Αραβική maschara, Σ. Κυριακίδης στο Λεξ. Αρχ. 5, 119), αναιδής, ανήθικος, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ρουσφέτι, (Αραβοτουρκική rusvet), δωροδοκία.

Σαράφης, (Αραβοτουρκική saraf), χρηματιστής.

Χατίρι και χατίρι, (Αραβοτουρκική hatir), χάρη, εξυπηρέτηση.

Χαρέμι, (Τουρκ. harem και Αραβ. haram), απαγορευμένο, μοαμεθανικός γυναικωνίτης.

Τσόφλι, (Αραβική djefl), κέλυφος.

Χατζής, (Αραβική hacı), προσκυνητής αγίου τόπου.

Στη Δυτική Ελλάδα, κυρίως στα νησιά του Ιονίου και στα παραθαλάσσια μέρη, τα οποία ήταν Βενετοκρατούμενα, μιλιόταν η Ιταλική γλώσσα από τους κατακτητές και πολλούς Έλληνες της περιοχής, ιδίως πλουσίους με σπουδές στην Ιταλία, εμπόρους, ναυτικούς. Σημαντικοί Επτανήσιοι λόγιοι αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα, ενώ άλλοι την έμαθαν μεγάλοι στην ηλικία, όπως ο μεταγενέστερος Διονύσιος Σολωμός. Ο λαός των περιοχών αυτών μιλούσε την Ελληνική γλώσσα, αλλά άκουγε συνεχώς την Ιταλική και πολλές λέξεις είχαν καθιερωθεί στην Ελληνική. Όπως αναφέρει ο Μ. Τριανταφυλλίδης¹,

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική (Ιστορική εισαγωγή)*, Αθήνα 1938, σελ. 49.

«οι Ιταλικές λέξεις παίρνονται στην εποχή αυτή, καθώς και στη μεσαιωνική, από διάφορα ιταλικά ιδιώματα και ιδίως τα βενετσιάνικα, που με την πολύχρονη κυριαρχία τους σ' ελληνικές χώρες είχαν μεγάλη επίδραση στον ελληνικό πολιτισμό». Γι' αυτό και στο λεξιλόγιο του Πατροκοσμά, που δίδαξε και σ' αυτές τις περιοχές, συναντάμε αρκετές Ιταλικές ή αρχαιότερες Λατινικές λέξεις, που είχαν επικρατήσει από το μεσαίωνα στην ελληνική γλώσσα.

Στην Επιστολή προς τον τοποτηρητή της Κεφαλληνίας Κλαδά, ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί το Ιταλικό **πρεβεδούρος**, (από το ρήμα **prevedere**, προβλέπω), προβλεπτής, αφού αυτή η λέξη είχε περάσει στο λεξιλόγιο των κατοίκων της Επτανήσου και απέδιδε ακριβώς τον Ιταλικό τίτλο. Μιλώντας ο Πατροκοσμάς για τη Δευτέρα Παρουσία και τον Αντίχριστο χρησιμοποιεί 5 φορές τη λέξη **βουλώνω** από το Ιταλικό **bullā**, το οποίο αποδίδει καλύτερα αυτό που ήθελε να τονίσει, δηλαδή το σφράγισμα, που θα κάνει ο Αντίχριστος στους οπαδούς του. Συχνά επίσης απαντάται η λέξη **πουγγί**, (4 φορές), υποκοριστικό του Λατινικού **runga**, η οποία περισσότερο πλησιάζει στο ελληνικό μεσαιωνικό πουγγίον και λιγότερο στο σπάνιο Λατινικό.

Ιταλικές λέξεις.

Βουλώνω και βουλλώνω, (Λατιν. *bullā*), σφραγίζω.

Γκαβός, (Λατιν. *canus*, ίσως από το αρχ. Ελλην. σκαμβός), αλλοίθωρος.

Γκρίνια, (Ιταλ. *grinia*), φιλονικία, μεμψιμοιρία.

Γρόσι(ον), (Ιταλ. *grossus*), νόμισμα, εξ ου το τουρκικό νόμισμα γρόσι.

Ζούρα και αζούρα, (Ιταλ. *usura*), κατακάθι, υπόλειμμα, σκουριά.

Κασέλλα και κασέλα, (Βενετ. *cassela*, υποκορ. του *cassa*), κιβώτιο επίμηκες και βαθύ, μπαούλο.

Κολλήγος, (Λατιν. *collega*), καλλιεργητής που δουλεύει ξένα χωράφια και παίρνει τα μισά προϊόντα, συγκαλλιεργητής.

Κουβέντα, (Λατιν. *conventus* < μεσν. κομβέντος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κουμπάρος, (Λατιν. *compare*), ανάδοχος.

Κουράγιο, (Ενετικό *coragio*), θάρρος, τόλμη.

Κουράρω, (Ιταλ. *cura*), θεραπεύω, νοσηλεύω, περιποιούμαι.

Κουρέλ(λ)ι, (Λατιν. *corellum*), ράκος.

Μανύλα, (Λατιν. *mantile*), γυναικείο κάλυμμα κεφαλής.

Μασκαράς, (Ιταλ. *Masca*, προσωπέιο), καταγέλαστος.

Μπόλια, (Βενετ. *imbogio*), γυναικείος κεφαλόδεσμος.

Παλάτι, (Λατιν. palatium), ανάκτορο.

Πόρτα, (Λατιν. porta), θύρα, πύλη.

Πρεβεδούρος, (Ιταλ. από το ρήμα prevedere, προβλέπω), προβλεπτής.

Πουγγί, (σπάνιο Λατινικό runga), βαλάντιο, πορτοφόλι, περιουσία από το μεσν. πουγγί(ον), υποκοριστικό του πούγγα < runga. (Λεξικό των ξένων λέξεων Η. Κωνσταντίνου).

Ρέμπελος, (Βενετ. rebelo), ο μη ανήκων σε τακτικό στρατιωτικό σώμα, ανταρτικός, αργόσχολος, τεμπέλης, άτακτος, ακατάστατος.

Ρηγάιο, (Λατιν. rex = βασιλιάς), βασίλειο.

Σκαμνί, (Λατιν. scamnum), θρόνος, έδρα, εδώλιο, δίφρος.

Σπίτι, (Λατιν. hospitium), οικία.

Στράτα, (Λατιν. strata), δρόμος.

Τσεκούρι, (Λατιν. securio), πέλεκυς.

Φαμελιά, (Ιταλ. familia), οικογένεια. **Φαμελίπης**, οικογενειάρχης.

Φλωρί, (Λατιν. florinus), νόμισμα χρυσό.

Φούντα, (Λατιν. funda), θύσανος.

Ελάχιστες είναι οι **Αλβανικές** και **Σλαβικές** λέξεις στο λεξιλόγιο του Αγίου. Αυτός, που αγωνίστηκε ιδιαίτερα για την ομιλία της Ελληνικής, δεν θα μπορούσε ποτέ να χρησιμοποιήσει την Αλβανική γλώσσα που απαγόρευε, παρ' όλο που στα μέρη της Ηπείρου ήταν πολύ γνωστή και τη μιλούσαν οι περισσότεροι από τους κατοίκους της περιοχής. Στις Διδαχές του ο Πατροκοσμάς απαγορεύει οι Έλληνες «**να κουβεντιάζουν αρβανίτικα**» και μέσα στο σπίτι τους ακόμη, γι' αυτό και ο ίδιος, στην προσπάθειά του να επιβάλλει την Ελληνική, χρησιμοποιεί μόνο δύο Αλβανικές λέξεις - καθιερωμένες από παλιά στην Ελληνική - **βλάμης** και **σεγγούνι**, τις οποίες συναντάμε μόνο μία φορά την κάθε λέξη στις Διδαχές, που δημοσίευσε ο Μενούσης. Δύο φορές απαντάται και η Σλαβική λέξη **ρούχο**. Στη λέξη **βρουκόλακα**, που συναντάμε στις Διδαχές του, βλέπει μάλλον την αρχαία ελληνική λέξη βρίκελος, το τραγικό προσωπίο των αρχαίων και όχι το Σλαβικό **vrukolak**.

Αλβανικές και Σλαβικές λέξεις

Βλάμης, (Αλβαν. vlam), φίλος, αδελφοποιτός.

Ρούχο, (Σλαβ. ruho), φόρεμα, ένδυμα. (Η αναγωγή στο εριούχον < έριον, αδόκιμη), (Λεξ. Δορμπαράκη).

Σεγγούνι, (Αλβαν. sigun), μάλλινος επενδύτης, παλτό.

Οι Διδαχές που έφθασαν έως εμάς, σίγουρα δεν είναι οι ίδιες, όπως τις σύνθεσε και τις εκφώνουσε ο μεγάλος Διδάχος. Όμως τα κείμενα αυτά που διασώθηκαν, έχουν τον οίστρο και τον ενθουσιασμό του, δίνουν το στίγμα του και την προσωπικότητά του. Λέξεις, φράσεις και προτάσεις ολόκληρες δεν μπορεί παρά να είναι δικές του, βγαλμένες από το στόμα του, ειπωμένες από τον ίδιο, που έμειναν στη μνήμη, αλλά και αποτυπώθηκαν στο χαρτί «εις μνημόσυνον αιώνιον» του μεγάλου Διδάχου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

3.4. ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΛΩΣΣΑ3.4.1. ΔΙΓΛΩΣΣΟΙ, ΒΛΑΧΟΦΩΝΟΙ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΙ
ΟΙ ΙΤΑΛΟΦΩΝΟΙ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΝΗΣΩΝ

Η κατανομή του ελληνικού λαού την εποχή της Τουρκοκρατίας, ήταν πολύ διαφορετική απ' ό,τι μπορούμε να φανταστούμε σήμερα. Οι Έλληνες, οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί με μητρική γλώσσα την Ελληνική, ήταν διασκορπισμένοι σ' ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ζούσαν μαζί με Σλάβους, Αλβανούς, Εβραίους, Αρμενίους, Ιταλούς και άλλους Ευρωπαίους, και διάφορα Τουρκικά φύλα¹. Οι Έλληνες αποτελούσαν την πλειοψηφία στην Πελοπόννησο, στην ηπειρωτική Ελλάδα, ως το ύψος της γραμμής που ενώνει τα Γιάννενα με τη Θεσσαλονίκη, στις παραθαλάσσιες περιοχές και πεδιάδες της Μακεδονίας και στα πιο πολλά νησιά. Πολυάριθμοι ζούσαν στη Θράκη, Κωνσταντινούπολη², Μικρά Ασία και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, ενώ είχαν σημαντικές παροικίες στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, στη Ρωσία, στη Βουλγαρία, στην Αίγυπτο, στην Παλαιστίνη και στη Βόρεια Αφρική. Συνδετικός κρίκος των διασκορπισμένων Ελλήνων ήταν η Ορθόδοξη θρησκεία και η Ελληνική γλώσσα, που τους ξεχώριζε και συνειδητοποιούσαν και στα πιο δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς ότι είναι Έλληνες, κληρονόμοι ενός μεγάλου πολιτισμού, κι ας μην τον γνώριζαν καλά. Ο Ελληνικός λαός με τη γλώσσα του, την κοινή ιστορία, την αυτοσυνειδησία του και την παράδοσή του επέζησε, παρόλο τον συγχρωτισμό του με τους ξένους.

Ο αγώνας του Πατροκοσμά για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας ήταν ταυτόσημος με τον αγώνα του για την ίδρυση Σχολείων. Παιδεία και ελληνική γλώσσα, ήταν αλληλένδετα συνδεδεμένα για τον Άγιο Κοσμά και το ένα δεν υπήρχε δίχως το άλλο. Επίσης ο αγώνας του για τη στερέωση της χριστιανικής πίστεως, αδιάσειστο στοιχείο ενότητας του Ελληνισμού, ήταν ταυτόχρονα και αγώνας για τη διάσωση της ελληνικής

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική (Ιστορική εισαγωγή)*, Αθήνα 1938, σελ. 557 - 558.

2. Στην Πόλη και στη γύρω περιοχή της υπολογίζεται, ότι ο αριθμός των Ελλήνων έφτανε τις 300.000 σε σύνολο πληθυσμού 880.000.

γλώσσας, στοιχείο του Ελληνικού Έθνους και της υπέρξεώς του. Η αγωνία του και ο αγώνας του για την προάσπιση και διάδοση της ελληνικής γλώσσας, υπήρξε μια εθνική κληρονομιά και η επίδραση της διδασκαλίας του στους βλαχόφωνους και δίγλωσσους αγροτικούς πληθυσμούς ήταν αναμφισβήτητη.

Για να εκτιμήσουμε καλύτερα το μεγάλο έργο του Πατροκοσμά στον τομέα της ελληνικής γλώσσας και της καθιερώσεώς της, θα δούμε πρώτα τη γλώσσα που μιλούσαν οι ελληνικοί πληθυσμοί στα διάφορα μέρη της ελληνικής επικράτειας. Εκτός της Ελληνικής, άλλες γλώσσες που μιλούσαν οι Έλληνες της εποχής του Πατροκοσμά, ήταν τα Βλάχικα και Αρβανίτικα, καθώς και τα Ιταλικά στα Επτάνησα και παράλια της Δυτικής Ελλάδας.

Σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας οι κάτοικοι ήταν βλαχόφωνοι ή δίγλωσσοι, και χρησιμοποιούσαν ελάχιστα την Ελληνική γλώσσα. Πολλοί, αν και γνώριζαν την Ελληνική, προτιμούσαν τα Βλάχικα. Σε πολλά χωριά της Ηπείρου οι κάτοικοι μιλούσαν Αρβανίτικα ή Βλάχικα στις εργασίες τους και μέσα στο σπίτι τους ακόμα. Στα Ζαγοροχώρια της Ηπείρου μιλούσαν Κουτσοβλάχικα¹, όπως οι Βλάχοι της Δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας.

Ποιοι όμως ήταν οι Βλάχοι, που η γλώσσα τους ήταν τόσο γνωστή στους ορεινούς ελληνικούς πληθυσμούς; Οι περισσότεροι από τους βλαχόφωνους ή δίγλωσσους αυτούς κατοίκους των ελληνικών διαμερισμάτων ήταν απόγονοι αυτόχθονος, ελληνικού πληθυσμού, που είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους από πολύ παλιά². Ο Κούμας γράφει: «Διεσκορπισμένοι εις διάφορα χωρία ως επί το πλείστον ορεινά από της Μακεδονίας έως την Πελοπόννησον είναι οι λεγόμενοι Βλάχοι, Μακεδόνες όντες και Θετταλοί και Έλληνες το γένος. Άλλ' η γλώσσα τούτων και πλησιάζει καθ' εκάστην μάλλον και μάλλον εις την ελληνικήν εκ της προς τους Έλληνας επιμιξίας των... Εν γένει δε οι Βλάχοι συμπεριφέρονται αδελφικώς με τους Γραικούς ως Γραικοί, και δε δείχνουν ούτ' εκείνοι ούτε ούτοι καμμίαν εθνικήν διαφοράν προς αλλήλους, καθώς και τω όντι είναι αμότεροι οι λαοί μιας πατρίδος τέκνα, και των αυτών προγόνων απόγονου»³. Κατά την άποψη του Α. Κερα

1. "Κουτσόβλαχος", ίσως ο μικρός, ασήμαντος Βλάχος, με υποτιμητική σημασία. Προέρχεται η λέξη από το Τουρκικό kuchuk = μικρός, και στην περίπτωση αυτή Κουτσόβλαχοι θα πρέπει να είναι οι μικροί Βλάχοι των Βαλκανίων, σε αντίθεση με τους πολυάριθμους συγγενείς τους που ζουν βορείως του Δούναβη. Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, Εισαγωγή, σχόλια Ν. Κατσάνης, Μετάφραση Π. Καραγιώργος, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989, σελ. ιθ'.

2. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Απαντα Κρυστάλλη, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967,

3. Κ. Μ Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, ΙΒ', σελ. 530 - 531.

μόπουλου¹, οι Βλάχοι ήταν εκλατινισμένοι απόγονοι φτωχών ελληνικών φυλών, που είχαν αρχίσει να υπηρετούν ως φρουροί των συνόρων στο ρωμαϊκό στρατό μετά την υποταγή της Μακεδονίας στους Ρωμαίους (168 π. Χ.). Ο όρος Βλάχος, επίσης, ταυτίζεται με την έννοια βοσκός, κτηνοτρόφος και ο Ρουμάνος καθηγητής του πανεπιστημίου Μπόχουμ, Roghirc², διατείνεται ότι η έννοια βοσκός - κτηνοτρόφος συνυπάρχει με την ανάληψη της υπηρεσίας φυλάξεως και φρουρήσεως συνόρων και οδικών διαβάσεων και συγκοινωνιακών κόμβων, επειδή στους οροφύλακες παραχωρούνταν συνήθως και η εδαφική έκταση για γεωργική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Σήμερα είναι γενικά παραδεκτή η προέλευση του ονόματος Βλάχος από το Volcae, τη γνωστή κελτική φυλή, που συνόρευε με τα γερμανικά φύλα³.

Οι Βλάχοι ή Κουτσόβλαχοι, δεν ήταν Ρουμάνοι, αλλά Έλληνες, και αν και ήταν εγκατεστημένοι σε ρουμανικά εδάφη, ποτέ δεν θεώρησαν τον εαυτό τους ένα ή αδελφό με τους Ρουμάνους και ποτέ δεν τον λογάριασαν ξένο στον Ελληνισμό⁴. Ανεξάρτητα από τη γλώσσα, που μιλούσαν οι Κουτσόβλαχοι έδειξαν με τις πράξεις τους, ότι η εθνική τους συνείδηση ήταν ελληνική και μάλιστα έντονη. Έτσι τους βλέπουμε να υπερηφανεύονται για την ελληνική τους καταγωγή, να αναφέρονται στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν, να ιδρύουν σχολεία ελληνικά, να βοηθούν στην αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού⁵. Ο Μετσοβίτης δάσκαλος του Πατροκοσμά, Νικόλαος Τζερτζούλης, δεν αρνείται τη βλάχικη καταγωγή, αλλά και την ελληνικότητα των συμπατριωτών του. Ο δε Κροάτης καθηγητής Skok επισημαίνει, ότι οι Βλάχοι ανέκαθεν διακρίθηκαν για τον ενθουσιασμό τους υπέρ της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού⁶. Επομένως οι Βλάχοι, απόγονοι ντόπιων ελληνικών πληθυσμών που εκλατινίστηκαν, ήταν Έλληνες, συμπεριφέρονταν ως

-
1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 139, σημ. 5 και 6.
  2. Αχ. Λαζάρου, *Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής*, εισήγηση στο ΣΤ' Διεθνές Παιδαγωγικό Συνέδριο, Φλώρινα 29-31 Οκτ. 1993, έκδ. Πρακτικών Ελληνικά Γράμματα. Αθήνα 1995, σελ. 156 - 157.
  3. Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, ό. π. σελ. 3, σημ. 5.
  4. «Οι ίδιοι οι Βλάχοι αυτονομάζονται Armini (A + ROMANUS, δηλαδή Ρωμαίοι, Ρωμιοί) και χρησιμοποιούσαν τη λέξη Βλάχος για να δηλώσουν γενικά τους κτηνοτρόφους». Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, ό. π. σελ. 10'.
  5. Αχ. Λαζάρου, *Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής*, ό.π. σελ. 160, 162.
  6. Αχ. Λαζάρου, *Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής*, ό.π. σελ. 181.

Έλληνες και δικαίως ο Πατροκοσμάς επέβαλε την ελληνική γλώσσα στα βλαχόφωνα χωριά, εκτοπίζοντας τη Βλάχικη και επηρεάζοντας την εθνολογική τους εξέλιξη.

Ο Παναγιώτης Αραβαντινός στη “Χρονογραφία της Ηπείρου”, μας πληροφορεί για την κατάσταση που επικρατούσε σε πολλές περιοχές της Ηπείρου ως προς τη Βλαχική γλώσσα. Στην περιοχή του Ζαγορίου, από τα 46 ελληνικά χωριά με τις 2717 οικογένειες, 11 μιλούσαν τη Βλαχική και την Ελληνική γλώσσα, περισσότερο δε τη Βλαχική, ιδίως στις καθημερινές τους ασχολίες και μέσα στα σπίτια τους. Στα χωριά της δικαιοδοσίας του Μετσόβου, Βοτονόσι, Μαλακάσι, Κουτζούφλοιανη, Μηλιά και μέσα στο Μέτσοβο οι κάτοικοι μιλούσαν περισσότερο τα Βλάχικα και πολύ λίγο τα Ελληνικά, ενώ ήταν όλοι Έλληνες και στην περιοχή τους δεν κατοικούσαν καθόλου Τούρκοι. Στη διοίκηση των Γρεββενών ανήκαν 81 χωριά και συνοικισμοί με 3676 χριστιανικές οικογένειες και μόνο 742 τουρκικές, και απ’ αυτά τα 33 μιλούσαν και τις δύο γλώσσες, Βλαχική και Ελληνική, με προτεραιότητα τη Βλαχική¹. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι ορεινές αυτές περιοχές κατοικούνταν βασικά από Έλληνες, οι Τούρκοι ήταν ελάχιστοι και η γλώσσα που κυριαρχούσε ήταν η Ελληνική. Παρόλα αυτά υπήρχαν τόσα χωριά και συνοικισμοί που μιλούσαν τα Βλάχικα. Γι’ αυτό σε πολλά απ’ αυτά τα χωριά ο Άγιος πέρασε πολλές φορές και ίδρυσε και Σχολεία, για να μαθαίνεται η Ελληνική γλώσσα.

Στις περισσότερες περιοχές της Ηπείρου οι κάτοικοι μιλούσαν και τα Αλβανικά. «Η Αλβανική γλώσσα υπάρχει μίγμα της αρχαιοτάτης Ελληνικής γλώσσας, ήτοι της Πελασγικής, έχουσα και πολλές μεταγενεστεράς Ελληνικάς λέξεις, ωσαύτως Σλαβικάς, Λατινικάς, Κελτικάς και Τουρκικάς»², γράφει ο Π. Αραβαντινός. Οι κάτοικοι εμφανίζονται συνήθως ως δίγλωσσοι, μιλώντας και τα Ελληνικά και τα Αλβανικά, από τον φόβο των κατακτητών, ενώ σε κάποια μέρη μιλούσαν μόνο τα Αλβανικά. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο Αραβαντινός στη “Χρονογραφία της Ηπείρου”, σε πολλά μέρη της Ηπείρου οι Έλληνες μιλούσαν πιο πολύ την Αλβανική γλώσσα και πολύ λίγο ή και καθόλου την Ελληνική. Η Αλβανική γλώσσα κυριαρχούσε στις περιοχές της Βορείου Ηπείρου, στις διοικήσεις Δελβίνου, Τεπελένης, Πρεμμετής, Αυλώνος και Μπερατίου. Πιο αναλυτικά, στη διοίκηση Δελβίνου υπάγονταν 118 χωριά και συνοικισμοί εκ των οποίων, μόνο τέσσερα μιλούσαν την Ελληνική γλώσσα και το τοπωνύμιο ήταν ελληνικό, (Χειμάρα, Δρυμάδες, Παλιάσσα ή Παλαιστή και Πιτζάρη)³. Όλα τα άλλα μιλούσαν μόνο Αλβανικά. Ο

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1956, τόμος Β’, σελ. 341, 343 - 345.

2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β’, σελ. 11.

3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β’, σελ. 358.

Σ. Παπακυρικού γράφει ότι «όλα τα παράλια της Χειμάρρας ήσαν Έλληνες και ελάλουν μόνον την ελληνικήν. Τινά τούτων λαλούσι σήμερον και την αλβανικήν, διότι πολλοί των αλβανοφώνων ορθοδόξων χριστιανών μη θέλοντες να αρνηθώσι την χριστιανικήν πίστιν εγκατέλιπον τα εξισλαμιζόμενα χωρία των και κατήρχοντο προς τους παραλίους ομοδόξους των Έλληνας, και ούτως αντί να αφομοιωθώσι, μετέδωκαν την αλβανικήν γλώσσαν εις τους καθαρώς ελληνογλώσσους»¹.

Τα 100 χωριά της διοικήσεως Δελβίνου ήταν δίγλωσσα, μιλούσαν τα Ελληνικά και τα Αλβανικά, με 2911 χριστιανικές οικογένειες έναντι των 2820 μόνο τουρκικών, που κατοικούσαν σ' αυτές τις περιοχές. Η χριστιανική οικογένεια των χρόνων εκείνων υπολογίζεται με 5 άτομα το λιγότερο, κατά μέσο όρο. Οι Έλληνες που κατοικούσαν στην περιοχή του Δελβίνου ήταν το λιγότερο 14555. Όλοι αυτοί οι Έλληνες ήταν δίγλωσσοι. 14 χωριά και συνοικισμοί της περιοχής κατοικούνταν μόνο από Τούρκους και μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα. Αν εξετάσουμε τις ονομασίες αυτών των χωριών, παρατηρούμε ότι από τα 118 χωριά τα 91 έχουν ονομασία ελληνική, τα 18 αλβανική, τα 19 τουρκική, τα 7 σλαβική και τα 3 ιταλική².

Στη διοίκηση της Τεπελένης ανήκαν 61 χωριά. Από αυτά τα 24, με 1057 χριστιανικές οικογένειες και 5285 περίπου κατοίκους, μιλούσαν την Αλβανική και Ελληνική γλώσσα, όπως τα Ζαγοροχώρια, που κατοικούνταν μόνο από Έλληνες χριστιανούς, και τα 37 μιλούσαν μόνο την Αλβανική. Ως προς τα τοπωνύμια, 42 ήταν αλβανικής καταγωγής, 2 σλαβικής και 17 ελληνικής³. Στη διοίκηση Πρεμμετής ανήκαν 153 χωριά και συνοικισμοί. Η γλώσσα που μιλούσαν τα 148 χωριά, κατοικημένα από Έλληνες και Τούρκους, ήταν η Αλβανική. Μόνο 5 μιλούσαν και τις δύο γλώσσες, με προτεραιότητα την Αλβανική⁴. Στη διοίκηση του Αυλώνος ανήκαν 65 χωριά, απ' αυτά 14 με 265 χριστιανικές οικογένειες, 1.325 περίπου κατοίκους, έναντι 838 τουρκικών, μιλούσαν την Αλβανική και Ελληνική γλώσσα, ενώ 51 χωριά, κατοικημένα από Τούρκους περισσότερο, μιλούσαν μόνο Αλβανικά⁵.

Στη διοίκηση Μπερατίου¹ ανήκαν 301 χωριά και συνοικισμοί με 3095 χριστιανικές

-
1. Σ. Παπακυρικού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήναι 1953. σελ. 40 - 41.
  2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 356 - 362.
  3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 367 - 370.
  4. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 370 - 377.
  5. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 377 - 380.
  6. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 380 - 393.

οικογένειες, περισσότερους από 15.475 Έλληνες και χριστιανούς κατοίκους και 8.780 τουρκικές οικογένειες. Μοναδική γλώσσα όλων των κατοίκων ήταν η Αλβανική. Από τα 301 χωριά τα 245 είχαν ονομασία αλβανική, τα 6 σλαβική και τα 50 ελληνική.

Δίγλωσσα, με προτεραιότητα την Αλβανική γλώσσα, ήταν 6 χωριά της Πρέβεζας με 100 περίπου οικογένειες χριστιανικές, δηλαδή τουλάχιστον 500 άτομα, σε σύνολο 39 χωριών και συνοικισμών, που κατοικούνταν βασικά από ελληνικές οικογένειες¹. 29 χωριά της Παραμυθιάς με 527 ελληνικές οικογένειες 2835 περίπου ατόμων, έναντι 113 τουρκικών, που κατοικούσαν σε μερικά απ' αυτά τα χωριά, όπως π.χ. στην έδρα της περιοχής, την Παραμυθιά κατοικούσαν 180 τουρκικές και 98 ελληνικές οικογένειες, δηλαδή περισσότεροι από 490 Έλληνες². Στην περιοχή της Τσαρκοβίστας ανήκαν 47 χωριά και συνοικισμοί με 837 ελληνικές οικογένειες, δηλαδή 4185 και περισσότερα άτομα, από τα οποία τα 33 χωριά μιλούσαν και τις δύο γλώσσες, με προτεραιότητα την Αλβανική, αν και κατοικούνταν μόνο από Έλληνες³. Από τα 60 χωριά της Κόνιτσας, τα 21 με 909 οικογένειες ελληνικές, δηλαδή 4545 περίπου κατοίκους, έναντι 825 τουρκικών, που κατοικούσαν στα ίδια μέρη, ήταν δίγλωσσα, και μιλούσαν στην καθημερινή τους ζωή τα Αλβανικά, παρόλο που οι κάτοικοί τους ήταν Έλληνες⁴. Όλα τα χωριά του Μαργαριτιού, 41 τον αριθμό με 618 χριστιανικές οικογένειες, περίπου 3090 κατοίκων, έναντι 1562 τουρκικών, μιλούσαν τα Αλβανικά περισσότερο από τα Ελληνικά⁵, όπως και 4 χωριά του Αργυροκάστρου με 760 τουρκικές οικογένειες και 97 χριστιανικές, που κατοικούσαν στα ίδια μέρη⁶.

Μιλούσαν μαζί με τα Ελληνικά και τα Αλβανικά 24 χωριά του Φαναρίου, που κατοικούνταν μόνο από Έλληνες, με 363 οικογένειες ελληνικές και 1815 περίπου κατοίκους⁷, 2 χωριά της Πάργας με 282 χριστιανικές οικογένειες, 1410 κατοίκων⁸, 28 χωριά των Φιλιατών με 358 περίπου χριστιανικές οικογένειες και 1790 κατοίκους⁹ και 37 χωριά της περιοχής Αργυροκάστρου¹⁰ με 1782 ελληνικές οικογένειες και 8910 κατοίκους, έναντι

-
1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 327.
  2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 351 - 352.
  3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 337 - 338.
  4. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 339 και 341.
  5. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 349 - 350.
  6. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 364.
  7. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 347 - 348.
  8. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 348.
  9. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 354 - 355.
  10. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 362 - 363.

2000 τουρκικών, που κατοικούσαν μέσα στο Αργυρόκαστρο. Στις παραπάνω περιοχές υπήρχαν πιο πολλοί Έλληνες, τα τοπικά ονόματα ήταν ελληνικής καταγωγής βασικά, με λίγα αλβανικά και ελάχιστα σλαβικά ή τουρκικά, και έτσι επικρατούσε περισσότερο η Ελληνική γλώσσα, χωρίς όμως να έχει εγκαταλειφθεί η Αλβανική.

Στην περιοχή της Θεσσαλίας επικρατεί η ίδια κατάσταση. Στα μέρη αυτά οι κάτοικοι μιλούσαν την Ελληνική και τη Βλαχική γλώσσα, και σε πολλά χωριά επικρατέστερα, στην καθημερινή ζωή και ομιλία, ήταν τα Βλάχικα. Η περιοχή συγκέντρωνε αρκετούς Τούρκους και Αλβανόφωνους, επικρατούσαν όμως και ήταν περισσότεροι οι Έλληνες Χριστιανοί. Έτσι, στη Λάρισα και τη χώρα του Ολύμπου οι Τούρκοι ήταν 19.000, ενώ οι Χριστιανοί 30.000, στα Φάρσαλα και τον Δομοκό 5000 Τούρκοι και 27.000 Χριστιανοί, στο Βελεστίνο, στον Αρμυρό και στην Κατερίνη οι Οθωμανοί ήταν 1000, ενώ οι Έλληνες αντίστοιχα 7000, 8000 και 18.000. Στον Τύρναβο, στην Αγυιά, και στο Βόλο οι Τούρκοι ήταν 2000 και οι Έλληνες αντίστοιχα 8000, 18.000 και 12.000, ενώ στην Καρδίτσα και τα Άγραφα, Τρίκαλα, χώρα του Ασπροποτάμου, Ελασσώνα, Ραψάνη και το μεγαλύτερο μέρος των Χασσίων οι Οθωμανοί ήταν 3000, έναντι 13.000 της Καρδίτσας, 42.000 των Τρικάλων και 59.000 της Ελασσώνας. Συνολικά οι 42.000 Τούρκοι ήταν λίγοι μπρος στις 283.000 των Ελλήνων Χριστιανών². Αυτοί οι Έλληνες, αγνοί πατριώτες, στις απόμερες και απάτητες βουνοκορφές των Χασσίων ή στα χωριά του Ασπροποτάμου είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους και κινδύνευαν να χάσουν και την ελληνική τους συνείδηση και υπόσταση. Πολλοί Τούρκοι, αν όχι οι περισσότεροι, ήταν απόγονοι Ελλήνων εξωμοτών, όπως αναφέρεται στα 1777 για τους Τούρκους της Λάρισας³.

Στη Δυτική Μακεδονία, οι περιοχές της Φλώρινας, Μοναστηρίου, Σιάτιστας, Σερβίων της ηγεμονίας της Ρουμελίας, κατοικούνταν βασικά από Έλληνες Βλάχους, οι οποίοι γνώριζαν την Ελληνική γλώσσα, αλλά μιλούσαν τα Βλάχικα. Πολλοί απ' αυτούς ήταν και Αλβανόφωνοι, φθάνοντας μέχρι εδώ από τη Βόρειο Ήπειρο και Αλβανία ακολουθώντας τις οροσειρές της Πίνδου και φέροντας μαζί τους και την Αλβανική γλώσσα. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν, ως επί το πλείστον, εξισλαμισμένοι Έλληνες, που πολλοί είχαν διατηρήσει την ελληνική τους γλώσσα, γνώριζαν τα Μυστήρια, τις νηστείες και τις γιορτές του Χριστιανισμού⁴.

Ακολουθώντας τις πληροφορίες του Αραβαντινού στη "Χρονογραφία της Ηπείρου", για την κατάσταση της Ηπείρου στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας έως και την

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Β', σελ. 400.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 88.

3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 88.

εποχή του ιδίου, δηλαδή το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, άρα και κατά τους χρόνους δράσης του Πατροκοσμά, παρατηρούμε τα εξής αξιόλογα και σημαντικά για την έρευνά μας.

Πρώτον, ότι οι περιοχές που τράβηξαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του Αγίου ήταν προβληματικές. Μελετώντας την περιοχή της Ηπείρου έχουμε αποδείξεις της καταστάσεως που επικρατούσε, των εξισλαμισμένων χωριών, αλλά και ολόκληρων περιοχών, που αρνούνταν τη θρησκεία τους κατά άτομα, οικογένειες ή και χωριά ολόκληρα με τους ιερείς τους, επειδή δεν μπορούσαν να σηκώσουν το βαρύ φορτίο της σκλαβιάς, της πείνας, των εξευτελισμών, του παιδομαζώματος. Στη Δυτική Ελλάδα, στις περιοχές της Παραμυθιάς, Φιλιατών, Μαργαριτιού είχαν αποστατήσει και αλλαξοπιστήσει ολόκληρα χωριά. Δραγωμή, Νικολίτσι, Νεοχώρι, Μινίνα, Πετροβίτσα στην περιφέρεια της Παραμυθιάς, Μαρκάτες, Νινάτες, Γιάννιρη, Βέρβα, Πηγαδούλια, Κόνιτσα στην περιοχή των Φιλιατών, Βραχονά, Αρπίτσα, Βόλια, Πλαταργιά, Βράστοβο, Σαλίτσα, Γράββα, Κορύτσιανη, Κούτσι, Κορσοβίτσα, είναι μερικά από τα χωριά στο Μαργαρίτι, τα οποία αρνήθηκαν την Ορθόδοξη, Χριστιανική πίστη, αρνήθηκαν και τη γλώσσα τους την Ελληνική, μιλώντας περισσότερο τα Αλβανικά και λίγο ή καθόλου τα Ελληνικά. Προχωρώντας ψηλότερα, στην περιοχή του Δελβίνου, τα χωριά Πιτζάρι, Γκολέμη, Ζουλιάτες, Προγονάτες, Κούτσι, Καλαράτες, Αβαρίτσα, ήταν μερικά από τα χωριά, που αρνήθηκαν θρησκεία και γλώσσα¹. Σε μερικά από αυτά ήταν εντελώς άγνωστη η Ελληνική γλώσσα. Οι άνθρωποι αυτοί θεληματικά, μέσα στην άγνοιά τους, εγκατέλειψαν θρησκεία και γλώσσα, για να αποκομίσουν τα προς το ζην. Αυτά τα μέρη απασχόλησαν περισσότερο τον Πατροκοσμά. Δεν ασχολείται σχεδόν καθόλου με τη Νότια Ελλάδα, αυτός που όργωσε όλη την ελληνική επικράτεια δεν πήγε ούτε μια φορά στην Πελοπόννησο, ενώ πέρασε δύο ή τρεις φορές από την Ήπειρο και περπάτησε και στα πιο απόμερα χωριά της.

Το δεύτερο, που προκύπτει από τους πίνακες του Αραβαντινού, είναι ότι οι περιοχές και τα χωριά που επισκέφτηκε δύο και τρεις φορές ο Πατροκοσμάς ήταν δίγλωσσα ή Αλβανόφωνα και Βλαχόφωνα. Στα χωριά του Ζαγορίου, κατά τις μαρτυρίες των μελετητών πήγε το 1767, το 1774, το 1777 και το 1778, ένα χρόνο πριν το μαρτυρικό θάνατό του. Το συχνό πέρασμά του δείχνει την επιμονή του Πατροκοσμά, οι Έλληνες των χωριών αυτών να παύσουν να μιλάνε τα Βλάχικα, αφού ήταν μόνο Έλληνες και γι' αυτό το λόγο κήρυξε, ίδρυσε Σχολεία, έκανε εράνους, συνέβαλε και ο ίδιος με το φτωχό οβολό του. Περιόδευσε όλα τα Ζαγοροχώρια, ίδρυσε Σχολεία στη Ζίτσα, στο Πάπιγκον, στην Καλωτά, στη Λεσινίτσα, στο Φλαμπουράρι, όπου «κληροδοτεί εκ του στερήματος αυτού 200 γρόσια». Περιοδεύει τις δίγλωσσες περιοχές της Πρέβεζας, Τσαρακοβίστας, Κόνιτσας,

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 349, 351, 354, 358-359, 360.

Πάργας, Φαναρίου, Μαργαριτίου, Παραμυθιάς, Φιλιατών, Δελβίνου, Αργυροκάστρου, Τεπελένης, Πρεμμετής, Αυλώνας.

Τρίτον, ο Πατροκοσμάς επισκέπτεται τις καθαρά Αλβανόφωνες περιοχές, όπως τη Διοίκηση του Μπερατίου με τα 301 χωριά και συνοικισμούς, τα 51 χωριά της Αυλώνας, τα 148 της Πρεμμετής, τα 37 της Τεπελένης, τα 14 του Δελβίνου. Σε πολλά απ' αυτά υπήρχαν Τούρκοι και Αλβανοί μόνο και καθόλου Έλληνες, τουλάχιστον φαινομενικά. Ο Πατροκοσμάς γνώριζε ότι αυτά ήταν χωριά που είχαν εξωμόσει, και τα οποία χάνοντας τη θρησκεία τους έχασαν και τη γλώσσα τους την Ελληνική. Ίσως στα χωριά αυτά οι φαινομενικά Τούρκοι να ήταν κρυπτοχριστιανοί, και το συχνό πέραςμα του Αγίου να τους ενδυνάμωνε την πίστη. Διδάσκει στα Αλβανόφωνα χωριά, φθάνει μέχρι το Μπεράτι τον Αύγουστο του 1777, κατά τις "Σημειώσεις" και "Ενθυμήσεις" σε εκκλησιαστικά βιβλία της περιοχής.

Τέταρτον, τα περισσότερα τοπωνύμια των Αλβανόφωνων ή δίγλωσσων χωριών και αυτών που κατοικούνταν μόνο από Τούρκους, ήταν Ελληνικά ή είχαν Ελληνική ρίζα ή εξελληνίστηκαν. Μπεράτι, Αυλών, Άρτα, Αργυρόκαστρο, τοπωνύμια καθαρά Ελληνικά, τα χωριά με τις καταλήξεις -αδες (Δρυμάδες), -αταις (Μαρκάταις, Βουλιαράταις), -ουσα (Ελαιούσα, Βαβούσα), -ιλα (Βουνίλα), -ινα (Καμαρίνα), -άσσα (Μανωλιάσσα, Καλιάσσα), -ίτζα (Ασμενίτζα, Ρωμίτζα), -ανα (Θεοδώριανα, Τσερκούβιανα), -ιανη (Ποστένιανη, Πέστιανη), -ανη (Λιμπίβανη, Κάρυανη), -αδα (Σκιάδα), -ικα (Σουφράτικα, Φρεάτινα), -ειο (Σελειό, Κηπουρείον), -ον (Μαυρόπουλον, Ζάβροχον) -βον (Ζάλοβον, Κρυφοβόν), -η (Τσόρανη, Κώσταρη, Πικέρνη). Υπήρχαν και πολλά τοπωνύμια, που είχαν ρίζα Σλαβική ή Αλβανική και οι Έλληνες τα μετέβαλαν δίνοντάς τους ελληνικές καταλήξεις. Όπως εκείνα που είχαν Σλαβική ρίζα χοβ- Λιμπόχοβ, οβίσδ- Ραδοβίσδ, ότζ- Μπότζ, οι Έλληνες τα έκαναν Λιμπόχοβο, Ραδοβίσδι, Μπότζιον. Τα Αλβανικά σε -αι εξελληνίστηκαν με την κατάληξη -ες ή -αις. Τα Πάδαι έγιναν Πάδαις και Πάδες και δεν διαφέρουν καθόλου από τα ελληνικά Καρδίαι και Καρδίες, Μαρκάταις, Νινάταις. Τα έχοντα τις Αλβανικές καταλήξεις -γι, -ψι, -σι, -ζι, τι, κι, Αχμανίπαγι, Κράψι, Κούδεσι, Ιτριζι, Κούτζι, Μπουγιάτι, Προυγκί, και τα σε -ούσι, υποκοριστικού τύπου, όπως Τσορούσι, Μπούσι, Μαλούσι, τα διατήρησαν. Τα Τουρκικά τοπωνύμια, προσθέτοντας την κατάληξη -α ή -ον για ευφωνία, εξελληνίστηκαν. Η Φετόκ έγινε Φετόκα, η Μουζάκ Μουζάκα, η Ζαβρούχ Ζάβρουχον¹. Όλα αυτά τα χωριά, τα απόμερα και ξεχασμένα, με ελληνική ή ξένη ονομασία, κατοικημένα από Έλληνες, Αλβανούς ή Τούρκους, με τη θρησκεία του Χριστού φανερά ή κρυφά, με γλώσσα Αλβανική ή Βλάχικη, έγιναν γνωστά και απέκτησαν οντότητα με την

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 317 - 394.

παρουσία του Πατροκοσμά. Κάποια από αυτά είχαν ελάχιστους κατοίκους, αυτό όμως δεν εμπόδισε τον Άγιο, όχι μόνο να διδάξει, αλλά και Σχολείο να ιδρύσει, όπως έγινε στο μικρό συνοικισμό Χάλιου με την Τουρκική ονομασία και τις 7 μόνο χριστιανικές οικογένειες. Στο χωριό Χάλιου στέλνει και Επιστολή, με την οποία ορίζει επιτροπή για την καλή λειτουργία του Σχολείου. Το ίδιο συμβαίνει και με τις Συρακάτες, χωριό με 15 μόνο οικογένειες, ιδρύει Σχολείο, στέλνει και Επιστολή, με την οποία συμβουλεύει τους κατοίκους να υπακούουν τον ιερέα τους και να φροντίζουν για τη σύσταση του Σχολείου.

Να, λοιπόν, γιατί ο Πατροκοσμάς, ο διδάσκαλος του Γένους, σύχναζε σε κείνες τις περιοχές, ίδρυε Σχολεία, έστελνε Επιστολές, απαγόρευε την ομιλία της Αλβανικής ή Βλάχικης γλώσσας, έστηνε σταυρούς, αγίασε με την παρουσία του και το πέρασμά του τον τόπο. Οι περιοχές της ορεινής και αγροτικής Ηπείρου τον είχαν ανάγκη, γιατί αν δεν υπήρχε αυτός θα ήταν οριστικά χαμένες για τον Ελληνισμό¹.

Αντίθετα, στις Βενετικές κτήσεις των παραλίων της Δυτικής Ελλάδας και προπαντός στα Επτάνησα κυριαρχούσε η γλώσσα των κατακτητών, η Ιταλική. Ο κάθε νησιώτης για να σταδιοδρομήσει και να αποκτήσει μια θέση έπρεπε «να μανθάνη την διάλεκτον του κυριάρχου Βενετού. Το αρχοντολόγιον και οι επιφανείς γλώσσαν οικιακήν είχαν την Ιταλικήν»². Ο Ιωάννης Καποδίστριας στο περίφημο Υπόμνημά του στο λόρδο Castlereagh,

-
1. Με βάση τους πίνακες του Αραβαντινού, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Β΄, σελ. 317-401, τις σημειώσεις του Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ΄, σελ. 88, 367, του Κων. Βακαλόπουλου, *Ηπειρος, Ιστορία του Β. Ελληνισμού*, ό. π. σελ. 145 κ. ε., τις ειδήσεις του Αγγλου Πρόξενου Willim Eton, των Άγγλων περιηγητών Holland και Leake, Παύλου Loucas. του Γάλλου Πρόξενου στη Θεσσαλονίκη Beaujour². (Β. Σφυρόερας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ΄, σελ. 189-206) και πολλών άλλων Ελλήνων μελετητών. καταρτίσαμε Πίνακες, στο τέλος της εργασίας, στους οποίους φαίνεται η προτεραιότητα του Πατροκοσμά στις Περιοχές της Ηπείρου, και γενικά του Β. Ελληνισμού.
  2. «Θα ιδωμεν την εσχάτην αμάθειαν εις ην ευρίσκετο ο νησιώτης. Μόλις οι ιερείς ήξευρον το αναγιγνώσκειν, το δε ορθογραφείν ουχί μόνον ηγνοείτο, αλλά και το απλώς γράφειν. Βιβλία συμβολαιογραφικά, κώδικες εκκλησιών, καταγραφαί μοναστηρίων και δικόγραφα εκτός του μιξοσολίκου και της πλείονος παρεσφύσεως Ιταλικών λέξεων, δι' ων διεκρίνετο το κοινόν διαλεκτικόν ιδίωμα του Επτανησίου, δυσκόλως αναγιγνώσκονται την σήμερον, ή εννοούνται... Μόνη η Ορθόδοξος Εκκλησία εις τα εν Ελληνική γλώσσα συγγράμματα αυτής διέσωζε την γλώσσαν εις τους ορθοδόξους λάτρας νησιώτας». Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο "Φώσκολος" 1887, τόμος ΣΤ΄, σελ. 209 - 210.

το 1815 αναφέρει επιγραμματικά: «Η Ενετική πολιτική εφοβείτο την υπεροχήν του Ελληνικού πνεύματος και προσεπάθει να καταβάλη τούτο δια της αμαθείας. Εν Επτανήσω ουδέποτε επέτρεψε την σύστασιν δημοσίων σχολείων». Έτσι ο λαός έμεινε αγράμματος και οι πλούσιοι μόνο εκπαιδεύταν «εν τη πρωτευούση και εν τω πανεπιστημίω της Παδούης»¹. Ο εξιταλισμός των πλουσίων και η έλλειψη Σχολείων στην αγροτική ύπαιθρο είχαν ως συνέπεια πολλοί Επτανήσιοι διανοούμενοι αργότερα να μη γνωρίζουν καθόλου ή πολύ λίγο την Ελληνική γλώσσα, γράφοντας μόνο στην Ιταλική. Αυτό συνέβη με τον εθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος κατάφερε να μάθει την Ελληνική γλώσσα μεγάλος και με την παρότρυνση και επιμονή του Σπυρίδωνα Τρικούπη, με τον Ούγο Φώσκολο, ο οποίος δεν έμαθε ποτέ ούτε μίλησε την Ελληνική, αν και γεννήθηκε και έζησε αρκετά χρόνια στη Ζάκυνθο και είχε δάσκαλό του το Μαρτελάο και η μητέρα του ήταν ελληνίδα. Το ίδιο συνέβη και με πολλούς άλλους Επτανησίους λογίους, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι έγραψαν μόνο στην Ιταλική γλώσσα, γιατί δεν γνώριζαν την ελληνική καλά ή και καθόλου, με αποτέλεσμα τα έργα τους να χαθούν.

Η Ιταλική επιρροή φαίνεται και στα ιταλικά τοπωνύμια και ονόματα χωριών των παραλίων της Δυτικής Ελλάδας, όπως Πρέβεζα, Ρηνιάσσα στην περιοχή Πρεβέζης, Σπλάντζα στην περιοχή Φαναρίου, Βέρβα και Πιτζιούς στη διοίκηση Φιλιατών, Περούκα και Κολώνια στη διοίκηση του Δελβίνου².

Όσον αφορά τη γλώσσα του Τούρκου κατακτητή ποτέ δεν κυριάρχησε, ούτε μιλήθηκε από τους Έλληνες στο σύνολό της, παρά μόνο κάποιες λέξεις από την καθημερινή ζωή - φαγητά, σκεύη, ασχολίες, συναλλαγές - καθιερώθηκαν στο ελληνικό λεξιλόγιο και επεκράτησαν, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η Τουρκική γλώσσα ήταν πάντα η γλώσσα του κατακτητή και σε πυκνοκατοικημένες ακόμη από Τούρκους περιοχές δε μιλήθηκε από τους Έλληνες. Το πιο σημαντικό εδώ είναι ότι ο Τούρκος κατακτητής αντί να επιβάλλει τη γλώσσα του στους κατακτημένους, επηρεάστηκε και χρησιμοποίησε την Ελληνική και ως επίσημη διπλωματική γλώσσα. Πολλά διπλωματικά έγγραφα των Τούρκων, συνθήκες, καταστατικά, αλλά και απλά, ιδιωτικής χρήσεως, έγγραφα, έχουν διασωθεί γραμμένα στην Ελληνική. Αυτό δείχνει την πολιτιστική υπεροχή της Ελληνικής γλώσσας, την ισχύ και τη σημασία της και για τους κατακτητές ακόμη. Επομένως δεν υπήρξε ποτέ θέμα Τουρκικής γλώσσας στην Ελληνική επικράτεια και στα πιο δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 207.

2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 325, 326, 347, 354, 357.

Αυτή ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στις ορεινές περιοχές, ιδίως της Ηπείρου και Δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της περιοχής του Ασπροποτάμου. Ο Πατροκοσμάς, έχοντας "μονάχη έγνοια" τη γλώσσα την Ελληνική, γνωρίζοντας καλά τις δύσκολες συνθήκες, στις οποίες ζούσαν οι Έλληνες και το μεγάλο γλωσσικό πρόβλημα, που αντιμετώπιζε ο Ελληνισμός με την κατάργηση σε μερικά μέρη ή την ανυπαρξία σε άλλα της Ελληνικής γλώσσας, ή την αντικατάστασή της με τη Βλάχικη ή την Αλβανική, ξεκίνησε μια μεγάλη σταυροφορία σ' αυτά τα μέρη. Άλλοτε με την ίδρυση Σχολείων, με την παράκληση ή και τη φοβέρα, άλλοτε με την άφεση των αμαρτιών των χριστιανών, που τις έπαιρνε επάνω του ή με την απαλλαγή τους από τα "δοσίματα", κατόρθωσε να διατηρήσει την Ελληνική γλώσσα και να σώσει τον Ελληνισμό, ο οποίος απειλούνταν από την άγνοια, την αμάθεια και τη σταδιακή απώλεια του γλωσσικού του οργάνου, της Ελληνικής γλώσσας.

3.4.2. ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Αξιόλογη ήταν η προσφορά του Πατροκοσμά στις ορεινές εκείνες περιοχές, που είχε ξεχαστεί, σχεδόν, η Ελληνική γλώσσα και οι κάτοικοι ήταν Βλαχόφωνοι, Αλβανόφωνοι ή δίγλωσσοι. Οι πληθυσμοί των ορεινών διαμερισμάτων της Πίνδου, του Γράμμου, του Βερμίου, των Χασίων, της Γκαμήλας, τα μέρη γύρω στο Μέτσοβο, στον Ασπροπόταμο και στα Άγραφα, τα χωριά του Ζαγορίου και του Μαλακασίου, οι περιοχές της Β. Ηπείρου μέχρι το Μπεράτι και πιο ψηλά, αν και Έλληνες θερμοί και μεγάλοι πατριώτες, είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους την Ελληνική, χρησιμοποιώντας την ελάχιστη, ως επίσημη, ενώ κυριαρχούσε η Βλαχική ή η Αλβανική στην καθημερινή και ιδιωτική τους ζωή, μέσα και έξω από το σπίτι.

Την Ελληνική γλώσσα ο Άγιος την έβλεπε ως το αποτελεσματικότερο όπλο κατά των εξισλαμίσεων. Ήταν ένα αίτημα της εποχής καυτό, που ενίσχυε και συντελούσε στην αφύπνιση της εθνικής συνειδήσεως των υποδούλων. Γι' αυτό χαρακτηριστικό γνώρισμα και στοιχείο απαραίτητο των Σχολείων του Πατροκοσμά ήταν η Ελληνική γλώσσα. **«Να σπουδάσετε τα παιδιά σας να μανθάνουν τα ελληνικά, διότι η Εκκλησία μας είναι εις την Ελληνικὴν και αν δεν σπουδάξης εις το ελληνικόν, ἀδελφέ μου, δεν ἠμπορεῖς να καταλάβης εκείνα ὁπού ὁμολογὰ η Εκκλησία μας»**¹. Τόσο πολύ συνέχει τον Πατροκοσμά το θέμα της γλώσσας, που προτιμούσε Σχολεία, στα οποία να διδάσκεται η ελληνική γλώσσα, παρά βρύσες, ποτάμια, δρόμους και γεφύρια. **«Καλύτερα, ἀδελφέ μου, να ἔχης σχολεῖον ελληνικόν, παρά να ἔχης βρύσες και ποτάμια»**¹. Τονίζει το «ελληνικόν», για να μαθαίνουν τα παιδιά την ελληνική γλώσσα. Και σε άλλο σημείο πάλι αναφέρει: **«Εσύ ὁπού κάνεις παιδιά, να τα παιδεύης τα παιδιά σου, να τα μαθαίνης τα γράμματα, ἐξόπως τα ελληνικά, διαυὶ η Εκκλησία μας, ἀδελφέ, είναι εις την ελληνικὴν γλώσσαν»**².

Η Βλαχική γλώσσα ήταν χαρακτηριστικό των κατοίκων των ορεινών περιοχών της Πίνδου. Ο Άγιος Κοσμάς έπρεπε να αγωνιστεί για την επιβολή της Ελληνικής, που δεν

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 67.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 69.

ήταν τόσο εύκολο με τις επικρατούσες συνθήκες. Όμως με το φλογερό του ζήλο και την πειθώ, τα κατάφερε. Οι μαρτυρίες γι' αυτή του την προσπάθεια είναι πολλές. Ο Μετσοβίτης λόγιος του περασμένου αιώνα, Τριαντάφυλλος Μπάρτας μας πληροφορεί για όσα συνέβησαν στα χωριά του Ζαγορίου: «Η κατ' ολίγον έκλειψις της παρεφθαρμένης ταύτης βλαχικής γλώσσης ήρχισεν από της εν Ελλάδι περιουσίας του καλουμένου και όντως Αγίου Κοσμά, ήτις εγένετο προ ενός και τετάρτου αιώνας»¹. Ο Μπάρτας διέσωσε ένα απόσπασμα Διδαχής του Αγίου, το οποίο απευθυνόταν στους ορεσιβίους της Ηπείρου: **«Τέκνα μου αγαπητά, εν Χριστώ, διατηρήσατε γενναίως και ατρομήτως την ιεράν ημών θρησκείαν και την γλώσσαν των πατέρων, διότι αμφότερα ταύτα χαρακτηρίζουσι την φιλιότην ημών πατρίδα και άνευ τούτων το έθνος ημών καταστρέφεται. Μην απελπισθήτε, αδελφοί μου, η θεία πρόνοια θέλει πέμψει μίαν ημέραν την ουράνιον σωτηρίαν ίνα φαιδρύνη τας καρδίας ημών προς απαλλαγήν εκ της ελεεινής καταστάσεως εν η οποία ευρισκόμεθα...»**². Είναι χαρακτηριστική η φράση του Αγίου, **«διατηρήσατε γενναίως και ατρομήτως την ιεράν ημών θρησκείαν και την γλώσσαν των πατέρων»**, τοποθετώντας δίπλα - δίπλα τις δύο μεγάλες και αναφαίρετες αξίες, που προασπίζουν και διατηρούν τον Ελληνισμό, τη Θρησκεία και τη Γλώσσα. Σχολιάζοντας και αξιολογώντας ο Μπάρτας την απήχηση της Διδαχής του Αγίου στους κατοίκους αυτής της βλαχόφωνης περιοχής, η οποία κατοικούνταν υπό «Ελλήνων την φυλήν Βλάχων», τονίζει πως σταμάτησε το μεγάλο κύμα του εξισλαμισμού και συμπληρώνει: «Παρώτρυνε (ο Άγιος) πατρικώς τους κατοίκους, ίνα εγκαταλείψωσι την ανωφελή αυτών γλώσσαν, ως παρεφθαρμένη και γέμουσαν ξενικών λέξεων. Έκτοτε όλα τα χωριά, τεσσαράκοντα τον αριθμόν του Ζαγορίου και αλλού παρέλαβον προθύμως την ελληνικήν γλώσσαν, αφήσαντα όλως την βλαχικήν»³. Δεν είναι εύκολο να εγκαταλείπει κάποιος τη γλώσσα, την οποία χρησιμοποιεί καθημερινά, «αφήσαντα όλως», όποια και αν είναι αυτή, και να παραλαμβάνει «προθύμως» κάποια άλλη, την οποία γνωρίζει ίσως λιγότερο ή δεν την χρησιμοποιεί καθόλου. Η αλλαγή αυτή και συμμόρφωση των κατοίκων προς τις προτροπές του Πατροκοσμά, δείχνουν την ισχυρή προσωπικότητά του ομιλούντος, ο οποίος κατόρθωσε να ξεριζώσει «την ανωφελή, παραφθαρμένη και γέμουσα ξενικών λέξεων» Βλαχική, τονίζοντας την ελληνική καταγωγή των ορεσιβίων και την ανάγκη διατηρήσεως αυτής της γλώσσας, η οποία είναι δεσμός άρρηκτος της ενότητας του ελληνισμού.

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό. π. σελ. 213.

2. Τριαν. Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, Βουκουρέστι 1878, σελ. 8-10.

3. Τριαν. Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, ό. π. σελ. 8-10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 421 - 422.

Και ο Χριστόφορος Περραιβός αναφέρει τη γνώμη του Κωνσταντίνου Ασωπίου, Ηπειρώτου διδασκάλου του Γένους, από το Γραμμένο της Ηπείρου: «Μανθάνω δε παρά του φίλου μου Κωνσταντίνου Ασωπίου, ότι και άλλο καλόν χρεωστέεται εις τον Άγιον τούτον άνδρα' ουκ ολίγα, δηλαδή, του Ζαγορίου χωρία, τούτου προτροπή και διδασκαλία, αφήσαντα την μέχρι τότε λαλουμένην βλαχικήν γλώσσαν, έλαβον κατά μικρόν την Ελληνικήν, την οποίαν μέχρι της σήμερον έχουσι. Τούτο είναι γενική εν Ηπειρώ παράδοσις»¹.

Η απήχηση της διδασκαλίας του Πατροκοσμιά στα Ζαγοροχώρια και η αντικατάσταση της Βλαχικής από την Ελληνική γλώσσα, μαρτυρείται και από άλλους νεώτερους συγγραφείς και μελετητές. Ο Φάνης Μιχαλόπουλος γράφει ότι ο Πατροκοσμιάς έφθασε στα Ζαγοροχώρια στα 1767 και ότι από την εποχή εκείνη τα περισσότερα χωριά εγκατέλειψαν οριστικά τα Βλαχικά που μιλούσαν και ασπάσθηκαν την Ελληνική γλώσσα². Από τις διάφορες μαρτυρίες φαίνεται ότι ο Άγιος δεν περιορίστηκε μόνο στο Δυτικό και Κεντρικό Ζαγόρι, όπου οι Βλαχόφωνοι ήταν σχεδόν ανύπαρκτοι, αλλά προχώρησε και στην Ανατολική περιοχή του, όπου η Ελληνική είχε εκτοπιστεί από την παρείσακτη Βλαχική. Έτσι οι «Βλάχοι την φυλήν» Έλληνες, όχι μόνο πείστηκαν να μην ξαναμιλήσουν την Κουτσοβλαχική, που είχε εκτοπίσει την προγονική τους γλώσσα, την Ελληνική, αλλά ίδρυσαν και Σχολεία για να μαθαίνουν τα παιδιά τους τα Ελληνικά γράμματα. Ο Δ. Βακάλης, στο περιοδικό “Ελληνικός Αστήρ” αναφέρει τις απόψεις του Σ. Λιάκου και Κ. Παπαδόπουλου για το θέμα. Ο Σπύρος Λιάκος σε άρθρο του στη “Καθημερινή” (1939), έγραψε: «Το κάτω Ζαγόρι, τα Χάσια και η Ανασελίτσα, εξελληνίσθησαν κυρίως δια του ιεραποστόλου Κοσμιά, απειλήσαντος ότι θα καταρασθή όσους θα εξηκολούθουν να ομιλούν την Λατινομακεδονικήν». Και ο Κ. Παπαδόπουλος στον “Ταχυδρόμο” του Βόλου (1961) μεταξύ άλλων αναφέρει: «Πόσον δίκαιον είχεν ο Άγιος Κοσμιάς καταπολεμών την διάδοσιν του κουτσοβλαχικού ιδιώματος και την αλλοίωσιν της ελληνικής γλώσσης και ποίον κίνδυνον διέτρεχαν τα βόρεια εδάφη μας... έμελλε να αποδειχθή έπειτα από 165 χρόνια, όταν εν έτει 1942, οι ηγούμενοι της ρουμανικής προπαγάνδας, ετόλμησαν την ανεξαρτοποίησιν των εδαφών μας της Θεσσαλίας και Δ. Μακεδονίας, προς συγκρότησιν του πριγκηπάτου της Μεγαλοβλαχίας»³. Μαρτυρίες για την καθιέρωση της Ελληνικής

-
1. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιοδίδιμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήναι 1860, α' έκδ. σελ. 51.
  2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμιάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ.11, Αθήνα 1938, σελ. 834.
  3. Δημ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμιάς*, περιοδ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 3, Ιωάννινα 1986, σελ. 106.

γλώσσας στα Ζαγοροχώρια υπάρχουν και από τον Λαμπρίδη και τον Φαλτάιτς¹, όπως και από πολλές αθησαύριστες παραδόσεις, που ζουν ακόμη στο στόμα του λαού αυτών των περιοχών.

Σημαντική η δράση του Πατροκοσμά και στα χωριά του Ασπροποτάμου και των Αγράφων. Η κατάσταση την οποία συνάντησε ο Άγιος κι εδώ ήταν απελπιστική, ίσως η χειρότερη. Δεν υπήρχε καν θρησκευτική ζωή, ο ιερέας ήταν άγνωστος, η Βλάχικη γλώσσα είχε καταργήσει την Ελληνική. Ο φλογερός καλόγερος επέμεινε, αγωνίστηκε και τα κατάφερε. Ο Σ. Παπακυριακού γράφει ότι «εις το χωρίον Μουτσιάρα του Ασπροποτάμου ο Κοσμάς απηγόρευσε την χρήσιν κατ' οίκον και δημοσία της κουτσοβλαχικής γλώσσης και αντ' αυτής συνέστησε την χρήσιν της ελληνικής ης έκτοτε γίνεται χρήσις εν τω χωρίω τούτω»².

Ο Α. Βακαλόπουλος αναφέρει ότι ο Πατροκοσμάς έμεινε περισσότερο στα βλαχοχώρια της Πίνδου και του Γράμμου, στα Γρεβενά και στα βλάχικα χωριά της Σαμαρίνας, Περιβόλι, Σμίξη και Αβδέλλα, όπου ίδρυσε Ελληνικά Σχολεία και ζήτησε από τους Βλαχόφωνους των Ελληνικών χωριών να μη μιλούν μεταξύ τους παρά μόνο ελληνικά³. Με το πέρασμα του Πατροκοσμά από τα μέρη αυτά γίνονται σημαντικές αλλαγές στη ζωή των κατοίκων, Σχολεία ιδρύονται, υποχωρεί η Βλαχική γλώσσα, και «όπως αναφέρει η παράδοση, τα χωριά Μουτσιάρα, Τυφλοσέλι, Καμνάι, Καλογριανή και Βανακούλια παύουν να μιλούν την Βλαχικήν»⁴. Στο Βλάτσι, στη Βλαχοκλεισούρα, στη Σέτσα, στη Βίσσανη, στη Λαψίστα, στη Φλώρινα και στο Μοναστήρι, όπου έφθασε στα 1767 διέκρινε τη γλωσσική κατάσταση των χωριών και των μικροπόλεων κι επέμεινε όχι μόνο στην ανύψωση του κοινωνικού και θρησκευτικού επιπέδου, αλλά και στη σύσταση Σχολείων και την αποδοχή της ελληνικής γλώσσας στα βλαχοχώρια των Χασίων και της Πίνδου⁵. Στα χωριά του Μαλακασίου, Συρράκο, Καλυρρύτες και άλλα βλαχοχώρια, τόσο καρποφόρησε η διδα-

1. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, Πανεπειρωτική Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών & Οπλιτών, τυπ. Δελή & Τσιπή, Αθήναι 1929.

2. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήναι 1953, σελ. 44 - 45.

3. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσ/νίκη 1973, τόμος Δ', σελ. 433.

4. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π. σελ. 440.

5. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ.11, ό.π. σελ. 834, επίσης Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, τόμος Α', σελ. 115.

σκαλία του, ώστε οι κάτοικοι άφησαν εντελώς τη Βλαχική και ασπάστηκαν την Ελληνική γλώσσα¹.

Το Φεβρουάριο του 1778 βρίσκουμε και πάλι τον Πατροκοσμά στα βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου, Τύρνα, Περτούλι, Βετερίνο, Πύρρα, Δέση. Από εκεί ανεβαίνει βορειότερα στα Τρίκαλα, στα Γρεβενά και στη Λαψίστα, ιδρύοντας παντού Σχολεία κοινά, διδάσκοντας και νουθετώντας². Το πέραςμα του Πατροκοσμά από τα Βλαχοχώρια της Πίνδου και την προσφορά του τονίζουν η τοπική παράδοση των περιοχών αυτών, οι “Ενθυμήσεις” σε παλιά βιβλία εκκλησιαστικά, οι προφητείες του Αγίου, οι οποίες έως σήμερα διαδίδονται από στόμα σε στόμα, και τα πολλά προσκυνητάρια, τα οποία έγιναν με σύσταση του Κοσμά στις απρόσιτες εκείνες περιοχές, που δεν υπήρχε ούτε εκκλησία ούτε παπάς. Ο Κ. Φαλτάιτς γράφει: «Οχι μόνον δια τους βλαχοφώνους κατοίκους της Θεσσαλίας και Μακεδονίας, αλλά και δια τους βλαχοφώνους κατοίκους της Ηπείρου, η παράδοσις αναφέρει ότι ο Άγιος Κοσμάς συνετέλεσε περισσότερον παντός άλλου εις το να εγκολπωθούν αυτοί θερμότατα την Ελληνικήν γλώσσαν και μόρφωσιν. Ειδικώτερον θα είχαν να αναφέρω ότι οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Ηπείρου επί της εποχής του Αγίου Κοσμά είχαν ήδη ελληνικήν μόρφωσιν την οποίαν εκινητοποίησε έτι περισσότερον η διδαχή και αι εν γένει ενέργειαι του Αγίου. Τουναντίον εις άλλας βλαχοφώνους περιφερείας η προσπάθεια του Αγίου Κοσμά, όπως αναγκασθούν οι κάτοικοι και αποβάλλουν την βλαχικήν γλώσσαν, ήτο αληθώς λυσσαλέα. Ούτως εις τα βλαχόφωνα χωριά των Τρικάλων, τα λεγόμενα του Ασπροποτάμου, διεξήγαγεν ο Άγιος Κοσμάς δεινότατον αγώνα δια να αναγκάση τον βλαχόφωνον πληθυσμόν να παύση να ομιλή βλαχικά»³. Ο Κ. Κώνστας αναφέρει παράδοση, που υπάρχει στην περιοχή των Γρεβενών και παραλλαγή της σώζεται και σε άλλες περιοχές. Ο Πατροκοσμάς, μεταξύ των άλλων είπε: «Θέλω να κάνατε ελληνικό Σχολειό μαζί με την εκκλησία εις το χωριό σας. Επιμένω να φεύγετε την αγρίαν βλαχικήν γλώσσαν και να ομιλείτε την ελληνικήν. Θέλω ν’ ακούτε και να εκτελείτε τας συμβουλάς μου. Μόνον έτσι θα σας αναγνωρίζουν και ως παίδας οικογενείας ενδόξων προγόνων»⁴.

1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ. 11, ό.π. σελ. 835, επίσης Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπειρώ Αγαθοεργημάτων*, τόμος Α', σελ. 115.

2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π. σελ. 435.

3. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, ό. π. σελ. 12.

4. Κ. Σαρδελής, *Ο Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και η Μακεδονία*, περ. “Στερεά Ελλάς” Ιούνιος - Ιούλιος 1970, σελ. 175.

Οι μαρτυρίες για τη γλωσσική δράση του Πατροκοσμά στις Αλβανόφωνες περιοχές είναι πολλές. «Ο Κοσμάς πανταχού συνίστα την χρήσιν της Ελληνικής, αντί της Αλβανικής, διότι εκ φόβου πολλοί ελληνόφωνοι ελάλουν την αλβανικήν αντί της μητρικής των ελληνικής»¹. Σ' αυτές τις περιοχές της Β. Ηπείρου είναι πλούσια η δράση του. Διδάσκει, νουθετεί, παροτρύνει, ιδρύει Σχολεία ελληνικά, επιβάλλει την Ελληνική γλώσσα.

Σε μια εποχή, που οι λόγιοι διδάσκαλοι του Γένους άρχισαν να ερίζουν για τη γλώσσα του Έθνους και να δημιουργούν το γλωσσικό ζήτημα, ο Πατροκοσμάς μόνος έδινε τη δική του μάχη, πολύ πιο σημαντική, για τη διάσωση της Ελληνικής γλώσσας, που κινδύνευε να εξαφανιστεί στις απρόσιτες, ορεινές περιοχές, για τις οποίες δεν είχε ενδιαφερθεί ποτέ κανένας. Η προσφορά αυτή στο Έθνος είναι η πιο σημαντική, που δυστυχώς δεν έχει εκτιμηθεί.

Τόσο πολύ τον απασχολεί τον Άγιο το θέμα της ομιλίας της Ελληνικής γλώσσας, που συγχωρεί τα πάντα, παίρνει επάνω του όλα τα αμαρτήματα, αρκεί να του υποσχεθούν ότι θα μιλούν Ελληνικά μέσα στο σπίτι τους: «**Όποιος χριστιανός, άνδρας ή γυναίκα, υποσχεσεται μέσα εις το σπίτι του να μην κουβεντιάζη αρβανίτικα, ας σπκωθή απάνου να μου το ειπή και εγώ να πάρω όλα του τα αμαρτήματα εις τον λαιμόν μου από τον καιρόν οπού εγεννήθη έως τώρα και να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε και να λάβη μίαν συγχώρεσιν, οπού, αν έδινε κιλιάδες πουγγιά, δεν την εματάβρισκε**»². Στη Διδαχή αυτή φαίνεται όλη η αγωνία και το πάθος, θα λέγαμε, του Πατροκοσμά για τη διάσωση της Ελληνικής γλώσσας. Έβλεπε ότι, αν οι Έλληνες, Αλβανόφωνοι ή δίγλωσσοι, αυτών των απομακρυσμένων περιοχών συνέχιζαν και «**κουβέντιαζαν αρβανίτικα μέσα εις το σπίτι τους**», τα παιδιά τους θα μάθαιναν και θα μιλούσαν την Αλβανική, ενώ θα υποβιβαζόταν η Ελληνική, θα καταντούσε μια άγνωστη και απρόσιτη γλώσσα, μια γλώσσα νεκρή, την οποία σιγά-σιγά θα λησμονούσαν οι Έλληνες. Αυτό θα σήμαινε το σιωπηρό θάνατο της φυλής. Η Ελληνική γλώσσα είναι για τον Πατροκοσμά γλώσσα ιερή, καθαγιασμένη, η γλώσσα του ίδιου του Θεανθρώπου.

Ο Πατροκοσμάς έβλεπε ότι, αν οι Έλληνες έχαναν τη γλώσσα τους, θα έχαναν ταυτόχρονα και την πίστη τους την ορθόδοξη και τον εθνισμό τους. Ο ξενόγλωσσος Έλληνας δεν θα μπορούσε να καταλάβει το Ευαγγέλιο, να παρακολουθήσει τη Θεία Λειτουργία, να διαβάσει την Αγία Γραφή. Ο αναλφάβητος λαός θα αποξενωνόταν τελείως από τη

1. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήναι 1953, σελ. 9.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 207 - 208.

Εκκλησία ή θα έπεφταν θύματα της Δυτικής προπαγάνδας. Όσοι μιλούσαν Αλβανικά θα λησμονούσαν σιγά - σιγά τις ρίζες τους, θα έχαναν την ιδεολογία και την ταυτότητά τους, την πίστη τους και τη θρησκεία, θα υποχωρούσαν στον Μουσουλμανισμό. Όσοι μιλούσαν Βλάχικα, θα αποξενωνόταν από τον κορμό του δένδρου του Ελληνισμού, του οποίου βασικό στοιχείο είναι η γλωσσική του κληρονομιά. Όσοι μιλούσαν Φράγκικα, χάνοντας τη γλώσσα τους, θα γινόταν εύκολη λεία των Παπικών και Προτεσταντών. Η γλώσσα συνιστά το Έθνος και αν λείψει αυτή θα χαθεί όλο το Έθνος. Η γλώσσα εκφράζει το λαό, τη Φυλή, τον πολιτισμό ενός τόπου και μιας εποχής. Γι' αυτό ακριβώς ο Πατροκοσμάς τονίζει την ίδρυση «**ελληνικών σχολείων**», «**διότι και η Εκκλησία μας είναι εις την Ελληνικήν και αν δεν σπουδάξης εις το ελληνικόν, αδελφέ μου, δεν ημπορείς να καταλάβης εκείνα οπού ομολογά η Εκκλησία μας**»¹.

Σε άλλη Διδαχή ο Πατροκοσμάς απευθυνόμενος σε κληρικούς και λαϊκούς, συμβουλεύει: «**Ωσάν έχετε τον τρόπον, όποιος παπάς ή κοσμικός θέλει να μάθη γράμματα ελληνικά, ας σπκωθή απάνω να μου το ειπή να τον ευλογήσω και εγώ, να θάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγκωρέσουνε. Σας παρακαλώ, χριστιανοί μου, να ειπίτε και δια εκείνους οπού ήλθαν να μάθουν γράμματα ελληνικά να τους χαρίζετε τα χρέγια και άλλα δοσίματα. Ανίσως πάλλιν και δεν διαβάζουν, να τους τα ρίχνετε διπλά να τα πληρώνουν**»². Το να μάθουν ελληνικά γράμματα όσοι λαϊκοί έχουν τον τρόπο, ιδιαίτερα όμως κληρικοί, που θα πρέπει να καταλαβαίνουν οι ίδιοι και να εξηγούν και στους άλλους το τι λέει το Ευαγγέλιο, είναι η προτεραιότητα του Πατροκοσμά. Ευλογεί και συγχωρεί τους χριστιανούς, οι οποίοι μαθαίνοντας ελληνικά γράμματα, σώζουν την ελληνική γλώσσα. Και συνιστά να χαρίζουν «**τα χρέγια και τα άλλα δοσίματα**» σε κείνους που θέλουν να μάθουν τα ελληνικά γράμματα, αντιθέτως να τους τα βάζουν διπλά, αν δεν είναι επιμελείς και δεν «**διαβάζουν**». Τονίζει τα «**ελληνικά γράμματα**», όπως και «**σχολείον ελληνικόν**», δείχνοντας έτσι την αγωνία του για την εκμάθηση και καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας σε κείνες τις δύσκολες και απομακρυσμένες περιοχές. Τα χωριά και οι συνοικισμοί της Βορειοδυτικής Ελλάδας, που είχαν χάσει την πίστη τους και τη γλώσσα τους, οι περιοχές που μιλούσαν Βλάχικα ή Αρβανίτικα, οι κάτοικοι που δεν γνώριζαν καλά αν είναι Έλληνες ή Αλβανοί, απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Άγιο Κοσμά. Να, γιατί εδώ ανάπτυξε όλη του την εκπαιδευτική και θρησκευτική του δράση.

Την επίδραση του Πατροκοσμά στις απρόσιτες εκείνες περιοχές της Ηπείρου, δεί

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 210.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 281.

χνουν και πολλές μαρτυρίες. Ο Χρυσάνθος Κονοφάος έγραφε: «Εάν ο ενάρετος, ο ιεροδιδάσκαλος Κοσμάς, ο αληθινός ομολογητής και μάρτυς δεν αναφαίνεται τω τότε καιρώ κατ' εκείνα τα μέρη, ουδείς θα ευρίσκετο χριστιανός Έλλην εις εκείνα τ' απόκεντρα και απόμονα»¹. Όσο και αν η ανωτέρα γνώμη είναι υπερβολική, δείχνει το έργο του μεγάλου ανδρός. Ο ποιητής Κρυστάλλης, ζώντας από μικρό παιδί το θρύλο του Πατροκοσμά στα βλαχοχώρια της Πίνδου, αναφέρει: «Τον άνθρωπον τούτον, όστις επιχείρησε κατά την κρίσιμον εκείνην εποχήν να άρη επ' ώμου τον σταυρόν αυτού και δια πλείστων όσων στερήσεων και κινδύνων της ζωής του, περιοδεύων πεζός, κατώρθωσε μεταξύ των λαών της Ηπείρου και της Αλβανίας την στερέωσιν της πίστεως ημών, την ανάνηψιν εκ του ληθάργου της βαρβαρότητος του αθλίου Ηπειρωτικού λαού, δια της συστάσεως και διατηρήσεως σχολείων και την αναχαίτησιν του θριαμβεύοντος τότε εκείσε εξισλαμισμού, δικαίως οι Ηπειρώται και οι Αλβανοί απεκάλεσαν και διακήρυξαν σωτήρα των, ιερομάρτυρα και ισαπόστολον»². Ο ιστορικός του Μπερατιού, Εμμανουήλ Ρικάκης, σημειώνει: «Το αναπτυχθέν ρεύμα της αλλαξοπιστίας των κατοίκων εσταμάτησε χάρις εις τον Κοσμάν τα 1777, όστις δια της καταλλήλου αυτού διδασκαλίας κατώρθωσε να συγκρατήση πολλούς των κατοίκων εις τον χριστιανισμόν»³. Ο δε Π. Αραβαντινός, αναφερόμενος στον Πατροκοσμά, γράφει: «Δις ήδη ο φιλόσοφος και φιλόχριστος εκείνος ανήρ επεσκέφθη την Ήπειρον και Αλβανίαν, και εις ταύτας ικανά έτη περιηγηθείς, απέτρεπε τους κατοίκους αυτών εκ της εμφωλευούσης εκείσε κακοηθείας, και απεσόβει εκ του μέσου αυτών την βαθυτάτην άγνοιαν των ευαγγελικών γνώσεων και δοξασιών, δια παντός δυνατού και καταλλήλου τρόπου και βοηθήματος. Αναντίρρητον υπάρχει, ότι αι διδαχαί και αρεταί του θεσπισίου εκείνου ανδρός υπεστήριζον και συνετήρησαν τας αρχάς του χριστιανισμού εις την Ήπειρον εν γένει»⁴.

Η προσφορά του Πατροκοσμά στον τομέα της γλώσσας είναι μεγάλη. «Η γλώσσα εκφράζει τον άνθρωπο. Και πέρα από τον άνθρωπο το λαό, τη φυλή, μια μεγάλη ανθρώπινη ομάδα. Και μόνο από τη σπουδή της γλώσσας ενός λαού μπορούμε να καταλήξουμε σε βέβαια συμπεράσματα για την ιδιομορφία και για το βαθμό του πολιτισμού του. Όχι μόνο η μορφή, αλλά και η καταγωγή και η σημασία του λεκτικού θησαυρού μαρτυρεί τα ειδι-

1. Χρυσάνθος Κονοφάος, *Ανέκδοτον χειρόγραφον (Χρονικόν)*, ΕΠΦ 1 (1881) σελ. 66 - 67.

2. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Μέρος Β' στα *Άπαντα Κρυστάλλη*, Αθήναι 1967, εκδ. «Μαίναλον», σελ. 140.

3. Εμ. Ρικάκης, *Βεράτιον, ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική πραγματεία*, Αθήναι 1910, σελ. 13.

4. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 267.

κώτερα και τα γενικότερα ενδιαφέροντα και το βαθμό της πολιτιστικής καλλιέργειας μιας ομάδας ανθρώπων»¹, γράφει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος. Ο Πατροκοσμάς έχοντας συνείδηση της αποστολής του στο υπόδουλο Γένος, προσπάθησε με τους αγώνες του και τις προσπάθειές του να κρατήσει ο ελληνικός λαός τη γλώσσα του, να κρατήσει την πολιτιστική του κληρονομιά. Γιατί η γλώσσα, «δεν είναι απλό εργαλείο, είναι αξία, είναι κατάσταση, έργο ζωής»². Γιατί «η γλώσσα, είναι φως που λυτρώνει. Είναι η ίδια η ελευθερία. Ο κοινός άνθρωπος τη χρησιμοποιεί χωρίς να υποπτεύεται το μυστικό της. Κάθε φορά που, μέσα στην τρικυμισμένη ροή της Ιστορίας, η ελληνική ψυχή χρειάστηκε να ανοίξει το δρόμο της πραγμάτωσής της, κάθε φορά που το Έθνος βρέθηκε στην ανάγκη ν' αγωνιστεί, η γλώσσα στάθηκε η θαυματουργή, ανεξάντλητη βρυσομάνα της δύναμής του»³. Η γλώσσα είναι το κυριότερο συστατικό του αυτοπροσδιορισμού και της συνειδήσεως ενός λαού.

Γνώριζε ο Πατροκοσμάς ότι η γλώσσα είναι «μείζον εθνικό θέμα. Είναι εθνική ταυτότητα και υπόθεση εθνική. Κάθε αποκοπή και αποξένωση από την γλωσσική μας παράδοση, είναι απώλεια εθνική»⁴. Η γλωσσική έκφραση ενός λαού είναι αναπόσπαστο τμήμα της ύπαρξής του, της περασμένης και της σύγχρονης. Μέσα από τη γλώσσα συνάγεται η καλλιέργεια ενός λαού. Η γλώσσα δεν παύει να αποτελεί μια μορφή ελευθερίας του ανθρώπου. Το «πάρεξ ελευθερία και γλώσσα» του Σολωμού, είναι και του Πατροκοσμά το σύνθημα και ο στόχος. Για να αποκτήσει ο υπόδουλος ελληνικός λαός την ελευθερία του έπρεπε πρώτα να δώσει διέξοδο στην εσωτερική του ύπαρξη, να εξωτερικεύσει άφοβα τα συναισθήματά του, να μιλήσει ελεύθερα τη γλώσσα του, τη δική του γλώσσα την ελληνική σ' όλους τους τόπους που ζούσε. Η ελευθερία του ελληνικού λαού ταυτιζόταν με τη συνείδηση της γλώσσας του στην πιο πλατιά, στην πιο υψηλή της μορφή: εμπειρία του γεγονότος, ότι η γλώσσα ήταν το κυριότερο σωσίβιο, που έσωσε τον ελληνισμό μέσα από τις καταγίδες της ιστορίας. Η γλώσσα μόνο σαν έκφραση ελευθερίας, είναι μια έκφραση ζωής»⁴.

1. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Ορθίες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1980, σελ. 246.

2. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. 1 - 3.

3. Μεσεβρινός, *Η προδομένη γλώσσα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1974, σελ. 269.

4. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. 3.

5. Αριστοτέλης Νικολαΐδης, *Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές, Δοκίμια*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα χχ, σελ. 41.

**Η Εκκλησία του Αγίου Κοσμά στο Κολικόντασι της Β. Ηπείρου,
η οποία κτίσθηκε μεταξύ Αυγούστου 1813 και Ιουνίου 1814,
με την προτροπή του Αλή πασά.**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός, επίσημα αναγνωρισμένος Άγιος της Ορθόδοξης Εκκλησίας από το 1961¹, γεννήθηκε στην Αιτωλία, στην επαρχία Αποκούρου, όπως και ο ίδιος αναφέρει σε μία Διδαχή. «**Η παιρίδα μου η ψεύτικη, η γνήνος, η ματαία, είναι από του Αγίου Άρτης την επαρχίαν, από το Απόκουρο**»². Απόκουρο την εποχή της Τουρκοκρατίας ονομάζονταν το Ανατολικό τμήμα της επαρχίας Τριχωνίδας του νομού Αιτωλ/νίας, που υπάγονταν διοικητικά στη Ναύπακτο και εκκλησιαστικά στην Άρτα. Για το πότε και πού ακριβώς γεννήθηκε ο Κοσμάς υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Οι περισσότεροι συμφωνούν και δέχονται ως χρόνο γέννησής του το 1714, όπως αναφέρει έμμεσα, αλλά σαφέστατα ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, γράφοντας ότι ο Άγιος μαρτύρησε το 1779 σε ηλικία 65 ετών³. Διαφορετική γνώμη έχει ο Παπακυριακού, ο οποίος κάνοντας διάφορους υπολογισμούς, τοποθετεί τη γέννηση του Κοσμά μεταξύ 1700 και 1707⁴, όπως και ο Κ. Σ. Κώνστας⁵.

Υπήρξαν πολλές γνώμες και για τον τόπο της γέννησης του Κοσμά του Αιτωλού. Ο βιογράφος του γράφει: «Ούτος ο διδάσκαλος και κήρυξ του Θείου Ευαγγελίου Κοσμάς, ήτον από την Αιτωλίαν, από ένα μικρόν χωρίον ονομαζόμενον Μέγαν Δένδρον»⁶. Για το Μέγα Δένδρο ως γενέτειρα του Πατροκοσμά γράφουν και πολλοί άλλοι ιστορικοί και

-
1. Αυγουστίνος Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. Αδελφότης "Ο Σταυρός", έκδ. ΙΗ', Αθήνα 1995, σελ. 93 - 96. (όπου παρατίθεται το κείμενο Αγιοποιήσεως του Αγίου από το Πατριαρχείο Κων/πόλεως).
  2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, Διδαχή Α1, σελ. 116.
  3. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, "Ορθόδοξος Κυψέλη", εκδ. Γ', Θεσ/νίκη 1996, σελ. 740, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, επανέκδοση Πανεκδοτικής, Αργίνιο 1996, σελ. 13.
  4. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, Αθήνα 1956, σελ.15.
  5. Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησιαστικά εκδόσεις Εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος, Αθήνα 1973, σελ. 37.
  6. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 15.

μελετητές του Αγίου, όπως ο Κ. Ν. Σάθας¹, ο Θ. Χαβέλλας στα 1883², ο Γ. Πάστρας³, ο Ι. Μενούνος⁴, ο αρχιμανδρίτης Χαράλαμπος Βασιλόπουλος⁵, ο Κ. Σ. Κώνστας⁶, ο Κώστας Σαρδελής⁷, ο Καθηγητής Π. Β. Πάσχος⁸, ο Μάρκος Γκιόλιας⁹, ο κώδικας της μονής Προυσού¹⁰, ο Χριστόφορος Περραιβός¹¹, ο Ζώτος Μολοττός¹² και άλλοι. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι ο Κοσμάς ο Αιτωλός γεννήθηκε στο χωριό Ταξιάρχης, όπου εγκαταστάθηκαν οι γονείς του ερχόμενοι από την Ήπειρο. Ο Ταξιάρχης είναι χωριό της επαρχίας Αποκούρου και απέχει από το Μέγα Δένδρο 1/4 της ώρας. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι Φ. Μιχαλόπουλος¹³, Δ. Σαλαμάγκας¹⁴, Α. Βακαλόπουλος¹⁵, Λάμπρος Καταφυγιώτης¹⁶. Σωστή είναι η γνώμη ότι ο αδελφός του Αγίου Χρύσανθος, γεννήθηκε και ανατράφηκε στον Ταξιάρχη. Λίγο αργότερα οι γονείς του μετοίκησαν στο Μέγα Δένδρο, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Κοσμάς. Η γνώμη ότι το Βραχώρι¹⁷ ή το Μεσο-

-
1. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487.
  2. Θ. Α. Χαβέλλας, *Ιστορία των Αιτωλών*, Αθήνα 1883, σελ. 45.
  3. Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, τύποις Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιον 1950, σελ. 19 -20.
  4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. σελ. 18.
  5. Χαρ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, "Ορθόδοξος Τύπος", Αθήνα 1993, σελ. 13.
  6. Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 39 - 42.
  7. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους*, Κοσμάς ο Αιτωλός, εκδ. "Αστέρος", Αθήνα 1980, σ. 11.
  8. Π. Β. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. "Ακρίτας", Αθήνα 1984, σελ. 16.
  9. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 57.
  10. Σπυρίδων Λάμπρου, *Κατάλογος των κωδίκων της ιεράς μονής Προυσού*, "Νέος Ελληνομνήμων", τόμος 10ος, Αθήνα 1913, σελ. 314.
  11. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιοδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σελ. 45.
  12. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν Αγίων Πάντων*, τόμος Β', Αθήνα 1907, σελ. 613.
  13. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 7.
  14. Δημήτριος Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς*, Αθήνα 1954, σελ. 19.
  15. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 340.
  16. Λάμπρος Καταφυγιώτης, *Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο πάτερ Κοσμάς*, ό. π. σελ. 17.
  17. Στη μονογραφία του Ν. Νίτσου που αναφέρεται στην κόμη Τσαμαντά δημοσιεύεται το "σημείωμα" που ήταν γραμμένο στο εσωτερικό του βιβλίου "Αμαρτωλών σωτηρία": «Και τα πατρικά του ήταν από χώραν ήγουν από το Βραχώρι» {Αγρίνιο}. Νικόλαος Νίτσος, *Μονογραφία περί της εν Ηπείρω κόμης του Τσαμαντά*, τύποις Α.Ε.Β.Ε. Π. Γ. Μακρή & Σία, εν Αθήναις 1926, σελ. 30.

λόγγι' υπήρξαν πατρίδα του Κοσμά, δεν ευσταθεί.

Πρώτος βιογράφος² του Αγίου Κοσμά είναι, κατ' άλλους, ο μαθητής και ακόλουθός του Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, από το Γραμμένο της Ηπείρου, ο οποίος έγραψε ό,τι άκουσε και έζησε κοντά στο δάσκαλό του και δημοσίευσε τη βιογραφία του στη Βενετία το 1814. Κατ' άλλους, και κατά τη δική μας γνώμη, είναι ο Άγιος και λόγιος μοναχός Νικόδημος ο Αγιορείτης, οπωσδήποτε γνωστός του Αγίου Κοσμά, αφού ήταν σχεδόν σύγχρονός του, (1749-1809) και μοναχός στο Άγιο Όρος, όπου θα γινόταν λόγος για τον μεθ' αυτού ιεραπόστολο και διδάχο του Γένους, για τις περιοδείες του, την προσφορά του, το μαρτύριό του αργότερα. Στη βιογραφία του Αγίου, όταν γίνεται λόγος για τη Διδαχή του, η φράση «καθώς ημείς αυτήκοι αυτής εγενόμεθα»³, φανερώνει ότι οι δύο άνδρες συναντήθηκαν. Πού όμως;

Όταν ο Κοσμάς πήγε στο Άγιο Όρος (1749), γεννήθηκε ο Νικόδημος, και όταν ο Νικόδημος πήγε στο Όρος (1775), ο Πατροκοσμάς περιόδευε τα νησιά, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Η συνάντηση των δύο ανδρών πρέπει να έγινε ή στη Νάξο ή στο Όρος. Ο Νικόδημος γεννήθηκε στη Νάξο, και ήταν μαθητής του Χρύσανθου, του αδελφού του Κοσμά, στη Σχολή του Αγίου Γεωργίου, που είχε ιδρύσει ο Χρύσανθος στη Νάξο. Ο Πατροκοσμάς πέρασε από τη Νάξο και συνάντησε τον αδελφό του, όταν περιόδευε τα "Δουκάνησα", το 1775. Ίσως η συνάντηση των δύο ανδρών έγινε εκεί. Πριν ο Νικόδημος φύγει για το Όρος, άκουσε τον Πατροκοσμά να διδάσκει απλά τους κατοίκους του νησιού, «διδάξας τους χριστιανούς να μετανοούν, και να πράττουν άξια έργα της μετανοίας»⁴. Βέβαια πολλές φορές θα είχε ακούσει και το διδάσκαλό του Χρύσανθο να μιλάει για τη δράση και προσφορά του αδελφού του.

-
1. Αναφέρεται από τον Καισάριο Δαπόντες στον *Ιστορικό κατάλογο*, που δημοσιεύει ο Κ. Σάθας, ότι ο Κοσμάς ο Αιτωλός καταγόταν από το Μεσολόγγι: «Κοσμάς ιερομόναχος Μεσολογγίτης, αποστολικός κήρυξ. . .» Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό. π. τόμος Γ, σελ. 123.
  2. Ο Ι. Μενούνος ασχολήθηκε με το πρόβλημα του πρώτου βιογράφου του Κοσμά του Αιτωλού, αποδεικνύοντας, ότι ο Νικόδημος Αγιορείτης ήταν ο πρώτος βιογράφος του και όχι ο Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, όπως πιστευόταν. Ι. Μενούνος, *Ο πρώτος βιογράφος Κοσμά του Αιτωλού*, Ε.Ε.Σ.Μ. 4, 1973, σελ. 345 - 354.
  3. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 733, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 15.
  4. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 732, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 15.

Το πιο πιθανό είναι η συνάντηση των δύο ανδρών να έγινε στο Άγιο Όρος. Ο Πατροκοσμάς μετά τα “Δουκάνησα” «εγύρισεν εις το Άγιον Όρος κατά το 1775 έτος, και περιπατήσας εις τα εκείθεν Μοναστήρια, και Σκήτας, και διδάξας τους εν αυτοίς Πατέρας, έμεινεν ολίγον καιρόν»¹. Και ο Νικόδημος κατά το 1775 «έφυγε στο Άγιο Όρος κι έγινε γραμματικός και αναγνώστης στη μονή του Αγίου Διονυσίου»². Ο Νικόδημος νέος και ζηλωτής, πριν γίνει μοναχός θα άκουσε οπωσδήποτε το φλογερό Διδάχο, ίσως τον ακολούθησε στις Σκήτες και στα Μοναστήρια του Όρους, θα εμπνεύστηκε απ’ αυτόν, θα ζήτησε να μάθει περισσότερα για να συμπληρώσει τις γνώσεις του γύρω από την αγία μορφή του. 20 χρόνια μετά το μαρτυρικό θάνατο του Αγίου, το 1799, δημοσίευσε ανώνυμα στη Βενετία το “Νέον Μαρτυρολόγιον”, όπου περιέλαβε στους Νεομάρτυρες τον Άγιο Κοσμά, που είχε και ο ίδιος γνωρίσει και ακούσει. Το έργο εκδόθηκε ανώνυμα στη Βενετία το 1799, είναι όμως έργο του μοναχού Αγίου Νικόδημου Αγιορείτη (1749 - 1809). Ο Σάπφειρος Χριστοδουλίδης αναδημοσίευσε τη βιογραφία του Αγίου από το “Νέον Μαρτυρολόγιον” του Νικοδήμου το 1814 στη Βενετία. Η πρώτη βιογραφία του Αγίου έχει τον ακόλουθο τίτλο: «Κατά το ρψοθ’ έτος Αυγούστου δ’ (αντί κδ’) εμαρτύρησεν εν τη Αλβανία ο άγιος ιερομάρτυς και ισαπόστολος Κοσμάς»³.

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός, με το κοσμικό όνομα Κώνστας, ήταν παιδί ευσεβών γονέων, οι οποίοι από την Ήπειρο κατέφυγαν στην περιοχή του Αποκούρου, καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους. Το όνομα του πατέρα του ήταν Νικόλαος⁴, «ήταν υφαντής και με το

-
1. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 733, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 15.
  2. Μιχαήλ Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, Εκδόσεις Έργων Περάνθη, τόμος 2, Αθήνα χχ. σελ. 48.
  3. Ο πλήρης τίτλος του έργου του Νικοδήμου είναι: «Νέον Μαρτυρολόγιον, ήτοι Μαρτύρια των νεοφανών μαρτύρων των μετά την άλωσιν της Κων/πόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων. Συναχθέντα εκ διαφόρων συγγραφέων, και μετ’ επιμελείας ότι πλείστης διορθωθέντα. Και συν Θεώ, νυν πρώτον τύποις εκδοθέντα, δια συνδρομής φιλοχρίστων και φιλομαρτύρων χριστιανών. των εν Ευρώπη πραγματευομένων. Εις κοινήν των Ορθοδόξων ωφέλειαν. Ενετίησιν ρψζθ’. 1799. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. Con licenza de’ Superiori». Β’ έκδοση έγινε στην Αθήνα το 1856 και Γ’ το 1961. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, “Κεφαλληνιακά Χρονικά”, έκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, τόμος Δ’, Αργοστόλι 1982, σελ. 22, επίσης “Θεολογία”, τόμος 37 (1966), 38 (1967) σε συνέχειες.
  4. Λ. Καταφυγιώτης, *Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο πάτερ Κοσμάς*, ό. π. σελ. 17.

επάγγελμά του και τη φρονιμάδα του συντηρούσε τη φανερίά του»¹. Ο Χρυσάνθος ήταν ο μεγαλύτερος αδελφός και γεννήθηκε στον Ταξιάρχη. Ο Κώνστας έμαθε τα πρώτα γράμματα στην πατρίδα του. Κοντά στο μικρό και άσημο έως τότε χωριό του, υπήρχαν μοναστήρια ονομαστά, όπως της Αγίας Παρασκευής στη Μάνδρα, του Τιμίου Προδρόμου στη Δερβέκιστα, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καταφύγιο, των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Μυρτιά, της Παναγίας του Βλοχού, της Παναγίας της Φωτιού και άλλα. Ίσως σε κάποιο απ' αυτά ο Κώνστας έμαθε τα πρώτα γράμματα, κοντά σε κληρικούς δασκάλους, που περιορίζονταν στην ανάγνωση, στη γραφή, στη λίγη αριθμητική, στην απομνημόνευση προσευχών και εκκλησιαστικών ύμνων². Υπάρχει και η άποψη ότι τα πρώτα γράμματα ο Κοσμάς τα διδάχτηκε από τον αδελφό του Χρυσάνθο σε πολύ νεαρή ηλικία ή από τους γονείς του, ανυφαντάδες από την Ήπειρο, εύπορους, που ήξεραν γραφή και ανάγνωση³.

Κατά το Σάθα, ο Κώνστας από ηλικία οκτώ ετών και για μια δεκαετία, μαθήτευσε κοντά στον ιεροδιάκονο Γεράσιμο Λύτσικα στη Σιγδίτσα της Παρνασσίδος⁴, αν και την άποψη αυτή αντικρούει ο Φάνης Μιχαλόπουλος με το επιχείρημα ότι η Σιγδίτσα είχε λίγους κατοίκους και δεν ήταν δυνατόν να λειτουργεί σ' αυτή Σχολείο. Αλλά λίγους κατοίκους είχαν και άλλα χωριά, όπου λειτουργούσαν Σχολεία εκείνη την εποχή, όπως τα Βραγγιανά και η Λομποτινά. Είκοσι περίπου χρονών στη Σχολή της Λομποτινάς⁵ διδάσκεται τα "γραμματικά" από τον ιεροδιδάσκαλο Ανανία Δερβισάνο, ενώ συγχρόνως διδάσκει στη Σχολή ως "υποδιδάσκαλος"⁵.

Στη συνέχεια τον συναντάμε στο Ελληνομουσείο των Βραγγιανών στα Άγραφα, όπου έχει δασκάλους τον αδελφό του Χρυσάνθο και τον ιστοριογράφο Θεοφάνη τον εκ

-
1. Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 42, επίσης Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 20.
  2. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 59.
  3. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 58.
  4. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, επίσης Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 21, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 58, Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 613.
  5. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 59, επίσης Τρύφων Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό. π. σελ. 6, Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές και βιογραφία*, ό. π. σελ. 18-19, Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 21, Χαρ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 18, Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 613.

Φουρνάι. Στο μεταξύ, στα 1749, στο Άγιο Όρος ιδρύεται η περίφημη Αθωνιάδα Ακαδημία² και με συμμαθητές του «ουκ ολίγους»³ ο Κώνστας πηγαίνει εκεί για να συμπληρώσει τις σπουδές του, σε ηλικία 39 ετών. Εκεί είχε δασκάλους τον Παναγιώτη Παλαμά στα “γραμματικά”, τον Νικόλαο Τζερτζούλη⁴ από το Μέτσοβο στη Λογική, ενώ στα θεωρητικά και φιλοσοφικά τον Ευγένιο Βούλγαρη⁵.

Μαρτυρίες αυθεντικές για τη διαμονή και ζωή του Κοσμά του Αιτωλού στο Άγιο Όρος δεν υπάρχουν. Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς πήγε, ξέρουμε όμως ότι η Αθωνιάδα άρχισε να λειτουργεί το 1749 και ο Κώνστας δεν πρέπει να έφθασε νωρίτερα από το 1750 εκεί⁶. Ο ίδιος πολλές φορές στις Διδαχές του αναφέρει: «**Αναχωρών από την πατρίδα μου προ πενήντα ετών, επεριπάσσα τόπους πολλούς, κάστρα, κώρας και κωρία, και μάλιστα εις την Κωνσταντινούπολιν, και περισσότερον εκάθησα εις το Άγιον Όρος, δεκαεπά χρό νους, και έκλαιον δια τας αμαρτίας μου**»⁷. Γνωρίζουμε ότι ο πατριάρχης Σεραφείμ ο Β΄, που του έδωσε την άδεια να κηρύττει, έμεινε στον

-
1. Μάρκος Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 60, επίσης Γεώργιος Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 28.
  2. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 21 - 22, Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 28.
  3. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
  4. Το όνομα του Τζερτζούλη συνδέεται με τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό. αν και υπάρχουν κάποια διαφορετική άποψη από τον Φάνη Μιχαλόπουλο ο οποίος θεωρεί άπιθανο να υπήρξε ο Άγιος μαθητής του Μετσοβίτη δασκάλου στο Άγιο Όρος. Επηρεάστηκε απ' αυτόν, όταν ο Άγιος έκανε τις περιοδείες του στα Ζαγοροχώρια, στο Μέτσοβο, τα Άγραφα, τη Θεσσαλία «ένθα από του 1760 ή 1761 ο Τζερτζούλης αλληλοδιαδόχως διέτριβεν... αναμφισβητήτως επηρέασε τον Κοσμά και συνέτεινε εις την διεύρυνσιν των διανοητικών απόψεων του νεαρού τότε καλογήρου και μέλλοντος καθοδηγητού», Αγγελική Χατζημιχάλη, *Οι εν τω Ελληνοσχολεϊώ Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, “Ηπειρωτικά Χρονικά”, έτος 15^ο, 1940, σελ. 113.
  5. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13, Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 22, Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 28, Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 19, Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 61, 62.
  6. Α. Βακαλόπουλος. *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό. π. σελ. 333.
  7. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. Διδαχή Α΄, σελ. 103.

πατριαρχικό θρόνο ως το Μάρτιο του 1761¹. Ο Κοσμάς πρέπει να έφτασε στην Πόλη πολύ πριν, αφού εκεί «διδάχτηκε και μερικήν τινα τέχνην ρητορικήν»² από τον αδελφό του Χρύσανθο, που ήταν τότε στην Πόλη, δάσκαλος στην οικογένεια του Ν. Σούτσου, μεγάλου διερμηνέως του στόλου³. Έτσι συμπεραίνουμε ότι ο Κοσμάς έφτασε στην Πόλη το 1760, επομένως στο Άγιο Όρος έμεινε τη δεκαετία 1750 - 1760. Με τη διάλυση της Αθωνιάδας «ο καλός Κώνστας αναχωρήσας εκείθεν, επήγεν εις την ιεράν Μονήν του Φιλοθέου. Και εκεί πρώτον μεν εκουρεύθη μοναχός, και εις τους πόνους της μοναχικής ζωής εχώρησε προθυμώτατα. Μετά δε τούτο, της Μονής εκούσης χρείας εφημερίου, προτροπή σφοδρότερα και δεήσει των Πατέρων, χειροτονεΐται και Ιερομόναχος»⁴, μας πληροφορεί ο βιογράφος του, και παίρνει το όνομα Κοσμάς, με το οποίο τον γνώρισε ο ελληνοχριστιανικός κόσμος.

Στο Όρος ο Κοσμάς προσεύχεται και συλλογίζεται. «Ήταν μια μυσταγωγία προετοιμασίας, η ακολουθία του όρθρου, η προεισαγωγή στη θεία λειτουργία που θα ακολουθούσε σε λίγο»⁵. Στο Άγιο Όρος ο Κοσμάς δεν ησυχάζει, θυμάται τους σκλαβωμένους αδελφούς του και θέλει να τους βοηθήσει: «Αλλά με όλον οπού είχε τόσον πόθον και ζήλος πολύς άναπτεν εις την ιεράν του καρδιάν δια την ωφέλειαν των πολλών όμως páλιν και συλλογιζόμενος πόσον είναι μέγα και δύσκολον το εγχείρημα του Αποστολικού κηρύγματος, ως ταπεινόφρων και μέτριος, δεν ετόλμησεν αφ' εαυτού του να το επιχειρισθή, χωρίς να καταλάβη την θείαν βούλησιν · όθεν θέλοντας να δοκιμάση αν είναι τούτο θέλημα θεού, ανοίγει την Θεΐαν Γραφήν και ω του θαύματος! ευρέθη ευθύς έμπροσθέν του το λόγιον του Αποστόλου οπού λέγει · « μηδεΐς το εαυτού ζητείτω, αλλά το του ετέρου έκαστος» (Α΄ Κορ. ι, 24), ήγουν, ας μη ζητή τινάς μόνον το συμφέρον το ειδικόν του, αλλά και το συμφέρον του αδελφού του»⁶. Έτσι ο Κοσμάς «βλέπει πως την

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 19, επίσης Μανουήλ, Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, Κωνσταντινούπολις 1890, σελ. 649.
  2. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13,
  3. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 24.
  4. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
  5. Κωνσταντίνος Μακρυκώστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός, Ο όρθρος του Ευαγγελισμού της λευτεριάς*, Αθήνα 1977, σελ. 19.
  6. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13,

αποστολή του θα εκτελέσει καλλίτερα σαν κληρικός διδάσκοντας τους σκλάβους αδερφούς του ... και παίρνει την μεγάλη απόφαση να γίνει ιεραπόστολος, ό,τι απόχτησε να το προσφέρει ολόψυχα στην κατακαημένη Ρωμοσύνη»¹. Η συνείδηση του χρέους έναντι των συνανθρώπων - συμπατριωτών του τον παρακινεί να δραστηριοποιηθεί, ενεργοποιώντας τις ικανότητες και δυνατότητές του για να αντιμετωπισθεί η θρησκευτική, ηθική, εθνική, κοινωνική και παιδευτική κατάσταση του υπόδουλου λαού. Και «με το σακκούλι και το δεκανίκι, με το ράσο του καλόγηρου, πήρε το στρατί, σκορπώντας, την αγάπη του, την πίστη του και την αλήθεια του στο εξουθενωμένο Γένος, περιοδεύοντας χρόνους και χρόνους...»².

Πιθανότατα προς το τέλος του 1760, μετά από αυτοσυγκέντρωση, περισυλλογή και περίσκεψη, εγκαταλείπει το Άγιο Όρος και πηγαίνει στην Κωνσταντινούπολη, όπου παίρνει την άδεια και την ευλογία του πατριάρχη Σεραφείμ Β΄ "του εκ Δελβίνου" της Ηπείρου³ και αρχίζει την ιεραποστολική του δράση, που θα σταματήσει με το θάνατό του το 1779. Αρχίζει την πρώτη του περιοδεία από την Πόλη και κατεβαίνει στην ηπειρωτική Ελλάδα. «Εκείθεν δε επήγεν εις την Ναύπακτον, εις Βραχώρι, εις Μεσολόγγιον, και άλλους τόπους, και πάλιν ανέβη εις Κωνσταντινούπολιν. Και συμβουλευθείς με τον τότε πατριάρχη Σωφρόνιον⁴ και παρ' αυτού λαβών νέαν άδειαν, και ευλογίαν, άρχισε να κηρύττει πάλιν τον λόγον του Ευαγγελίου με περισσοτέραν θερμότητα, και ζήλον»⁵. Αυτή τη φορά, αφού πέρασε Θράκη και Ανατολική Μακεδονία, συνεχίζει στα νησιά του Αιγαίου, τα "Δουκάνησα"⁶, περνά και μένει για λίγο καιρό στο

1. Κώστας Σαρδελής, Το Συναξάρι του Γένους, ό. π. σελ. 160 - 161.

2. Δημήτριος Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς*, εκδ. οίκος "Αστήρ" Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1945, σελ. 73.

3. Ο πατριάρχης Σεραφείμ Β΄ από το Δέλβινο, πίστευε στη βοήθεια του «ξανθού γένους. Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, ό. π. σελ. 649.

4. Ο Σωφρόνιος ήταν πατριάρχης Κωνσταντινούπολης από 24 / 12 / 1774 ως 8 / 10 / 1780. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες*, ό. π. σελ. 664 - 665 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ΄, σελ. 129.

5. Νικόδημος Αγιορείτης, Συναξαριστής Νεομαρτύρων, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 14.

6. «Δουκάνησα» την εποχή εκείνη έλεγαν όλα τα νησιά του Αιγαίου και όχι μόνο τα Δωδεκάνησα Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά έρευναί*, Ερμούπολις 1913, σελ. 8. Ο Ι. Μενούνος, *Κοσμά Αιτωλού διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 24, γράφει, ότι Δουκάνησα είναι οι Κυκλάδες στηριζόμενος στη φράση του Νικοδήμου Αγιορείτη, «επέρασεν εις τας Κυκλάδας νήσους, ήγουν εις τα Δουκάνησα», *Νέον Λειμωνάριον*, 1819, σελ. 130.

Αγιο Όρος (1775)¹ και κατεβαίνει στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά τις περιοδείες του ο Κοσμάς κήρυξε² σε 30 επαρχίες υπό δυσμενείς και σκληρές συνθήκες, στη Μακεδονία, Θεσσαλία, Αιτωλία, Ακαρνανία, Άρτα, Πρέβεζα, πέρασε στη Λευκάδα, στην Κεφαλληνία, στη Ζάκυνθο, στην Κέρκυρα, στην Ήπειρο και ιδιαίτερα στη Βόρειο Ήπειρο, όπου και έριξε όλο το βάρος της δράσης του. Εκεί τα προβλήματα ήταν μεγάλα, οι εξισλαμισμοί πυκνοί και περισσότεροι από κάθε άλλο μέρος της υπόδουλης ελληνικής γης. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός, γράφοντας τη “Χρονογραφία της Ηπείρου”³ σε χρόνους δύσκολους για τον Ελληνισμό της περιοχής, αναφέρει: «Ο Ιεραπόστολος Κοσμάς περιήρχετο διδάσκων και υποστηρίζων τον χριστιανισμόν εν ταις Ελληνικαίς χώραις, δια ζήλου απαραμίλλου, καμάτων ατρύτων και κινδύνων αδιαλείπτων»⁴.

Όσο αφορά τον αριθμό των περιοδειών του, οι γνώμες των μελετητών διχάζονται. Άλλοι μιλούν για τρεις και άλλοι για τέσσερες περιοδείες⁵. Σύμφωνα με το μαθητή του Χριστοδουλίδη⁶, αν και το διάγραμμά του δεν είναι πλήρες, οι περιοδείες του Κοσμά πρέπει να είναι τέσσερες⁷, από τις οποίες οι δύο έγιναν πριν τα Ορλωφικά (1770) και οι άλλες δύο ύστερα, κατά τη γνώμη του Α. Βακαλόπουλου⁸.

-
1. Στο Αγιο Όρος ο Πατροκοσμάς κήρυξε σε σκήτες και μοναστήρια.
  2. Τα μέρη που κήρυξε ο Κοσμάς είναι πολλά και οι απόψεις για το πότε και που πήγε επίσης. Οι εξισλαμισμοί σ’ ολόκληρη την Ελλάδα, ιδίως στα μέρη της Β. Ηπείρου ήταν τόσοι πολλοί, που χωριά ολόκληρα και κληρικοί κατωτέρου και ανωτέρου βαθμού αλλαξοπιστούσαν. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος Δ΄, ό. π. σελ. 87 - 103, επίσης Κων/νος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 8^{ος}, ό. π. σελ. 138 - 143.
  3. Το έργο εκδόθηκε το 1856, όταν η Ήπειρος στέναζε ακόμα κάτω από τον Τουρκικό ζυγό και η «παρουσία» του Αγίου Κοσμά έχυνε βάλσαμο στους υπόδουλους Ηπειρώτες.
  4. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, εν Αθήναις 1856, τόμος Α΄, σελ. 267.
  5. Για τρεις περιοδείες γράφουν οι: Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 28, 38, επίσης Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 120, 122, 125 - 127, όπου και χάρτες με τις περιοδείες, Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 85 και εξής.
  6. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731 - 735, επίσης Σάφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13 - 17.
  7. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμ. Δ΄, σελ. 368, επίσης Α. Καντιώτης, *Κοσμάς Αιτωλός*, ό. π. σελ. 21, Χ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς*, ό. π. σελ. 31, 43, 82, 123.
  8. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμ. Δ΄, σελ. 368.

Δεν ενδιαφέρει τόσο ο αριθμός των περιοδειών του, όσο ότι διέτρεξε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο προσφέροντας μεγάλες υπηρεσίες στο σκλαβωμένο Ελληνισμό, όπως μαρτυρούν “Ενθυμήσεις” και “Σημειώματα” σε λειτουργικά βιβλία, Επιστολές δικές του και άλλων, τοπικές παραδόσεις, τοπωνύμια, τόποι που δίδαξε και έκτισε Σχολεία, προσκυνητάρια που έκτισε, έγγραφα και εκθέσεις κατασκόπων των Βενετών, που υπάρχουν στα κρατικά αρχεία της Βενετίας, η μνήμη του, που υπάρχει ολοζώντανη στον απλό λαό, που τον πίστεψε από την αρχή ως Άγιο¹. «Ακόμα και σήμερα... οι άνθρωποι εκεί επάνω αναθυμούνται τον Κοσμά. Από πατέρα σε γιο κι’ από γιο σ’ εγγόνι, από γενιά σε γενιά, το πέρασμά του από τα άγρια και δύσβατα βουνά, έγινε θρύλος, παραμύθι και ζει στην ψυχή των απλών ανθρώπων. Ακόμα και σήμερα... Κι’ όταν μετά τον δεύτερο μεγάλο πόλεμο οι κάτοικοι σκόρπισαν, πολλοί άφησαν τα χωριά τους και τράβηξαν στις πόλεις για καλλίτερη τύχη, κουβάλησαν μαζί τους και το παραμύθι του Κοσμά, του καλόγερου διδάχου. Και τον αναθυμούνται και κει. Και το λένε και κει στα παιδιά τους και τα παιδιά τους στα δικά τους παιδιά. Και τοποθετούν και κει κάποια παλιά εικονίτσα του στο εικονοστάσι αντάμα με τους Αγίους. Και προσεύχονται και κει στον Άη Κοσμά ή του χτίζουν εκκλησιά, όπως ένας Ηπειρώτης αναμεσίς στην Νέα Ιωνία και στο Νέο Ηράκλειο, στην Αττική»², γράφει ο Κώστας Σαρδελής.

«Το κήρυγμα του Πατροκοσμά ήταν ένα εύστοχο κράμα χριστιανικού συναισθηματισμού και λαϊκής πρακτικότητας. Με έναν αυθορμητισμό, που θα επήγαζεν ασφαλώς από την βαθύτερη συναίσθηση της αποστολής του, ήξερε να παραμερίζει τα δευτερότερα και ανεπίκαιρα, για να σημαδεύει κατάστηθα προς την ίδια την καυτερή ουσία των πραγμάτων, την “ρίζα”, χωρίς ν’ απομακρυνθεί από την αυστηρή ή αδιάλλακτη δογματική της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας, έδινε στα κηρύγματα και στη δράση του έναν όλως προσωπικό τόνο, ένα ύφος και ήθος δικό του, πολλήν από την ίδια του την ψυχή»³. Ο Άγιος Κοσμάς κάνει κατήχηση και κήρυγμα ορθόδοξα, που βασίζονται στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Αρχίζει και τελειώνει με παράκληση στη Παναγία ή Εσπερινό, κάνει Εξομολόγηση, φωνάζει τους ιερείς που τον ακούν και κάνει Ευχέλαιο: **«Άγιοι ιερείς, μου κάνετε την χάριν να διαβάσωμεν ένα Ευχέλαιον, να χρισθούν οι χριστιανοί, οι αδελφοί μας;»**

-
1. Ο Πατροκοσμάς ανακηρύχτηκε επίσημα Άγιος από την Ορθόδοξη Εκκλησία το 1961, (Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα 1995, σελ. 93 - 96, το κείμενο αγιοποίησης), αλλά ο πρώτος που τον τίμησε ως Άγιο ήταν το λιοντάρι της Ηπείρου, ο Αλή - Πασάς.
  2. Κώστας Σαρδελής, *Το συναξάρι του Γένους*, Αθήνα 1969, σελ. 153.
  3. Δημήτριος Γιάκος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εφημ. Καθημερινή, 23 / 8 / 1959, σελ. 3.

Η παράδοση θέλει τον Κοσμά να ανεβαίνει στα απάτητα λημέρια των κλεφτών, να έχει ιδιαίτερες σχέσεις μ' αυτούς, να επηρεάζεται και να επηρεάζει. Όμως, «ο Κοσμάς ως πιστός τηρητής της Γραφής δε μπορούσε να υπάρξει μέσα στην εθιμική παράδοση των κλεφτών. Το άγραφο πολεμικό δίκαιο των κλεφτών και η παθητική μορφή της διδασκαλίας του Κοσμά δεν συμβιβάζονταν ως κοινή στάση ζωής απέναντι στον κατακτητή»¹, γράφει ο Μ. Γκιόλιας. Είναι απίθανο ο Κοσμάς να είχε μυστικές σχέσεις με τους κλέφτες και να συνωμοτούσε εναντίον των Τούρκων, ή να μύησε κλέφτες στην επαναστατική ιδέα, όπως τον Κατσαντώνη². Τοπικές παραδόσεις μνημονεύουν την εθνική δράση του κοντά στους κλέφτες των Αγράφων, του Ολύμπου και άλλων περιοχών, καθώς και τις σχέσεις του με αρματολούς³. Οπωσδήποτε στα 19 χρόνια της δράσης του ήρθε σε επαφή με κλέφτες και αρματολούς, με μοναδικό σκοπό να βοηθήσει τις ψυχές τους, να κηρύξει το λόγο του Θεού, όχι όμως για να μύησει στην ιδέα της μελλοντικής επανάστασης, ούτε για να μνηθεί.

Και οι περιοδείες συνεχίζονται. «Άγραφα και Ξηρόμερο και Πίνδο και τα Χάσια, το Γράμμο και τα Τζουμέρκα, από ράχη σε ράχη, από κορφή σε κορφή, από ρέμα σε ρέμα. Ένα πράμα αλλόκοτο ετούτο το άντεγμα του γέρου Κοσμά. Μηδέ χειμώνας τότε σταματούσε, μηδέ κι' η βαρυχειμωνιά στα μεγάλα ψηλώματα, μηδέ το χιόνι που σε θάβει, μηδέ κι' η νεροποντή που σε πνίγει, μηδέ κι' η νύχτα που σε σβήνει, μηδέ κι' ο πάγος που σε καίει. Τίποτα. Κι' είναι που τον ακολουθούσε πλήθος λαός! Πιο θαυμαστό ακόμα ετούτο! Παπάδες, καλόγεροι πάει καλά, μα ήτανε γέροι, γυναίκες με παιδιά. Αυτοί, πού τήνε βρίσκανε τη μόρεση ν' ακολουθάνε; Συνεπαρμένοι βαδίζανε από λόγγο σε λόγγο κι' από ρουμάνι σε ρουμάνι. Κι' ήταν μονάχα η πίστη που ξύπναγε ο λόγος του. Κι' ήταν τα όσα προφήτευσ...»⁴.

Ο "Άγιος των σκλάβων", ο "Προφήτης του Γένους"⁵, είχε πολλούς που τον λάτρευαν,

-
1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 153.
  2. Για τη μύηση των κλεφτών από τον Κοσμά αναφέρει ο Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 90 - 91. Η αναφορά στον Κατσαντώνη δεν έχει καμιά ιστορική βάση.
  3. Ο Θανάσης Πετσάλης - Διομήδης στο έργο του *Οι Μαυρόλυκοι*, έκδ. Ζ', Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1989, τόμος 3ος, σελ. 56 - 69, αναφέρεται στη συνάντηση του Πατροκοσμά με το μεγάλο και ξακουστό αρματολό Γιάννη Μπουκουβάλα, γαμπρό του Γεροδήμου.
  4. Θανάσης Πετσάλης - Διομήδης, *Οι Μαυρόλυκοι*, ό. π. τόμ. 3ος, σελ. 85 - 86.
  5. Ο Κώστας Σαρδελής έχει γράψει έργα για τον Κοσμά, με τους παραπάνω τίτλους.

πολλούς που τον ακολουθούσαν και τον πίστευαν, είχε όμως και πολλούς εχθρούς που τον μισούσαν και ήθελαν το κακό του. Εχθροί του, Τούρκοι αλλά και Έλληνες - ανώτεροι κληρικοί και κοτζαμπάσηδες - των οποίων ο Κοσμάς στηλίτευε την προκλητική ζωή, Βενετσιάνοι και Εβραίοι που αντιστρατεύονταν στο έργο τους και πολεμούσε τις, σε βάρος του ανυπεράσπιστου ραγιά, ενέργειές τους¹. Ιδίως τους Εβραίους πολέμησε πολύ. Νεκρώθηκε η αγορά τους, γιατί οι χριστιανοί με τα κηρύγματα του Πατροκοσμά δεν αγόραζαν πια απ' αυτούς. Το παζάρι από την Κυριακή που γινόταν μεταφέρθηκε οριστικά στο Σάββατο και αυτό αναστάτωσε και δυσκόλεψε την οικονομία τους. Γι' αυτό οι Εβραίοι αποφάσισαν να τον θανατώσουν, διαθέτοντας μεγάλα ποσά και δωροδοκώντας τον Κουρτ πασά του Μπερατιού, που διέταξε τη σύλληψή του. Ο ίδιος ο Πατροκοσμάς γράφει στον αδελφό του Χρυσάνθο, στις 2 Μαρτίου του 1779: «**Δέκα χιλιάδες χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί. Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσον. Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατόν μου και ένας όχι**»². Πράγματι οι Εβραίοι ήθελαν το θάνατό του και γι' αυτό «έδωκαν πολλά πουγγιά³ εις τον πασάν δια να τον εβγάλη από την ζωήν, όστις και συμβουλευθείς με τον χόντζαν του, απεφάσισε δια μέσου αυτού να τον θανατώση»⁴, γράφει ο βιογράφος του. Οι κατηγορίες ήταν διάφορες: «Ότι δήθεν ο ιεραπόστολος εκείνος υπήρξεν απόστολος της ρωσικής κυβερνήσεως και απεστάλη εις Ήπειρον και Αλβανίαν, ίνα διαθέση και κινήση εις επανάστασιν τους χριστιανούς»⁵, ότι μένουν ακαλλιέργητα τα κτήματα⁶, ότι με τα κηρύγματά του ζημιώνεται το δημόσιο ταμείο, ότι ξεσηκώνει τους χωρικούς. Ο Καισάριος Δαπόντες, σύγχρονος του Πατροκοσμά, λόγιος και ποιητής, γράφει πως «απεκεφαλίσθη φθόνω και κακία των Εβραίων, διότι εσήκωσε τα πανηγύρια και αλισβερίσια, οπού εγίνοντο την Κυ-

-
1. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 42, 43, 203, 248, επίσης Κωνσταντίνος, Σεβασμιώτατος Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος, *Ο Άγιος Ισαπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός*, "Στερεά Ελλάς", τεύχος 223, Ιανουάριος 1988, Ιωάννης Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, "Στερεά Ελλάς", τευχ. 251, σελ. 23 - 24, Μάϊος 1990.
  2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 423.
  3. Το πουγγίον (λατιν. Pugio) ήταν ποσό 500 γροσίων· 50 πουγγία έδωσαν οι Εβραίοι στον Κουρτ πασά, δηλ. 25000 γρόσια, σημαντικό ποσό για την εποχή εκείνη.
  4. Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 23.
  5. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 268.
  6. Όπως φαίνεται από διάφορες μαρτυρίες και ιδίως από την έκθεση του κατασκόπου Δημητρίου Μαμωνά, ο Άγιος για να μην απασχολεί τον κόσμο από τις δουλειές του κήρυττε τις βραδινές ώρες και στην ύπαιθρο, λόγω του πλήθους που τον παρακολουθούσε.

ριακήν και τα εδιώρισε το Σάββατον»¹. Και ο Ζώτος Μολοττός αναφέρει ότι «έπαυσαν οι χριστιανοί να αγοράζουν τα μεταξωτά υφάσματα και άλλα πολυτελή» από τους Εβραίους².

Η συμμετοχή των Εβραίων στο κρέμασμα του Κοσμά του Αιτωλού είναι δεδομένη και τεκμηριωμένη μέσα από πηγές αψευδείς και αδιάβλητες³.

Πρώτη μαρτυρία είναι του ίδιου του Πατροκοσμά, συγκλονιστική και προφητική μαζί, που έγραφε στον αδελφό του Χρύσανθο: **«Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατόν μου και ένας όχι»⁴**.

Δεύτερη μαρτυρία είναι του Σάπφειρου Χριστοδουλίδη, μαθητή και ακόλουθου του ιεραποστόλου, από το Γραμμένο της Ηπείρου. Υπήρξε αυτήκοος και αυτόπτης μάρτυρας. Καταγγέλλει στην πρώτη βιογραφία του Κοσμά, που εκδόθηκε στη Βενετία στα 1814, την «πλήρη απασχόλησιν των Εβραίων δια τον χαλασμόν» του Αγίου⁵.

Τρίτη μαρτυρία για τη συμμετοχή των Εβραίων είναι η μαρτυρία του, αλβανικής καταγωγής ακολούθου του Αγίου, Ζήκου-Μπιστριώτη⁶.

Τέταρτη μαρτυρία του λόγιου, ποιητή και σύγχρονου του Αγίου, Καισάριου Δαπόντες που γράφει ότι ο Κοσμάς «απεκεφαλίσθη φθόνω και κακία των Εβραίων»⁷, γιατί τους ζημίωσε με τη μετάθεση των παζαριών στο Σάββατο, ημέρα αργίας για τους Εβραίους.

Και νεώτεροι μελετητές της ζωής και του έργου του μεγάλου διδάχου συμφωνούν και σημειώνουν ότι «οι Εβραίοι της Ηπείρου συκοφαντήσαντες τον Πατροκοσμάν προς τας τουρκικάς αρχάς ως πράκτορα των Ρώσων και υποκινητήν επαναστάσεως και προσε-νεγκόντες πάμπολλα χρήματα εις τον Κουρτ πασάν του Βερατίου επέτυχαν τον θανατόν του»⁸. Ο Άγγελος Παπακώστας⁹ σε άρθρο του γράφει: «Τα κηρύγματα του Πατροκοσμά υπέρ σεβασμού της αργίας της Κυριακής και κατά της αισχροκερδείας των Εβραίων εμπό

1. Καισάριος Δαπόντες, *Κατάλογος ιστορικός*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Κ. Σάθα, ό. π. σελ. 124.

2. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 620.

3. Γεώργιος Μουστάκης, "Δαυλός", τεύχος 174, Ιούνιος, Αθήνα 1996.

4. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 423.

5. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 23.

6. Χαράλαμπος Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 155 - 160.

7. Καισάριος Δαπόντες, *Κατάλογος ιστορικός*, ό. π. σελ. 124.

8. Νικόλαος Σωτηρόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Μεγάλη Θρησκευτική & Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, εκδότης Α. Μαρτίνος, τόμος 7^{ος}, Αθήνα 1965, σελ. 896.

9. Άγγελος Παπακώστας, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, εκδ. Εγκυκλοπ. Επιθεωρήσεως "Ήλιος", τόμος 11^{ος}, Αθήνα χχ, σελ. 287.

ρων είχαν ως αποτέλεσμα να προκαλέσει την μήνιν των Εβραίων εμπόρων εναντίον της ζωής του».

Είναι η 23^η Αυγούστου του 1779. Ο ταπεινός ρασοφόρος βρίσκεται στο Κολικόντασι του Μπερατιού. «Εδώ κηρύσσει το ύστατον τον λόγον του Θεού. Το κήρυγμά του τούτο αποτελεί το κύκνειόν του άσμα. Λαός πολύς, ως πάντοτε συγκεντρούται δια να ακούσει τον ιεροκήρυκα»¹. Οι στρατιώτες του Κουρτ πασά τον συνέλαβαν, χωρίς να του ανακοινώσουν καμιά κατηγορία. «Τότε εκατάλαβεν ο ευλογημένος διδάσκαλος, πως έχουν να τον θανατώσουν· όθεν εδόξασε, και ευχαρίστησε τον Δεσπότην Χριστόν, όπου τον ηξίωσε να τελειώση τον δρόμον του Αποστολικού κηρύγματος με Μαρτύριον. Έπειτα στραφείς προς τους καλογήρους, οπού τον συνόδευαν, τους λέγει εκείνον το ψαλμικόν: «Διήλθομεν δια πυρός και ύδατος και εξήγαγες ημάς εις αναψυχήν» και όλην εκείνην την νύκτα εδοξολόγει με ψαλμούς τον Κύριον, χωρίς να δείξη ολότελα κανένα σημείον λύπης δια την στέρησιν της ζωής του, αλλά μάλιστα φαινόμενος χαριέστατος εις το πρόσωπον, ωσάν να επήγαιεν εις χαρές και ξεφαντώματα»². Όταν ξημέρωσε οι δήμιοι τον οδήγησαν στο ποτάμι, τον Άψο. «Τον κάθησαν κοντά εις ένα δένδρον και ηθέλησαν να του δέσουν τα χέρια, άλλ' εκείνος δεν τους άφησε, λέγοντάς τους ότι δεν αντιστέκεται, αλλά κρατεί σταυρωμένα τα χέρια του ωσάν να του τα είχαν δέση»³. «Καθώς προσευχόταν ευλόγησεν τον κόσμον σταυροειδώς και εκεί ήταν ένα δένδρον και εβγάνοντας το σχοινίον από το άλογον τον έδεσαν από τον λαιμόν και τον έπνιξαν... και έτσι παρέδωσεν την αγίαν του ψυχήν εις χείρας του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού και ευθύς τον εγύμνωσαν από όλα τα φορέματα όπου είχεν, έξω από ένα παλαιοβράκι, όπου δεν τον έβγαλαν και τον έρριψαν εις το ποτάμω»⁴, γράφει απλά και λιτά ο Ζήκο-Μπιστρέκης, ο αλβανικής καταγωγής μαθητής και ακόλουθός του, εκείνες τις δύσκολες ώρες. Το Ζήκο-Μπιστρέκη τον έπιασαν και τον φυλάκισαν μαζί με κάποιους άλλους στο μοναστήρι της Αρδενίτσας και τους φύλαγαν να μην έλθουν σε επαφή με τους κατοίκους και διαλαλήσουν τον απαγχονισμό του Αγίου. Και συνεχίζει ο Ζήκο-Μπιστέκης: «Υστερα πήραν θέλημα οι χριστιανοί να τον εβγάλουν και εγύριζαν με καμάκια και με δίκτυα και δεν τον εύρισκαν. Υστερα ένας παπάς, Μάρκος ονόματι, κάμνει τον σταυρόν και πηγαίνει με το μονόξυλον, και ω του θαύματος! Ευθέως εφάνη εις το νερόν ορθός, και τον επήρεν, και τον πηγαίνει εις την εκκλησίαν ευθύς εις Καλλικόντασι... και τον έψα-

1. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 57.

2. Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 24.

3. Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 25.

4. Χαράλαμπος Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 155 - 160.

λαν και τον έθαψαν »¹. Οι χριστιανοί τον ενταφίασαν έξω από το ιερό βήμα της εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Κολικόντασι της Β. Ηπείρου, σε απόσταση 10' από το ποτάμι, στις παρυφές του γειτονικού χωριού Μουγιαλή. Τον κρέμασαν στις 24 Αυγούστου 1779, ημέρα Σάββατο². Η αγία ψυχή του πήγε κοντά στον Πλάστη. Στη γη έμειναν οι γιγάντιοι σταυροί που έστηνε σε κάθε χωριό που επισκεπτόταν. Έμειναν οι ναοί, τα Σχολεία, η φλόγα που άναψε στις καρδιές. Αυτή η φλόγα λαμπάδιασε και άπλωσε το φως της ελευθερίας.

Στο μέρος, όπου ο παπά-Μάρκος ανέσυρε από τον Άψο το ιερό λείψανο, «οι άνθρωποι του τόπου έχτισαν αμέσως ένα μικρό εκκλησάκι που ήταν, χωρίς αμφιβολία, η πρώτη επώνυμη εκκλησία προς τιμή του Νεομάρτυρα. Αργότερα την είπαν Μικρό Άγιο Κοσμά»³. Στον τόπο που τον έθαψαν, «μερικά χρόνια αργότερα ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων, ο οποίος του είχε δείξει την εύνοιά του, ύψωσε μεγάλο μοναστήρι, όπου κατά την επέτειο του θανάτου του συνέρρεαν εκατοντάδες προσκυνητών και αγρυπνούσαν με προσευχές γύρω από τον τάφο του»⁴.

Ο Άγιος Κοσμάς μαρτύρησε με την κατηγορία εσχάτης προδοσίας κατά του Τουρκικού ζυγού, γι' αυτό η Εκκλησία ανεπίσημα τον κατέταξε στη χορεία των Αγίων «εν τοις Μηναιίοις εκδοθείσι τω 1843 εν τοις Πατριαρχείοις». Αλλά ο λαός τον λάτρευε και τον τιμούσε ως Άγιο, και όταν ακόμα ζούσε. «Μετά τον ελληνικό λαό, ο πρώτος άνθρωπος που αναγνώρισε και τίμησε επίσημα τον Κοσμά στην Τουρκοκρατούμενη Ελ-

-
1. Χ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 159, μαρτυρία του Ζήκου-Μπιστρέκη, για τον Πατροκοσμά.
  2. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός στην «*Χρονογραφία της Ηπείρου*» γράφει, ότι άκουσε από τον Αλή Μπέη, εγγονό του Κουρτ Πασά, ότι η απαγχόνιση του Αγίου Κοσμά έγινε χωρίς τη θέληση του Κουρτ Πασά. Ο πασάς στο δημόσιο εισπράκτορα, ο οποίος του ανέφερε ότι οι χριστιανοί εγκατέλειπαν τις γεωργικές τους εργασίες, επειδή έτρεχαν πίσω από τον καλόγηρο, είπε να κάνει «τερμπιέ» τον αίτιο αυτής της ζημιάς, δηλ. να τον τιμωρήσει. Ο εισπράκτορας όμως έδωσε ευρύτερη σημασία στη λέξη και συνέλαβε και διέταξε κρυφά το θάνατο του ιεραποστόλου. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. σελ. 268, επίσης Σπυρίδων Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή (Συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτη Αραβαντινού)*, Αθήνα 1895, Μέρος Α' σελ. 31, Τρύφων Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό. π. σελ. 12.
  3. Παναγιώτης Χριστόπουλος,, *Το Μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού*, "Σύναξις Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του", έκδ. Ιερά Μητρόπολις Καρπενησίου και Σύνδεσμος "Ευγένιος ο Αιτωλός", Αθήνα 1986, σελ. 566.
  4. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 441

λάδα ήταν ο Αλή πασάς»¹, "το λιοντάρι της Ηπείρου"², ο φοβερός δυνάστης, ο φόβος και ο τρόμος της εποχής. Ο Άγιος Κοσμάς είχε προβλέψει το μέλλον του Αλή³. «Μέσα σε τριάντα χρόνια πραγματοποιήθηκαν όλες οι προρρήσεις του Κοσμά. Και το 1810, μπαίνοντας στο Μπεράτι ο Αλή Πασάς θυμήθηκε τον Άγιο. Κάλεσε τον Μητροπολίτη Βελιγράδων Ιωάσαφ και τον πρόσταξε να κάνη ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου, δίπλα στην καταρρέουσα εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου, και να κτιστεί μοναστήρι επ' ονόματι του Αγίου»⁴. «Έστειλε δύο έγγραφα⁵, στα 1813 και 1814, προς τους Ρωμαίους του

-
1. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 249.
  2. Σπύρος Μελάς, *Το λιοντάρι της Ηπείρου*, Αθήνα 1969.
  3. «Θα γίνης μεγάλος άνθρωπος, θα κυριεύσης όλη την Αρβανιτιά, θα υποτάξης την Πρέβεζα, την Πάργα, το Σούλι, το Δέλβινο, το Γαρδίκι και αυτό το τάχτι του Κουρτ πασά. Θα αφήσης μεγάλο όνομα στην οικουμένη. Και στην Πόλη θα πας, μα με κόκκινα γένια... ενθυμού όμως να αγαπάς και να υπερασπίζεσαι τους χριστιανούς, αν θέλεις να μείνη η εξουσία στους διαδόχους σου». Αυγουστίνος Καντιώτης, *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 350.
  4. Γιώργος Παπαδημητρίου, *Πολιτικά και Κοινωνικά Κείμενα, Μνήμη ανδρείας και αρετής, Ο Άγιος του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, τόμος 1^{ος}, εκδ. Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος & Σία Ε.Ε. Αθήνα 1999, σελ. 523.
  5. Στο ειδικό φιρμάνι, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1813, ο Αλή πασάς πρόσταξε: «Εις εσάς Ρωμαίοι ναχιέν του Μπερατίου, Μουζακιάριδες και Βλάχοι Γραμποβάριδες, χωρία και τζιφλίκια' σας φανερώνω, ότι για οπού έβαλα επίτροπον δια να μου φιάση το μοναστήριον του γέρου - Κοσμά και εβοήθησα και εγώ άσπρα και να βοηθήσετε και εσεείς καθώς να σας ειπή ο Δεσπότης δια να φιαστή αυτό το Μοναστήριον' και όποιος να μη βοηθήση θέλη μου απομείνη το χατήρι και ύστερον θα λα τα πληρώσητε διπλά' καθώς σας προστάζω. έτζι να ακολουθάτε εξ αποφάσεως». Βλέποντας ότι οι εργασίες καθυστερούσαν, στα 1814 έβγαλε δεύτερο φιρμάνι: «Χαϊρ ντουατζίδες μου μητροπολίτη του Μπερατίου και Κόλη Μήτρου και Χατζή Γιαγκο' σας χαιρετώ και σας φανερώνω, ότι εκατάλαβα τα όσα μου γράφετε και έγεινα βακούφης και από τον ηγούμενον και το έκαμα χάζι πολύ οπού εγενήκαταν μουκαέτιδες δια τον γέρο - Κοσμά, για οπού έρχεται τώρα αυτού ο ηγούμενος και ο Νικόλαος μαζί με τον πρωτομάστορα και να βάλετε να φθιάση τους οντάδες και το κουλούρι του μοναστηρίου οπού θα γένη τεκμήλι από όλα τα μοναστήρια, ότι τώρα με το έλθιμο θελά έλθω εκεί και θέλω να το εύρω έτοιμον, μονάχα να πασχίσητε όλοι σας να το φθιάσητε και όλοι οι Ρωμαίοι του Μπερατίου να βοηθήσουν μικροί τε και μεγάλοι και γράφω και του Ιμβραήμ αράπη δια να σας κάμη μουσαεδέν σε κάθε δουλιαν, καθώς σας γράφω να κάμετε και υγιάινετε». Α. Δ. Αλεξούδης, *Σύντομος ιστορική περιγραφή της ιεράς Μητροπόλεως Βελεγράδων, εν Κερκύρα, 1868*, σελ. 82, επίσης Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 623.

Μπερατιού, Μουζακιάρηδες και Βλάχους Γραμποβάρηδες να φτειάσουν μοναστήρι του Αγίου Κοσμά, όπως και στο Δεσπότη του Μπερατιού και στους προεστώτας Κόλη Μήτρου και Χατζή Γιάγκο»¹. Ο ίδιος ο Αλή πασάς έδωσε χρήματα για το μοναστικό συγκρότημα, που υπολογίζεται ότι είχε 60 δωμάτια που στέγαζαν τους μοναχούς, τους οικοτρόφους μαθητές του Σχολείου - που έκτισε ο Αλής για να διδάσκονται τα ελληνικά και τα λατινικά, όχι τα τούρκικα - και τους προσκυνητές και εμπόρους κατά τα πανηγύρια. Το ισόγειο χρησιμοποιούνταν για αποθήκες και σταύλους². Έκανε δε έρανο σ' όλη την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία και φρόντισε να βρει τον καλύτερο αρχιμάστορα για να φτειάξει περίλαμπρο το ναό. «Εγκαινίασε την Εκκλησίαν του Αγίου συστήσας τριήμερον εμπορικὴν πανήγυριν εις Κολικόνταση 23, 24 και 25 Αυγούστου, εξ όλων δε των πόλεων συνέρχονται έμποροι και αγοραπωληταί και αι αγοραί των πόλεων όλων κλείουσιν εις την 24ην Αυγούστου»³. Τον δε ναό «επροίκισε με ικανάς γαίας και εν χωρίον»⁴.

Τον Αύγουστο του 1813 έγινε ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου και η σεπτή κέρα του εστάλη στον Αλή κατά την επιθυμία του. Τέτοια ευλάβεια έτρεφε για τον Άγιο Κοσμά ο Αλής, ώστε «παρήγγειλε τω εκ Καλλαρύτων χρυσοχώω Παπαγεωργίου, για την αγία κέρα του, ασημένια φλωροκαπνισμένη θήκη με διαμάντια και συχνά έφερε τα ιερά λείψανά του στα Γιάννενα για να τα ανασπασθή, οπότε γινότανε μεγάλη τελετή με τη συμμετοχή αυτού, της κυρά Βασιλικής, του κλήρου, του λαού και αυτών των Τούρκων ακόμων»⁵. Ο ξένοι περιηγητές, Jeraume de la Lance και Davenport⁶, αυτόπτες μάρτυρες,

1. Γεώργιος Οικονόμου, *40 Άγιοι της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1955, σελ. 62.

2. Παναγιώτης Χριστόπουλος, *Το Μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 570 και 582.

3. Ζάτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 622.

4. Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Α' έκδοση, Αθήνα 1860, σελ. 50.

5. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό. π. σελ. 16.

6. Ο Γάλλος περιηγητής περιγράφει τη λιτανεία. τη μεγάλη πομπή με όλους τους ιερείς ντυμένους «στα πιο πολυτελή τους άμφια, με ψαλμωδίες και λαμπάδες», τους μαγαζάτορες που έβγαιναν στις πόρτες των καταστημάτων τους και σταυροκοπιόταν, τον άπειρο κόσμο που ήταν στριμωγμένος δεξιά και αριστερά της διαδρομής, τη μεγαλόφωνη δέηση με το “Κύριε ελέησον”. Όταν η πομπή έφθασε στο Παλάτι πρώτος γονάτισε ο πανίσχυρος τοπάρχης και πλάι του ευλαβικά η Κυρά Βασιλική, και όλος ο λαός γονάτισε με τη σειρά του, ενώ το θυμίαμα σκορπούσε το βαλσαμικό του μύρο. Jeraume de la Lance, *La vie d' Ali Pacha*. Paris 1822, σελ. 183, επίσης Davenport, *The Life of Ali Pacha of Jannina*, London 1822, σελ. 223, Δημήτριος Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός Καλόγηρος Κοσμάς*, ό. π. σελ. 114 - 116.

περιγράφουν μια τέτοια λιτανεία, που οργάνωσε ο Αλή Πασάς τιμώντας τη μνήμη του Πατροκοσμά: «Η τελετή διεξήχθη στο Σαράϊ του Αλή Πασά, στα Γιάννινα, στα “Λιθαρίτσια”, την περιοχή του σημερινού Στρατώνα»¹.

Και δεν έμεινε μόνο σ' αυτά ο Αλή Πασάς. Τόση ήταν η αφοσίωση και η τιμή που του απέδιδε, ώστε φρόντισε και «για τη σύνταξη της Ακολουθίας του Κοσμά², αφού εξουσιοδότησε τους γραμματείς του Γεώργιο Τουρτούρη και Μάνθο Οικονόμου να δαπανήσουν από το θησαυροφυλάκιό του όσα χρήματα ήταν απαραίτητα³. Ο Ζώτος Μολοττός γράφει: «Διέταξε τον σοφόν καθηγητήν Ν. Ζερτούλην, (είναι ο καθηγητής του Αγίου Νικόλαος Τζαρτούλης, ο οποίος του δίδαξε τη λογική στην Αθωνιάδα), και έγραψε την ασματικήν ακολουθίαν του Αγίου και ετύπωσεν εις Βενετίαν»⁴. Ασματική ακολουθία του Αγίου έγραψε και ο μαθητής του Σάφειρος Χριστοδουλίδης, όπως αναφέρει ο Σάθας⁵, και τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1814, από τον Ηπειρώτη τυπογράφο Νικόλαο Γλυκύ. Αν ο Ζώτος Μολοττός δεν συγχέει την ακολουθία του Ζερτούλη με την του Χριστοδουλίδη, τότε πρόκειται περί δύο ακολουθιών του Αγίου, που αγνοούμε την ύπαρξη της μίας⁶.

Ο Αλή πασάς είχε ανακηρύξει Άγιο τον Κοσμά, πολύ πριν η ελληνική Εκκλησία το κάνει. Και αυτό το δέχονται και το ομολογούν Έλληνες και ξένοι περιηγητές⁷, φίλοι και εχθροί του Αλή⁸. «Η εορτή του Αγίου Κοσμά ήρξατο από του 1815 δια βεζυρικής διαταγής του Αλή Πασά, όστις έγραψε διαταγήν εις όλους τους Αρχιερείς ίνα διατάξωσι τον

1. Δημήτριος Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός Καλόγηρος Κοσμάς*, ό. π. σελ. 114 - 116.

2. Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 63.

3. Μάρκος Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 271.

4. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 622.

5. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 491.

6. Άγγελος Παπακώστας, *Συναρίθμησις εις Αγίους Κοσμά του Αιτωλού*, “Ο Νέος Κουβαράς”, έτος β', 1962, Ετήσιος Ηπειρωτικός Χρονογράφος, Πατριωτική χορηγία Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Αθήναι, σελ. 12.

7. Πολλοί ξένοι περιηγητές και διπλωμάτες που παρακολουθούσαν όλες τις κινήσεις του Αλή πασά μιλούσαν για τα έργα του και τις τιμές που απέδιδε στον Άγιο. Rouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, σελ. 71, επίσης Στιούαρτ Μπέντλιν, *Ο Αλής και ο Άγιος Κοσμάς*, εφημερ. Εθνος 19 / 10 / 1927, J. De la Lance, *La vie d' Alt Pacha*, Paris 1829, σελ. 183.

8. Ο “ποιητικός του εχθρός” Αριστοτέλης Βαλαωρίτης γράφει για τον περικαλή Ναό του Αγίου που έκτισε ο Αλή Πασάς, και ο Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία* ό. π. σελ. 491 αναφέρει για το μοναστήρι, που κτίστηκε το 1804 (;), άποψη εσφαλμένη.

λαόν να κλείη η αγορά την ημέραν ταύτην»¹. Ο Rouqueville² γράφει για Πατριαρχική Εγκύκλιο, την οποία έφερε στα Γιάννενα το 1812 μοναχός, μαθητής του Κοσμά, αλλά φαίνεται ότι η πληροφορία είναι ανακριβής. Ο Πατροκοσμάς ως Άγιος και Νεομάρτυρας μνημονεύεται στο “Νέον Μαρτυρολόγιον”, που εκδόθηκε το 1799 στη Βενετία και «εις άλλας εκκλησιαστικὰς εκδόσεις, γενομένας εν Βενετία και Κωνσταντινοπόλει»³. Ο Φάνης Μιχαλόπουλος αναφέρει ότι «η αναγραφή του Κοσμά ως Αγίου εις τον εκδοθέντα εν Κωνσταντινοπόλει το 1842 συναξαριστήν ισοδυνάμει με επίσημον αναγνώρισιν»⁴. Ο ελληνικός λαός, ιδίως της Ηπείρου και της γενέτειράς του Αιτωλοακαρνανίας, τιμούσε τον Κοσμά, 182 χρόνια πριν την επίσημη αναγνώριση της Εκκλησίας, που έγινε το 1961 με την υπ’ αριθμό 260 / 20-4-61 Συνοδική Πράξη του Πατριαρχείου⁵ και κατέταξε τον Κοσμά μεταξύ των Αγίων της Ορθοδόξου Εκκλησίας μας, να τιμάται και να υμνείται την 24^η Αυγούστου, ημέρα του μαρτυρικού θανάτου του⁶.

Το έργο και τη δράση του Αγίου δείχνουν, εκτός των άλλων, “σημειώματα”⁷ ποικίλα

-
1. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 626.
  2. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, tom IV, Paris 1827, p. 28.
  3. Άγγελος Παπακώστας, *Συναρίθμησις εις Αγίους Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
  4. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 125.
  5. Ο Μητροπολίτης Αιτωλίας και Ακαρνανίας Ιερόθεος, από τη μητροπολιτική περιφέρεια που κατήγετο ο Άγιος, απευθύνθηκε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και ζήτησε την αναγνώριση του Κοσμά του Αιτωλού ως Αγίου. Η αναφορά του Μητροπολίτη Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Αθηναγόρα και η Πατριαρχική απόφαση στο περιοδικό “Ο Νέος Κουβαράς”, ό. π. σελ. 15 - 19.
  6. Άγγελος Παπακώστας, *Συναρίθμησις εις Αγίους Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 9 - 15.
  7. Ξεχωριστή θέση έχει το χειρόγραφο “σημείωμα” της Μονής Νικάνορος της Ζάμπορδας, γιατί αναφέρεται στην εξωτερική εμφάνιση του Πατροκοσμά: «1776. Ενθύμιον. Τον καιρόν, οπού βγήκε ένας ασκητής θαυμαστός και άγιος άνθρωπος, και δίδαξε τον κόσμο και πολλούς έβαλε εις θεογνωσίαν και κανείς δεν τον εγνώριζε από τι μέρος και από τι τόπον και το όνομά του Κοσμάς, ολίγον κοντακινός και μελαγχρινός και τα γένια του μαύρα και δασειά». Σ. Παπακυριακού, *Συμβολήν εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 44. Επίσης η χειρόγραφη «ενθύμιση» που αντέγραψε ο σχολάρχης της Ζίτσας Ξυλάντης από το περιθώριο ενός παλιού ευαγγελίου που βρισκόταν στον Άγιο Νικόλαο Ζίτσας «1778 τον καιρόν όπου edιάβηκε ο Κοσμάς ο διδάχος και έβαλε τον κόσμο εις σε στράτα, τον εφώτισε το πνεύμα το Άγιον ως καθώς εφώτισε τους Αποστόλους», Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού Λαού*, Πανηπειρωτική Ένωσις Εφένδρων Αξιωματικών & Οπλιτών, εν Αθήναις τυπ. Δ. Δελή & Ι. Τσιπτή, 1929, σελ. 15.

από αγράμματους ανθρώπους σε βιβλία της Εκκλησίας, “ενθυμήσεις” λαϊκές, χαραγμένες και σε βράχους ακόμη, όπως στη Σαμαρίνα, αλλά και αναφορές ξένων περιηγητών, ιστορικών, λογίων, λογοτεχνών. Εκπρόσωποι της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας ασχολήθηκαν με το έργο του και την εκπαιδευτική του δράση, δίνοντάς του ξεχωριστή θέση, ενώ η Λαογραφία τον είδε ως θρύλο και λαϊκό μύθο.

Με τη μορφή του Αγίου Κοσμά, ιδιαίτερα ασχολήθηκε η Αγιογραφία. Έχουν ιστορηθεί πολλές εικόνες που απεικονίζουν την αγία μορφή του. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της αυθεντικής προσωπογραφίας του Πατροκοσμά από τον Καθηγητή Αθανάσιο Παλιούρα. Πρόκειται για την εικόνα που βρίσκεται στον Άγιο Νικόλαο της Ζίτσας, που φιλοτεχνήθηκε από Ηπειρώτη μάλλον ζωγράφο, όταν ζούσε ακόμη ο Άγιος. Κατά τον Ζώτο Μολοττό, «ηκολούθουν τον Άγιο» και «αγιογράφου»¹. Κατά την παράδοση δέχτηκε να τον ζωγραφίσουν και στάθηκε για κάμποση ώρα μπροστά στο ζωγράφο, αν και δεν πείθει ότι ένας μοναχός δέχτηκε να “ποζάρει” για να τον ζωγραφίσουν. Ίσως ο καλλιτέχνης σχεδίασε το γενικό περίγραμμα σε μια ώρα ανύποπτη για τον Πατροκοσμά και αργότερα με την ησυχία του δούλεψε το σχέδιο. «Τα ανοιχτά πόδια, οι εξεζητημένες θέσεις των χεριών, τα λεπτομερειακά στοιχεία του προσώπου και ιδιαίτερα η φορά των ζωηρών ματιών δείχνουν καθαρή “φωτογραφική” απόδοση της μορφής του. Ο άγιος παριστάνεται όρθιος εντελώς κατενώπιον με ανοιχτά τα πόδια του. Φορεί μαύρο ράσο που κλείνει σε λοξή γραμμή μπροστά. Οι παρυφές του ράσου και των μανικιών έχουν ανοιχτότερο χρώμα, προς το καφέ. Καφετιές επίσης είναι και οι χαρακτηριστικές “εμβάδες”, που αφήνουν να διαφανεί τμήμα από τις κάλτσες χρώματος φυσικί. Το δεξί του χέρι στηρίζεται σε ράβδο, που έχει το σχήμα της “πατερίτσας” με καλλιτεχνική γυριστή λαβή. Με το αριστερό του χέρι, καθώς το αφήνει να πέσει κάτω και λίγο ανοιχτά από το σώμα του... κρατάει μεγάλο κομποσχοίνι με καφέ κόμπους, που κρέμεται καταλήγοντας σε σταυρό με φούντα. Φορεί κάλυμμα που μοιάζει με καλογερικό σκούφο περισσότερο παρά με χαμηλό καλυμμαύχι... Τα μάτια του αστράφτουν...και γύρω από το κεφάλι του διαγράφεται φωτοστέφανος, που ταυτίζεται με το χρυσό “κάμπο”. Αν δεχθούμε την πιθανότερη χρονολόγηση της εικόνας το 1767 τότε ο Άγιος ήταν 53 ετών, ώριμος, με βαθειά τα ίχνη της πνευματικής αγωνίας και των κακουχιών που περνούσε»².

Την εικόνα της Ζίτσας φαίνεται να έχει πρότυπο το σχέδιο του Φώτη Κόντογλου, για-

1. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 620.

2. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, “Ηπειρωτικό Ημερολόγιο” τόμος Ε’ (1983), σελ. 280 - 284.

τι μοιάζει πολύ μ' αυτή. Δημοσιεύτηκε από τον ίδιο το 1952 στο περιοδικό του "Κιβωτός". Το 1959, ο Μεσολογγίτης ζωγράφος Άγγελος Κασόλας φιλοτέχνησε και άλλο σχέδιο της εικόνας της Ζίτσας¹.

Ο ζωγράφος - αγιογράφος της εικόνας της Ζίτσας δεν υπόγραψε, ούτε χρονολόγησε την εικόνα του Αγίου Κοσμά. Παρέδωσε το έργο του ανώνυμα, χωρίς να υποψιαστεί ότι αυτή η προσωπογραφία του Πατροκοσμά θα γινόταν η πιο συζητημένη, η πιο γνωστή εικόνα του Αγίου.

Κεντρική θέση μεταξύ των εικόνων του Αγίου, κατέχει η λαϊκής τέχνης εικόνα του στο τέμπλο του Καθολικού της μονής του Αγίου Κοσμά στο Κολικόντασι. «Στη θέση του αγίου του ναού ο Άγιος Κοσμάς εις στάσιν ευλογίας, με το καλογερικό δεκανίκι του (ράβδο), καταλαμβάνει το τρίτο της επιφάνειας και γύρω εικονίζονται σκηνές από τη ζωή και το μαρτύριό του. Τα θέματα καθώς και η σχετική τους διάταξη είναι τα ίδια με τη γνωστή χαλκογραφία του Κοσμά του 1829, υπό Καλλινίκου Μυτιληναίου (1829)»². Πρέπει να είχε προηγηθεί χρονικά η εικόνα του τέμπλου και ο Καλλίνικος έδωσε πνοή και ισορροπία στην όλη σύνθεση, φιλοτεχνώντας μια αξιόλογη εικόνα, που κοσμούσε τη μονή των Φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων.

Στα χρόνια που ακολούθησαν ιστορήθηκαν πολλές εικόνες του Αγίου Κοσμά από απλοϊκούς ζωγράφους και αξιόλογους αγιογράφους. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν οι πιο παλαιές εικόνες του Αγίου, τοιχογραφίες ή φορητές εικόνες. Απ' αυτές σημαντικές είναι μερικές που αναφέρουμε. Εικόνα του Αγίου βρίσκεται στον Άγιο Γεράσιμο των Νοταράδων στα Ψηλά Αλώνια του Ξυλόκαστρου, με χρονολογία 1818 και παριστάνει τον Άγιο όρθιο με κομποσκοίνι να ευλογεί. Το εικονοστάσι του καθολικού της Μονής Προδρόμου στην Ανάληψη (Δερβέκιστα) της Τριχωνίδας στην Αιτωλία, πριν από λίγα χρόνια, κοσμούσε μια άλλη εικόνα του Αγίου, σήμερα έχει κλαπεί, με χρονολόγηση 1823 και υποστηρίζεται ότι ο ζωγράφος είχε δει τον Άγιο και αποδίδει τα χαρακτηριστικά της μορφής του³.

Άλλες εικόνες που διασώζουν τα φυσιογνωμικά γνωρίσματα του Πατροκοσμά, είναι η εικόνα της συλλογής του Λεάνδρου Βρανούση και η εικόνα στον Άγιο Δημήτριο στο

-
1. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, "Ηπειρωτικό Ημερολόγιο", τόμος Ε' (1983), σελ. 277 - 279 και Δημήτριος Ευαγγελίδης, *Η προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά*, "Ηπειρωτική Εστία", τεύχ. 16, τόμ. 2 (1953), σελ. 873.
  2. Παναγιώτης Χριστόπουλος, *Το Μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 578.
  3. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, "Ηπειρωτικό Ημερολόγιο" τόμος Ε' (1983), σελ. 279.

Αλποχώρι Δωδώνης¹, που παρουσίασε ο Δημήτριος Ευαγγελίδης «ως την καλύτερη και πιθανώς την πιστότερη προσωπογραφία του ιερομάρτυρος Κοσμά...»².

Σχεδόν όλοι οι ερευνητές και οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με τον Πατροκοσμά, οδηγήθηκαν από το λαό στη μελέτη της προσωπικότητας και του έργου του. Ο λαϊκός αυτός διδάχος και αναγεννητής, δεν είναι μόνο άγιος - σύμβολο των πιστών της Ορθοδοξίας, αλλά ο καθολικός πνευματικός στηλοβάτης του Γένους. Ξεκίνησε απ' το λαό με δυνάμεις απεριόριστες αντλώντας τις απ' αυτόν. Αγάπησε παράφορα το λαό, κι έδωσε την ζωή του για το λαό. Κι' ο λαός με τη σειρά του, αναγνωρίζοντας τις προσφορές του σ' αυτόν, από ευγνωμοσύνη κι' υποχρέωση, τον επέβαλε. «Ο Πατροκοσμάς περιεβλήθηκε το φωτοστέφανο της νεοελληνικής Μοναδικότητας»³. Στον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό «ανακεφαλαιώνεται η Παράδοση του Γένους»⁴. Η αλληλοκατανόηση λαού και Κοσμά πηγάζει από την κοινή ρίζα που τους ενώνει και η ρίζα αυτή λέγεται ελληνισμός, σταυρωμένος και καθηλωμένος τώρα, αλλά πάντα ανυπότακτος, αδίστακτος, ορμητικός, με όνειρα και οραματισμούς, αγωνίες και ελπίδες. Το έργο του Αγίου Κοσμά ήταν ένας καταλυτικός Ορθος. Η προπαρασκευή και η προετοιμασία της ψυχής. Η εισαγωγή στην μεγάλη ακολουθία του Ευαγγελισμού της Ελευθερίας του Γένους.

-
1. Ο Δημήτριος Ευαγγελίδης περιγράφει την εικόνα του Αγίου, στο Αλποχώρι Δωδώνης: «Ο Κοσμάς στέκει όρθιος με χρυσό φωτοστέφανο, μακρύ ράσο, κουκούλιο των μοναχών στο κεφάλι, με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει σταυρό και χρυσή δέλτο που γράφει: *ζήλον/ εξήλω/ σα τω/ κυρίω / Παντο / κρά τω / ρι*. Στην αριστερή γωνία με μικρά γράμματα έχει τις λέξεις: *1819 αφιέρωσις/ αναστασίου / ιωάνη / τούπζι*, και επάνω αριστερά: *ο άγιος ιερομ* και δεξιά: *άρτυς Κοσμάς / ο νέος*. », Δ. Ευαγγελίδης, *Η προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά*, “Ηπειρωτική Εστία” τεύχ. 16, τόμ. 2 (1953), σελ. 873. Στη μονή Αγίας Παρασκευής Μάνδρας Θέρμου υπάρχει εικόνα του Αγίου, έργο του λαϊκού ζωγράφου Θ. Πορφύρη του 1902 και στον Αγαλιανό της Τριχωνίδας, το ναό Γεννήσεως της Θεοτόκου κοσμεί τοιχογραφία του 1877, έργο του λαϊκού ζωγράφου Ι. Γρεβενίτου. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο δίπτυχο*, “Ηπειρωτική Εστία” έτος ΚΓ’, (1974), σελ. 481.
  2. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, “Ηπειρωτικό Ημερολόγιο” τόμος Ε’ (1983), σελ. 280.
  3. *Ο Πατροκοσμάς, έργο του και κρίσεις*, Κέντρο Λαογραφικών και Ιστορικών Επιστημών, “Ο Ευγένιος Γιαννούλης και ο Κοσμάς ο Αιτωλός”, έκδ. Α’, Παναιτωλία 1980, σελ. 4.
  4. Κώστας Σαρδελής, *Ο αληθινός Πατροκοσμάς*, “Στερεά Ελλάς”, τεύχος 229 - 230, Ιούλιος - Αύγουστος 1988, σελ. 7.

1779: αὐθ' μὴν αὐγούστου

† Κοσμάς Ἱερομόναχος

— Εὐχέτης

625

Αυτόγραφο του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Στατιστικοί πίνακες περιοχών του Ελληνισμού, που έχουν σχέση με τη δράση του Πατροκοσμά

Η παρουσία του Πατροκοσμά στη Βόρεια Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Ήπειρο, όπως και η τεράστια συμβολή του στο Έθνος, μπορεί να εκτιμηθεί μόνο αν συλλάβει κανείς το μέγεθος του εξισλαμισμού¹, των ατομικών και ομαδικών εξωμοσιών, των αλληπάλληλων εποικισμών των οθωμανικών πληθυσμών στις κατοικημένες από Έλληνες περιοχές, των μεταναστεύσεων, των λεηλασιών, των ποικίλων απαγορεύσεων που επέβαλλαν στους χριστιανικούς πληθυσμούς οι κατακτητές, την αμάθεια και αγραμματοσύνη, που είχαν μεταβάλει τη δημογραφική και εθνολογική σύνθεση ολόκληρου του βορειοελλαδικού χώρου.

Οι πηγές μας, για τους πίνακες που ακολουθούν, είναι πολλές. Η κύρια και βασική πηγή είναι οι πίνακες και τα στοιχεία, που δίνει ο Παναγιώτης Αραβαντινός² στη “Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών Χωρών, διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1853”, η οποία εκδόθηκε στην Αθήνα το 1856, και αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε στον Ελλαδικό χώρο κατά τους τελευταίους χρόνους του 18^{ου} και τους πρώτους του 19^{ου} αιώνα. Πληροφορίες αντλήσαμε και από πολλές άλλες πηγές, από Έλληνες και ξένους, όπως από τους Απόστολο³ και Κωνσταντίνο⁴ Βακαλόπουλο, από τα

-
1. Αν στηριχθούμε, έστω και κατά προσέγγιση, στις ειδήσεις του Π. Αραβαντινού, «το μέγεθος του εξισλαμισμού ήταν τόσο μεγάλο ώστε από το ενάμισι εκατομμύριο χριστιανών Αλβανών οι 600.000 είχαν ασπαστεί κατά καιρούς τον ισλαμισμό». Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ήπειρος, Ιστορία του Β. Ελληνισμού*, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1992, σελ. 150.
  2. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1956, τόμος Β', σελ. 317 - 394.
  3. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τυπ. Εμμ. Σφακιανάκη & Υιών, Α' έκδ. Θεσ/νίκη 1973, τόμος Δ', σελ. 367, επίσης *Ιστορία της Μακεδονίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 342 κ. ε.
  4. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ήπειρος, Ιστορία του Β. Ελληνισμού*, ό. π. σελ. 145 κ. ε., επίσης *Μακεδονία, Ιστορία του Β. Ελληνισμού*, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1990, σελ. 93 - 118.

έργα του Φάνη Μιχαλόπουλου¹, από τα άρθρα και μελετήματα του Κώστα Φαλτάιτς², τα βιβλία του Κώστα Σαρδελή³, από το Σωφρόνιο Παπακυριακού⁴, τον Ηπειρώτη Ι. Λαμπρίδη⁵, την “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους”⁶, τον Βασίλη Κρασίτη⁷, τον Φώτη Οικονόμο⁸, τον Κ. Κώνστα⁹, τον René Rivaux¹⁰, ξένους περιηγητές¹¹ του τέλους του 18^{ου} και αρχές του

1. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, εκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968, σελ. 154 κ. ε., *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, “Το Νέον Κράτος”, έτος β’, τεύχη 9-15, Αθήνα 1938.
2. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, έκδ. Πανεπειρωτική Ένωσις Έφεδρων Αξιωματικών, τύποις Δελή, Αθήναι 1929, σελ. 13.
3. Κώστας Σαρδελής, *Ο Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και η Μακεδονία*, “Στερεά Ελλάς” Ιούνιος - Ιούλιος 1970, σελ. 175, επίσης *Ο Προφήτης του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. οίκος “Αστήρ” Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1980.
4. Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, Αθήναι 1953, επίσης *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήναι 1953.
5. Ι. Λαμπρίδης, *Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, σελ. 115, επίσης *Ηπειρωτικά Μελετήματα, Κουρεντιακά & Τσαρκοβιστιανά*, τεύχ. 3, εν Αθήναις εκ του τυπογραφέθιου Βλαστου Βαρβάρρηγου 1888.
6. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Μακεδονία*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1982, σελ. 394 - 398.
7. Βασίλης Κρασίτης, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας, (ΙΕ΄ μέχρι Κ΄ αιώνα)*, Αθήνα 1986, σελ. 15 - 25, επίσης *Η Ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα 1985, σελ. 23 - 44, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στη Θεσπρωτία*, Θεσπρωτικά, τόμος 1, Αθήνα 1972.
8. Φώτης Οικονόμου, *Η εν Ηπείρω Εκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτισης, Από της πρώτης διαδόσεως του Χριστιανισμού μέχρι των καθ΄ ημάς χρόνων*, Αθήναι 1971, επίσης *Η Εκκλησία εν Βορείω Ηπείρω, Από της πρώτης διαδόσεως του Χριστιανισμού μέχρι των καθ΄ ημάς χρόνων*, Αθήναι 1969, *Η Εκκλησία εν Θεσπρωτία, Από της πρώτης διαδόσεως του Χριστιανισμού μέχρι των καθ΄ ημάς χρόνων*, Αθήναι 1964.
9. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, “Ηπειρωτική Εστία”, τόμος ΚΓ΄, τεύχος 269-270, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1974, σελ. 482.
10. René Rivaux, *Δυστυχημένη Βόρειος Ηπειρος*, Πρόλογος - Σχόλια - Χρονικό - Μετάφραση Αχ. Λαζάρου, εκδ. Τροχαλία, σελ. 14 - 32.
11. Pouquevil F. C. H. L., *Voyage de la Grèce, avec cartes, vues et figures. Deuxième Édition, revue, corrigée et augmentée*, Paris 1826, IV, σελ. 29 - 31 και σημ. 1.

19^{ου} αιώνα, όπως και ξένους μελετητές¹ του τόπου μας κατά τα δύσκολα χρόνια της δουλείας. Οι πληροφορίες, που δίνουν οι ξένοι περιηγητές στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα διαφέρουν λίγο ή πολύ μεταξύ τους. Στους πίνακές μας χρησιμοποιήσαμε τις ειδήσεις του Άγγλου Πρόξενου William Eton, των Άγγλων περιηγητών Holland και Leake, του Παύλου Loucas, του Γάλλου Πρόξενου στη Θεσσαλονίκη Beaujour².

Κατά τη σημείωση του Αραβαντινού, στη “Χρονογραφία της Ηπείρου”, οι πίνακές του έγιναν από τους κυβερνητικούς καταλόγους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των αρχών του 19^{ου} αιώνα και είναι μικρότερος ο αριθμός των Χριστιανών που αναγράφονται, από τον πραγματικό. Ο αριθμός του Τουρκικού στοιχείου βασίστηκε στις πληροφορίες Χριστιανών και Οθωμανών, που γνώριζαν καλά τον αριθμό αυτών που κατοικούσαν σε κάθε κοινότητα και επαρχία της περιοχής.

Στους δικούς μας πίνακες αναφέρονται οι επαρχίες της Ηπείρου, οι οποίες είχαν ιδιαίτερα προβλήματα, (εξισλαμισμούς, αμάθεια και απαιδευσία, κατάργηση ή αντικατάσταση της Ελληνικής γλώσσας με τα Βλάχικα ή Αλβανικά) και τις οποίες περιόδευσε και πρόσεξε ιδιαίτερα ο Πατροκοσμάς. Στους πίνακες καταχωρίζονται οι κάτοικοι της περιοχής, Έλληνες και Τούρκοι, οι μεν Έλληνες κατά άτομα και οικογένειες, οι δε Τούρκοι μόνο κατά οικογένειες. Η ελληνική οικογένεια υπολογίζεται, με το λιγότερο για την εποχή αριθμό ατόμων 5, αν λάβουμε υπόψη τους δύο γονείς και τρία, το λιγότερο, παιδιά που θα είχε τότε η οικογένεια, χωρίς εδώ να συναριθμούνται ο παππούς και η γιαγιά, πρόσωπα σημαντικά της ελληνικής οικογένειας εκείνων των χρόνων. Αν υπολογίσουμε περισσότερα παιδιά, αφού η αγροτική ελληνική οικογένεια ήταν κατά κανόνα πολύτεκνη, και τους δύο γέροντες γονείς, ο αριθμός των Ελλήνων σε κάθε χωριό ή συνοικισμό σχεδόν διπλασιάζεται. Επίσης στους πίνακές μας αναφέρεται η γλώσσα, που μιλούσε το χωριό ή η περιοχή, η γλωσσική προέλευση των τοπικών ονομάτων των χωριών και οι τόποι που, από διάφορες μαρτυρίες, γραπτές ή προφορικές, πήγε για μία ή περισσότερες φορές, κήρυξε, συμβούλευσε, εκφώνησε τις περίφημες Διδαχές του, έστειλε Επιστολές, ίδρυσε Σχολεία, προφήτεψε ο Διδάσκαλος και Διδάχος του Γένους, ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Αυτά τα στοιχεία υπάρχουν στον 1^ο και 2^ο πίνακα.

-
1. Alan Wace - Maurice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Εισαγωγή - Σχόλια Ν. Κατσάνης, Μετάφραση Π. Καραγιώργος, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989, σελ. 25 - 26.
  2. Βασίλειος Σφυρόερας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ', σελ. 189 - 206, επίσης Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ηπειρος, Ιστορία του Β. Ελληνισμού*, ό. π. σελ. 257 κ.ε.
  3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 317 - 393.

Στον 3^ο πίνακα αναφέρουμε κάποιες πόλεις και χωριά της Βορείου Ηπείρου, που έχει εξακριβωθεί ότι πήγε και κήρυξε ο Πατροκοσμάς. Οι Έλληνες των περιοχών αυτών είχαν σχεδόν ξεχάσει την ελληνική γλώσσα και μιλούσαν μόνο την Αλβανική. Στις περιοχές αυτές ο Άγιος πήγε μάλλον τρεις φορές και αυτό δείχνει την αγωνία του για την τύχη αυτών των περιοχών. Στον 4^ο πίνακα αναγράφονται πόλεις και χωριά της Νοτίου Ηπείρου, τα οποία μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, αλλά είχαν άλλα προβλήματα που ταλαιπωρούσαν τους κατοίκους, όπως εξισλαμισμούς, ληστείες, παιδομάζωμα. Ιδίως οι εξισλαμισμοί και οι εκούσιες, λόγω φόβου και προβλημάτων, εξωμοσίες, έκαναν τον Άγιο να επισκεφθεί αρκετές φορές τις περιοχές αυτές.

Στον 5^ο πίνακα αναφέρονται νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, που επισκέφθηκε ο Πατροκοσμάς, γιατί οργίαζε η Δυτική προπαγάνδα και οι δύστυχοι ραγιάδες ήταν ανάμεσα στον Πάπα και στον Τούρκο. Τα νησιά που δέχτηκαν τον Άγιο και άκουσαν τη Διδαχή του βοηθήθηκαν πολύ. Στον 6^ο πίνακα αναφέρονται περιοχές του Βόρειου Ελληνισμού - της Θράκης και Μακεδονίας - και της Κεντρικής Ελλάδας - Θεσσαλίας, Ευρυτανίας, Ακαρνανίας - όπως και της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Αιτωλίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Περιοχές της Ηπείρου δίγλωσσες με Ελληνική & Αλβανική γλώσσα.

(Α) Θεσπρωτία

Η ευαίσθητη και δύσκολη περιοχή της Θεσπρωτίας, έκανε τον Πατροκοσμά να την περιδεύσει πολλές φορές, διδάσκοντας, προφητεύοντας, στήνοντας σταυρούς και προσκυνητήρια, ιδρύοντας Σχολεία, στέλνοντας Επιστολές, φωτίζοντας, γενικά, το δουλωμένο Έθνος. Τα προβλήματα της περιοχής ήταν πολλά και σοβαρά. Εξισλαμισμοί ατομικοί και ομαδικοί, και κατά τα μέσα του 18ου αιώνα ακόμη, καθολική προπαγάνδα, ομιλία της Αλβανικής γλώσσας και στις καθημερινές συναλλαγές των κατοίκων. Οι Τσάμηδες, φανατικοί Μουσουλμάνοι, που κατοικούσαν στην περιοχή της Τσαμουριάς, προερχόταν από ντόπιους Χριστιανούς, εξισλαμισμένους κατά διαστήματα. Μητρική τους γλώσσα είχαν την Ελληνική.

Πηγές: Β. Κραφίτης, Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στη Θεσπρωτία, Θεσπρωτικά, τ. 1, Αθήνα 1972, Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας, σ. 17, Ιστορία της Παραμυθιάς, Αθήνα 1985, Φ. Οικονόμου, Η Εκκλησία εν Θεσπρωτία, Αθήν. 1964, Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, τ. 1, σ. 245-246, Ι. Λαμπρίδης, Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων, Αθήναι 1880, σ. 117-118

Περιοχή Διοίκηση Φαναρίου (1)	Χριστ. Οικοί	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Γορίτζα	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία (1779)
Κωρωνόπουλον	26	130		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Καστρί	28	140		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γλυκύ	11	55		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Ποταμιά	19	95		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Τουρκοπάλουκον	26	130		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κωρώνη	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μπισπερές (Γουρουνοτρόφος)	8	40		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Μάνια	4	20		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λυκούρος	17	85		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Θαύμα
Νταπάνια	18	90		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Νιοχώρι	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σπλάντζα	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ιταλική	
Βαλανιδόραχον	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Τσουκνίδα	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Βυρβίλλη	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γιωννούζι	15	75		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Καναλάκι	29	145		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία
Αρτζα	6	30		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	

Μουζακάτη	18	90		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία
Αγία Τριάδα	3	15		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κλεισσούρα	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Τσεκούρι	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία
Νεμίτζα (Ανεμίτζα)	8	40		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
24 χωριά και συνοικισμοί	Χριστ. οικογ. 363	Έλλ.ην. Χριστ. 1615				

Περιοχή Διοίκηση Πάργας (2)	Χριστ.Οικογ.	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Πάργα	150	750	110	Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (1776 & 30 Απριλίου 1779) / Διδαχή / Σχολείο / Περιορισμός των πολλών Εκκλησιών / Θαύμα
Αγυιά	107	535		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία (1779) / Διδαχή / Σχολείο
Ράπεζα	25	125		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία (1779) / Διδαχή / Σχολείο
Πάργα και 2 χωριά	Χριστ. οικογ. 282	Έλλ.ην. Χριστ. 1410	Τούρκοι 110			

Περιοχή Διοίκηση Μαργαριτίου (3)	Χριστ.Οικογ.	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Μαργαρίτι (έδρα)	19	95	100	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδείες τρεις (1775, 1776, 1779) / Διδαχή / Έστησε πολλούς σταυρούς στην περιοχή
Λουγαράταις			40	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Αρπίτζα	12	60	150	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Βόλια			40	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Βραχωνά			30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Κούτζι			86	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Βρύσις			20	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	

Σκορπιώνα			30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Τσεφλίκι			6	Αλβανική & Ελληνική	Τουρκική	
Πλαταριά	20	100	40	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Αρβενίτζα	11	55	30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σεκπετόν	6	30	6	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
ή Γραικοχώρι)	50	250	120	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Κοσοβίτζα	22	110	20	Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Γλαπουτζάρι			30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Κουρτέσι (Πετρώδης)			40	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Μαζαρκιά			250	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Βράστοβον			40	Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Μηλικουκιά			6	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Σαλιτζα			80	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Γράββα	27	135	40	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Βάρφανη (Πτωχόχωρον)	5	25	130	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Ριζανιοί			50	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / ο Πατροκοσμάς δεν επέτρεψε το κτίσιμο της γέφυρας, που ήθελαν οι χωρικοί, αλλά με τα χρήματα που μαζεύτηκαν ίδρυσε Σχολείο
Ντάμζι			50	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Κορύτιανη (Ξενομερίτζα)	18	90	20	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία & Διδαχή του Αγίου
Μαυρούδι	25	125	4	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σούλιαση	90	450	80	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (1779) / Διδαχή / Θαύμα του Αγίου
Τσεφλίκι	15		4	Αλβανική & Ελληνική	Τουρκική	
Σενίτζα (Ξενίτζα)	40	200		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μορφάτι	7	35		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σπαθάρι	20	100		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Μεσοβούνι	10	50		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καρτέρεζα (ένεδρα)	20	100		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Πέστιανη (Οπισθιανή)	28			Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Αγία Κυριακή	6	30		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Λιβαδάρι	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Μούρη	6	30		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Καστρί (Εικονοστάταις)	140	700		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Λέδεζα (Γεώλοφος)	4	20		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
	15	75		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	

41 χωριά και συνοικισμοί	Χριστ. οικογ. 618	Έλλην. Χριστ. 3090	Τούρκοι 1562		
--------------------------	-------------------------	--------------------------	-----------------	--	--

Περιοχή Διοίκηση Παραμυθίας (4)	Χριστ. Οικογ	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Παραμυθιά (έδρα)	98	490	180	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1776, 1779) / Διδαχή / ανασύστησε το σχολείο της πόλεως στο περεκκλήσι του Αγίου Νικολάου / "και συστατικήν επιστολήν παρά του Αχμέτ Ισλάμ Πρόνιου έλαβεν, ίνα ελευθέρως την Επαρχίαν Παραμυθίας διέρχεται" Λαμπρίδης / Γράμμα στο Χρύσανθο
Καμίνια			30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία
Δραγομή (Υδρογεμής)	30	150	50	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Καρδία			150	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Καρβουνάρι			150	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Νικολιτζι			30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Γκρίκα (Ράχη)	20	100	10	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Νιοχώρι	10	50	18	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Μηνίνα (Μήνις)	8	40	30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Πετροβίτζα	13	65	25	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Καρυότη	9	45		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων
Βέλιανη	10	50		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Βοϊνίκου	40	200		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Λιγκανιοί	5	25		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Χόικα (Χοϊκή)	18	90		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Στάνοβον	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	
Βαθύλακκος	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Παλιοκουτζάτι	6	30		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σκάνδαλον	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Ζελεσσός	28	140		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Βοροβάρι (Χιονοσκεπές)	22	110		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Μπέλεσι	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	

Τσεφλίκι	11	55		Αλβανική & Ελληνική	Τουρκική	Περιοδεία
Παγκράτι	22	110		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Δράγανη (Δρυογενής)	38	190		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Τσουρίλλα (Σκωρίλλα)	30	150		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Βρυσοπούλα	6	30		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Πλακωτή	22	110		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Οσδίνα	20	100		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Σφακάρι	5	25		Ελληνική	Ελληνική	
Τσάκα	23	115		Ελληνική	Ελληνική	
Σεβαστόν	14	70		Ελληνική	Ελληνική	
Κολιοστάτι	6	30		Ελληνική	Ελληνική	
Καϊτζα	3	15		Ελληνική	Ελληνική	
Βλαχάρι	15	75		Ελληνική	Ελληνική	Βρέθηκε η επιστολή του Αγίου, που απευθυνόταν στους κατοίκους του γειτονικού χωριού Ζαλόγγου.
Άνω Ζάλογκον	7	35		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / η πρώτη Επιστολή του Πατροκοσμά
Κάτω Ζάλογκον	9	45		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Επιστολή
Βαρμπόμπα	7	35		Ελληνική	Αλβανική	
Ντοβλά	5	25		Ελληνική	Αλβανική	
Βρενίκον	14	70		Ελληνική	Ελληνική	
Λαμπινίτζα	17	85		Ελληνική	Ελληνική	
Σαλονίκη	11	55		Ελληνική	Ελληνική	
Σέλιανη	26	130		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία
Λευθεροχώρι	36	180		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία
Πώποβον	42	210		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Κορίστιανη Σουλίου	19	95		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή & νουθεσίες προς τους ανυπόταχτους Σουλιώτες
Κουκουλιό "	15	75		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Γλαβίτζα "	14	70		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Προέτρεψε τους κατοίκους "Ίνα εμπηγνώσει σταυρόν μέγαλον εις ανάμνησιν του υπέρ ημών σταυρωθέντος"
Τσαγκάρι "	21	105		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / ίδρυσε κεντρική Σχολή στο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου
Πετούσι	22	110		Ελληνική	Αλβανική	
Βαλανιδιά	8	40		Ελληνική	Ελληνική	
Σενίκου	13	65		Ελληνική	Αλβανική	
Λάλυζα (Αλυζία)	19	95		Ελληνική	Ελληνική	
Πράδαλη (Παρδαλή)	16	80		Ελληνική	Ελληνική	

Βουρσίνα (Βουρσίνα)	22	110		Ελληνική	Ελληνική	
Γρανιτζα	13	65		Ελληνική	Ελληνική	
Ρυδοβίσδι	16	80		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία
Γομπλάσα	7	35		Ελληνική	Ελληνική	
Στρεγωνέτσι	3	15		Ελληνική	Ελληνική	
Κεράσοβον	6	30		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Λαζανιά	7	35		Ελληνική	Ελληνική	
Ζαραβούτσι	8	40		Ελληνική	Σλαβική	
Κόπρα	9	45		Ελληνική	Ελληνική	
Αυβιάχοβον	11	55		Ελληνική	Σλαβική	
Αυβίκιστα	25	125		Ελληνική	Αλβανική	
Γράτζιανη (Γυναικώδης)	9	45		Ελληνική	Αλβανική	
66 χωριά & συνοικισμοί περιοχής Παραμυθιάς	Χριστ. Οικογ. 1043	Ελληνες κάτοικοι 5215	Τούρκοι 673			

Το 1809 ο Ληκ αναφέρει ότι στην Παραμυθιά υπήρχαν 400 οικογένειες Μουσουλμάνων και 40 Χριστιανών. Όλοι οι Μουσουλμάνοι της Παραμυθιάς ήταν αρνησίθρησκοι Έλληνες Χριστιανοί.

Περιοχή Διοίκηση Φιλιατών (5)	Χριστ. Οικογ.	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτησε ο Πατροκοσμάς
Φιλιάται (έδρα)	30	150	200	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1779) / Διδαχή / Υποδοχή μεγάλη και από Τούρκους αγάδες
Λιόψι (Ηλιόψι)			150	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σπάταρι (Σπαθάρι)			30	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Κονίσπολις			250	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σύστησε στους κατοίκους να μη μιλούν αρβανίτικα
Σάλισι (Σαγμαροειδής)			80	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Μαρκάταις			150	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Νινάταις			60	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Κόντζικα			100	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Βέρβα			50	Ελληνική & Αλβανική	Ιταλική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Σμέρτου			10	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σέφερη			90	Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	

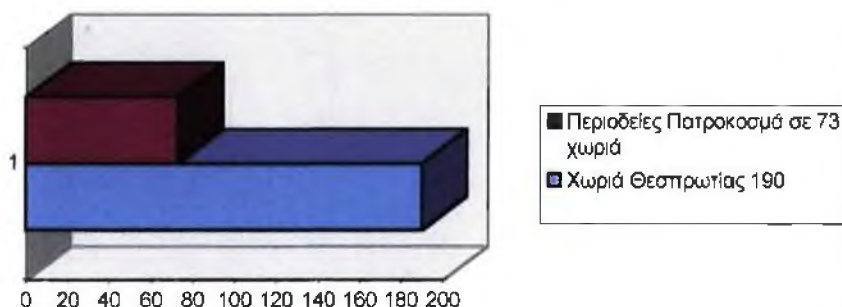
Μαντζάρι	8	40	6	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Πηγαδούλια	6	30	30	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Γιάννιαρη			60	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Σκλιάβι			60	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Πιτζιούς	8	40	102	Ελληνική & Αλβανική	Ιταλική	
Ντόλιανη (Δολιανή)			13	Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	Περιοδεία
Μουζάκα			38	Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	Περιοδεία / Διδαχή
Σουλουπιά			31	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γκούρτζα (Πετρώδης)			28	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Σαγειάδα (Σηγειάς)	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία (1779) / Διδαχή
Τσεφλίκι	14	70		Αλβανική & Ελληνική	Τουρκική	
Παλαμπά	7	35		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Φατίρι	20	100		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σκουπίτζα (Επισκοπιτζα)	70	350		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Ζηηνέλι ζέχωρον	46	230		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Ιμάρι	34	170		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Λίμποβον	53	265		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / σύστησε στους κατοίκους να μη μιλούν αρβανίτικα
Κόκκινον λιθάρι	25	125		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κεραμίτζα	70	350		Ελληνική	Ελληνική	
Ιερομέρι	85	425		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (16-4-1777)/ Διδαχή / Επίσκεψη κατασκόπου Μαμονά / 11.000 άνθρωποι παρακολούθησαν τη διδαχή του στη Μονή Γηρομερίου "εθνικός συναγεριός"
Φανερωμένη	40	200		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Πλησίβιτζα	250	1250		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / διδαχή / σύστησε στους ανθρώπους να μη μιλούν αρβανίτικα
Αράχοβα	40	200		Ελληνική	Σλαβική	
Φοινίκη	50	250		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / υπάρχει το "κόνισμα του Αγιοκοσμά" θρύλος
Σίδερη (Σιδηρά)	64	320		Ελληνική	Ελληνική	
Κοκκινίστα	35	175		Ελληνική	Αλβανική	
Παλιοζώρι	25	125		Ελληνική	Ελληνική	
Βήλια	11	55		Ελληνική	Ελληνική	
Βωλά	16	80		Ελληνική	Ελληνική	

Αραβοστίβα (Στίβα Αράβων)	11	55		Ελληνική	Ελληνική	
Μαλούσι (Βουνόπουλον)	50	250		Ελληνική	Αλβανική	
Ρεβανή	47	235		Ελληνική	Ελληνική	
Λύκου	41	205		Ελληνική	Ελληνική	
Κάρυανη	10	50		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / διδαχή / σύστησε στους ανθρώπους να μη μιλούν αλβανικά
Τσεράκ Λιμάνι	38	190		Ελληνική	Τουρκική	
Λίστα	40	200		Ελληνική	Αλβανική	
Γλούστα	80	400		Ελληνική	Αλβανική	
Λειά	120	600		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (1779) / Διδαχή / Σταυρός
Μπαμπούρι (Ανδροτρόφος)	90	450		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (1779) / Δίδαξε στη θέση "Σιάδα του Χριστοφόρου" και εκοιμήθη εις τον οίκον Σαμαρά
Τσαμαντά	128	640		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (Απρίλιος 1777) / Διδαχή / Σχολείο / Προφητεία / Ενθύμηση
Πόβλα	18	90		Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / έστησε σταυρό
Αχούρια	60	300		Ελληνική	Ελληνική	
Κούτζι	15	75		Ελληνική	Αλβανική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία
Λεπτοκαριά	7	35		Ελληνική	Ελληνική	
Βράνια	11	55		Ελληνική	Ελληνική	
56 χωριά και συνοικισμοί της διοικήσεως Φιλιατών	Χρισ. οικογ. 1843	Έλληνες κάτοικοι 9215	Τούρκοι 1540			

Η Γλώσσα της Θεσπρωτίας την εποχή του Πατροκοσμά

Περιοδείες Πατροκοσμά

(B) Η υπόλοιπη Νότιος & Βόρειος Ήπειρος

Η Ελληνική γλώσσα δεν μπόρεσε να σβήσει στις περιοχές της Ηπείρου, παρά τις αντιξοότητες, δυσκολίες και εξισλαμισμούς που δέχθηκε το Ελληνικό στοιχείο. Η Αλβανική γλώσσα τάχθηκε στο πλευρό της Ελληνικής, χωρίς να μπορέσει να την αντικαταστήσει. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών αισθάνθηκαν την ανάγκη να είναι δι'γλωσσοι από το φόβο του κατακτητή, αλλά την Ελληνική γλώσσα χρησιμοποιούσαν για τις επικοινωνίες και το εμπόριο. Γραπτή γλώσσα ήταν η Ελληνική, και τη χρησιμοποιούσαν ακόμη και οι Τουρκικές αρχές. Ο απόμακρος όμως αγροτικός πληθυσμός, αγράμματος και ανιστόρητος, ήταν πολύ εύκολο να λησμονήσει τη γλώσσα του, αφού δεν τη χρησιμοποιούσε πολύ, προτιμώντας την Αλβανική για να είναι σίγουρος για τη ζωή του. Αυτούς τους τόπους και αυτούς τους ανθρώπους αγάπησε ιδιαίτερα και πρόσεξε ο Άγιος των σκλάβων, όπως αποδεικνύουν οι πολλές μαρτυρίες που σώζονται από τους τόπους αυτούς. Τα στοιχεία που ακολουθούν δηλώνουν, γιατί ο Πατροκοσμάς προτίμησε αυτές τις περιοχές, ίδρυσε σχολεία και αγωνίστηκε για την καθιέρωση της Ελληνικής γλώσσας, πράγμα που δε σκέφθηκε και δεν έκανε κανένας άλλος από τους μεγάλους Δασκάλους του Γένους.

Διοίκηση Πρεβέζης (6)	Κάτοικοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Πρέβεζα (έδρα)	10.000 π. 18ου αι. / οικ. 800 χρ. 120 τουρ.. (Αρβ/νος)	Ελληνική	Ιταλική	Περιοδείες το 1768, 1777(έρανος, σε 3 μέρες 10.000 γρόσια), 1779 / Διδαχή έξω από τον Άγιο Κων/ντίνο / Σχολείο / Επιστολή / Προφητείες / σώζονται εικόνες του Άγιου
Μήτικας		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μηχαλίτσι		Ελληνική	Ελληνική	
Κάτω Λούτζα		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Φλάμπουρο		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία 1779 / Διδαχή (θέση Μαυρομαντήλι) / έρανος (10.000 γρόσια) / Σχολείο
Μαρτανιοί		Ελληνική	Ελληνική	
Λιμπόχοβον		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Λούρος		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / έρανος (έδωσε 50 γρόσια ο Τούρκος πιασάς της περιοχής) / Σχολείο
Παλιορόπωνρον		Ελληνική	Ελληνική	
Σέσοβον		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Καμαρίνα		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κανάλι		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καστροσυκκιά		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ρηνιάσσα		Ελληνική	Ιταλική	Περιοδεία / Διδαχή

Τα παραπάνω 13 χωριά έχουν:	310 χρισ. οικογ.			
Λυγιά		Ελληνική	Ελληνική	
Λούτζα		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κουκουλιό		Ελληνική	Ελληνική	
Κούτσουρον		Ελληνική	Ελληνική	
Φτύνα (Φυτίνα)		Ελληνική	Ελληνική	
Κορύττιανη		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κράβαρυ		Ελληνική	Ελληνική	
Ζαροβίνα		Ελληνική	Σλαβική	
Μπουτάρι		Ελληνική	Ελληνική	
Τσερκούβιανα		Ελληνική	Ελληνική	
Σεντεκλιά (Άμηρα)		Ελληνική	Αλβανική	
Μεγαδένδρο		Ελληνική	Ελληνική	
Δουβιανά (Διβιανά)		Ελληνική	Ελληνική	
Κάτω Βλάντου		Ελληνική	Ελληνική	
Άνω Κοτσανόπουλον		Ελληνική	Ελληνική	
Κάτω Κοτσανόπουλο		Ελληνική	Ελληνική	
Μουζάκα		Ελληνική	Τουρκική	
Νιαγάταις (Ανωγάταις)		Ελληνική	Ελληνική	
Τωκόλια (Κατωκόλια)		Ελληνική	Ελληνική	
Τα παραπάνω 20 χωριά έχουν:	320 χρισ. οικογέν.			
Γόρανα (Αγορανά)		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Ζερμή		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Ζεμέλια		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Γκιόναλα		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Σκιάδα		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Ρουσιάτζα		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Τα παραπάνω 6 χωριά έχουν:	100 χρισ. οικογέν.			

39 χωριά και συνοικισμοί
διοικήσεως Πρεβέζης

1530
χριστιαν.
οικογ.

Η Αλβανική γλώσσα, που μιλούσαν οι κάτοικοι κάποιων περιοχών και η Ιταλική επίδραση στην πόλη της Πρέβεζας και στα παράλια, ώθησαν τον Πατροκοσμά να περάσει 3 φορές από την περιοχή, να διδάξει, να ιδρύσει σχολεία, να στείλει επιστολή.

Αλβανική &
Ελληνική γλώσσα
6 χωριά
15%

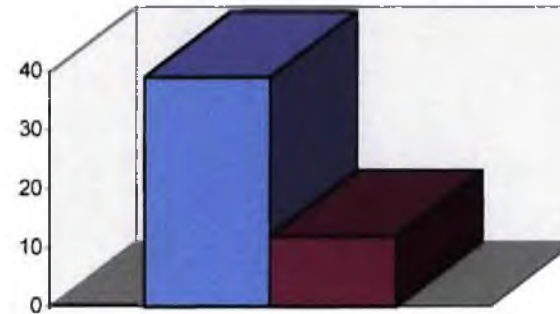
Γλώσσα περιοχής Πρεβέζης

Ελληνική γλώσσα
33 χωριά
85%

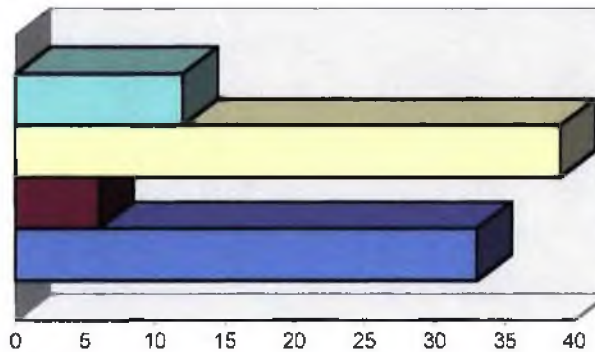
- Ελληνική γλώσσα 33 χωριά
- Αλβανική & Ελληνική γλώσσα 6 χωριά

Περιοδείες Πατροκοσμά στην περιοχή Πρεβέζης

- Χωριά Πρέβεζας 39
- Περιοδείες Πατροκοσμά σε 12 χωριά

Περιοχή Πρέβεζας (Γλώσσα & Περιοδείες Πατροκοσμά)

- Περιοδείες Πατροκοσμά σε 12 χωριά
- Χωριά Πρέβεζας 39
- Γλώσσα Αλβανική & Ελληνική 6 χωριά
- Γλώσσα Ελληνική 33 χωριά

Περιοχή Τσαρακοβίστας (7)	Χριστιανικές Οικογένει ες	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Κοσμηρά	24	120		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Βοτίβιστα	11	105		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Ραβένια	7	35		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Μπάρτζι	15	75		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Κρυφοβόν Κατσανοχώρια	8	40		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Θερκίον Πολύναον	23	115		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Μούλαις	6	30		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Λαγότομα	6	30		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Πεστά	15	75		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Σκλίβανη	24	120		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Μποράτζα	6	30		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Βαρλάμ	24	120		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Τέροβον	50	250		Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Κλεισούρα	29	145		Αλβανική & Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Μουσοτίτζα	26	130		Αλβανική & Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Κουκουλέσι	22	110		Αλβανική & Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Ζώριστι	13	65		Αλβανική & Ελληνική		
Λογγιότισσα	10	50		Αλβανική & Ελληνική		Περιοδεία / Διδαχή
Μελίχοβον	11	55		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Κωπάνοι	16	80		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Βαργιάδες	15	75		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία(1779) / Σχολείο
Τόσκεισι	34	170		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Γιωργάνου	12	60		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Δερβιζανά	6	30		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / ο κλεφταρματολός Τόσκακας, με την προτροπή του Αγίου έκτισε μύλο, για να βοηθήσει τους κατοίκους(1779).
Συρριζανά	9	45		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Παλιοχώρη Μπότζαρη	13	65		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Αλποχώρι	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / ο κλεφταρματολός Τόσκακας έκτισε την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής και μοίρασε 40 κολυμπήθρες στα γύρω χωριά το 1776.
Ρωμανού	13	65		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή

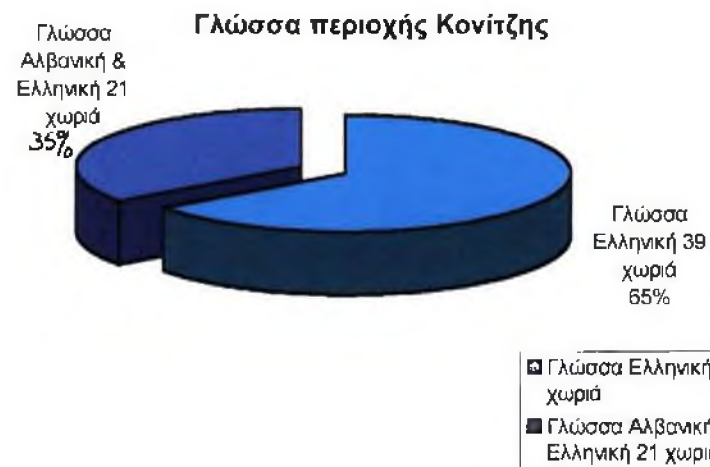
Δραγοβέτζι	7	35		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Σειτρούνιο	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μουκοβίνα	9	45		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Αρδοσοί	6	30		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Δίπλα	26	130		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Τσερίτζανα	20	100		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Έλεσνα (Ελευσίνα)	25	125		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Γρατζανά	25	125		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Μπαγοσοί (Παγαιοσοί)	22	110		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Πλέσσα	10	50		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Δραμεσοί Δρυομεσείς)	30	150		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Τσαρακοβίστα	29	145		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Αλποχώρι	35	175		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Βρέθηκε εικόνα του Αγίου "η καλύτερη και πιθανώς η πιστότερη προσωπογραφία του Αγίου" (Δημ. Ευαγγελίδης)
Μίλυγκοί	28	140		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μανωλιάσσα	25	125		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κωστανιανη	19	95		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Λευθεροχώρι	12	60		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / δε δέχτηκαν τον Άγιο
(Ανδρειοτρόφος)	21	105		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
47 χωριά και συνοικισμοί διοικήσεως Τσαρακοβίστας	Χριστ. Οικογ. 837	Έλληνας Χριστ. 4185				

Κατά το Λαμπρίδη, η Τσαρκοβίστα αριθμούσε 14.422, πάντας Χριστιανούς, εις 2.359 οικογένειες, ων 1722 Ελληνικάς, 3 Καρακυτισιάνων, 321 Αλβανικάς και 33 Αθιγγανικάς. Ο Πατροκοσμάς περιήλθε "τρεις τα χωρία του τμήματος τούτου πλην της Ζορίστης (Ζώριστα)". Πηγές: 1. Λαμπρίδης, Ηπειρατικά Μελετήματα, Κουρεντιανά και Τσαρκοβιστιανά, τόμος 3, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Βλαστού Βαρβάρηγου 1888, σελ. 18 - 19.

Περιοχή Διοίκηση Κονίτζης (8)	Χριστ.Οικογ	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτησε ο Πατροκοσμάς
Κόνιτζα (έδρα)	219		360	Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Προφητεία
Μπότα (Ξένοι)	25	125	12	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Ραντόνι			70	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Περάτι	8	40	5	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Λιακοβίκι	25	125	500	Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Βιθούνι (Πρωκτόχωρον)	11	55		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Μπούσι	5	25		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Μάζιο (Σύναξις)	10	50		Ελληνική	Ελληνική	
Αρμάρι	3	15		Ελληνική	Ελληνική	
Αλποχώρι	6	30		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία
Γορίτζα (Αγορίτζα)	4	20		Ελληνική	Ελληνική	
Κλειδωνιάναστα	37	185		Ελληνική	Ελληνική	
Μπράζια (Κενός)	42	210		Ελληνική	Αλβανική	
Πεκλάρι (Απόκλαρον)	46	230		Ελληνική	Ελληνική	
Γρήσπανη	62	310		Ελληνική	Ελληνική	
Μελίσδανη	25	125		Ελληνική	Ελληνική	
Φετόκα	9	45		Ελληνική	Τουρκική	
Κεράσοβον	41	205		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Βούρπιανη (Βυρπιανή)	163	815		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Φούρκα	63	315		Ελληνική	Ελληνική	
Πιλκάδες (Λαγκαδιά)	37	185		Ελληνική	Αλβανική	
Τούρναβον	48	240		Ελληνική	Σλαβική	
Σέλτζι	18	90		Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Θαύμα του Αγίου
Γρισόγιαννη	100	500		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Βρέθηκε Διδαχή του Πατροκοσμά
Στράτζανη (Στρατειανή)	81	405		Ελληνική	Ελληνική	
Μόλιστα	89	445		Ελληνική	Αλβανική	
Αρμάτοβον	17	85		Ελληνική	Σλαβική	
Καστάνιανη	94	470		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / εκποίηση "παντός περιτού" των κατοίκων για τις ανάγκες του σχολείου.
Πάδαις	38	190		Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία

Βράνιστα	7	35		Ελληνική	Αλβανική	
Ζέλιστα	13	65		Ελληνική	Αλβανική	
Λιάπης)	8	40		Ελληνική	Αλβανική	
Βίσεντζικον	9	45		Ελληνική	Σλαβική	
Ζλάταινα	23	115		Ελληνική	Ελληνική	
Παλιωσέλι	78	390		Ελληνική	Ελληνική	
Σταρίτζαση	47	235		Ελληνική	Ελληνική	
Ισβόρι	39	195		Ελληνική	Σλαβική	
Πλάβαλη (Απλοβολή)	36	180		Ελληνική	Ελληνική	
Κάντζικον	38	190		Ελληνική	Αλβανική	
Ζύρμα	18	90		Ελληνική	Αλβανική	
Δέντζικον	32	160		Ελληνική	Σλαβική	
Λούτζικον	10	50		Ελληνική	Σλαβική	
Κουτζούφλοιαση	6	30		Ελληνική	Ελληνική	
Κροτίνιστα	34	160		Ελληνική	Αλβανική	
Συκκιά	11	55		Ελληνική	Ελληνική	
Καραμουρατανιά	8	40		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Τσέρτζικον	13	65		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	
Σαραντιάπορον	11	55		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σανοβόν	10	50		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	
Πομπίτζικον	27	135		Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	
Μελισσόπετρα	10	50		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Περοβίτζκα	7	35		Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Δερβένια	12	60		Αλβανική & Ελληνική	Τουρκική	
Μελισσίνι	9	45		Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Οσέτζκα			12	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Κούκεσι (Κοκκινοειδής)	8	40	8	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Γλύνα Γλύνα			100	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Ραντάτι			80	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Συριάννη	10	50	40	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Σαμαρίνα (αυτοδιοίκητος κώμη)	700	3500		Αλβανική, Ελληνική & Βλαχική	Ελληνική	Περιοδεία (1778) Σε βράχο χαραγμένο το πέρασμά του Πατροκοσμά / Δίδαχη / Σχολείο / έρανος / παραινέσεις του Αγίου στους κατοίκους για την κατάργηση της Αλβανικής γλώσσας.
60 χωριά και συνοικισμοί περιοχής Κονίτζης	Χρισ. οικογ. 2582	Έλλ. Χριστ. 12910	Τούρκοι 1187			Κατά το 1760 εθελουσίως ασπάστηκαν τον Ισλαμισμό μέσα σε μια μέρα 36 χωριά της Καραμουταρίας, της επαρχίας Κονίτζης. (Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Ν. Ελληνισμού, Θεσ/νίκη 1961, σελ. 369)

Περιοχή Διοίκηση Δελβίνου (9)	Χριστιανικές Οικογένειες	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Δέλβινον (έδρα)	300	1500	150	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1776, 1779) / Διδαχή / επίσκεψη στον Επίσκοπο Δελβίνου Ιωαννίκιο (1775) / Σχολείο / η τελευταία περιοδεία του Αγίου (Αύγουστος 1779) (Όπου υπάρχει σταυρός ήταν μοναστήρι)
Μασχολούρι	60	300	30	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λεβενίστα	5	25		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Νωβαΐταις (Ανωβαΐταις)	5	25		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Παλαιόκαστρον	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή / Επέβαλε την ομιλία της Ελληνικής γλώσσας
Χουμελίτζα	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Προυγκί +	15	75	50	Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Λευθεροχώρι	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κακοδικη +	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Σχολείο / Βρήκε το Μοναστήρι της Καμμένης (Κοίμησις της Θεοτόκου)
Γαρδικάκι +	25	125		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Πετζιά	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μουζίνα	90	450		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Ανέγερση Ναού και Σχολείου (Ιούλιος 1779) / Επιστολή / Συμβουλές στους κατοίκους για την κατάργηση της Αλβανικής γλώσσας
Κρόγκοι (Υδατοφόρος)	80	400		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Βρέθηκε η Επιστολή που έστειλε ο Άγιος για το σχολείο στις Συρακάτες (1779)
Ανω Δρόβιανη	120	600		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1778, 1779) / Δίδαξε πολλές φορές / Σχολείο / Έρανος και εκποίηση των χρυσαφικών των γυναικών (1775) / Επιστολή / Κληροδότησε 16.000 γρόσια για τα δύο Σχολεία της κοινότητας (1775)
Κάτω Δρόβιανη	100	500		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1778, 1779) / Δίδαξε πολλές φορές / Σχολείο / Έρανος και εκποίηση των χρυσαφικών των γυναικών / Επιστολή
Ανω Λεσινίτσα +	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έρανος (1778) / Εκποίηση "παντός περιττού πράγματος των κατοίκων" για την εξασφάλιση Σχολείου / Διατήρηση Παρθεναγωγείου
Κάτω Λεσινίτσα +	83	415		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έρανος (1778) / Εκποίηση "παντός περιττού πράγματος των κατοίκων" για την εξασφάλιση Σχολείου

Γιαννιτζάταις	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λουψάταις	4	20		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Τσαρκοβίτζα	17	85		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Άγιος Ανδρέας	23	115		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Δίβρη, Δεκατρείς +	25	125		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Ξνευματικό φυτώριο στη Μονή της Δίβρης (Στύλου), με Σχολή της Αρχαίας διαλέκτου και Επιστημών, με σκοπό τη συγκρότηση στελεχών, συσταθέντος υπό του Πατροκοσμά /
Δίβρη, Καββαλαράταις	32	165		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Δίβρη, Μεσσιανή	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Περούκα	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ιταλική	
Λύβινα (Λυβίνη)	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Βελιάχοβον	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
Συρρακάταις +	15	75		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Επιστολή
Πραϊλάταις	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κώσταρη +	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λυκούρσι +	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έστησε σταυρό / Θαύμα του Αγίου
Νίβιτζα (Άνω Βιτζα) +	150	750		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή (1777) / Σχολείο
Άγιος Βασίλειος +	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή (1777) / Σχολείο
Χοντόστοβον	8	40		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
Λούκοβον	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Πικέρνη +	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή (1777) / Σχολείο
Τσόρανη	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σενίτζα (Ξενίτζα)	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Επιστολή (28 Ιουλίου 1779)
Κηπαρόν +	200	1000		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή (1777) / Σχολείο
Κούδεσι	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Πύλιουροι (Πυλωροί)	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Βούνος +	180	900		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έβαλε τα θεμέλια της Εκκλησίας του Αγίου Σπυρίδωνος (1777)
Χειμάρρα +	180	900		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1777, 1779) / Διδαχή / Σχολείο / Οι γυναίκες, κατά προτροπή του Αγίου, "θυσιάσασαι χάριν της ιδρύσεως των σχολείων το προϊόν της πωλήσεως των ιδίων κειμηλίων και πολυτήμων αυτών ενδυμάτων" / Η τελευταία του Επιστολή / Προφητεία
Δρυμάδες +	200	1000		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδείες (1775, 1777) / Διδαχή / Σχολείο

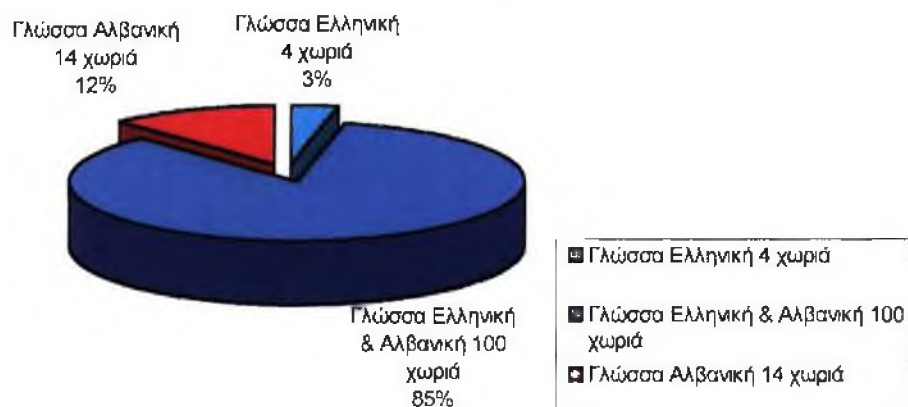
Παλιάσσα (Παλαιστή)	80	400		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή (1777) / Σχολείο
Πιαζάρι			300	Ελληνική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή (1777) / Σχολείο
Γκολέμη			150	Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Κωλώνια			40	Αλβανική	Ιταλική	Περιοδεία
Γαρδίκι			200	Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Σουλιάταις			320	Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή
Μπόρτζι			230	Αλβανική	Τουρκική	Περιοδεία Διδαχή / Σχολείο
Σάσσαρη			40	Αλβανική	Ελληνική	
Λετενούσι			120	Αλβανική	Αλβανική	
Νήβιτζα Μαλισσιώταις			200	Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία Διδαχή / Σχολείο
Προγονάταις			200	Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Πολυάνα (Πολυανή)			140	Αλβανική	Ελληνική	
Κούτζι			180	Αλβανική	Αλβανική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή
Καλαριώταις			150	Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή
Τατιζώταις			80	Αλβανική	Ελληνική	
Δρυμίκη			70	Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / διδαχή
Καινούριον	13	65		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μεμούσμπη	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Καραλάμπη	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Χαντίραγα	4	20		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Χάτζια	9	45		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Καλύβια	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κατζάταις	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κουλουρίτζα	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Χάλιου	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Επιστολή
Γέρμα	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Κασιμαλήμπη	14	70		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Αλήκου	32	160		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Μπαμπαχότζα	5	25		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Τρέμουλη	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Τσαούση	13	65		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Ιμάμι	5	25		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Κάλιου	4	20		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	

Τερμίσι	6	30		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας
Μερόραχη (Ανεμόραχη)	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Ρουμάντζα (Ρωμανία)	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Αβαρίτζα	10	50	30	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Εξωμοσία των Χριστιανών κατοίκων / Περιοδεία / Διδαχή / Το Σχολείο ανασυγκροτήθηκε από τον Πατροκοσμά (1779)
Ιμερεφέντι	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Αρδάσοβα	19	95		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
Κρασιά	15	75		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μουσά	4	20		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Φοινίκη	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Βιώνη	24	120		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σταθάταις	2	10		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μαυρόπουλον	5	25		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σέγιανη	8	40		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Καραχάτζι	8	40		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Βρωμερόν	5	25		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μεσοπόταμον	14	70		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία (1776) / Διδαχή "στον κάμπο μπροστά σε 6.000 ανθρώπους, ακολουθούμενος από 40 ιερείς"
Σαλίμιτη	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Πάλη	4	20		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γκιάστα	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Ισάκι	6	30		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Βρύσι	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μουτζοπελίτη	2	10		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σούλιου	3	15		Ελληνική & Αλβανική	Τουρκική	
Ματομάρα	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κιάφφα Κατή	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Παλιαυλή	7	35	50	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Βεργόν	5	25	40	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γηνότζα Ζουλιάτη	15	75		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Καλιάσσα	4	20	50	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Ρεντίστα	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	

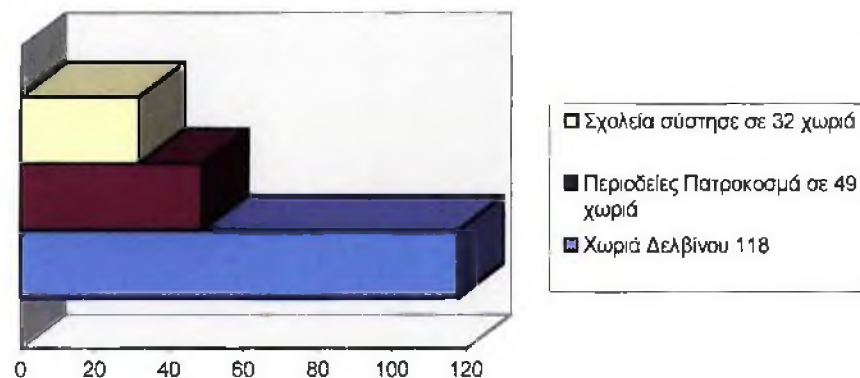

Σμενίτζα (Ασμενίτζα)	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Γριόζανι (Μαινάδες)	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Σμάλτζανι	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Καισαράταις	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γράββα	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λαζάταις	13	65		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Σωπικοί (Αισωπικοί)	22	110		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Βαγκαλιιάταις	18	90		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μηλιά	16	80		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μουρσί	84	420		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
Τσάρα	14	70		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
118 χωριά και συνοικισμοί της περιοχής Δελβίνου	Χρισ. οικογ. 3405	Έλλην. Χριστ. 17025	Τούρκοι 2820			

Γλώσσα περιοχής Δελβίνου

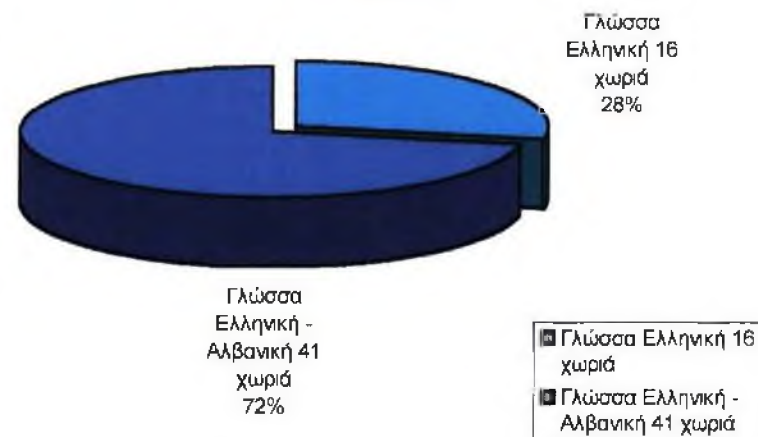
Περιοχή Δελβίνου (Περιοδείες Πατροκοσμά)

Περιοχή Διοίκηση Αργυροκάστρου (10)	Χριστ.Οικογ.	Έλληνες Χριστιανοί	Τούρκοι	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Αργυρόκαστρον (έδρα)	250	1250	2000	Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο (1775) / Προφητεία
Ναγόπουλοι +	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σαρακίνιστα +	50	250		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Κεστουράταις +	50	250		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Βρήκε ο Πατροκοσμάς το μοναστήρι του Σπηλαίου (Γεννέσιο της Θεοτόκου)
Δοξάταις	50	250		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κιάτζι	35	175		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Μίγκουλι(Βαθύδετος) +	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Νόκοβον	50	250		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Κολορτζί +	15	75		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Δερβίτζανη +	150	750		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία (1777) / Διδαχή στην πλατεία της Αγίας Παρασκευής, όπου τον παρακολουθούσαν και Τούρκοι / Προτροπή στις γυναίκες να μη στολιζονται / Προφητεία / Στη μονή Θεολόγου σύστησε ιερατική σχολή
Γουραντζί +	100	500		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Βάνιστα +	25	125		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Χάσκοβον	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
Λούβιανη (Δοβιανή) +	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σουφράτικα	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Τεριχάταις	70	350		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γορίτζα	15	75		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Φράσταινα (Φρεάτινα)	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λιούγκαρι	20	100		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Γράψη	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Γιωργουτζάταις	50	250		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία (1777) / Διδαχή / Προφητεία
Ζερβάταις	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Πέρασε έξω από το χωριό / Προφητεία

Βουλιαράταις	60	300		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία (1777) / Διδαχή / Προφητεία / Έστησε σταυρό
Πόδριστα	40	200		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Βαδίνου	12	60		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κρά (Βραχίων)	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Αλβανική	
Παίπελη (Παιπάλη)	50	250		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Σελειό	80	400		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κακογουραντζί	19	95		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λουβίνα (Λουβίνη)	19	95		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Σωτήρα	56	280		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Λόγκος	71	355		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κουσοβίτζα +	70	350		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κατούνα +	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Σλαβική	
Άγιος Νικόλαος	7	35		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Κακκαβιά	30	150		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Ζάβροχον	10	50		Ελληνική & Αλβανική	Ελληνική	
Μαυρόπουλον	40	200		Ελληνική	Ελληνική	
Σέχη	4	20		Ελληνική	Τουρκική	
Αργυροχώρι ή Γαϊδουροχώρι	30	150		Ελληνική	Τουρκική	
Ραντάταις	7	35		Ελληνική	Ελληνική	
Άνω Επισκοπή	20	100		Ελληνική	Ελληνική	
Κάτω Επισκοπή	20	100		Ελληνική	Ελληνική	
Βλήνα (Ολισθηρά)	13	65		Ελληνική	Ελληνική	
Βλαχογουραντζί	30	150		Ελληνική	Ελληνική	
Στόγιαννη (Πιστόγιαννη)	10	50		Ελληνική	Ελληνική	
Άνω Λιάμποβον	72	360		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Σουχά (Εσοχή)	10	50		Ελληνική	Ελληνική	
Πενιάκη (Πενιακή)	8	40		Ελληνική	Ελληνική	
Λιτοβίστα	3	15		Ελληνική	Αλβανική	
Κρήνα (Κρήνη)	18	90		Ελληνική	Ελληνική	
Γκιωνουσάταις	4	20		Ελληνική	Ελληνική	

Γλώσσα περιοχής Αργυροκάστρου

Γρανοσίστα	20	100		Ελληνική	Αλβανική	
Λιμπόχοβον	80	400	300	Αλβανική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Προτροπή στους κατοίκους να μη μιλούν Αρβανίτικα
Νεπράβιστα	15	75	150	Αλβανική & Ελληνική	Αλβανική	
Χρυσόδαλη	2	10	30	Αλβανική & Ελληνική	Ελληνική	
Λιαζαράταις			80	Αλβανική & Ελληνική		
57 χωριά και συνοικισμοί της περιοχής Αργυροκάστρου	Χρισ. οικουγ. 2194	Έλλην. Χριστ. 10970	Τούρκοι 2760			

Κατά το 1700 άρχισε ο εξισλαμισμός του Αργυροκάστρου. Το 1730, όλα τα χωριά της επαρχίας Κουρβελεσίου Αργυροκάστρου, εξισλαμίστηκαν. Την περιοχή επισκεύτηκε ο Πατροκοσμάς δύο φορές, το 1775 κι το 1777. Περίοδευσε, δίδαξε, προφήτεψε, ίδρυσε Σχολεία, συνέστησε στους ανθρώπους να μη μιλούν την Αλβανική γλώσσα (όπου υπάρχει σταυρός ήταν μοναστήρι κατά την εποχή του Αγίου)

Πηγές: Κων/νος Βακαλόπουλος "Ηπειρος", σελ. 286 - 387, Φ. Οικονόμος, Η εν Ηπειρώ Εκκλησία, Αθήναι 1971, σελ. 127.

Περιοχή - Διοίκηση Τεπελένης (11)

Υπήρχαν 61 χωριά και συνοικισμοί στην περιοχή Τεπελένης

Από τα 61 χωριά, τα 24 ήταν δίγλωσσα, με προτεραιότητα την Αλβανική γλώσσα και τα 37 μιλούσαν μόνο Αλβανικά. Οι Χριστιανικές οικογένειες ήταν 1057 και οι Έλληνες Χριστιανοί περίπου 5.285, ενώ οι Τυρκικές οικογένειες 2.970. Την περιοχή περιόδευσε ο Άγιος τρεις φορές. (1775, 1778, 1779). Στην Τεπελένη συναντήθηκε με το νεαρό Αλή πασά. Η συνάντηση αυτή ήταν σημαδιακή και για τους δύο. Ο Πατροκοσμάς προφήτεψε το μέλλον του Αλή, και η προφητεία του επαληθεύτηκε αργότερα, και ο Αλή πασάς εκτίμησε ιδιαίτερα το "γέρο Κοσμά", όπως τον αποκαλούσε, τον οποίο τίμησε αργότερα με το μοναστήρι που του έκτισε, την αργυρή θήκη της Αγίας Κάρας του Αγίου, τις λιτανείες στα Γιάννενα, την αγιοποίησή του. Στην περιοχή Τεπελένης περιόδευσε και δίδαξε ο Πατροκοσμάς στο εξισλαμισμένο Δραγότι, στο Κάτω Λάμποβο, στο Χόρμιοβο, στη Δέκκλη και την Κάργυανη, όπου ίδρυσε και Σχολεία με τις προσφορές των γυναικών και την "εκποίηση παντός περιττού πράγματος" για τις ανάγκες του σχολείου.

Περιοχή Διοίκηση Πρεμετής (12)

Υπήρχαν 153 χωριά και συνοικισμοί στην Περιοχή - Διοίκηση Πρεμετής

Από τα 153 χωριά της περιοχής - διοικήσεως Πρεμετής, μόνο τα 5 μιλούσαν την Αλβανική και Ελληνική γλώσσα. Τα 148 χωριά μιλούσαν μόνο την Αλβανική. Οι χριστιανικές οικογένειες ήταν 1446, (οι Έλληνες Χριστιανοί περίπου 7.330), ενώ οι Τούρκοι της περιοχής ήταν 3125. Ο Πατροκοσμάς περιόδευσε την περιοχή κατά το 1778 και κήρυξε στην έδρα της διοικήσεως Πρεμετή, στην Ράπισα, Κλεισούρα, Σέραν, Πέτραν, Τσατσόβα (όπου σήμερα υπάρχει νεόκτιστος ναός του Αγίου Κοσμά) και σε πολλές απόμακρες περιοχές.

Περιοχή Διοίκηση Αυλώνας (13)

Στην Περιοχή - Διοίκηση Αυλώνας υπήρχαν 65 χωριά και συνοικισμοί

Στην περιοχή της Αυλώνας, από τα 65 χωριά μόνο τα 14 ήταν δίγλωσσα, με προτεραιότητα την Αλβανική γλώσσα. Τα 51 χωριά μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα. Στην περιοχή κατοικούσαν 1720 περίπου Έλληνες Χριστιανοί, (344 οικογένειες) και 4.988 Τούρκοι. Την περιοχή επισκέφτηκε ο Πατροκοσμάς το 1777, κατά τις μαρτυρίες. Δίδαξε σε πολλές περιοχές, όπως στην έδρα της διοικήσεως, την Αυλώνα και τη μεγαλύτερη πόλη, την Άρτα, στις οποίες σώζονται και οι προφητείες, τις οποίες είπε, στην Ερυσίλη ή Ρυσίλη, όπου ίδρυσε και σχολείο, στα Κάνινα, στους Δουκάταις, στο εξισλαμισμένο Κούδεσι, και σε πολλά ακόμη χωριά και συνοικισμούς.

Από τις περιοχές της Ηπείρου που αναφέραμε σε πολλά χωριά των διοικήσεων του Δελβίνου (13 χωριά), της Τεπελένης (40), της Πρεμετής (142), της Αυλώνας (50) μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα, παρόλο την ελληνική καταγωγή τους. Οι υπόλοιπες περιοχές ήταν ως επί το πλείστον δίγλωσσες, και υπερτερούσε άλλοτε η Ελληνική και άλλοτε η Αλβανική γλώσσα. Σε πολλά από αυτά τα χωριά ο Πατροκοσμάς ίδρυσε σχολεία και επέβαλε με το δικό του τρόπο την Ελληνική γλώσσα, τότε με νουθεσίες και τότε με απειλές.

Γλώσσα περιοχής Τεπελένης

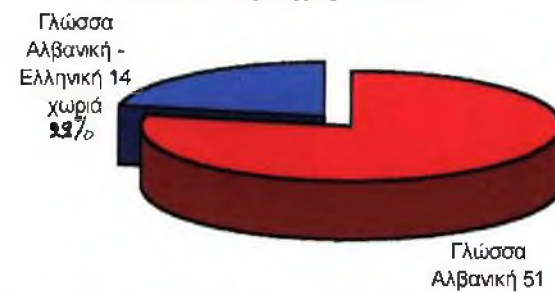
- Γλώσσα Αλβανική - Ελληνική 24 χωριά
- Γλώσσα Αλβανική 37 χωριά

Γλώσσα περιοχής Πρεμετής

- Γλώσσα Αλβανική 148 χωριά
- Γλώσσα Αλβανική - Ελληνική 5 χωριά

Γλώσσα περιοχής Αυλώνας

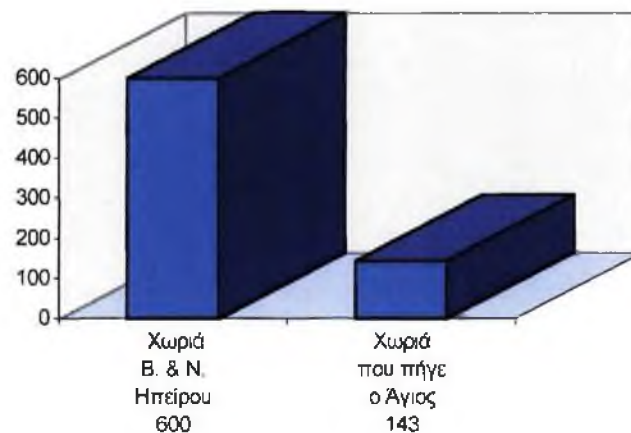
- Γλώσσα Αλβανική 51 χωριά
- Γλώσσα Αλβανική - Ελληνική 14 χωριά

Οι δίγλωσσες περιοχές της Ηπείρου

- Γλώσσα Ελληνική - Αλβανική 365
- Γλώσσα Ελληνική 173
- Γλώσσα Αλβανική 249
- Γλώσσα Ελλην. Αλβαν. Εβραϊκή 1

Χωριά Β. & Ν. Ηπείρου

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Περιοχές της Ηπείρου δίγλωσσες, οι οποίες μιλούσαν την Ελληνική & τη Βλαχική γλώσσα

Περιοχή Ζαγορίου (1)	Περιοχή	Χριστιανικ. Οικογ.	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκικές οικογέν.	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Δοβρά	Κεντρικό Ζαγόρι	87	435		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Μπούλτζου	Κεντρικό Ζαγόρι	44	200		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κάτω Σουδενά (Εσωδινά)	Δυτ. Ζαγόρι	103	515		Ελληνική	Ελληνική	Πέρασε έξω από το χωριό, γιατί "περί γάμους και ευωχίας ετύρβαζον κατά την διάβασιν εκείνου"
Άνω Σουδενα	Δυτ. Ζαγόρι	83	415		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Αληζότ τζεφλίκι	Δυτ. Ζαγόρι	26	130		Ελληνική	Τουρκική	Περιοδεία / Διδαχή
Μαυροβούνι	Δυτ. Ζαγόρι	21	105		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μεσο ¹ ούνι	Δυτ. Ζαγόρι	19	95		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Αρτζίστα	Δυτ. Ζαγόρι	80	400		Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Προφητεία / υπάρχουν 3 εικόνες του Αγίου
Άγιος Μηνάς	Δυτ. Ζαγόρι	21	105		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Πάπιγκον	Δυτ. Ζαγόρι	100	500		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έρwanos από τον Πατροκοσμά για εξεύρεση πόρων για τη συντήρηση του σχολείου
Βειτζικόν	Δυτ. Ζαγόρι	27	135		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / αδιαφορία των κατοίκων
Άνω Ραβένια	Δυτ. Ζαγόρι	46	230		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Τσερβάρι	Δυτ. Ζαγόρι	139	695		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Μαναδένδρι	Κεντ. Ζαγόρι	54	260		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Βείτζα (Κ. Μαχαλάς)	Κεντ. Ζαγόρι	88	440		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Βείτζα (Α. Μαχαλάς)	Κεντ. Ζαγόρι	51	255		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κουκούλι	Κεντ. Ζαγόρι	58	290		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καπέσοβον	Κεντ. Ζαγόρι	42	210		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Μπάγια	Κεντ. Ζαγόρι	78	390		Ελληνική	Τουρκική	Περιοδεία / Διδαχή / Θερμή υποδοχή των κατοίκων στον Άγιο

Βραδέτων	Κεντ. Ζαγόρι	28	140		Ελληνική	Ελληνική	
Τσεπέλοβον	Κεντ. Ζαγόρι	79	395		Ελληνική	Ελληνική	
Σοποτζέλι	Κεντ. Ζαγόρι	50	250		Ελληνική	Ελληνική	
Σκαμνέλι	Κεντ. Ζαγόρι	93	465		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / ο Άγιος διέμεινε στην οικογένεια Κάλλιου
Λιασκοβέτζι	Κεντ. Ζαγόρι	98	490		Ελληνική	Ελληνική	
Δόλιανη (Νέο Αμαρούσιο)	Ανατολικό Ζαγόρι	41	210		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Νεγάδες	Κεντ. Ζαγόρι	57	285		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Τσοντίλα	Κεντ. Ζαγόρι	79	395		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μανασή	Κεντ. Ζαγόρι	37	185		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καλωτά	Κεντ. Ζαγόρι	71	355		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έρανος / επίπληξη στους κατοίκους από τον Άγιο, για την προτίμησή τους να φτειάζουν γέφυρα και όχι σχολείο.
Στολοβόν	Κεντ. Ζαγόρι	38	190		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καβαλλάρι	Κεντ. Ζαγόρι	19	95		Ελληνική	Ελληνική	
Καμινιά	Κεντ. Ζαγόρι	19	95		Ελληνική	Ελληνική	
Φραγκάδες	Κεντ. Ζαγόρι	95	475		Ελληνική	Ελληνική	
Λυγκιάδες	Κεντ. Ζαγόρι	20	100		Ελληνική	Ελληνική	
Δομπρίνοβο (Ηλιοχώρι)	Ανατολικό Ζαγόρι	62	310		Βλαχική & Ελληνική	Σλαβική	
Λεσινίτσα (Βρυσοχώρι)	Ανατολικό Ζαγόρι	82	410		Βλαχική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία (1778) / Διδαχή / Σχολείο / Έρανος / κεφάλαιο 2000 γρόσια για τη συντήρηση του σχολείου με την προτροπή του Αγίου (Κοσμά Μπαρτζιέσι, γρέος προς τον Κοσμά).
Λάϊστα	Ανατ. Ζαγόρι	155	775		Βλαχική & Ελληνική	Αλβανική	
Παλιοχώρι Λάϊστας	Ανατ. Ζαγόρι	20	100		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Βωβούσα	Ανατ. Ζαγόρι	26	130		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία (2 φορές το 1777) / Σχολείο
Τσερνέσι (Ελατοχώρι)	Ανατ. Ζαγόρι	79	395		Βλαχική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Μακρύνου	Ανατ. Ζαγόρι	43	215		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Φλαμπουράρι	Ανατ. Ζαγόρι	44	220		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / ο Πατροκοσμάς κληροδοτεί εκ του στερήματος αυτού 200 γρόσια, για τη συντήρηση του σχολείου
Γρεββενίτη	Ανατ. Ζαγόρι	105	525		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Δρεστενίκου (Τρίστενο)	Ανατ. Ζαγόρι	45	225		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Αραγάτι (Καστανάνας)	Ανατ. Ζαγόρι	28	140		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
46 χωριά και συναικισμοί		Χρισ. οικογ. 2717	Έλλην. Χρισ. 13585				

Στην περιοχή του Ζαγορίου ο Πατροκοσμάς πήγε για πρώτη φορά το 1767, και μετά στα 1774, 1777, 1778, όπως αναφέρεται από τους Ιστορικούς. Πήγε και δίδαξε στο Κεντρικό και Δυτικό Ζαγόρι, που ήταν ελληνόφωνο, αλλά και στο Ανατολικό Ζαγόρι, που ήταν βλαχόφωνο. Άλλοι τον δέχτηκαν θερμά, άλλοι αδιαφόρησαν, έκανε εράνους, ίδρυσε Σχολεία, επέπληξε τις γυναίκες για τα χρυσαφικά τους και τους άνδρες για την αδιαφορία τους για τα κοινά.

Πηγές: Τριαν. Μπάρτας, Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι, Βουκουρέστι 1878, σελ. 8 - 10, Ι. Λαμπριδής, Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων, σελ. 115, Κ. Φαλιτάης, Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού, Αθήναι 1929, Αγ. Παπακώστα, Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι, Αθήνα 1962.

Γλώσσα Περιοχής Ζαγορίου

Γλώσσα Βλαχική & Ελληνική 11
24%

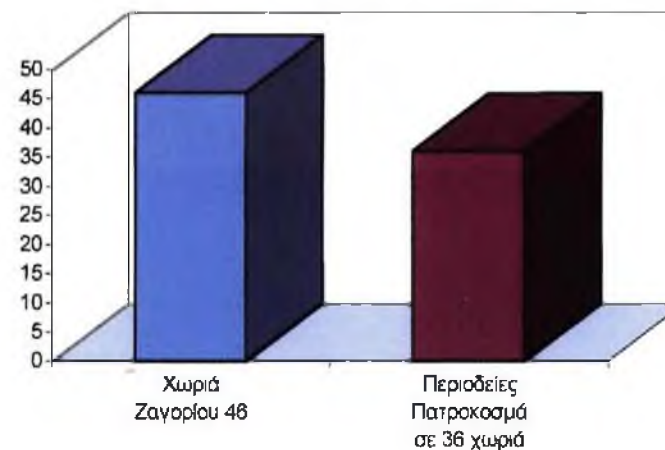

Γλώσσα Ελληνική
35
78%

■ Γλώσσα Ελληνική 35

■ Γλώσσα Βλαχική & Ελληνική 11

Περιοδείες Πατροκοσμά στο Ζαγόρι

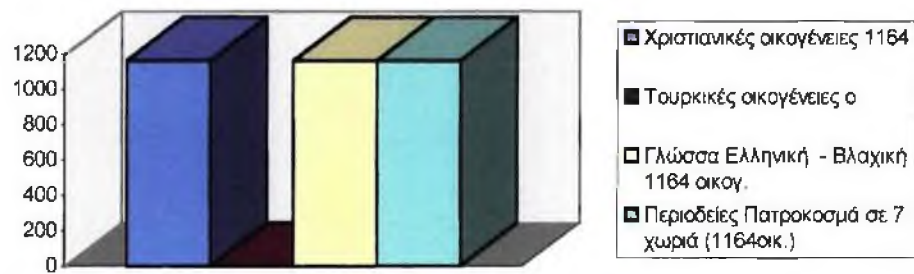

Δικαιοδοσία Μετσόβου (2)	Χριστιανικές Οικογένειες	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκικές οικογένειες	Γλώσσα	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Μέτσοβον (έδρα)	854	4270		Βλαχική & Ελληνική	Πέρασε 2 φορές/ έρανος/ κήρυγμα έξω από την Αγία Παρασκευή του Μετσόβου / συνετέλεσε στην ίδρυση πολλών εξωκκλησιών
Βοτονόσι	30	150		Βλαχική & Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / παραινέσεις για την ομιλία της Ελληνικής και κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας
Μαλακάσι	155	775		Βλαχική & Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Έρανος / Σχολείο / παραινέσεις για την ομιλία της Ελληνικής και κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας.
Κουτζούφλοιανη	55	275		Βλαχική & Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μηλιά	70	350		Βλαχική & Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ανθοχώρι				Βλαχική & Ελληνική	Περιοδεία (παρέμεινε 4 μέρες) / Διδαχή
Μικρό Περιστέρι				Βλαχική & Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
	Χριστ. οικογεν. 1164	Έλληνες Χριστ. 5820			

Το Μέτσοβο στα 1735 είχε 379 σπίτια και στις αρχές του 19ου 700, κατά τον Λαμπρίδη. Ο Holland κατά το 1812/13 υπολογίζει τον αριθμό των σπιτιών σε 1500 (υπερβολή). Οι κάτοικοι της περιοχής μιλούσαν τη Βλαχική γλώσσα στην καθημερινή τους ζωή.

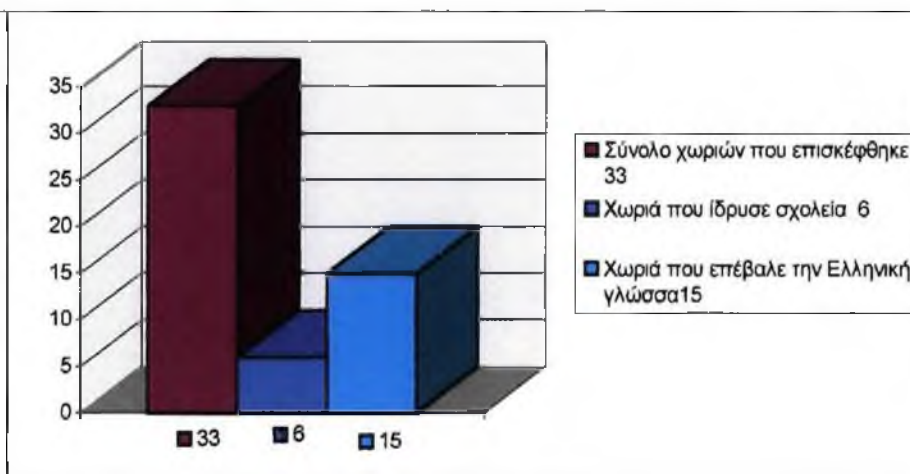
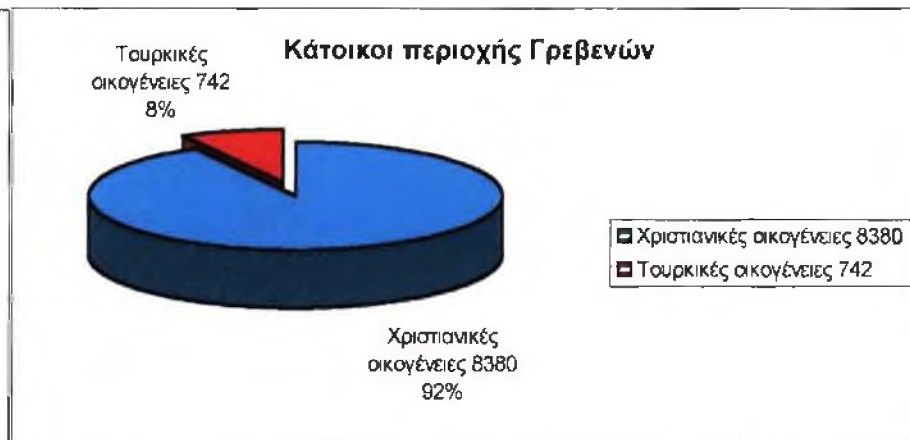
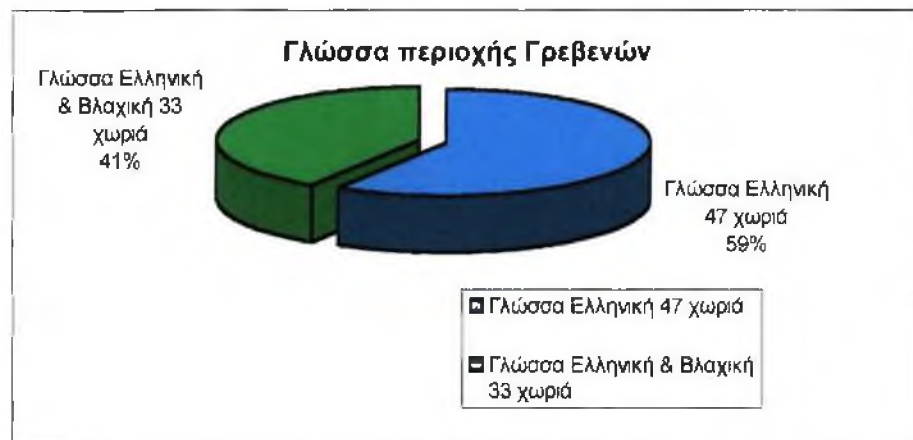
Μέτσοβο: Περιοδείες Πατροκοσμά, Γλώσσα, Κάτοικοι

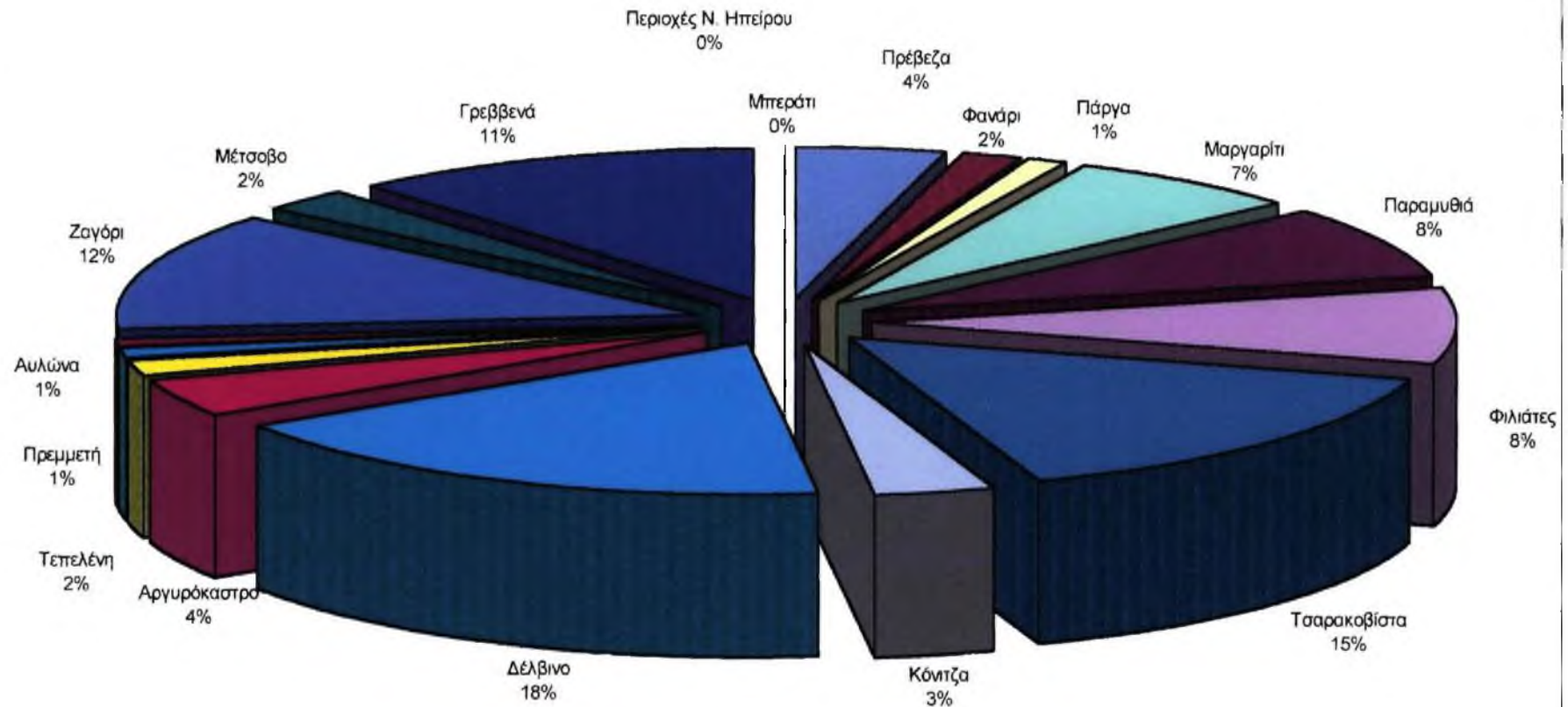
Περιοχή Διοίκηση Γρεββενών (3)	Οικογένει ες	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκικές οικογένειες	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε, ίδρυσε σχολεία, έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς
Γρεββενά (έδρα)	175	875	33	Ελληνική	Σλαβική	Περιοδείες 1775, 1778, 1779 / Διδαχή / Σχολείο / Συνάντηση του Αγίου με τον ληστή Τότσκα / παραινήσεις προς τους κατοίκους / στη Μονή Νικάνορος στη Ζάμπορδα σώζεται "σημείωμα" για το πέραςμα του Αγίου (1776)
Κουμπλάρι (Νυπτόποδος)	11	55	42	Ελληνική	Αλβανική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Ασπρόκαμπος	19	95		Ελληνική	Ελληνική	
Δοβράτοβον			34	Ελληνική	Σλαβική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Μηλιά	28	140	16	Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Νασνίκου	51	255		Ελληνική	Ελληνική	
Σούβουον (Εσάβουον)	32	160		Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Σπάτα	29	145		Ελληνική	Αλβανική	
Κρύβτζι			121	Ελληνική	Αλβανική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Σομπενίτορα	3	15	31	Ελληνική	Ελληνική	
Τσούρχλι (Κουρκοτρόφος)	46	230	112	Ελληνική	Αλβανική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Δεβρόιστα	29	145	17	Ελληνική	Αλβανική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Παλιοκοπριά	15	75		Ελληνική	Ελληνική	
Στιζιάχι	36	180	5	Ελληνική	Αλβανική	
Βαντζικόν	68	340		Ελληνική	Σλαβική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Βίβιστα	8	40		Ελληνική	Αλβανική	
Λείφι	32	160		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ραδοβίστι	21	105		Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Τριβένι (Τριβούνι)	22	110	26	Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Ρατοσινίστα	47	235		Ελληνική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία του Αγίου, ότι "θα γίνει ρωμιαίκο"
Πικροβινιτζα	69	345		Ελληνική	Ελληνική	
Βίτζι (Μοσχάρι)	25	125		Ελληνική	Αλβανική	
Κουτζικιώτη	43	215		Ελληνική	Ελληνική	
Σερίνι μικρόν	34	170		Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Σερίνι μεγάλον	48	240	19	Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή

Κριθαράκια	14	70		Ελληνική	Ελληνική	
Βέλια	18	90		Ελληνική	Ελληνική	
Μπούρα	16	80		Βλαχική & Ελληνική	Αλβανική	
Ντόβρανη	18	90	39	Βλαχική & Ελληνική	Σλαβική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία (15 Ιουνίου 1779) / Διδαχή / Σχολείο
Κυρκαλή			31	Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Κάστρον			81	Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Βραβονίστα	24	120		Βλαχική & Ελληνική	Αλβανική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Μεσολούρι	58	290		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Δέλβινον	13	65		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Γότζι (Νόθος)	7	35		Βλαχική & Ελληνική	Αλβανική	
Βριάσινον	6	30		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Χωριό των Βαλαάδων (Έλληνες εξωμότες) / Περιοδεία / Διδαχή
Φιλιππαιοί	36	180		Ελληνική	Ελληνική	
Βοδέντζικον	26	130		Ελληνική	Σλαβική	
Σαργαναίοι	18	90		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Λάβδα	25	125		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Σμίξι	75	375		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Παραινέσεις για τον εξοβελισμό της Βλαχικής γλώσσας
Αβδέλλα	450	2250		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Παραινέσεις για τον εξοβελισμό της Βλαχικής γλώσσας
Περιβόλι	680	3400		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Παραινέσεις για τον εξοβελισμό της Βλαχικής γλώσσας
Λιτηνίτζα	16	80		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Παραινέσεις για τον εξοβελισμό της Βλαχικής γλώσσας
Ντίστα	76	380		Βλαχική & Ελληνική	Αλβανική	
Σπήλαιον	58	290		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ζάλοβιον	80	400		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Ριάχοβον	11	55		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Παλιοχώρι	16	80		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Κοσμάτι	56	280		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Πολιτζιάς	5	25		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Μαυραναίοι	48	240		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Μαυρονόρο	32	160		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καλαμίτζι	12	60		Ελληνική	Ελληνική	
Μάνη	9	45		Ελληνική	Ελληνική	
Ζυγόστι	16	80		Ελληνική	Ελληνική	

Καλώγη	22	110		Ελληνική	Ελληνική	
Λευθεροχώρι	24	120		Ελληνική	Ελληνική	
Φυλή	25	125		Ελληνική	Ελληνική	
Ρουμπάρι	14	70		Ελληνική	Ελληνική	
Πινιάρι	15	75		Ελληνική	Ελληνική	
Κουμπλαράκι	18	90		Ελληνική	Ελληνική	
Αράπη	35	170		Ελληνική	Ελληνική	
Διμηνίτζα	57	285		Ελληνική	Ελληνική	
Γραίοσι	28	140		Ελληνική	Ελληνική	
Χριστός	17	85		Ελληνική	Ελληνική	
Μάνεσι (Συκαμινοφόρος)	19	95		Ελληνική	Ελληνική	
Πλέσιου	49	245		Ελληνική	Ελληνική	
Λιμπινοβον	18	90		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Γαριτάδες (Κριτάδες)	57	285		Ελληνική	Ελληνική	
Σινίχοβον	22	110		Ελληνική	Ελληνική	
Πηγαδίτζα	12	60		Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Σίτοβον	40	200		Βλαχική & Ελληνική	Σλαβική	
Κηπουρείον	96	480		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / "Ενθύμηση", ότι πέρασε ο Πατροκοσμάς το 1775
Ζαπαντός	21	105		Βλαχική & Ελληνική	Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Κρασιά	133	665		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / "Σημείωμα", για το πέρασμα του Πατροκοσμά (12 Απριλίου 1778)
Κυρακαλίτζα	7	35		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Λαβανίτζα	17	85		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Μοναχήτι	51	255		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
Πουλιτζάρι (Ορνιθοτρόφος)	22	110		Βλαχική & Ελληνική	Αλβανική	
Κουσκόν	30	150		Βλαχική & Ελληνική	Ελληνική	
81 χωριά και συνοικισμοί	Χριστ οικογ. 3676	Έλλην. Χριστια νοί 18380	Τούρκ οικογ. 742			

Συχνότητα Περιοδειών Πατροκοσμά στην Ήπειρο

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Περιοχές του Ελληνισμού της Β. Ηπείρου που μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα.

Οι περισσότεροι από τους Χριστιανούς και Έλληνες της Β. Ηπείρου, που αλλαξοπίστησαν, φαινομενικά ενστερνίστηκαν τη νέα Ορθοσκεία. Ενώ φανερά ήταν Μωαμεθανοί, διατηρούσαν και χριστιανικό όνομα και τις χριστιανικές συνήθειες και ιδέες. Οι περισσότερες από τις περιοχές που εξισλαμίστηκαν δεν αποσπάστηκαν από τον ελληνισμό. Το ίδιο συνέβη και με τη γλώσσα. Η Αλβανική δεν μπόρεσε ποτέ να αντικαταστήσει την Ελληνική. Μιλούσαν την Αλβανική, αλλά δεν έπαψαν να αισθάνονται Έλληνες. Άλλα προβλήματα της περιοχής ήταν η Καθολική προπαγάνδα, η οποία δε βρήκε πρόσφορο έδαφος, η ερήμωση της περιοχής από τους διωγμούς και την εξόντωση των Χριστιανών κατοίκων. Αυτούς τους ανθρώπους θέλησε να βοηθήσει ο Πατροκοσμάς.

Περιοχή - Διοίκηση Μπερατίου

Χωριά γνωστά από τις περιόδους & το μαρτύριο του Πατροκοσμά	Χριστ. Οικογ.	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκ. οικογ.	Γλώσσα	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Η δράση του Πατροκοσμά & το μαρτύριό του
Μπεράτι	460	2300	820	Αλβανική	Ελληνική	Περιοδείες 3 / Α' Περιοδεία 22 Αυγούστου 1777 / Διδαχή / Σχολείο στη συνοικία του Κάστρου, όπου διόρισε διευθυντή το Σ. Χριστοδουλίδη / Ο Κουρτ-πασάς του χάρισε το σκαμνί που ανέβαινε και κήρυξε / Μίλησε εναντίον των Εβραίων για το παζάρι του Σαββάτου.
Μογιαλού	20	100	2	Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / μαρτυρικός θάνατος του Αγίου (24 Αυγούστου 1779, ημέρα Σάββατο)
Κολκόντασι	19	95		Αλβανική	Αλβανική	Περιοδεία / η τελευταία του Διδαχή / σύλληψη του από τους ανθρώπους του Κουρτ-πασά / κτίστηκε μοναστήρι από τον Αλή-πασά το 1814
Αρδενίτσα +	5	25	16	Αλβανική	Ελληνική	Στο μοναστήρι της Αρδενίτσας έκλεισαν οι άνθρωποι του Κουρτ-πασά τους συνοδούς του Πατροκοσμά μετά τη σύλληψη και το μαρτύριο του Αγίου..
Ο Πατροκοσμάς περιόδευσε σε όλα τα χωριά και τους συνοικισμούς της περιφέρειας Μπερατίου ιδρύοντας Σχολεία και κάνοντας μεγάλο αγώνα για την καθιέρωση της Ελληνικής γλώσσας, αφού ολοκλήρη η περιοχή του Μπερατίου μιλούσε την Αλβανική γλώσσα.						
361 χωριά και συνοικισμοί της διοικήσεως Μπερατίου	Χριστ. οικογ. 3095	Έλλ. Χριστ. 15475	Τούρ. οικογ. 8780	Γλώσσα Αλβανική	Τοπωνύμια: Αλβανικά 245 Σλαβικά 6 Ελληνικά 50	Ο Πατροκοσμάς έφθασε στην περιοχή στις 20 Αυγούστου 1777, ημέρα Τρίτη και δίδαξε 3 μέρες. (Υπάρχουν 3 Σημειώματα). Ήρθε πάλι στην Τοπαρχία του Κουρτ-πασά στα 1778 και 1779, όπου στο Κολικόντασι έκανε την τελευταία του διδαχή & μαρτύρησε (24 Αυγ. 1779)
Στην επαρχία Δυρραχίου ο Πατροκοσμάς πήγε το Φθινόπωρο του 1777. Δίδαξε, επέβαλε την Ελληνική γλώσσα, ίδρυσε Σχολείο στην πόλη του Δυρραχίου. Περιόδευσε στην επαρχία και επισκεύτηκε τις πόλεις Κρόδια, Κυβάρια, Ελμπασάν, Στρούγγα.						

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Περιοχές του Β. Ελληνισμού ελληνόφωνες, που αντιμετώπιζαν προβλήματα και ενισχύθηκαν από τον Πατροκοσμά

Διοίκηση Άρτας (1)	Περιοχή	Χριστιανικές Οικογένειες	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκικές οικογένειες	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε ή ίδρυσε σχολεία ή έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς.
Άρτα	Κάμπου Άρτας	710	3550	240 & 160 οικ Εβραϊκ.	Ελληνική	Περιοδείες (Φεβρουάριος & Δεκέμβριος 1777) / Διδαχή (11-1-78) / 14.000 λαός τον παρακολούθησε / Θέμα του, να μη γίνεται το παζάρι την Κυριακή / εκδίωξη του Πατροκοσμά από Εβραίους "που πλήρωσαν τον κατή"
Χαλκιάδες	πέρα του Αράχθου	14	70		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή για την αργία της Κυριακής / 10.000 ακροατές κατά την "ενούμηση" / θαύμα
Νιοχώρι		65	325		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Πέτα	Αριστερά του ποταμού της Άρτας	90	450		Ελληνική	Περιοδείες / Διδαχή (Φεβρουάριος & Δεκέμβριος 1777) / "Ενούμηση" σε Ευαγγέλιο της Εκκλησίας του χωριού για το πέραςμα του Πατροκοσμά (11-1-78)
Νιοχωράκι		27	135		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Συλλάδες	Βρύσεως	18	90		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κομπότι		75	375		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κρασιά	Λάκκας, δεξιά του Λούρου π.	48	240		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Λέλοβα		73	365		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ποδογόρα		68	340		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Παππαδάταις		47	235		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Επιστολή
Νάσσαρη		18	90		Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Ρωγοί ή Μετόχι του Προφ. Ηλία		9	45		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ραγαίοι	Μεταξύ Άρτας & Λούρου	15	75		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μελισσουργοί	Τσουμέρκα	82	410		Ελληνική	Περιοδεία (1779) / Έμεινε 3 μέρες / Διδαχή στον Αγ. Νικόλαιο / Προφητεία / Υπάρχουν τα τοπωνύμια "στο Σταυρό (του) λάλησε(ε)" & "Σταυρός", όπου έστησε μεγάλους ξύλινους σταυρούς / Το "ρασονέρι", απόλυμα από τα ρούχα του, χρησιμοποίησαν για υγιισμό

Θεοδωριανά		29	145		Ελληνική	Περιοδείες (καλοκαίρι 1777 και 1779) / Διδαχή στην αυλή της παλιάς Εκκλησίας / Σχολείο / Του χάρισαν 2 πρόβατα, που τα δώρισε στην εκκλησία για να πληρώσουν το δάσκαλο του σχολείου
Ρουψίστα		19	95		Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Μύαρη		21	105		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Βουργαρέλι		55	275		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ράμνια		10	50		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ρωμανού		4	20		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κουκουλίστα		24	120		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κοσοβίστα		12	60		Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Γκορίτζανα		43	215		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Τσοβίστα	Δεξιά Ινάχου	19	95		Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή / Προφητεία
Ραψίστα		42	210		Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Βροντόν		14	70		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Πράμαντα		144	720		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Βούλιανα		19	95		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Νίσσιστα	πέρα του Αράχθου					Περιοδεία / Διδαχή
Πεστιανά	"	29	145		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Λιμίτζικον	Ραδοβίσιδι, δεξιά Άσπρου	14	70		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή

Η Διοίκηση Αρτας υπαγόταν στο Τμήμα Ιωαννίνων και αποτελούνταν από 116 χωριά και συνοικισμούς που μιλούσαν την Ελληνική γλώσσα. Στον πίνακα αναφέρουμε τα μέρη στα οποία πήγε ο Πατροκοσμάς, δίδαξε, προφήτεψε, έστησε σταυρούς, και αναφέρονται σε διάφορες πηγές. Ν. Παπακόστας, Ηπειρωτικά, Α' τόμος, Αθμμνικά, Αθήναι 1967, σ. 539-543.

Περιοχή Διοίκηση Κουρέντων (2)	Περιοχή	Χριστιανικές Οικογένειες	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκικές οικογένειες	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε ή ίδρυσε σχολεία ή έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς.
Ιωάννινα (και 342 οικ. Εβραίων)		2400	12.000	850	Ελληνική	Περιοδείες (1774 & 1779) / Διδαχή / "ενθύμηση" σε Ευαγγέλιο του Αγ. Νικολάου Κοπάνων / μιλάει για την αργία της Κυριακής και μετιθέτει τα παζάρια των Εβραίων στο Σάββατο / η τελευταία διδαχή του Πατροκοσμά στην Περίβλεπτο
Νήσος Ιωαννίνων		80	400		Ελληνική	
Περίβλεπτος	Αριστερά του Καλαμά	11	55		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / τελευταία διδαχή του Αγίου στην Περίβλεπτο στις 4-8-79

Πέραμα		28	140		Ελληνική	Περιοδεία / οι κάτοικοι δε φάνηκαν πρόθυμοι να ακούσουν τη διδαχή του Αγίου
Δολιανά		61	305		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Νεγράδες		17	85		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ζιγόριανη		48	140		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Βατατάδες		8	40		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / βρέθηκε "Μαρτύριον του Αγ. Κοσμά" γραμμένο από τον μαθητή του παπά Γιάννη Λάμπρου
Ζιτζα		130	650		Ελληνική	Περιοδείες (1776, 1778 & 1779) / Διδαχή / Σχολείο "Δασκαλειό" / λαϊκός αγιογράφος φιλοτέχνησε την εικόνα του Πατροκοσμά στη θέση Λούτσα μετά το κήρυγμα / Εκποίηση των χρυσαφικών των γυναικών
Ροδοτόπι		38	180		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Άνω Λαψίστα		12	60		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κάτω Λαψίστα		10	50		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Τσαρκοβίστα	Δεξ. Καλαμά	21	105		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Ζελίστα		63	315		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Κουκουλιόι		50	250		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Πογδόριανη		17	85		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Σταυράκι	Αρσ. Καλαμά	8	40		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ζέλοβα		23	115		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Πόγδορα		11	55		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ψίνα		34	170		Ελληνική	Περιοδεία (1774 ή 1778-9) / Διδαχή / Επιστολή του Αγίου, που αμφισβητείται και είναι μάλλον η επιστολή προς τους κατοίκους της Μουζίνας / δίδαξε ο Πατροκοσμάς το μπόλιασμα των δένδρων στους χωρικούς
Χοίνικα		30	150		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κούρεντα		27	135		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Τσέργιανη (Σερμινή)		11	55		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή

Η περιοχή των Κουρέντων είχε 82 χωριά & συνοικισμούς, και όλοι οι κάτοικοι μιλούσαν την Ελληνική γλώσσα. Τα Κούρεντα, κατά τον Λαμπρίδη, είχαν "κατοίκους πάντας χριστιανούς". Ο Πατροκοσμάς στην περιοχή αυτή σύστησε σχολεία, έστησε Σταυρούς, προφήτησε, νοουθέτησε, σταμάτησε τους εξισλαμισμούς. Πηγές: Ι. Λαμπρίδης, Ηπειρωτικά Μελετήματα, Κουρεντιανά και Τσαρκοβιστιανά, τόμος 3, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Βλαστού Βαρβάρρηγου 1888, σελ. 18 - 19.

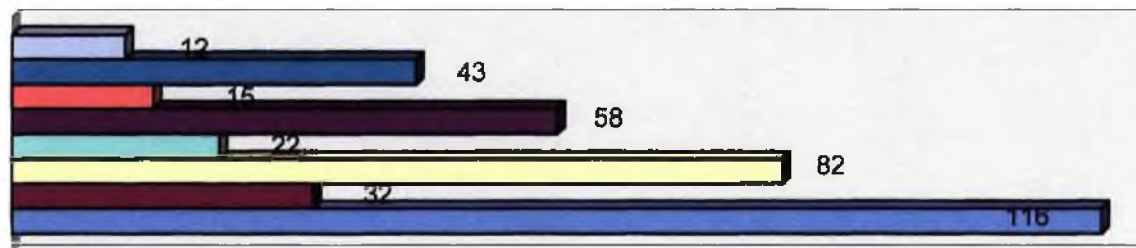
Διοίκηση Περιοχή Μαλακασίου (3)	Περιοχή	Χριστιανικές Οικογένειες	Έλληνες Χριστιανοί	Τουρκικές οικογένειες	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε ή ίδρυσε σχολεία ή έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς.
Κατσικά	Δεξ. Ινάχου	23	115		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Ραγίστα		19	95		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή / Ο Πατροκοσμάς διανυκτερεύει & διδάσκει στα Γιάννενα
Φράστανα		6	30		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Μουζοκιοί (Μουζακαιοί)		12	60		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Λοζέτζι Κατσανοχώρια		104	520		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Λεσιανά (Αλεξιανά)		9	45		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Κορύτιανη		22	110		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Καλέντζι		63	315		Σλαβική	Περιοδεία / Διδαχή
Άγναντα	Αρισ. Ινάχου	78	380		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Συρράκο		148	740		Ελληνική	Περιοδεία (1777) / Διδαχή / Οι γυναίκες έδιναν τα χρυσαφικά τους για την ίδρυση Σχολείων
Καλαρρύται		128	640		Ελληνική	Περιοδεία (1777) / Διδαχή / Έρανος και "εκποίηση παντός περιττού" / Σχολείο
Κράφι		51	255		Αλβανική	Περιοδεία / Διδαχή
Χρυσοβίτζα	Δεξ. Ινάχου	40	200		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή
Χουλιάρδες	Αρισ. Ινάχου	31	155		Ελληνική	Περιοδεία / Διδαχή

Όλη η περιοχή του Μαλακασίου, 58 χωριά και συνοικισμοί, μιλούσε την Ελληνική γλώσσα. Δεν υπήρχε κανένας Τούρκος, ενώ οι χριστιανικές οικογένειες ήταν 1383, περίπου 6.915 Έλληνες Χριστιανοί. Από τα τοπωνύμια της περιοχής 4 ήταν Αλβανικά, 5 Σλαβικά, 1 Τουρκικό και τα 48 Ελληνικά. Ο Πατροκοσμάς περιόδευσε την περιοχή πολλές φορές διδάσκοντας, νοσηλεύοντας και ιδρύοντας σχολεία.

Διοίκηση Πωγωνιανής (4)	Χριστ. Ελληνικές οικογένειες	Χριστιανοί κάτοικοι	Τούρκοι	Γλωσσική προέλευση τοπικών ονομάτων	Χωριά, που επισκέφτηκε ή ίδρυσε σχολεία ή έστειλε επιστολές ή προφήτεψε ο Πατροκοσμάς.
Κακόλακον	20	100		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Κρυονέρι	10	50		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Βήσσανη	195	975		Ελληνική	Περιοδεία / Μεγάλη υποδοχή στον Πατροκοσμά Τούρκοι και Ρωμιοί / Σχολείο (το πρώτο στην πόλη)
Φρασιανά	30	150		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Κακοπιούς	20	100		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Καστάνιανη	55	275		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Δελβινάκι	120	600		Ελληνική	Οι κάτοικοι δεν τον υποδέχτηκαν καλά
Βοστίνα	45	225	100	Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Δρυμάδες	45	225		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Πολιτζανη	90	450		Ελληνική	Περιοδεία / Δίδαχη
Σέλτζκα	50	250		Αλβανική	Περιοδεία / Δίδαχη
Τσαραπλανά (Βασιλικό)	123	615		Ελληνική	Περιοδεία / Ενθουσιώδης υποδοχή των κατοίκων / Παρέμεινε 6 μέρες / Δίδαχη στο γήπεδο του Αγίου Νικολάου / Προσηπεία για την απελευθέρωση

Ο Πατροκοσμάς περιόδευσε ολόκληρη την περιοχή της Πωγωνιανής (43 χωριά και συνοικισμοί), πολλές φορές διδάσκοντας, νοουθετώντας και ιδρύοντας Σχολεία. Μπήκε και δίδαξε στα περισσότερα χωριά. Προβλήματα της περιοχής ήταν η αμάθεια και οι εξισλαμισμοί. Το "1760 εβελουσιώς ησπάστηκαν τον Ισλαμισμόν εντός μιας ημέρας τα 36 χριστιανικά χωριά της". Ολόκληρη η περιοχή μιλούσε την Ελληνική γλώσσα. Μόνο το Μεντζητιέ (σήμερα Κεφαλόβρυσο) μιλούσε Βλαχικά. Από τα τοπωνύμια, 9 ήταν Αλβανικά, 4 Σλαβικά και 30 Ελληνικά. Οι Χριστιανικές οικ. ήταν 1955, περίπου 8800 άτομα, ενώ Τούρκοι υπήρχαν μόνο 100, κατά τον Αραβαντινού στις αρχές του 19ου αι. Πηγές: Φ. Οικονόμου, Η εν Ηπείρω Εκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής & Κονίτσης, Αθίν. 1971.

Περιοδείες του Πατροκοσμά στις ελληνόφωνες περιοχές της Ηπείρου

- Περιοδείες Πατροκοσμά στα 12 χωριά του Πωγωνίου
- Περιοχή Πωγωνιανής 43 χωριά
- Περιοδείες Πατροκοσμά στα 15 χωριά του Μολακασίου
- Περιοχή Μολακασίου 58 χωριά
- Περιοδείες Πατροκοσμά στα 22 χωριά των Κουρέντων
- Περιοχή Κουρέντων 82 χωριά
- Περιοδείες Πατροκοσμά στα 32 χωριά της Άρτας
- Περιοχή Άρτας 116 χωριά

ΠΙΝΑΚΑΣ 5**Νησιά του Αιγαίου & του Ιονίου, που περιόδευσε ο Πατροκοσμάς**

Με την έγκριση του Πατριάρχη Σαμουήλ & την άδεια του προϊσταμένου του, της μονής Φιλοθέου στο Άγιο Όρος, ο Πατροκοσμάς άρχισε τη δεύτερη ή τρίτη περιόδειά του. Μερικά από τα νησιά του Αιγαίου τον δέχτηκαν, τα πρώτα χρόνια των περιοδειών του, στα 1763 & αργότερα στα 1775. Οτι ο Άγιος πήγε στη Ρόδο, στη Λήμνο, στην Αστυπάλαια & ίσως στην Κρήτη δεν είναι αληθινό. Πρόκειται για το Χίο Κοσμά, που μαρτύρησε και αυτός το 1770, και ήταν δάσκαλος & ιεροκήρυκας. Η μεγαλύτερη δράση του ήταν στα Βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου, όπου πήγε στα Ιόνια νησιά κατά τα έτη 1770, 1773, 1778, 1777.

Νησιά Αιγαίου	
Σκόπελος	Περιοδεία & Διδαχή (1763) / σώζεται προσωπογραφία του στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου
"Δουκάνησα"	Ήταν οι Κυκλάδες και όχι τα Δωδεκάνησα (αρχές 1775)
Πάρος	Περιοδεία / Διδαχή
Νάξος	Περιοδεία (1775) / Διδαχή / συναντήθηκε για τελευταία φορά με τον αδελφό του Χρυσανθο
Μύκονος	Περιοδεία / Διδαχή
Σέριφος	Περιοδεία / Διδαχή
Μήλος	Περιοδεία / Διδαχή
Νησιά Ιονίου	
Κεφαλληνία	Περιοδείες (1770 ή 1773, 1776, 13 Ιουν. 1777) / Στην Ι.Μ. Περαιτάτων (Μηλαπιδιάς) σώζονται 2 Επιστολές του Αγίου (στον Τοποτηρητή Κλαδά & σε Τούρκο Διοικητή / διόρθωση των κατοίκων / ο σύγχρονος του Αγίου, ιστορικός Λοβέρδος, γράφει για τη δράση του.
Αργοντόλι	Περιοδεία / Διδαχή / Στον Ι. Ναό της Μεταμορφώσεως εφυλάσσετο ο σταυρός του Αγίου μέχρι τους σεισμούς του 1953
Ληξούρι	Περιοδεία / Διδαχή / Προρρήσεις
Θηνιά	Περιοδεία / Διδαχή
Φαρακλάτα	Σώζεται ξύλινος σταυρός του Αγίου στον Ι. Ναό Αγίου Δημητρίου - Ευαγγελιστρίας
Λειβαθιά	Περιοδεία / Διδαχή
Ίλερα	Περιοδεία / Διδαχή
Χανδάτα	Περιοδεία / Διδαχή
Κερίσια	Περιοδεία / Διδαχή
Πυργί	Περιοδεία / Διδαχή

Δελινάτα	Περιοδεία / Διδαχή
Κάστρο	Περιοδεία / Διδαχή
Κορώνη	Περιοδεία / Διδαχή
Πλαγιά	Περιοδεία / Διδαχή
Μοναστήρια Αγριλιών & Θειμάτων	Περιοδεία / Διδαχή
Λευκάδα	Περιοδεία (Μάιος 1777) / Διδαχή / Αγία Μαύρα
Ζάκυνθος	Ήρθε στο νησί τον Ιούλιο του 1777, συνοδευόμενος με 10 καίκια ευλαβών Κεφαλλωνιτών / αντιστάθηκαν ο Μητροπολίτης Κουτούβαλης και το αρχοντολόι του νησιού / Διδαχή / στράφηκε εναντίον των Εβραίων & της αριστοκρατίας του νησιού
Κέρκυρα	13 Ιουλίου 1777 έφθασε στην Κέρκυρα / προσπάθησαν οι αρχές να τον εμποδίσουν / τον άφησαν να κάνει μία μόνο ομιλία / γράφει για την απόβαση του Πατροκοσμά στο νησί ο σύγχρονός του Κερκυραίος χρονικογράφος Νικόλαος Αρλιώτης.
Ζάκυνθος	Ήρθε στο νησί τον Ιούλιο του 1777, συνοδευόμενος με 10 καίκια ευλαβών Κεφαλλωνιτών / αντιστάθηκαν ο Μητροπολίτης Κουτούβαλης και το αρχοντολόι του νησιού / Διδαχή / στράφηκε εναντίον των Εβραίων & της αριστοκρατίας του νησιού

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Περιοχές του Ελληνισμού, που περιόδευσε ο Πατροκοσμάς

Ο Πατροκοσμάς, παίρνοντας την άδεια από τον Πατριάρχη στην Πόλη, ξεκίνησε τις περιοδείες του από τη Θράκη & την Μακεδονία. Πέρασε από το Άγιο Όρος & τη Χαλκιδική (1763), και κατευθύνθηκε στη Δυτική Μακεδονία (1767, 1775, 1778), ιδρύοντας Σχολεία & προσκυνητάρια, συσταίνοντας την ομιλία της Ελληνικής γλώσσας & την κατάργηση της Βλαχικής. Κατέβηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα του & περιόδευσε την Αιτωλοακαρνανία διδάσκοντας & ιδρύοντας Σχολεία (1760 - 1761, 1767, 1768, 1770 - 1771). Το πέρασμά του από τη Θεσσαλία (1765, 1766, 1767, 1774, 1777, 1778) άφησε σταυρούς & προσκυνητάρια.

Θεσσαλία				
Επαρχία	Χριστιανοί κάτοικοι	Οθωμανοί		Πόλεις, χωριά, συνοικισμοί, που περιόδευσε, ίδρυσε σχολεία, προφήτεψε, επέβαλε την Ελληνική γλώσσα, ο Πατροκοσμάς.
Λαρίσης με την περιοχή του Ολύμπου	30.000	19.000	Στη Λάρισα στα 1777 φανατικοί Τούρκοι αναφέρονται ως απόγονοι Ελλήνων εξομοτιών	Πήγε στη Λάρισα (1765), όπου δεν έγινε δεκτός / Στον Όλυμπο δίδαξε και νουθέτησε τους κλεφταρματολούς / Κήρυξε & έστησε σταυρούς στα χωριά του Ολύμπου
Τυρνάβου	8.000	2.000		Περιοδεία / Διδαχή / Έστησε σταυρούς
Καρδίτζης & Αγράφων	13.000	3.000		Περιοδεία και Διδαχή στην Καρδίτσα / Στα χωριά των Αγράφων έστησε σταυρούς & προσκυνητάρια
				Περιοδεία & Διδαχή στα χωριά των Αγράφων / έστησε σταυρούς & προσκυνητάρια
				Διδάσκει & προφητεύει στα χωριά: Χρύσου, Μύρση, Μάμαθο (ελέγχει τους γονείς και τους συμβουλεύει για τα παιδιά)
				Στο Μοναστηράκι και στη Ζελανίτσα θαυματουργεί / Στην Πετρίλια δεν τον δέχτηκαν / Στο Κοπλέσι ήταν ανάρμοστη η συμπεριφορά των βωσκών
Αγιάς	18.000	2.000		Περιοδεία & Διδαχή (1765) στην Αγιά, Ρετζάνη, Κουκουράβα / Υπάρχει χειρόγραφο "σημείωμα" για το πέρασμά του / Προφητείες
				Περιοδεία στα χωριά του Κισσάβου (έστησε σταυρούς) / Στηρίζει τους κατοίκους στην Ορθοδοξία
Βάλου & Μαγνησίας	42.000	2.000		Περιοδεία & Διδαχή (1765) στα χωριά Τρίκερι, Προμήρι, Μηλιαίς, Ρετζάνη, Άγιο Λαυρέντιο, Πορί, Ζαγορά, Μακρυνίτσα (πολεμά την πολυτέλεια των γυναικών)
Βελεστίνου ή Φερρών	7.000	1.000		Περιοδεία (1766) & Διδαχή στην περιοχή / Έστησε σταυρούς
Φαρσάλων & Δομοκού	27.000	5.000		Περιοδεία & Διδαχή στα χωριά της περιοχής

Τρικάλων, όπου ανήκουν η Καλαμπάκα, το Γαρδίκιον, η χώρα του Ασπροποτάμου & μέρος των Χασσίων	42.000	3.000	Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεύει στα Τρίκαλα (1766 & 1774) / Διδαχή στην περιοχή / Έστησε σταυρούς
			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Στην Καλαμπάκα περιοδεύει & διδάσκει το 1774 / Υπάρχει "ενθύμηση" για την περιοδεία / Η Διδαχή της Καλαμπάκας σώζεται σε χειρόγραφο του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης
			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεύει & διδαχή στο Γαρδίκι & στα χωριά των Χασίων
			Ιδιαίτερα στα χωριά του Ασπροποτάμου επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Χωριά Ασπροποτάμου: Περιοδεύει (1765, Φεβρ.1777 & Φεβρ.1778) / "Ενθύμηση" σε Ανθολόγιο του 1767 ότι πέρασε από τα χωριά Αραμίζι, Κουτσιάντα, Βήσινα, Ριάχοβο, Ζιούλη, Τύρνα, Βετερνίκο στις 23-2-1777 και διδάξε
			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Ίδρύει Σχολεία κοινά στα χωριά Πύρρα, Δέση, Περτούλι, Τύρνα, Βετερνίκο, Μεσοχώρι / στα χωριά Μουτσιάρα, Τζούρτζια, Βανακούλια, Τυφλοσέλι, Κιμνάι, Καλογριανή απαγορεύει τη Βλαχική & επιβάλλει την Ελληνική γλώσσα
			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεύει & διδάσκει στα χωριά, Κρανιά (υπάρχει υποκάμισο του Πατροκοσμά) / στα Περτούλι, Κλεινοβόι & Μυρόκοβο προφητεύει /στο Τυφλοσέλι στήνει Σταυρό
Δεμενίκου	9.000			Περιοδεία / Διδαχή
Κατερίνης	18.000	1.000		Περιοδεία / Διδαχή
Ελασσώνος, όπου ανήκουν & η Ραψάνη & το μεγαλύτερο μέρος των Χασσίων	59.000	3.000		Περιοδεία (1767) στην Ελασσόνα / Διδαχή / Έστησε σταυρούς
				Περιοδεύει & διδάξε στα χωριά των Χασσίων, μεταξύ των οποίων η Ανάληψη και Τσαρίτσανη
	283.000 Έλληνες Χριστιαν	42.000 Οθωμανοί		

Μακεδονία				
Πόλεις & περιοχές, που περιόδευσε ο Πατροκοσμάς			Προβλήματα & δυσκολίες περιοχών & κατοίκων	
Περνάει από τη Θράκη				Περιοδεία / Διδαχή
Καβάλα	3000 Βλαχίται			Περιοδεία / Διδαχή
Άγιο Όρος				Περιοδεία / Διδαχή στις Μονές & Σκήτες του Άθωνα / Περισυλλογή & πνευματικό ανεφοδιασμό
Χωριά Χαλκιδικής				Περιοδεία / Διδαχή
Θεσσαλονίκη	18 αι. 40000 - 60000 κάτοικ			Περιοδεία / Διδαχή
Βέρροια	8000 Βλαχίται		Οι κάτοικοι Βλαχόφωνοι ή δίγλωσσοι, με επίσημη γλώσσα την Ελληνική και τη Βλαχική στην ιδιωτική τους ζωή	Περιοδεία (Ιούλιος 1775) / Διδαχή / "Ενθύμηση"
Νάουσα			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή
Βοδενά (Εδεσσα)	12000 Βλαχίται		Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή
Κοζάνη			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή
Καισαριά			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	
Σιάτιστα			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία (Αύγουστος 1775) / Διδαχή στο λόφο του Αι Λιά / Πραφητεία / Τοπωνύμιο Εικονοστάσι
Καστοριά	1500 οικογένειες Χρισ. Οθμ. Εβραίοι		Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδείες (1775 & 1778) / Διδαχή στο νεκροταφείο του Αγίου Ανδρέα / Σχολείο
Κλεισούρα & Βλαχοκλεισούρα	3000 κάτ.		Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έστησε σταυρό / Βοήθησε στην κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας
Βλάτσι			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έστησε σταυρό / Βοήθησε στην κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας
Βλαχολίβαδο			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έστησε σταυρό / Βοήθησε στην κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας
Βόστανη			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έστησε σταυρό / Βοήθησε στην κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας
Λαψίστα	3000 κάτοικοι		Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο / Έστησε σταυρό / Βοήθησε στην κατάργηση της Βλαχικής γλώσσας
Σέλτσα ή Σελίτσα			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία (1775) / Διδαχή / Θαύμα
Φλώρινα			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή

Βιτώλια (Μοναστήρι)			Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδείες (1767 & 1778) / Διδαχή / Προφητεία / Σχολείο
Αχρίδα				Περιοδεία (αρχές 1778) / Διδαχή / Σχολείο
Κορυτσά				Περιοδεία (1775) / Διδαχή / Σχολείο / Πάταξε την πολυτέλεια των γυναικών & καθιέρωσε τη λευκή μαντήλα (μπόλια) αντί τα χρυσά φλουριά που κρεμούσαν στα μαντήλια τους
Μοσχόπολη & όλα τα χωριά της περιοχής			Το 1769 καταστράφηκε η Μοσχόπολη & όλα τα χωριά της Όπαρε από τις Αλβανικές επιδρομές / Εξαθλίωση των κατοίκων / Μετακινήσεις προς άλλες περιοχές	
Σέρβια	12000		Εξομοσίες / Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα	Περιοδεία / Διδαχή
Ανασελίτσα				Περιοδεία (1775) / Διδαχή / Σχολείο
Χωριά Βαλαάδων			Εξομοσίες / Επικρατεί η Βλαχική γλώσσα, αλλά μιλούν και την Ελληνική / Έχουν ελληνικά έθιμα	
Αιτωλία & Ακαρνανία				
Ι. Μονή Προυσού				Κήρυξε στην αυλή της μονής
Μεγαδένδρο				Ο τόπος που γεννήθηκε έγινε το ορμητήριό του για τη γύρω περιοχή
Πετροχώρι				Περιοδείες / Διδαχή
Ι. Μονή Προδρόμου Δερβέκιστας				Διδαχή
Ι. Μονή Μυρτιάς				Διδαχή "υναβάς εις δρυν εις την αυλήν της Μονής"
Βραχώρι (Αγρίνιο)			Τα δύο τζαμιά του Ζαπαντιού & οι ισχυροί Τούρκοι της πόλης φόβιζαν τους χριστιανούς	Περιοδεία / Διδαχή / Σχολείο
Ντέμη (Καινούργιο)			Έλληνας εξωμότης ο γαιοκτήμο- νας Δέμο (Δαίμονα) τον αποκαλού σαν οι χριστιανοί	
Μουσταφούλι (Παναϊτώλιο)			Έλληνας εξωμότης ο γαιοκτήμο -νας Μουσταφάς, Μουσταφούλη τον αποκαλούσαν οι χριστιανοί ειρωνικά / Φόβος αλλαξοπιστίας	
Αιτωλικό				Περιοδεία / Διδαχή
Νεοχώριο				
Μαγούλα				Περιοδεία / Συγκέντρωση όλων των γύρω συνοικισμών / Διδαχή
Κατοχή				Έφτασε ως το ποτάμι, τον Αχελώο, αλλά στο χωριό δεν μπήκε, όταν αντίκρισε το τούρκικο τζαμί και αφού οι κάτοικοι δεν έδειξαν προθυμία να τον ακούσουν

Μεσολόγγι				Περιοδεία / Διδαχή
Ναύπακτος				Περιοδείες (1760-1761 & 1770) / Διδαχή
Γαλαξειδί				Περιοδεία (13 Οκτωβρίου 1771) / Διδαχή
Χωριά Μακρυνείας			Οι γαιοκτήμονες Μπαρλαίοι του επιτέθηκαν, γιατί καθυστερούσαν οι κολλήγοι την εργασία τους, ακούγοντας τη διδαχή του Πατροκοσμά	
Σαμάρι			Τουρκοχώρι, πολλοί Έλληνες δούλευαν στα χωράφια των Τούρκων / Φόβος αλλαξοπιστίας	
Χασάν Αγά			Έλληνας εξωμότης ο Χασάν Αγά, που είχε τσιφλίκι ολόκληρο το χωριό & τυρανούσε τους χριστιανούς που τον δούλευαν	
Καψορράχη				Περιοδεία / Διδαχή
Χωριά Ξάλτου				
Λουτρό				
Αμβρακία				Περιοδεία (1767) / Διδαχή (κήρυξε ανεβυσμίνους σε μια πέτρα)
Χωριά Ξηρομέρου				
Τρύφου				Περιοδεία / Διδαχή / Προσευχήθηκε στο Ναό του Αγίου Βάρβαρου
Μοναστηράκι				Περιοδεία / Διδαχή στην τοποθεσία Λότζα & Μεσοβούνι, ανάμεσα στο Μοναστηράκι και τη Βόνιτσα/ Ο λήσταρχος Πάνος Κούλιας και οι σύντροφοί του άλλαξαν ζωή
Βόνιτσα				Περιοδεία (21 Ιουλίου 1768) / Διδαχή / Ελέγχει τους κατοίκους για την πολυτέλεια / Τοπωνύμιο Σταυρός στη θέση που ύψωσε το σταυρό και κήρυξε
Πλαγιά				Περιοδεία / Διδαχή
Πάλαιρο (Ζαβέρδα)				Περιοδεία / Διδαχή
Ι. Μονή Ρόμβου				Περιοχή / Διδαχή
Ζάβιτσα (Αρχοντοχώρι)				Περιοδεία / Διδαχή στην αυλή της Ζωοδόχου Πηγής . Σχολείο στο Ναό του Αγίου Αθανασίου
Δραγαμέστο				Περιοδεία / Διδαχή για την αγάπη
Κομποτή				Περιοδεία / Διδαχή
Μαχαλάς				Περιοδεία / Διδαχή στο Ναό των Αγίων Τρύφωνος & Ιωάννου Θεολόγου, όπου συγκεντρώθηκαν οι χριστιανοί των συνοικισμών Μιχαλά, Γαζί, Γαρδί, Αγγίνου
Κατούνα				Περιοδεία / Διδαχή
Παλαιά Κατούνα				Περιοδεία / Οι κάτοικοι δεν τον άκουσαν / Προφητεία

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΚΥΡΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Βιογραφία, Διδαχές και Επιστολές Αγίου Κοσμά Αιτωλού

1. **Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου και ιεροκήρυκος Κοσμά του ιερομάρτυρος κηρυχθείσαι κατά το 1777 μετά της ακολουθίας και του βίου αυτού.** Εκδίδεται επιμελεία Γεωργίου Αποστολιά, εν Πύργω (τυπογραφείον ο “Φώσκολος” Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω) 1897.
2. ΜΕΝΟΥΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, **Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)**, εκδ. “Τήνος”, Αθήνα 1979.
3. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΪΤΟΥ, **Νέον Μαρτυρολόγιον**, εκδ. οίκος “Αστήρ” Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1961.
4. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΪΤΟΥ, **Συναξαριστής Νεομαρτύρων**, εκδ. “Ορθόδοξος Κυψέλη”, έκδοση Γ΄, Θεσσαλονίκη 1996.
5. **Του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Διδασκάλου και Ιεροκήρυκος Κοσμά του Αιτωλού του ιερομονάχου και ισαποστόλου, αι σωζόμεναι πέντε διδαχαί, κηρυχθείσαι υπό του ιδίου κατά το 1777 έτος (εκ της χειρογράφου βιβλιοθήκης ιερομονάχου Ευθυμίου Αγιορείτου του Κρητός), περιοδικό “Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη”, εκδ. οίκος Σωτ. Σχοινά εν Βόλω 1949 - 1951, έτος ιδ΄, ιε΄, ιστ΄.**
6. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Οικονόμου, Αντιπροσώπου της Α. Σ. του Γέροντος Αγίου Εφέσου, **Παλαιά χειρόγραφα**, “Μικρασιατικόν Ημερολόγιον” του έτους 1914, τυπογραφείον Μικρασιατικό Ελένης Σβορώνου, τόμος όγδοος, εν Σάμω 1914, σελ. 211 - 213.
7. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ ΣΑΠΦΕΪΡΙΟΥ, **Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού**, επανέκδοση Πανεκδοτική Αγρινίου, Αγρίνιο 1996.

2. ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΑ ΤΟΝ ΑΙΤΩΛΟ

1. ΑΛΠΕΝΤΖΟΥ ΓΑΒΡΙΗΛ, **Χριστός και Πατρίδα, το έργο και ο μαρτυρικός θάνατος Κοσμά του Αιτωλού**, θεατρικό έργο, “Χαρτοτυπογραφικά τέχνα”, Αγρίνιο 1964.
2. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, **Στον Μεγάλο Ιεραπόστολο**, ευλαβές, αφιέρωμα 1779 - 1979, εκδ. Αδελφότητα “Ο Σταυρός”, Αθήνα 1979.
3. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, **Ο Πατροκοσμάς, Έργο του και κρίσεις**, εκδ. Κέντρου Λαογραφικών και Ιστορικών Επιστημών “Ο Ευγένιος Γιαννούλης και ο Κοσμάς ο Αιτωλός”, “Παναιτωλία”, έκδ. Α΄, Αγρίνιο 1980.
4. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Αρχιμανδρίτου **Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός**, εκδ. “Ορθόδοξος Τύπος”, έκδοση Η΄, Αθήνα 1993.
5. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, **Κοσμάς Αιτωλός ο Έλλην Ιεραπόστολος**, εκδ. “Πανελλήνιος Ορθόδοξος Ένωσις” (Π.Ο.Ε.), Αθήνα 1961.
6. ΓΚΙΟΛΙΑ ΜΑΡΚΟΥ, **Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του**, εκδ. “Τυμφορητός”, Αθήνα 1972.
7. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ ΤΡΥΦΩΝΟΣ, **Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος, 1714 - 1779, Βίος και έργα αυτού. Ιστορική και κριτική μελέτη**, τυπογραφείο “Θεσσαλίας”, β΄ έκδ. Βόλος 1912.

8. ΖΟΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ, **Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός περί παιδείας**, Άμφισσα 1990.
9. ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ, **Εικονογραφημένος ημεροδείκτης αφιερωμένος εις τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό**, έτος 1967.
10. ΚΑΝΤΙΩΤΗ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, Μητροπολίτου Φλώρινας, **Κοσμάς ο Αιτωλός**, εκδ. Αδελφότητα "Ο Σταυρός", έκδοση ΙΗ', Αθήνα 1995.
11. ΚΑΤΑΦΥΓΙΩΤΗ ΛΑΜΠΡΟΥ, **Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο πάτερ Κοσμάς**, Καρδίτσα 1940.
12. ΚΡΑΨΙΤΗ ΒΑΣΙΛΗ, **Θεσπρωτικά, (Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στη Θεσπρωτία)**, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1972.
13. ΚΩΝΣΤΑ Σ. Κ. **Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Βορείου Ηπείρου**, Ιωάννινα 1959, (Ανάτυπο από την "Ηπειρωτική Εστία", έτος Η', τεύχ. 84 - 85, Απρίλιος - Μάιος 1959).
14. ΚΩΝΣΤΑ Σ. Κ. **Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός**, Εκκλησιαστικές Εκδόσεις Εθνικής Εκατοπεντηκονταετηρίδος, Αθήνα 1973.
15. ΜΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΚΩΣΤΑ Δ. **Κοσμάς ο Αιτωλός, Θρησκευτική - ιδεοπολιτική και κοινωνική θεώρηση των ιδεών και του έργου του**, Πανεκδοτική Αγρινίου 1994.
16. ΜΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΚΩΣΤΑ Δ. **Το Απόκουρο (Διδάσκαλοι του Γένους - Ιστορία - Μνημεία - Λαογραφία)**, Αθήνα 1979.
17. ΜΑΚΡΥΚΩΣΤΑ ΚΩΝ/ΝΤΙΝΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός, Ο όρθρος του Ευαγγελισμού της λευτεριάς**, Αθήνα 1977.
18. **ΜΗΝΑΙΟΝ Αυγούστου**, που περιέχει την ακολουθία του Αγίου Κοσμά και ανατυπώθηκε στην Κων/πολη το 1843.
19. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΦΑΝΗ, **Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Εθναπόστολος**, εκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968.
20. ΜΕΝΟΥΝΟΥ ΙΩΑΝΝΗ, **Ο Πάτερ Κοσμάς**, Διηγηματική Βιογραφία, εκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1969.
21. ΜΕΝΟΥΝΟΥ ΙΩΑΝΝΗ, **Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)**, εκδ. "Τήνος", Αθήνα 1979.
22. ΜΠΑΛΤΑ ΣΩΤΗΡΗ, **Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Άγιος ο επαναστάτης (1714 - 1779)**, εκδ. "Κύπρος", Αθήνα χχ.
23. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΡΤΕΜΗΣ, **Ο Κοσμάς και οι Βενετοί (1777 - 1779), Τα τελευταία χρόνια της δράσης του και το πρόβλημα των Διδαχών**, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1984.
24. ΞΕΝΗΣ μοναχής, καθηγουμένης, **Ο Διδάχος των σκλάβων, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός**, εκδ. Ι. Μονής "Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος", Πετρούπολις Αττικής, Αθήνα 1989.
25. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΦΩΤΙΟΥ, **Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η ιεραποστολική δράσις αυτού (1714 - 1779)**, Αθήνα 1976.
26. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ, Αρχιμανδρίτου, **Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, Ιερομάρτυρος και Ισαποστόλου**, εκδίδεται υπό Θεοφίλου Σιμποπούλου, Αρχιμανδρίτου, Αθήνα 1953.
27. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ, **Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι**, (ανάτυπον εκ του Β' τόμου του "Νέου Κουβαρά"), Αθήνα 1962.
28. ΠΑΣΙΡΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, **Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού**, εκδ. Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιο 1950.
29. ΠΑΣΧΟΥ Π. **Κοσμάς ο Αιτωλός**, εκδ. "Ακρίτας", Αθήνα 1985.

30. ΠΟΛΙΤΗ ΔΩΡΟΥ, *Οι κοινωνικές ιδέες του Κοσμά του Αιτωλού*, έκδοση της Χριστιανοσοσιαλιστικής Βιβλιοθήκης του οργανισμού Νεοελληνικής αναγέννησης, Αθήνα χχ.
31. ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς, (Η ζωή, το έργο, οι διδαχές και το μαρτύριο του Αγίου Κοσμά)*, εκδ. οίκος "Αστήρ" Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1955.
32. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, *Ο Προφήτης του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. οίκος "Αστήρ" Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1980.
33. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, *Ο Άγιος των σκλάβων (Κοσμάς ο Αιτωλός)*, Μυθιστορηματική βιογραφία, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι. Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε. Αθήνα 1974.
34. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, *Αναλυτική βιβλιογραφία περί Κοσμά του Αιτωλού*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1974.
35. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, *Κοσμάς ο Αιτωλός (ο Άγιος των σκλάβων)*, Βιογραφικό Μυθιστόρημα, "Εκδοτικό τυπογραφείο", Αθήνα χχ.
36. ΣΠΥΡΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός, έργα και ημέρες*, ειδική έκδοση "Ασφαλιστικό Ναι, περιοδικό του ασφαλιστή", Αθήνα 1995.
37. ΣΤΑΦΥΛΑ ΜΙΧΑΛΗ, *Ο Πατροκοσμάς*, δράμα σε τρία μέρη κι' έξη εικόνες, Αθήνα 1962.
38. ΣΥΝΤΗΛΑ ΓΙΑΝΝΗ, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο διαφωτιστής του Γένους, (200 χρόνια από το μαρτυρικό θάνατό του 1714 - 1779)*, ανάτυπο από το περιοδικό "Θεσσαλική Εστία", Αθήνα 1979.
39. ΤΖΟΥΛΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Το "ποθούμενο" στις Διδαχές του Αγιο - Κοσμά*, Θέρμο 1997.
40. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗ ΛΑΖΑΡΟΥ, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός (Ανάμεσα στον Τούρκο και στο Φράγκο)*, εκδ. "Τέρτιος", Κατερίνη 1990.
41. ΦΑΛΤΑΪΤΣ ΚΩΣΤΑ, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, Πανηπειρωτική Ένωση Εφ'εδρών Αξιωματικών και Οπλιτών, τυπ. Δ. Δελή & Ι. Τσιπτή, εν Αθήναις 1929.
42. ΦΑΛΤΑΪΤΣ ΚΩΣΤΑ, *Ένα ηθικό χρέος των Ηπειρωτών, προς λησμονηθέντα εθνομάρτυρα*, εφημερίδα "Βραδυνή", 10 / 5 / 1926.
43. ΧΑΡΙΣΗ ΑΠ. *Κοσμά Αιτωλού Προφητείες*, εκδ. οίκος "Δημοουργία", Αθήνα 1991.
44. ΧΩΡΕΑΝΘΗ ΚΩΣΤΑ, *Σταυρός του Γένους, Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. "Εριφύλη", β' έκδ. Αθήνα 1996.

3. ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) ΘΕΟΛΟΓΙΑ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. ΑΛΕΞΟΥΔΗ Δ. ΑΝΘΙΜΟΥ, *Σύντομος ιστορική περιγραφή της Ιεράς Μητροπόλεως Βελεγράδων και της υπό την πνευματικήν αυτής δικαιοδοσίαν υπαγομένης χώρας*, Κέρκυρα 1868, σελ. 80 - 82.
2. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΝΟΥ, *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας με τους Επισκόπους της και με σύντομη ανασκόπηση της Ιστορίας της Ευρυτανίας, των Μοναστηριών και των Σχολών της*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1960, σελ. 49 - 95.
3. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΝΟΥ, *Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Σχολών των Αγράφων*, 1, Αθήνα 1957.
4. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ του ΜΕΓΑΛΟΥ, *Ομιλίες εις την εξαήμερον*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, ΒΕΠΕΣ 51, Αθήνα 1975, σελ. 185 - 272.

5. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ του ΜΕΓΑΛΟΥ, **Περί του Αγίου Πνεύματος**, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, επιμελητής εκδ. Ηλίας Μουτσούλας, ΒΕΠΕΣ 52, Αθήναι 1975, σελ. 228 - 300.
6. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ του ΜΕΓΑΛΟΥ, **Ομιλίες εις τους Ψαλμούς**, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, ΒΕΠΕΣ 52, Αθήναι 1975, σελ. 11 - 142.
7. ΒΛΑΧΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ, Μητροπολίτη Ναυπάκτου, **Ορθόδοξος και δυτικός τρόπος ζωής (Ανατολικά τόμος Β')**, εκδ. Ι. Μ. Γενεθλίων της Θεοτόκου, Αθήνα 1992, σελ. 61 - 91.
8. ΒΟΒΟΛΙΝΗ ΚΩΝ/ΝΟΥ, **Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953**, πρόλογος της Α. Μ. του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. κ. Σπυρίδωνος, εκδ. Παν. Α. Κλεισιούνης, Αθήναι 1953.
9. ΓΕΔΕΩΝ Ι. Μ. **Πατριαρχικοί πίνακες, Ειδήσεις Ιστορικά, Βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κων/πόλεως από Ανδρέαν τον Πρωτόκλητον μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσ/νίκης, (36 - 1884), εν Κωνσταντινοπόλει 1885 - 1890.**
10. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ του ΘΕΟΛΟΓΟΥ, **Εις το Άγιον Βάπτισμα**, Λόγος Μ', εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, ΒΕΠΕΣ 60, Αθήνα 1980, σελ. 84 - 110.
11. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ του ΘΕΟΛΟΓΟΥ, **Εις την καινήν Κυριακήν**, Λόγος ΜΔ', εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, ΒΕΠΕΣ 60, Αθήνα 1980, σελ. 180 - 185.
12. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, **Περί ψυχής και Αναστάσεως. Μετά της ίδιας αδελφής Μακρίνας διάλογος**, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, ΒΕΠΕΣ 68, Αθήναι 1989, σελ. 319 - 377.
13. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ιερομονάχου, **Ο εκκλησιασμός, εν Εκκλησίαις ευλογείτε τον Θεόν**, Ιερών Κουτλουμουσιακών Κελλίων Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Άγιον Όρος 1991, σελ. 103.
14. ΔΕΣΠΟΤΗ ΚΩΝ/ΝΟΥ, **Οι Άγιοι της Ηπείρου**, Ιωάννινα 1986, σελ. 153 - 163.
15. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, **Περί θείων ονομάτων**, J. P. Migne, Patrologia Graeca, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Α' ελληνική έκδ. Αθήναι 1996, (ανατύπωση της Α' εκδ. εν Παρισίοις 1859), Αθήνα 1988, τόμος 3 (Α), σελ. 976.
16. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, **Περί θείων ονομάτων**, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις Ιγνάτιος Σακαλής, εκδ. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1987, τόμος Β', σελ. 28 και 78.
17. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, **Λόγοι**, J. P. Migne, Patrologia Graeca, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Α' ελληνική έκδ. Αθήναι 1996, (ανατύπωση της Α' εκδ. εν Παρισίοις 1859), τόμος 56, σελ. 547.
18. ΚΟΛΙΤΣΑΡΑ ΙΩΑΝΝΗ, μετάφραση, **Η Παλαιά Διαθήκη**, εκδ. "Ζωή", έκδοση β', Αθήνα 1981.
19. ΚΟΝΙΑ Ε. ΜΙΧΑΗΛ, **Η παραβολή του Σπορέως στην ερμηνευτική και κηρυκτική παράδοσι**, Διατριβή επί διδακτορία, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 180 - 189.
20. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, **Κατηχήσεις**, εκδ. "Έτοιμασία", Ι. Μονής Τιμίου Προδρόμου Καρέα, Αθήνα 1991.
21. ΜΟΛΟΤΤΟΥ ΖΩΤΟΥ, **Λεξικόν των Αγίων Πάντων της Ορθοδόξου Εκκλησίας**, εκ των καταστημάτων Κων/νου Αντωνιάδου, τόμος Β', εν Αθήναις 1907, σελ. 613 - 627.
22. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, **40 Άγιοι της Ηπείρου**, Ιωάννινα 1955, σελ. 61 - 73.
23. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΦΩΤΙΟΥ, **Η εν Ηπείρω Εκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτισης**, Από της πρώτης διαδόσεως του Χριστιανισμού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Αθήναι 1971.
24. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΦΩΤΙΟΥ, **Η Εκκλησία εν Βορείω Ηπείρω**, Από της πρώτης διαδόσεως του Χριστιανισμού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Αθήναι 1969.

25. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΦΩΤΙΟΥ, *Η Εκκλησία εν Θεσπρωτία, Από της πρώτης διαδόσεως του Χριστιανισμού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήναι 1964.
26. ΠΑΛΙΟΥΡΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Το Μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό*, εκδ. Ε. Τζαφέρη Α.Ε. Αθήνα 1997.
27. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Αρχιεπισκόπου Αθηνών, *Η Εκκλησία Κων/πόλεως και η μεγάλη επανάστασις του 1821*, επιμέλεια Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Αθήναι 1950.
28. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Αρχιεπισκόπου Αθηνών, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, Γενική Ιστορική Επισκόπησις, επιμέλεια Γρηγ. Παπαμιχαήλ, έκδοσις "Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος", Αθήναι 1954.
29. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ. *Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, Ιωάννης ο Δαμασκηνός*, Εκδοτική Εστία, Αθήνα 1986, σελ. 335 - 338.
30. ΣΤΑΜΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, *Το Μέγα αξίωμα, ΙΒ' Κατηχήσεις*, Αθήνα 1959.
31. ΣΥΜΕΩΝ, "Συμείων του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα", έκδ. Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβής ανατύπωσις εκ της εν έτει 1886 εκδόσεως), Λόγος 45^{ος}, σελ. 222.
32. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, *Νηπτικοί και Πατέρες των μέσων χρόνων*, Αθήνα 1992.
33. ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ομιλητική*, εκδ. "Σωτήρ", Αθήνα 1976.
34. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Ομιλητική*, εκδ. "Μέλισσα", Θεσσαλονίκη 1985.
35. ΧΑΡΩΝΗ Β. - ΛΑΝΑΡΑ Ο. *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιωάννου Χρυσοστόμου*, τόμοι Α' - Δ', Αθήνα 1993 - 1996.

β) ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

1. ΑΝΩΝΥΜΟΥ του ΕΛΛΗΝΟΣ, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί Ελευθερίας*, Φιλολογική απομνημείωσις, Κείμενο - Σχόλια - Εισαγωγή Γ. Βαλέτας, Μελετήματα Ν. Α. Βέης - Μ. Σιγούρος, έκδ. Γ', Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1957.
2. ΒΑΛΕΤΑ Γ. *Ο αρματομένος λόγος, Οι αντιστασιακές Διδαχές του Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στα 1730*, Εισαγωγή - Εκλογές, εκδ. "Πηγή", Αθήνα 1971.
3. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ ΕΥΓΕΝΙΟΥ, *Επιστολές*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, τόμος 43, Αθήνα 1956.
4. ΔΑΠΟΝΤΕΣ ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ, *Κατάλογος ιστορικός αξιόλογος των καθ' ημάς χρηματισάντων επισήμων Ρωμαίων*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Κ. Ν. Σάθα, Βενετία 1872, τόμος Γ', σελ. 123 - 124.
5. ΔΗΜΑΡΑ Θ. Κ. *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε. Αθήνα 1977.
6. ΔΗΜΑΡΑ Θ. Κ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, εκδ. Ίκαρος, έκδ. ογδόη, Αθήνα 1987.
7. ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Το περιβόλι των Θεών, Θεσσαλία - Βόρεια Ήπειρος - Μακεδονία*, έκδ. γ', εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1976, σελ. 97 - 157.
8. ΖΩΤΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΥ, *Το Δημοτικό τραγούδι της Β. Ηπείρου*, εκδ. Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, αριθμός 3, Ιωάννινα 1978.
9. ΔΟΥΚΑ ΝΕΟΦΥΤΟΥ, *Επιστολαί πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι (ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1835 προεκδομένων)*, Επιστολή 674, Αθήνα 1839, τόμος Α', σ. 133.

10. ΚΑΣΙΝΗ Γ. Κ. **Η ρητορική των Διδασχών του Μηνιάτη**, Σ.Δ.Ω.Β. Αθήνα 1999.
11. ΚΑΣΙΝΗ Γ. Κ. **Τα ρητορικά Αθανασίου του Παρίου**, Πρακτικά Επιστημ. Συνεδρίου “Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος”, Πάρος 2000, σελ. 257-291.
12. ΚΑΣΙΝΗ Γ. Κ. **Η των προσφών λέξεων εφάρμοσις εις τα πράγματα: Η ρητορική των Ωδών του Κάλβου, Συμβολή**, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1995.
13. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ Μ. ΠΑΣΧΑΛΗ, **Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες**, Μετάφραση Στέλλα Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σελ. 61 - 70 και 175 - 180.
14. ΚΡΥΣΤΑΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Οι Βλάχοι της Πίνδου**, Άπαντα Κρυστάλλη, εκδ. “Μαίναλον”, τόμος Β΄, Αθήνα 1967.
15. ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΓΙΑΝΝΗ, **Απομνημονεύματα**, εισαγωγή - σχόλια Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα 1907.
16. ΜΕΛΑ ΣΠΥΡΟΥ, **Το λιοντάρι της Ηπείρου**, Αθήνα 1969.
17. ΜΟΤΣΙΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, **Ελληνική Πεζογραφία 1600 - 1821**, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα χχ.
18. ΠΑΓΑΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, **Η νεοελληνική πεζογραφία. Θεωρία και πράξη**, εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1983, σελ. 49.
19. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΚΩΣΤΑ, **Ρητορική Τέχνη**, εκδ. Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας, Α.Ε. Αθήνα 1965.
20. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΚΩΣΤΑ, **Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του Λόγου**, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. έκδ. Γ΄, Αθήνα χχ.
21. ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, **Σύντομος βιογραφία του αιιδίμου Ρήγα Φερραίου του Θετταλού**, 1^η έκδοση, Αθήνα 1860, σελ. 45 - 55.
22. ΠΕΡΑΝΘΗ ΜΙΧΑΗΛ, **Ελληνική Πεζογραφία**, εκδ. Έργων Περάνθη, τόμοι 1 και 2, Αθήνα χχ.
23. ΠΕΤΣΑΛΗ ΔΙΟΜΗΔΗ ΘΑΝΑΣΗ, **Οι Μαυρόλοκοι**, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. έκδοση Ζ΄, τόμος Β΄, Αθήνα 1989.
24. ΣΑΘΑ Ν. Κ. **Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1453 - 1821)**, εκ της τυπογραφίας των τέκνων Α. Κορομηλά, εν Αθήναις 1868, σελ. 487 - 493.
25. ΣΑΘΑ Ν. Κ. **Νεοελληνικής Φιλολογίας παράρτημα, Ιστορία του ζητήματος της νεοελληνικής γλώσσης**, Αθήνα 1870.
26. ΣΑΘΑ Ν. Κ. **Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη**, τόμος Γ΄, εν Βενετία Τύποις του Χρόνου 1872, σελ. 276 - 277.
27. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Το συναζάρι του Γένους**, εκδ. Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. Α΄ έκδ. Αθήνα 1969 και Β΄ έκδ. Αθήνα 1974.
28. ΣΕΦΕΡΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, **Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης**, φωτολιθογραφική ανατύπωση από τις Δοκιμές, εκδ. “Ίκαρος”, 1^{ος} τόμος, Αθήνα 1975.
29. ΤΑΤΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, **Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης**, Βασική Βιβλιοθήκη 8 “Αετός” Α.Ε. Αθήνα χχ.
30. ΤΖΟΥΛΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, **Ηρωικός κόσμος**, δοκίμια, τυπογραφείο Ν. Μάγγου, Αθήνα 1966.
31. ΤΖΟΥΛΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, **Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τη θεωρία στην πράξη**, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Γιάννινα 1999.

γ) ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ρητορική, Α', Β', Γ'*, Αρχαίον κείμενον, εισαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις Ηλ. Ηλιού, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, εκδ. οίκος Ι. & Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1940.
2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικά Α'*, Μετάφρασις - Πρόλογος - Εισαγωγή - Σημειώσεις Σπύρ. Μαγγίνας, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, εκδ. Ελληνικός εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα χχ.
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ηθικά Νικομάχεια*, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, εκδ. Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος και Σία, τόμος 7^{ος}, Αθήνα 1993.
4. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μεγάλα Ηθικά Α'*, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, εκδ. Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος και Σία, τόμος 4^{ος}, Αθήνα 1993.
5. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μετά τα Φυσικά, Α, Β, Γ, Δ*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Αναστασία Μαρία Καραστάθη, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, εκδ. Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος και Σία, τόμος 10^{ος}, Αθήνα 1993.
6. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Περί Ερμηνείας, (Περί ύφους)*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις Παναγή Λεκατσά, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1939.
7. ΛΟΓΓΙΝΟΥ ή ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, *Περί ύφους*, ερμηνευτική έκδοση Μ. Ζ. Κοπιδάκη, Κείμενα Ελληνικά, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990.
8. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φαίδων*, εκδοθείς μετά σχολίων υπό Γ. Μιστριώτου, Αθήνα 1898.
9. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φαίδρος*, Εισαγωγή Ι. Θεοδορακόπουλου, εκδ. Γ. Βασιλείου, έκδ. Γ', Αθήνα 1971.
10. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φίλητος*, Αρχαίον κείμενον - Εισαγωγή - Μετάφρασις Μαν. Ανδρόνικου, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1957.
11. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία, ή περί Δικαίου*, Βιβλία Α' - Ι', Εισαγωγή - Μετάφρασις Ι. Ν. Γρυπάρη, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, Επιμελητής εκδ. Ε. Π. Παπανούτσος, εκδ. οίκ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1954.
12. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Επιστολή Ζ'*, Εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις Ηρώς Ε. Κορμπέτη, ανατύπωση από τα "Προτύλαια", έτος Α', τεύχη 1, 2, 3 και 4, Αθήνα 1938.
13. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Επιστολή Ζ'*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Βασ. Μανδηλαρά, εκδ. Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος και Σία Ο.Ε. Αθήνα 1993, σελ. 131 - 223.
14. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Θεαίτητος*, Εισαγωγή - Μετάφρασις Β. Τατάκη, εκδ. οίκ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1955.
15. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Κρατύλος*, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, Επιμελητής εκδ. Ε. Π. Παπανούτσος, Αρχαίον κείμενον, Εισαγωγή, Μετάφρασις, Σχόλια Ηλία Κ. Λάγιου, εκδ. οίκ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1956.
16. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Κρατύλος*, Πρόλογος, Μετάφραση Κυρ. Ζάμπα, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, εκδ. οίκος Γεωργίου Φέξη, Αθήνα 1910.
17. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Τίμαιος*, Αρχαίον Κείμενον - Εισαγωγή - Μετάφρασις - Σχόλια Θ. Βλυζιώτη και Χρ. Παπαναστασίου, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1939.

δ) ΓΛΩΣΣΑ - ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

1. ΑΜΑΝΤΟΥ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Γλωσσικά Μελετήματα, Βόρειος Ήπειρος*, "Αθηνά", Σύγγραμμα Περιοδικόν Επιστημονικής Εταιρείας, τυπογρ. Αδελφών Μυρτίδη, εν Αθήναις 1964, σελ. 468 - 477.

2. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ΧΑΡΑΛ. Η Γλώσσα μας, Υπόμνημα εις τας Θρησκευτικούς και Πολιτικούς του Ελληνικού Έθνους αρχάς, εκ του τυπογραφείου Διον. Ευστρατίου, εν Αθήναις 1908.
3. ΑΝΔΡΙΩΤΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, (Τέσσερις Μελέτες), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσ/νίκη 1992.
4. ΓΛΕΖΟΥ ΜΑΝΩΛΗ, Το φαινόμενο της αλλοτρίωσης στη γλώσσα, εκδ. Βέγα, Αθήνα 1977.
5. ΚΑΡΖΗ Θ. Τα σωστά ελληνικά, εκδ. Φιλιππότη, β' έκδ. Αθήνα 1987.
6. ΚΟΡΔΑΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, Αθήνα χχ.
7. ΚΥΡΙΑΖΙΔΗ Ι. Ν. Το λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη ή πως μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα, Γλωσσική επεξεργασία, Ι. Ν. Καζαζής, προγράμματα κομπιούτερ J. Brehier, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1983.
8. ΛΙΑΠΗ ΒΑΣΙΛΗ, Γλώσσα η Ελληνική, Σημειώσεις από τις παραδόσεις στην Παιδαγωγική Ακαδημία, Θεσσαλονίκη 1984.
9. ΜΕΣΕΒΡΙΝΟΥ, Η προδομένη γλώσσα, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1974.
10. ΜΕΡΑΚΛΗ Μ. Γ. Πέντε λαογραφικά δοκίμια για τη γλώσσα και την ποίηση, εκδ. "Φιλιππότη", Αθήνα 1985.
11. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η Γλώσσα ως αξία, Το παράδειγμα της Ελληνικής, (Μελετήματα, Διαλέξεις και Άρθρα 1978 - 1993), εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994.
12. ΝΑΚΑ ΘΑΝΑΣΗ, Γλωσσοφιλολογικά (Μελετήματα για τη Λογοτεχνία και τη Γλώσσα), εκδ. "Κάλβος", Αθήνα 1985.
13. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές, εκδ. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ι. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1987.
14. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ ΜΑΝΟΛΗ, Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή, τόμος πρώτος, Αθήνα 1938.
15. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ ΑΓΑΠΗΤΟΥ, Νεοελληνική Γραμματική, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε. Θεσσαλονίκη 1994.

ε) ΙΣΤΟΡΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

1. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, τόμος Α' και Β', εν Αθήναις 1856.
2. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας, Εισαγωγή - επιμέλειά Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960.
3. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΣΠΥΡΟΥ, Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή (Συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτη Αραβαντινού), Αθήνα 1895, Μέρος Α' σελ. 29 - 31 και Μέρος Β' σελ. 45 - 47.
4. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τυπογραφείο Εμμανουήλ Σφακιανάκη & Υιών, έκδ. Α', τόμοι Α' και Δ', Θεσ/νίκη 1973.
5. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ιστορία της Μακεδονίας (1354 - 1833), εκδ. "Βάνιας", Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 330 - 348.

6. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού (1669 - 1812), Νεοελληνικά Ιστορικά Έρευνα, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 351 - 364.
7. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. ΚΩΝ/ΝΟΥ, Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1990.
8. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. ΚΩΝ/ΝΟΥ, Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Ήπειρος, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1992.
9. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η Βόρειος Ήπειρος, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις 1919, σελ. 90 - 91.
10. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ ΤΡΥΦΩΝΟΣ, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), τύποις Α. Π. Χαλκιάπουλου, τόμος 1^{ος}, εν Αθήναις 1936.
11. ΖΗΣΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Διδάσκαλοι του Γένους, τυπογραφείον Αθανασίου Α. Παπασπύρου, εν Αθήναις 1915, σελ. 82 - 88.
12. ΚΟΥΜΑ Κ. Μ. Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι, εν Βιέννη της Αυστρίας, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου (Anton v. Haykul), τόμος 12^{ος}, 1832.
13. ΚΡΑΨΙΤΗ ΒΑΣΙΛΗ, Οι Μουσουλμάνοι της Θεσπρωτίας (ΙΕ΄ μέχρι Κ΄ αιώνα), Αθήνα 1986.
14. ΚΡΑΨΙΤΗ ΒΑΣΙΛΗ, Η Ιστορία της Παραμυθιάς, Αθήνα 1985.
15. ΚΟΚΚΙΝΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Η Ελληνική Επανάσταση, εκδοτικός οίκος "Μέλισσα", έκδ. ΣΓ΄, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1974.
16. ΛΑΜΠΡΙΔΗ ΙΩΑΝΝΗ, Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα, εκδ. "Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών", Ιωάννινα 1971, σελ. 111 - 118.
17. ΛΑΜΠΡΙΔΗ ΙΩΑΝΝΗ, Ηπειρωτικά Μελετήματα, Κουρεντιανά & Τσαρκοβιστιανά, τεύχ. 3^ο, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Βλαστού Βαρβάρρηγου 1888.
18. ΛΟΒΕΡΔΟΥ Κ. Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας, μετάφραση από τα Ιταλικά Παύλου Γρατσιάνου, Κεφαλληνία 1888, σελ. 171.
19. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πρωτοπρεσβυτέρου, Τουρκοκρατία, Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σειρά "Αίπος", εκδ. "Ακρίτας", έκδ. β΄, Αθήνα 1989.
20. ΜΠΑΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το Δέλβινο (1887 - 1964) της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές, Πρόλογος και επιμέλεια Α. Βρανούση, Αθήνα 1966.
21. ΜΠΑΡΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι, Βουκουρέστι 1878, σελ. 8 - 10.
22. ΝΓΙΣΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Μονογραφία περί της εν Ηπείρω κόμης του Τσαμαντιά, τύποις Α.Ε.Β.Ε. Π. Γ. Μακρή & Σία, εν Αθήναις 1926, σελ. 30 - 32.
23. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.), εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα 1995.
24. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝ/ΝΟΥ, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, εκδ. εταιρεία "Φανός", τόμος 8^{ος}, Αθήναι 1957.

25. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ ΑΜΑΛΙΑΣ, *Η Ζίτσα, Γεωγραφική και Ιστορική Περιγραφή της κωμοπόλεως ταύτης της Ηλείου*, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, εν Αθήναις 1895, σελ. 38 - 39.
26. ΠΑΠΑΤΡΕΧΑ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, *Ιστορία του Αγρινίου*, εκδ. Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991.
27. ΠΑΡΑΝΙΚΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικό Έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κων/πόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος*, εκ του τυπογραφείου Α. Κορομηλά, εν Κωνσταντινουπόλει 1867.
28. ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας*, επανέκδοση, Αθήνα 1957, σελ. 59, σημ. (1).
29. ΡΙΚΑΚΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Βεράτιον, ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική πραγματεία του τμήματος Βερατίου*, Αθήναι 1910, σελ. 13.
30. ΣΑΘΑ Ν. Κ. *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453 - 1821)*, επανέκδοση με ευρετήριο, εκ της τυπογραφείας τέκνων Α. Κορομηλά, Αθήνησι 1869.
31. ΣΑΚΚΑ ΓΙΩΡΓΟΥ, *Εθνικές Μορφές, Ιστορικές Μονογραφίες*, εκδ. "Νίκη", Αθήνα 1971, σελ. 9 - 34.
32. ΤΣΙΤΣΕΛΗ ΗΛΙΑ, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τύποις Παρασκευά Λεωνή, τόμος Α΄, Αθήναι 1904, σελ. 271 - 274.
33. ΧΑΒΕΛΛΑ Θ. Α. *Ιστορία των Αιτωλών από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι του 1829*, τόμος Β΄, Αθήνα χχ, σελ. 183.
34. ΧΙΩΤΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, τόμος ΣΤ΄, τυπογρ. "Φώσκολος", εν Ζακύνθω 1887.

στ) ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

1. ΓΕΩΡΓΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Στοιχεία Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Αθήνα 1984.
2. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Γενική Διδακτική*, εκδ. Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα 1972.
3. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Διδακτική Μεθοδολογία*, Αθήνα 1993.
4. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, *Βασικά θέματα Σχολικής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995.
5. ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Γενική Διδακτική*, εκδ. οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήναι 1946.
6. ΚΑΨΑΛΗ ΑΧΙΛΛΕΑ, *Μάθηση και διδασκαλία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1986.
7. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 1985.
8. ΚΡΟΥΣΤΑΛΛΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, Αθήνα χχ.
9. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ ΠΑΥΛΟΥ, *Κοινωνιολογία*, Ιωάννινα 1983.
10. ΜΟΝΤΕΣΣΟΡΙ ΜΑΡΙΑΣ, *Η ανακάλυψη του παιδιού*, μετάφρ. Έλλη Εκμέ, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1981.
11. ΜΟΝΤΕΣΣΟΡΙ ΜΑΡΙΑΣ, *Ο δεκτικός νους*, μετάφραση Ζωή Χατζιδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980.
12. ΜΟΥΣΤΑΚΗ ΒΑΣ, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, τυπογραφείο Φ. Τσιρώνη, Αθήνα 1982, σελ. 189 - 203.
13. ΜΥΛΩΝΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, εκδ. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 1988.
14. ΞΗΡΟΤΥΡΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μάζα και αγωγή*, ανατύπωση από τα "Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης", Θεσ/νίκη 1950.

15. ΞΗΡΟΤΥΡΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μάνα και αγωγή*, Θεσ/νίκη 1955.
16. ΞΗΡΟΤΥΡΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Θέματα κοινωνικής αγωγής*, ανατύπωση από τα “Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης”, Θεσ/νίκη 1964.
17. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Πολιτικά και Κοινωνικά Κείμενα, Μνήμη ανδρείας και αρετής*, εκδ. Κάκτος, Οδυσσέας Χατζόπουλος & Σία Ε.Ε. τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1999, σελ. 512 - 581.
18. ΠΑΣΣΑΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν Ψυχολογίαν*, τυπογρ. Κ. Μιχαλά, Β' τόμος, Αθήναι 1979..
19. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Προγράμματα, Εκπαιδευτικοί στόχοι, Μεθοδολογία*, εκδ. “Φελέκη”, Αθήνα 1981.
20. ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗ ΙΩΑΝΝΗ, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. “Ελληνικά Γράμματα”, Αθήνα 1999.
21. ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ, *Τα μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων της Τουρκοκρατίας, Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι, Διδακτορική διατριβή*, Αθήναι 1989.

4. **ΑΡΘΡΑ, ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ, ΜΕΛΕΤΕΣ, ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ, ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ, ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ, ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΣΤΟΝ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ**

1. ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛΚΗ, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, “Νέα Εστία” τόμος 74^{ος}, τεύχος 875, Αθήνα 1963, σελ. 64 - 105.
2. ΑΛΙΞΑΝΔΡΑΤΟΥ Γ. Γ. *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, *Ανέκδοτη επιστολή ενός ακροατή του*, “Κεφαλληνιακά Χρονικά”, περιοδική επιστημονική έκδοση Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, τόμος 4 (1980 - 1982), Αργοστόλι 1982, σελ. 1 - 88.
3. ΒΑΚΑΛΗ Κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και το εθνικόν χρέος*, “Ελληνικός Αστήρ”, έτος Α', τεύχος 1, (1984), σελ. 1 - 4, 169 - 173, 289 - 292, τόμος 2 (1985) σελ. 168 - 176, 307 - 316, τόμος 3 (1986) σελ. 99 - 106.
4. ΒΑΣΙΛΑ ΗΛΙΑ, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα (1758 & 1779) και ο ιερός Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης*, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος ΣΤ', τεύχ. 59, εν Ιωαννίνους 1957, σελ. 225 - 229, και “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Κ', εν Ιωαννίνους 1971, σελ. 898 - 907.
5. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΝΟΥ, *Οι Σχολές των Αγράφων Ευρυτανίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Οι ιδρυτές και οι μαθητές των*, “Στερεά Ελλάς”, έτος 7^ο, τεύχ. 78, Νοέμβριος 1975, σελ. 13/269 - 14/270.
6. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Αρχιμανδρίτου, *Ο Αληθινός Πατροκοσμάς*, “Στερεά Ελλάς”, έτος 21^ο, τεύχ. 241 - 242, Ιούλιος - Αύγουστος 1989, σελ. 21/213 - 22/214.
7. ΒΕΡΓΗ ΑΝΘΗ, *Ο Πατροκοσμάς και το κοινωνικό του έργο*, “Στερεά Ελλάς”, τόμος ΚΠ', τεύχ. 326 - 327, Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1996, σελ. 4/256 - 7/259.
8. ΓΑΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, εκδοτική Εταιρεία “Ακάδημος” Α.Ε. τόμος 18, Αθήνα 1980, σελ. 136 - 138.

9. ΓΙΑΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ιερομάρτυς, Ισαπόστολος, Εθναπόστολος και οι Κυκλάδες, “Στερεά Ελλάδα”, έτος 11^ο, τεύχ. 124, Οκτώβριος 1979, σελ. 4/228, ανάπτυπο από τις επιφυλλίδες του “Ορθοδόξου τύπου”.
10. ΓΙΑΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Κοσμάς ο Αιτωλός, εφημερίδα “Καθημερινή” 23 / 8 / 59.
11. ΓΙΑΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η σύγχρονη λογοτεχνία μας και ο “Πατροκοσμάς”, αφιέρωμα στη μνήμη του μαρτυρίου του (24 Αυγούστου 1779), “Νέα Εστία”, έτος ΛΖ’, τόμ. 74^ο, τεύχ. 867, Αύγουστος 1963, σελ. 1073 - 1076.
12. ΓΙΑΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Κοσμάς ο Αιτωλός, Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Χάρη Πάτση, εκδοτικός οίκος Χάρη Πάτση Ε.Π.Ε. τόμος 9^ο, Αθήναι χχ, σελ. 45 - 48.
13. ΓΚΙΑΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. Ευλαβικό αφιέρωμα τιμής στον βάρδο της Ορθοδοξίας Πατρο-Κοσμά τον Αιτωλό, “Στερεά Ελλάδα”, τόμος ΚΠ’, τεύχ. 319, Ιανουάριος 1996, σελ. 30.
14. ΓΚΙΟΛΙΑ ΜΑΡΚΟΥ, Κοσμάς Αιτωλός ο Λαοπαιδευτής, “Αιτωλικά Γράμματα”, χρόνος 1, τεύχ. 1, Ιούλιος - Αύγουστος 1960. Αργίνιο, σελ. 41 - 45.
15. ΓΟΥΝΑΡΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ο Εθναπόστολος Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, “Στερεά Ελλάδα”, τόμος ΚΔ’, τεύχ. 278, Αύγουστος 1992, σελ. 7/323 - 8/324.
16. ΔΗΜΑΡΑ Κ. Κοσμάς ο Αιτωλός, εφημ. «Ελεύθερον Βήμα» 30 / 9 / 1940.
17. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩΣΤΑ, Ο Πατροκοσμάς στο Πετροχώρι της Αιτωλίας, “Στερεά Ελλάδα”, τόμος ΚΖ’, τεύχ. 309, Μάρτιος 1995, σελ. 17/89 - 22/94.
18. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΡ. Το επώνυμο του Πατροκοσμά, “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τεύχ. 3, περίοδος ΣΤ’, τόμος 6^ο, Αίγιο 1980, σελ. 114 - 115.
19. ΔΗΜΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Μια ενθύμηση για τον Νεομάρτυρα Κοσμά τον Αιτωλό στην Άρτα, “Ηπειρωτικά Χρονικά”, έτος 60^ο, εν Ιωαννίνους 1985, σελ. 257 - 261.
20. ΔΡΟΥΛΙΑ ΙΩΑΝΝΗ, Κοσμάς ο Αιτωλός, “Στερεά Ελλάδα”, έτος 22^ο, τεύχ. 251, Μάϊος 1990, σελ. 21/165 - 32/176.
21. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά. “Ηπειρωτική Εστία” έτος Β’, εν Ιωαννίνους 1953, σελ. 873.
22. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774) και η δεκαεπταετής παραμονή αυτού εις το Άγιον Όρος, Πρακτικά συνεδρίου “Σύναξις, Ευγένιος Αιτωλός και η εποχή του”, (Καρπενήσι 12-14 / 10 / 1984), πρόλογος Νικολάου Δρόσου Μητροπολίτη Καρπενησίου και επιμέλεια Παναγ. Κ. Βλάχου, Αθήνα 1986, σελ. 544 - 552.
23. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η μέριμνα του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού δια τα Σχολεία και τα Γράμματα εις την Ήπειρον, (Βόρειος Ήπειρος - Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός), Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, (Κόνιτσα 22 - 24 Αυγούστου 1987), Αθήνα 1988, σελ. 529 - 543.
24. ΖΙΤΣΑΙΑΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Οι Ηπειρώτες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού (Από Ηπειρωτική παράδοση), “Ηπειρωτικό Ημερολόγιο”, εκδ. “Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών”, τόμος Α΄, Ιωάννινα 1979, σελ. 125 - 128.
25. ΖΟΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ, Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός περί παιδείας, “Στερεά Ελλάδα”, τόμος ΚΔ’, τεύχ. 274, Απρίλιος 1992, σελ. 23/95 - 24/96.
26. ΘΕΡΜΟΠΥΛΙΩΤΗ ΤΑΚΗ, Κοσμάς ο Αιτωλός (1714 - 1779), “Στερεά Ελλάδα”, έτος 7^ο, τεύχ. 70 - 71, Μάρτιος - Απρίλιος 1975, σελ. 30/78 - 31/79.

27. ΚΑΒΑΡΝΟΥ ΚΩΝ/ΝΟΥ, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, “Στερεά Ελλάς”, έτος 27^ο, τεύχ. 314, Αύγουστος 1995, σελ. 4/220 - 25/241.
28. ΚΑΚΑΒΑ ΓΙΑΝΝΗ, Δομιανοί Ευρυτανίας, “Στερεά Ελλάς”, έτος 16^ο, τεύχ. 183, Σεπτέμβριος 1984, σελ. 14/206 - 17/209 και 32/224.
29. ΚΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ Γ. Κ. Προφητεΐαι του Αγίου Κοσμά, σε συνέχειες, “Η Βόρειος Ήπειρος”, Μηνιαίον Δελτίον Πολιτικόν, Κοινωνικόν, Φιλολογικόν, έτος β', τεύχη 14 (Απρίλιος) - 19 (Οκτώβριος), Αθήναι 1936.
30. ΚΟΛΟΒΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ, Η παιδεία στις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού, “Διαλέξεις”, τόμος 1, τεύχ. 5, Φεβρουάριος 1974, σελ. 413 - 416.
31. ΚΟΛΟΒΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ, Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η δράση του στην περιοχή της Άρτας, (200 χρόνια από το μαρτύριό του), “Σκουφάς”, σελ. 166 - 169.
32. ΚΟΡΜΠΙΑΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Η εθνική αντίσταση του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού και η σχέση του με τον Αλή πασά, “Στερεά Ελλάς”, έτος 25^ο, τεύχ. 294, Δεκέμβριος 1993, σελ. 7/331 - και 14/338.
33. ΚΡΙΜΠΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ο Ελληνικός Διαφωτισμός, Κοσμάς ο Αιτωλός, “Στερεά Ελλάς”, έτος 22^ο, τεύχ. 247, Ιανουάριος 1990, σελ. 9 - 10 και 14.
34. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο, “Ήπειρωτική Εστία”, έτος ΚΓ', τεύχ. 269 - 270, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1974, σελ. 477 - 484.
35. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. 72 Προφητεΐες του Πάτερ Κοσμά (Από ένα Αλβανικό χειρόγραφο). “Ήπειρωτική Εστία”, έτος Ε', εν Ιωαννίνους 1956, σελ. 678 - 683.
36. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Βορείου Ήπειρου, “Ήπειρωτική Εστία”, έτος Η', τεύχ. 84, Απρίλιος 1959, σελ. 265 - 271 και τεύχ. 85, Μάϊος 1959, σελ. 364 - 373.
37. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Τα “Κρυφά Σχολεία” της σκλαβιάς,, “Ήπειρωτική Εστία”, έτος Δ', τεύχ. 35, Μάρτιος 1955, σελ. 213 - 215.
38. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Δασκαλιό, Το πρώτο Δημοτικόν Σχολείον Ζίτσης, “Ήπειρωτική Εστία”, έτος Ε', τεύχ. 48, εν Ιωαννίνους 1956, σελ. 329 - 330.
39. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ένας πρωτοπόρος κοινωνιστής, Πάτερ - Κοσμάς ο Αιτωλός (1714 - 1779), “Νέα Εστία”, έτος ΙΔ', τεύχ. 699, Αύγουστος 1965, σελ. 1121 - 1126.
40. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Κοσμάς Αιτωλός και Ορλώφεια, “Ήπειρωτική Εστία”, έτος ΙΒ', τεύχ. 210 - 211, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1969, σελ. 296 - 301.
41. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Από το Συναξάρι της φυλής, Κοσμάς ο Αιτωλός - Οι σύγχρονοί του - Η σημερινή έρευνα, “Νέα Εστία”, έτος ΛΔ', τόμ. 68^ο, τεύχ. 800, Νοέμβριος 1960, σελ. 1432 - 1436.
42. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ο Άγιος Κοσμάς Αιτωλός στην ποίηση, Αφιέρωμα στη μνήμη του μαρτυρίου του (24 Αυγούστου 1779), “Νέα Εστία”, έτος ΜΔ', τόμ. 88^ο, τεύχ. 1035, Αύγουστος 1970, σελ. 1121 - 1131.
43. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Κοσμά του Αιτωλού Εικονογραφικά, Παραστάσεις του Αγίου σε Ναούς της Αιτωλίας, “Νέα Εστία”, έτος ΜΕ', τόμος 89^ο, τεύχ. 106, Σεπτέμβριος 1971, σελ. 1140 - 1145.
44. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Μια «Διδαχή» του Αγίου Κοσμά (Από Ήπειρώτικο κώδικα του 1814), “Ήπειρωτική Εστία” έτος ΙΒ', τεύχ. 136 - 137, (1963), σελ. 615 - 632.
45. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Λαογραφικά περί Άγιον Κοσμά τον Αιτωλό, “Λαογραφία”, Δελτίο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμος ΚΖ', Αθήνα 1971, σελ. 215 - 278.
46. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Δόξα και θρόλος Αγίου Κοσμά του Αιτωλού στα 190 χρόνια του μαρτυρικού του θανάτου, Σπονδή στη μνήμη του, “Στερεά Ελλάς”, έτος Ι^ο, τεύχ. 6 - 7, Ιούλιος - Αύγουστος 1969, σελ. 5 - 9.

47. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ο Κοσμάς Αιτωλός στη Νεοελληνική ποίηση, “Στερεά Ελλάς”, έτος 2^ο, τεύχ. 23, Δεκέμβριος 1970, σελ. 33/361 - 35/363.
48. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Η Αγία Παρασκευή της Μάνδρας Τριχωνίας, “Στερεά Ελλάς”, έτος 6^ο, τεύχ. 63 - 64, Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1974, σελ. 5/293 - 7/295.
49. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ο Πάτερ - Κοσμάς ως παιδαγωγός (1714 - 1779), “Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο”, έτος Α΄, 1957, σελ. 49 - 71.
50. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Το παρουσιαστικό του Αγίου μέσα από τις Εικόνες του, “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τεύχ. 3, περίοδος ΣΤ΄, τόμος 6^{ος}, Αίγιο 1980, σελ. 107 - 108.
51. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ένας προστάτης των γραμμάτων μας, Μνήμη Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, “Ρουμελιώτικη τέχνη”, φύλλο 17 - 25, Ιούλιος 1962, σελ. 2 - 3.
52. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ο Άγιος Κοσμάς Αιτωλός και η τοπική παράδοση, εφημερίδα “Βήμα”, 20 / 8 / 1967.
53. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Λαογραφικά στον Άγιο Κοσμά Αιτωλό. Μια σειρά από τοπωνύμια και παραδόσεις, “Νέα Εστία”, τόμος ΠΣΤ΄, τεύχ. 1012, Σεπτέμβριος 1969, σελ. 1228 - 1231.
54. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Άγιο-Κοσμίτικα Σύμμεικτα, Βιβλιογραφικά - Νεόδμητοι Ναοί - Εικονογραφικά - Λαογραφικά, “Νιοχώρι”, τεύχ. 21, Ιούνιος 1972, Νεοχώρι Αιτωλ/νίας, σελ. 11 - 18.
55. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Κοσμάς Αιτωλός και Εικοσιένα, Ο Επανεναγγελιστής του δουλωμένου γένους, εφημ. “Βραδυνή”, 22 / 3 / 1971.
56. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Ο Αιτωλός Πάτερ - Κοσμάς, Γνωστές και άγνωστες ειδήσεις από το ιεραποστολικό του έργο εις Αιτωλίαν, εφημ. Αγρινίου “Ο Λαός” σε συνέχειες και στις ημερομηνίες 20 & 27 Μαΐου, 3, 8, 10, 17 & 24 Ιουνίου, 1 & 29 Ιουλίου, και 5 Αυγούστου 1956.
57. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Βορειοηπειρωτικά Από τα κατάλοιπα ενός κληρικού, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Ζ΄, τεύχ. 69, Ιανουάριος 1958, σελ. 596 - 598.
58. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός ο Ισαπόστολος (1714-1779), “Στερεά Ελλάς”, έτος 18^ο, τεύχ. 206, Αύγουστος 1986, σελ. 3/195 - 4/196.
59. ΛΑΠΠΑ ΤΑΚΗ, Εις το Άγιον Όρος: Τρεις εικόνες του Κοσμά Αιτωλού, “Στερεά Ελλάς”, έτος 1^ο, τεύχ. 11, Δεκέμβριος 1969, σελ. 4 - 6.
60. ΛΑΠΠΑ ΤΑΚΗ, Τρεις εικόνες του Κοσμά Αιτωλού, όπως σώζονται στο Άγιον Όρος, “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τεύχ. 3, περίοδος ΣΤ΄, τόμος 6^{ος}, 1980, Αίγιο, σελ. 118 - 119.
61. ΛΑΠΠΑ ΤΑΚΗ, Συμπλήρωμα στα Αγιογραφικά του Πατροκοσμά, “Στερεά Ελλάς”, έτος 4^ο, τεύχ. 44, Σεπτέμβριος 1972, σελ. 5/269 - 6/270.
62. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Κατάλογος των κωδίκων της βιβλιοθήκης της Βουλής, “Νέος Ελληνομνήμων”, τόμ. 5^{ος}, εκ του τυπογραφ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησιν 1908, σελ. 104-105, 314, 316.
63. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Ενθυμήσεων, ήτοι χρονικών Σημειωμάτων Συλλογή Πρώτη, “Νέος Ελληνομνήμων”, τόμος 7^{ος}, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησιν 1910, σελ. 242.
64. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς μονής Προυσού, “Νέος Ελληνομνήμων”, τόμος 10^{ος}, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησιν 1913, σελ. 307, 314.
65. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Ιστορικά σημειώματα περί του Ηπειρωτικού ζητήματος, “Νέος Ελληνομνήμων”, τόμος 10^{ος}, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησιν 1913, σελ. 370 - 397.
66. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Ενθυμήσεις σταλείσαι υπό του Αμασειάς Ανθίμου του Αλεξούδη, “Νέος Ελληνομνήμων”, τόμος 16^{ος}, τεύχ. Α΄, εκ του τυπογραφείου “Ο Φοίνιξ”, Αθήνησι 1922, σελ. 412 - 413.

67. ΛΕΚΚΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ιεραπόστολος και το ιερόν του σκήνωμα, "Ελληνικός Αστήρ", τόμος 3, Ιωάννινα 1986, σελ. 346 - 347.
68. ΛΙΑΝΟΥ ΣΤΕΛΛΑΣ, Κοσμάς ο Αιτωλός, ο διαφωτιστής του Έθνους, "Στερεά Ελλάς", έτος 23^ο, τεύχ. 367, Σεπτέμβριος 1991, σελ. 25/277.
69. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Θυμήσεις από του Χρυσού των Αγράφων, "Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος", Τδρυμα Γ. Δροσίνη, έτος 1932, σελ. 154.
70. ΜΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΚΩΝ/ΝΟΥ, Ευγένιος Γιαννούλης - Κοσμάς ο Αιτωλός, Τα δύο μεγάλα Μεγαλοδένδρικα τέκνα, "Στερεά Ελλάς", τόμος ΚΣΤ', τεύχ. 302, Αύγουστος 1994, σελ. 22/238 - 26/242.
71. ΜΑΣΟΥΡΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η Ελληνοχριστιανική παιδεία στις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού, "Ελληνοχριστιανική αγωγή", Δεκέμβριος 1997, σελ. 303 - 310.
72. ΜΕΡΤΖΙΟΥ Δ. Κ. Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον, Περί Κοσμά του Αιτωλού, "Ηπειρωτικά Χρονικά", έτος 15^{ον}, εν Ιωαννίνοις 1940, σελ. 6 - 12.
73. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πρωτοπρεσβυτέρου, Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Απόστολος της ενότητος του Έθνους, διάλεξη, Αθήνα 1980.
74. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Πρωτοπρεσβυτέρου, Κοσμάς ο Αιτωλός, Εγκυκλοπαίδεια "Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα", εκδ. Grande Encyclopedie Larousse Encyclopaedia Britannica, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τόμος 35^{ος}, Αθήνα 1989, σελ. 246 - 249.
75. ΜΙΤΑΚΗ ΔΙΟΝΥΣΗ, Ο Πατροκοσμάς ως Παπουλάκος, "Στερεά Ελλάς", έτος 11^ο, τεύχ. 121 -122, Ιούλιος - Αύγουστος 1979, σελ. 8/168 - 18/178.
76. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΦΑΝΗ, Κοσμάς ο Αιτωλός, Εθναπόστολος και Μάρτυς (1714 - 1779), σε συνέχειες στο περιοδικό "Το Νέον Κράτος", έτος β', τεύχη 9 - 15, Μάϊος - Νοέμβριος 1938.
77. ΜΟΥΝΤΑΝΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, Ο Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Πρόδρομος της Εθνικής Επανάστασεως, "Στερεά Ελλάς", έτος 20^ο, τεύχ. 227, Μάϊος 1988, σελ. 13/141 - 14/142.
78. ΜΟΥΣΣΕΛΙΜΗ ΣΠΥΡΟΥ, Ιστορικοί περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία. Εμφάνιση του Πάτερ Κοσμά, "Ηπειρωτική Εστία", τόμος 24^{ος}, τεύχ. 277 - 278, εν Ιωαννίνοις 1975, σελ. 275 - 276.
79. ΜΟΥΣΤΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ιστορικά στοιχεία για τις συνθήκες εξόντωσης του λαϊκού εθνοδιαφωτιστή Κοσμά του Αιτωλού, "Δαυλός", Ιούνιος 1996.
80. ΜΠΑΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Οι πρόδρομοι του Ρήγα και της Φιλικής Εταιρείας, "Ηπειρωτική Εστία", έτος Ε', τεύχ. 45, εν Ιωαννίνοις 1956, σελ. 257 - 262 και 335 - 339.
81. ΜΠΑΜΙΧΑ ΘΕΜΙΣΤ. Κώδιξ του ναού της πόλεως Δελβίνου, "Ηπειρωτικά Χρονικά", έτος 5^{ον}, τεύχ. Α' και Β', εν Ιωαννίνοις 1930, σελ. 56 - 75.
82. ΜΠΕΤΤΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Αγιοκοσμικά, "Ηπειρωτική Εστία", τόμ. 23^{ος}, εν Ιωαννίνοις 1974, σ. 345 - 358.
83. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Κοσμάς ο Αιτωλός, "Νεολόγος" Κων/πόλεως, 19/31 Μαρτίου 1890, αριθμός 6204, σελ. 3.
84. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, "Νεολόγος" Κων/πόλεως, 27 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1895, αριθμός 7897 - 98, σελ. 3.
85. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Περί Δρόβιανης, "Φωνή της Ηπείρου", φύλλο 166/8, σελ. 4, και φύλλο 167/15, Δεκεμβρίου 1895, σελ. 4.
86. ΝΤΑΛΑΚΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Ναός του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, "Στερεά Ελλάς", έτος 6^ο, τεύχ. 67, Δεκέμβριος 1974, σελ. 2/386 - 3/387.

87. ΝΤΑΛΑΚΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, **Ναός του Εθναποστόλου, Ισαποστόλου και Εθνομάρτυρα Κοσμά του Αιτωλού στην Αθήνα**, “Στερεά Ελλάς”, έτος 9^ο, Φεβρουάριος 1977, σελ. 8/40 - 9/41.
88. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΡΤΕΜΗΣ, **Κοσμάς ο Αιτωλός**, Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τόμ. 5, Αθήνα 1986, σ. 42 - 43.
89. ΞΗΡΟΥΤΥΡΗ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός, Ο δαδούχος του γένους**, “Στερεά Ελλάς”, έτος 7^ο, τεύχ. 68 - 69, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1975, σελ. 10 - 12.
90. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, **Ο Άγιος Κοσμάς**, “Εκκλησιαστική Αλήθεια”, τόμος 24^{ος}, έτος Κ΄, εκ του Πατριαρχικού τυπογραφείου εν Κωνσταντινουπόλει 1900, σελ. 62 - 63.
91. ΠΑΛΙΟΥΡΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, **Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού**. “Ηπειρωτικό Ημερολόγιο”, τόμος Ε΄, Ιωάννινα 1983, σελ. 277 - 285.
92. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ Δ. Α. **Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του**, “Εκκλησιαστική Αλήθεια”, τόμ. 23^{ος}, έτος ΙΘ΄, εκ του Πατριαρχικού τυπογραφ. εν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 450 - 451.
93. ΠΑΠΠΑ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός, προσκύνημα στον τάφο του**, “Ηπειρωτική Εταιρεία”, Μηνιαία έκδοση Ομωνύμου Εταιρείας, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος, Αθήνα 1994.
94. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ, **Ο Άγιος του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός**, εφημερίδα “Μαχητής”, Αγρινίου, φύλλο 1467, 12 / 2 / 1997, σελ. 5.
95. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α. Α. **Αιτωλός Κοσμάς**, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Παύλου Δρανδάκη), εκδοτικός οργανισμός “Ο Φοίνιξ” Ε.Π.Ε. έκδ. Β΄, τόμος Β΄, Αθήναι χχ, σελ. 915.
96. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Η Βόρειος Ήπειρος, Λεύκωμα μαθητριών ΣΤ΄ τάξεως Τσοτσειού Αρσακείου Αθηνών**, σχολ. έτος 1958 - 59.
97. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Καταγωγή - Σπουδές - Αγιονόρος**, “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τόμος 6^{ος}, περίοδος ΣΤ΄, τεύχ. 3, Αίγιο 1980, σελ. 109 - 110.
98. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779) Ιερομάρτυς και Εθναπόστολος**, “Ηπειρωτικά Χρονικά”, έτος 13^{ον}, εν Ιωαννίνους 1938, σελ. 142 - 143.
99. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ, **Δήλωσις γραπτών πηγών**, “Ηπειρωτικά Χρονικά”, έτος 13^{ον}, εν Ιωαννίνους 1938, σελ. 143 - 150.
100. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ, **Η συναρίθμησις εις Αγίους και Ιερομάρτυρας Εκκλησίας του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779) και Επίσημα έγγραφα (Πατριαρχική και συνοδική απόφασις και αναφορά Μητροπολίτου Αιτωλίας και Ακαρνανίας)**, “Ο Νέος Κουβαράς”, έτος β΄, Πατριωτική χορηγία Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1962, σελ. 9 - 15.
101. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓΕΛΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός**, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, εκδ. Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως “Ήλιος”, τόμος ΙΒ΄, Αθήναι χχ, σελ. 316.
102. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Ο Πάτερ Κοσμάς εις Μελισσουργούς (1779), (Εξ οικογενειακής παραδόσεως)**, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Ζ΄, τεύχ. 69, εν Ιωαννίνους 1958, σελ. 114 - 116.
103. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Ο Πάτερ Κοσμάς εις Μελισσουργούς (1779), (Από οικογενειακή παράδοση)**, “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τόμος 6^{ος}, περίοδος ΣΤ΄, τεύχ. 3, Αίγιο 1980, σελ. 103 - 104 και 110.
104. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **“Πάτερ Κοσμάς”**, “Ηπειρωτικά”, Α΄ τόμος Αθαμανικά, Αθήναι 1967, σελ. 539 - 543.

105. ΠΑΛΛΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Άγιος της Εκκλησίας, (Βόρειος Ήπειρος - Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός)**, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, (Κόνιτσα 22 - 24 Αυγούστου 1987), Αθήνα 1988, σελ. 517 - 527.
106. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Μητροπολίτου Δημητριάδος, **Έτσι ήθελε την Παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός**, "Στερεά Ελλάς", έτος 20^ο, τεύχ. 232, Οκτώβριος 1988, σελ. 21/277 - 22/278.
107. ΠΑΣΧΟΥ Π. Β. **Αγιολογική ανάγνωση του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού**, Πρακτικά συνεδρίου "Σύναξις, Ευγένιος Αιτωλός και η εποχή του", (Καρπενήσι 12-14 / 10 / 1984), πρόλογος Νικολάου Δρόσου Μητροπολίτη Καρπενησίου και επιμέλεια Παναγ. Κ. Βλάχου, Αθήνα 1986, σελ. 532 - 543.
108. ΠΟΥΛΙΤΣΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, **Σύνοψις του κώδικος της επισκοπής Δρυϊνουπόλεως και Αργυροκάστρου**, "Ήπειρωτικά Χρονικά", έτος 5^{ον}, τεύχ. Α΄ και Β΄, εν Ιωαννίνους 1930, σελ. 76 - 77.
109. (ΠΟΥΛΟΥ) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος, **Ο Άγιος Ισαπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός**, "Στερεά Ελλάς", έτος 20^ο, τεύχ. 223, Ιανουάριος 1988, σελ. 22 - 23.
110. (ΠΟΥΛΟΥ) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος, **Ο Άγιος Κοσμάς και η ταπεινώσις**, "Στερεά Ελλάς", έτος 22^ο, τεύχ. 253, Ιούλιος 1990, σελ. 28/242.
111. (ΠΟΥΛΟΥ) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος, **Η αγάπη του Αγίου Κοσμά στο Χριστό**, "Στερεά Ελλάς", έτος 23^ο, τεύχ. 266, Αύγουστος 1991, σελ. 15/231 - 16/232.
112. (ΠΟΥΛΟΥ) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος, **Ο Κοσμάς ο Αιτωλός ως Ιεραπόστολος**, "Στερεά Ελλάς", έτος 25^ο, τεύχ. 290, Αύγουστος 1993, σελ. 4/220 - 6/222.
113. ΡΕΠΠΑ ΧΡΗΣΤΟΥ, **Βιογραφικά Κοσμά του Αιτωλού**, "Ήπειρωτική Εστία", έτος ΚΘ΄, τεύχ. 333 - 334 - 335, Ιανουάριος - Φεβρουάριος - Μάρτιος 1980, σελ. 859 - 878.
114. ΡΗΓΑ ΧΡΙΣΤΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός**, "Στερεά Ελλάς", έτος 11^ο, τεύχ. 121 - 122, Ιούλιος - Αύγουστος 1979, σελ. 5/165.
115. ΣΑΚΚΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος**, Πρακτικά Ι΄ Γενικού Ιερατικού Συνεδρίου (30 Αυγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1979), έκδοση Αδελφότητας "Ο Σταυρός" Αθήναι 1979.
116. ΣΑΚΚΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΥ, **Ο Βιβλικός χαρακτήρας των προφητειών του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού**, Πρακτικά συνεδρίου "Σύναξις, Ευγένιος Αιτωλός και η εποχή του", (Καρπενήσι 12-14 / 10 / 1984), πρόλογος Νικολάου Δρόσου Μητροπολίτη Καρπενησίου και επιμέλεια Παναγ. Κ. Βλάχου, Αθήνα 1986, σελ. 625 - 633.
117. ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, **Η τελευταία «Διδαχή» του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά**, "Ήπειρωτική Εστία", έτος Β΄, εν Ιωαννίνους 1953, σελ. 779 - 788.
118. ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, **Ιερό Λείψανο του Πάτερ Κοσμά**, "Ήπειρωτική Εστία", έτος Β΄, εν Ιωαννίνους 1953, σελ. 678 - 682.
119. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Και πάλιν η γνησιότης των λειψάνων του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού**, "Στερεά Ελλάς", έτος 19^ο, τεύχ. 222, Δεκέμβριος 1987, σελ. 7/327 και 30/350.
120. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Ο Αληθινός Πατροκοσμάς**, "Στερεά Ελλάς", έτος 20^ο, τεύχ. 229 - 230, Ιούλιος - Αύγουστος 1988, σελ. 7/199 - 8/200.
121. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η Ελληνική Παιδεία, (Το θέμα της διδασκαλίας και της πνευματικής παρακαταθήκης του)**, "Στερεά Ελλάς", έτος 20^ο, τεύχ. 231, Σεπτέμβριος 1988, σελ. 2/226 και 25/249.
122. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Ο Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και η Μακεδονία**, "Στερεά Ελλάς", έτος 2^ο, τεύχ. 17, Ιούνιος - Ιούλιος 1970, σελ. 5/173 - 7/175.

123. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Και πάλιν η γνησιότης των λειψάνων του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού**, “Στερεά Ελλάς”, έτος 19^ο, τεύχ. 222, Δεκέμβριος 1987, σελ. 7/327 και 30/350.
124. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Ο Κοσμάς Αιτωλός προλαμβάνει ολοκληρωτικό εξανδραποδισμό των Ελλήνων από τον Σουλτάνο**, “Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο”, 1962, σελ. 131 - 133.
125. ΣΑΡΔΕΛΗ ΚΩΣΤΑ, **Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η Βόρειος Ήπειρος**, (Βόρειος Ήπειρος - Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός), Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, (Κόνιτσα 22 - 24 Αυγούστου 1987), Αθήνα 1988, σελ. 505 - 516.
126. ΣΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ, **“Φκειάξετε σχολειά...”**, (Η μεγάλη εντολή του θεμελιωτή της λαϊκής μας παιδείας), “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τόμος 6^{ος}, περίοδος ΣΤ΄, τεύχ. 3, Αίγιο 1980, σελ. 98 - 99.
127. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός**, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, εκδότης Α. Μαρτίνο, τόμος 7, Αθήνα 1965, σελ. 894 - 899.
128. ΤΣΑΚΩΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, **Η κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού**, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Η΄, τεύχ. 81, Ιανουάριος 1959, σελ. 1 - 4, 114 - 124 και 555 - 562.
129. ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Κοσμάς ο Αιτωλός**, (Ανακοίνωση μιας αδημοσίευτης Διδαχής του στην Κεφαλονιά), “Νέα Εστία”, τόμος 105^{ος}, τεύχ. 1245, Μάϊος 1979, σελ. 729 - 748.
130. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, Αρχιμαν. **Πατροκοσμάς, ο Αποστολικός προφήτης**, “Εκκλησία”, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, έτος Ε΄, αριθμός τευχών 19 - 22, Οκτώβριος - Νοέμβριος, Αθήνα 1983, σελ. 467 - 469, 495 - 497, 541 - 543.
131. ΤΖΟΥΛΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, **Το “Ποθούμενο” στις Διδαχές του Αγιο - Κοσμά**, Θέρμο 1997.
132. ΤΣΕΚΟΥΡΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, **Η Προφητεία τ΄ Άη - Κοσμά “δου Πασχαλιές αντάμα”**, “Ελληνικός Αστήρ”, τόμος 1, τεύχος 1, Ιωάννινα 1984, σελ. 40 - 41.
133. ΤΣΕΛΙΚΑ ΑΓΑΜΕΜΝ. **Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης**, “Κεφαλληνιακά Χρονικά”, εκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, τόμος 1, Αργοστόλι 1976, σελ. 217 - 218.
134. ΤΡΙΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ, **Το εκπαιδευτικό ιδεώδες Κοσμά του Αιτωλού**, “Εκκλησία”, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, έτος ΕΖ΄, αριθμός τευχ. 9, 10, 11, Ιούνιος - Ιούλιος, Αθήνα 1990, σελ. 306, 341 - 344, 381 - 384.
135. ΤΩΜΑΔΑΚΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Ο Εθναπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός και ο επανευαγγελισμός της παιδείας**, (Βόρειος Ήπειρος - Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός), Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, (Κόνιτσα 22 - 24 Αυγούστου 1987), Αθήνα 1988, σελ. 499 - 503.
136. ΦΑΛΤΑΪΣ ΚΩΣΤΑ, **Ποιοι αγνοούν τον Αιτωλό - Κοσμά**, “Ελληνικά Γράμματα”, χρόνος β΄, τόμος β΄, φύλλο 11, Αθήνα 14 Μαΐου 1928, σελ. 427 - 429.
137. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Κ. και ΣΑΛΑΜΑΓΚΑ Δ. **Η τελευταία “Διδαχή” του οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά**, “Ηπειρωτική Εστία”, έτος Β΄, εν Ιωαννίνους 1953, σελ. 779 - 788.
138. ΧΑΛΑΤΣΑ ΔΗΜΗΤΡΗ, **Ο Πατροκοσμάς**, “Φιλολογική Φωνή”, αφιέρωμα Κοσμάς ο Αιτωλός, τόμος 6^{ος}, περίοδος ΣΤ΄, τεύχ. 3, Αίγιο 1980, σελ. 116 - 117.
139. ΧΑΤΖΗΓΑΚΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, **Ο Πάτερ Κοσμάς**, ιστορικολαογραφικά Ασπροποτάμου, “Φιλολογική Πρωτοχρονιά”, Αθήνα 1951, σελ. 210 - 212.
140. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ, **Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες**, “Ηπειρωτικά Χρονικά”, έτος 15^{ον}, εν Ιωαννίνους 1940, σελ. 112 - 118.

141. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Ο ναός του Αγίου Κοσμά στο Κολικόντασι, εφημερίδα "Καθημερινή" 19 / 1 / 1997.
142. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Το Μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού, Πρακτικά συνεδρίου "Σύναξις, Ευγένιος Αιτωλός και η εποχή του", (Καρπενήσι 12-14 / 10 / 1984), πρόλογος Νικολάου Δρόσου Μητροπολίτη Καρπενησίου και επιμέλεια Παναγ. Κ. Βλάχου, Αθήνα 1986, σελ. 553 - 624.

5. ΑΡΘΡΑ, ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ, ΜΕΛΕΤΕΣ, ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ, ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

α) ΘΕΟΛΟΓΙΑ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. ΜΗΛΑ ΑΚΥΛΑ, Η Περαινή Παναγία, εφημ. "Καθημερινή", αφιέρωμα Κυριακής 16 / 8 / 1998, σ. 13.
2. ΜΗΛΑ ΑΚΥΛΑ, Θεομητορικοί ναοί, εφημερ. "Καθημερινή", αφιέρωμα Κυριακής 16 / 8 / 1998, σελ. 5.
3. ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ. Η σύγχρονος κοινωνία και το χριστιανικόν κήρυγμα, "Νέα Εστία", τόμος 28^{ος}, Δεκέμβριος 1940, σελ. 37 - 40.
4. ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ. Σ. Η Εκκλησιαστική Ρητορική από των χρόνων της δουλείας, "Νέα Εστία", τόμος 32^{ος}, τεύχ. 373, Δεκέμβριος 1942, σελ. 7 - 12 και 24 - 32.
5. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, Κοινωνικό και Παιδευτικό έργο της Εκκλησίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. τόμος ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 128 - 133.

β) ΑΡΘΡΑ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ

1. ΑΜΑΝΤΟΥ Κ. Η Δημοτική γλώσσα και η Παιδεία, "Νέα Εστία", τόμος 38^{ος}, τεύχ. 435, Αύγουστος 1945, σελ. 617 - 618.
2. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Γ. Π. Νεωτέρα Ελληνική (Γλώσσα), Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 10^{ος}, "Ελλάς", σελ. 96 - 99.
3. ΑΡΓΥΡΙΑΔΗ ΦΙΛΙΠΠΑ, Η γραπτή μας γλώσσα και οι δολιοφθορές της, Το ανθελληνικό παρασκήνιο του γλωσσικού, εκδ. Λογοθέτης, γ' έκδ. Αθήνα 1990, σελ. 11 - 15.
4. ΓΙΑΝΝΑΡΑ ΧΡΗΣΤΟΥ, Η Νεοελληνική στην Εκκλησία, Προβλήματα μεταγλωττισμού στη Νεοελληνική Γλώσσα, σειρά ομιλιών, Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977, σελ. 92 - 116.
5. ΓΛΕΖΟΥ ΠΕΤΡΟΥ, Η προαιώνια γλώσσα, "Νέα Εστία", τεύχ. 973, Ιανουάριος 1968, σελ. 82 - 86.
6. ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ Α. Π. Ο Δημοτικισμός και η επίδρασή του στην Ελληνική γλώσσα, "Νέα Εστία", τόμος 10^{ος}, τεύχ. 1187, (1976), σελ. 243 - 252.
7. ΔΕΡΒΙΣΗ ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Διδακτική της Γλώσσας - Θεωρία της Γλώσσας, "Γλώσσα", έτος 13^ο, τεύχ. 32, Χειμώνας 1994, σελ. 62 - 71.
8. ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ Σ. Γ. Γραμματική της Δημοτικής, "Νέα Εστία", τόμος 31^{ος}, τεύχ. 377, Φεβρουάριος 1943, σελ. 199 - 208.
9. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ ΑΝΝΑΣ, Η γλώσσα ως αξία (Γλώσσα - Παιδεία - Ελευθερία), "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", έτος 7^ο, τόμος Γ', τεύχ. 25, Ιανουάριος - Μάρτιος 1996, σελ. 179 - 182.

10. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ ΚΩΣΤΑ, *Σκέψεις γύρω από το πρόβλημα της γλώσσας στην Εκκλησία*, "Παρεμβολή", εκδ. Χριστιανικής Φοιτητικής Ένωσης, έτος Θ', τεύχ. 43, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1997, σελ. 18 - 19.
11. ΚΟΥΤΣΟΥΛΕΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Παιδεία και αληθινή γλώσσα*, "Στερεά Ελλάς", έτος 13^ο, τεύχ. 195, Σεπτέμβριος 1985, σελ. 29/285 - 30/286.
12. ΚΡΙΑΡΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Το γλωσσικό ζήτημα (Περασμένα και τωρινά)*, "Φιλολόγος", τόμος Δ', τεύχ. 17, Σεπτέμβριος 1979, σελ. 132 - 143.
13. ΚΡΙΑΡΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Τα πεντάλεπτά μου στην ΕΡΤ και άλλα γλωσσικά*, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 13 - 18, 119 - 137, 228 - 233.
14. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, *Η Ελληνική ως επίσημη γλώσσα των Σουλτάνων*, "Νέος Ελληνομνήμων", εκ του τυπογραφ. Π. Δ. Σακελλαρίου, τόμος 5^{ος}, τεύχ. Α', Μάρτιος, Αθήνησιν 1908, σελ. 40 - 78.
15. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ, *Η γλώσσα*, "Ποικίλη Στοά", Εθνικόν Ημερολόγιον, υπό Ι. Αρσένη, έτος 5^ο, Αθήνα 1884, σελ. 66 - 78.
16. ΛΟΡΕΤΖΑΤΟΥ ΠΑΝΑΓΗ, *Τι είν' η καθαρεύουσα*, "Νέα Εστία", τόμος 27^{ος}, τεύχ. 314, Ιανουάριος 1940, σελ. 78 - 82.
17. ΜΑΚΡΙΔΗ ΑΝΔΡΕΑ, *Η πλαστικότητα και ο δυναμισμός της Ελληνικής γλώσσας*, "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", έτος 7^ο, τόμος Γ', τεύχ. 6 (26), Απρίλιος - Ιούνιος 1996, σελ. 250 - 251.
18. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Πρωτοπρεσβυτέρου, Η χρήση του "Ελληνος λόγου" στην Εκκλησία*, "Νέμεσις", Αδράστεια Εκδοτική Α.Ε. Οκτώβριος 1999, σελ. 88 - 95.
19. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι. Μ. *Όρθιες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα*, Γλωσσικά πεπρωμένα, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1980, σελ. 246 - 249.
20. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ Ε. Ι. *Ιστορία του Γλωσσικού ζητήματος*, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Παύλου Δρανδάκη), εκδοτικός Οργανισμός "Ο Φοίνιξ" Ε.Π.Ε. τόμος 10^{ος}, "Ελλάς", Αθήναι χχ, σελ. 112 - 121.
21. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ε. *"Δοκίμια" των Επτανησίων για τη γλώσσα*, "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", τεύχ. 1^ο, Νέα σειρά, Ιανουάριος - Μάρτιος 1995, σελ. 25 - 37.
22. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Η Ελληνική Γλώσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, (Από το Α' Παγκόσμιο Συνέδριο Δίου 7 - 9 / 9 / 90), "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", έτος 2^ο, τόμος Α', τεύχ. 7 - 8, σελ. 327 - 330.
23. ΠΕΡΙΔΗ ΜΙΧΑΛΗ, *Πορεία της Δημοτικής*, "Νέα Εστία", τόμος 46^{ος}, τεύχ. 521, Μάρτιος 1949, σελ. 343 - 350.
24. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ Γ. Ε. *Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον και η διάδοσις της Ελληνικής γλώσσης εις τους λαούς της Βαλκανικής*, "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", τόμος Α', τεύχ. 3, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1990, σελ. 136 - 140.
25. ΣΕΤΑΤΟΥ ΜΙΧΑΛΗ, *Ο φυσικός λόγος στην Κοινή Νεοελληνική*, "Φιλολόγος", τόμος ΙΘ', τεύχ. 79, (1995), σελ. 3 - 10.
26. ΣΙΟΛΑ ΙΩΑΝΝΗ, *Σπουδαιότητα και αξία της Ελληνικής Γλώσσας*, (Importance and value of the Greek language), μετάφρ. Γιώργος Φανουράκης, "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", έτος 3^ο, τόμος Β', (1992), σ. 45.
27. ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ, *Η διδασκαλία της "ελληνικής" κατά την Τουρκοκρατία*, "Ελληνική Διεθνής γλώσσα", έτος 4^ο, τόμος Γ', Ιούνιος (1994), σελ. 317 - 321.
28. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ ΘΗΣΕΩΣ, *Η Γλώσσα του Έθνους και οι Αρχαίοι*, "Νέα Εστία", τόμος 79^{ος}, τεύχ. 929, Μάρτιος 1966, σελ. 354 - 362.

29. ΤΟΜΠΑΪΔΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η έννοια της λειτουργίας στη γλώσσα, "Φιλολογος", τόμος Ε', τεύχ. 21, Ιούνιος 1980, σελ. 179 - 174.
30. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ. Περί γλώσσας, "Εστία", τόμος 16ος, Ιούλιος 1883, σελ. 423.
31. ΣΟΛΩΜΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Διάλογος, Άπαντα Σολωμού, εκδ. Φιλολογική, Αθήναι χχ.

γ) ΙΣΤΟΡΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

1. ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛΚΗ. Η Εκπαίδευση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1975, σελ. 306 - 328.
2. ΒΕΗ ΝΙΚΟΥ, Το Χρονικό του Βερατίου, "Φιλολογική Πρωτοχρονιά", Αθήνα 1955, σελ. 133 - 134.
3. ΔΗΜΑΡΑ ΚΩΝ/ΝΟΥ, Το σχήμα του Διαφωτισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1975, σελ. 328 - 359.
4. ΖΕΡΛΕΝΤΗ Π. Γ. Δύο διδάσκαλοι του Γένους, Αντώνιος Βυζάντιος και Χρυσάνθος ο Αιτωλός, "Πλάτων", τόμος 7 (1885), σελ. 297 - 303.
5. ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. Η Παιδεία στην Αιτωλία, εφημ. "Πελοπόννησος", 23 / 7 / 1953.
6. ΛΑΖΑΡΟΥ ΑΧΙΛΛΕΑ, Οι Βλάχοι και η διάδοση της Ελληνικής Παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής, εισήγηση στο ΣΤ' Διεθνές Παιδαγωγικό Συνέδριο Ο Ελληνισμός της διασποράς και η Ελληνική Παιδεία του, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, Πρακτικά Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας Α.Π.Θ. Επιμέλεια Κων. Π. Χάρης - Ν. Β. Πετρουλάκης, έκδ. "Ελληνικά Γράμματα", Αθήνα 1995, σ. 155 - 175.
7. ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, Ιστορικά Σημειώματα περί του Ηπειρωτικού ζητήματος, "Νέος Ελληνομνήμων", εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, τόμος 10ος, Αθήνησιν 1913, σελ. 370 - 397.
8. ΛΟΥΚΑΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Εκκλησιαστική υμνογραφία και "παιδεία". Τα τροπάρια, πατριωτικά τραγούδια της σκλαβιάς, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρεία Ιστορικών εκδόσεων, τόμος Ι', Αθήνα 1974, σελ. 448.
9. ΜΑΝΕΣΗ Ρ. Ν. Περί Νικολάου Αρλιώτη (1731 - 1812) και των χειρογράφων Χρονικών αυτού, Κέρκυρα 1873, "Κερκυραϊκά Χρονικά", τόμος 8, Κέρκυρα 1960, σελ. 76 - 78.
10. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ ΙΩΑΚΕΙΜ, Μητροπολίτου Ξάνθης, Η Μοσχόπολις 1330 - 1930, επιμέλεια Στίλπωνος Κυριακίδου, "Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών", Θεσσαλονίκη 1957, σελ. 195 - 198.
11. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Δημογραφικές εξελίξεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τόμος ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 152 - 158 & 306 και εξής.
12. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Αρχιεπισκόπου Αθηνών, Τουρκοκρατία (1430 - 1821), Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Παύλου Δρανδάκη), τόμος 10ος, "Ελλάς", σελ. 163 - 169.
13. ΡΑΠΤΗ Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, Η λαϊκή παιδεία κατά την Οθωνική περίοδο (1833 - 1862), "Σύγχρονη Εκπαίδευση", τεύχ. 82 - 83, Αθήνα 1995, σελ. 97 - 103.
14. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ, Ορθοδοξία και Ρωμηοσύνη. "Ορθοδοξία - Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία", εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Άγιο Όρος 1995, Α', τόμος, σελ. 87.
15. ΣΟΥΡΛΑ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, Η Ήπειρος επί Τουρκοκρατίας, "Ηπειρωτικά Χρονικά", έτος 12ος, εν Ιωαννίνους 1937, σελ. 133 - 150.
16. ΣΦΥΡΟΕΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Χρυσάνθος ο Αιτωλός, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου, τόμος 6ος, Αθήνα 1956.

17. ΣΦΥΡΟΕΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, **Επισκόπηση του ελληνισμού κατά περιοχές**, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τόμος ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σελ. 189 - 206.
18. ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Αρχιεπισκόπου Αμερικής, **Ορθοδοξία και Ελληνισμός. Επισημάνσεις εν όψει του 21^{ου} αιώνα**, "Ορθοδοξία - Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία", εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Α΄ τόμος, Άγιο Όρος 1995, σελ. 195.
19. ΤΩΜΑΔΑΚΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, **Η Εποποιία του 1940-41 και η Β. Ήπειρος**, "Ήπειρωτική Εστία", έτος Α΄, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1952, σελ. 763 - 771.

δ) ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΥΣ. **Οι Παιδαγωγικοί σκοποί στο διδακτικό έργο**, "Φιλολόγος", τόμος Ε΄, τεύχ. 25, Αθήνα 1981, σελ. 433 - 434.
2. ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗ ΙΩΑΝΝΗ, **Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης**, "Φιλολόγος", τόμος ΣΤ΄, τεύχ. 30, Δεκέμβριος 1982, σελ. 269 - 275.

6. ΛΗΜΜΑΤΑ ΣΕ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΑ

1. **Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια**. Τόμος Γ΄, σελ 839.
2. ΑΝΔΡΙΩΤΗ Ν. Π. **Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής**, έκδ. γ΄, Θεσ/νίκη 1983.
3. ΒΟΥΤΥΡΑ Σ. Ι. **Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας**, τόμος 3^{ος}, Κωνσταντινούπολις 1881, σελ. 733 - 734.
4. ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗ Π. Χ. **Ετυμολογικό, Ερμηνευτικό Λεξικό της Νεοελληνικής**, Σπουδή, Αθήνα 1993.
5. **Εγκυκλοπαίδεια Δομή**, εκδ. "Δομή", τόμος 8^{ος}, Αθήνα 1971, σελ. 428.
6. **Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα**, έκδοση συνεργασίας Grande Encyclopedie Larousse Encyclopaedia Britannica Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, τόμος 35^{ος}, Αθήνα 1989, σελ. 246 - 249.
7. **Θρησκευτική και Ηθική εγκυκλοπαίδεια**, εκδότης Α. Μαρτίνος. Τόμος 7^{ος}, Αθήνα 1965, σελ. 894 - 899.
8. **Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669 - 1821) Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία**, τόμοι Γ΄ και ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1975.
9. **ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού**, Γενική Εποπτεία Μ. Β. Σακελλαρίου, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1982.
10. ΚΡΙΑΡΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, **Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100 - 1669**, τόμοι Α΄ - Ζ΄, Θεσ/νίκη 1968 - 1980.
11. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΗΛΙΑ, **Λεξικό των ξένων λέξεων στην Ελληνική Γλώσσα**, περιλαμβάνει 10.000 λέξεις, Αθήνα 1992.
12. **Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας**, Εποπτεία Σάββα Αγουριδή, έκδ. Βιβλικό Κέντρο "Άρτος Ζωής".
13. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, **Λεξικό Αρχαίων, Βυζαντινών και λογίων φράσεων της Νέας Ελληνικής**, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.
14. **Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια**, (Παύλου Δρανδάκη), εκδ. οργανισμός "Ο Φοίνιξ" Ε.Π.Ε. τόμος Β΄, σελ. 915, τόμος 10^{ος}, ΕΛΛΑΣ, σελ. 96 - 99, 112 - 121, 163 - 169,
15. **Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια**, εκδοτική Εταιρεία "Ακάδημος" Α.Ε. τόμος 18, Αθήνα 1980, σελ. 136 - 138.

16. **Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας** (Από τον 10ο αιώνα μ.Χ. μέχρι σήμερα) Χάρη Πάτση, τόμος 9ος, εκδοτικός οίκος Χάρη Πάτση Ε.Π.Ε. Αθήναι χχ, σελ. 45 - 50.
17. **ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ ΓΙΩΡΓΟΥ**, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.
18. **Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ΗΛΙΟΥ**, εκδ. Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως "Ήλιος", τόμος ΙΒ', Αθήναι χχ, σελ. 316.
19. **Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ΕΛΛΑΣ**, έκδοσις Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ήλιος», Τόμος Ζ', Αθήναι, σελ. 329 - 330.
20. **Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό**, Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τόμος 5, Αθήνα 1986, σελ. 42 - 43.
21. **ΠΡΩΪΑΣ**, Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, τόμοι 1 και 2, έκδ. γ', εκδ. Οίκος Σ. Π. Δημητράκου, Αθήναι ΧΧ.
22. **ΡΗΤΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ**, Ξένες λέξεις στη Γλώσσα μας, Αθήνα χχ.
23. **ΣΚΟΥΡΤΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ**, Λεξικό ξενόφερτων λέξεων στην Ελληνική γλώσσα, Αθήνα 1988.
24. **ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ Ι.** Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Οργανισμός "Ο Φοίνιξ" Ε.Π.Ε. Αθήνα 1971.
25. **ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΦΥΤΡΑΚΗ**, Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα 1988.
26. **ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΚΩΣΤΑ**, Ιστορικό Λεξικόν των Πατρών, εκ του τυπογραφείου Πέτρου Χ. Κούλη, έκδοσις Γ', τόμος Α', Πάτρα 1995, σελ. 1055 - 1056.

7. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

1. **Μεταμόρφωσις**, περιοδική έκδοση, του Ιεραποστολικού, φιλανθρωπικού και μορφωτικού συλλόγου Μεταμόρφωσις του Σωτήρος, τεύχ. 5, Ιούνιος 1996. Τσουκαλάδες Παραβόλας Αργινίου.
2. Ορθόδοξον περιοδικόν **Ζωή**, 25 Ιουλίου 1996, φύλλο 3862, Αθήνα.
3. **Ηπειρωτικά Χρονικά**, περιοδικόν σύγγραμμα, ιδρυθέν και εκδιδόμενον προνοία του Μητροπολίτου Ιωαννίνων Σπυρίδωνος Βλάχου. Ιωάννινα.
4. **Νέος Ελληνομνήμων**, τριμηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα, συντασσόμενον και εκδιδόμενον υπό Σπυρ. Λάμπρου, Αθήνα.
5. **Ηπειρωτική Εστία**, Μηνιαία Επιθεώρηση εν Ιωαννίνοις.
6. **Ηπειρωτικό Ημερολόγιο**, έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα.
7. **Ημερολόγιο Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας & Ακαρνανίας**, αφιερωμένο στον Κοσμά τον Αιτωλό. Έτος 1967.
8. **Ο Νέος Κουβαράς**, ετήσιος Ηπειρωτικός Χρονογράφος. Πατριωτική χορηγία Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι.
9. **Στερεά Ελλάς**, μηνιαία εικονογραφημένη επιθεώρηση, Οικονομία - Τουρισμός - Ιστορία - Λαογραφία - Τέχναι - Γράμματα. Αθήνα.
10. **Ηπειρωτική Εταιρεία**, μηνιαία έκδοση ομωνύμου εταιρείας, Αθήνα.

B) ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. BARTH. GEORGIEVIZ, *De Turcarum moribus epitome*, Lugdunum 1558.
2. BARTHES ROLAND, *Le Degre Zero de l' ecriture*, Seuil, Paris 1953.
3. BELON PIERRE *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouvees en Grece, Asie, Indee, Egypte*, Paris 1553, σελ. 88.
4. BROWNING ROBERT, *Η Μεσαιωνική και η Νέα Ελληνική Γλώσσα*, Μετάφραση Μαρία Κονομή, εκδ. Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995.
5. CAVARNOS CONSTANTINE P. *St. Cosmas Aitolos, great missionary, illuminator and martyrs of Greece, an account of his life, Character and message, together with selections from his teachings*, Belmont Mass, Institute for Byzantine and Modern Greek Studies (1971).
6. COURTOIS G. L' *Art d' Etre Chef*, Editions Fleurus, Paris, Η Τέχνη του Αρχηγού, μετάφραση Γ. Σχίζας, εκδ. Κέντρου Τύπου δια την Νεότητα, έκδ. 2^η, Αθήναι 1957, σελ. 10.
7. DOUGLAS DAKIN, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, μετάφραση Α. Ξανθοπούλου, Γ' έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Γραπείας, Αθήνα 1989, σελ. 17 - 42.
8. FINLEY GEORGE, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, Πρόλογος, επιμέλεια, προσθήκαι και σχόλια Τάσου Βουρνά, Μετάφραση Μ. Γαρίδη, Αθήνα 1958.
9. HERDER, *Σκέψεις περί γλώσσας*, "Εστία", τόμος 24^{ος}, Σεπτέμβριος 1887, σελ. 630.
10. J. DE LA LANCE, *La vie d' Ali Pacha*, Paris 1822, σελ. 183.
11. KALLIAKMANES VASSILIOS, *Cosmas l' Etolien*, Patrimoine Litteraire Europeen, 9 Les lymieres, de l' occident a l' orient 1720 1778, Anthologie en langue Francaise, De Boeck Universite, σελ. 601 - 607.
12. KRAUSE WILHELM, *Kosmas der Atoler und seine Prophezeiungen*, Mitteilungen des Osterreichischen Staatsarchivs III (1950), σελ. 404 - 425.
13. LEAKE. WILLIAM MARTIN, *Travels in northern Greece*, London 1835, Vol. IV, σελ. 168 - 169.
14. MACKRIDGE PETER, *Η Νεοελληνική γλώσσα*, Περιγραφική ανάλυση της νεοελληνικής κοινής, Μετάφραση Κώστας Ν. Πετρόπουλος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1990.
15. POUQUEVILLE F. C. H. L., *Voyage de la Grece, avec cartes, vues et figures*. Deuxieme Edition, revue, corrigee et augmentee, Paris 1826, IV, σελ. 29 - 31 και σημ. 1.
16. PUAUX RENE, *Δυστυχισμένη Βόρειος Ήπειρος*, La Malheureuse Epire, (Οδοιπορικό 1913 - Απελευθέρωση - Αυτονομία), Πρόλογος - σχόλια-χρονικό: Αχ. Λαζάρου, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα χχ, σελ. 5 - 32.
17. RUSSEL BERTRAND, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Ενότητα II, Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης, Μετάφραση Σημειώσεις Αιμ. Χουρμούζιου, εκδ. Ι. Δ. Αρσενίδη, Αθήνα χχ.
18. ROBERT DE DREUX, *Voyage en Turquie et en Grece*, έκδ. H. Perron, Paris 1925.
19. TONNET HENRI, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Η διαμόρφωσή της, Μετάφραση Μαρίνα Καραμάνου, Πάνου Διαλιάτση, Επιμέλεια Χριστόφορου Χαραλαμπίκη, εκδ. Δημητρίου Παπαδήμα, Αθήνα 1995.

20. TOYNBEE ARNOLD, **The Greeks and their Heritage**, (Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους), Μετάφραση Νίκου Γιανναδάκη, Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
21. VAPORIS NOMIKOS MICHAEL, **Father Kosmas the Apostle of the poor, The life of St. Kosmas Aitolos together with an english translation of his teaching and letters**, Holy Cross Orthodox Press, Brookline Massachusetts.
22. WACE J. B. ALAN - THOMRSON S. MAURICE, **The nomads of the Balkans, An account of life and customs among the vlachs of northern pindus**, Εισαγωγή - σχόλια Νίκου Κατσάνη, μετάφραση Πάνος Καραγιώργος, “Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων”, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989.